VÁMBÉRY ÁRMIN

A TÖRÖK FAJ

Lilium Aurum

Vámbéry Ármin

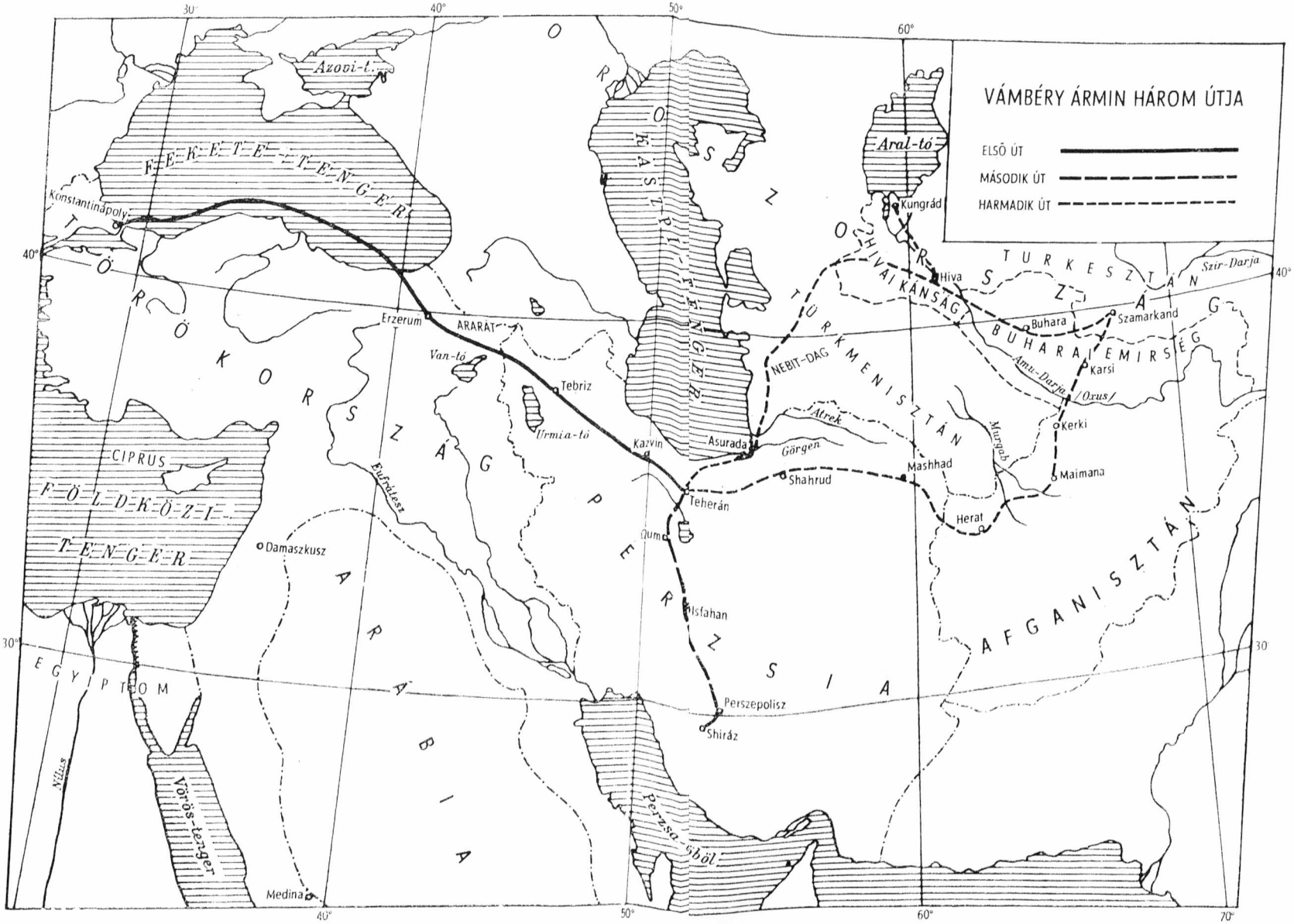
VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Azovi-t.
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
Erzerum
ARARAT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kazvin
Teherán
Qum
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
Asurada
Görgen
Atrek
NEBIT-DAG
TÜRKMENISZTÁN
Shahrud
Mashhad
Herat
Murgab
Kerki
Maimana
Amu-Darja
/Oxus/
Karsi
Buhara
Szamarkand
Szir-Darja
Hiva
HIVAI KÁNSÁG
BUHARAI EMIRSÉG
TURKESZTÁN
Kungrád
Aral-tó
OROSZORSZÁG
KÁSZPI-TENGER
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Damaszkusz
Eufrátesz
ARÁBIA
PERZSIA
AFGANISZTÁN
EGYIPTOM
Nílus
Vörös-tenger
Medina
Perzsa-öböl
30°
40°
50°
60°
70°

Vámbéry Könyvek

Vámbéry Ármin

A TÖRÖK FAJ

etnológiai és etnográfiai tekintetben

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2006

V27

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
tagja az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és
Könyvterjesztők Egyesülésének

A sorozat szerkesztőbizottsága
Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Ivanyics Mária
Kubassek János
Seres István
Vásáry István

Az utószót írta, lábjegyzetekkel ellátta
és sajtó alá rendezte

Dobrovits Mihály

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális
Minisztériuma támogatta

Realizované s finančnou podporou Ministerstva
kultúry SR – program Kultúra národnostných menšín,
2006

© Lilium Aurum, 2006
ISBN 80-8062-305-8

ELŐSZÓ

A török fajt, amely a föld kerekségének minden népe közt még ma is a legnagyobb földrajzi elterjedéssel dicsekedhetik, amelynek fékezhetetlen vándorlási kedve és harcias szelleme Ázsia és Európa történetében a legjelentékenyebb változásokat idézte elő, és amely az ó-világ népeinek keretében nem egy érdekes etnológiai rejtélyt teremtett, az újabb kori tudomány mindeddig még éppen nem méltatta kellő figyelmére. Igaz ugyan, hogy nincs hiány egyes töredékes vázlatokban és oroszul írt, tehát nem mindenki számára érthető monografikákban, melyek e fajról szólnak; újabb kori utazók és etnográfusok is különböző vidékeken érintették a török faj nagy területét és egyes törzsek erkölcsi életének nem egy vonását lerajzolták. Azonban az egész törökséget ábrázoló képet mindeddig még senki sem vázolt és arról, hogy az egyes törzsek milyen etnológiai és etnográfiai viszonyban vannak egymással,

még kiváló tudósoknak, mint Peschelnek és Müller Frigyesnek is csak igen homályos és hibás fogalmok volt.

Hogy e bajon segítsek és ezen a népek ismeretének tudományában levő jelentékeny hézagot betöltsem, elhatároztam, hogy e művet megírom. Az a körülmény, hogy a török népek nyelvével, irodalmával és történetével évtizedeken át foglalkoztam és ezen kívül többévi utazásom alkalmával e népfaj egyes részeivel hosszú ideig és bensően érintkeztem, volt a fő ok, hogy e munkához mertem fogni. Az itt tárgyalt terület déli népeinek leírásában tehát a magam tapasztalatait értékesíthettem, az északiakra vonatkozólag más kútfőkből kellett merítenem. Sajnos, ez utóbbiakhoz nem lehet mindig férni és nem egy néprajzi értekezésnek, amely orosz vidéki lapokban elszórva jelent meg, csak a hírét hallottam, de magát meg nem pillanthattam. Minthogy a rendelkezésemre levő anyag nem volt teljes, e könyv különböző részeinek kidolgozása sem lehetett egyenletes és egyforma. Így például a csuvasokról, baskirokról és kazáni tatárokról vázolt kép sokkal részletesebb, mint a szibériai törökök egyes részeié, akikről csak a legújabb korban tudtunk meg egyetmást és akikről a rájok vonatkozó nagyon is elmosódott adatokat nem mindig lehetett felhasználni. Sajátságos, hogy ezt a hiányt oly törökök leírása közben is tapasztalhatjuk, akik közvetetlen közelünkben laknak, tudniillik az oszmánokéban; etnológiai és etnográfiai tekintetben ugyanis Anatolia kevésbé ismert, mint a Tien-san és a Jaxartes medencéjének tőlünk távol eső vidékei. A népek ismeretének tudományát eddigelé leginkább az gátolta kifejlődésében, hogy az etnográfus utazók nincsenek feladatukra kellően elkészülve, különösen pedig az, hogy nincsen elég nyelvismeretök. Az etnográfia és gyakorlati philologia egymástól elválaszthatatlan. A földrajz, természettudomány és régiségtudomány képviselőjének talán elég, ha jó a szeme; az etnográfus azonban csak fülével és nyelvével kutathat, és az olyan etnográfus, aki idegen országokban tolmács segítségével jár, helyesebben cselekednék, ha otthon maradna.

Célom, amely e művem kidolgozáskor szemem előtt lebegett, minden előtt az volt, hogy az egyes, a törökségre vonatkozó és eddigelé megjelent adatokat összegyűjtsem, kellően megválogassam és a népismeret barátjainak könnyen érthető alakban átadjam. Minthogy munkám alapterve az volt, hogy a felvett anyagot népszerűen kezeljem, azért tudományos okoskodásokra csak ott lehettem tekinettel, ahol azt egyik-másik etnologiai rejtély okvetetlenül megkövetelte, például a bevezetésben, amelyben az egész török faj eredetének kérdését fejtegetem, amelyről eddig még a tudósok köreiben is a legzavarosabb fogalmak uralkodnak. Az árják és sémiek régiségtudományában e két emberfaj újabb kori tudósai már jelentékeny eredményeket értek el, holott az urál-altajiak, kik a műveltségnek még gyermekkorát élik, idegen segítségre szorulnak és eddigelé csak mostoha bánásmódban részesültek. Pedig már azért is kell a népismeretnek ez eddig elhanyagolt területére egy tekintetet vetnünk, mert egyrészt a törökség némely törzse nyugatnak kelettel vívott heves kultúraharcában közel jutott veszedelméhez és nemsokára nyomtalanul el fog enyészni, és mert másrészt a közlekedés eszközeinek rohamos gyarapodása által egymástól távol levő földövek népei annyira közeledtek egymáshoz, hogy már nem lehetnek el sokáig egymás ismerete nélkül. Ahol a népek nagy közlekedésben vasutak és telegraphok törtek utat, ott a gyakorlati philologiának és az ethnographiának kell a fajok egymáshoz való közeledésének művét gyorsítania és tökeletesítenie.

Végül el nem mulaszthatom, hogy köszönetet mondjak dr. Pozder Károly tanárnak, aki e könyv sajtó alá rendezését elvállalta. Az ő gondos és tüzetes áttekintése folytán e magyar kiadás a többinél tökéletesebb.

Budapesten, 1885 szeptember havában.

Vámbéry Ármin

KÚTFŐK JEGYZÉKE

ABULGHAZI BAHADUR KHAN, Kiadta francia fordítással Desmaisons báró, 2 köt. (Szt-Pétrevár, 1874.)

AHLQUIST. Unter Wogulen und Ostjaken. Reisebriefe und ethnographische Mittheilungen. (Helsingfors, 1883.)

ALTINSZARIN. Ocserk szvatovsztvja i szvadbi u kirgizov orenburgszkago vjedomsztva. Az orenburgi földrajzi társaság zapiszkijában. (Kazán, 1870.)

ASPELIN, J. R. De la civilisation préhistorique des peuples permiens. A következő című kötetben: Travaux de la Ille session du Congres International des Orientalistes á St-Petersbourg (1876.)

BEREZIN, J. Seibaniada. Isztoria mongolo-tjurkov. (Biblioteka vosztocsnikh isztorikov, I. Kazan, Moszkva, Szt-Pétervár, 1849.)

– Bulgar na Volgje. (Kazan, 1861.)

BERGÉ, A. Dichtungen trauskaukasischer Sänger des 18. und 19. Jahrhunderts in azerbaidschanischer Mundart. (Leipzig, 1868.)

BESZE, J. DE. Voyage en Criméé, au Caucase, en Géorgie, en Asie Mineure et á Constantinople. (Paris, 1838.)

BLOCQUEVILLE, H. GOULIBOEUF DE. Quatorze mois de captivité chez les Turcomans. (Tour du monde, Ie année, nr. 28.

BÖTHLINGK. Die Sprache der Jakuten. (Szt-Pétervár, 1851.)

BUDAGOV. Szravnitelnij szlovar turecko-tatarszkikh narecsij. (A török-tatár nyelvek összehasonlító szótára. Szt-Pétervár, 1869.)

BURNESS, ALEXANDER. Travels into Bokhara, being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia. (London, 1834.)

CASTREN, M. ALEXANDER. Ethnologische Vorlesungen über die Altajschen Völker. (St-Petersburg, 1857.)

CHODZKO ALEXANDER, Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglu, the bandit minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian. (London, 1842.)

Desguignes. Histoire des Huns.
Ebu Dolef Miszar Ibn Mohalhal de itinere Asiatico, studio Kurd de Schlözer. (Berlin, 1845.)
Eichwald. O csudszkikh kopjakh (csúd bányákról) az archeológiai társaság zapiszkijában, 1857. V. ö. német kivonatát Erman Archivjában, XIX. 55.
Eminov. Szbornik baskirszkikh i tatarszkikh pjeszeny. (Baskir és tatár dalok gyűjteménye) az orosz császári földrajzi társaság orenburgi osztályának zapiszkijában, 1870.
Erdmann. Ueber die Tataren Kazans. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. XIII. köt. 4. füz. 659–690. l.
Fischer, J. E. Sibirische Geschichte. (St-Petersburg, 1773.)
Forsyth, T. Report of a mission to Yarkand. (Kalkutta, 1873.)
Geiger, W. Ostiranische Kultúr im Alterthum. (Erlangen, 1882.)
Golovinszki, J. P. Szbornik szvjedjenij o terszkoi oblasztij. (A tereki vidékről szóló tudósítások gyűjteménye. Vladikavkaz, 1878.)
Grigoriev, V. V. Vosztocsni Turkesztan (fordítás Ritternek Ázsia földrajzáról írt művéből. Szt-Pétervár, 1866.)
– Ob arabszkom putesesztvennikje X vjeka Abu Dolefje i sztrasztvovanij jego po szrednej Azii. (Szt-Pétervár, 1872.)
– Ueber die Kirgizen. A Journal de Ministeriums der Volksaufklärung 1875. évi márciusi számában.
Hammer, J. von. Geschichte der Ilchane in Persien.
Henszlmann, E. L'áge du fer, étude sur l'art gótique. (Budapest, 1878.)
Heyd, W. Geschichte des Levantehandels. (Stuttgart, 1879.)
Hyacinth Pater. [Iakinf] Zapiszki o Mongolii. (Szt-Pétervár, 1828.)
Ibn Khordadbe. Kiadta M. Barbier de Meynard a Journal Asiatique 6. seriesének 5. kötetében.
Jadrinczev, M. N. Ueber die Bewohner des Altaj und die tschernewiscen Tataren, a Russiche Revue XXI. k. 12. füzetében.
Khanikoff, N. Mémoire sur l'ethnographie de la Perse. (Paris, 1866.)
– Mémoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase, a Journal Asiatque 5. seriesének 20. kötetében.
Khormudzsi Dzsaafar M. Perzsia és az egész világ leírása perzsául. (Siraz, 1274, Kr. u. 1857.)

KHVOLSZON. Izjesztija o Khazarakh, Burtaszakh, Bolgarakh, Madjarakh, Szlovjanakh i Ruszakh. (Szt-Pétervár, 1869.)
KLAPROTH. Asia Polyglotta.
– Reise in den Kaukasus.
KÖPPEN, P. Ob etnograficseszkoi kartje jevropeiszkoi Roszij. (Európai Oroszország néprajzi térképéről. Szt-Pétervár, 1853.)
– Ueber Tumuli in Russland. (St.-Petersburg, 1836.)
– Dr. W. Anthropologisches aus der Krim, a Russische Revue XI. évfolyamában.
KOSZTENKO, L. Th. Turkesztanszki kraj. Opit voennosztatiseszkago obozrjenija turkesztanszkago voennago okruga. Materiali dlja geografi i sztasztisztiki Roszij. (Szt-Pétervár, 1880.)
KUROPATKIN, A. N. Kasgarija, isztoriko-geograficseszki ocserk sztrani jega voennija szili promiszlenoszti i torgovlja. (Kasgaria, az országnak, haderejének, iparának és kereskedelmének történeti és földrajzi leírása. Szt-Pétervár. 1879.)
Kuun, Comes Géza. Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarium; primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit. (Budapest, 1880.)
LAPTEV. Materiali dlja geografij i sztatisztiki Roszij. (1861.)
LEHRBERG, A. C. Untersuchung zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands. (St.-Petersburg, 1816.)
LENNEP, HENRY J. VAN. Travels in Asia Minor. (London, 1870.)
LEWCHINE, ALEXIS DE. Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Khirghiz-Kaisaks. Traduite du russe par Ferry de Pigny, revue et publiée par E. Charriére. (Paris, 1840.)
MARKHAM, CLEMENT. Narrative of the mission of George Bogle to Tibet and of the journey of Thomas Manning to Lhassa. (London, 1879.)
MARVIN, CHARLES. Merv, the queen of the world and the scourge of the manstealing Turcomans. (London, 1881.)
MASZ'UDI. Murúdzs ez-zeheb ve maáden ul-dzsovhar. (Aranyos rétek és gyémántos bányák), kiadta Barbier de Meynard és Pavet de Courteille. (Paris, 1861–6.)
MENANDER a bizanci történeti kútfők bonni kiadásában.
MIDDENDORF, A. Th. Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens. (St.-Peterburg, 1848–70.)

Narodi Roszij. Oroszország népei. (Szt-Pétervár, névtelenül.)
Nebolszin, P. J. Vjesztnik imperatorszkago ruszkago geografi-cseszkago obcsesztva. 2. rész, 5. szakasz.
Nöldeke. Auszüge aus Neschri's Geschichte, a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft XIII. kötetében.
Notices Et Exraits, XIV. köt.
O'Donovan, Edmond, The Merv Oasis. Travels and adventures, east of the Caspian during the years 1879, 80, 81, including five months' residence among the Tekkes of Merv. (London, 1882.)
Pallas, P. S. Reise durch verschiedene Provinzen des Russichen Reiches. (St.-Petersburg, 1783.)
Pauli, T. De. Description ethnographique des peuples de la Russie. (St.-Petersburg, 1862.)
Polak, Dr. J. Persien, das Land und seine Bewohner. (Leipzig, 1865.)
Radloff, Dr. W. Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens. (St.-Petersburg, 1866.)
– Ethnographische Uebersicht der türkischen Stämme Südsibiriens und der Mongolei. (Leipzig, 1883.)
– Phonetik der nördlichen Türksprachen. (Leipzig, 1883.)
– Phonetik der nördlichen Türksprachen. (Leipzig, 1883.)
– Observations sur les Kirghises. (Paris, 1864.)
Rajendra Lala Mittra. Indo-Aryan contributions towards the elucidation of their ancient and mediaval history. (London, Kalkutta, 1881.)
Rasid-Eddin Tabibi. Tadzs-ettevarikh. (A történetek koronája.)
Raverty. On the Turks, Tattars and Mongols. Az orientalistáknak Szt-Pétervárott tartott nemzetközi gyülésen előadott értekezés. (1876.)
Riegler, Lorenz. Die Türkei und deren Bewohner, in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen Verhätnissen. (Wien, 1852.)
Ritter. Erdkunde.
Rittich, A. F. Materiali dlja ethnografij Roszij; Kazanszkaja gubernija. XIV. köt. 2. rész. (Kazan, 1870.)
– Die Ethnographie Russlands. A Petermann-féle közlemények 54. sz. pótlófüzete. (Góta, 1878.)
Rytschkoff, Peter. Orenburgische Topographie oder umständliche Reschreibung des orenburgischen Gou-

vernements. Aus dem Russischen von J. Rodde. (Riga, 1772.)
Scherzer, T. J. Smyrna und seine Umbegung. Geographische Mittheilungen 1874.
Schott, W. Ueber die echten Kirgisen. (Berlin, 1865.)
Scsukin, O. Pajezdka v Jakutszk. (Utazás Jakutszkba. Szt-Pétervár, 1844.)
Shaw, R. B. A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, together with a collection of extracts. (Lahore, 1875.)
Sheil, Lady, Glimpses of life and manners in Persia. With notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiwa and Persia. (London, 1856.)
Sommier, S. Fra i Basckiri. (Firenze, 1882.)
Spiegel, Fr. Eranische Alterthumskunde. I. (Leipzig, 1871.)
Stumm, Hugo. Der russische Feldzug nach Chiwa. (Berlin, 1875.)
Szbojev, V. Iszljedovanija ob inorodzakh kazanszkoi gubernij. (A kazáni kormányzóság idegen népességével foglalkozó kutatások. Kazán, 1856.)
Szpaszki, G. A szentpétervári földrajzi társaság zapiszkija, 1857.
– Inscriptiones Sibriacae. Zapiszki. (Szt.-Pétervár, 1820.)
Tavernier, J. B. Les six voyages. (Paris, 1692.)
Tchihatcheff, P. Voyage scientifique dans l'Altaj oriental et les parties adjacentes de la frontiére de Chine. (St.-Petersbourg, 1845.)
Tevarikh-i Ál-i Szeldsuk. A leideni könyvtár 419. számú kéziratа.
Tott, Baron von. Nachrichten von den Türken und Tataren. (Wien, 1788.)
Ujfalvy, Charles, de Mezőkövesd. Expédition scientifique farncaise en Russie, Sibérie et dans le Turkestan. (Paris, 1880.)
Vámbéry, A. A turkománok nyelvéről. Értekezés, turkomán szöveg (Makhdumkuli dívánjából) és fordítása, jegyzetek. Nyelvtudományi közlemények. XV. köt. 1–54. l.
– agataische Sprachstudien enhaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der cagataischen Sprache. (Leipzig, 1867.)
– Vándorlásaim és élményeim Persiában. (Pest, 1867.)

– Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. (Leipzig, 1870.)
– Die primitive Kultúr des turko-tatarischen Volkes. (Leipzig, 1879.)
– A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. (Budapest, 1892.)
– Schneibaniade, özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm. Text, Uebersetzung und Noten. (Budapest, 1885.)
Veliaminov-Zernov. Iszljedovanija o Kaszimovszkikh carakh i carevicsakh. (A Kaszimida fejedelmekről és fejedelem-fiakról szóló kutatások, (Szt-Pétervár, 1864.)
Vullers, J. A. Mirchondi historia Seldschukidarum Persice edidit. (Giessen, 1837.)
Welichanow. The Russians in Central Asia, translated by J. and R. Mitchell. (London, 1865.)
Wenjukow. Die russich-asiatischen Grenzlande. (Berlin, 1873.)
Wilson, Sir Charles. Notes on the geography of Asia Minor made during journeys in 1879–82. A Proceedings of the Royal Geographical Society 1884. júniusi számában.
Yule, H. Cathay and the way thither, being a collection of mediavel notices on China. 2 köt. (London, 1864.)
– The book of Ser Marco Polo the Venetian, concerning the kingdoms and marvels of the East. (London, 1871.)
Youferow. Sur les Bachkirs.
Zagrjasszki, G. S. Bit kocsevago naszelenija dolinej Csu i Szirdarja. A Turkesztanszkija vjedomoszti 1874. évi 25–32. sz. – Karekirgizi, a turkesztani újság 1874. évi 41–45. sz.
Zimmer, Dr. Altindisches Leben; die Kultúr der vedischen Arier nach dem Samhita dargestellt. (Berlin, 1879.)
Zinkeisen, J. W. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. (Góta, 1840–63.)
Zolotniczki, N. J. Kornevoi csuvasszko–ruszkij szlovar. (Csuvas–orosz gyökszótár. Kazán, 1875.)

BEVEZETÉS

I. A TÖRÖKÖK EREDETE A NEMZETI HAGYOMÁNY SZERINT

A török népeknek mesékkel és mythosokkal diszített s a hagyomány útján[1] a legkülönbözőbb és legtarkább formában fennmaradt őstörténete azt mondja, hogy Jáfetnek, a Noé fiának, nyolc gyermeke volt, ú. m.: 1. Türk, 2. Csin, 3. Khazar, 4. Szaklab, 5. Rusz, 6. Ming, 7. Gumari és 8. Khaladzs, vagy Taradzs, Jaradzs[2], s hogy e nyolc gyermek egyike, *Türk*, az Iszik-Köl mellett, Szelenkej nevű helyen telepedett meg és a sátor-lakásnak fölfedezője lőn. Csin, az ipar és selyemtenyésztés feltalálója, Macsint alapította s itt megtelepedett; Khazar a Volga vidékét választotta hazájául; Szaklab a zordon északra, a hetedik klima alá nyomult, hozzá csatlakozott Rusz is, – az oroszok ősatyja – de ké-

sőbb elvált tőle; végre Ming és Gumari Bulgar környékén és a gúzok földjén ütött tanyát. Sőt ezen ősatyák utódai között is tud különbséget tenni a hagyomány; mert – szerinte – Türknek négy fia volt: Tütek, Hakal, Barszadsar és Imlak[3] s az elsőnek, t. i. a Tüteknek egyik unokájától származtak a *Tatar* és a *Mogul*[4] nevű ikertestvérek. Továbbá Szaklab és Rusz, azaz a szlávok és oroszok, mint testvérek szerepelnek a hagyományban; Ming fia volt Guz; Gumari gyermekei pedig; Bulgar és Burtasz, kiknek utódai a magyarok[5] és baskirok.

Idáig még korlátlanul csapongott a fantázia, de már innen mindinkább szűkül a köre; Tatar és Mogul lépnek előtérbe, mint a törökség ősatyái, amennyiben az elsőtől Buka, Jelindse, Atli, Atsziz, Urdu, Bajdu és Szüjündzs, a másodiktól pedig Kara kán, Öz kán, Köz kán és Kör kán[6] igazi törökös nevű személyek származtak le szukcesszív rendben. Sőt az események színhelye is feltűnő módon közeledik a törökség gyanítható őshazája felé. S így annál különösebb az a körülmény, hogy e fantasztikus genealogia – ahelyett, hogy a törököt Tatar kántól, a mongolokat Mogul kántól eredeztetné, amint várni lehetne – 1. A tulajdonképpeni törököket Mogul nemzetségből származtatja, 2. Mind a két ősnek utódait olyan vad ellenségeskedésbe hozza egymással, hogy a mongolok egészen elfogynak, annyira, hogy – Abulghazi kifejezése szerint – ez ellenségeskedés után egy mongol sem maradt többé a világon.[7]

Vegyük most szemügyre a törökség hagyományának eme két momentumát.

A monda egyik változata szerint Mogulnak legidősebb fia, Kara, a mai Turkesztánban lakott, nyáron át az Ar-tag és Kar-tag hegyeken, télen pedig a Kizil-kum völgyeiben; a másik változat szerint ellenben Közép-Ázsiának olyan részén tanyázott, amely keletről Kínával, nyugaton az ujgurukkal, északon az kirgizekkel s délről a tangutokkal volt határos, – ez pedig nem más, mint a halha-mongolok földe. Csak fiának, Oguz kánnak rajzolásában értenek egyet

a különböző források, akit – ámbár a mesés Kajumersz kortársa volt – buzgó mohamedánnak és világhódítónak, szóval a legelső és leghatalmasabb török fejedelemnek[8] tüntetnek fel. E mesés hős – akinek tulajdonítják az évszázadokkal, sőt talán évezredekkel később élt turáni világhódítók minden győzelmét – száztizenhat évig tartó uralkodása után hat gyermeket hagyott maga után; nevök: *Kün*-kán (nap-fejedelem), *Aj*-kán (hold-f.), *Jolduz*-kán (csillag-f.), *Kök*-kán (ég-f.), *Tag*-kán (hegy-f.), *Tingiz*-kán (tenger-f.), E fiúk közül három képezi a jobb, három a bal szárnyat s mivel mindegyiköknek még négy fia volt, a következő huszonnégy nemzetséget származtatja tőlük a hagyomány, fölemlítve az illető epithetonokat is: a pecsétet, a vadászmadarat és a kedvelt ételt.[9]

	A nemzetség neve	Pecsét	Vadász-madár	A kedvelt eledel
Kün-kán fiai	Kati (erős) Bajat (gazdag) Alka-oji (minden hellyel elégedett)[10] Kara-ojli (fekete sátoros)		sahin (sólyom)	kara bagrin (ma kirgiz étel kancaló húsából)
Aj-kán fiai	Jazar (akinek nagy földbirtokai vannak) Düker[11] (légyottotad) Dudurga (uralomalapító) Japarli (illatozó?)		kartal (sas)	asiklu umad (egy tésztanem bokacsonttal)
Jolduz-kán fiai	Usar (gyors, fürge) Kizik (tüzes) Begdili[12] (a fejedelmi szót becsülő) Karkin[13] (nagy ehető)		tausandsil (nyúlászó héja)	umadsu edlü (tészta hússal)
Kök-kán fiai	Bajindir (gazdag leszek) Bicsene[14] (utánzó) Csauldur (híres)[15] Csini (harcra kész)[16]		sonkur (sólyom)	szulu kara bagrin (vizes húsétel)

	A nemzetség neve	Pecsét	Vadász-madár	A kedvelt eledel
Tak-kán fiai	Salar (fegyverre támadó) Imir (nagyon jó és gazdag) Ala jontlu (akinek jó lova van)[17] Oragir (mindig jóltevő)[18]		ücs kus (három madár) ?	asiklu ve kids (húsétel)
Tingiz-kán fiai	Bikdir (nagy hős) Böktür (nagylelkű a legyőzött iránt) Tava (aki mindig felül van)[19] Kanik (akinek minden harc becsületére válik)[20]		csakir (karvaly)	etlü (boka és hátsórész)

A monda ismeri ezen huszonnégy nemzetségfőnek utódait is, sőt fölemlíti ezeknek törvénytelen gyermekeit is, mégpedig általában igazi török nevekkel, ami mindamellett nem akadályozza azt, hogy Il-kánt, Tingiz-kán fiát, a mongolok fejedelmévé tegye, a mongolokévá, akik ez időben legszámosabbak voltak mindnyájok között s mindennek dacára Szüjündzs kán – akit a kirgizek segítettek – annyira megverte őket, hogy Kijan és Nöküz[21] kivételével a mongolok mind elvesztek. Kijan és Nöküz Erkene-kun-ba[22] vonultak vissza, hogy később nagyon felszaporodott utódaikkal, mint tulajdonképi mongolok, a történelem színterére föllépjenek, később pedig Dzsingiz kán alatt világtörténeti hírre jussanak.

Ezek után már azt lehetne várni, hogy a hagyomány a két nép, – t. i. törökök és mongolok közt, különbséget téve, mindegyiket külön, a saját etnikai alakulásában állítja elébünk. Csakhogy nem így áll a dolog. Sem Dzsuvejni és Rasid-ed-din – a hagyomány első leírói –, sem ezeknek későbbi másolói éppen semmi határt sem ismernek genealógiai magyarázataikban,[23] mert a mongolokat és törököket egészen összezavarják[1] s e nagy etnikai különbségben csak

azon egyetlen pont világos, mely az öt első nemzetségre vonatkozik, milyenek: az *ujgorok, kanglik, kipcsakok, kalacsok,* és *karlikok,*[24] akiknek egykori hazáját a régi arab geográfusok adataival eléggé egyezőleg határozza meg a hagyomány. Így a kipcsakok hazájának a Don, Volga és Urál közötti vidéket tartja; a kanglik, kik eleintén a turkomanokkal együtt laktak (valószínűleg a kipcsakok szomszédságában), később elváltak tőlük és az Iszik-köl, Csuj és Talasz partjaira vonultak. A karlikok Mongólia magas hegyein tanyáztak; míg az ujgurok hazája – amint alább Abulghazi után részletesen közölni fogjuk – szintén Mongóliában volt, a kangliktól délkeletre,[25] vagyis, amint Rasid-ed-din lakonice kifejezi: a nomád török nép lakta a Kipcsak, Rusz, Cserkesz, Baskir, Talasz, Sziram, Ibir, Szibir, Szelenga és Ankara[II] pusztáit, völgyeit, hegyeit és lapályait, az Irtis partjától és az Altaj hegységtől Turkesztán és Ujgurisztán határáig, egyszóval *mindazon helyeket, hol a mongol invázió korában törökök laktak s még ma is laknak.* A hagyomány természetesen nem elégszik meg az egyes török–mongol törzsek fölszámlásával, hanem néha történelmi eseményekről is tudósít és olyan geográfiai részletezéseket ad, melyek azon vidékre nézve oro- és hidrográfiai szempontból érdekesek, és azon gyanítást támogatják, hogy az a compositio, melyet a török nép genealógikus hagyományának neve alatt úgy a keleti historikusok, mint az európai tudosók oly sokféleképpen magyaráztak, commentáltak és értelmeztek, semmi körülmények közt sem ered a mesés őskorból, hanem csak egyes török és mongol főnökök s e népek első genealógusai fantáziájának produktuma, amely talán igen kevés részben támaszkodik az őskorból leszármazott szájhagyományokra, legnagyobb részében pedig – a milyenek Dzsuvejni[III], Rasid-ed-din[IV] és Abulghazi[V] munkái – részint a török népeknek XIII. századi etnikai állapotát tünteti fel, részint pedig olyan arab és perzsa utazási művek adatain alapszik, melyek az előbbi századokból erednek s a tudományos világ előtt is ismeretesek.

Ezen eredményre jutunk, ha e hagyomány forrását, tendenciáját és tartalmát megvizsgáljuk. Rasid-ed-din adatainak teljes méltatásánál, mely szerint Ghazán kán[VI] őt a mongolok történetének megírására felszólította, nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy Ghazánnak az Abulghazi által említett fölszólításában ellentmondást találunk. «Hála istennek – így szólt Ghazán Rasid-ed-dinhez –, hogy mohamedánokká lettünk. Két vagy három emberöltő múlt el, hogy ősünk, Helagu[VII], kijött Mongóliából. A mi utódaink el fogják felejteni a nyelvet, szokásokat, a földet és hazát, valamint a mongol nemzetségeket is. Mongóliában van még sok nép, melyek közül egynéhány tiszta mongol eredetű, de a többi nem. Ezeket tehát össze kell írnod». Mikor én (Rasid-ed-din) erre azt jegyeztem meg, hogy a kán olyan nagy munkát bízott rám, amelyet én magam alig végezhetek el, a kán így válaszolt: «E munkára senki sem alkalmasabb, mint te. Vannak mongolul írott könyveink és olyan embereink, akik a soha le nem írott dolgokat emlékezetükben őrzik». Ez után öt vagy hat öreg mongolt mellém adtak s ezenkívül Pulad Csingszang herceget is, akit a kán a következő feladattal bízott meg: «Senki sem ismeri jobban a mongolok genealogiáját, mint te, s azonkívül a mongol nyelvet és írást is érted». – Mindenekelőtt nehéz megérteni, hogy Ghazán kán mely nyelvet és szokásokat féltett az elfeledtetéstől. A mongolt itt aligha lehet érteni, mert Ghazán udvara és környezete tudvalevőleg már egészen török volt. Továbbá nem látjuk át, hogy a mongol Pulad Csingszang – habár honfitársainak geneológiájában egészen jártas volt is – hogy tudott felvilágosításokat adni a török genealogiájáról; mert azt nem lehet föltenni, hogy a mongolok és törökök, akik egymástól elválva már igen régóta külön élnek, a kölcsönös clanviszonyokról tudomással bírtak, mivel ezt még a turkománok-, kirgizek- és kazakokról sem lehet állítani a törzsrokonság és szomszédság mellett sem. A mongolul írott annalisok létezésén is lehet kételkedni, ha megemlítjük, hogy a mongolok csak

Dzsingiz kán idejében vették át az írást az ujguruktól; s így a legjobb esetben is csak százévesek lehettek azon évkönyvek. De nem tekintve mindezt, már azon egy körülmény is megingatja e hagyomány ősi eredetében való hitünket, hogy egyetlenegy török törzset sem ismerünk, amely saját genetikai viszonyáról olyan tradíciót őrzött volna meg, mely több évszázaddal hátrább vezetne bennünket. Néhány bizonytalan és homályos reminiscentia, amilyen például a turkománoknál Szön kánról és Eszen-Iliről vagy a mangislaki régi hazáról és más ilyenféle megmaradhatott ugyan egyes török és mongol törzsek emlékezetében, s ezen értékes szálak bele is lehetnek szőve a szóban forgó hagyomány hálózatába, de ebből az ősi szálakat kiválogatni s a bizonyosat a bizonytalantól megkülönböztetni nagyon nehéz feladat. Úgy látszik tehát nekünk, hogy Dzsuvejni, Rasid-ed-din és másolóinknak munkáiban általában nagy része van az úgynevezett «szavatos emberek» fantáziájának, s hogy e szerzők sok dologban a régi arab geográfusok etnikai adataihoz folyamodtak, úgy hogy e tradíció semmi esetre sem érdemli meg azon komoly kritikai magyarázatokat, melyekben eddigelé az európai és ázsiai tudósok részesítették.[26]

Tekintetbe kell venni továbbá azt is, hogy – midőn a turkológia mai állása mellett a régi és új-török szókincsnek egymástól való megkülönböztetése nagyon könnyű – a személy- és nemzetségnevek nem viselik magukon valamely ótörök nyelv jellegét. Megengedjük, hogy az első lerók perzsa volta, a török hangok visszaadására egészen alkalmatlan arab írás és a másolók hanyagsága egyet-mást eltorzított és a talányszerűség ruhájába öltöztetve hagyott hátra.[27] De hogyan van az, hogy még Oghuz-kán huszonnégy unokájának nevein sem találjuk a nyelvi régiség nyomát, – s hogyan az, hogy a ma törökül nem egészen érthető szók mongol nyelvjellegben maradtak fenn. Ugyanezt lehet állítani az egyes nevek mellé csatolt pecsétekről (*tamga*) is, amelyek – mint később látni fogjuk – a többi

török és nem-török nomádoknak is tulajdonai voltak s még ma is azok; – egyszóval: ezen genealógiai tradíció adataiból a józan kutatás kevesebb hasznot húz, mint az erőszakos, spekulatív szellem. A spekuláció szempontjából az állítólagos ősatyák némely nevében könnyű volna mythológiai jelentést találni, így például az Oghuz-kán fiának, *Kara*-nak nevében, mely *földet* jelent s hat fiának nevében, milyenek: *Kün*, nap, *Aj*, hold, *Jolduz*, csillag, *Kök*, ég, *Tagh*, hegy és *Tingiz*, tenger, talán valami kosmogoniai célzást lehetne fölfedezni, mint a görög mythológia alakjainak nevében. Sőt az *Oghuz* nevet, mely szó szerint *folyó*,[28] a *folyó idő* szimbólumának lehetne venni. De az ilyenféle eljárást sokkal bizonytalanabbnak és fantaszikusabbnak tartjuk, mintsem az ilyen úton nyert eredményt alapul vehetnők a törökök őstörténetének megírásában. Éppen ilyen merésznek tartjuk azt is, hogy e hagyománynak nagyon bizonytalan és határozatlan utalásaiból a törökök és mongolok egyes töredékeinek kölcsönös viszonyára következtessünk. Hogy e két népet egymással a legszorosabb viszonyba hozza, sőt egy közös őstől származtatja a hagyomány, ezt nem annyira azon körülménynek lehet tulajdonítani, hogy tényleg szorosan összetartoznak, mint inkább azon politikai és szociális viszonynak, amelyben Dzsingiz kán idejében – mikor e hagyományt legelőször leírták – állottak egymással a törökök és mongolok, s másodsorban a geográfiai szomszédságnak és a nyelvi rokonságnak, mert hiszen a mongol – ami különösen szókincsét illeti – az egész urál-altaji nyelvcsalád terén legközelebb áll a törökhöz. Így tehát azon adatokat, melyeket a törökség genealógiai hagyománya őrzött meg, nem használhatjuk világosságárasztó fáklya gyanánt az előttünk levő probléma homályában, hanem egy másik, több pozitivást ígérő kútforráshoz kell folyamodnunk és ez a történelem.

JEGYZETEK

[1] E hagyomány legrészletesebben a következő keleti históriai munkákban található: 1. Ala-ed-din Dzsuvejni *Dzsihankusa* (a világot megnyitó) című műve, mely a mongolok hódításait tárgyalja. A szerző hadjáratot viselt Helagu alatt Bagdad ellen s 1283-ban halt meg. Munkája az 1257. évvel végződik. – 2. Rasid-ed-din Tabibi, Ghazan kán vezére, a mohamedán historikusok egyik legtudósabbika, aki munkáját Dzsingiz és ennek első utódai alatt fejezte be 1307-ben s Ebuszaid parancsára 1318-ban kivégeztetett. A jogosan *Tadzs-et-tevarikh-*, azaz: a történetek koronájának nevezett művet a későbbi historikusok, a török eredetére vonatkozó részben, a legkülönbözőbb módon kizsákmányolták. – 3. A *Sedzsere-i-türki* (török családfa) Abulghazi Bahadur-kántól, Khiva egyik uralkodójától (1643–63), aki – mint maga mondja – a Rasid-ed-din művén kívül még tizenhét más Dzsingiz-namét (mongolok története) használt, melyek közt bizonyára néhány, előttünk ismeretlen forrás is volt. – 4. Mirkhondnak *Rauzat-esz-szefa* (a gyönyör kertje) című munkája, keleti dagályos stílusban írott világtörténelem; amely Huszejn Bajkára uralkodása alatt készült Heratban. Szerzője 1497-ben halt meg. – 5. Tarikhi Vaszszaf, *Tedszijet-ul-emszar ve tezdsijet-ul-aszar* (a városok részletezése és az évszázadok elővezetése) címen, amely az 1327. évig terjed; retorikai szódagálya miatt a törökök eredetét illetőleg kevés értéke van. 6. *Zafar-name* (győzelem könyve), Seref-ed-din Ali Jezdi-től, Timur története, ennek haláláig, 1405-ig. 7. *Tarikhi-Benaketi* vagy *Fenakiti,* Abu Szulejman Daud Bin Abul-Fazl-tól, az 1318. évig terjed s kilenc fejezetben a törökök és mongolok történetét tárgyalja, Rasid-ed-din műve után. – 8. *Tevarikhiali szeldzsuk* (a szeldzsukidák története). – 9. *Khulaszat ul Akhbar fi bejani ahvali ül Akhjar* (Kivonat a legkitűnőbbekről való tudósításokból) Khondemirtől, Mirkhond fiától, aki 1534-ben halt meg. E könyv 9-ik fejezetében van említés a törökök genealógiájáról. – Kisebb kivonatok találhatók még a *Habib-esz-Szijar* (Kazvintól), *Muntahabb-*

et-tevarikh, a *Tarikhi-Rasidi* (Mirhajdartól) stb. című művekben.

[2] A különböző írásmódot, vagy inkább az eltorzítást az eredetileg ismeretlen tulajdonnévvel kiigazítani akarni haszontalan munka volna. Mi mindig az esetleges szójelentésre és a török nyelvek hangtanára voltunk tekintettel.

[3] A *Tütek* talán *tutuk-ra* javítandó. Barszadzsar és Imlak könnyen megmagyarázható a török nyelvkincsből, amennyiben az elsőnek jelentése: «ha a barát elmegy», az utóbbié pedig «üdvhozó.» De a Hakal név már a fölismerhetetlenségig el van torzítva. A Barszadzsar név ilyen jelenthetésére nézve v. ö. a csag. *Kazankitken* (ahol az üst elmerült; az Oxus egyik vízesése) és a kirg. *Dombraketken* (ahol a tambura elmerült; egy folyó neve), *Ögüz-kitken* (ahol az ökör elmerült; az Oxus egyik csatornája Kungrát mellett) stb. elnevezéseket.

[4] Rasid-ed-din szerint a mongolok e *Mogul* nevet csak Dzsingiz kán uralkodása alatt vették föl; e nézetet azonban Raverty («On the Turks, Tattars and Moghals» című, az orientalisták nemzetközi kongreszusában, 1876-ban Szent-Pétervárott tartott felolvasásában) megcáfolta. E név Dzsingiz ideje *előtt* ismeretlen volt ugyan a nyugati Ázsiában, de hogy már előbb is létezett, azon nem lehet kételkedni.

[5] A Maskar vagy Masgar tollhiba a مشعر Masar, helyesebben Madzsar helyett. Lásd e szó etimológiáját «A magyarok eredete» című munkában.

[6] Az *Öz, Köz* és *Kör* neveket az egyes források a legkülönbözőbb alakban írják. Én a Rasid-ed-din és Abulghazi írásmódját tartom leghelyesebbnek, s azt hiszem, hogy az *öz* egyenlő a török öz «személyiség, egyéniség» szóval, míg a *köz* jelentése «szem», a *kör*-é pedig «vak».

[7] « Garaz mogul hics dünjada kalmadi », mondja Abulghazi, edit. Demaison, 31. l., azaz egy mongol sem maradt több a világon.

[8] Annál inkább megérdemli a «törökök fejedelme» címet, mert – amint a mondák összhangzólag hirdetik – az ő idejében népe az általános *Türkmen*, azaz törökség nevet viselte. Lásd alább, a turkománokról szóló fejezetben e *türkmen* név etimológiáját.

[9] Itt a rendelkezésemre álló források között különösen a

Tevarikh/i Al-i Szeldzsuk-ot (leideni Bibliotheca, Nr. 419) használom, mert ez az egyetlen, mely a pecsétek mellett a vadászmadarak és a kedvelt ételek neveit is felemlíti.

[10] Nem egészen világos előttem, hogy az *Alka-oji* miért fordítható így. A rejtély kulcsa bizonyosan az eredeti szöveg eltorzításában van.

[11] A د و كـا ر talán eredetileg: د و لا ر *düler*, a *düle* (szembeállani) igétől.

[12] *Begdili* szó szerint: fejedelmi szó, fejedelmi nyelv.

[13] Helyesebben *kankin*, a *kan* (jóllakni) igétől.

[14] *Bicsin, Bidsin* tulajdonképpen: majom; a mongolból van kölcsönözve.

[15] Sejkh Szulejman szótára (Lugat-i-csagataj ve türki oszmani) így magyarázza a *csaudur* szót: «jó hírnevű, méltóságos; egy török törzsnek és Ogur kán fiána neve», 149. l.

[16] Tulajdonképpen: őszinte, igazságos.

[17] A *jont* vagy *junt* régi török szó (ló, kanca, csikó).

[18] Az *Ürker* (Abulghazinál) az *Ürkez* (Rasid-ed-dinnél) és *Ovagir* (a *Tevarikhi Ali Szeldzsuk*-ban) semmiképp sem fejezik ki ezt a jelentést.

[19] Abulghazinál *ava*, Rasid-ed-dinnél *büve*. Azért tartjuk leghelyesebbnek a *tava* olvasást, mert ez legjobban megfelel a szó jelentésének (l. a Tschagataische Sprachstudienben a tava تـا و ا szót).

[20] Abulghazinál *Kanik*, míg a *Tevarikhi Ali Szeldzsuk*-ban *Karkin*.

[21] A *Kijan* jelentése Abulghazi szerint «záporpatak» (a Lehcse-i-Oszmani-ban *kajan*, a hegyről sebesen alárohanó patak; továbbá: egy régi mongol nomád-sátor), melyből később *kijat* lett (mongol pluralis a *kij*-ből), Berezin a mongol *kej* (levegő) szóval azonosítja, s helytelennek tartja ezt a kijannal fölcserélni (lásd «Sejbaniada» című művét, 35. és 38. l., Kazán 1849). A Nöküz névre vonatkozólag semmi fölvilágosítást sem ad Abulghazi, de nem nehéz ebben a mongol noghoszon (gyapjú) szót fölismerni. Én *Nöküz*-nek olvasom, mert ez a szó az özbegeknél, mint nemzetségnév, ma is így hangzik.

[22] Dordzsi Banzarof, a mongol tudós, Ergene-khon-nak olvassa és «mélyedés, völgyfenék» szóval értelmezi (l. Berezin «Sejbaniada» 21. lap).

[23] Ezt méltán csodálhatjuk Abulghazinál, mert ő mind a két nyelvet, t. i. a törököt *és* mongolt ismerte, és neki mind a két nép etnikai különbségéről elég pontosan értesülve kellett lennie.

[24] Rasíd-ed-din egy más helyen ezen öt első nemzetséghez még az *Agacsar* nevet is csatolja.

[25] A Kalads-törzsnek – ámbár fantasztikus etimológián alapul – semmi speciális hely nincs kijelölve hazájául. Némely történetírók Szisztán és Afganisztán legrégibb lakói gyanánt említik őket.

[26] Valóban megfoghatatlan előttem, hogy olyan tudósok is mint Raverty őrnagy, «On Turks, Tattars and Moghals» című értekezésében (lásd: Travaux de la troisiéme session du Congrés International des Orientalistes á St.-Petersbourg» 1876, 95–96. l.), még az ezer és négyezer évre vonatkozó fantasztikus adatot is – mely a mesés hős tetteivel van összeköttetésben – komolyan veszik és kritikai vizsgálatra érdemesnek tartják. Vajon húzhat-e ebből valami hasznot a tudomány?

[27] Perzsák és arabok még évekig tartó gyakorlat után is ritkán szereznek képességet a török nyelvekben, mert az *ö, ü,* és *i* vokálisok, melyeknek a törökben jelentékeny szerepük van, az ő nyelvükben hiányoznak. Még rosszabbul áll a dolog az általuk használt arab írással, úgy hogy túlzás nélkül lehet mondani, hogy a perzsa és arab szerzők által felhozott török szók kilencven százaléka hibásan van írva és olvasva. Ami ma már az említett textusokban korrekt átírásban fordul elő, azt leginkább török tudósoknak és másolóknak köszönhetjük.

[28] Az *Oghuz* névhez ugyanazt a szót gyanítom, mellyel a görögök, Nagy Sándor hadjárata idejében, Közép-Ázsiában az Oxust hallották nevezni. E gyanítást támogatja egyrészt az *Oghus* szó jelentése, amennyiben az *ogh,* illetőleg *ak, akh,* folyni, az *uz* pedig névszóképző, másrészt pedig az a fontos körülmény, hogy a turkománok és özbegek az *Oxus régi medrét még ma is Ouz-nak nevezik.* V. ö. hangtani tekintetben az ogur – our, agiz – aiz, bogdaj – búdaj stb. szókat.

II. A TÖRÖKÖK ELSŐ FÖLLÉPÉSE A TÖRTÉNELEM TANÚSÁGA SZERINT

Mit érthetünk a jelen esetben történelem alatt? Bizonyára azon adatokat, melyek a bizánciak, arabok és perzsák históriai és geográfiai munkáiban fordulnak elő, a keresztény időszámítás első századától kezdve az első Dzsingiszidák uralkodásáig nyugati Ázsiában; olyan adatokat, melyek alapjukban véve részint a mondák és mythosok köntösébe öltöztetve szálltak reánk, részint pedig bizonytalan forrásokból eredtek, – de egészben véve – ha elfogulatlan kritikával tekintjük őket – mégis már meglehetősen biztos kiindulópontot szolgáltatnak számunkra. Azt az időpontot természetesen nem lehet pontosan meghatározni, amidőn a bizánciak a tág körű és bizonytalan *skytha* gyűjtőnevet a szűkebb körű *török* névvel helyettesíteni kezdték. Csak a VI. század vége felé, mikor a Kelet-római Birodalomnak kereskedelmi érdekei összeütközni kezdtek Perzsiával, név szerint mikor a Szaszanidák elzárták a törökök elől a selyemkereskedés útját Perzsián keresztül, csak ekkor jött a törökök fejedelme, Dizabul, azon gondolatra, hogy Bizánccal közvetlen összeköttetésbe lépjen, aminek következtében Justinus császár 568-ban a Zemarkhos vezetése alatt követséget küldte a török fejedelem udvarába az *Ektag* nevű hegyhez, mit a görögök »Arany hegy«-nek fordítanak. Zemarkhos ezen útjáról egy könyvet írt, mely Menander Protector töredékeibe van foglalva s melyet az európai tudományos világ már sokféleképpen magyarázott és fejtegetett. E követség az Ektag-ba vezető útját Szogdián keresztül tette meg, mely akkor a törökök kezében volt; visszafelé pedig más utat választott, nevezetesen a mai három kánság északi részén, az Urálon és Volgán, továbbá a Kaukázuson átkelve, Trebizondon keresztül érkezett Konstantinápolyba.

Fájdalom! Zemarkhos útleírása csak kevés olyan vonást tartalmaz, amely a törökök etnikai minőségére némi világot vet. A fogadtatási szertartás olvasásakor, midőn ugyanis a követség tagjait, minden málhájokkal egyetemben, harang- és dobszó kíséretében, a rossz szellemektől tűzzel megtisztították, – bizonyára a sámán-vallásnak azon hasonló vonására emlékezik az olvasó, hogy a menyasszonynak férje sátorába való belépésekor rőzséből rakott tűzön kell átugrania, és hogy a rossz szellemeket a sámánok még ma is dobbal és csengettyűvel űzik el. A török fejedelemnek, Dizabulnak udvarát különös fényűzéssel és pompával töltve találták. Először egy kétkerekű aranyszéken látták ülni a fejedelmet, másodszor pedig az arany súlya alatt görnyedező ágyon, egy pompás sátor közepén, amely selyemszőnyegekkel, arany- és ezüstedényekkel volt díszítve, míg a sátoron kívül egész sor kocsi állott a legdrágább kincsekkel megterhelve. Az ünnepélyen, melyet a görögök tiszteletére adtak, egy *nem* borból készített barbár italhoz derekasan hozzáláttak.[1] Egyszóval Dizabul udvara egészen másképp tűnik fel előttünk, mint a későbbi nomád fejedelmek sátor-tábora, amint ezeket a XIII. századból eredő tudósításokban leírva találjuk. S mégis az erre vonatkozó tényállás egészen egyszerű alapon nyugszik. Ugyanis a törökök, mint Zemarkhosnak és a tizenkét évvel később, II. Tiberius alatt kiküldött Valentiusnak egyező tudósításaiból kitűnik,[2] nemcsak Transoxaniának, hanem az Oxus bal partján elterülő régi Khoraszán egy részének is urai voltak. Győzelmes fegyvereik már akkor megszerezték nekik ama vidékek iparos és szorgalmas árja lakóinak sokféle adóját, nemesércekből és drága kelmékből gazdag kincseket halmoztak össze, s amint az arab invázió korában a kereskedelmi tekintetben virágzó *Bejkend* értékes szövetekkel és szőnyegekkel rótta le adóját a kalifának, éppen így történhetett ez a törököknél is. De mindennek dacára ők megrögzöttek a nomád életmódban s a Jaxartestől az Altajig terjedő pusztákon tartózkod-

tak nyájaikkal, bár filológiai okokból nehezen lehet az utóbb említett hegy nevét Zemarkhos *Ektag* nevezetével azonosítani. Hogy vajon itt a másoló követett-e el hibát, olyanformán, hogy az »aranyhegy« nevezete elől elhagyta az illető török szót, nehéz volna bebizonyítani, de hogy az *Ektag* nem jelent «aranyhegy»-et, az kétségtelen s legföljebb a helyette fölteendő *Ak-tag* jelent «fehér hegy»-et. Zemarkhosnak ezen homályos topográfiai adata következtében nem jöhetünk tisztába a török fejedelem lakóhelye iránt s továbbra is csak a gyanítás tág terén kell maradnunk.[3]

Ami ezen törököknek szorosabb etnikai kötelékét illeti, Menandertől megtudjuk, hogy azon törökök, akikhez Justinus követséget küldött, előbb a *szaka*-k neve alatt valának ismeretesek. Azon véleményünket, hogy a *szakák* tulajdonképpen törökök voltak, már egy másik munkákban kifejeztük;[4] s így egészen következetes eljárás az, hogy a bizánciak, ily fölvételből kiindulva, az Oxuson és Jaxartesen túl lakó török népet is ugyanezen névvel jelölték. Azon kérdés, mely bennünket leginkább érdekel, az, hogy melyik törzshez tartoztak a Dizabul[VIII] törökjei. De erre vonatkozólag semmi fölvilágosítást sem ad a Zemarkhos tudósítása. Kazak-, vagy kara-kirgizek semmi esetre sem lehettek, mert különben nem olvasnók, hogy Dizabul a saját lándzsájával szerzett kirgiz rabnőt ajándékozott görög vendégének;[5] a legjobb esetben tehát csak *Karluk-*, vagy *Najman*-törökök lehettek, akik a mongolok megjelenésekor a kánságok északkeleti részén laktak s már korábban is ott nomadizálhattak.[IX]

Zemarkhos útleírásának pozitív értékű adatai részint a geográfiai nomenklatúrára, részint a személy- és méltóságnevekre vonatkoznak, amelyeknek kétségtelenül török nyelvű jellemében azon fénysugarat vehetjük észre, mely a török népek történetének homályos korszakából legelőször csillámlott a nyugati világ szemei előtt. A személynevekről már egy előbbi munkánkban[6] kifejtettük, hogy

Dizabul, vagy Dizavul – *Dizeöl* = rendező, uralkodó; *Tagma,* azon török követ neve, aki Zemarkhost visszafelé vezető útján kísérte, azt jelenti, hogy a mellé adott, hozzácsatolt; *Maniakh,* helyesebben *Manaka* = *nemes úr; Tardu,* vagy inkább *Tartu,* ajándék; *Bokhan* (Dizabul egyik követének neve), helyesebben *Bukan,* leselkedő. Fontosak továbbá a *Tarkhan* és *Khakan* méltóságnevek, melyek közül az utóbbi az avar fejedelmek, név szerint *Bajan* címe gyanánt is szerepel s amely csalhatatlan bizonyítéka egyrészt a Duna mellett, másrészt a Jaxartes északi partján lakó két urál-altaji nép rokonságának.

Ha ezek után a geográfiai nomenklatúrára fordítjuk figyelmünket, méltán csodálkozhatunk azon, hogy a kirgiz pusztaság szélén levő *Talasz* már a VI. században is megvolt ugyanezen név alatt, továbbá azon, hogy Zemarkhos, mielőtt a nagy tóhoz, t. i. az Aral-tóhoz érkezett volna, az *Ojkh* folyón kelt át, amely névben a török *Ikh* (folyó, s a Jaxartes egy mellékfolyójának neve is) szót ismerhetjük fel.[7] Hogy melyik volt a rövidebb út, melyen a Justinushoz előre küldött követ hamarabb elérte a Bizánci birodalmat, nehéz volt meghatározni; de annál könnyebb azon helynevek fölismerése, illetőleg a maikkal való azonosítása, melyeket maga Zemarkhos érintett visszatértekor. Minden valószínűség szerint az Aral-tótól északra, az Emba-n kelt át, melyet hasonlóan *Ikh* (folyó) néven említ; innen a *Dajkh* folyóhoz érkezett, melyben könnyen fölismerhetjük a *Jajk,* azaz Ural folyót; majd tovább az *Atil*-hoz, mely ma Itil, azaz a Volga, s innét az *ugurok* földjére jutott, akiktől hallotta, hogy a Kophen, azaz Kuban mellett négyezer perzsa leselkedik reá. Hogy melyik urál-altaji népet kell érteni ezen ugurok alatt, akik azon időben a Kaukazus északi oldalán laktak és a Szaszanidák hadi mozdulatairól pontosan voltak értesülve, nehéz volna biztosan meghatározni; mert az Ugur, Ogur, Ugr csak olyan gyűjtőnév, melyet maguk az illető népek nem ismertek s melyet a középkori Európa egész sereg török *és* finnugor népre ruházott. Cseremiszek

vagy mordvinok semmi esetre sem lehettek; mert ezek mindig föntebb, a Volga felsőbb folyásánál laktak; s ha már éppen valami hipotézis fölvételét megengedjük magunknak, legföljebb valamely, magát *Uguz-*, vagy *Ugur*-nak nevező török törzset gondolhatunk, mely ezen a vidéken tartózkodott. – Mindent egybefoglalva tehát Zemarkhos útleírásaiból azt tanuljuk, hogy a Volgának, Urálnak és Embának már a Kr. u. VI. században is török[8] neve volt, amiből az következik, hogy az említett folyók mellett lakó népek a VI. században bizonyosan, sőt valószínűleg már előbb is török nemzetiségűek voltak; mert másként nem volna érthető, hogy e folyóknak miért éppen török és nem valami finnugor neve jutott el hozzánk olyan korán.

Amit még ezenkívül a bizánciaktól tanulunk a törökökről, azt leginkább Constantinus Porphyrogenitus császárnak köszönhetjük, aki a 940. évben írta meg «De administrando imperio» című munkáját, és úgyszólván szemtanúja volt az azon időben és azon vidéken élő török népek mozgalmainak; de minthogy ő még csak hallomás után írt, csak olyan adatokat szolgáltat nekünk, melyeknek bizonytalan és töredékes mivolta csupán egyes törzsekről adhat fölvilágosítást. Azon időben, t. i. a X. és már a IX. században is a Bizánci Birodalom határához és általában keleti Európához sokkal közelebb nyomult a török népraj; a *Turk* gyűjtőnév kezd lassankint kimenni a használatból s helyét a bolgár, khazar, besenyő (pecseneg), ghuz és úz törzs-nevek foglalják el, jelölvén olyan egyes töredékeket, amelyeknek neve mellől a *«török»* etnikai nevezetet mint magától érthetőt már elhagyták s csak a nemi megnevezést tartották meg. A bolgár és khazar, melyekről alább bővebben lesz szó, minden valószínűség szerint inkább valamely nemzet politikai nevét jelenti, amelyben a vezérlő elem a török volt, amint ezt már a magyarok eredetéről írt tanulmányomban részletesen bebizonyítottam. De annál bizonyosabb a *besenyőknek* kizárólag török nemzetisége, akikről Porphyrogenitus azt beszéli, hogy kezdettől fogva a

Volga és Urál mellett laktak, de 890 körül az úzok nyugat felé szorították őket s a Don és Dnyeper melletti pusztaságon telepedtek meg, amit az orosz évkönyvek is bizonyítanak,[9] mert e népek első megjelenését Oroszország határán a 915. évre teszik. Constantinus elég részletesen leírja az itteni lakóhelyüket s a topográfiai nomenklatúrának török nyelvű jellege fölött semmi kétség nem lehet.[10] A törökök etnográfiai részleteire vonatkozólag csak kevés dolog felől értesítenek bennünket a bizánciak; úgy festik őket, mint kitűnő harcias lovas népet, amely nemzetségekre és törzsekre van oszolva, leginkább nomád életet folytat, a fegyverekre és lovakra nagy gondot fordít s ez utóbbiakat nyáron és télen át szabadon legelni hagyja, az éghajlat minden viszontagságához hozzátörődött, az éhséget és szomjúságot könnyen tűri; – egyszóval olyan leírást adnak róluk, mely a mai turkománok és kirgizek társadalmi s erkölcsi életére egészen ráillik s a török nomádok jellemét tünteti föl.[11] A besenyők mellett említést tesz még Constantinus az *úzokról*, akik az ő idejében mint a khazarok utódai és szövetségesei a Volga és Urál közt tartózkodtak, – ott, hol ma a kazah-kirgizek belső hordája lakik – s úgy Constantinus, mint mások által is a törökökhöz számíttatnak.

A törökökről az arabok közvetítése által hozzánk jutott tudósítások körülbelül ugyanezen időből erednek, csakhogy részletesebbek és konkrétabb formájúak, aminek oka az, hogy az akkori iszlám-világ északi és keleti határait misszionarius, kereskedő és tudományszomjas utazó minőségében bejáró arabok és perzsák, a moszlim kultúrának akkori virágzó állapota következtében, jobban érdeklődtek Ázsia ismeretlen részei iránt s a nomádok közt otthonosabbaknak érezték magukat, mint a minden barbárra megvetéssel tekintő görögök. Ibn-daszta[X] és Ibn-Fozlan[XI], a legrégibb arab források,[12] leginkább csak a Volga és Pontus melléki törökséggel foglalkoznak, amennyiben csak a baskírokról, besenyőkről és magyarokról, mint tulajdonképi tö-

rökökről, beszélnek. Sokkal részletesebb már Maszúdi[XII], aki «Murúdzs ez Zeheb ye Máden ul Dsovher» (Aranymezők és drágakövek bányái) című művében, melyet a 943 – 44. évben kezdett és 947–948-ban fejezett be, azon kor törökségéről egészen megbízható képet rajzol. Kortársa, Ebu Dolef Miszszar Ibn-Mohalhal[XIII], aki a szamanida Naszr-bin-Ahmed udvarából egy követséget kísért Kínába és 941-ben tért vissza, gazdagítja ezen adatokat néhány újnak hozzáadásával s ugyanezt lehet mondani mindakettőnek elődjéről, t. i. Ibn-Khordadbeh-ről, aki Mutamid Billah[XIV] kalifának postaigazgatója volt s «Kitab ul Meszalik ve Memalik» (az utak és országok könyve) című művében ír a törökökről, valamint Ibn-Haukal-ról is, aki 976–77-ben hasonló című könyvet írt. Ezen és más utazók adatai a későbbi arab geográfusok munkáiban egyesítve vannak, melyek közt első helyen állanak: «Mudzsem ul Buldan» (az országok lajstroma) Abulfeda-tól (meghalt 1312-ben). Amit e munkákból a tulajdonképpeni keleti törökökről tanulunk, mindenesetre – az uralkodó korszellemhez mérten – mesékbe van burkolva s nagyon gyakran csak töredékes. De egészben véve mégis engednek bepillantást az akkori törökök etnikai viszonyaiba. Így a *gúz* gyűjtőnévvel nevezik az arabok mindazon török nomádokat, kik a Volgától keletre, vagyis a Káspi-tenger és Aral-tó északi részétől délen egészen Dilisztánig, keleten Aszpidzsabig (a mai Csimkent[13] környékén) elterülő pusztaságokon barangoltak. Szomszédjaik voltak északon a baskírok, nyugaton a besenyők, délen Dsordan és Khoraszan, keleten pedig a karlukok. Maszudi (VII. fejezet) felső, alsó és középső gúzokra osztja őket, fővárosukat *Al-hadisza*nak (az új város) nevezi, mely a Jaxartestől körülbelül egy mérföldnyire fekszik; s hozzájuk tartozónak sorozza még a középkorban gyakran emlegetett *Dsend*-et is, Bokhara északi részén. Gúz névvel jelölték általában mindazon török nomádokat, akik Irán északi részén egész Belkhig barangoltak; ők voltak a kultúrára törekvő kharezmiek, khoraszániak és szogdiaiak országának valóságos csapásai; s valamint évszázadokkal később, úgy

már Ibn-Haukal idejében, azaz a X. században is, asszonyaikat a szépség mintaképeinek tartották.

Az a nézet, hogy az araboknak e *ghúz* nevezete alatt a mai turkománok értendők, szerintük egészen helyes. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a Káspi-tenger és Aral-tó északi részétől Irán északi határáig, sőt egészen az Oxus felső folyásáig elterülő pusztaságot a történelmi emlékezés óta olyan török nomádok lakták, akik úgy számerejük tekintetében, mint fizikai minőségüknél fogva tulajdonképpeni törököknek látszanak. Maszudi említi (XIII. fejezet), hogy alacsony termetűek, kisebb szemeik vannak, mint a többieknek és erejük miatt az összes szomszédokban félelmet gerjesztenek. Földrajzi kiterjedésük tekintetében egyáltalában nem lephet meg bennünket ezen adat, s mint κατ' ἐξοχήν törökök a *türkmen* nevet azért tartották meg, mert – amint a hagyomány beszéli – ősüknek, *Oghuz*-kánnak idejében az összes törökök a *türkmen* nevet viselték.[14] Az mindig kérdéses marad, hogy honnan ered az arabok *ghúz* nevezete. E szó mindenesetre az oghuz-ból származott, mely a törökök szájában *ouz – úz*-ra változott, amiből lett a bizánciak Οὔζ-ja s ezen *uz* szó az, amit az arabok többnyire szókezdő ع ajn-nal, vagyis غز -nak írtak, melyből később helytelen pontozással غز lett.[XV] Hogy a *ghúz*, mint török nemi elnevezés, nagy jelentőségű volt, azt semmi esetre sem lehet puszta véletlenségnek tartani. A *ghúz*, vagy helyesebben *oghuz* szót tényleg használhatták a törökök etnikai neve gyanánt, mert – ami figyelemre méltó – e szó egész mai napig fennmaradt mint melléknév «durva, *míveletlen*», azaz: nem-mohamedán, jelentésben, amiből látható, hogy a régi pogány, az iszlámnak nem hódoló törökökre az *oghuz* = barbár epithetont ruházták.[15]

E ghúzok vagy turkománok közvetlen szomszédjaiul a *karlukokat* említik az arab geográfusok. Ezek a Jaxartestől keletre laktak egészen Kína határáig s Transoxania mohamedán lakói részint Taraszon, részint Özkenden, az iszlám-

nak észak és kelet felé eső határvárosain keresztül közlekedtek velük. Magas termetűeknek és valamennyi törökök közt legszebbeknek rajzolják őket. Fejedelmük a *«khakanok khakanja»* címet viselte s legrégibb uralkodóik egyike Efrasziab, Perzsia meghódítója (Maszudi, XIII. fejezet) volt. Ami etnográfiai adatokat Ebu Dolef a karlukokról ír, egészen jelentéktelenek s hibás fölcserélésen alapulnak, amennyiben ezen utazó azt, amit egy más török népről hallott, a karlukokra alkalmazta, – mint Grigoriev jogosan fölteszi.[16] – Hogy melyik török néptörzset kell érteni ezen karlukok alatt, a fölött még mindig bizonytalanságban vagyunk. Már e névnek különböző írásmódja is: a خرخ *Kharlikh*, خزخ *Khizlikh*, خزلج Khizlidzs és a törököknél قرلوق *Karluk*, semmi biztos olvasási módot nem nyújt s e népnek valamely élő török néptörzzsel való azonosítását nehézzé, ha nem éppen lehetetlenné teszi.[XVI] Azon tarka hipotézisek, melyeket úgy a keleti szerzők, mint az európai tudósok erre vonatkozólag fölállítottak, keveset vagy éppen semmit sem segítenek a talány megoldásán; éppen oly kevéssé visznek közelebb a célponthoz, mint Grigoriev véleménye,[17] aki – a Maszúdi, Edriszi[XVII] és a kínai írók egyező adataira támaszkodva – a karlukokban az utóbbiaknak *Tu-kiu* nevű népét akarja fölismerni.[XVIII] Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a karlukok, a törökség hagyományos genealógiájában, az ujgurok-, kanglik- és kipcsakokkal együtt ős törökök gyanánt említtetnek. A név tehát régi; s habár egynevű török nép létezése a mongolok föllépésekor nem mutatható ki, azért még nincs kizárva azon lehetőség, hogy lakott ilyen néptörzs a mai Ferghana északi részén s hogy a karluk név – eredetileg valamely clan vagy ág neve – az egészre, keleti Turkesztán és Ferghana északi részén lakó nomádokra alkalmaztatott, amint ilyenre gyakran találkozik példa a történelemben.

Az arab íróknak még rejtélyesebb Khatajan, Khatlan és Dsikil[XIX] [18] nevezeteit mellőzve, a *tagazgazokról* fogunk említést tenni, akiknek تغزغز neve csak tollhibán alap-

szik s eredetileg تغزغر [*toguzgur*, a kiadó] helyesebben تغوزايغور *toguz-ujgur*-nak[xx] hangzott és Abulghazi *tokuz ujgur*-jával azonos, amint erről később bővebben lesz szó.[19] Ezen *ujgurok* hazáját Maszudi és Ibn-Khordadbeh Tibettől északra helyezik, Khoraszan és Kína közé s a karlukoktól keletre, – ami mindenesetre határozatlan és zavaros geográfiai definíció, minthogy Khoraszán akkor egész a Tien-sanig ért, Kína keleti határa pedig a Góbi-sivatag nyugati szélén kezdődött. Mindamellett egészben véve az ujgurok hazája elég helyesen meg van jelölve, sőt e népnek kulturális és politikai jelentőségéről is – ámbár hatalmát már akkor megtörték a kínaiak – meglehetősen helyes fogalmuk volt az araboknak. Ibn-Khordadbeh szerint valamennyi török nép közt az ujgurok lakják a legnagyobb területet. Khakanjok egy nagy városban lakik, melynek tizenkét kapuja van, lakása egy aranyos sátor, öt ferszakhnyi területen, melyben kilencszáz ember fér el. Maszudi Kusannak nevezi fővárosukat – melyben Barbier de Meynard a mai Kucsá-t akarja fölismerni a Tien-sanban – s az ujgurokat valamennyi törökök közt a legvitézebbeknek, leghatalmasabbaknak és legtehetősebbeknek írja le. Fejedelmüket *Er-kán*nak (azaz: férfifejedelem) nevezik; vallásuk a manichaeizmus (mezheb ul Menaje), amelynek a többi törökök nem hívei.[xxi] Az ujgurok keresztény voltát az első arab írók egyáltalában nem említik, dacára, hogy a nesztoriánusok már jóval azelőtt egészen odáig elterjesztették Krisztus vallását. Az ujgurok politikai hatalmának és hazájuk nagy kiterjedésének ezen rajza, melyet az arab írók a X. században tárnak szemünk elébe, teljesen megfelel a valóságnak s hitelességét a kínai írók is bizonyítják, amint ezt Abel Rémusat, Klaproth és Grigoriev az ujgurokról írott munkáikban kifejtették; sőt az is kétségen kívül áll, hogy e török nép már a keresztény időszámítás első századában a Tien-san északi részén egy jól rendezett államot képezett, hogy a kultúra jelentékeny fokára jutott s úgyszólván az akkori török világ gyúpontját képezte. Nevében

a keleti törökség hatalma és tekintélye volt megszemélyesítve s a Bizáncba és az oroszokhoz már korán eljutott *ugor, ugur, ogur* vagy *ugr* név – Klaproth és más őt követő újabb kutatók ellenkező nézete dacára – nem egyéb, mint az eredeti *ujgur* névnek rövidítése, amely néven hallották nevezni nyugaton már elég korán a legnagyobb, leghatalmasabb és legműveltebb török államot.[XXII]

A török világnak az arabok által festett képében még két más kelet-ázsiai nép lép előtérbe, név szerint a *kimakok*[XXIII] és *kirgizek*. Az elsőket – kiket a kínaiak is ugyanezen néven ismernek – a különböző arab geográfusok leginkább a karlukoktól északra helyezik. Edriszi, aki déli szomszédjaikul az ujgurokat nevezi meg, a török népek legnagyobbikának írja őket, amely állítás csak ismétlése azon hasonló megjegyzésnek, amelyet Maszudi a karlukokra vonatkozólag tett. Csak abban egyezik meg, valamennyi forrás, hogy tőlük kelet felé a kirgizek laknak. A kimakok – akiket nem szabad összetéveszteni a Kaukázusban lakó s hasonló nevű kumükökkel – úgy látszik, hogy az északi törökséghez tartoztak, emellett szólnak a hazájuk északon fekvéséről való egyező adatok s az a körülmény, hogy, Ebu Dolef szerint, vadállatok bőreiből építik házaikat, amely szokás Szibéria egyes török törzseinél még ma is megvan. Ugyanezen arab író beszél a kimakok földén levő aranymosásokról is, melyekről tudvalevőleg oly sok folyó híressé vált.[20] – Ami az arabok *khirkhizeit*, vagyis a kirgizeket illeti, az a körülmény, hogy hazájokat az ujguroktól északra fekvőnek írják le, elég bizonyíték ama hasonló nevű nomád néppel való azonosságuk mellett.[XXIV] Itt a Jenyiszej, Ob és Irtis felső folyása melletti őshazában lakó kirgizekkel van dolgunk, de mindamellett, hogy mily viszonyban állott ezen név a kimakokhoz, karlukokhoz, dsikilekhez stb., vagyis hogy a kirgiz tulajdonképpeni törzsnek tekintendő-e, melyhez a többiek csak kláni viszonyban állanak, azt az arabok bizonytalan és mítikus tudósításaiból nem lehet kiérteni.[XXV] Ezen adatok a leg-

több esetben csak hallomáson alapszanak; az utazók nem ismerték a török nyelveket, a pusztákon tartózkodásuk csak futólagos volt, ezért följegyzéseik töredékesek és csak a fő vonásokban felelnek meg a kép eredetijének. Minthogy ezen elégtelenséget a binzánciaknak még jobban szemökre lehet hányni, nem szükség ismételni, hogy a binzánciak és arabok tudósításait a törökök első föllépésére vonatkozólag csak elfogulatlan kritikával lehet tekinteni és értékesíteni; minthogy pedig ezen adatok a legjobb esetben is csak első megjelenését, nem pedig eredetét világítják meg, ezért próbaképpen még az archeológiához, a történelemnek különben legjelentékenyebb segédeszközéhez fordulunk.

JEGYZETEK

[1] A görög forrásban ez ital *kosmos*-nak van nevezve, amiben könnyen fölismerhetjük a mai *kimisz* szót. V. ö. a *kamos* alakot, melyet Priscus (bonni kiadás, 183. l.) említ Attila udvarának leírásában. E szó eredetileg Menandernél vagy Zemarkhosnál is *komos* (kimisz) lehetett s a görög másolók hanyagsága csinált belőle előttük ismeretes kosmos-t.

[2] Az ezen követségről szóló tudósítás szintén Menander töredékeiben fordul elő.

[3] Ugyanezt mondhatjuk a *kholiatok* földéről is, ahova Dizabul a Zemarkhos kíséretét küldötte. Desguignes (II. 9.) e szót a föntebb említett *Khalads*-sal akarja azonosítani, de ez lehetetlen, mert ez az etnikai (tehát nem topográfiai) nevezet a mesék országába tartozik.

[4] Lásd a «Magyarok eredete» 15. l.

[5] A kirgiz leányok a többi törökök előtt már régóta különös szépség hírében állottak (l. alább a kirgizekről szóló fejezet). Dizabul tehát a saját esztétikai ízléséből indult ki, mikor a görög vendégnek ilyen szépséget ajándékozott.

[6] Lásd a hún-avar szójegyzéket a «Magyarok eredeté»-ben.

[7] Yule («Cathay and the way thither» CLXVI. lap) az Ojkh alatt magát a Jaxartest érti.

[8] Az *Urál* folyó neve törökül *Jaik*, vagy *jajik*, ami szó szerint *széleset* jelent. Porphygrogenitus így írja: azaz Jejkh. Az Etil, vagy Itil, mely a Volga neve is, általában *folyót* jelent.

[9] Lásd: Karamszin, I. k. 87. lap.

[10] L. «A magyarok eredete» 97–99. lapjait s a besenyő szólajstromot.

[11] Így ír VI. Leo császár (Bölcs Leo) körülbelül ötven évvel Constantinus előtt.

[12] Ibn-Daszta 913-ban írta «Kitab ul Alaik al Nafisza» (a nemes drágaságok könyve) című munkáját, Ibn-Fozlan csak 921 után.

[13] E két helyet Grigoriev azonosítja Ebu Dolefnek közép-ázsiai utazásáról írt értekezésében.

[14] Lásd Rasid-ed-din föntebbi citatumában a 4. lapon.

[15] Az oszmán-törökben előfordul *oghuz* és *oghuzane*, például oghuz kisi, durva ember; oghuzane szöjler, faragatlanul, míveletlenül beszél.

[16] Lásd: «Ob arabszkom putesesztvennikje X. vjeka Abu Dolefje i sztrauszvovanij jego po Szrednej Aszii» (St.-Petersburg, 1872) a 36. lapon.

[17] Lásd id. m. 36. l.

[18] E három geográfiai nevet eddigelé a legkülönbözőbb módon magyarázták. Legnevetségesebb a *Dsikil* azonosítása a *székely*-lyel; elfeledték ugyanis az illetők, hogy a székelyek már a X. században a Kárpátok keleti részében laktak és hogy nekik a dsikliekhez – kik a besenyők mögött laktak – semmi közük sem lehet.

[19] Lásd az ujgurok és keleti turkesztániakról szóló fejezethez való bevezetést.

[20] Yule-nak tehát igaza lehet, ha azt véli (Cathay and the way thifter CLXXXVIII. l.), hogy Maszudi fekete és fehér *Irsat*-ja, melynek partján a Kejmak-Bajgur török törzs lakik, az Irtissel azonosítandó.

III. TÖRÖK RÉGISÉGEK, TEKINTETTEL A TÖRÖKÖK EREDETÉRE

Ahol a Klió meggyújtotta fáklya csak halvány fényt terjeszt, ott természetesen az ókor emlékeitől sem sokkal több világosságot várhatunk. Mindamellett futó pillantást akarunk vetni a történelem előtti időből ránk maradt és török nyelvű népektől származó emlékekre. Tekintetbe véve a történelmi emlékezet óta török nép lakta területnek roppant kiterjedését, Ázsia e nagy területének nem annyira nyugati, mint inkább keleti, s itt sem déli, hanem északi részét, azaz Dél-Szibériát szándékozunk fölkeresni. E vállalatunkban főleg Szpaszki G. úrnak, az orosz császári geográfiai társaság «Zapiszki»-jának 1857. évfolyamában megjelent érdemes munkáját követjük; Szpaszki ugyanis Szibéria régiségeit évekig tartó, beható tanulmány tárgyává tette s így – anélkül, hogy nézeteiben mindenben osztoznánk – értékes útmutatásával segítségünkre van. Dél-Szibéria régiségei a következőkből állanak: *a)* kurgánok és az ezekben található tárgyak; *b)* a kurgánokon vagy kurgánok mellett levő emlékkövek vagy képszobrok; *c)* meredek sziklafalakon található bevésések és jegyek; *d)* szintén sziklákon található, vörös vagy fekete föliratok ismert és ismeretlen betűkkel.

A *kurgán* szó, mellyel a Szajani és Altaj hegységtől kezdve, az Urál, Káma és Volga mentében az Azovi- és Fekete-tenger partjáig található sírhalmokat nevezik, török eredetű s ma erődöt, menedékhelyet jelent, alapjában véve valamely emelkedést, magaslatot, melyen az ősember, a sík talaj közepette, az állatok és később az emberek megtámadása ellen menedékhelyet keresett, később aztán e szó a menhely és sírhalom alakjainak hasonlósága következtében ezen utóbbira is alkalmaztatott. Ma a belső-ázsiai törökök e szó alatt határozottan erősséget, várat értenek s a sírhalom neve csak a «magaslat, emelkedés»[1] fogalmát

kifejező szónak átvitele, sőt elég különös módon a sírhalom nevéül Indiában használt *topee* szónál is ugyanezen eset fordul elő, mert hiszen ez nem egyéb, mint a török *töpe* = domb. «Szibériának egész kiterjedésében (írja Jadrincev a «Russische Revue» XXI.k., 12. füzete 511. lapján) Kurgán kerülettől az Altajig találunk egész tömeg, különböző alakú kurgánokat a honi temetőkben, melyek bizonyítják, hogy mily borzasztó embertömegnek kellett laknia e vidéket a történelem előtti korban... Az Altaj olyan kurgánokat és óriási sírokat mutat fel, melyek egy ölnyi magasan kővel vannak befödve, átmérőjük pedig 5–10 öl hosszú. Kőtáblákkal és kőbábokkal (kósa-tasi, hős-kő[xxvi]) vannak fedve. A sírokon agyagedények cserepeit találjuk, közelükben pedig kézi malmokat.» Tekintve azon jól ismert tényt, hogy az a szokás, mely szerint a megholtak fölé tekintélyük vagy érdemük szerint kisebb vagy nagyobb halmot emeltek, nemcsak a törököknél, hanem más, nem török, a «skytha» gyűjtőnév alatt említett népeknél, sőt Afrika, Európa és Amerika régi bentlakóinál is feltalálható: a Jenyiszej és Ob forrásvidékétől egészen a Dnyeperig terülő síkságon található kurgánokból specialiter a törökök etnológiájára vonatkozó dolgot igen keveset meríthetünk. Külső formájok igen keveset vagy semmit sem különbözik az őskor más, hasonló maradványainak alakjaitól; csak belsejök, t. i. a holtaknak tulajdonképpeni sírhelye, tesz bizonyságot más szokások világáról, amennyiben az itt található tárgyak kétségtelenül török jelleget árulnak el, így például a halottak koponyaalkata, de főleg a fegyverek, házi szerek és eszközök, melyekből az itt fekvőknek urálaltaji és speciális török eredete világosan látható. Még a török népek egyes töredékeinél lévő szokásokra vonatkozólag is adnak némi felvilágosítást a sírok; így forrásunk[2] állítása szerint a szibériai kurgánok sokkal több nemes érctárgyat tartalmaznak, mint a Dnyeper mellett, vagy máshol levő kurgánok, míg másrészről a szibériai kurgánok szobrai és feliratai az emlékköveken, ami a művészi kivitelt il-

leti, sokkal durvább és ügyetlenebb munkára vallanak, mint az Azovi-tenger mellékén található kurgánok faragványai, amelyeken a Kr. e. korból eredő görög befolyás minden valószínűség szerint észrevehető nyomokat hagyott.[3]

Geográfiai elterjedésök szerint a kurgánok messzebb érnek nyugati, mint déli irányban, ha az Altajból indulunk ki. A déli határt Közép-Ázsia pusztasága képezi a Góbitól a Hyrkaniai sivatagig. A Tien-sanban, valamint a Sar-Mur és Adsi-Bogdo hegységben (mely utóbbit észak felől a Góbi határol) nem fordulnak elő; de a Kobdo és Barkul közötti útjában Potanin[4] látott ilyen kurgánokat, miket a mongolok *Kerekszur*-nak neveznek. Nagyon számosak természetesen északnyugati Mongóliában, ahol valamely folyót vagy tómedret körülövező hegyek lábainál csoportosan találhatók s eredetökről a legtarkább mesék keringenek. A halhamongolok[XXVII] hite szerint ezen a hajdankori emberek sírjai, akik óriás termetűek s oly természetfölötti erejűek voltak, hogy a legnagyobb fákat is gyökerestül együtt kiszakították, ha tüzelőre volt szükségük. Később aztán ezen óriásnemzetség mindig törpébb és törpébb lett, amiből azt következtetik, hogy az emberiség a jövőben mindinkább kisebb lesz. Egy másik versio szerint ellenben a kurgánok olyan helyek, melyekbe a régi kor hadakozó emberei kincseiket és mindenféle vagyonukat, javaikat rejtették s amelyeket föliratokkal és bizonyos ismertető jelekkel látták el, amilyenek a kőbábok, mongolúl *kisacsilo*, kirgizül *szin-tasz*, azaz kép-kő. Ami a kurgánok alakját illeti, az mind északnyugati Mongóliában, mind a törökök őshazájában általában: 1. földhányásból csinált körforma, melynek perifériája egyenkint hatvan és nyolcvan lépés közt váltakozik s mely körnek közepén kőhalom áll, míg maga a kör körülbelül kétszáz lépésnyi kerületű; 2. négyszög, amely úgy van elhelyezve, hogy a négy oldal megfelel a négy világtájéknak; 3. vannak kurgánok az előbb említett formák hozzáadásával vagy díszítésével, amint az alább idecsatolt ábrákon látható, melyek Potanin könyvé-

nek mellékletében fordulnak elő s mely ábrákból Potanin huszonnégy példát hoz fel, amiket valószínűleg még sok mással lehetne szaporítani.

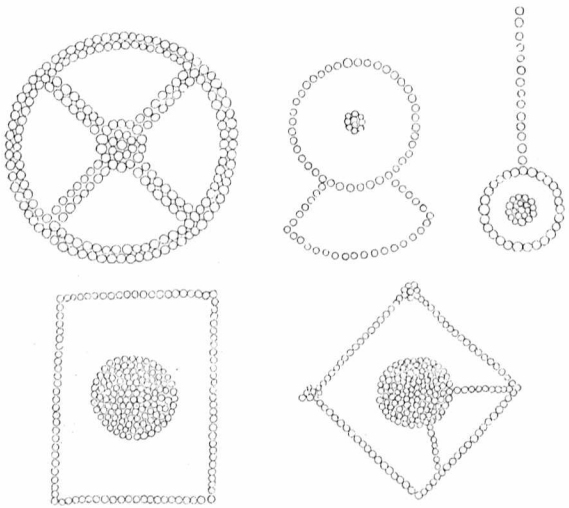

Tehát inkább a kurgánok mellett talált *szobrok* azok, amik a kutató figyelmére méltóbbaknak látszanak, mintsem ezeknek külső alakja. Szpaszki úr öt dél-szibériai szobor rajzát adja cikkében, melyek közül hármat az Altaj-hegység területén, kettőt pedig a Jenyiszej forrásvidékén, a szagaj pusztaságon talált s összehasonlítja az Azovi-tenger és Dnyeper mellett talált hasonló emlékekkel. Az ide mellékelt táblázaton közlünk néhányat e képek közül, anélkül, hogy a részletek leírásába bocsátkoznánk, hanem inkább céljukról s mivoltukról, valamint néhány feltűnő vonásukról fogunk szólani. Hogy ezen emlékkövek a buddhismus befolyásának monumentumai gyanánt tekintendők – mint Pallas hiszi –, már azért is nagyon kétséges, mert 1. a buddhabálványok rajzának (burkán) semmi nyoma sincs rajtok, s mert 2. e szobrokat, mint a törökök pogány korából eredő szokást fölemlíti munkájában Abulghazi, aki elbeszéli,

hogy a régi törökök valamely kedves családtag halálakor bábot vagy bálványt készítettek, azt házukban sokáig őrizték (s lehet, hogy később a sírhalom mellett fölállították), ételt adtak neki, szorgalmasan tisztogatták és imádkoztak hozzája.[5] És mivel a törökök előbb a sámán vallás hívei voltak, ezen, az Abulghazi által említett s az iszlámra való térésük előtt gyakorolt szokásban könnyen föl lehet fedezni a kurgánok képszobrainak eredetét. 3. Mert általában a buddhismus, mai elterjedése dacára a mandzsu és mongol népek között – hol a sámánizmussal bizonyára harcolnia s ennek még engednie is kellett – a törökök közt kevéssé, vagy éppen nem tudott elterjedni, nem még akkor sem, midőn Buddha tanai Kelet-Turkesztánból Közép-Ázsián keresztül egészen az Aral-tóig eljutottak. Sőt azt hisszük, hogy az erre vonatkozó nézetünkben még tovább mehetünk, mint Szpaszki úr, és a szibériai szobrokat már azért is kizárólag a sámán-kultusz befolyásának tuljdonítjuk, mert a 3. és 4. rajzban, jelesen az állatoknak a főábra körül található képmásolataiban *azon áldozati állatok emlékeztető jelét ismerjük fel, melyeket a megholtnak sírjánál leöltek, tehát a megtartott halotti tor (toj) nagyszerűségére való emlékezés mellett tanúskodnak,* – azon halotti torról, melyet tudvalevőleg a hunok is megültek, amint az Attila haláláról való tudósításból kitűnik s amely még ma is nagy szerepet játszik. Levsin írja, hogy a megholtnak tiszteletére kedvelt lovát még ma is leölik és vele együtt eltemetik; s amely célt a hajdankor törökjei az állatoknak sírkövekre való rajzolásával akartak elérni, azt ma kos-szarvak fölakasztásával érik el, amik szintén a leölt áldozat maradványai gyanánt szerepelnek s azonfelül az erő jelképéül szolgálnak, éppen úgy, mint az 5. számú képen a nap a hősiességet, a medve az erőt s az ostor az uralmat és szigorúságot képviselik.

Természetesen az archeológia a barbár szobrászat durva vázlatait is kizsákmányolta etnográfiai, vagy helyesebben etnológiai célból és a kőképek ügyetlen vonásaiban a

mongol típust fedezvén föl, azon rokonsági fokra akarnak következtetni, amely e képek eredetije és a hunok, mint az urál-altaji népek legelőbb ismert és leírott törzse között volt. Ezt, ami név szerint a dél-szibériai kurgánok szobrait illeti, merész hipotézisnek kell tartani; mert ha ilyen hasonlítás csakugyan lehetséges, azt csak az Azovi-tenger környékén előforduló szobrokon lehet végrehajtani, melyeken a görög műveltség közelsége következtében már több művészieség nyomai vehetők észre. Ezeken ugyanis félreismerhetetlenül lépnek föl a mongol és török-tatár típus jegyei: a nagy fej, lapos orr, a kicsiny, rézsútosan fekvő szemek, és – mint különös characteristicum – a szakáll teljes hiánya, egyszóval éppen az a kép, amit Jordanis[6] Attiláról rajzolt; csak az 1. ábrán levő férfinak van bajusza, amely egyébiránt skytha módra növesztett és visszagörbített, ahogyan a magyarok még ma is viselik. Ami még ezen emlékeken ótörök eredetre mutat, az mindenekelőtt az 5. ábrán található csizma, amelynek éppen olyan alakja van, mint a magyarok *csizmájának* s a közép-ázsiaiak *csezmé*jének, mert figyelemre méltó, hogy a kirgizek, özbegek, tatárok és magyarok lábbelije mind e mai napig teljesen hasonló maradt; éppen így a föveg egészen olyan, aminő a Svájcban, Aargauban talált hun fejeken van, amilyent Sejbaninak, az özbeg fejedelemnek fején látunk az aranyhorda urának nemzeti öltözetében feltüntető képén, s olyan, mint a kelet-turkesztáni földműveseknek és a magyar mágnásoknak egész máig fönnmaradt díszruhájához való fövege.

Ami a dél-szibériai és azovi képszobrok összehasonlításánál legérdekesebb, azon szokás egyező volta, hogy az egymáson keresztül rakott kezek egy csészét vagy ehhez hasonló edényt tartanak, ami sokféle magyarázatra adott alkalmat. Pallas e jelenséget a tibeti buddhismus befolyásának tulajdonítja, Szpaszki nem fogadja el e nézetet, de a nélkül, hogy valami jobb magyarázatot tudna adni; a csésze vagy pohár azonban egészen egyszerűen a sámán-kul-

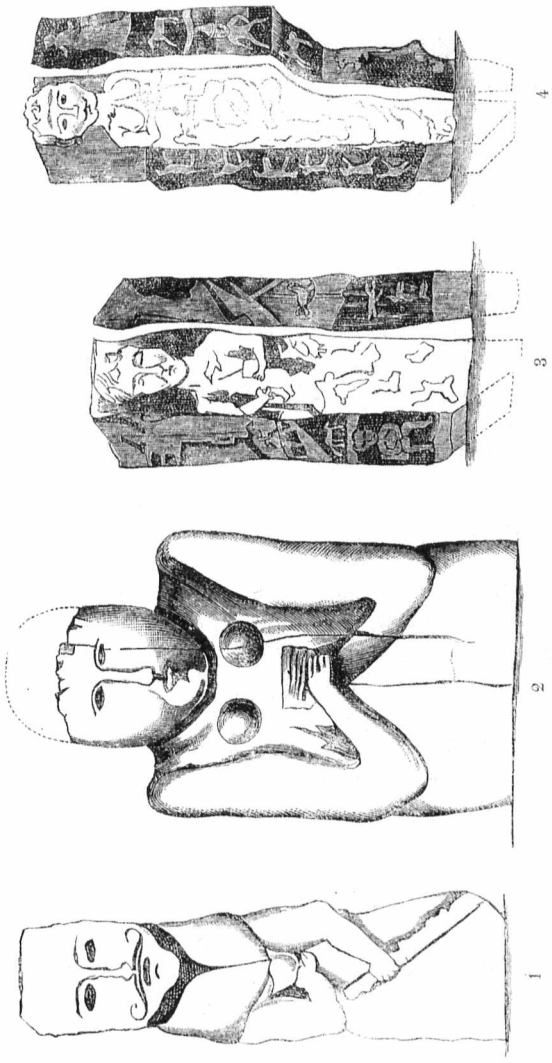

tuszra utal, mert az ember ennek tartása által vallásos ünnepélyes állásban, kezében ivócsészével vagy áldozópohárral, vagyis imádkozva van feltüntetve. Az áldozópohár *(ajak),* mint a Kudatku Bilikben olvassuk, már régóta mint a vallás szimbóluma, a fejedelem jelvényeihez tartozott, akit úgy koronáztak meg, hogy a poharat kezében tartotta; mert amidőn Batu-kán Kipcsak trónjára jutott, Abulghazi szerint (179): *mongol szokás szerint átnyújtották neki a csészét;* s hogy mily fontos szerepet játszik még ma is a pohár a már ezer év óta Európában lakó urál-altaji népeknél, arról legjobban meggyőzhet mindenkit a mi szép szokásunk: az *áldomás-ivás.* Tehát a megholtaknak kezükben tartott edénnyel való ábrázolása bizonyítja legerősebben, hogy azon emberek, akik e kurgánokat építették, a sámán vallás hívei voltak. – E fölvételünkkel szemben mindenesetre azt a kifogást lehetne tenni, hogy a pohárnak ilyen szerepét már Hérodotosz (IV. fejezet) is említi, hogy a szobrok Európa pogány korából Spanyol-[7] és Németországban, valamint a poharak is az öv előtt tartva, előfordulnak és így ez a szokás nem kizárólag urál-altaji eredetű. Erre azt jegyezhetjük meg, hogy ez a tény annál inkább a mi nézetünk mellett szól, mert ki van mutatva, hogy a kőképek szokása, sok mással együtt, Ázsiából jött Európába, mégpedig a pontusi tartományokon és Krímen keresztül s így a nélkül, hogy a sámán-kultuszra vonatkoznék, határozottan urál-altaji eredetű. Hogy a kőképek szokását a gótok vitték Spanyolországba Krímből, mint Henszlmann tanár állítja (id. m. 17. 1.), azt nem vonjuk kétségbe, de annál inkább azon véleményét, hogy *csak gótok lehettek* azok, akik a Krím és a pontusi tartományok szobrait készítették. Ha ez így van, ki csinálta Dél-Szibériának s a távol Kelet más helyeinek számtalan szobrát? s kicsoda a török nomádoknál régóta honos iparnak sokféle emlékeit, miket a dél-szibériai kurgánokban találnak?

Ami északnyugati Mongóliát illeti, Potanin (II. 66–75.) a kőbábokat legszámosabban az Altaj közelében találta,

5

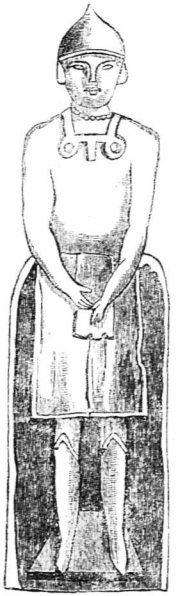

6

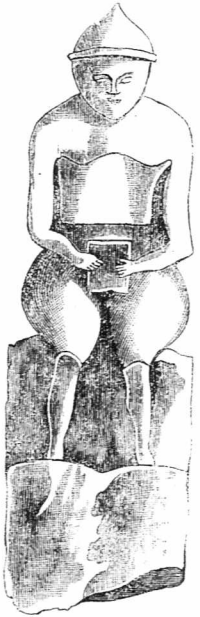

7

8

mégpedig gránitból és granititból, részint kifaragva, részint faragatlanul. Amazok leginkább képekkel, emberi alakokkal és talányszerű feliratokkal vannak ellátva s csak a 26. (IX. tábla) és 32. (XVI. tábla) ábrákon lehet észrevenni az áldozópoharat, míg az úgynevezett föliratok, melyeket ezen orosz utazó a X. táblán közöl, hasonló természetűek, csakhogy még primitívebbek, mint azon emlékek, melyeket a következő lapokon fogunk megbeszélni.

A dél-szibériai emlékek ezen harmadik kategóriájára, – t. i. a sziklákon talált *bevésésekre és rajzokra* vonatkozólag, archeológiai túlbuzgóságtól el nem vakított, világosan látó szemekkel – őszintén megvallva – csak kevés olyan dolgot olvashatunk ki e nagyon primitív vésetekből, ami a törököknek prehisztorikus korára némi világot vethetne, így tehát a forrásunkul szolgáló tudóssal[8] nem érthetünk egyet, aki ezekben a kurgánokhoz hasonlóan, a régi ókorból eredő emlékeket akar fölfedezni. Ezen rajzok, leginkább állatok, emberek és más élettelen tárgyak legügyetlenebb föltüntetései egyszerű vonalak által, Strahlenberg óta, aki legelőször közölte a Kuznyeck és Cserdin mellett talált ilyen rajzokat, a tudományos világot már gyakran és sokféleképpen foglalkoztatták és, mint könnyen érthető, a legkülönbözőbb magyarázatokra adtak alkalmat, annál inkább is, mert ezekhez hasonló rajzokat Dél-Szibériától távol, nevezetesen az Onega-tó partjánál is találtak, melyeket amazokkal összehasonlítottak. Természetesen az említett, geográfiailag egymástól távol eső sziklákra vésett rajzokon, ha nem is az idomok kivitelében, de legalább az alakokban bizonyos hasonlóságot nehezen lehetne elvitatni, olyan hasonlóságot, aminőt az emberi művészetnek nemcsak Ázsiában s északi Európában, hanem Amerikában is föllelhető ilyennemű maradványain ki lehet mutatni, ha ugyanis a Baron De la Hontan[9] által Kanadában, az irokézeknél talált rajzokat tekintetbe vesszük. De azt a kérdést bátorkodunk föltenni: vajon ez nem csupán a véletlenség műve-e, s vajon az emberi elmének ilyennemű nyilatkozata a föld leg-

különbözőbb pontjain, nem az észjárásnak azon csodálatos analogiájához hasonlít-e, mely az erkölcsökben, szokásokban és babonákban a legkülönbözőbb eredetű népeknél is mutatkozik.

Hogy az olvasónak e szóban forgó rajzokról némi fogalma legyen, a Szpaszki úr művéhez csatolt mutatványok közül fölemlítjük a IV. táblán található majdasinak-i rajzot (helyesebben maj das tat. zsírkő) az orosz archaeológus szavaival leírva.

Ezen rajz a Jenyiszej jobb partjának sziklalejtőjén egy vörös homokkőre van vésve, Minuszinszktól hétversztnyi távolságra és a víz állása fölött egy arsin (rőf) magasságban s a következő hét csoportra oszlik. Az 1. csoport egy, talán a maga idejében híres nomád-költözködést tüntet föl. Különböző háziállatok, úgy mint tevék, lovak, kecskék s még szarvasok is vonulnak egy bizonyos irányban, amerre egy egylovas kocsi is halad, míg fönt egy férfi látható néminemű fegyverrel s egy ló és két teve kíséretében. A 2. és 3. csoport egy vadászatot s ennek zsákmányát ábrázolja; négy ember látható rajta, az egyik jobban kialakítva, kezökben kardot vagy hátukon buzogányt viselve; a különböző vadállatok között farkas, róka és coboly ismerhető fel, míg a kép alján bizonyos állatoknak áldozatra való vezetése, valamely kolosszális nagyságú (?) és a régi bábokhoz hasonló istenségnek néhány ember által való energiecus mozdulatokkal (?) kísért imádása van ábrázolva. Az 4. csoportban egy ember látható fél lábán állva, mellette egy másik, valószínűleg asszony ül, kiterjesztett karokkal, körülötte két alak táncol s egyiknek feje kerek kalappal van födve. Az 5. csoportozatban egy térdeplő alakot veszünk észre, aki jobb kezét fejére emeli, előtte pedig három ember áll, kik közül az egyik valószínűleg pap (sámán) s fején a régi pénzeken előforduló phrygiai sapkát visel. A 6. csoport különböző állatokat mutat s némelyek mellett ott van kicsinyük vagy csikajuk; valószínűleg a termékenység istenét ábrázolja (?). A 7. csoport végre istene-

ket és embereket tüntet föl, körülvéve szimbolikus jelekkel; egyik ember mellett kakas vagy valamely más madár látható, amennyire az alacsony lábakról megítélni lehet.

Hogy mindezen tárgyak meghatározásához nagyon élénk fantázia és eleven képzelet szükséges, azt fölösleges kiemelnünk; de föltéve, hogy ennek dacára a rajzok megmagyarázásában egyetértünk, mégis bajos dolog ezen primitív rajzokat olyan valami titkos képírásnak tartani, mellyel a török fajnak más írásnemet nem ismerő ősemberei gondolataikat akarták kifejezni, – amint Szpaszki[10] és vele más régiségbúvárok is hajlandók föltenni. E fölvételt mi helytelennek tartjuk, mert egyebek közt e rajzokon olyan állatok és tárgyak is fordulnak elő, melyeknek a hajdani törököknél való létezése kétséges; ilyen például a kecske, amelyeknek neve a törökben idegen s csak délről származott át,[11] ilyen a kocsi[12] is, mely tudvalevőleg kínai eredetű, míg másrészről a marha, a törökök legrégibb állata,[13] egészen hiányzik.

Tekintve azon körülményt, hogy a kurgánokra és rajzokra vonatkozólag csak nagyon kevéssel jutottunk közelebb célunkhoz, könnyen érthető, ha annál több reményt táplálunk a homály eloszlatása iránt a már említett, részint vörös, részint fekete *írásjegyek* megvizsgálása által. Általánosságban szólva, az eddigelé fölfedezett emlékekben az írásjegyeknek két nemével volt dolgunk, melyek közül egyik az ujgur, tehát ismeretes, a másik pedig teljesen ismeretlen s csak annyiban költi fel érdeklődésünket, hogy az összes törökséggel közös, mondhatnám, nemzeti jellege van. Először ezen ismeretlen betűkről szólunk s azután fogunk áttérni az ujgur írásra. Ezen ismeretlen írásokat csaknem minden dél-szibériai utazó lemásolta és saját munkájában közzétette. Így tehát az ilyeneknek elegendő száma áll rendelkezésünkre, s ha ennek dacára itt specialiter a Zapiszki VI. táblájára, t. i. a Castrén által 1847-ben Minuszinszk közelében a Jenyiszej bal partján talált, három arsin hosszú, tizenkét hüvelyk széles és három és fél hüvelyk vastag kőtáblára reflektálunk: csupán csak azért tesszük, mert ennek

fölirata kitűnik a vonások tisztasága és világossága által s a Zapiszkiban közzétett másolata is nagyobb pontosságra és hűségre mutat, mint Pallas és Szpaszki hasonló közlései. A kőnek főfelirata három sorból áll, melyek közül itt az elsőt és másodikat közöljük, előrebocsátva azon megjegyzést, hogy a kettős pontok vagy a mondat, vagy a szó végződését jelentik s minden valószínűség szerint csak diakritikus értékűek. E kettős pontokon

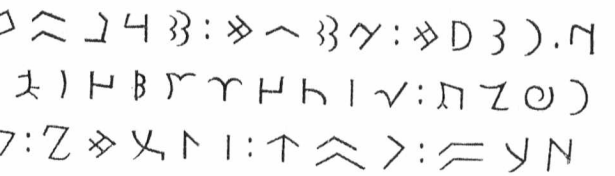

kívül még feltűnő a szintén mondat végén álló ⤫ jel, amely annál inkább növeli kíváncsiságunkat, minthogy a Szpaszki-féle «Inscriptiones Sibiriacae» IV. tábláján, valamint a «Nordische Beiträge» 5. kötetében Pallas közölte feliratban is hasonlóan a mondat végén fordul elő.

Mit jelentenek ezek a jegyek? Vajon betűk, szótagok, egész szók vagy szimbolikus jelek-e, különösen pedig milyen eredetűek, minthogy némely kutatók a kínai betűkkel, mások pedig a gót és kelta rúnákkal való hasonlóságot látnak bennük? Ezen és hasonló kérdésekkel a tudományos világ még nagyon sokáig foglalkozik s végleges megoldást nem is fog találni mindaddig, míg a szerencsés véletlen segédkezet nem nyújt valamely kétnyelvű felirat képében. Véleményünk szerint egyelőre nem tehetünk egyebet, mint azt, hogy Szpaszki nézetéhez csatlakozunk, aki az ő «Inscriptiones»-ében a következőket mondja: «*Si ductus illi omnino pro litteris, neque vero pro signis, de quibus fortasse inter homines convenit, aut characteribus ad subcribendum et subsignandum usurpatis, cuius generis sunt, quae Tamga ac Taoro appellata etiam nunc inter Nomades Sibiria inveniuntur, habendi sunt, nonne illi in orientalium potius antiquis et hodiernis litteris, quam apud Celtas*

et Gothos quarendi videbuntur?»[XXVIII] S ezt a nézetet annál inkább elfogadhatjuk mert a leideni könyvtárnak egyik, eddigelé kevéssé ismert kéziratában, a «Tevarikh-i Al-i Szeldzsuk»-ban (A Szeldzsuk-család története), ott, ahol a törökök ős törzseinek genealógiájáról van szó, hasonló jegyeket találunk, melyek az egyes nemzetségek pecsétje vagy bélyege (*tamga*) gyanánt vannak felsorolva. Ha már most ezen jegyeket egymás mellé sorba állítjuk, ha nem is mondhatjuk őket teljesen azonosoknak, de azonnal észre-

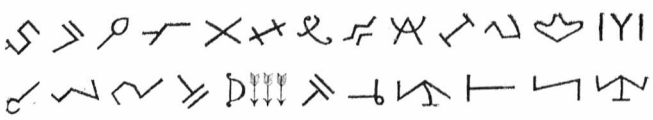

vesszük a hasonlóságot az egyes vonások között és az írás általános jellegében. Ezért van az, hogy mi ezen írásmódnak török-nemzeti jellegéről beszélünk, mert e jegyek régiek, sőt nagyon régiek, s mert az illető törzsek nevének mintegy képleges aláírását tüntetik föl, s ha nem is valamely hivatalos okmány megjelölésénél, de legalább mint bélyegek, mint az egyes törzsek állatainak ismertető jelei a nomádok életében bizonyára jelentékeny szerepet játszottak. Ha már most megemlítjük azon körülményt, hogy a számos nyájjal és csordával bíró pusztalakóknak társadalmi viszonyaiban mindig fölötte fontosnak kellett lenni a legelőhelyek felosztásának s határaik megjelölésének, és hogy még a közelmúltban is a pusztaságon emelt dombok által jelölték meg a legelők határait: nem lehet kizárva annak a lehetősége, hogy a *Minuszinszk közelében, valamint a Szmolanka (az Irtis egyik mellékfolyója) partján levő gránitsziklán talált és más hasonló föliratok azon törzsek névsorát tartalmazzák, amelyeknek a legelői jog e vidékeken meg volt engedve, s így a legelői jogra vonatkozó okirat gyanánt tekintendők.*[14]

Az írásjelek második kategóriája, t. i. a megfejtés elébe kevesebb nehézséget gördítő ujgur írás tekinetében

természetesen már jobban áll a dolog. Az ujgur föliratokat, melyekről Szpaszki Gergely a Zapiszkinak 12. kötetében (1857) beszél, Dél-Szibériának két különböző pontján találták. 1. Az egyik föliratot ugyanis egy barlangban a Bukhtarma folyó jobb partján, a Bukhtarminszk erődtől északra tizenkét versztnyi távolságban. E barlang magassága a bejáratnál három és fél százseny, szélessége három százseny, de befelé mindinkább szűkül, úgy hogy tizenkét százsenynél beljebb nem lehet jutni, mert a vége felé már legföljebb egy arsin magas és fél arsin széles. A föliratok a bejárat mellett jobbról voltak s néhány, felülről lefelé haladó függélyes sorból állottak más-más kéz által írva s ezért, Szpaszki úr véleménye szerint, különböző időből is származtak. Midőn ez említett orosz tudós ezen vidéken járt, a föliratoknak már semmi nyoma sem volt; az ott lakó emberek állítása szerint 1806-ban semmisítették meg, még pedig – ami hihetetlen – Klaproth által, aki Golovkin gróf követségével együtt Pekingből való visszatérésekor azért követte volna el ezen herosztratoszi tettet, mert ez az írás az oroszokra vonatkozó kellemetlen emlékezést tartalmazott. De mellőzve a megsemmisülésük módját, nincs miért sajnálnunk elveszésüket, mert a fölirat, úgy a mint az «Inscriptones Sibiriacae» VI. tábláján van, semminemű segédeszközt nem nyújt a megfejtéshez sem, nemhogy még historiai, vagy philológiai deductiókhoz. Mi azt hisszük, hogy az egész nem egyéb, mint terv és cél nélküli irkafirka, vagy legjobb esetben ártatlan írásgyakorlat ujgur és arab betűkkel. A felső rész határozottan csak fantasztikus irkafirka, míg a második, vers módjára írt töredékben néhány arab s egy ujgur szó olvasható, így: az 1. sorban izz, a 2.-ban nikadr s a 10.-ben bolgan. A bukhtarminszki fölirat tehát – mellyel Pallas is foglalkozott – absolute értéktelen. 2. Annál nagyobb érdeklődést érdemelnek tehét az előbbiekhez hasonló azon föliratok, melyek a Jenyiszej bal partjára, az Abakanszk szigetnek

szemközt, az úgynevezett «átkeléshegyek» egyik sziklájának vörös homokkövére írva még ma is megvannak. A meredek sziklák függélyesen emelkednek a víz fölött s a föliratok, alacsony vízállás mellett, körülbelül hétlábnyi magasságban vannak a víz színe fölött. Ezen föliratokat maga Szpaszki 1811-ben látta s a következő év telén a krasznojarszki festő, Martin Khazjainov segélyével másolatot vett róluk, melyet fordítás céljából közölt Igumenovval, az ismeretes tudóssal s egyúttal Kovalevszky és Popov tanítójával. Igumenov úr eléggé őszinte volt kijelenteni, hogy a fölirat betűit, melyek szembetűnő módon hasonlítanak a mongolhoz, nem ismeri, de úgy látja, hogy a nyelv ettől egészen különböző s valamely bokharai tudósnak segítségül vevését ajánlja. Fraehn és Klaproth sem tudtak több felvilágosodást adni a Szpaszki «Inscriptiones Sibiriacae»-jének V. és VI. tábláján levő föliratokra vonatkozólag. Végre sikerült Titov úrnak fényképezéssel új fölvételt csinálni, – amit Szpaszki, öt részre osztva, a Zapiszki VIII. tábláján közölt, – s amely az «Inscriptiones Sibiriacae»-ben megjelent fakszimilénél sokkal hívebb. Az 1. szám az «átkeléshegyek» sziklájában levő egyik kő felső részén van, a 2. sz. ugyanezen kő középső, a 3. pedig alsó részén, míg a 4. sz. a második kövön, az 5. szám pedig a harmadik kövön van. Midőn ezt s a Castrén által Minuszinszk közelében talált föliratot Berezinnek, az ismert turkológusnak elküldötték, az egész helyesen rámutatott az elsőnek ujgur eredetére. Erre vonatkozó és Kosztrov N. A. herceghez intézett iratában azt mondja ezen utóbbi említett orosz tudós: «Ami az abakáni feliratot illeti, ez Dzsingiz-kán vagy elődei idejébe tartozik és ujgur, t. i. ugyanazon nyelven van írva, amelyen a Tokhtamis rendelete Jagailóhoz. A felirat értelmét megfejteni már azért is nehéz, mert a 6. sortól a 17.-ig alig lehet fölismerni néhány betűt, amit a végső sorokról is lehet állítani, s úgy látszik, hogy vagy a másolat nem hű, vagy az eredeti van már elmosódva az idő folytán. Továbbá vannak egyes töredékek, melyek egymással semmiképpen

nem köthetők össze s itt egy szó, amott egy betű által zavarba hozzák az embert. Az ujgurral és mongollal egyezőleg az *a* és *i*, továbbá *z*, *cz*, és *k* azonosak (?), míg a rokon jegyek: *t*, *d*, *b* és *u* váltakoznak egymással. Türelmetlenül várva az új másolatot, ezt egy ideig magamnál tartom, ámbár valamely jobb példány reménye nélkül ilyenre is ráadom magamat, melynek egyik sorában *bes jüz* = ötszáz olvasható. Különösen sajnálom valamely kulcs hiányát, mert ezzel az írás tartalma azonnal kitalálható, s az egész fölirat olvasható lenne, ami azonban még most lehetetlen».

Én oly szerencsés voltam, hogy a Kudatku Biliknek sok helyen csaknem az olvashatatlanságig eltorzított szövegeivel való többévi foglalkozás következtében szemeim az ujgur íráshoz jól hozzászokván a Jenyiszej partján levő fölirat megfejtésében több szerencsével haladtam, amennyiben sikerült elolvasnom az előforduló szóknak több mint kétharmad részét s bennük az írásra és nyelvre vonatkozólag a Kudatku Bilikkel közel rokon, sőt talán ennél régibb keletű ótörök nyelvemléket fölfedeznem. Hogy a mondottakról meggyőződhessék az olvasó, hasonlítsa összse az «Ujgurische Sprachmonumente» című munkában levő fakszimilét és a Jenyiszej partján levő föliratoknak a Zapiszki VIII. táblájáról ide mellékelt másolatát s azonnal szembetűnik úgy a vonások hasonlósága, mint az a körülmény, hogy a tőszóktól a ragok és képzők el vannak választva. Az írás ezen hasonlóságára vonatkozólag különösen ki kell emelnünk, hogy az abakanszki fölirat sem az oxfordi és párizsi ujgur kéziratoknak, sem Timur és Tokhtamis leveleinek, hanem egyedül a Kudatku Biliknek írásmódjához hasonlít, főleg ott, hol ennek másolója hanyagságot árul el. Különösen feltűnő a hasonlóság a = *k* = *kh*, = *sz*, *z*, vagy = *k*, *g*, = *r* és = *i* betűkben, melyek egyéb ujgur kéziratokban különböző alakúak. E két írásmódnak egyezése tehát kétségtelen; s ha mindennek dacára a teljes megfejtés lehetetlen volt, tekintetbe kell venni a

következőket: először e felirat legnagyobb részben oly primitív és hanyag módon van írva, mint a Kudatku Bilik legrosszabb helyei; másodszor homokkőre levén írva, az elmállásnak s eltöredezésnek könnyen ki lehettek téve; harmadszor a betűk fekete festékkel vannak írva, amely annál inkább is elmosódhatott, mert negyedszer: a fölirat a Jenyiszej vize fölött emelkedő sziklán van s így úgyszólván csodálatos módon maradt fenn egész máig. Ami végre az egész fölirat megfejtésének főakadálya volt, az az írónak alacsony míveltségi foka és gyakorlatlan keze, akit inkább érdekelt a betűk elnyújtása, mintsem a tartalom. A könnyebb megértés céljából fölhozzuk itt a két első feliratot a mi interlineáris korrekturánkkal s aztán az átírással és fordítással.

A.

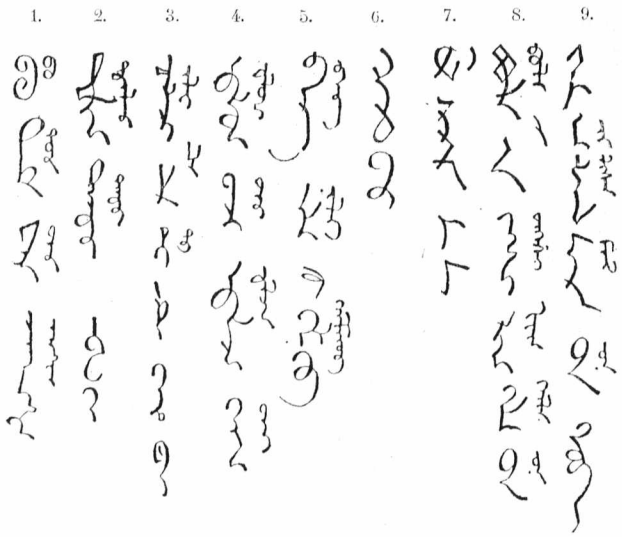

A függélyesen, mégpedig balról jobbra haladó föliratnak átírása, az általunk olvashatónak talált sorokban, a következő:

B.

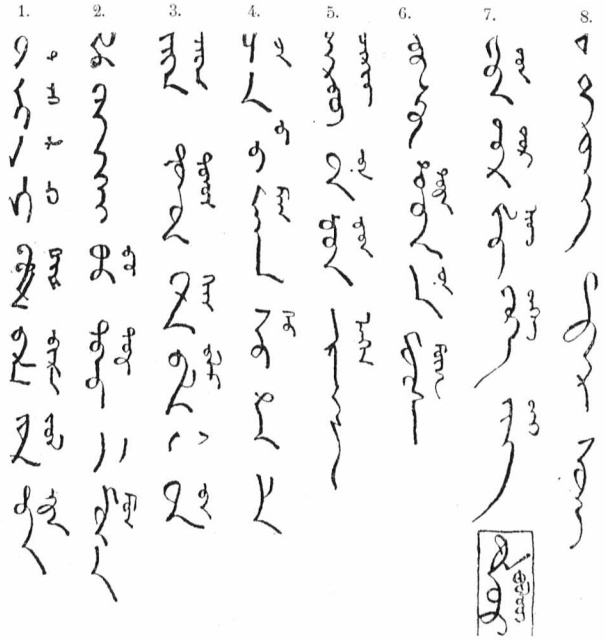

A.

1. Bu dur jer akszir..... ez az Akszir hely.
2. Tetilir taktu..... Taktusnak nevezett.
3. Ililadi..... határos.
4. Atluk jer atlik jer .... híres (megnevezett) hely.
5. Bek i i kelmejüb ..... a fejedelem népe nem jövén.
6. ..... } egészen olvashatatlan.
7. .....} egészen olvashatatlan.
8. Bolmasza, jaksilik kelszün. ha nem lesz, a jóság jöjjön.
9. Almasza malun..... ne vegye el jószágát.

B. átírása és fordítása:

1. Tangri kim bir... jülek hogy isten segítséget adjon.
2. .... bu töb a musz .....

3. Ajik tönün keszülmez szün a világosság éjjel ne tünjék el.
4. Csapmaka szu..... harcolni egy hadsereg ellen.
5. Cserikin tüzmeke .... sereget rendezni.
6. ..... tutszum möjüz .. .... győzze meg.
7. Jüz urluk jeke jaj bolub egynek százat megölő nyila levén.
8. .....

Ezen hiányosan és töredékesen közölt szövegből látható, hogy olyan török nyelvemlékkel van dolgunk, melynek grammatikai formáiból az ujgur nyelvnek és specialiter a Kudatku Bilik nyelvének jellege tűnik ki, amit különösen a *tetilir* (a későbbi dejilir, azaz mondatik, vagy neveztetik), *tün-ün* (azaz éjjel, az *ün* adverbiális raggal) és *jülek* (segítség, mely csak a Kudatku Bilikben fordul elő) szavakból lehet kimutatni. Másodszor e szegényes nyelvemlék nem mutatja fel semmi nyomát a mohamedán, helyesebben az arab befolyásnak, az egy *mal* (barom) kivételével, mely a mongolban is előfordul, amely körülmény azon jogosult gyanításra ad alkalmat, hogy e fölirat olyan török néptől ered, amely az iszlámot még akkor nem vette föl, sőt valószínűleg valamely sámán-nép compositiója, legalább ilyen szellem nyilatkozik azon imádságszerű könyörgésben, melyben az isten segítségül hívatik a hadsereg megerősítésére s az ellenség meggyőzésére és élénken emlékeztet azon sámán-imádságok és áldási formulák szellemére, melyeket részint Radloff közölt «Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens» című műve I. kötetében, részint pedig a «Grammatika Altajszkago Jazika» szerzői. Anélkül tehát, hogy az alapnak kevés és gyönge volta következtében semmi esetre sem jogosult kombinációkba bocsátkoznánk, ezen török szöveget a Kudatku Biliknél régibb keletűnek s így az *eddigelé ismert legrégibb török nyelvemléknek tarthatjuk*. A dátumnak pontos meghatározása természetesen nem tartozik a lehetőségek körébe; mert ha a Kudatku Bilik évszámánál (462, Kr. u. 1069) hátrább mehetünk is, a már említett s a Zapiszki VIII. táblája

5. föliratának utolsó sorában még egyszer előforduló *mal* (barom) szó határt szab gyanításunknak; mert ez a szó, mely csak Közép-Ázsiának az iszlámra való térítése után jutott a pusztaság északi és északkeleti részébe, e felirat dátumának több évszázaddal való hátrább tevését semmi esetre sem engedi meg. Ha tehát kifejezzük azon nézetünket, hogy az eredetileg szír betűk a VIII. század elején már elterjedtek[15] keleti Turkesztánban, s hogy a nesztoriánusok műveltségi szelleme, amint már Abel Rémusat is fölvette,[16] kelet felé egyrészt Szi-gnan fu[XXIX]-ig elhatolt, amint ez az ismeretes többnyelvű föliratból kitűnik, másrészt pedig egészen a tatárokhoz eljutott: legföljebb *a Kr. u. IX. vagy X. századot vehetjük föl a Jenyiszej partján levő ujgur fölirat keletkezési idejéül.* Az ilyen fölvétel ellenében – mert állításról szó sem lehet – természetesen azt a kifogást lehetne tenni, hogy Dél-Szibéria török népei századokkal később, azaz még akkor is ujgur betűket használtak, amikor ezeket Közép-Ázsiából az arab írás kiszorította, amint ezt Radloff tanártól Barnaulból küldött ujgur föliraton látom: de a mi ide vonatkozó véleményünkben nem annyira az írás, mint inkább a nyelv határoz, márpedig az abakanszki felirat nyelve legalábbis olyan régi, ha ugyan nem régibb, mint a Kudatku Biliké.

Ha már most összefoglaljuk azon eredményt, melyet eddigelé Dél-Szibéria régiségeinek kutatásával nyertünk, azonnal nyilvánvalóvá lesz, hogy a török nép geográfiai elterjedése, emberemlékezetet meghaladó idő óta, az Altaj és Szajani hegységtől, vagyis onnan kezdve, ahol még ma is van a török-tatárok és mongolok határvonala, egészen a Fekete-tenger északi partjáig, sőt talán a Pruth folyóig ért; hogy műveltségi foka, melyen állott, csak keveset különbözött attól, amelyen találták az oroszok, Dél-Szibériában való megjelenésük idejében; hogy valamely nemzeti írásnemmel való ismeretségük nagyon is problematikus, mert a legelső írást a nesztorinus-keresztény műveltség útján ismerték meg; s hogy végre szokásaik s erkölcseik eredeti-

ségét Dél-Szibériának említett részeiben – a pusztaságnak Volga-melléki széléig – tartották meg legtovább és legtisztábban. Ilyen és más hasonló sejtelmeket nyerhetünk ugyan a török régiségek beható vizsgálata által, de ezek még korántsem alkalmasak arra, hogy vezetésük mellett bejárjuk a történelem-előtti kornak homályos térségeit és földerítsük a török népnek eredetét és legifjabb korát.

Természetesen reflektálhatnánk még azon tudósok nézetére, akik úgy a kurgánokban, mint a kőképekben nem *török,* hanem kizárólag *finnugor* emlékeket akarnak fölfedezni, de azt hiszem, itt sem helye, sem ideje nincs annak, hogy az erre vonatkozó vitában a szükséges fölvilágosítást megadjuk. Ami, később bővebben kifejtendő nézetünk szerint, a finnugor elem sohasem nyomult annyira dél felé, hogy még a Fekete- és Káspi-tenger között lakott kúnokban is finneket vagy zürjéneket és permieket lehetne sejteni, mint Eichwald teszi, s az Asztrakánban, a doni kozákoknál, a Kharkov és Kherszon kormányzóságban s Krímben előforduló halmok és kőképek semmi esetre sem származhatnak csúd eredetű emberektől, amint eddig hitték. Ezen emlékeknek az Altaj keleti részében levőkkel való feltűnő hasonlósága kétségtelenné teszi török eredetüket; mert Abulghazi tanúskodása és az eredeti török «kurgán» név biztosabb alapul szolgálnak, mint a Herodot-féle tulajdonnnevek etimológiájára épített hipotézisek.

JEGYZETEK

[1] A *kurgán* szó a *kur,* fölemelni, igéből származik, jelentése tehát «emelkedés, halom, domb». Éppen így az orosz *mogila* (olv. magila), sír, alapjelentése szerint «magaslat, emelkedés», mert azt mondják: «magila szipat», sírt feltölteni s nem *ásni.* V. ö. magyarul *máglya,* Haufen. V. ö. P. von Köppen «Ueber Tumuli in Russland» (St.-Petersburg, 1836), 2. lap. Nem tudom felfogni, hogy miként jöhetett e tudós azon kü-

lönös gondolatra, hogy a török kurgán szót a perzsa *kur* (sír) és *khane* (ház) szóból magyarázza.

[2] Zapiszki, 122. lap.

[3] A krími szobrokat éppen művészviesebb formájuk miatt tartja Henszlmann I. a gótok munkáinak. Lásd: «L'âge du fer. Étude sur l'art gothique» (Budapest, 1878).

[4] Lásd Potanintól: «Ocserki szjerevo-zapadnoi Mongolij» (Vipuszk), II. 46–76. l.

[5] Erre vonatkozik a következő ujgur vers (Kudatku Bilik, 109. 1. 17. vers):

Juketti atasztika as szub ögüs
Csikajka üledi köb altun kömüs.
(Áldozott atyjának sok ételt, italt,
A szegényeknek osztott sok aranyat s ezüstöt.)

[6] «De rebus Gothicis» 53. caput.

[7] Lásd: «Memoria sobra las notables excavaciones hechas en el Terro de los Santos, publicada por los P. P. Escolapios de Jecla» etc. Madrid 1871. (Henszlmann után idézve.)

[8] Zapiszki, 135. l.

[9] Zapiszki, 146. l.

[10] Zapiszki, 135. l.

[11] Lásd: «Primitive Kultúr des turko-tatarischen Volkes», 197. l.

[12] Ugyanott, 128. l.

[13] Ugyanott, 188. l.

[14] Ilyenforma nézetet fejezett ki Wetzstein úr, a berlini antropológiai társaság 1877. évi január 20-án tartott ülésén, egy, Szmolenszk mellett 1873-ban talált kőfeliratról, amelyet valamely lelkesült antropológus már föniciai írásnak akart magyarázni. A beduinok életének és nyelvének tudós ismerője Damaszkusztól keletre, különböző helyeken, *veszm*-eket, azaz jegyeket (egyes beduin törzsek bélyegei) talált, melyek ilyen alakúak:

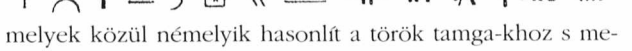

melyek közül némelyik hasonlít a török tamga-khoz s melyek valószínűleg szintén a különböző nemzetségek és törzsek legelőinek megjelölésére szolgáltak (v. ö. «Globus» XXXII. 256.) .

[15] «Ujgurische Sprachmonumente», 14. l.

[16] «Journal des Savants», Octobre 1821., 559. l.

IV. A MŰVELTSÉGI MOZZANATOK BIZONYSÁGA

Hogy valamely nép primitív kultúrájának a nyelvben megőrzött momentumai milyen természetűek s milyen bizonyító erejűek az illető nép őstörténetére nézve és hogy általában a török műveltségi szók mit beszélnek nekünk a törököknek praehistorikus koráról: azt már évekkel előbb megjelent egyik munkámban részletesen kifejtettem.[1] Itt tehát csak ezen munkának eredményét foglalom össze röviden, amennyire könyvem keretébe illik. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ha hasonló kísérletet tehettek a sémi és árja nyelvcsalád terén, amott Kremer és Hommel az arabokra, emitt Babu Rajendra Lala Mitira és Zimmer[2] a régi hindukra vonatkozólag: mi ugyanezt a török-tatár népterületen annál több reménnyel tehetjük; mert először a török nyelvnek ragozó jellege megengedi, hogy egészen tisztán és világosan lássuk az egyes szók mivoltát és formáit s így az etimológiai kutatásokat kevesebb veszéllyel lehet értékesíteni az etnológiában; másodszor, mert a török nyelvkincs olyan bámulatos stabilitás által tűnik ki, hogy a csaknem kilencszáz geográfiai mérföld hosszú s majdnem éppen ilyen széles török népterületen, a Lénától Szíriáig, tulajdoképpen nem török testvérnyelvekről, hanem csak dialektusokról beszélhetünk. Tekintve azt, hogy a legrégibb török nyelvemlék, t. i. a X. század második feléből eredő Kudatku Bilik tanúsága szerint – melyről még többször lesz szó s melyet a török nyelvnek minden ismerője ma már könnyen érthet – közel kilencszáz év alatt csak nagyon kevesett változott, e stabilitást sokkal régibb korszakra is könnyen visszavihetjük. Sőt még tovább is mehetnénk s állíthatnók azt is, hogy a törökök nyelve, azon időtől fogva, mikor e nép a közös urál-altaji törzstől elvált, a legújabb időkig csaknem

változatlanul maradt, mert azon szók, melyek az emberi gondolkozás első fogalmait fejezik ki, még mindig azon eredeti formájukban vannak meg, melyet az általuk jelölt tárgyak vagy tevékenységek tulajdonságából és természetéből merített felfogás ruházott rájuk. Ha megfigyeljük például az egyes testrészek neveit, azt találjuk, hogy

a láb *atak*[xxx],	a «lépni»	jelentésű *ata*-ból
a kéz *elik, alik,*	a «venni, fogni»	„ *al*-ból
a szem *köz,*	a «látni»	„ *kör*-ből
a fül *kulak,*	a «hallani»	„ *kul*-ból[3]
az ajak *tutkak,*	a «fogni»	„ *tut*-ból
a fog *tis,*	a «törni, átlyukasztani»	„ *tis*-ből stb.

származik és e szerint a láb *lépő, menő;* a kéz *fogó, vevő;* a szem *látó;* a fül *halló;* az ajak *fogó, megfogó;* a fog *törő, szétzúzó, összeőrlő;* – s mind e szók olyan tövekből és olyan képzőkkel alakultak, melyek egész máig változatlanul maradtak. Ilyen eredetiséget s a szóképzésnek világos és átlátszó formáját más ismeretes nyelvben nem lehet föltalálni: s minthogy így van ez az egész török szókincsben, t. i. az emberi gondolkozás és cselekvés legkülönbözőbb fáziaira vonatkozó fogalmaknál is: csakhamar azon meggyőződésre jut az olvasó, hogy itt egy olyan kristálytisztaságú üveg áll szolgálatunkra, amelyen keresztül a gyakori csalódások veszélye nélkül pillanthatunk vissza a török nép őstörténeti múltjának messzeségébe.

Ha most kezünkbe vesszük ezen üveget s megnézzük, hogy mit bizonyítanak tulajdonképpen a műveltségi szók, azt fogjuk látni, hogy: először úgyszólván megjelölik azon geográfiai határokat, melyek közt mozgott a török nép, létezésének legifjabb korában; másodszor fölvilágosítást adnak az iránt, hogy az egyes törzsek milyen szomszéd népekkel érintkeztek művelődésük egyes fásisaiban; harmadszor azon mód, ahogyan az egyes fogalmakat kifejező szók képződtek, megmutatja egyszersmind a művelődésnek és társadalmi életnek kezdetét is. – Ami a geográfiai határokat illeti, bizonyos állatok és növények elnevezése – mondhatjuk – egész világosan rámutat azon geográfiai szélességi fokra, ahol a török nép bölcsője volt. Ha tekintetbe veszszük, hogy a törököknél a magas északra s ennek attributumaira vonatkozó fogalmak eredeti köz-török szóval fejeztetnek ki, amyennyiben pl. a *tél* kifejezésére a *hóvihar* fogalma szolgál alapul s a *hidegség* és *szél* ugyanezen tőből eredtek; hogy továbbá a *hócipőre* és *jávorszarvasra* eredeti szavuk,[4] míg másrészt a *kecske és párduc,* mint délről jövő állatok, megnevezésére csak a perzsából kölcsönzött szavuk van: minden nyelvfilozófia nélkül azonnal belátjuk, hogy az őshazának Ázsia azon részén kellett lennie, amely úgyszólván éghajlati határt képez a fagyos észak és a pusztaság délibb földöve között. Anélkül tehát, hogy a határok pontos megjelölésébe bocsátkoznánk – ami csak a fantázia műve lenne – *az Angara, Jenyiszej, Ob és Irtis forrásvidéken és felső folyásánál levő nyelvterületet tekinthetjük a török nép bölcsőjének, amelyből egyes töredékek már nagyon korán nyomultak délre és délnyugatra, míg ellenben észak és kelet felé csak nagyon ritka és csak önkénytelen költözködési mozgalmat árultak el.*

Ezen fölvételünket másrészről a növényvilágra vonatkozó kultúrszók is támogatják. Amint a törököknek legelső élelmiszere a *hús* volt, mert az *et*[5] szónak alapjelentése «táplálék, élelem», úgy a táplálkozásra használt legelső növény a *köles, tarik, tari* volt, mert e szónak tulajdonképpe-

ni jelentése «vetőmag, vetés» (v. ö. tari-, magot vetni). Egyébiránt a régi árjáknál is ugyanez az eset áll. Plinius a kölest «omnium frugum fertilissimum»-nak nevezi, hozzá tevén:[6] «ex uno grano sextarii terni gignuntur, seri debet in umidis.» (V. ö. e magyar közmondást: fizet, mint a köles.) A X. században is a nép fő élelmiszerének írják, mely mellett szerepel még a *búza* és *árpa (bugdaj* és *arpa;* míg egyéb gabonanemeknek, milyen a holcus sorghum és rizs – dacára, hogy a mai törökök táplákozásában nagy szerepük van – mint délibb éghajlat produktumainak nincs eredeti török nevük, hanem a *dzsügeri* és *pirindzs,* perzsából vett nevek alatt ismeretesek. Még számos ide vonatkozó példát fölemlíthetnék, de mivel az előbb említett munkámban ezt már részletesen megbeszéltem, s itt csak e tanulmányomnak legfőbb momentumait akarom érinteni, elég ha annyit jegyzek meg, hogy a török nyelvnek a fauna és flóra körébe tartozó kultúrszavai a török nép bölcsőjének földrajzi fekvését elég nyilvánvaló módon megjelölik. A kultúrszók tanúskodásából következtetve azt lehetne hinni, hogy a törökök már őshazájukban ismerték a tengert (mare), mert van rá eredeti török szavuk, t. i. *tengiz.* Hogy ezen téves felfogásnak elejét vegyük, ki kell jelentenünk, hogy e szónak tulajdonképpeni jelentése *«széles, tág»* s míg a *köl* (lacus) a kisebb tavak, mint Iszik-köl, Kara-köl, Sórköl stb., addig a *tengiz* a szárazföldön levő nagyobb kiterjedésű tavak megnevezésére használtatott, mint például Aral tengizi (Aral-tó), Balkhas tengizi (Balkhas-tó). A tulajdonképpeni tenger, a *mare, Oceanus* fogalmára soha sem volt szavuk, valamint a folyam fogalmára sem, mert ez utóbbit a közép-ázsiai török a perzsa nyelvből átvett *derja* szóval jelöli; ellenben a kisebb folyókat már az eredeti török *csaj* és *irmak* (folyó és patak)[7] szókkal nevezik.

Szintén ilyen természetűek lesznek észrevételeink, ha a törökök szellemi, testi, erkölcsi, vallásos és állami életére vonatkozó kultúrszókat vizsgáljuk; mert meggyőződünk arról, hogy az emberi és társadalmi fejlődésnek mindezen

különböző fázisai valamely népnek hozzájárulása, – azaz idegen befolyás nélkül, tisztán a törökök világnézetéből és egyéni felfogásából alakultak ki, s hogy tehát a genetikus korszak az önállóság és eredetiség jellemző nyomait viseli magán. – Mindenekelőtt teljesen ki van zárva a *kínai kultúra* befolyásáról való gyanítás; mert dacára, hogy a kínaiak a Kr. e évszázadokig egyenes közlekedésben álltak a velük közvetetlen szomszédos törökökkel s ezeket gyakran megverték, vagy szövetségeikhez számították, mégis a műveltségi momentumok segélyével kimutatható semmiféle hatást nem gyakoroltak a legrégibb annalisaikban különböző nevek alatt előforduló s a Tien-san északnyugati részén tanyázó nomádokra, akik alatt csakis a törökök érthetők. Sőt még a *buddhismus kultúrájának* befolyása sem jöhet szóba, amely vallás pedig, buddhista utazók állítása szerint, a Kr. u. első században egészen az Aral-tóig el volt terjedve; mert különben a nyelvnek fel kellene mutatnia e hatásnak valami, habár legcsekélyebb nyomait is, – amint ezt a mai teleutoknál látjuk, akiknek mitológiájára annyi hatással volt a buddhismus, amennyi momentumát őrzi nyelvük a mongolokkal való szorosabb érintkezésüknek. Talán csak a már nagyon régóta letelepült és jelentékeny kultúrájuk által kitűnt ujgurok tesznek e tekintetben kivételt, amennyiben állami és társadalmi rendjük csak a kínai műveltség segélyével jöhetett létre; de még ezt sem lehet kimutatni az ujguroknak általunk ismert nyelvéből, ha csak a Klaproth hozta ujgur szógyűjteményt – mely kínai szerzőktől származik – nem vesszük alapul.

A törököknek az *északi népekkel,* t. i. a finnugorokkal való közlekedését illetőleg könnyen lehetne azt gondolni, hogy ezek, mielőtt a törökök kiszorították őket az Altajból, az utóbbiakra bizonyos tekintetben hatást gyakoroltak s egyéb békés foglalkozás közt az ércművek és fegyverek készítésére oktatták őket. Mondom, ilyen nézetre könnyen jöhetnénk, ha a bányászati dolgokban s az ércek kezelésében való művészi ügyességüket, melyről Eichwald,[8]

Köppen, Rittich és mások műveiből olvashatunk, érdeme szerint méltányoljuk s ha egy letűnt kultúrának emlékei gyanánt fölemlítjük azon földomborműveket és véseteket, melyekkel az Altajtól a Donig húzódó kurgánok mellett található kőképek vannak díszítve s azon tárgyakat, amik ezen sírokban levő csontvázak mellett vannak. Hogy a hajdani csúd bányáknak[9] a felső Irtis, az Isim, Tobol és Iszet, valamint a Bjela és Csuszova mellékén előforduló számos maradványai az Altaj ezen vidékén, de különösen a telecki tó körül finnugor népeknek egykori szomszédságát kétségtelenné teszik: azon ma már senki sem vitatkozik. De még ezzel az ugoroknak a törökökre gyakorolt képző hatása koránt sincs bebizonyítva. Mindenekelőtt az ugorok kivándorlásának ideje az Altajból csak hipotézisekre van építve; aztán meg az is lehetséges, sőt a legnagyobb mértékben valószínű, hogy a kiszorított ugorok helyére jutott törökök nem folytatták e foglalkozást, mert a török kurgánokban található érceszközök és fegyverek éppen úgy lehettek zsákmányul nyert tárgyak, mint az iparnak és megtelepedett életmódnak sok egyéb produktuma, amelyek ilyen módon minden időben jutottak a törökökhöz.[XXXI] A nyelv tanúskodásán alapuló véleményünk szerint ezen mesterséggel a régi időben sem foglalkoztak a törökök, amint ma sem igen foglalkoznak. A különböző ércek nevei egész máig nagyon ingadozó jelentésűek és leginkább a színük által keltett benyomás után vannak képezve. Az *arany* neve *(altun és kizil)* tulajdonképpen «*vörös*» *-et* jelent, az *ezüsté (akcse*[XXXII]*)* «fehér»-et; megjegyzésre méltó azonban, hogy az *ezüst* – mert másik neve *kömüs* – eleinte az *érc* vagy *ásvány* általános fogalmát fejezte ki, minthogy neve a *köm* (elásni, elrejteni) igéből származik és e szerint *«elásottat, elrejtettet»*[10] jelent.[XXXIII] Hasonlóan áll a dolog a *réz* megnevezésével is, melyet az altaj és csagataj dialektusokban *bakir-pakrasz*-nak, a jakutban pedig *altan*nak, azaz vörösnek neveznek. Az *ólom* és *bronz* nevét a mongoloktól vették a törökök, csakhogy a *dzesz* mongolul

rezet, az ebből lett török *dsez, jez* bronzot jelent.[11] Végre a *vas* fogalmát *(temir)* olyan szó fejezi ki, melynek eredeti jelentése «*tömött, szilárd, massziv*» s talán a kevésbé tömött vagy szilárd kőtől való megkülönböztetésért van így nevezve. A bányászatra vonatkozó egyéb kifejezések teljesen hiányoznak a török nyelvből s ezért az a gyanítás, hogy az ugorok a szomszéd törökségre ilyennemű kulturális befolyást gyakoroltak volna, teljesen alaptalan.

Amit e tekintetben némi bizonyossággal lehet állítani, csak azon kulturális hatásra szorítkozik, amit a régi Perm gyakorolt Dél-Szibéria és Közép-Ázsia törökjeire a Perzsiával és nyugati Ázsiával való közlekedése révén. Én ugyanis Aspelin azon nézetéhez[12] csatlakozom, hogy Perm kereskedése, időszámításunk első ezredében, nem a Volga mentén s a Kaukázuson át, hanem az Irtisen, a pusztaságon és a régi Szogdián keresztül vonult dél felé; s mivel a törökök azon időben ugyanazt a szerepet játszották a turáni felföldön, amit a mai időben, ezért az Irtis felső folyásánál, vagyis Dél-Szibériában normalizálodó törzsek éppen oly mértékben lehettek kitéve az ugor kultúra hatásának, mint a Szogdia közel szomszédságában lakó törökök az iráni műveltség befolyásának.

De egészben véve a török nyelv csak igen kevés s azonfelül nagyon bizonytalan nyomát mutatja fel az egykori kölcsönös közlekedésnek, melyben a törökök és ugorok állottak egymással. Az ilyen nyomok, könnyen érthető okból, csak az altajiak és kirgizek nyelvében fordulnak elő, de ezeket sem tudjuk még ma részletesen kimutatni, minthogy ezen nomádok szókincsét még nem ismerjük teljesen.[13] Egyelőre csak két szót akarunk fölemlíteni például. Egyik a kara-kirgiz *manasz,* monda, elbeszélés, melynek töve *man,* a török nyelvben nincs meg, míg a cseremiszben (man a. m. dicere) és lappban (muone a. m. nominare) előfordul.[XXXIV] Másik a kazak-kirgiz *pala,* rét égése, tulajdonképpen «égés» melynek *pal* töve a törökben ismeretlen, míg a finnben *pali* azt jelenti: «égni». S mivel helytelen

volna az a föltevés, hogy ezen és más hasonló szók még az ősidőből, t. i. az összes urál-altaji törzsek együtt-lakása korából maradtak meg a kirgizben, ezért ezen és más ilyen szóknak ugor eredete kétségtelen. De, mint már mondottuk, az ilyen szók száma nagyon korlátolt; mert ha megengedjük is, hogy két népnek egymás szomszédságában való lakása sohasem történhetett meg anélkül, hogy a kölcsönös érintkezésnek valami nyomát ne viselné nyelvük: másrészt számba kell vennünk azt a már alapjában különböző jellemet, mely az ugorokat, mint az északi égövnek s erdős, hegyes és mocsáros vidékeknek lakóit a törököktől, mint par excellence puszta-lakóktól eleitől fogva elválasztotta s még ma is elválasztva tartja.

A *délről* ható kultúrának befolyásával már egészen másképp áll a dolog. Már azon körülménynél fogva is, hogy az ember, társadalmi életének primitív állapotában, ösztönszerű vonzódást érez az enyhe és növénydús dél iránt, föl lehet tenni a töröknek az ókorban árjáktól lakott déli vidékek felé való költözködését, amely körülmény igazolja az árjákkal való már korai és gyakori érintkezés fölvételét. S ezen érintkezés nyomai nemcsak a török, hanem a perzsa s főleg az új-perzsa nyelvben is föltalálhatók. Hogy az iszlám előtti korban a parszi hitet terjesztő buzgalom mennyire hatolt el a Hirkániai sivatagon és a Jaxartesen keresztül a pusztai török nomádokhoz, arra nézve nincsenek pozitív adataink; de hogy ez utóbbiaknak – akár tulajdonképpeni misszionáriusok, akár szogdiai, baktriai vagy khorezmi kereskedők közvetítése útján – volt tudomásuk a tűzimádásról: azt néhány perzsa eredetű kultúrszó eléggé bizonyítja. Amint a perzsa *khuda* (isten) északkeleti irányban egészen a dél-szibériai törökökhöz eljutott, akik között a sámán altajiak, teleutok, erdei tatárok stb. – kiknél az iszlám elterjesztése eredménytelen maradt – pogány istenségüket még ma is *kudaj*-nak nevezik: úgy másrészről az istennek egy másik perzsa neve t. i. *izdan,* a kúnok-, vagy úzokhoz jutott *jezda* alakban,[14] sőt a magyarok e szót már a IX. szá-

zadban magukkal hozták Európába s a Deus fogalmára mind e mai napig az *isten* szavunk van.[xxxv] A parszi vallás hatásának eredményei még a török *palvan,*[15] vagyis szent (perzsa *pahlivan), deö* rossz szellem (perzsa *div) jada* vagy *dsada,*[16] varázs (perzsa *dsadu*) stb. szók, melyek nem az újabb moszlim-perzsa műveltség közvetítésével, hanem még a régi parszi kultúrából jutottak a törökökhöz; hogy ez csakugyan így volt, bizonyítja ezen és más perzsa szók előfordulása a magyaroknál,[17] kik a távol keletről a IX. század közepe felé vonultak át déli Oroszországon, amikor moszlim-perzsa műveltségről általában még szó sem lehetett, sőt ez a moszlim-perzsa műveltség egyáltalában soha nem tudott áthatolni a Kaukázuson, s annál kevésbé jutott az Urálig. – Sőt a törököknek még erkölcsi életében is vannak nyomai a parszi kultúra hatásának, ilyen például az a tisztelet, mellyel a tűz iránt viseletetnek; mert a tűzbe köpni, a tüzet vízzel eloltani, a forró ételt fújni, a tűzhelynek hátat fordítani stb., a nomádok még ma is véteknek, vagy legalább neveletlenségnek tartják; továbbá a tűz által való megtisztítás, amit már föntebb említettünk, – mind olyan szokások, melyeket az iszlámnak több száz évig tartó uralma nem tudott megsemmisíteni s amelyeknek forrása csak a parszi kultúra befolyása lehet.

A törökök és perzsák ezen régi és közvetetlen érintkezésének egészen természetes következményeül tarthatjuk másrészt azt, hogy e kölcsönös érintkezés nem történt meg anélkül, hogy hogy a perzsákon is nyomokat ne hagyott volna. Eddigelé mindig azon téves nézetből indultak ki, hogy az új-perzsában levő számos török kölcsönszók csak a XI. századból, vagyis a törököknek Szeldzsuk utódai alatt való megjelenésük idejéből datálódnak s az óperzsa nyelvben még nem voltak meg. Ha a Zend-Aveszta nyelvét s a pehlevit vesszük, bizonyos mértékben, de nem föltétlenül, igaz lehet ez az állítás;[18] de hogy vajon a népnyelv, a mai Irán északi részén, vagyis az etnikai határon, már sokkal a Szeldzsukidák előtt nem vett-e át török szókat s vajon már

a parthusok – kiknek török nemzetisége a legnagyobb mértékben valószínű – nem szerepeltek-e az idegen nyelvi hatás közvetítőiül, mindezt bajos volna tagadni. Megengedjük, hogy a perzsák nemzeti gyűlölete a törökök irányában mindig intenzív volt és méltán; de amint a baromtenyésztés, hadügy és jó lovassá levés dolgában sokat tanultak a törököktől, úgy ezen idegen műveltség új fogalmaival együtt az ezeket kifejező idegen szókat is átvették.

Nincs itt helye annak, de hiányzik is elegendő szakismeretem az árja nyelvcsalád terén, hogy az oly sok török eredetű, de valódi iráninak tartott szók kérdését tüzetesen megbeszéljem. De mégsem mulaszthatom el, hogy, legalább röviden, ne utaljak azon hibákra és helytelenségekre, melyeket nemcsak európaiak, hanem keletiek által írott perzsa szótárakban is találunk. Példaképpen fölemlítem Johnson nagy szótárát («Dictionary of Persian, Arabic and English», London, 1852), amely a Burhani Kati, Ferhengi Suúri stb. szótárak alapján készült s amelyben számtalan olyan szó perzsának van jelezve, melynek török eredete határozottan kétségtelen. Ilyenek pl. *as* (étel), *asam* (élelem), *al* (vörös), *alau* (láng), *ordu* (tábor), *otak* (sátor), *ortak* (kereskedő), *csekus* (kalapács), *csek* (penis), *csakir* (korcsma), *cserger* (zenész), *csapuk* (gyors), *csadir* (sátor), *csak* (idő), *csaku* (kés), *csal* (szürke), *csekpen* (köpönyeg), *bogra* (vadkan), *bakaul* (konyhafelügyelő), *tagar* (edény), *tamga* (bélyeg), *tuman* (köd), *tösek* (ágy), *tömen* (halom, rakás), *toj* (ünnep), *szal* (tutaj), *kas* (szemöldök), *kak* (szárított hal vagy hús), *kocs* (kos), *kadagan* (tilalom), *karaul* (őr), *kolauz* (kalauz), *kaltak* (nyeregfa), *kur* (fegyver), *kosun* (sereg), *kevek* (üres), *kötek* (bot), *kel* és *kecsel* (kopasz), *körüs* (képzelet), *kör* (vak) stb. Ezen, az irodalmi és népnyelvbe behatolt szók többnyire az Ilkhanidák és Helagidák korából valók, ámbár másrészt vannak olyan török szók, melyek részint sokkal régebbi korból származnak, részint ma már etimológiai vitatkozás tárgyaiul szolgálhatnak. Az első kategóriába tartozik a *szub*, víz, mely-

nek ezen eredeti formája csak a a legrégibb ujgur nyelvemlékben fordul elő; továbbá a *kazkan* (kazán) és *baskak* (vezető), ma *kazan* és *basak*, melyekben a képzőnek kezdő *k*-ja egy régi grammatikai alakra utal. Ami az utóbbi kategóriát illeti, erre idézzük a következő példákat: *szalar* (vezér), a török *szal* (küldeni, mozgásba hozni) igéből képezett nom. agentis: *sór* (sós), v. ö. tör. *sür*, sós puszta, magyar *só*, vogul *csaz*, só; ezenkívül megjegyezendő még, hogy a perzsában e fogalom kifejezésére perzsa eredetű szó a *nemek*. Továbbá *khane* (ház), a török *konak* (ház, szállás) szóból, mely a *kon*, letelepedni igéből ered; *khún* (vér), melynek a török *kanhoz* több köze van, mintsem pusztán véletlen hangbeli találkozás.

Ennyit Iránnak nyelvéről. Az árja világnak északi határvonalán, t. i. a Jaxartes és Zerefsan partjainál már korábbi és mélyebb nyomokat hagyott a török nép és nyelv hatása. Sőt ez a hatás a tádzsikoknál már a nyelv belső szerkezetét is megtámadta; mert például a perzsa *der*-in, itt és *der*-an, ott helyett azt mondják *in*-ba (itt) és *on*-ba (ott), vagyis törökösen egy ótörök ragot tesznek a névmás után; továbbá a török *kilgen* (jött), *kitken* (ment) stb. példájára képeznek ilyeneket: *amedegi* (jött), *reftegi* (ment) az igazi *amede eszt* és *refte eszt* perzsa kifejezés helyett. Ott pedig, ahol az iráni elem kevésbé kompakt volt, például a Jaxartes középső folyásánál, a török nyelv egészen legyőzte az iránit, mert – amint látjuk – a szártok perzsa anyanyelvüket a törökkel cserélték föl, ámbár fizikai minőségük nagy részben egész máig iráni maradt.[19] És ezen eltörökösítésnek már jó korán meg kellett történnie; mert a Kudatku Bilik már a XI. században a tádzsikokról és szártokról mint önálló nemzetekről beszél. Ezt bizonyítja Közép-Ázsiának az első arab geográfusoknál előforduló topográfiai nomenklaturája is, mert például az Akhszi-ket, Bej-kend helynevek a perzsa *ket* (ház) és *kend* (hely), meg a török *akhszi* (fehér, szürke) és *bej* (fejedelem, herceg) szókból vannak összetéve és tökéletesen igazolják azon

föltevést, hogy az illető helyeken már az iszlám előtti korban törökök laktak.

Ha tehát a török kultúrszókban levő egyes fénysugarakat gyújtólencsével összegyűjtjük és ennek világa mellett a történelem előtti kor sötétségébe visszapillantunk, azt fogjuk látni, «hogy testestül-lelkestül igazi nomád néppel van dolgunk, amelynek túlnyomó száma, emlékezetet meghaladó idők óta, Ázsiának és Altajtól a Volgáig terjedő és fűvel, náddal födött lapályain barangolt ménesei, nyájai és gulyái kíséretében; csak állatainak tejével, húsával és zsírjával táplálkozott s csak állatainak bőrével ruházkodott.»[20] Igen, a törökökben olyan népet látunk, amely ősi létének föltételei következtében, örökös vándorlási vágytól elragadtatva és kalandszomjtól űzetve, kedvezőbb klimatikus és territoriális viszonyok utáni epekedésében, már nagyon korán át-áttörte sivatag hazájának korlátait és a szomszédos népeket örökös háborúkkal ostorozta; – olyan népet, amely felső Ázsia etnikai káoszának hömpölygésében és tolulásában legelőször dél, illetőleg délnyugat felé nyomult és így az urál-altaji néptörzs azon ágának tekintendő, amely úgy a közép-, mint az újkorban legjobban beleavatkozott a nyugati világ sorsába. Ezt az előnyt azonban el akarják vitatni a törököktől újabb kutatók, akik ezt az ugoroknak tulajdonítják és Herodotnak etnikai nómenklaturáját ugor népek mai neveivel azonosítva azt állítják, hogy a Kr. e. korban vogulok, zürjének, mordvinok és votjákok laktak egészen a Káspi-tenger partjáig, sőt még azt is be akarják bizonyítani, hogy Perzsiában és Asszíriában is laktak ugorok.[21] A féktelen képzelődés ezen szüleményével – amely leginkább olyan tudósoktól származik, akik sem az ugor, sem a török népeket és nyelveket nem ismerik – valóban kár volna behatóan foglalkozni. Az etnológiának ma már nem szükséges, sőt nem is szabad többé agyrémekre építeni, ez csak a tényeket, vagy ezek helyettesítőit, t. i. a kultúra maradványait és a nyelvbeli monumentumokat használhatja fel, s mivel az ugoroknak állítólag

délen létezett őskori szellemi és fizikai uralmáról egy árva szó, egy parányi emlékezet sem maradt fenn, azért mi megmaradunk azon előbbi nézetünk mellett, hogy a *törököknek geográfiai elterjedése az őskorban csak nagyon keveset különbözött a maitól,* valamint általában az urál-altaji népeknek a történelmi kor elején megvolt etnikai csoportosulása már évezredek óta alig változott valamit. A vogulok, osztjákok és zürjének emberi emlékezés óta s bizonyosan már az őskorban is mai hazájukban laktak és nem délről költözködtek oda. Ők nem valamely, egykor hatalmas népnek töredékei, amint némely tudós fölhevült fantáziája képzeli; mert ámbár régebben jelentékenyebb számúak valának, mégsem tartoztak soha azon népek közé, amelyek a világtörténelem színpadján szerepeltek. E tekintetben tökéletesen egyetérthetünk Ahlquistnak teljesen azonos nézetével («Unter Wogulen und Ostjaken» 27. lap); mert Ázsia beljesében az urál-altajiak etnikai csoportosulásának képe, főbb vonásaiban, mindig ugyanaz maradt. De ezzel nem azt mondtuk, hogy a számra nézve nagyobb és hatalmasabb törzsek, mint pl. a törökök, dél és nyugat felé tartó ideiglenes vándorlásukat nem kezdették meg nagyon korán. A törökök vándorlásait a Volgán és a pontusi tartományokon keresztül Pannoniába vagy a Oxuson és Görgenen át az iráni világ művelt országa felé bizonyára Kr. e. sok-sok évvel kell kutatnunk; de e vándorlások olyan területen mozogtak, amelynek határa csak a legközelebbi múltban lett állandóvá.

JEGYZETEK

[1] «Die primitíve Cultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert». Leipzig, 1879.

[2] V. ö. «*Indo-Aryans,* contribution towards the eluciadation of their ancient and mediaeval history». (London-Kalkutta,

1881.). Továbbá: « *Altindisches Leben,* die Kultúr der vedischen Arier nach dem Samhita dargestellt » (Berlin 1879).

[3] A *kul* mint önálló ige ma már nem fordul elő a török nyelvben, de hogy régebben ilyen volt, bizonyítja a jelen eset, mert a *kulak* csak egy *kul* igéből való nomen agentis lehet.

[4] Törökül az első: *kangaj,* a második: *bulan.* Figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvben is megvan mind a két szó. T. i. *kangaj* a magyarban *kengyel,* a *bulan* pedig *bölény.*

[5] E szónak hangalaki variánsai: *asz, as, is* (étel), a magyarban pedig szókezdő gutturalissal *hús.*

[6] V. ö. Die primitive Kultúr des turko-tatarischen Volkes, 215. 1. és 216. l.

[7] Az *Itil, Idil* a. m. folyó s a Volga neve, etimológiája ismeretlen előttem; egyébiránt ez a szó csak a szibériai és Volga-melléki törököknél fordul elő. Eredeti szónak a régi *Ögüz* (folyam) látszik.

[8] «O Csudszkih Kopjah», az archaelógiai társaság Zapiszkijában, 1857. V. ö. továbbá e munkáról «Erman' s Archiv» XIX. 55. l.

[9] Eichwald, 227. lap.

[10] V. ö. jakut *kizil kömüsz,* azaz arany, szó szerint vörös érc.

[11] Kuriózumképpen megemlítem, hogy ezen jez-, dzsez-zel rokon a vogul *ezisz* és magyar *ezüst.*

[12] , Travaux de la IIIe Session du Congrés International des Orientalistes á St.-Pétersburg, 1876. II. 415. l.

[13] Ez csak akkor történhetik meg, ha majd Radloff V. a dél-szibériai törökök szótárát, melyet minden turkológus méltó kíváncsisággal vár, kiadja.

[14] V. ö. «Codex Cumanicus», Kuun Géza gr. kiadásában, 159. l.

[15] Palvan az oroszban *bolvan,* azaz bálvány, s Dél-Szibéria ugor népeinél is ugyanezen jelentésű.

[16] *Jada tasi*-nak nevezik a törökök azon követ, mellyel esőt varázsolnak – az arabok *hadsar al matar*-ja – s ilyen minőségben a mongolban is megvan. Yule azon kérdése, hogy ezen *jada* nem rokon-e valamiképpen az angol *jade* (achat) szóval, nem egészen alaptalan (v. ö. Cathay stb. CLXXXVII).

[17] A perzsa kultúrának a régi magyarokra történt hatásáról lásd «A magyarok eredete» 405–409. lapjait.

[18] Egyebek közt Geiger V. «Ostiranische Kultúr im Alterthum»

című munkájára (Erlangen, 1882) utalok, melyben az Avesztából felhozott szók között több van olyan, melynek török eredete kétségtelen. Így például a *csakusa* (csákány; Geiger 445. l.) határozottan a török *csekiics* vagy *csekics*, kalapács, szóból van átvéve; s megjegyezendő, hogy az Avesztában előforduló alak a régibb és helyesebb, mert ez a szó a *csak-*, azaz vágni igéből származik s eredetileg *csakidsi*-nak kellett hangzania.

[19] Ezen szártok a legékesebben szóló bizonyságai az antropológia bizonyító erejének etnológiai kérdésekben, melyet pedig a filológusok gyakran kétségbe vontak. Aki azt állítja, hogy a nyelv állandóbb emléke a történelem előtti időknek, nézze meg a szártokat, akiknek iráni típusa egészen máig csaknem változatlan maradt, míg nyelvüket több mint ezer évvel ezelőtt a törökkel cserélték föl. Ha tehát valamely népnek fizikai jellegei ezer évig úgyszólván változatlanul maradnak, lehet-e kételkedni az antropológia bizonyító képességén?

[20] «Die primitive Kultúr turko-tatarischen Volkes», 36. 1.

[21] Aligha van a tudományban több olyan vad hipotézis, mint az, amely szerint a Herodotnál és más görög geográfusoknál előforduló népnevekben bizonyos finnugor népeket, például az issedonokban vogulokat, az aorsokban zürjéneket, a massagetákban basírokat (?) stb. akarnak fölismerni, s csupán azon okból, mert Herodot és mások bizonytalan helyi meghatározásai azon helyekre illenek, ahova az illető tudósok fantáziája helyezi az ugorokat a keresztény időszámítás előtti korban.

V. A TÖRÖKÖK HELYZETE A URÁL-ALTAJI TÖRZSBEN

Mielőtt a törökök vándorlásaira áttérnénk, okvetetlenül szükséges, hogy e népnek a többi urál-altajiakhoz való rokonsági viszonyairól elmondjunk némi dolgokat. Tudvalevőleg az urál-altaji néptörzs öt főágra oszlik, melyek a következők: 1. *szamojédok,* kik újabb öt részre oszlanak: jurak, tavgi, jenyiszej-szamojéd, osztják-szamojéd és kamaszin: lakják a Fehér-tengertől a Katanga-öbölig nyugat-keleti, s a Jeges-tengertől a Szajáni-hegységig észak-déli irányban elnyúló nagy területet. 2. *tunguzok* vagy *mandzsuk,* a kínaiaktól ily nevű törzsfőnök után így nevezve, északkeleti Ázsiából, Mandzsuriából származnak s egyes ágaik vagy nemzetségeik keleti Szibériában, név szerint Njercsinszk vidékén, az okhocki tengernél, a Léna, Angara és Jenyiszej mellett találhatók. 3. *finnugorok,* vagy mint legújabban nevezik őket: ugorok;[1] egyes ágaik a vogulok, osztjákok, zürjének, votjákok, cseremiszek, mordvinok, lappok és finnek; nagyon szétdarabolva és nagy területen elszóródva laknak az Ob és Irtis mellett, az északi Urál magas hegyein, a kazani kormányzóságban és Finnlandban. 4. *mongolok,* akik a tulajdonképpeni keleti mongolokra, a burjétekre és kalmükökre oszlanak. 5. *törökök,* vagy töröktatárok, akikről részletesebben beszélünk e könyvben. Itt alkalmilag megjegyezzük, hogy a «török-tatár» szó csak az európai tudósok által használt nevezet; mert a *tatár* – mely alatt Európában majd a mongolokat, majd az északi törököket értették – a tulajdonképpeni törökök előtt mint etnikai név ismeretlen volt s ma is az, sőt sértésnek tartanák, ha így neveznék őket. Hozzánk Európába, ez a szó, mint az ugr (unger, ugor) is, az oroszok közvetítésével jutott, akik Dzsingiz kán idejében a mongolokat és törököket együtt e szóval nevezték;[2] mert a mongol hódító seregének előcsapatát, a Volga mellett való megjelenésekor, a Tatár

törzs képezte. A mohamedán világ e *tatar* szóval Kína északi részét nevezte, innen van a *musk-i tatar*, azaz: tatár pézsma, kifejezés, mely alatt tulajdonképpen Tibetet kell érteni. Az ezen vidékről a mongol sereghez csatlakozott törökök, vagy mongolok (?) szintén a tatar nevet viselték s míg egyik részük mint előcsapat a Volgához nyomult, addig a másikat, kara-tatar (fekete tatár) név alatt, Helagu Perzsiából Szíria határára küldötte, hol egy ideig függetlenül éltek, de később Bajezid Jildirim szultán a maga anatóliai seregébe olvasztva Karahiszar és Aksehir környékére letelepítette őket. Timur, életírójának, Seref-Eddin Jezdinek állítása szerint, 30–40.000 sátort visszavezetett közülök Turkesztánba, de úgy látszik, hogy ez csak egyik részük volt, mert a másik itt maradt s még ma is – minden civilizálási kísérletnek ellentállva – Diarbekr környékén vagy Szíria határain lakik. Róluk, mint tőrülmetszett nomádokról és kitűnő lovasokról maradt fenn a *tatar badreftar* (szélgyorsaságú tatár) kifejezés, sőt az oszmán-török nyelvben a gyorsfutárt, gyorspostát tatarnak nevezik.[3]

Ami már most a törökök rokonsági viszonyát illeti az urál-altaji törzs egyes tagjaival, könnyen belátható, hogy itt nem az első és második, hanem csak a harmadik és negyedik csoport, t. i. az ugorok és mongolok jöhetnek tekintetbe, akiknél a rokonság jelei intenzívebbek s az összetartozás köteléke is jobban szembetűnő. Az etnológiai kutatások legmerészebb spekulációja mellett sem lehetne ignorálni, hogy a törökök – őshazájuk földrajzi fekvése, valamint a hasonlóságnak nyelvükben és fizikai jellegeikben mutatkozó momentumai következtében – egyrészt a mongolokhoz, másrészt az ugorokhoz sorakoznak. A legnagyobb és ránk nézve legfontosabb kérdés a rokonságnak nagyobb foka az egyikhez vagy a másikhoz, mert csak ennek szerencsés megoldása segélyével állítható fel a származási teóriában vezérlő alapelv. Anélkül tehát, hogy itt a filológiai és antropológiai kritériumok kisebb vagy nagyobb bizonyító ereje fölött vitatkozásba bocsátkoznánk,

mind a kettőt egyenlő fontosságúnak tartván, először a fizikai jellegek, azután a nyelv vallomását hallgassuk meg. Valamely speciális török nemzeti típus felállítása – azon sokféle idegen vérvegyülés következtében, melyen a törökök évszázadokig tartó vándorlásaik alatt átmentek egész máig – bizonyára nem könnyű dolog; de azt hisszük, hogy e tekintetben legjobban megközelítjük az igazságot, ha a kirgizt vesszük tulajdonképpi tipikus töröknek, a kirgizt, aki még ma is a gyanítható őshazában lakik, akit a világtörténelmi események áramlata nem ragadott oly erősen és oly gyakran magával s aki ennélfogva a primitív török életmódhoz sokkal hívebb maradt, mint más testvérei. Ezen török típus alkotó vonásai tudvalevőleg: az alacsony, köpcös termet, széles, erős csontokkal, brachycephal alakú nagy fej, ferde vágású apró szemek, alacsony homlok, lapos orr és széles áll, ritka növésű szakáll, fekete vagy barna haj s végre sötét, csaknem sárgás bőrszín. Ha most egy ilyen törököt a mongol mellé állítunk, azt fogjuk látni, hogy ez utóbbinak fizikumát is ugyanezen vonások képezik, de azon különbséggel, hogy ennél ezen vonások élesebb és pragnánsabb formában jelentkeznek s *ennélfogva a törökkel szemben a tulajdonképpeni őstípust képviseli.* Ha már most ezen tapasztalatunkkal északra, az ugorokhoz fordulunk, legelőbb is a *vogulokkal* találkozunk, akiknek arcuk szintén kerek, hajuk fekete, szakálluk gyér növésű, bőrük szintén sötétes és akik külsejük után ítélve, közel állnak a mongolokhoz, – amint már Castrén is megjegyezte.[4] Ahlquist, külső megjelenésük tekintetében, megkülönbözteti a kondai vogulokat északi testvéreiktől, mert ámbár arcukat kereknek, pofacsontjukat kissé kiállónak, orrukat szélesnek, a hajuk színét sötétbarnának mondja, hozzáteszi, hogy a Konda-melléki vogulok sokkal pregnánsabb nyomait mutatják fel a mongol típusnak, mert sötétfakó arcszín, erősebben kiálló pofacsontok, szurokfekete haj és ritka növésű szakáll jellemzik őket («Unter Wogulen und Ostjaken» 39. l.). Az *osztjákok,* akiket észak

felé tartó utunkban a második helyen találunk, már inkább a finn, szamojéd és török törzsekhez közelednek, amint Castrén mondja.[5] Ahlquist szerint (id. műve 157. l.) az osztjákok szeme gyakran meglehetősen mongolos, gyakran pedig eléggé kerek és nyílt. A pofacsont legtöbbnél csak kevéssé kiálló, az orr hegyes, de alsó része széles, az áll hegyes és egy kissé kiálló, a haj pedig legtöbbnél fekete. Dr. Wainios, Ahlquist útitársa, az osztjákok szemét nagyon ferdének és kicsinynek, arcukat kereknek és laposnak, ajkukat vastagnak, pofacsontjukat kiállónak s termetüket a közönségesnél kisebbnek és köpcösebbnek írja le. Más utazók leírásai is meglehetősen egyeznek ezekkel; mert a karakterisztikumot túlnyomólag mongolnak tartják, amely gyakran vegyítve van a finn típus vonásaival. Az ugor csoport többi nyugati tagjainál ellenben már semmi nyomát nem találjuk e török-mongol jellegeknek, hanem ezeknél a speciális finnugor faj tipikus jelei lépnek inkább és inkább előtérbe. Erre vonatkozó összehasonlításunk eredménye tehát azt mutatja, hogy a mongolok és törökök közt fizikai tekintetben nagyobb a rokonság, mintsem az ugorok és törökök közt, s hogy míg e viszonynak egyes nyomai a törökségnek mégoly távol álló és vérvegyülésen átment tagjainál is kimutathatók, addig e nyomok az ugoroknál a voguloktól kezdve északnyugat felé gyorsan fogynak, majd egészen eltűnnek.

Még világosabban látható e viszony a törökök és mongolok közt a *nyelvhasonlítás* terén. Hogy vajon itt is, mint a fizikai jellegek dolgában, a törökkel szemben a mongolnak kell-e tulajdonítani a nagyobb eredetiséget, azaz: vajon a mongolban régibb és az urál-altaji anyanyelvhez közelebb álló nyelvet kell-e látnunk, egyelőre nehéz volna megállapítani s e kérdésre csak akkor lehet helyesen megfelelni, ha majd az összehasonlítás *mind az öt csoport* nyelvében megtörtént, amitől azonban ma még messze vagyunk. A mongol, török és ugor nyelvek eddigi ismeretének világa mellett csak annyit állíthatunk, hogy a mongol,

ami hang- s alaktanát és szókincsét illeti, határozottan közelebb áll a törökhöz, mint a vogul- és osztjákhoz, de másrészről az ugor nyelvekkel való rokonságának jelentékeny számú momentumát mutatja fel, melyek a törökben ma már nincsenek meg. Minthogy e szerint a mongol nyelv mind a két oldalra hajló rokonságát olyan mértékben felmutatja, aminőben sem a török, sem az ugor nem tudja, ennélfogva jogosan tulajdoníthatunk neki több eredetiséget. A mongol később bontakozott ki a közös urál-altaji törzs kötelékéből, mint a török, innen vannak a pragnánsabb vonások fizikumában és nyelvének bizonyos jelenségeiben. A mondottak után már fölösleges volna kiemelni, hogy a törökök nyelve az ugorokéval csak a ősi anyagban, t. i. a tövekben vagy gyökökben mutatkozik rokonnak, míg a mongol nyelv szókincsének több mint fele része közös a törökkel azonkívül, hogy e két nyelvnek több grammatikai formája azonos egymással. Tekintve a mongolnak ezen szoros csatlakozását a törökhöz, a távoli őskorban bizonyára kellett lenni egy átmeneti alaknak a kettő között, ami azonban régi nyelvemlékek hiányában csak nagyon halvány vonásokban mutatható ki, név szerint a Kudatku Bilik ujgur nyelvében, az Altajban és régi csagataj szövegekben, melyekből egyes alakokat és szókat csak a mongolnak segélyével tudunk megmagyarázni, de amelyeket nem az újkorban vették át a törökök, amint első pillanatra gondolni lehetne.

Mivel immár fölvehetőnek látjuk a törökök ás mongolok szorosabb rokonságát – mert végleges bebizonyításról a segédeszközök szegénysége miatt szó sem lehet –, még az a kérdés van hátra: vajon az urál-altajiaknak nyugat felé nyomult két csoportja közül melyik szakadt el előbb a közös törzsből, vagyis: a törököknek vagy az ugoroknak nyelvi különválása régibb-e? Erre természetesen csak hipotézissel lehet felelni; ha ugyanis megemlítjük: hogy a finnek már Kr. e. mai hazájukban voltak letelepedve; hogy a mordvinokat már a góth Jordanis ismerte; hogy a permiek

kultúrájának maradványait csak egy századdal előbb történt megtelepedett életmód folytatásának fölvétele mellett érthetjük; s hogy végre az ugor szókincs és alaktan nagy eltérése a töröktől és mongoltól csak régibb elválás eredménye lehet: könnyen meggyőződhetünk arról, hogy az ugoroknak a közös urál-altaji törzstől persze koronként és fokozatosan történt elválása sokkal régibb, mint a törökök, s hogy az előbbiek az őshazából észak-nyugati irányban megkezdett vándorlásaikat a Balti-tenger felé már akkor befejezték, mikor az utóbbiak még az Altaj mellékén elterjedő pusztaságokon legközelebbi rokonaik, t. i. a mongolok közvetlen szomszédságában primitív nomád életet folytattak.

Ilyen körülmények közt annál nehezebb a törökök legelső vándorlásai idejének pontos meghatározásába bocsátkozni. Hogy a *skythák* a Tanaison (Don) túl valószínűleg török nomádok valának s hogy az indo-baktriai birodalomba becsapott *sakák* is azok voltak: erről a magyarok eredetéről írott tanulmányomban tüzetesen beszéltem.[6] – A *pártusok* és a műveltség határain kívül, Perzsiától északra tartózkodó nomádok török nemzetiségének sokkal nagyobb a valószínűsége; mert azon hírük, hogy kitűnő lovas nép s a nyíl és íj kezelésében való ügyességük, valamint nomád életmódjuknak sok más vonásai, melyekről a rómaiak beszélnek, elegendően bizonyítják ezt a föltevést.[XXXVI] – Pozitív, a nyelv tanúskodására támaszkodó adatokat legelőbb a *hunok* török nemzetiségére vonatkozólag találunk, ezen, az V. században Ázsia beljeséből a Volgán keresztül keleti Európába berontott népre vonatkozólag, amint ezt már egy más munkámban részletesen előadtam.[7] Hogy a hunok nem kizárólag törökökből állottak, hanem zászlóik alatt ugor népek is, mint zürjének és mordvinok voltak, semmi esetre nem vonjuk kétségbe; de hogy ezen, a bizánciak által «*hunok*»-nak nevezett népcsoport vezérlő etnikai elemét ugornak tartják, mint Klaproth egy félszázaddal előbb s Hunfalvy és Rittich még ma is, azt határozottan helytelen-

ségnek kell tartanunk.[8] Mi ugyanis úgy Jordanies leírását eredetileg az Urál északi tundráin lakó alacsony termetű, szakálltalan, barna arcszínű, fürge és gyorsan lovagló hunokról, mint Ammianus Marcellinus adatait ezeknek az Azovi- és Káspi-tenger közt fekvő s a Jeges-tengerig (?) terjedő hazájáról sokkal bizonytalanabbaknak és fantasztikusabbaknak tartjuk, mintsem ilyen geo- és etnográfiai anyagból valamely teória alapkövét akarnák kifaragni. E célra megbízhatóbb, szilárdabb tárgy kívántatik s azt hisszük, hogy – jobbnak hiányában – találtunk is ilyent bizánciak által megőrzött személy- és tárgynevekben, valamint a nemzeti szokások rajzában, amelyeknek habár ortográfiai tekintetben el vannak is torzítva, sokkal több igényük lehet a valódiságra és eredetiségre, mint az akkori írók geo- és etnográfiai kombinációinak. Az a körülmény, hogy a hun királynak, Attilának udvarában *kamosz* (a török *kimisz*) nevű italt ittak, mint Priscus állítja – aki 448-ban az Attilához küldött görög követség tagja volt –, többet bizonyít, mint a bizánci geográfiák összes lapjai s az újabb tudósok minden okoskodásai. Aki ezen nézetünk ellen azt a kifogást teszi, hogy a tulajdonnvek, más szavakhoz hasonlóan, idegen nyelvből is lehetnek átvéve, az elfelejti, hogy ilyen szokás az ókor civilizálatlan népeinél, név szerint a nomádoknál, a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, s hogy különösen a törökök, évszázadokkal az iszlám fölvétele után, csak eredeti török szókat használtak személynevek gyanánt. S mivel az ilyen tulajdonnneveknek, mint Atakam, Akaga, Anaga, Baszikh, Dengizikh, Ellak, Irnak, Mama, Mundzuk, Ojbarsz, Szaragur stb., vagy ilyen méltóság- és tárgyneveknek, mint bokolabra, jugur, kamosz, khakan, tudun stb. török nyelv jellegén semmi esetre sem kételkedhetünk, megmaradunk azon előbbi nézetünk mellett, hogy a hunok török nemzetiségűek voltak. – A hunokkal együtt az *avarok* nemzetisége is gyakori és sokféle magyarázatok tárgya volt. E gyűjtőnévvel nevezett népnek – néhány személy- és tárgynéven kívül – csak kevés nyoma

maradt reánk, de ezek is mind a török nemzetiség mellett beszélnek; sőt e momentumok némelyike a szomszéd szláv népekhez is átment, mert sok olyan ó-szláv szó, melynek etimológiája ismeretlen, török eredetre vezethető vissza.

A *bolgárokra* és *kazárokra* vonatkozó állításunkat szintén fenntartjuk, hogy ezek is török nemzetiségűek voltak.[9] Ami a bolgárokat illeti, az előbb már felhozott bizonyítékainkhoz hozzátesszük, hogy a «bolgár» nemzeti fogalom alatt finnugor elemekkel való vegyülést kell értenünk, s hogy tulajdonképpen ezen utóbbiak voltak azok, akik a török bolgároknak ösztönzést adtak a letelepült életmódra, kereskedésre és iparra, melyek által a bolgárok már a X. század elején híresekké lettek. Mint Ibn Daszta, Ibn Fozlan, Maszúdi és a későbbi arab geográfusok adataiból látható, a bolgárok már korán foglalkoztak földműveléssel, fából és kőből épített házaik voltak, a bőr gyártásával kitűntek, első ércpénzeik, Ibn Fozlan szerint, a 950–976. évből erednek, kereskedésük pedig – leginkább ércek, viasz, borostyánkő, bagariabőr, ólom stb. valának kiviteli cikkeik – már Maszúdi idejében Kharezmig elterjedt. Ezen civilizáltabb életnek egy részét bizonyára az araboknak köszönhetik,[10] kikkel az iszlámnak 992-ben történt fölvétele után közvetlen érintkezésbe léptek; de ezen a törökségnél idegen jellemvonásnak alapföltételét határozottan az északon lakó finnugorok szomszédságának kell tulajdonítanunk, név szerint a permieknek, akiknek még régibb kultúrája nem maradhatott hatás nélkül a délről szomszédos bolgárokra. Azt, hogy a bolgárok mikor foglalták el a mai ufai, kazáni és vjatkai kormányzóság területét, nehéz volna meghatározni, de ezen időpontot legalábbis a Kr. u. első századra kell tennünk, mert különben nem érthető, hogy miért kellett e törzsnek két részre válnia már korábban, mint a Kr. u. 677. év – mikor egyik részük Moesiába vonult –, mert a bolgárok földje eléggé tágas volt[11] mind a kettőnek befogadására.

A *kazárok* első megjelenését és államuk megalkotásának idejét illetőleg szintén csak a sötétben kell tapogatóz-

nunk. A kazárok birodalma tudvalevőleg délnyugatra feküdt a bolgároktól és baskíroktól, mely utóbbiakat már a X. század elején ismerte Ibn Fozlan. De amily nehéz a Kazár Birodalom határait pontosan megjelölni, éppen oly nehéz meghatározni azon etnikai elemeket, melyek a közös nemzeti «kazár» név alatt fontos történelmi szerepet játszottak. De az bizonyos, hogy itt szintén egy vezérlő és uralkodó török néppel van dolgunk, amely ugor eredetű míveltebb alattvalók hiányában a kereskedés és ipar terén nem tűnt ki annyira, mint a bolgár, de amely mindamellett elérte a kultúra bizonyos fokát s ami hatalmát és állami tekintélyét illeti, bátran megmérkőzhetik a későbbi századok akármelyik török államával. Úgy látszik, hogy a kazárokra nagy hatással volt a déli szomszédok, név szerint a karezmiek, Szaszanidák és görögök (Bizáncból és Krímből) kultúrája; de akárkik voltak a kazárok és bolgárok tanítói, az a tény, hogy a törökök már a múlt évezredben tudtak alkotni állami renddel bíró társadalmat és bizonyos fokú polgárosultságot: magában véve mindenesetre érdekes.

Az ókor török népeihez számítja néhány tudós, így Klaproth, Neumann, Kunik, Castrén stb. még az *alánokat* és *roxolánokat* is[XXXVII]; de mi a bármilyen csekély nyelvi emlék abszolút hiánya következtében nem akarjuk szaporítani az eddigi haszontalan hipotézisek számát, hanem inkább azt a kérdést vetjük fel: vajon meg lehet-e chronologice határozni vagy nem a törökök első föllépését nyugati Ázsiában vagy keleti Európában? E kérdésre – fájdalom – csak tagadó választ adhatunk. A bizánci forrásokon kívül fordul ugyan elő néhány adat az örmény történelmi művekben[12] is, melyek már a keresztény időszámítás elején beszélnek török nemzetiségű népekről, sőt hipotetikus vizsgálódások világa mellett még hátrább is mehetnénk, de mindez nem használ semmit, a legelső kronológiai adat csak az V. század közepéből datálódik s bármely azon időpontot minél régibb korra tevő fölvétel azon a dolgok természetéből folyó tényben lelné meg igazolását, mely sze-

rint a saját nemzeti jellemüknél fogva pusztalakóknak és állattenyésztőknek ismert törökök emlékezetet meghaladó idő óta hasonló életmódot folytattak s mint ilyenek csak azon fűben és legelőben gazdag síkságon mozoghattak, mely a kimutatható őshazától, t. i. az Altajtól kezdve a Donig, sőt egészen a Dunáig terjed. Mi legalább úgy látjuk, hogy a «pusztaság és síkság» geográfiai fogalmak, meg a «törökség» etnikai fogalma elválaszthatatlan egymástól, mert ez nyilatkozik e nép primitív kultúrájának minden fázisában; s mivel így áll a dolog, mi nem átalljuk azt hinni, hogy a török népelem e nyugtalan tengere ősidőktől fogva hajtott egyes hullámokat nyugat és dél felé, s hogy a törökök már nagyon régi korban megjelentek az árja népek területének határain mind Ázsiában, mind Európában. Ha nem így állana a dolog s ha a turáni felföld, valamint a Káspi- és Fekete-tenger melléki tartományok talajviszonyai nem volnának oly teljes összhangzásban a török nomádok életföltételeivel, akkor hajlandóbbak volnánk elfogadni az úgynevezett ugor teóriát, mely szerint a vogulok, osztjákok, zürjének és mordvinok régi hazája sokkal délibb szélességi fok alatt volt. E népek mai hazájánál délebbre eső szélességi fokot mindenesetre föl lehet venni és teljes joggal *keleti Ázsiában*, vagyis a Jenyiszej, Ob és Irtis forrásvidékénél, mint ezt Castrén az osztjákokra vonatkozólag már bebizonyította,[13] de nem *nyugati Ázsiában*, legkevésbé pedig a Kaspi- és Fekete tenger mellett, amint néhány újabb kori etnológus akarná. Ázsia e részein csak tőrülmetszett és megtestesedett nomádokkal, tehát törökökkel van dolgunk, akik már műveltségük legprimitívebb stádiumában azon pusztaságon és síkságon laktak s az ugor népek közül legföljebb csak a vogulokkal és osztjákokkal, mint a legdélibb részen lakó töredékkel, érintkeztek az Altaj-hegységben.

E kölcsönös érintkezést kell az *«ugor»* etnikai név eredetének főokául tekinteni, amely név eredetileg törökökre vonatkozott, s az oroszok csak azért ruházták a Volgától és Uráltól keletre lakó különböző népekre, mert az ujgurok

hatalmas birodalma már a népvándorlás idejében nagy hírnek örvendett Ázsiában,[14] s talán e finnugor népek több tagját adófizetőivé is tette, minek következtében az uralkodó nép neve alatt az alattvalókat is értették és nevezték, amire gyakori példa van a történelemben. Az általunk «ugorok»-nak nevezett népek e nevet egyáltalában nem ismerik, az oroszoktól jött Európába, akik – mint Nestor írja 1096-ban – *jugr* névvel jelölték azon népeket, melyek a novgoródi fejedelemnek adót fizettek, minélfogva – Lehrberg intése után[15] a régi Jugriát vagy Ugriát nem európai Oroszországban, hanem északnyugati Ázsiában, t. i. a mai permi és tobolszki kormányzóságban keresték. Úgy látszik, hogy ezen, eredete szerint sem etnikailag, sem geográfialiag pontosan meg nem határozott nevet a bizánciak is ismerték valamennyire; ezt mutatja legalább az a körülmény, hogy Theophylactus Simocatta (612–640) az avarokat *ogor-*, vagy *ugoroknak* nevezi, de kételkedünk rajta, hogy ő e név alatt finnugorokat értett, mint Hunfalvy állítja,[16] sőt ellenkezőleg a bizánciak *ugur, ugor* nevezetében az eredeti *ujgur* névnek görögösített alakját látjuk, mégpedig azon egyszerű okból, hogy a hatalmas Ujgur Birodalom nem lehetett ismeretlen a bizánciak előtt; – amint láttuk – már az 568. évben, tehát negyvennégy évvel Theophylactus előtt, indult görög követség a Keletrómai Birodalom fővárosából az Altajba, s mert az első nesztoriánus térítők csak az ujgurok műveltségének híre által csábíttatva mertek oly korán, Heráton és Szamarkandon át, Kínába, vagyis az ujgurokhoz menni.[17] Így történt, hogy az oroszok és utánok a középkori úgy mohamedán, mint keresztény utazók is Jugria alatt Ázsiának az európai Oroszországtól északkeletre fekvő részét értették, úgyszólván ellentétül a tatárok országának, ahogyan Dzsingiz után a mongolokat és törököket egyformán nevezték. Csak így érthető, hogy az Ugra, Jugra, Jura vagy Oguria országot a középkori geográfusok majd a becses prémek hazájának, majd ismét északi Ázsia borzalmas és fantasztikus mesék-

kel leírt csodavilágának, egyszóval Oroszországtól északkeletre fekvő idegen és ismeretlen földnek tartották, ámbár igazság szerint Ugria alatt e tágas területnek csak déli részét, vagyis az Altajt és a Jenyiszej forrásvidékét érthették volna, mely a régi ujgurokhoz tartozott, vagy ezeknek közvetlen szomszédja volt.

Mi tehát nem megyünk annyira, mint Castrén, aki az *ujgur* és *ugor* név viszonyából az említett népek közös voltát akarja következtetni. Névhasonlóságról sincs itt szó, mint Klaproth véli,[18] hanem a *név fölcseréléséről,* mert ugyan rokon, de egymástól már nagyon régen különvált urál-altaji népeknek olyan nevet adtak, mely azokra nem illett s mely mindig ismeretlen volt előttük. Ezen okból tehát teljesen fölöslegesnek tarthatjuk Castrén igyekezetét az *ujgur* és *ugur, ugor* szók rokonítása végett, Klaproth argumentumait pedig egészen tarthatatlanoknak, aki az ujgurokról írott munkájában óva int bennünket az *ujgur* és *ugur* nevek fölcserélésétől. Hogy ezen *ugor* név hogyan jutott a bizánciakhoz, nem tudjuk, de az oroszok határozottan zürjén kereskedők közvetítésével ismerkedtek meg vele, akik – mint tudjuk – a középkorban a kereskedést közvetítették Ázsia északkeleti része és déli Oroszország, illetőleg a Volga és Pontus melléki tartományok között, akik a már akkor az Irtis, Ob és Pelin mellett lakó osztjákok- és voguloknak azért adták az *ugor, jugor, jogra* nevet, mert az ujgurok politikai hatalma az Altajon keresztül messze észak felé elterjedt. Amint még az újkorban is némely népeket nem a saját nevükkel nevezünk, annál inkább úgy volt ez a múlt időkben s ilyen politikai fogalom maradt meg az ujgur, ugr, ogur, jugr névben is, amely csak azért szerepelt gyűjtőnév gyanánt a legújabb korig, mert azon nem ujgurtörök, hanem finn-szamojéd népeknek etnikai különállása ismeretlen volt előttünk. Tehát haszontalan fáradozás az, ha Klparoth az *ugor* szót az osztják *ogor,* azaz magas (fensík), vagy Ahlquist[19] a zürjén *jogra, jugra, jögra*-t az *or-jach* (az or-cho pluralisa, mellyel az obdorszki osztjákok neve-

zik magukat) szótól származtatja. Az *ugor, ugr, jugr* s e szónak minden variánsa az *ujgur* névvel azonos és eredetileg török nyelvű és ótörök eredetű népre vonatkozik, mert ilyen értelemben még a középkorban is nagyon gyakori használatú. Mindenekelőtt Rubruquisre hivatkozom, aki a kúnok hazáját a *jugurok* földjének nevezi s a jugurok nyelvében a török és kún nyelvek forrását és gyökerét fedezi föl, ami az ujguroknak más nyugati török nyelvjárásokhoz való dialektikus viszonyát illetőleg egészen helyes is. Az *ugor, ugar* szónak jelentése majdnem a középkor végéig megmaradt, mert a genuaiak a Krím és kipcsaki kánság török nyelvét «lingua ugaresca»-nak nevezték. Az «ugor» név alatt még ekkor is a törököket értették s e szónak a régiek elégtelen tárgyismerete alapján keletkezett téves értelmezése tehát az újkorból ered.

JEGYZETEK

[1] Ezen rövidebb elnevezést használja Budenz tanár, de ő ennek fölvételénél inkább nyelvészeti, mintsem etnológiai alapból indult ki.

[2] A *tatár* név eredetét és jelentését illetőleg v. ö. Castrén: «Etnologische Vorlesungen», 18–20. l. Klaproth «Asia Polyglotta», 208. l. Pater Hyacinth «Zapiszki o Mongolii», 221. l. (St.-Petersbourg, 1828.) Vámbéry «A magyarok eredete» 462–463 l. «Notes et Extarits» XIV. 77. l.

[3] V. ö. «Notes et Extraits», XIV. 77. l.

[4] «Etnologische Vorlesungen», 128. l.

[5] «Etnologische Voelesungen», 127. l.

[6] Lásd a 13–16. lapokat.

[7] Lásd «A magyarok eredete» 19–53. lapjait.

[8] Klaproth («Tableau historique de l'Asie», 246. l.) a húnokat a vogulok legközelebbi rokonainak tartja. Hunfalvy («Magyarország etnográfiája», 393. l.) így nyilatkozik: «Ugorok voltak tehát mind a hunok mind a bolgárok.» – Végre Rittich («Materiali dlja ethnografija Roszij» I. 25. l.) Jordanis geográfiai adatai alapján osztjákoknak tartja őket.

[9] Lásd «A magyarok eredete» 54–95. lapjait.

[10] Ez különben az épületek emlékeire vonatkozik, melyeknek romjait leírták: Pallas (utazási művében), Erdmann, Breton («Monuments des tous les peuples», 1843), Berezin («Bulgar na Volgje», 1852.), Laptev («Materiali dlja geografii i sztatisztiki Roszij», 1861.), Rittich (Materiali dlja etnografij Roszij) és mások. Ezen épületek mind a hidsra első századában dívott mohamedán építészet bélyegét viselik magukon és utalnak Bulgáriának a X–XIII. századi virágzó állapotára.

[11] Rittich ugyanis körülbelül ezer négyszögmérföldet vesz föl («Materiali», I. 30. l.).

[12] Így például említés van arról, hogy a bolgárok az Arszakida I. Arsag idejében – aki Kr. e. 127–114-ig uralkodott – az Ararat hegy vidékére nyomultak. Továbbá az örmény nyelvben már nagyon korán fordulnak elő egyes török szók, például *kocs*, kos.

[13] «Ethnologische Vorlesungen», 97–101. l.

[14] Klaproth szerint («Tableaux historique de l'Asie», 122. l.) a kínaiak már a keresztény időszámítás első században ismeretséget kötöttek az ujgurokkal. Uralmuk déli irányban a Kün-Lün-ig terjedett ki; mert olvassuk az északi udvarok történetében (Grigoriev «Vosztocsni Turkesztán»-jának 83. lapja után idézve), hogy a kasgári fejedelem évi adót szokott fizetni az északon lakó törököknek.

[15] «Untersuchung zur Erläuterung der ältern Geschichte Russlands», von A. C. Lehrberg, 4. l. (St.-Petersburg, 1816).

[16] «Magyarország etnográfiája» 172. l.

[17] Yule ennek idejéül már az V. századot tartja valószínűnek, hivatkozván az «Assemanni Bibliotheca orientalis» következő idézetére: «Heriae et Samarkandae et Sinae Metropolitanos creavit Salibazacha Catholicos 714–728. Aiunt vero quidam Achaeum 411–415 et Silam 503–510 illos constitiusse» (v. ö. Cathay stb. XC. l.)

[18] «Asia Polyglotta», 215. l.

[19] «Unter Wogulen und Ostjaken», 154. l.

VI. A TÖRÖK NÉP SORSA ÉS VÁNDORLÁSA

Miután az előbbi lapokon megpróbáltuk vázolni a törökök és ugorok rokonsági viszonyát s az «ugor» név hibás és helytelen használatát kellőleg megvilágítottuk, tovább folytatva szemlélődésünket a török nép fölött, költözködési irányának vizsgálatába bocsátkozunk. E kísérletünkben nem szükséges csupán a helynevek tanúskodására támaszkodnunk, amint Eichwald és Rittich[1] jártak el a finnugorok első költözködésének kutatásában; mert nagyobb bizonyító erejű eszköz áll rendelkezésünkre, olyan eszköz, melyhez hasonlót a legrégibb kultúrnépek etnológiájában sem egykönnyen találhatnánk. Ha ugyanis a török nép mai földrajzi elterjedését közelebbről szemügyre vesszük, azt fogjuk látni, hogy azon nyelvek, melyeket ma beszélnek, dialektus minőségük szerint tulajdonképpen három főcsoportra oszlanak: *a)* A dél-szibériai török dialektusok, melyek a legkülönbözőbb árnyalatokban, de a félreismerhetetlenül közös jellemvonás bélyegével, Tobolszkig és Turanszkig terjednek. *b)* Az úgynevezett keleti török nyelv, mely a Kudatku Bilik 900 éves szövegében levő ujgurnál kezdődik s hosszú láncolatban, melynek egyes szemeit a kirgiz, üzbég, turkomán, kún és oszmán-török nyelvjárások képezik, a Tien-santól az Adriai-tengerig húzódik. Úgy itt, mint amott sokféle és lényeges változásokat okozott a kornak és művelődésnek különféle befolyása, de a közös eredet és szorosabb összetartozás bélyegét lehetetlen észre nem venni, minél az a meggyőződésünk támad, hogy azon népek, melyek ma ezen nyelvjárásokat beszélik, eleitől fogva szorosabb rokonsági viszonyban állottak egymással. *c)* Ezen kettőből eredt vegyülék-tájbeszédek, amilyen pl. a baskir, kazáni, nogai és krími tatár, amelyeknél mindenesetre nehéz volna pontosan meghatározni a megtörtént amalgamizálás kvantitív mértékét; mert a legtöbbnél

már a földrajzi összefüggés következtében az északi törökök nyomai az uralkodók, míg másrészről a keleti törökkel való érintkezés számos jeleit is magukon hordják. Amit a dialektusok e három kategóriájáról mondottunk, az az illető török népekre is határozottan ráillik. A dialektusok e kölcsönös viszonyából következhetetjük, sőt némi bizonyossággal állíthatjuk, hogy a török nép egy része, a Jenyiszej, Ob és Irtis felső folyása melletti őshazából – valószínűleg a kínaiak által kék szeműnek és vörös hajúnak rajzolt bennszülöttek, t. i. a finnek kiszorítása után, – északnyugati irányban egészen a Tobolon keresztül nyomult és oly mértékben terjeszkedett ki nyugat felé, amily mértékben ezt a finnugorok egyes töredékeinek lassan-lassan hátrább vonulása megengedte. Ezen nyugat felé irányuló költözködés kezdetének idejét semmi esetre sem lehet meghatározni, de annál valószínűbb azon föltevés, hogy a nagy csoportokban nyugat felé nyomult törökök csak a Volgáig, illetőleg a régi Bolgárország nyugati határáig terülhettek el, mert a közép Volgától az ókorban[2] nyugatra lakó údok, mériek, cseremiszek, mordvinok és szlávok akadályul szolgáltak nekik a tovább haladásban.

A török népnek második és nagyobb része, a történelmi emlékezéstől távol eső őskorban, déli, illetőleg délkeleti és délnyugati irányban indult útnak. A délkeletre vonult törökök alatt elsősorban az *ujgurok* értendők, kiket a kínai krónikások már Kr. e. 400 évvel mint a Lob-noortól nyugatra lakókat említenek s akiknek az Irtis felső folyásától a Tien-sanon és a mai Urumcsi-n keresztül már nagyon korán ki kellett terjeszkedniük a Lob-noor melletti pusztaság felé. E sivatag déli részét azonban sohasem lakták, mert itt volt Koten, mely már az őskorban árja kolonia volt, mint Abel Rémusat szellemesen kimutatta.[3] Kelet felé sem terjeszkedett soha a törökség etnikai határa a mai Komulon, vagy Hámin túl. De annál korlátlanabbak voltak a délnyugat felé tartó költözködési mozgalmak már az őskorban, mert ámbár etnikai és politikai tekintetben az ujgurokhoz

közel álltak, de mégis törökök voltak azok, kik a régi Sogdián keresztültörve a Nagy Sándor alapította birodalmat megrohanták és elpusztították s a Szaszanidák korában Irán keleti határán nomadizálták; s törökök lehettek azok is, akiket Irán hősmondái mint ezen osrszágtól északra tanyázó meztelen és a szörnyekhez hasonló ellenségeket festenek. Ami a délnyugat felé irányuló költözködést illeti, semmi esetre sem hibázunk, ha föltesszük, hogy a törökség zömének a nagy közép-ázsiai pusztaságról már igen korán kellett az Aral-tó és Kaspi-tenger északi partja, valamint a Pontus felé nyomulnia; mert az etnikai nómenklatura időnkinti megváltozása dacára, éppen oly kevéssé lehet kételkedni az ujgurok, besenyők, kúnok és szeldzsukok nyelvbeli és származási összetartozásán, amily kevéssé jut ma eszébe valakinek az üzbégek, turkománok, azerbajdzsániak és oszmánok szoros rokonságát elvitatni. A déli Szibériába és a Pontus melléki tartományokba való ezen vándorlás volt tulajdonképpen a két főáramlat a török nép költözködésében. Az északnyugati áramlat elébe – mint föntebb említettük – a finnugor és szláv népek vetettek gátat, míg a délnyugatra nyomultakat először Irán, Róma és Armenia, később Oroszország, Bizánc és Magyarország tartotta sakkban. E két főáramlat között ugyan már a hajdankorban is voltak sporadikus összeköttetések, de a tényleges és állandó kontinuitás csak a mongolok beütése után állott helyre, akiknek megjelenésekor a török népek tengere egész fenékig mozgásba jövén minden irányba korlátlanul hajtotta zúgó hullámait, úgy hogy a vihar megszűnte után olyan etnikai konstellációk jöttek létre, melyeket ma az etnológus egészen idegenszerűbbnek lát és különféleképpen magyaráz. Ilyenek például a kazáni tatárok, kik (egyrészt) a régi bolgár törökök maradványai, csakhogy nagyon vegyülve vannak kúnokkal; ilyenek a mescserjékek, tepterek, bobilok és besszermenek, a török és ugor népek tarka vegyülékei, ilyenek végre a nogaji tatárok, akiknek neve tisztán politikai név, mert nem egyebek, mint

Dzsingiz kán és első utódainak seregéből való különböző néptöredékek, kikhez szibériai törökök, kirgizek és főleg kúnok is tartoztak, mert az utóbbiak alatt – akár kún, krími tatár, palóc, úz vagy gúz néven fordulnak elő – a legrégibb nyugati-törököknek számra nézve legerősebb részét kell értenünk, azon törököket, akik besenyő (pecseneg, patzinakita) név alatt már a IX. században megismertették magukat a bizánciakkal, akik a X. században gúz név alatt a Káspi-tenger keleti partjáról a Gaznevida Mahmúd birodalmába betörtek, a XI. században pedig mint szeldzsukidák Irán meghódítása után a Földközi-tengerig nyomultak. Meg kell itt jegyeznem, hogy az etnikai nómenklaturának különbözősége csak a mi európai felfogásunkhoz szokott kutatót vezetheti tévútra, de a török Ázsia igazi ismerőjét nem; mert ez tudni fogja, hogy két nagyon közel rokon törzs, különböző nevek alatt, gyakran önálló nemzet (etnosz) gyanánt szerepelhetett s néha évszázadokig tartó elkeseredett ellenségeskedésben állhatott egymással – amint ezt a tekke-jomut-turkománok példájából látjuk.

A mongolok betörése után keletkezett török néptöredékek tehát azok, amelyek az északi és keleti törökök közt az összekötő láncot képezték s amelyeknek mai neve – mint már mondottuk – inkább politikai, mintsem etnikai jelentésű. Ezek voltak azok, akik a hozzájuk közel lakó ugor népeket magukba olvasztották, mint ezt a *csuvasok* példája mutatja, akik török fizikumukat megtartották, de nyelvükben bizonyos ugor befolyást nem lehet eltagadni; vagy például a *baskírok,* akiknek nyelve tiszta török, de habitusuk határozottan elárulja a részben való ugor származást. Ami a baskírok vegyülését illeti, az mindenesetre még a mongolok föllépése előtti korból ered; mert török vegyülék-népeknek már a múlt évezredben is kellett lenniük, mint a *magyarok* példájából láthatjuk, kiknek fizikuma – a Duna és Tisza mellékén való ezeréves tartózkodás dacára – sokkal több jellegét viseli a török, mint az ugor típusnak, nyelvük pedig a török és ugor nyelvek szokatlanul erős ve-

gülését s emellett perzsákkal és mongolokkal való érintkezés nyelvi nyomait mutatja fel; s ami mindebben legcsodálatosabb, olyan török szókat őrzött meg, melyek csak a távoli Altajban a kojbálok, kacsinzek és teleutok közt ismeretesek. Hogy a *cseremiszek* ugor néptörzse mikor és hogyan keletkezett – mert szókincsüknek csaknem kétharmad része török, míg alaktanuk ugor maradt –, nagyon nehéz volna megfejteni. Csak az bizonyos, hogy a két népterület határvonalánál való ingadozás – mint ez minden hasonló esetben megtörténik – a törökök és ugorok közt ősidők óta tartott és a legkülönbözőbb vegyületeket hozta létre. Azon módot, ahogyan, s azon időt, amikor kisebb néptöredékeknek ezen vegyülési processzusa végbement, csak nagyon ritkán találjuk biztosan meghatározva; de nagyobb tömegeknél, hol az idegen elemekkel való érintkezés felbontó hatást nem gyakorolt, a szorosabb nyelvrokonság egyes momentumai kalauzoló fáklya gyanánt szolgálnak az etnológiai homályban. Bizonyos hangtani törvények, egyes szóképzők és igelalakok, az illető népeknek térben és időben való távolsága dacára, legbiztosabb határkövekül szolgálnak a hátrahagyott úton; s mivel a török nyelvterületen, egyrészt a Tien-santól Kis-Ázsiáig, másrészt az Altajtól a Volgáig, a rokonságnak ilyen momentumaira bukkanunk, jogunk van föltenni, hogy a török népek egy közös centrumból két különböző irányban eredtek útnak s hogy a délnyugat felé tartó töredék – mint sokkal számosabb – hamarabb érte el a régi művelt világ határát s ennélfogva a világtörténelem színpadán korábban szerepelt, mint északnyugati Ázsiába vonult testvérei.

Ha tehát most Ázsiának ma törökök által lakott nagy területén áttekintünk, a két költözködési irányról való fölvételünkkel összhangzatban azt fogjuk észrevenni, hogy a törökség a gyanítható őshazától északnyugat felé csak elszórva és gyéren jelentkezik, míg a délnyugati láncolat sokkal hosszabb s az egyes csoportok is sokkal kompaktabbak. Észak felé nyomultában a töröknek csak a neki fi-

zikailag alárendelt ugorokkal volt dolga, kiket az Altajból s más a természettől kedvezőbb helyekről nemsokára kiszorított. De annál keményebb és huzamosabb volt a dél és délnyugat felé nyomulók harca; mert itt a kínaiak, perzsák, rómaiak és bizánciak sokáig ellenálltak s az általuk művelté tett területet csak lassan engedték át a hódítóknak. Ezen – nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy több ezer éves – harcról a kínai annalisok csak kevés olyan értesítést adnak, amelynek az etnológiájában pozitív értéke lehet, valamint a Firdaúszi Sah-name-jába művészileg beszőtt mondák is, az irániaknak az északi barbarokkal való harcairól, éppen olyan megbízhatatlanok és misztikusak, mint Vergilius, Salluktius és Propertius alkalmi megemlékezései a partusokról. A vad ellenségeknek felületes és vázlatos etikai rajza itt is, amott is csak az iráni és római vitézség glóriájának emelésére szolgál s egy árva szót sem találunk az illető tudósításokban, melyből az ókori letelepült emberek ezen ellenségeinek nyelvére és nemzetiségére következtethetnénk. A Kr. utáni V. századtól kezdve a mongolok föllépéséig e tekintetben már valamivel jobban áll a dolog. Az ezen korból eredő keresztény, vagy mohamedán annalesek, utazási és történelmi művek nagy hagynak többé semmi kétséget aziránt, hogy a pontusi tartományokban, a Dunánál, a Kaukázusban, Szíriában, Transoxaniában és Iránban mint náció militáns föllépett nomádok török nemzetiségűek. Vezéreik és követeik nevét halljuk említtetni, értesítést kapunk harci szokásaikról és életmódjukról, sőt a kultúrájukra méltán büszke letelepült népek nem irtóznak a durva harcosoktól bizonyos fogalmakat a török szóval együtt átvenni nyelvükbe. De a kép, ami az etnikai részleteket illeti, még mindig csak vázlat; a bizánciak, irániak és arabok borzalmas félelemmel és irtózattal viseltettek a kazarok, úzok és szeldzsukok iránt, akár szövetségeseik vagy zsoldosaik, akár ellenségeik voltak ezek; s csak a XIII. században, mikor a török népelem a mongolok győztes fegyvereink égisze alatt kiterjesztette uralmát az egész

nyugati Ázsia felett, csak ekkor lép föl először merészebben nemzeti igényeivel, az etnikai részletezés mindinkább érvényre jut, s a «török» név, mely előbb minden durvaság és barbarizmus fogalmát fejezte ki, most a hatalom és tekintély epitetona gyanánt kezd szerepelni.

Ha az iszlám nem volna olyan nemzetellenes, amilyen eleitől fogva volt, a törökség már a Gaznedivák, Szeldzsukák és Karezmidák alatt tekintélyre emelkedhetett volna, de e török hordák vezetői nagyon körül voltak hálózva az iráni és arab kultúra varázsával s az árja és sémi népelemek között sokkal távolabb voltak a török őshazától, semhogy a törökséget nemzeti jogaiba helyezzék. Csak a mongoloknak s a belső-ázsiai pusztákról és a Volga- s Pontus-melléki országokból hozott török szövetségeseiknek sikerült politikai hatalmi állásukra nemzeti bélyeget nyomni s az urál-altaji eredetről a szégyenfoltot lemosni. Természetesen ezeken is nemsokára erőt vett az iszlámnak mindent nivelláló szelleme, ők is nemsokára fölvették az általuk legyőzött árják és sémiek sok szokását, erkölcsét; de nem szégyellték többé az urál-altaji eredetet, sőt büszkélkedtek is vele minden muzulmán vallási buzgóság mellett, amennyiben, még igazi alap nélkül is, egyenesen Dzsingiz kántól, a pogánytól és bálványimádótól, hozták le családfájokat, mint ezt Timurnál, Sejbaninál és másoknál láttuk s ahogyan tesz ma is Perzsia királya és Bokhara emírje.

Habár a törökség a XIII. századtól kezdve tekintélyre emelkedett is, de – a maga soraiba görögöket, örményeket, szlávokat és cserkeszeket szedő oszmánok kivételével – Ázsiában soha nem mutatta magát államalkotónak. Vezetőik mindig inkább csak a háborút és zsákmányt kereső oligarchák szerepét játszották, akik külső ellenség hiányában egymásra rohantak s egymást pusztították kölcsönösen; úgy hogy a keresztény társadalom és keresztény állam megszilárdulásával magának a keresztény világ legszélsőbb előőrsének, t. i. az orosznak is sikerülhetett e nemzeti test legkompaktabb és legtőrülmetszettebb képviselőit

elgyöngíteni és lassanként megtörni. Az Arany Horda felbomlásával és Kazán meg Asztrakán bukásával megtörött a törökök tulajdonképpeni ereje is, mert hiszen itt volt a török hatalom tulajdonképpeni központja, mely délen és nyugaton a pontusi tartományok vérrokon nomádjaira s a turáni felföldön, az Altajig és Tien-sanig lakó pusztai törökség zömére támaszkodva, alkalomadtával még egyszer sokkal hevesebben és hatásosabban föllephetett volna, mint a közép-ázsiai és a Boszporusz-parti török hódítók, akik tulajdonképp csak mohamedán hitharcosok és nem török hódítók valának. Oroszország győzelmének az ú. n. tatárok fölött okvetlenül maga után kellett vonnia az akkori többi török dinasztiák bukását is. Közép-Ázsia «officina gentium»-jának a nyugatra nézve legveszedelmesebb kapuja eleitől fogva az Aral-tótól északra s a Volgától és Uráltól keletre levő terület volt, nem pedig keleti Koraszán, mint eddigelé tévesen hitték. Azon török népáramlat, mely ezen az úton ömlött nyugati Ázsia felé egész Szíriáig, a Jaxartesen túli anyaországtól való nagy távolság miatt, nehezebben tarthatta fönn a pusztaságon lakó törzstestvérekkel az összeköttetést, mint azon török seregek, melyek, a Volga mellől fölkerekedve, a XIV. és XV. században még a Dnyeperen túl is mindenütt török nomádokra találhattak s így egészen Európáig a saját nemzetiségükből álló szakadatlan láncolatot hagyhattak volna maguk után, melynek segítségére okvetetlenül számíthattak volna.

Azon időponttól kezdve, mikor a török népáradat a szlávokban, magyarokban és németekben erőteljes védgátra bukkant, lassanként észrevehetővé lett az áramlatnak kelet felé való visszatorlódása. A krími kánok égisze alatt még a XVIII. században is egészen a Prutig nyomultak elő a török nomádok, de e mozgalmuk csak árnyék volt a régi erőteljes hadjáratokhoz képest; létezésük már csak ideiglenes volt, s mikor Bagcseszerai elesett s az utolsó janicsárok visszavonultak az Azóvi-tenger mellől: a Volga és Dnyeper közötti török népelem gyors fogyatkozásnak indult. A török

városi lakók és félnomádok egyes kolóniái úgyszólván szigetek gyanánt emelkedtek ki a közéjük ömlő szláv népek tengeréből, amely izolált tagokat csak az iszlám köteléke tartotta össze; míg a nomádok – minthogy nélkülözniük kellett életüknek fő feltételét, t. i. a szabad és korlátlan mozgást, mindinkább apadtak számra nézve s ma már csak azon szánalomra méltó csoportokból állanak, melyek Sztavropol területén, a nogaji tatárok neve alatt, koldus életet folytatnak. Oroszországnak legújabban szerzett közép-ázsiai birtokainak kivételével, a törökök sorsa ezen etnikai területnek egész északi felében mindenütt egyformán átalakult a nyugat közvetlen befolyása alatt. Az altajiak, Tobol-mellékiek, baskírok, kazáni és krími tatárok – az oroszoknak minden kiforgatási igyekezete dacára – mindenesetre még nagyon sokáig meg fognak maradni a törökség nemzeti kötelékében, mert még a keresztény csuvasok és keresen-tatárok is szorosan ragaszkodnak török voltukhoz; de önállóságuk elvesztésével a tespedés bizonyos fokának kell bekövetkezni s a hosszú álomból való fölébredés csak a távoli jövőben történhetik meg. De a török népterület déli felére sem vár fényesebb jövő. A kirgizek, üzbégek, karakalpakok és turkománok még csak kezdetén vannak azon átalakulási processzusnak, melyen északi testvéreik már több mint egy századdal előbb keresztülmentek. A puszta természetének és a klímának védelme alatt itt az ellenállás tartósabb s az átalakulás munkája nehezebb lesz, de a nyugati műveltség hatalmas szellemével szemben minden dacolás hiábavaló; csak az időtartam lesz hosszabb, de a következmény ugyanaz marad. Legkedvezőbb sorsuk van természetesen a nagy török népláncolat délnyugatra nyomult tagjainak; mert itt, értem az oszmánoknál, a nemzeti szellem – az iszlám halálos mérge dacára – már bizonyos mértékben fölébredt s mivel itt, Európa nemzeti tendenciáinak utánzásaképpen, a törökség zászlóját már fennen lobogtatják. Ezen pseudotörököknek már görög-örmény és szláv alapelmei is sikert

biztosítanak, hacsak Európa hatalmának egész súlyával meg nem támadja a törökség ezen képviselőit. Alig gondolható, hogy a ma már Európából kiszorított oszmánoknak megengedjék, hogy Ázsiában összeszedjék magukat és a mögöttük egész Kínáig lakó törzs rokonaikat érdekeik megvédésére szólítsák. Ez az önfenntartás szempontjából jogosult egoizmus lesz, de a nyugati hatalmak terjeszkedési vágya nem fogja megengedni. Az oszmán törökség állami függetlensége tehát csak rövid tartamú, s vele azon emberi törzs utolsó ága fog elbukni, amelynek évezredeken keresztül óriási befolyása volt Ázsia és Európa sorsára, amely már elég korán fölkerekedett sivataghazájából, hogy a művelődésre alkalmasabb talajt keressen, de amely már természetébe oltott vándorlási vágy következtében s az etnikai és politikai konstellációk miatt soha nem nyughatott mindaddig, míg az új kornak művelt emberei erre nem kényszerítették.

Amin tehát a kínaiak, baktriaiak, perzsák, rómaiak, bizánciak és a középkori keresztény világ hiába fáradoztak, sikerült végre egy évezredig tartó harc után a modern Európának: a törökség immár csendesen viseli magát. Terjedelmes pusztai hazájából nem fognak többé előtörni szélgyorsaságú lovasokból álló légiók; mert a futóhomoktalaj nemsokára a sínek vaskötelékébe lesz szorítva s a nomádnak, aki még két évtizeddel előbb is azzal dicsekedett az utazónak, hogy könnyebb volna minden egyes homokszemet a talajra leszögezni, mint őt megtelepedetté tenni, akarva, nem akarva – a kardot ekével fölcserélve – a művelt emberek sorába kell lépnie. A törökség tehát egy időre már eljátszotta világtörténelmi szerepét. Ezzel egy nevezetes dráma ért véget az emberiség történetében, mely valóban érdemes azon fáradságra, hogy mi, mint ezen utolsó jelenetnek szemtanúi, az egész cselekvést áttekintve, fő okait kutatni megpróbáljuk. Legelső kérdés ez: Honnan van az, hogy egyedül a török bolyongott évezredekig anélkül, hogy állandó hazát talált volna, míg Ázsia egyéb népei mint művelt emberek, már őelőtte sok idővel földet

műveltek s városokat alapítottak? Másodszor: Már a természettől valóban annyira vad, zabolátlan, szívtelen, rablást kedvelő s munkától iszonyodó volt-e, amilyennek a kínaiak, perzsák, bizánciak és arabok rajzolták s ellenségei még ma is rajzolják? Mi e két kérdést egymással szorosan összefüggőnek találjuk s feleletünkben megjegyezzük, hogy a törökség nemzeti karakterének fény- és árnyoldalai összhangban vannak pusztai őshazájának csupasz, vakmerőségre és nélkülözésekre megedző természetével; de a török ember, ami erkölcsi éltének egyes vonását illeti, egy hajszállal sem volt rosszabb, mint a letelepült életmódot folytató árja és sémi eredetű embertársai.

A mezítelen sivatagon lakó ember, lett légyen az arab vagy török, a művelt emberek kincsei után való birvágytól ösztönöztetve, mindig harcias szelleme által tűnt ki s ennek következtében rabló, farkas és barbár hírében állott.

A fegyverrel való bánáshoz jobban értett a török, mint minden más nomád, de alig sikerült neki, hogy magának és nyájának tűrhető létezési módot biztosítson, a természetében rejlő hajlam a pátriakalisz és szemlélődő életmód iránt nemsokára a világ legbékésebb és legjobb szívű emberévé tette. E tulajdonságra nézve úgy az egyszerű nomád, mint a győzelmes sereg élén álló fejedelem mindig egyforma maradt. Innen van az, hogy a török Szebüktekin, Alp-Arszlán, Ertogrul s ezeknek utódai nagyobb érdemeket szereztek Irán irodalma körül, mint az összes Deilemiek és Szaffaridák, s hogy éppen e vad törökök voltak azok, akik – a kafilák csillagának lehanyatlása után – az egész iszlámvilágban, a Nílustól a Tien-sanig a rendet fenntartották.

Tehát nem a javíthatatlan vad természet s még kevésbé a szellemi képességben való hiány az oka annak, hogy a törökség nem volt államalkotó elem s hogy a török társadalom műveltség dolgában messze hátramaradt az irániak és sémiek mögött. Két körülmény szerencsétlen találkozása azon ok, amelynek következtében a törökség tulajdonképp sohasem jutott nemzeti virágzásra. Először: a régi vi-

lágnak művelésre képes talaját már birtokukba vették az árják és sémiek s a létért való harc, melyet ők az ókorban a megtelepültek ellen kezdettek, egészen az újkorig tartott, azon különbséggel, hogy a baktriaiak, perzsák, rómaiak és bizánciak helyére a modern Európa sok más népe lépett; mert úgy amazoknál, mint emezeknél a «törökség kiirtása» volt a jelszó. Másodszor: a sorsnak egy szerencsétlen határozata úgy akarta, hogy a törökök, intenzívebb föllépésük idejében, a mohamedán műveltséggel jöjjenek érintkezésbe; e vallás következtében aztán az ázsiaiasságnak oly sok veszedelmességében megerősödtek s azonfelül előbbi primitív életmódjuknak sok fényoldalát elveszítették. Már az Abbaszidák alatt az iszlám kardja valának s a keresztes háborúktól kezdve a plevnai ütközetig tulajdonképp csak mint Mohamed tanainak és az ázsiai világnézetnek védői álltak szemben a kereszténységgel, mikor ez, – akár Európában, vagy Ázsiában, akár Afrikában – az iszlám elleni harcát vívta! Nem csoda tehát, ha ily körülmények közt a törököt mint a modern világszemlélet ellen küzdő ellenállás megtestesülését s Európának ellenséges érzületű közvetlen szomszédját – ez utóbbi hevesen megtámadta, évszázadokig ostromolta és végre megtörte.

Ez a sorsa azon népnek, melynek egyes, a Lénától Szíriáig, s a Tien-santól a Balkánig elszórva élő ágait a következő lapokon le akarjuk festeni az olvasónak. Amennyiben most már az egyes töredékek rajzolásához fogunk, a könnyebb áttekintés kedvéért s a fölvehető két költözködési iránynak megfelelőleg, az egész török népet északi és déli ágra oszthatnák. De ez a felosztás már nem felelne meg többé a mai geográfiai elterjedésnek, ezért inkább ez utóbbit vesszük számba, semmint a nem mindig bizonyos származási teóriát. E szempontból az egész török népet a következő öt főcsoportra osztottuk.

I. *Szibériai törökök,* kikhez – beleértve a magas északon lakó jakutokat is – e nép mindazon ágait számítjuk, melyek ma a Lénától kezdve a Jenyiszej forrásvidékéig s Tobolszktól északnyugati Mongóliáig vannak elterjedve.

II. *Közép-ázsiai törökök,* kikhez, a letelepült üzbégek és kelet-turkesztániak mellett, az összes pusztai lakókat sorozzuk Dél-Szibériától kezdve Irán északi széléig, tehát a turkománokat is, ámbár ezeket eredetüknél és nyelvüknél fogva tulajdonképp a nyugati törökökhöz kellene csatolni.

III. *Volga-melléki törökök,* amely elnevezés sajátképpen csak konvencionális gyűjtőneve azon török népeknek, amelyek a Volga középső folyása mellett a kazáni, ufai, szimbirszki és szamarai kormányzóságban laknak. Ezek történelmi emlékezés óta élnek itt s a délről a kazáni kánságba bevándorolt nogai-törökök kivételével olyan népelemekből állanak, melyek eleinte a Tobolszktól a Volgáig nyúló területen laktak.

IV. *Pontus-melléki törökök,* akik alatt az ókori besenyők, úzok és kúnok utódjait értjük, akik a hunok megjelenése óta a Fekete- és Káspi-tenger északi és északkeleti részén laktak, s akik közül egyes töredékek részint még ma is e vidékeken laknak, részint pedig a Káspi-tenger keleti partjára, vagy a Kaukázusba húzódtak, vagy más rokon törzsekbe fölolvadtak.

V. *Nyugati törökök,* vagyis az azerbajdzsániak Iránban és a Kaukázusban s az oszmánok, akik vagy egészen letelepültek, vagy félnomádok, mint a jürükök és türkmenek. Ezek részint Szeldzsuk és Dzsingiz kán, részint Timur seregeivel jöttek nyugati Ázsiába s ezért nevezzük őket nyugati törököknek. Eredetük szerint tulajdonképpen a pontusi-törökökhöz tartoznak; legnagyobb részük a Káspi-tenger északi s az Aral-tó déli partjáról jött s eredetileg a középkorban úz, gúz vagy kún név alatt ismert törökök tagjai voltak.

Ezen geográfiai elterjedéshez alkalmazva magunkat, a dél-szibériai törökökön, mint a török népnek legjobban északkeletre nyomult töredékén, kezdjük ismertetésünket.

E felosztásnál természetesen inkább a mai geográfiai elterjedést és a történelmi fejlődést tartottuk szem előtt, mintsem azon dialektikus sajátságokat, melyeket a török osztályozásában a tudósok néha irányadónak szoktak tartani.

Véleményünk szerint a nyelv dialektikus karakterének bizonysága még korántsem mutatja valamely nép etnikai eredetét. E metódus helytelenségét legjobban bizonyítja a török dialektusoknak Radloff szerinti osztályozása a hangtani jelenségek szerint;[4] mert a keleti dialektusok lajstromában az altaji, baraba, lebed, sór, abakan, szagaj, kojbal, kacsinz, kizil, szojon és karagasz dialektusok mellett ott találjuk az ujgurt is; mert a baskír – a toboli és turali dialektussal, meg a kirgizzel és karakalpakkal levén rokon – a nyugati nyelvjárásokhoz van sorolva; s mert a komuli és akszui tájbeszédek – dacára, hogy egyenesen az ujgurtól származnak – a közép-ázsiai dialektusok közé vannak számítva. Nyelv tekintetében mindenesetre közelednek az ujgurok az altajiakhoz, de etnikai tekintetben ezt nem lehet állítani; mert nyelvük még több és szembetűnőbb nyomait mutatja föl a már régóta nyugatra vándorolt törökök nyelvével való rokonságnak. Éppen oly kevéssé szabad a karakalpakokat a kirgizek mellé állítani, mert az előbbiek tudvalevőleg a Volga vidékéről jöttek Közép-Ázsiába; legkevésbé lehet pedig a mai baskírokat az ókor baskírjaival azonosítani. Tehát nem egyedül a nyelv, hanem a históriai fejlődés és a mai geográfiai elterjedés lebegett szemünk előtt az osztályozásnál s ezen utóbbit véve figyelembe, a török népterület legészakkeletibb részén, vagyis a szibériai törököknél kezdjük ismertetésünket.

JEGYZETEK

[1] Rittich, Eichwaldra támaszkodva, a finneknek az Altajból mai hazájukba való első költözködését úgy vázolja, hogy a lívek képezték az előőrsöt, míg a vézek, mériek, muromák, múrok stb. utóvédül szolgáltak. Eichwald és Rittich mindazon helynevekben, melyek e költözködési vonalba esnek és *csúd*-dal kezdődnek (*csúd* oroszul a. m. finn, idegen,

barbár), például Csudovo, Csudinovo, Csudovka stb., olyan helyeket akarnak fölismerni, melyekben az északnyugatra vonuló finnek állomást tartottak. Mindenesetre merész hipotézisnek találjuk, ha meggondoljuk, hogy e *csúd* szó oroszul nemcsak finnt, hanem idegent, csodálatost stb. is jelent.

[2] Rittich («Materiali» I., 15. l.) azon véleményben van, hogy a finn népáramlat a távoli keletről a Kr. e. V. század vége felé, vagy a VI. század elején vonult át a mai kazáni kormányzóságon; s a népek mozgalmának okául az akkori Perzsia hatalmának rendkívüli növekedését tartja, aminek következtében a massageták egy része észak felé, a baskírok mai földjére tódult s a finneket északnyugatra szorította. Ez természetesen csak hipotézis, mégpedig a merészebb fajtából; de az bizonyossággal fölvehető, hogy a finnugor elem a Volga középső folyásánál a múlt évezred végéig uralkodó volt.

[3] Tibetnek a Hodgson adatai után készített térképén (v. ö. Markham «Narrative of the Mission of George Bogle to Tibet», London, 1879.) az Altin-tagtól délre levő fennsíkon előfordul a *Hor-pa* jelzés török eredetű nomádok neve gyanánt, ez azonban hibás adat, mint Przseválszki eléggé bebizonyította.

[4] Lásd: «Phonetik der nördlichen Türkensprachen» (Leipzig 1883), a 280–291. lapokon.

I.
SZIBÉRIAI TÖRÖKÖK

I. SZIBÉRIAI TÖRÖKÖK

A «Szibériai törökök»[1] gyűjtőneve alatt olyan urál-altaji népségeknek nagyon sajátságos keveréket kell összefoglalnunk, melyek részint tatár, részint mongol-kalmük, részint azonban ugor eredetűek, és melyeket ama hatalmas viharok, melyek azon a vidéken mindenha dühöngtek, együvé dobáltak; ezek csak ritka esetben óvhatták meg nemzeti önállóságukat néhány évszázadig és azért a legváltozatosabb etnikus keveréket képezik. Ha régi bányák után, melyek nyomait az Altajban találhatni, ítélünk, azt találjuk, hogy ott a homályos hajdankorban bizonyos fokig művelt, letelepült népnek kellett élnie és ez, szorosan véve a dolgot, csak ugor lehetett; ugor, melyet a közel levő puszta törökjei gyakran megtámadtak és végre észak és északkelet

felé szorítottak. Mikor volt és meddig tartott ez a küzdelem, az homályos előttünk; hogy azonban tusakodtak, azt éppen a meglevő töredék népek bizonyítják. Hogy az olvasónak fogalma legyen e különféle töredékekről, először az úgynevezett *altajiakat* említjük meg, kik a mai tomszki orosz kormányzóságban, különösen Bijszk és Kuznyeck kerületében laknak és következő részekre oszolnak.

1. *Teleutok* vagy telenget-kisi, azaz telenget ember, ahogy önmagukat nevezik, nagyobbára letelepültek és részint Kuznyeck, részint Bijszk kerületében laknak, az előbbiben 2991, az utóbbiban 2791, összesen *5782* lélek.

Ez a régebben jelentékeny törzs már a XVII. században összekeveredett a szomszéd török törzsekkel és egy része át is tért az iszlámra. Mindenkor ismeretesek voltak arról, hogy a sámánizmus merev követői, és az orosz leigázásnak szívósan ellene szegültek. Két főtörzsre szakadnak: 1. tulajdonképpen való teleutok a következő nemzetségekkel: Toro, Ocsu, Mürkit, Ak-Tamat, Csorosz, Szárt, Kipcsak, Naiman, Tölösz, Torgul, Mundusz, Kocskor-Mundusz, Totos, Parat és Csalman; 2. az acs-kestinek a következő nemzetségekkel: Jüti, Tört-Asz, Csüngisz és Ang (Radloff, Etnograpische Übersicht 14. l.).

2. *A tulajdonképpen való altajiak* vagy Altaj-kisi, ahogy önmagukat nevezik, az oroszoknak altaji kalmükjei, majdnem egytől egyig nomádok és a Katuny meg a Csaris folyó vidékén tartózkodnak. Számuk Radloff adatai szerint 11 824 személyre rúg, kik következő nemzetségekre oszolnak: Mundusz, Ara, Totos, Naiman, Csapti, Urkit, Mürküt, Tongson, Almat, Köbök, Tölösz, Kipcsak, Kan, Köjö, Kergit, Tangdu, Pailagasz, Kirgiz, Szojong, Mongul, Jiltasz, Koti, Szakal és Judak. Ezekhez számítják még a 2–3000 lélekből álló *dvojedanokat*, kik a Csuja folyó vidékén laknak és kiknek neve annyit tesz mint *kétszeres adóra köteles*, mivel régebben Kínának is, Oroszországnak is adózniuk kellett; 1865 óta azonban csak ez utóbbi államnak hódolnak. Ha a más nomádoknál is előforduló nemzetségneveikből ítélünk,

azt mondhatjuk, hogy a délnyugati törökökkel is genetikus viszonyban vannak; törzsük alapja azonban ősrégi, mit nyelvük, vallásuk és szokásaik sajátságos volta is bizonyít.

3. *Sorcok*[XXXVIII], kiket az oroszok kondomcoknak[XXXIX] neveznek, mivel a Tomba ömlő kis Kondoma folyó partjain laknak. Radloff szerint (1. Etnographische Übersicht der Türkenstämme Sibiriens und der Mongolei Leipzig, 1883. 12. l.) nincs a sorcoknak általános nevük, hanem leginkább azoktól a folyóktól veszik nevüket, melyeknek partjain laknak. Hivatalosan nomádoknak mondják őket, azonban többnyire letelepültek, vadászatból és halászatból élnek és igen szegények. Bár színleg megkeresztelkednek, lelkükben mégis a sámánizmust vallják. Számuk 5563 férfiúra és 5125 asszonyra, összesen 10 688 lélekre megy. Felosztás dolgában a következő nemzetségekre szakadnak: Kiszai (Kizil-Kaja), Tajas, Kongi, Koju, Kara-Sor, Szari-Sor, Karga, Csedibesz, Selei, Szebe, Tartkin, Usztu, Kobii, Abin, Tagap, Keres, Bai-Szojat, Salkal, Saragas és Besbojak. Ide számít Radloff még egy csapat tatárt (1349 férfit és 1209 asszonyt, összesen 2558 lelket), ki a Tomtól nyugatra eső hegység északi elágazásában lakik és részint a sorcokhoz, részint a teleutokhoz tartozik.

4. *Az erdei tatárok*, a mongolok Urjankhaijai, kiket az oroszok csernevi-tatári-nak hívnak és kik saját magukat Tuba-kisinek, vagy Jis-kisi-nek, azaz erdei embereknek nevezik; ezek a Katuny és a teletszki tó közt levő erdős hegységen laknak, éspedig mint félnomádok, mert földműveléssel csak csekély mértékben foglalkoznak, inkább vadásznak és a cédrusok gyümölcsét szedegetik össze. Radloff alaposan gyanítja, hogy keletről származnak; nagymértékben vegyültek az altajiakkal és nagyobbára a sámánizmust vallják. Öt törzsre oszolnak: 1. Köszön (nemzetségei: Köszön és Csedites); 2. Tirges (nemzetségei: Togusz, Jobir és Csigal); 3. Kömnös (nemzetségei Kömnös, Jalan, Ton, Csigal és Palan); 4. Jüsz (nemzetségei Jüsz és Sor); 5. Togul. Összes lélekszámuk 2464.[XL]

5. *Kumandincek* vagy Kumandi-kisi, kik részint oldalt a Bija mellett, a Lebed torkolatától a Csepcsiig, részint az Isi folyó mellett, mely a Katungába ömlik, és ez utóbbinak mellékfolyói mellett laknak. Letelepülve kicsiny falvakban laknak, melyeknek háza száma öttől tízig szokott terjedni, és nagyobbára a földet művelik. Két részre oszolnak: felső kumandincekre a Szo és Kuban nemzetséggel, és alsó kumandincek a Tatar, Joti, Csabas és Ton nemzetséggel. 1869-ben összes számuk 2177 volt.[XLI]

Az oroszok e törzseket, melyek kalmük szomszédjaiktól annyit magukévá tettek, még «fehér kalmükök»-nek is nevezik; részben földműveléssel foglalkoznak és vallásukra nézve sámánok. E nép egy része Oroszországhoz tartozik a dzsungárok hatalmának hanyatlása óta, mely 1755-ben következett be, másik része pedig a XVII. század elején telepedett meg Oroszországban. Pauli azt írja, hogy a tomszki kormányzóság teleutjai[XLII] a Jenyiszejszki tatárokkal egy törzsből származnak és hogy a szajani hegyek közt levő őshazájukból először nyugat felé szorultak, később pedig észak felé húzódtak. Feltűnők és előbbi megjegyzéseinkkel egybevágók az altajiak és finnek közt levő megegyezés ama pontjai, melyeket ez az utóbb említett szerző elénk ad; szerinte ugyanis fiziognomiájuk és viseletük észrevehetően emlékeztet Finnország és Karelia lakosaiéra. A Rassza felső folyása mentében lakó teleutokról ugyanaz a szerző azt mondja, hogy utóbbi időben részint természetes szaporodás, részint a jenyiszejszki-tatárok odatelepülése által jelentékenyen gyarapodtak. Jadrincev szerint, ki e vidékeket legutóbb átkutatta, az altaji népesség, mint nyelve és eredete bizonyítja, történelmi rokonságban van a tobolszki és tomszki kormányzóság valamennyi tatárjával, és e szerzőnek igaza van, midőn megjegyzi, hogy az Altaj lakosainak tanulmányozása nélkül aligha tehet az ember szert a szibériai tatárokról való tiszta fogalomra, és hogy az Altaj tulajdonképp a szibériai törökök középpontja. Ennek az utóbb említett orosz írónak igaza van, midőn arra utal, hogy e népségek lakóhelyét és nevét

az etnográfiában gyakran összezavarták, hogy például Venjukov a Katuny és Telec tava közt lakó teleutokról beszél, holott azok valóban a kuznecki kerületben, Bacsat közelében és a tomszki kerületben laknak, vagy hogy Helmersen oly törzseket tartott a Bija folyó mellett teleutoknak, melyek a valóságban kumandincek voltak. E szemrehányás, mint mondottuk, jogosult; azonban nem szabad felednünk, hogy oly kicsiny és azonfelül még nem is végleg letelepült néptöredékek helyének meghatározása mindig nehézségekkel lesz összekötve; ez összevissza hányt-vetett török-tatár és ugor eredetű töredékek etnologikus titkát is csak nagy nehezen lehet majd földeríteni.

A nevezett népektől keletre még más kicsiny török népek laknak, melyeknek vonásai, mint Rittich helyesen megjegyzi, világosan mutatják, hogy ereikben szamojéd és osztják vér is kering. E népek Radloff szerint a legkülönbözőbb elemek zagyvalékából állanak, azonban sokévi együttélésük alatt nyelvükben és életük módjában majdnem egy törzzsé forrtak össze. Midőn a kirgizek kétszáz évvel ezelőtt főtömegükben elhagyták az Abakan- és Jenyiszej-pusztát, csak kicsiny törzsük, a szagaj[XLIII], maradt visszsa az Aszkisz-völgyében. Az Abakan gazdag pusztái azonban csak kevés évig maradtak lakatlanul, mert a kirgizek elvonulása után azonnal a közel levő erdős hegység lakosai nyomultak a síkságra. Délről a beltirek, délkeletről és keletről a kaibalok[XLIV] és matorok[XLV], északnyugat felől az arinok[XLVI] és asszanok szétugrasztott törzsei vonultak le a tágas Abakan-völgybe. Mind e törzsek azonban csak csekély számúak voltak és ennélfogva a Abakan-völgynek csak igen kis részét vették birtokukba. Ez időben a kínaiakkal való harcok a kalmükök hatalmát mindinkább megtörték és a török törzsek, melyek ezek alá voltak vetve, részint a tulajdonképpen való Altajba vonultak, részint a Bija és Abakan közt levő erdős hegyek közé, ahol az előbbi Jenyiszej-osztják törzsű lakosokkal összekeveredtek, és végre a déli Abakan-völgybe.

Midőn az oroszok Kücsüm-kán birodalmát a Tobol mellett tönkretették, alattvalói nagy része, kivált azok, kik még nem tértek az iszlámra, nem dél, hanem kelet felé húzódtak. Kuznyecktől északra átkeltek a Tomon és részben a Csulim és a két Jüsz mellett letelepedtek. Legnagyobb részük azonban egész a Jenyiszejig ment és sátrát a Kacsa mellett, nem messze Krasznojarszktól, ütötte fel. A dús Abakan-völgy, mely a kirgizek elvonulása után lakatlan volt, a nomádokat csakhamar dél felé csábította, úgy hogy az Abakan völgyét az Aszkisztól északra és a Jüsz pusztáját e tobol-tatárok népesítették be. E tatárok, kik az Aszkisztól északra laknak, önmagukat Kesnek nevezik és tudnak arról, hogy Tobolból jöttek.

E néptöredékek felemlítéséhez fogva az előbb megkezdett jegyzék folytatásaképpen a következőket soroljuk fel:

6. *A kizilek* vagy *kizilcek* (ahogy az oroszok írják) a Jüsz pusztáján laknak és teleutok, tobol-tatárok és a Jenyiszejosztják törzsű őslakosok keverékéből támadtak. A következő nemzetségekre oszolnak: Kizil, nagy és kis Acsin, Aki, Basszagar, Kamlar, Argin, Kalmak, Kurcsik, Sü, és számuk a negyvenes években 4362 lélekre rúgott. (Radloff, Etnographische Übersicht 10. l.) Van külön részük a pusztában, a kizil-terület, mely Acsinszk kerületéhez tartozik.[XLVII]

7. *A Csulim-tatárok*, a Jüsz pusztájának északnyugati részében; alig vannak 500-an, oroszok között élnek magányos tanyákon, Acsinszk és Mariinszk kerületében; felosztásuk a következő: a) tulajdonképpen való Csulim-tatárok az alsó Kijatól északra a Cserdat folyó mellett; b) Ketszik, Mariinszktől délre; Küerik, Mariinszktől északra (Radloff, Etnographische Übersicht 10. l.)[XLVIII]

8. *A szagájok* Minuszinszk kerületének délnyugati sarkában az Aszkisz folyótól az Abakan felső folyásáig, tatár típusukat tisztábban és jobban megtartották, mint szomszédjaik és rokonaik, a kacsincek, kik a Kacsa partjairól, mely folyó mellett Krasznojarszk városa épült, kiindultak és a kirgizeket a Jenyiszej völgyéből kiszorították. Összes szá-

muk Radloff (Etnographische Übersicht 8. l.) szerint 1557 férfi és 609 nő egyénre, tehát összesen 2166-ra megy. Első felük a következő nemzetségeket foglalja magában: Szagai, Turan, Szarig, Irgit, Ecsig, Kii, Aba és Tjoda; második felükben ezek vannak: Kirgiz, Csetti-Pürü, Osz-Szagai és Tom-Szagai. A szagaiok maguk azt állítják, hogy ők ama föld ősi lakosai és tulajdonképpen a kirgizektől származnak.[XLIX] A hozzájuk legközelebb álló beltirek vagy belterek, kiknek nemzetségei ezek: Szu-Kakmina, Tag-Kakmina, Ak-Csisztar, Kara-Csisztar, Szarig és Taban-Beltir, állítólag tulajdonképp finn eredetűek.[L] A Tasti és Abakan közt laknak; azt mondják róluk, hogy a kirgizek régebben szorongatták és emiatt kénytelenek voltak visszavonulni. Finn eredetüket egyébiránt sem nyelvük, sem fiziognómiájok és szokásaik nem mutatják. Kis falvakban laknak, melyek körülbelül 25 házból szoktak állani; mások ellenben nomád életet élnek és körülbelül 500 jurtot, Radloff szerint 2640 egyénnel, képeznek. Ruházatuk hasonló a szagájokéhoz; dolgos és becsületes emberek, és csakis e szép tulajdonság az, miben, mint Pauli helyesen megjegyzi, a finneket némileg megközelítik.

9. *A kacsincek,* kikbe annyi szomszéd szamojed törzs beleolvadt, manapság az Abakan bal partján, a Jenyiszej mellett az Aszkisz torkolatáig, a fehér Jüsz és mellékfolyói mellett levő legelőkön kóborolnak.[LI] Azelőtt mint nomádok a Kacsa partjain, Krasznojarszk vidékén bolyongtak és később a kirgizeket szorították ki helyükből. Később még tomszki tatárok is csatlakoztak hozzájuk, úgy hogy ma a tulajdonképpen való kacsinceket kétfelé kell osztanunk: déli ágra, mely kevésbé kevert és a szilárdabb tömeget képezi, és másrészt északi ágra, mely kevésbé számos és majdnem egészen orosszá vált. E keverék voltukból következőleg a kacsincek a mongol típus erős bélyegét viselik arcukon és már Pallas felfedezte, hogy a külső ismertetőjelek, szokások és ruházat tekintetében észrevehetően hasonlítanak szomszédjaikhoz, a kalmükökhöz; ezen a körül-

ményen bizonyára nem ütközhetünk meg, ha a szamojéd-mongol népek területének szomszédságára gondolunk. A Kacsa mellékén maradt kacsincek száma Köppen szerint 1828-ban csak 472-re rúgott, holott Castrén az Abakannál 9436 e törzsből való egyént talált. Majd mindnyájan keresztények, mint Radloff írja, természetesen csak színleg; főképp baromtenyésztéssel foglalkoznak és ehhez képest jóllétnek örvendenek. Még távolabb esnek az eredeti török típustól

10. *a kaibalok,*[LII] kik önmagukat kaibanak nevezik és a Jenyiszej völgyének legfelső részét foglalják el, részint azonban az Abakan jobb partján a Tabat torkolatától a Jenyiszejig, továbbá e folyó jobb partján is egész a Szogdáig mint nomádok kóborolnak. A kaibalok Castrén[LIII] szerint tizenhárom nemzetségre oszolnak, melyből öt, úgy látszik, szamojéd és három Jenyiszej-osztják eredetű: a nagy és kis Baigado, Kang, Taradjak, Tjoda, Madir, Köl, Ingara, Bögödji, Artji, Köjök, Irge, Kaidiug. Ezek közül Castrén szerint két nemzetség Jenyiszej-osztják[LIV] és három föltétlenül szamojed eredetű; ez az érdemes utazó legalább 1847-ben még olyan kaibalokkal találkozott, akik néhány szamojéd és osztják szóra emlékeztek. A kaibalok e vidék eredeti csúd népe mellett legrégibb lakosoknak tekintik magukat, szomszédjaik azonban megvetik őket, kivált tolvaj voltuk miatt, mit azonban, tekintve tökéletes elszigeteltségüket, melyben élnek, és a művelődéssel való minden érintkezés hiányát, Pauli némileg menthetőnek tart. Való az, hogy a műveltség legalacsonyabb fokán állanak; szegényes kunyhóikat az orosz falvak közelében rójják össze és a legrosszabb táplálékkal élnek. Adó fejében körülbelül három rubelt fizetnek egyenként életük tizenhatodik évétől az ötvenedikig. A kaibalokhoz csatlakoznak továbbá

11. *a karagaszok,* az Oka, Uda, Birjusza és Kan folyó mellékén, akik a következő öt nemzetségre szakadnak: Kas, Szarig-Kas, Tjodge, Karatjodge és Tjeptei.[LV] Stubendorff szerint 1851-iki decemberben a törzs tagjainak száma 284 férfi és 259 nő volt (v. ö. Radloff, Etnographische

Übersicht 5. l.); a finn-szamojéd fajnak, úgy szólva leginkább keletre szorult tagját képezik, és úgy látszik, hogy először a kacsincek hatalmas támadása alatt törtek meg. A karagaszok mindenesetre már tökéletesen eltatárosodtak, midőn mai hazájukba költöztek. Igaz, hogy finn eredetük kevésbé tűnik ki nyelvükből, erkölcseikből, hitükből stb., mely mint tudva van, a tatároknak nem akkora mértékben sajátja. Testalkatukra nézve zömök, de nem nagyon izmos termetűek. Fejük kicsiny, válluk és combjuk keskeny, kezük-lábuk parányi, hajuk merev és fekete, szemük kicsiny, homlokuk alacsony és orruk pisze. Természetük szelíd, jóllehet a pálinkát nagyon kedvelik. Ámbár forma szerint megkeresztelkedtek, ma nap csak névleg keresztények. Azelőtt sem voltak idomtalan bálványaik, sem pedig sámánjaik, hanem a napot, a csillagokat stb. imádták, ezeknek mutattak be áldozatokat, éspedig mindig a levágott állatnak a szívét. A bizonyítékok, amelyek nyomán szamojédekkel és osztjákokkal atyafiságba kerültek, nagyobbára nyelvi természetűek; e tekintetben továbbá a Jenyiszej mellett talált régi bálványokra hivatkoznak, melyek között a rénszarvasnak nevezetes szerep jut; ez az állat ma nap az ő vidékükön már nem található és képe arra jogosít fel, hogy a karagaszokat északi eredetű népnek tartsuk. Ide tartoznak továbbá

12. *a szojotok* vagy *szojonok,* akik a Szajan-hegység lejtőjén Kína határán belül laknak és származásukra nézve finn-szamojéd nép, amely azonban ma már tökéletesen eltatárosodott.[LVI] A szojotokat az említett kis népekkel együtt egy olyan kicsiny nép maradványainak kell tekintenünk, amely a műveltségnek magasabb fokán is állott. Most a szojotok nyers nomádok, kik részint a buddhizmust vallják, részint még a sámán vallásnak hódolnak. Így nyilatkozik Rittich Etnographie Russland's című munkájában, holott Castrén (Reiseberichte 391. l.) azt a nézetet vallja, hogy, mivel a kaibalok, karagaszok és szojotok nyelve a kacsinc nyelvjáráshoz legközelebb áll, valószínűleg a ka-

csinc tatárok voltak azok, akik a kaibalok, karagaszok és szojotok neve alatt ismert kicsiny szamojéd és Jenyiszejosztják népséget kiirtották, vagy inkább magukba olvasztották. Krasznojarszk tájékán laknak továbbá még

13. *a kamaszincek,* akik a következő három nemzetségre oszlanak, t. i. az Ucsumakov, Abalakov és az Agulszk nevéről elnevezettre. Az első nemzetség tatár eredetű és ama nép töredékeiből áll, amely azelőtt a Kacsa partjain lakott. Az Abalakov nemzetsége vagy az erdei kamaszincek szamojéd eredetűek; az agulszki nemzetség pedig himlőjárvány pusztításai következtében 70 lélekre olvadt össze, ma nap a hasonló nevű folyó partján lakik és nyelvében meg vallásában majdnem egészen hasonlóvá lett az oroszokhoz.[LVII]

Amit itt a szibériai törökökről megjegyeztünk, az nagyobbára a tomszki, tobolszki és jenyiszejszki kormányzóságok keleti részeire vonatkozik, holott e vidékek nyugati részét más, típus dolgában kevésbé eltorzult török törzsek lakják. Az Om, Irtis és Tobol folyók vidékén lakó törököket, kik a szibériai tatárok gyűjtőneve alatt ismeretesek, az oroszok

14. *a barabinok* vagy *toboli tatárok* nevével jelölik, holott az előbbiek önmagukat barabanak, az utóbbiak ellenben törzsüket ama közigazgatási kerületek szerint, melyekhez tartoznak, nevezik el: *Tarlik* (Taraiok), *Tobolik* (Toboliak), *Tümellik* (Tümenek) és *Turalik* (Turaiak).[LVIII] Ez utóbbi szó szerint annyit tesz, mint a *városiak,* a tatár *tura,* azaz város szótól, és a turaiakat némelyek e táj őslakosai egyenes utódjainak tartják. Most a Tura mindkét partján laknak, forrása vidékétől egész addig, ahol a Tobolba szakad, továbbá a Tavda és a Izset között; mások pedig Turinszkban és Tümenben tartózkodnak. Ezek a tatárok, kik nagyobbára a szibériai törökök utódjai és csak kivételesen származnak Kücsüm idejében oda került bokharai gyarmatosoktól, már régen telepedtek le állandóan és részint földműveléssel, részint kereskedéssel és iparral fog-

lalkoznak, kivéve a falvakban lakó turalik csekély töredékét, amelyet 1720-ban Filoteus tobolszki érsek a keresztény vallásra terített, mindnyájan a moszlim hitet vallják, és szellemi életük meg szokásaik dolgában közelebb állanak Kazanhoz, mint Bokharához, ami azonban a múlt században még nem volt így. Pauli és más források szerint is e tatárokat többnyire a kazáni tatárok legközelebbi rokonainak tartják; ez oly nézet, melyet a törökség első vándorlásáról szóló és előbb említett elméletünk álláspontjáról tökéletesen igazolhatni. A legékesebben szóló tanulságot teszi erről, mint említettük, a nyelv, mely a Tobol mellett sokkal több altaji elemet tartott meg, mint a Volga mellett, ahol a törökség e népfaj délnyugati töredékéből erős adatot kapott. A kazáni tatárok, mint az egykori bolgár törökség maradványai, mindenesetre Dél-Szibériából származnak, azonban mai etnikus tulajdonságuk már egészen különböző és a két törzs közt való közeledés nyilván már csak a vallás és a történelem közös kötelékéből ered, mert a Volga vidékeinek erős politikus és vallási befolyása, melyet Szibéria e részére gyakorolt, minden kétségen kívül van. E befolyást inkább Tura lakosain lehet észrevenni, akik a kazáni tatárokkal a legszorosabb összeköttetésben vannak. A barabinok az Ob és Irtis mocsárvidékei között külső megjelenésükben a mongolokhoz hasonlók, nagyobbára állattenyésztésből és halászatból élnek és csak nyaranta nomádok. A Csulim mentén lakó úgynevezett Csulim-tatárok majdnem egészen elsajátították már az oroszok nyelvét és szokásait és e szerint kihalófélben vannak.

A szibériai törökökhöz tartozó, de kínai területen, tudniillik az északnyugati mongolok közt élő *urjánkaiokról*, kik magukat *Tubanak* nevezik és kiket az oroszok és altajiak Szojongnak vagy Szajancinak hívnak, Potanin azt írja, hogy az orosz határ hosszában a Kobdo forrásainak vidékétől kezdve egész a Koszogolba való ömléséig találhatók. Hazájuk a Tagnü-Ola hegyétől északra van és ennek déli lejtőéig terjed, keskeny, körülbelül 30–40 verszt hosszú terü-

leten, a mongol határ lovas őrszemei mellett hosszában. Távolabb, délen csak két ponton találhatók: 1. a Kankhukei völgyének északi széle mellett a Narin-Szumin folyó völgyében; 2. a Kobdo forrásvidékén, ahol Kök-Csulut-nak (kék sziklának) nevezik magukat. Hazájuknak nem adnak külön nevet, mert «Bodun-Dser», amit Helmersen tulajdonnévnek tartott, szó szerint annyit jelent, mint «a mi földünk». Az urjankaiok, kikre Potanin a Dzindzilik mellett akadt, öt *kosunból* állanak, melyeket dzasszikok igazgatnak; csak egynek az élén áll egy ámbán (magasabb rangú kínai tisztviselő) és ez az ág ámbáni-nak is nevezi magát, holott a többinek neve gurtakosun, mert gúrta a mongol dzasszik szó urjankhaji megfelelője, azaz tisztviselő. Minden khosun négy szuminból (alosztályból) áll, például a dzindziliki a következőkből: Kirgiz, Szaldsak, Baigara, Nur vagy Maider; az Ambankosun e szuminokból áll: Oin, Irkhit, Szajang és Csati. A többi khosun alosztályait illetőleg Potanin semmit sem tudhatott meg.[LIX]

A Kobdo forrásvidékén lakó *kök-csulutok,* kiket a kirgizek kök-munsaknak (kék gyöngynek) neveznek, török nyelvjárást beszélnek, amely állítólag az erdei tatárokéhoz hasonló; ezt az állítást azonban, tekintettel a Potanin által följegyzett nyelvmutatványokra (v. ö. a következőben a sámánok imádságát), nem tarthatjuk egészen igazoltnak. E kök-csulutok a következő öt khosunra oszolnak: Mjerinda, Cerin-da Khombu-da, Tjemik-da és Bedsin-da, így elnevezve, mivel mindegyikét *da,* azaz tisztviselő igazgatja. Mindannyi a Kobdo forrásvidékén, az Ak-kol és Kargatti mellett, valamint a Dulbo tava mellett is kóborol. Ezenkívül Potanin még a Durbutvan khosunjában is az Ubsza tava mellett török ajkú népecskét talált, mely önmagát muszurman-nak, azaz muzulmánnak nevezi, amelyet azonban a dürbütek *koton*-nak (?) hívnak.[LX] Ez a nép nomád életet él, a telet hegysorokban, nyugatra a Kirgiz-Nortól, a Sibe és Burgusz-Szutaj folyó völgyeiben tölti és nyáron a Tjelin-Gol völgyének északi részében kóborol. Ez a folyó az

Ubsza tavába ömlik. E nép hadifoglyok maradéka, kiket valószínűleg akkor, mikor a dzsungárok Turkesztánba ütöttek, Közép-Ázsiából hurcoltak oda; viselet, szokások és erkölcsök dolgában majdnem teljesen a mongolokhoz alkalmazkodott és az iszlámról csak nagyon kuszált fogalmai vannak. Nyelve is már lényegesen megváltozott, ha a Potanin által följegyzett mutatványok után ítélünk, melyek egyike következőképp szól: «O Khodsam pisi (?) erdi Jarlagan! szuuni szuulagan, jer szuni pirljara (?) ilja pejgambar, jangilgan, janzangan (?)». Lehet, hogy a helytelen átírás gátol bennünket abban, hogy a szöveget megértsük, mert egyes nyelvalakok után ítélve, itt mindenesetre egykori üzbégekkel vagy szártokkal van dolgunk.

Ami a szibériai törökök *külső megjelenését* illeti, könnyen megmagyarázható, hogy ott, ahol hazájuk a mongolkalmük népek területével határos, a mongol fajnak erősen kifejezett vonásait magukon hordják és könnyen megfogható, hogy Tchihatcheff orosz utazó «Voyage scientifique dans l'Altaj Oriental» című művében azt jegyzi meg, hogy az utazót bizonyára azonnal meglepi, hogy ha a nyugati Altaj felé jövet, kelet felé utaztában a Katunyon átkel és e folyón túl lakó törököknek kiválóan kínai típusát maga előtt látja, úgy hogy azt hiheti, hogy egyszerre a kínai császárság kellő közepében van. Ellenben a török eredetű nyugati lakosokat illetőleg megjegyezhetjük, hogy túlnyomó török jellemvonásuk mindenütt észrevehető. Ez emberek testalkatuk szilárdságával tűnnek ki, arcuk sima és sovány, termetük közepes, járásuk nyugodt és döcögő és testük egyes részei meglehetősen arányosak. Hajuk, szakálluk és szemöldökük uralkodó színe a fekete, szemük sötét, majdnem fekete és hosszúkás metszetű; orruk egyenes és meglehetősen széles; szemöldökük sűrű; ajkuk vastag; fogaik rendkívül fehérek; homlokuk alacsony és sima, arcuk kerek; a férfiak arckifejezése általában szépnek mondható. Az inkább kelet felé lakó baraba-tatárok arcában már valami mongol sajátság látszik, amely nagyobbára a szem kes-

keny metszésében és a koponya erősebb kifejlődésében, továbbá gyér hajukban és szakállukban is nyilvánul. E nemzetség megkeresztelt tatárjai hosszú hajat viselnek, amely körül meg van nyírva; némelyikük fiziognomiája már egészen orosz, az orosz nyelvet is beszélik, amint hogy általában félig eloroszosodtak. Ami a nők fiziognómiáját illeti, az szabályosságával, hellyel-közzel kellemével tűnik ki; arcuk színe sokkal fehérebb, mint a férfiaké, hajuk egészen sötét és hosszú, idomaik kerekdedek és puhák, végtagjaik meglehetősen arányosak; válluk néha hátra hajlik, hasuk ellenben kidomborodó. Nagyon sokat von le a tatárok külső megjelenéséből az, hogy pofacsontjuk néha nagyon erősen kiáll és hogy gyakran szenvednek szembajban, melynek azért vannak kitéve, mivel füstös helyiségben laknak. A nők, kivált ha koruk harmincadik esztendejét meghaladták, nagyobb testesség által tűnnek ki, mint a férfiak. E tarkán összekeveredett népelem testalkatának sajátságaira nézve megtudjuk azt, hogy például a karagaszok, mint már említettük, inkább a kirgizekhez hasonlók, holott a kacsinceken, szagajokon és kaibalokon a legerősebb fajkeveredés nyomait észlelhetjük. Hajuk nagyobbára fekete, szemöldökük sűrű, szájuk kicsiny, ajkuk keskeny és bőrük színe barna. Úgy látszik egyébiránt, hogy a vegyülés szakadatlan folyamatban van, mert azok a néprajzi leírások, melyeket Pallas és Gmelin száz esztendővel ezelőtt e népekről följegyeztek, a legújabb utazók adataival már meg nem egyeznek.

A legújabb időben Jadrincev, a már említett orosz utazó, e népek területén behatóbb antropologikus tanulmányokat tett, melyek eredménye azonban még nem ismeretes. Az eddig rendelkezésünkre álló megjegyzések szerint az, amit eddig csak sejtettek, tudniillik, hogy a törökök és altajiak az ugorokkal összekeveredtek, tökéletesen igazolható, és be van bizonyítva, hogy a délen uralkodó tatár-mongol típus észak felé a bijszki és kuznecki kerületek erdeiben mind tisztább európai (?) típussá válik. Mint legtipikusabb

népességet Jadrincev a kumandinceket említi, akiket a bijszki cserni-tatárok délen az altajiaktól elválasztanak, holott a teleutok felé való határukat a kuznecki cserni-tatárok képezik. Hogy itt a fajok egybeolvadtak, mint Jadrincev antropologikus jegyzeteinek végén írja, azt ma már senki sem vonhatja kétségbe; de azon bizonyára még nagyon is kételkedhetünk, hogy vajon itt rég elveszett őslakosok nyomaira, kiknek sírjai az Altaj völgyeiben vannak, akadhatunk-e, vagy hogy az altaji faj (?) a tiszta európai típusra való átmenetet képez-e, ahogy ez orosz utazó gondolja. Csak a nyelvtudománynak, az antropológiának és régiségtudománynak egyesült kutatása terjeszthetí itt a még hiányzó világosságot.

A szibériai törökök *élete módja* is épp olyan különböző, mint tipikus sajátságaik. Az éghajlat és a talaj viszonyai az egyes törzseket majd egészen, majd félig nomádokká tették; míg ugyanis hegy-völgy néha határt szab a vándorlási kedvnek, addig a baromtenyésztő a fennsíkokon annál könnyebben válhatott tökéletes nomáddá és az erdőkben, mint Jadrincev helyesen megjegyzi, új életmódnak, a letelepült nomádénak vagy vadászénak kellett képződnie. A sátor, amint a kirgizeknél találjuk, itt nem az uralkodó; ellenkezőleg, másféle lakásokat találunk a fenyvek ágaiból való kunyhótól kezdve egész a letelepült kumandincnek négyszegű szilárd téli hajlékáig, melyben már csuval (kályha) is van, és mely mellett már barmok akla és éléstár is található. A cserni-tatárnak nyírfa kérgével takart kunyhóját *szjüjülti*-nek, tulajdonképp a lehántottnak nevezik és e név alatt a takaróul szolgáló kéregre (a szüj, szüjül török igétől) vagy alancsik-ra vonatkozik (v. ö. a közép-ázsiai nomádok *alacsuk*-ját). Az altaji baromtenyésztő lombsátra több dorongból áll, melyet két abroncs tart össze; télire kúptetejű fajurtokat csinálnak, az erdei nomád pedig négyszögű deszkabódét épít magának, melyet *jaida*-nak (?) nevez.

Foglalkozásukat tekintve valóban nehéz volna az Altaj lakosságát az eddig említett három osztályba, a vadászok,

baromtenyésztők és földművelők osztályába sorolni, minthogy az átalakuló kultuszok folytonos hullámzása változó foglalkozást is von maga után. Így például a földművelés a baromtenyésztőknél, erdei lakosoknál és nomádoknál egyaránt megvan és csak a munka módjában mutatkoznak fokozatok. Az altajiak és cserni-tatárok kiváltképp árpát vetnek, amely tudvalevőleg a gabonának azon faja, melyet az ősi földművelők először vetettek. Kerti terményeket is művelnek és a vadkendert (kendir) feldolgozzák ruháik készítésében; télire szénát gyűjtenek, szakasztott úgy, mint ama vidék orosz parasztjai. A vasipar az altajiak és csernitatárok egyes töredékeinél már egész az acél készítéséig haladt, mint Jadrincev jelenti, «a kurgánok kiásása alkalmával talált tárgyak, úgy mint üstök, nyilak, sőt tegzek is, azt bizonyítják, hogy az Altaj vidékén az ércek feldolgozását ősidőtől művelték, igaz, hogy nem törökök, hanem autothon ugor faj.»[LXI]

Ruházat dolgában, mint könnyen megfogható, délen a kínaiak divatja, északon az oroszoké uralkodik; a tobolszki és tomszki tatárok pedig Kazant és Bokharát választották mintájukul. Jadrincev a kumandincek viseletét mondja legrégibbnek. Mint külön altaji divatot csak a női ruhák gallérjának gyöngyökkel és egyéb ékítményekkel való díszítését, valamint a varkocs viselését említjük meg, mely utóbbi divat különben lassan-lassan enyészik. Egyébben a legtöbb viselete durva vászonból készült bugyogóból és birkabőrbundából áll, amely jobb oldalt csíkos. Fejüket pástétomforma sapka fedi, mely fekete prémű, a homloktól hátrafelé keskenyedik és két hosszú veres, kék vagy sárga szalaggal van díszítve; tetején pedig veres folt van. A nők öltözéke ettől csak annyibban különbözik, hogy *csegedeket* viselnek, melyet télen a bunda fölé, nyáron pedig puszta testükre húznak. A csegedek kék nankinból készül; szabása olyan, mint egy hosszú derekú frakké (?); körös-körül világos színű szalaggal van beszegve. Lábbelijük a mongolléhoz hasonló és nyáron lóbőrből, télen a vad-

kecske bőréből készül. (V. ö. egy nomád altaji megjegyzéseit az Erman-féle «Archív» XVIII. k. 537. l.)

Az *erkölcsökre* és *szokásokra* nézve a moszlim vallású szibériai tatárok keveset különböznek a Volga területén lakó és ugyanazon törzsből eredt meg ugyanazon hitet valló rokonaiktól. Azok, akik a régi sámán hitnek még hívei maradtak, híresek ritka hűségükről és tüneményszerű becsületességükről. Az orosz forrás, melyből az adatokat merítjük, a többi között a következő erre vonatkozó adomát beszéli el: «Egy a szagajok közt lakó orosz telepítvényest az a szerencsétlenség érte, hogy házát kiütött tűzvész által elvesztette. Ez alkalommal elégett az a könyv is, amelybe a környéken lakó szagajok apró adósságait jegyezte. Az orosz, aki csak ez adósságoknak főösszegét tudta, egészen meg volt rémülve; nem tehetett egyebet, mint hogy a szagajok uluszában (néptörzsében) körüljárt és tudakozódott, hogy tulajdonképpen ki tartozik neki. Nevezetes, hogy minden adósa önként jelentkezett, sőt mi több, mindegyik egészen pontosan mondta meg az összeget, amellyel tartozott. Az orosz erre új könyvet készíttetett, az adósságokat újra följegyezte és a főösszeg egy batkáig egyezett meg azzal, melyet a hitelező elégett könyvéből emlékeztében megtartott.»

Ami a szibériai tatárok szellemi tehetségét illeti, ezekről megjegyezhetjük, hogy csak kevéssé fejlődtek ki, ámbár más részről természetes elmésségüket és értelmességüket nem lehet tagadni. Ha az oroszokkal összehasonlítjuk, minden előtt apátiájuk és ősi ázsiai erkölcseikhez való erős ragaszkodásuk tűnik fel. A mezei munkákban tanúsítanak ugyan ügyességet, azonban épp annyira mutatják a lustaságnak bizonyos fokát is; egy-két napig szépen halad munkájuk, de nemsokára bágyadtság jelentkezik, mivel általában elmaradnak az oroszok mögött testi erő dolgában és csakhamar kimerülnek.

Életük módját illetőleg két részre oszolnak a szibériai tatárok; az egyik, mely nyugaton lakik és részint az orosz

elem műveltségi viszonyai, részint a Volga területén lakó és ugyanazon törzsű meg vallású rokonaival való élénk közlekedés miatt is már régen meghódolt a letelepült emberek élete módjának, nagyobbára földműveléssel vagy kereskedéssel foglalkozik, vagy pedig az állam szolgálatában van. Az isi-jalatravai, káni és kurgáni kerület tatár lakosai leginkább a földművelő osztályhoz tartoznak, földjeik termékeit azonban csak saját szükségleteikre fordítják és ritkán bocsátják áruba. Az állatok tenyésztésében a legnagyobb szorgalmat a lóra fordítják, melyet a szibériai tatár, éppúgy, mint a törökök általában, családja legdrágább tagjának tart és amelynek hátán sokkal honosabbnak érzi magát, mint a széken. A szibériai tatár, jóllehet már természeténél fogva lovas, feltűnő ügyetlenséget tanúsít abban, hogy a lovakat kocsi elé fogja, és az oroszok nem is nagyon keresik kocsisnak. A kereskedelmet illetőleg megjegyezhetjük, hogy vagy díszműárukkal, ruhaszövetekkel, fűszerrel s több effélével való kiskereskedésből áll, melyet házalók a legnagyobb távolságban is űznek, vagy nagykereskedésből is, különösen a kirgiz puszta délnyugati része és a három kánság felé, ahonnan selyem- és gyapotszöveteket, nyers gyapjút, teát, aszalt szőlőt és szilvát, lovakat, juhokat, nemezt, bőröket stb. exportálnak. E kereskedésben érintkező pontoknak már évszázadok óta a pusztának egyes helyei szolgálnak mint: Kizil-Dzsar (a vörös lejtő), oroszul Petro-Pavlovszk; Palat, oroszul Szemi-Palatyinszk; Tümen, Kurgán és Tobolszk. Meglehetősen régi út az, amelyen itt a kereskedelem a délen fekvő oxusi országokból, sőt néha Perzsiából is észak távol levő vidékei felé mozog, oly országút, melyet a múltban hadi vállalatokra is használtak és amelyen, mint később látni fogjuk, az iráni moszlim műveltség világa Ázsiának északkeleti részébe való bevonulását tartotta.

Ily foglalkozás mellett még vadásznak és halásznak is a szibériai tatárok, sőt némelyikük még piócák fogdosásával is foglalkozik, éspedig egészen kezdetleges módon, amennyiben a tatár e célból meztelenül nyakig a vízbe megy, tes-

tére rá engedi tapadni a sok piócát és vérének ez önkéntes lecsapolása után az állatokat magáról leszedegeti. Ez természetesen csak a szegényebb osztály foglalkozása, amely különben ama vidékeken állítólag igen kiterjedt, mert orosz forrásunk állítása szerint sokan vannak, kiknek alig van egy lovuk vagy egy tehenük.

A tulajdonképp letelepültek télen falvakban laknak, de ahol lehet, mindig azon vannak, hogy nyáron a szabadba juthassanak. A falvak egyes voloszt-okra, melyeknek tatár neve ulusz, oszolnak; ezek élén egy öreg áll, kit tatárul baslik-nak (azaz főnek) hívnak, és aki olyan személy, melynek, mint a régi patriarchális alkotmány maradványának, a legnagyobb tisztelettel adóznak. E voloszt-ok, ámbár néha kétezer, sőt háromezer versztnyire is kiterjednek, legföljebb háromezer embert foglalnak magukba mindkét nemből; egyik-másik csak kétszáz lélekből áll; a falvak ilyen összességének általános neve *«jurt»*, azaz hazai föld a szónak tágabb értelmében, holott a ház vagy lakás neve *uj* vagy *üj*. Külső alak és belső berendezés tekintetében e házak bizony kevéssé gyönyörködtetik az ember szemét; van bennük egész sor alacsony szoba, néha nincs is tetejük és csak föld van rájuk hányva. A szobákon, szegényes deszkabódékon legföljebb két kicsiny, hólyaggal bevont ablak van. A berendezés a lehető legszegényesebb; az ajtó rendesen kelet felé nyílik és vele szemközt a szobában nemezzel vagy gyapjúval bevont ülő- és alvóhely van, körösköröl pedig házieszközök, evő- és ivó-edények, fegyverek és lószerszám stb. van a falra akasztva. A tűzhely, melyet csuvalnak neveznek és amely egyúttal a kályhát is pótolja, e szegényes helyiség közepén van, kevés meleget ad, de annál több füstöt okoz, és mégis majdnem egészen meztelenül alszik a tatár e helyiségben; nagyon kevéssé érzékeny a hideg iránt és csak lábát óvja a dermesztő fagy ellen. Hogy az egész lakást minden gondolható szenny és rondaság borítja el, azt alig kell mondanunk. A szegényebbek lakásában eső és szél egyaránt alkalmatlankodik és

míg néha a család felnőtt tagjai pálinkától vagy airantól derült hangulatban itt-ott a lakás zugaiban hevernek, a félig meztelen, kiéhezett kicsinyek a tűz fölött függő katlan előtt állanak és melengetik sovány kezecskéiket. Ehhez járulnak még a kutyák, melyek farkcsóválva várják, hogy nekik is jusson egy falat, és hogy a szegénység és nyomor képe tökéletes legyen, mindehhez még néhány juhot és borjút kell gondolnunk, mely hidegtől és nedvességtől gyötörve fejét mind a félig nyitott ajtón át bedugja, míg a könyörületes háziasszony övéi között ad neki menedékhelyet és védelmet a tűzhely mellett. Ez bizony a szibériai tatár háziasságnak nem éppen vonzó képe.

Hogy ezek az emberek az *élelemben* nem nagyon válogatósak, azt az olvasó könnyen megértheti. Táplálékuk többnyire zsíros, lisztes anyagokból áll és készítése módját illetőleg a kazáni tatárok ételeit juttatja eszünkbe. Az italok között mindenütt ez égövben a tea játssza a főszerepet, és pedig a tégla-tea, mely északi Kínából a mongol pusztán keresztül való vándorlásában egész idáig jutott és itt is elterjedt. A tégla-tea tudvalevőleg e növény legsilányabb faja; összetörik, az üstbe dobják, felforralják és a gazdagoknál zsírt tesznek hozzá; cukor ritkán kerül bele, de annál inkább só, mint a kirgizeknél és mongoloknál. A kumisz, azaz erjedt, kancatejből álló ital is a tatárok élvezeteihez tartozik, bár nincs köztük annyira elterjedve, mint a kirgizek között, kiknek gazdag lóállománya erre jobb alkalmat szolgáltat. Az airan, vagyis tehéntejből készült savanykás ital mellett a pálinka is, mely itt kumiszból készül, bizonyos kedveltségnek örvend; a moszlim törvény szigorúságát azzal játsszák ki, hogy szerintük a pálinkát, mivel Mohamed idején még nem ismerték, a törvény ipso facto nem illethette. Ezen kívül némely helyen a húsételek mellett a marhazsírral leöntött dara egy fajtája képezi a főtáplálékot; ez étel neve *kas* (Pallas, II. 680.), tulajdonképp egész árpaszemekből főtt daralevesféle, amelyhez néha apróra vagdalt húst is tesznek.

A *családi élet szokásai* közt a *házasság kötése* érdemli meg figyelmünket. Valamint minden török népnél, úgy itt is, a szülők kötik meg a leendő házasok viszonyát, éspedig ama zsenge korban, mikor a leendő házastársak még pólyában vannak. Az apa, aki fia helyett háztűz nézni indul, néhány ismerősével vagy legközelebbi rokonával lóháton elmegy azon törzsrokonához és hitsorsosához, akinél nézete szerint fia jól házasodhatik. Miután a menyasszony atyjának házába megérkeztek, a kérő egész kíséretével egyszerre mutatja magát be és a szokásos végeérthetetlen köszöntő mondókák után, melyeket a tűzhely körül guggoló helyzetben váltanak, a leány atyjához így szólnak: «Ha az ár itt viharzik házad előtt, szívesen leszek védő gátad; ha a szél itt dühöng házad előtt, szívesen leszek oltalmazó falad; ha nekem fütyülsz, kutyád leszek s oda futok hozzád, és ha nem ütsz fejbe, szívesen lépek házadba és rokonod leszek.» A kérő apa erre előadja jövetele célját, a dohánnyal megtömött pipákat aztán kiveszik szájukból és a tűzhely mellé leteszik és a kérők társasága egy időre eltávozik. Ha aztán visszatérnek, először is megnézik otthagyott pipájukat, és ha azt nem szítták ki vagy rá nem gyújtottak, akkor az a körülmény elutasító feleletet jelent; a kérők azonnal lóra kapnak és hazamennek. Ha azonban visszatérve azt találják, hogy rágyújtottak és szíttak is pipájukból, akkor ottmaradnak a menyasszony lakásában és folytatják az eljegyzés szertartását. Az apa elővesz egy magával vitt csészét és megtölti airannal, míg egy rokona újra megtömi a pipát és más a csípővassal a tűzhelyről parazsat vesz. Úgy állnak aztán mindhárman várva, míg végre a leány atyja beleegyezését adja, mire aztán a készen tartott csésze airant megisszák, a másik kezéből a pipát elfogadják és a harmadik kezéből vett parázzsal rágyújtanak. A megvendégelés akkor kezdődik tulajdonképp, mialatt a leány apja a kalim (móring, tulajdonképp a menyasszony ára) miatt buzgó fejtegetésbe bocsátkozik és a barom, a ruhadarabok és egyéb tárgyak

számát és minőségét megbeszélni szokták. Ez a kailm, orosz forrásunk állítása szerint, átlag 5–15 rubel közt változik, ami bizony szerény összeg, melyet tehát bizonyára csak a szegényebb osztálynál találhatunk és melynek a gazdagoknál sokkal jelentékenyebbnek kell lennie. Az eljegyzés ténye azzal végződik, hogy a vőlegény atyja a menyasszony szüleinek és legközelebbi rokonainak néhány ajándékot ad.

Az eljegyzett gyermekek aztán megnőnek; az ifjú, aki a leendő rokonsági összeköttetést már megtudta, meg is látogatja eközben menyasszonya házát és néha több héten át is tartózkodik ott, játékban és munkában menyasszonya társává lesz, sőt néha nagyon is hamar válik a család meghitt tagjává. Különben még néhány hivatalos látogatást kell szülei és rokonai társaságában tennie, mely alkalmakkor mindig ajándékot (akcsa) is kell adnia, melyek nagyobbrészt dohányból, szárított sajtból, zsírból és füstölt húsból állanak. A szibériai tatároknál a jegyben járás idejének általában sok költői vonása van; az ébredő szerelem érzelmei szóban és dalban jutnak kifejezésre és ilyen vőlegény dala az, melyet Radloff Kresztomatiájában (IV, szöveg, 308. l.) találunk és mely fordításunk szerint a következőképpen szól:

Ha a szellő leng, akkor hajolnak a káka fejei egymásra,
Fiú és leány megnőtt, most szólnak egymáshoz.

Leány, ha férjet akarsz, válassz engem,
Ha hűséget esküdtem neked, nem hagylak el.
Ha kobzon játszik az ember, azt ujjaival teszi,
Ha az ifjú a lányt szereti, azt érzelmével teszi;
A kobzon játszva, játszva hegedűs lettem.
A gazdag leányt szeretve, boldog lettem.
A hídon átvonulva, vonulva láttalak téged,
Sok ember közt látva, szerettelek téged.

Megesküdni tulajdonképp csak akkor szoktak a szerelmesek, mikor tizenhetedik évüket elérték. A menyegzőt leginkább nyáron ülik meg. A menyegző napja előtt a vőlegény rokonaival menyasszonya házában megjelen, ott lakomát ad, melynek végével menyasszonya kezét megfogja és azzal együtt a leány atyja előtt térdre borul. Ez aztán mind a kettőt fölemeli, leányához fordul és így szól: «Jaksi bala, csor», azaz «jó leányom, eredj», mire a jelenlévők, ha keresztények, templomba mennek, ahol az esküvő szertartását elvégezik. E tényked és után sokan a keresztény tatárok közül még a pogány korból származó régi lakodalmi szokásoknak is szoktak hódolni. Az ifjú párt körülvezetik a rokonokhoz és ha az ünnepiesség napja meg van állapítva, akkor a vőlegény szülei nélkül elmegy lóháton menyasszonyához, akinél aztán megkezdődnek az igazi lakomák. Míg a lakodalmas vendégek egész nap esznek-isznak, addig a fiatalság zárt sorokban táncol és karban különböző énekeket énekel. A legjobb táncosok szíjakat kapnak, melyeket a lakoma miatt levágott barom bőréből hasítottak. Másnap ismétlődik ez az ünnep, mire aztán a vőlegény és a menyasszony legjobb ruháját ölti fel és kíséretével együtt legközelebbi rokonait látogatja meg. Az egész úton előttük haladnak táncolva a menyasszony játszótársai, hosszú, virágos sálkendőket függönyként maguk előtt tartva; a vőlegény előtt dicsőítik leendő neje szépségét, mások pedig a menyasszonyhoz fordulva a következőt éneklik: «Oly férfiúhoz mégy, kit atyád rendelt neked; most izmos ménen vonulsz vele tova; ne fáradj el, érj szerencsésen ipad házába és élj ott boldogságban és békében.» Ez útján aztán a fiatal pár minden rokonát meglátogatja s azután az ifjú férj falvába megy. Ott az előbbi szertartás ismétlődik és a fiatal házasok egészen új jurtba költözködnek, melyben előttük senki sem lakott. Régente az volt a szokás, hogy a nászéjre következő reggel az új házasokat jurtjukból kivezették, hogy a kelő napot üdvözöljék. Nem helytelen azok nézete, kik azt állítják, hogy ez a szokás a régi perzsa mű-

veltség világából származik, mert valóban még most is szokásban van ez Iránban és Közép-Ázsiában, mint a régi parszi kultusz maradványa, minthogy abban a hitben élnek az emberek, hogy a kelő nap sugara az új házasok szaporodásának leghathatósabb szere. E szokásra még könyvünk más részében is fogunk akadni.

A *temetkezés* szokásaiban Szibéria keresztény tatárjai pogány koruk nem egy vonását őrizték meg. A sírokat nagyobbára keletről nyugatnak ássák; a férfiakat esőköpenyegükbe burkolva, az asszonyokat selyemruhájukba öltöztetve és a gyermekeket nyírfakéregbe takarva helyezik örök nyugalomra. A holttestet legtöbbnyire hanyatt fektetik; feje kelet felé van; ételt és italt is tesznek mellé sírjába és néha a halott kedvelt lovát is levágják sírjánál, melynek húsát aztán a halotti tornál megeszik, koponyáját pedig pálcára erősítve a sír fölé tűzik. Máglyát is gyújtanak meg, mely körül táncolnak és egész napokon át dőzsölnek. A kacsincekről azt mondja Pallas (II. 684.), hogy halottjaikat közönséges ruháikban temetik el, melléjük néhány apróságot tesznek és a gödröt, mielőtt betemetik, deszkával fedik be. A sírdomb tetejére ivócsészét tesznek és egy év elmúltával ünneplik a rokonok a sírnál az elhunyt emlékezetét, először az asszonynépség jajgatással és siránkozással, azután a férfiak ivással és mulatsággal és ekkor isznak a síron levő csészéből. A mai altajiak, kiknek többsége habár csak látszatra elfogadta a kereszténységet, már ritkábban követik a temetés e szertartásait. Halottjaikat vagy a régi sírhalmokba, vagy azok fölé temetik; ily sírhalmokban fölötte gazdagok az Altaj némely vidékei, mint a kurgánoknál (v. ö. a 32. l.) már említettük.

Vallási viszonyaikat tekintve a szibériai tatárok keresztényekre, mohamedánokra és olyanokra oszolnak, kik még az ősrégi sámán hitet vallják. A kereszténység természetesen csak az 1584. év után következett időben terjedt, mikor Jermak orosz haramiavezér Kücsüm kánt legyőzte és azt a vidéket a cárok nagy birodalmába bekebelezték. Mint

keresztények elsősorban ismeretesek a turelinek[LXII], kik a XVIII. században tértek át; különben e néptörzs sok tagja még ma is Mohamed hitét vallja. Keresztények továbbá a Csulim folyó mellett lakó csulimi tatárok is, valamint az obi tatárok egy része is; az orosz egyház általában csak ott szerezhetett új híveket, ahol az orosz gyarmatosítás hathatósabb volt és ahol az orosz közigazgatás középpontjából az illető tatárokra nagyobb hatást gyakorolhattak. Valami nagyon semmi esetre sem virágzik a szibériai törökök e kereszténysége. Sokan azért keresztelkedtek meg, hogy új uruknak tetsszenek, sokat pedig a kínált kedvezmények és pénzösszegek csábítottak; és valódi orosz ortodox hívőkké csak azok a törökök lettek, kik túlnyomó orosz népesség közepette laknak, régi természetes szokásaikból kivetkőztek, sőt még anyanyelvüket is az orosszal felcserélték. Mint gondolhatni, ez emberek keresztény hite csupa felületes szertartásból áll; látogatják a templomokat, tisztelik a szentképeket, azonban egyúttal sok erkölcsükben és szokásukban még azokon a régen megszokott sajátságokon is csüngenek, melyek még sámánhitük korából származnak, mely vérré vált bennük és náluk is, valamint egyebütt, csak üggyel-bajjal irtható ki. Hasonló viszonyokra etnikus területünk más részeiben is fogunk bukkanni, midőn majd meglátjuk, hogy a kazáni keresztény tatárok mindamellett, hogy ide s tova már háromszáz esztendeje, hogy megtértek, mindeddig régi vallásuk világának számos vonását megóvták, és hogy a csuvasok is a Volga középső folyása mellett pogány babonától erősen eltorzított kereszténységnek hódolnak. Valóban nevezetes vonás a török népek életében, hogy Krisztus tanítása náluk mind e mai napig még sehol sem vert szilárd gyökeret; ezt a vallást illetőleg Ázsia többi nagy népeleméről is állíthatjuk, mert ama népek kivételével, melyek megtérte még az iszlám előtt való korba esik, milyenek az örmények, georgiaiak és szíriaiak, Krisztus tanítása nyugat minden világi hatalma mellett, mai műveltségünk világának minden imponáló nagysága mellett

sem fészkelhette be magát sehol sem az ázsiai ember keblébe. Nem találó bizonyítéka-e ennek az is, hogy a kereszténység, jóllehet ázsiai termék, csak Európa talaján és Európa népei közt virágzik?

E vidékek iszlámjával már másképp vagyunk. Nemigen tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a mohamedán vallás első hirdetői a Tobol, az Isim és az Irtisz partvidékeire a Volga vidékéről érkeztek, éspedig még a régi bolgár birodalom idejében. Azon vezetett már a XI. és XII. században a szibériai országút; mohamedán bolgár kereskedők, kik nyugat felé a Duna középfolyásáig előnyomultak, kelet felé is fenntartották a kereskedelmet akkor még egészen nomád testvéreikkel, és habár csak szórványosan, az iszlámra való térítés mégis a gyarmatosítással, azaz a műveltség kezdetével ott mindenhol karöltve járt. Abban tökéletesen megegyezünk Radloffal, hogy a toboli tatároknak Közép-Ázsia lakosaival való viszonyai maguk is messze a XVI. század felé visszavezethetők és hogy Kücsüm Kán idejében a toboliak legnagyobb része már elfogadta az iszlámot. A délnyugattal, azaz a Transzoszania iszlámjával való viszony, melyről szólunk, természetesen gyengébb volt és hivatalos megerősítést csakis 980-ban (1572-ben) kaphatott. Szibériának az Oszus országaival való közlekedése minden időben okvetetlenül fölötte bajos lehetett, minthogy nagy földrajzi távolság, több mint háromszáz német mérföld, mégpedig óriási lakhatatlan puszták választják el egymástól. Csak abban a mértékben, melyben a török-tatár uralkodóházak a Zerefsan partjain megszilárdították hatalmukat és belső Ázsia iszlámjára török bélyeget süthettek, csak abban a mértékben terjedhetett az arab próféta vallása messze fel északra és csak akkor szállhatott eredménynyel síkra a sámánság, azaz a törökök nemzeti vallása ellen. Csak ily értelemben szeretnék az Iszkerben az Irtis partján uralkodó Kücsüm Kán viszonyát venni, melyben Abdullah Kánnal[LXIII], a Seibanidák üzbég uralkodóházának legnagyobb fejedelmével volt, és csak így tartjuk némileg

megmagyarázhatónak, hogy az előbbi moszlim seikheket és tudósokat kért. A követség tudvalevőleg 980-ban (1572-ben) járt el e küldetésében, tehát oly időben, melyben Abdullah Kán dicsősége tetőpontján állott, mikor mint moszlim uralkodónak bizonyára arra is lehetett gondja, hogy a próféta tanítását terjessze. Mint a Radloff irodalmi mutatványai negyedik kötetében közölt darabból megértjük, Abdullah Kán először is bizonyos Jarim-Szeid-et és ürgencsi Serbeti-Seikh-et küldött az Irtis partjaira és mikor az előbbi meghalt és az utóbbi hazájába visszatért, akkor másodízben bizonyos Ali Kodsa ment az említett Serbeti-Seikh kíséretében Iszkerbe; ezek azután ott az iskolában működtek és Kücsümtől nagyra becsülve az iszlámot lehetőség szerint terjesztették. Hogy Abdullah Kán a mohamedán tanítás ez apostolát nem Bokharából, hanem az inkább nyugaton levő Ürgencsből választotta, arra először a tudomány aránylag nagyobb híre indíthatta, melynek a régi Karezm tudósai régente és a XVI. században is örvendettek; másodszor meg az a körülmény is bírhatta erre, hogy az ürgencsi mollah török anyanyelvével Szibéria tatárjai közt sokkal sikeresebben léphetett fel, mint bármely perzsául beszélő tádzsik tudós, ki a Zerefsán partjain született. Így történt tehát, hogy az iszlám leginkább északon levő határterületén mindjárt a közép-ázsiai hitvilágnak szabását kapta, vagyis a rajongás köntösében lépett oda és abban maradt meg mind e mai napig. Azért sajátságos, rendkívüli tünemény, hogy az Arábia forró talaján támadt vallást Szibéria zord ege alatt is az idegen keresztény uralom mellett is még most is fennállónak, sőt folyton virágzónak látjuk, éspedig oly erővel, amely ellen az orosz ortodox missziók térítő kísérletei hiába küzdenek. Orosz források legalább majdnem egyhangúlag azt mondják, hogy az orosz műveltség ama tájak moszlimjainál épp oly kevés nyomot hagyhat, mint a kazáni és krími tatároknál. Az Irtis, a Tobol mellett és a tümeni és jalutrovszki kerületekben lakó igazhívőnek ugyanazon vallási meséi vannak, mint távol délen la-

kó hitsorsosának; ugyanazokat a vallási hősöket ünnepli, mint a tádzsik és szárt, sőt mint Arábia beduinja, és a Korán parancsaihoz épp oly szívósan ragaszkodik, mint az utóbbiak. Még néhány évtizeddel ezelőtt is, amennyire én emlékszem, meglehetős élénk közlekedés volt Szibéria mohamedánjai és Bokhara között, amelyet akkor még az iszlám gyújtópontjának tartottak. Majdnem egy évig tartott az utazás az Irtistől a Zerefsanig és még sem rettegtek a bokharai, a szamarkandi főiskolák lelkes tanítványai a fáradtságtól, hogy e nagy útra keljenek. Sokan pénzben gazdagon tértek vissza, sokan azonban ott telepedtek le és az orosz felsőbbség mellett is egészen honosoknak érezték magukat. Ami a régi török mondákból, erkölcsökből és szokásokból e népnél még megmaradhatott, azt a társadalomnak csak legalsóbb rétegeiben találhatjuk meg; aki megkövetelheti, hogy műveltnek tartsák, az minden affélét szégyell, ami a régi pogány világra emlékeztet és szívesebben díszeleg arab-perzsa sallangos kifejezéseivel.

A harmadik vallást, melyet a törökség e részében, éspedig az Altaj-hegységtől keletre, nevezetesen az előbb említett teleutoknál, sóroknál és fekete erdei tátároknál találhatunk, tudniillik a *sámánizmust,* úgy kell tekintenünk, mint a legrégibb vallást, mely a törökségnek általában sajátsága volt; ez ott, annyi erkölcs és szokás, csak azért állhatott fenn zavartalanul, mivel egyrészt a kínai buddha műveltség délkeletről, másrészt pedig az iszlám délről és nyugatról csak kevés befolyással lehetett ama vidékekre. Ha az oroszoknak nem sikerült volna az, hogy Kücsüm Kán uralmának megsemmisítése által az iszlámtól világi alapját elvegyék, az eredeti sámán vallás ma bizony már alig volna meg a Csuja, a Katunja, az Abakan mellett és a teletszi tó körül; de mivel egyetlen ellenfele erőtlenné lett, még most is tovább tengődik, természetesen nem abban az őseredeti erejében, mint régente, és lehetséges, hogy nem a kereszténység, hanem az iszlám vagy a buddhizmus fogja végképpen elnyomni. És az altaji törökök e sámáni hite,

mit Pallas, Gmelin, Jadrincev és mások leírásaiban előttünk van, vagy mint Radloff irodalmi mutatványaiból és az altaji misszió nyelvtanának töredékes jegyzeteiből kiolvashatjuk, valóban amaz ősrégi gondolatvilág egy részét jelenti, mely talán már évezredek óta a törökség sajátsága; oly gondolatvilágét, melynek némi nyomát a bizánciaknak ama tudósításaiban, melyek a hunokról és avarokról szólnak, fedezhetjük fel, és amely végre is mindamellett, hogy a ujgurok az iszlámot vallották, a legrégibb török nyelvemlékből, tudniillik a Kudatku-Bilikből is felénk világít.[LXIV] A Tengere Kán, az ég-fejedelem vagy Isten-fejedelem is, a legfőbb istenség, melynek a Kaira Kán, szó szerint a gondoskodó, az eltartó az irgalmazó, valamint Alias, azaz atya, ős, ősapa, úgy látszik, tulajdonképp csak szinonímája vagy epitetonja. Általában a jó elvét *Ülgen* (azaz nagy), a rosszét pedig *Erlik* jelenti. Ülgen azonos *Jarik*-kal (azaz a világossággal); három fia van, kik közül az elsőnek neve *Jamgir-Akti* (vagyis az eső esett) és *Jasigan* (vagyis a villámló), a másodiké *Szaltigan* (vagyis a lengő) és a harmadiké *Timur Kán* (vagyis vasfejedelem). Ez az utolsó a háború Istene, kinek torkát a hagyomány szerint átlőtték, aminek következtében hebeg. A sámánok a következő himnuszban éneklik meg:

Mint széles vas, olyan a te vállad,
Mint simított acél, olyan a melled,
Orcád a vasrudakhoz hasonló,
Szíved a fekete csudakőhöz hasonlít.

Hebegő lévén, egy szót sem mondasz ugyan ki,
Ha lőnöd kell, balog is vagy;
A fehér Ülgen fia vagy te,
A vas Kán fia.[2]

Ami az idegen műveltség befolyásának nyomait illeti, valóban nem tartozik a merész hipotézisek közé, ha a jó és

gonosz szellem jelképes ábrázolását ó-iráni műveltségnek tulajdonítjuk. Legalább némileg igazat adnak e tekintetben az ide vonatkozó elnevezésnek. Az altajiak és teleutok továbbá a *Kudai*-ban a jó elvét, a *Saitan*-ban vagy *Körbösz*-ben a gonosz elvét tisztelik. A Kudai neve a perzsa Kudajból, azaz Istenből van átvéve, és arra utal vissza, továbbá a török nép egészen más részénél, tudniillik a magyaroknál előforduló hasonló esetre emlékeztet, kiknek legfőbb szelleme, tudniillik Isten, szintén az ó-perzsa izdannal azonos; hogy a gonosz szelleme, melynek neve az arab Saitanon kívül még Körbösz is, a perzsák Hormuzd-jának rokona volna, mint Schiefner Radloff könyvéhez írt előszavában gondolja, azt abból az okból mernék kétségbe vonni, mert Kürbüsz vagy Kürmösz, melyet Körümesz-nek is írnak, szó szerint láthatatlant jelent, és más föld alatt lakó török istenségre emlékeztet, tudniillik Örtük-re, vagyis az elrejtettre, meg az ugyanazt jelentő magyar ördög nevére.[LXV] A gonosz és jó szellem e megszemélyesítése mellett az altajiaknak épp úgy, mint a régi magyarok pogány vallásának emlékeiből is kimutatható, még sok alárendelt szellemük vagy védőistenük volt, kit Ee vagy Ege és Eje, azaz úr nevével jelöltek, és kinek a különböző elemek fölött való felügyeletet vagy uralmat tulajdonították. Van hegyi szellem, erdei szellem, folyó szelleme, ház szelleme; az altaji ember fél is ezektől, tiszteli is őket, és áldozatokat meg ajándékokat mutat be nekik, hogy kegyüket megnyerje vagy haragjukat kiengesztelje. Ezek az áldozatok nagyobbára lovakból, barmokból és juhokból állanak, melyeket kegyetlen módon ölnek meg. Az áldozópap ugyanis kezével az állat felhasított szügyébe kap, szívét összeszorítja és így hihetetlen gyorsasággal okozza halálát. A húst aztán megsütik vagy megfőzik és a legnagyobb sietséggel elfogyasztják a jámbor jelenlévők, miután az áldozati állatok bőrét hosszú póznákra akasztották, hogy a gonosz szellemeket lecsillapítsák. E bizarr maradványok egy utazó elbeszélése szerint a téres síkságon vagy kopár kősziklán fölötte különös lát-

ványt nyújtanak. Ezenkívül még kész ételeket és italokat is áldoznak; ez utóbbiak alatt bort vagy pálinkát kell értenünk, de vizet sohasem. A vadász tésztából gyúrt vadkecskéf (kocskar) áldoz fel, melyet az oltárra tesz. Az altaji legendák szerint hajdanában emberáldozatot is mutattak be, de úgy látszik, ezt szégyellik, mert szüzek állítólagos feláldozását a mongolokra, kirgizekre és oroszokra fogják, mint iszonyú tettet; legalább ezt olvassuk Jadrincev művében. Az áldozati szertartásoknál szokásos áldások mondókái annyira jellemzők, hogy itt egy példájukat szintén kell közölnünk.

Sámán imádság
(Radloff, szöveg, I, 217.)

Ó, te a magasban lakó Isten Abias!
Te, aki a földet fűvel ruházod,
Te, aki a fának levelet adtál,
Te, aki a láb ikráját hússal láttad el,
Te, aki a fejen hajat növesztettél,
Aki minden teremtményt alkottál,
Aki minden itt lévőt készítettél!
Ó, Alton Pi, aki az atyát felemelted,
Ó, Ülgen Pi, aki az atyát felemelted,
Te, a teremtett teremtője,
Te, a készített készítője,
Ó Isten, te, a csillagok nemzője,
Ó adj nekünk barmot, oh Isten!
Adj ételt, ó Isten!
Adj fejedelmet, ó Isten!
Te, a készített készítője,
Te, a teremtett teremtője!
Atyámhoz esdekeltem,
Adja nekem áldását,
Legyen nekem segítségemre,
Nekem házamban

És marháimnak a nyájban!
Előtted meghajolok,
Te add áldásodat, ó Kudai,
Te, a teremtett teremtője,
Te, a készített készítője!

Az Abiszhoz legközelebb áll a *Kam*, aki a bűbájos, igéző, ráolvasó, álomfejtő, csudatevő és kuruzsló dolgát végzi.[LXVI] Mint sok eddig megjelent leírásból ismeretes, csodálatos, hóbortos, sok tarkabarka rongyból készült ruhába van öltözve, úgy mint afrikai hivataltársa, a legkülönbözőbb talizmánokat aggatja magára, mint állatok csontjait, köveket, növények gyökereit s több effélét; piszkos, hosszú, soha nem fésült haja, merev tekintete, sovány, félelmet gerjesztő külseje bőven képesíti arra, hogy ilyen titokkal teljes foglalkozást űzzön, és könnyen megfoghatónak találjuk, hogy a természet egyszerű fia, látva ezt a leginkább éjjel, lángok fakó fényénél működő bűbájost – amint a dobot pergeti és irtózatos taglejtéssel ugrándozik – belső félelemtől elfogulva ez ősrégi valláshoz ragaszkodik. Ez a dob, *tüngür* vagy *küngür*, mely a legszeszélyesebb alakú rajzokkal van ékesítve, egyik oldalán őz bőrével van bevonva, a másikon pedig különböző fémdarabokkal és kis csengetytyűkkel van teleaggatva, képezi főleg az altajiak vallásos tiszteletének tárgyát és sokkal több rémületet okoz, mint maga a sámán. Az a babona uralkodik, hogy e dobban szellem (tüngür eezi) rejtőzik és hogy a varázsolás alkalmával benne a védő szellemek (tösztör) gyűlnek össze. A dob különböző alkotó részeinek és rajzainak külön jelentősége is van és elkészítésük meg összeállításuk különös szertartások mellett történik meg. A sámán pap holta után dobját sírja fölé akasztják vagy bizonyos részeit nagy tiszteletben őrzik meg rokonai. A sámán segítségét igen gyakran veszik igénybe, mert hol arról van szó, hogy valami beteget meggyógyítson, valamely vajúdó asszonynak nyomorúságát megszüntesse, hol pedig arról, hogy esőt varázsoljon a földre; a Kam ez utóbbi esetben következőképpen kiállt fel:

Kairakan! Kairakan!
Áldás, áldás, áldás.
Adj nyílást, akkorát, mint a tenyerem.
Lyukat, akkorát, mint a tű!
Én a nemes születésű,
(?)
Abű Tobi kiáltott,
Én, a becsületes rabszolga, kiáltottam!
Az ég ködjét a földre,
A föld ködjét a égre (tedd)!
Pastigas őst szólítom:
Nyisd meg az ég zsilipjeit,
Nyisd meg annyira, mint a tenyerem!
Nyisd meg annyira, mint egy tű!
A hegy mögül ronts elő!
Az Abakan forrása felől ronts elő!
Kairakan! Kairakan!
Áldás! áldás! áldás!

A mai altajiak és teleutok sámán vallásában általában részint ó-török műveltségi reminiszcentiáknak, részint pedig a buddha vallás befolyásának sajátságos vegyülékét lehet észrevenni. Ha Schiefnerrel egyetértve a föld teremtéséről szóló és Radloff művében (I, 175.) közölt mondának egyes mitikus személyességeit, mint a Mai-Tere-t és Mandi Sire-t a buddhisztikus bodhiszattvák[LXVII] Maitreja[LXVIII] és Mandzsusri[LXIX] utánzásának tekintjük és az altaji kozmogónia több más epizódusát tibet-mongol forrásból eredtetjük, másrészt mégis nehéz volna tagadnunk, hogy egyes istenségek a török nyelv nemzeti köntösébe öltözve tagadhatatlanul török eredetűek. Így például Erlik, az alvilág legfőbb istensége, az ördög, helyesebben a föld alatt levő hatalom megszemélyesítése, nem egyéb, mint az erő fogalmának szó szerint való tolmácsolása, mert er a törökben az erő törzsszótagja (v. ö. a török erük, a magyar erő szót), és *lik* melléknévképző. Er

a kalmük pokoli szellemmel, Erlik Kánnal azonos; a buddhisták mint az alvilág uralkodóját, mérges, irtózatos külsővel ábrázolják. Ugyanilyen az ördög által először elcsábított ember, a Töröngői, aminek szó szerint való jelentése a föld alatt levő, a mélységben lakó (a töröng, azaz mély melléknévből); ez oly mitikus lény, amely a magyarban is, tudniillik a *tereng* szóban maradt meg (terengette, vagyis az ördög ette). Hogy a szöveg és koncepció, valamint a szellemi irány általában az urál-altaji és különösen a török-tatár népek más hasonló nyilvánulásaihoz sorakozik, az természetes. E célból csak egyes helyeket kell az altajiak mai mitoszaiból kiemelnünk, például a Menander közölte esküt, melyet Bajan avar fejedelem mond, aki kivont karddal esküdve, hogy őszinteségét bebizonyítsa, azt mondja, hogy az ég a magasságból leomoljék, a világot lángokkal megemésszе, erdők és hegyek rászakadjanak, és ezt azzal a hellyel hasonlítjuk össze, mely az altaji hagyomány szerint a világ végére vonatkozik és következőleg szól: «A föld zúgni fog, a hegyek meg fognak fordulni; a lejtők le fognak szakadni; az ég meg fog rendülni; a tenger hullámokat fog vetni; a föld föl fog keveredni és teteje lefelé fordul.»

Az ó-török mítosz más csalhatatlan jelei pl. az *Ijik* szóban is fedezhetők fel, melyen az altajiak áldozatnak kiszemelt állatot értenek, melynek nyaka köré már legzsengébb korában – mivel Isten szolgálatára van kiszemelve – tarka szalagot kötnek; az ily állatot azonban éveken át szabad mint háziállatot használni. Az altajiak ez *Ijik* szavával a csuvasok *Irik* és a turkománok *Ijisz* szava azonos; erről később lesz szó. Pallas szerint ez az áldozati ajándék, vagy inkább fogadalmi állat ménló, nagyobbára fekete vagy sárga, és a felajánlás tavasszal tartott ünnepen történik meg, melyen a lovat az áldozati tűz elé vezetik és az Irün füvével – az Artemisia tanacetifólia fajába tartozó kicsiny, jószagú ürömmel – megfüstölik, tejjel megöntik, és miután sörényére elül és farkára vörös és fehér rongyot kötöttek, ismét szabadon eresztik a ménesbe.

Továbbá még egyes más momentumok is vannak, melyekhez hasonló pontokat a török-tatár népelemek tágas területén az ókor legrégibb idejében könnyen találhatni, például az altajiak ama szokása, amely szerint a hegyi, erdei és folyókban lakó szellemek megengesztelésére bizonyos helyeken áldozatokat mutatnak és amely a magyaroknál Pannoniában való letelepedésük első században még nagyon el volt terjedve; szóval az Altaj keleti részén lakó török néptöredékek mai vallásának képe a régi török-tatár hit világának nem egy becses vonását mutatja, csak az a baj, hogy ma még csak vázlatban van előttünk, és azért az összehasonlító vallástudomány tanulmányozásánál nem értékesíthetjük eléggé. A ház gonosz szellemének (Öj Karaszi) megkérlelésére Pallas szerint «minden sátoron kívül, keleti oldalán, valami bálványfélét találunk oda tűzve, melyet Tösznek, vagy a többes számban Tösztör-nek hívnak. Villaszerűen meghasított botra ugyanis, mely hosszú fából van vágva, keresztbe kötött szíjra két madár alakú, durván faragott fácska van fűzve, melynek mindegyikébe egy nyírfajdtoll van tűzve, úgy, hogy olyanforma, mint valami kéttestű madár, melynek szárnya ki van terjesztve. A két fácska között egy darabka róka- vagy hölgymenyétbőr és széthasított inak hosszú csomója függ, melybe gyakran lószőr is van kötve. Gazdag jurtoknál azt vettem észre, hogy a fácskák között is kicsiny, meghajlított fából való karika vagy kör és ehhez kötött faragott dobverő van megerősítve, amelynek valószínűleg ama sámán bűvös dobjának képét kell ábrázolnia, aki a bálványokat csinálta és megszentelte. A fa mellett még két más bot is van a nemezsátrat összetartó kötelék közé szúrva, melynek egyikén vörös, a másikán fehér rongyocska függ, amelyhez közönségesen még kék is járul. Ezek a botok a bálványnak hol az egyik, hol mind a két oldalán vannak. Sok, kivált szegényebb altaji sátornál azt láttam, hogy a fán csak egy róka bőre farkától kezdve egész szeméig bajuszával együtt és e mögött egy juh farkának legvége gyapjústól, e díszítmények mindegyik oldalán pedig egy kék szövetron-

gyocska és barna meg fehér gyapjúból kötött vastag darabka zsinór csüngött le a szíjacskán. E mellett még más foltok is vannak letűzve, melyeken fehér és vörös rongyok függnek. Mások csupán hölgymenyétbőrt akasztanak egy botra, és ilyet a sátornak nemcsak keleti, hanem ellenkező oldalán is találtam, ámbár a rongyokkal teleaggatott többi botok a keleti oldalon voltak. Nem szeretik, ha e szent tárgyaikhoz nyúl az ember, és ezek előtt gyakran imádkoznak, ha valamire szükségük van. A tavasz ünnepén ezt a bálványt is megfüstölik tűz fölött az Irin füvével és azért rendszerint megpörzsöltnek látszik. Sok sátorban azon az oldalon, amelyen a bálvány van, belül is találhatjuk ezt a füvet feltűzve.»

Az altajiak *sámánkodására* (kamda) vonatkozólag Potanin az ő vázlataiban, melyeket az északnyugati mongol földről írt (II, 83), részletes és érdekes leírást közöl, amelyet itt kivonatosan előadunk. Ez az orosz utazó az erdei tatárok között, akiket a mongolok *Uriankhaj-Tangnu*-nak nevezneknek és akik saját magukat *Tuba-Kisinek* hívják, e szertartásban egy Najdik nevű sámánnőnél személyesen részt vett, és az ő leírásából tudjuk meg, hogy a sámánkodásnak kétféle faja van, tudniillik *rendkívüli* és *meghatározott*, mely utóbbi minden hónap 9., 19. és 29. napjára esik. A bűvös dob, melynek neve khengirgin-tüngür, Najdik sátrában a szekrénytől jobbra függött, balra pedig a sátor oldala mentében a különböző rongyokat és bűbájos tárgyakat lehetett némi távolságban látni. A sátor e részének, amelyben ilyesféle rongyokat tartanak, *Jandir* a neve. A dob maga vagy egészen kerek vagy hosszúkás alakú; függőleges faátmérője egyúttal fogantyúnak is szolgál; e fát toktus-nak hívják. Hosszábban vésett alakokkal van tele, amelyek, mint Jadrincev megjegyzi, az altajiak egész világnézetét ábrázolják. Ott van a nap, a hold, a szivárvány; ott van a legtöbbre becsült állat mind: a béka, a kígyó, a gyík, halak, a szibériai szarvas, azonkívül még áldozatok, kézművesek és vadászok eszközeinek képe is; azonban emberi alaknak nyoma sem látszik. A függőleges átmérő alatt és a dob kö-

zepe fölött vízszintes vonal húzódik végig, amely a dobot két egyenlőtlen részre osztja, mely közül a felső kicsiny, az alsó nagy. A vízszintes átmérőn ezenkívül a fogantyú mindkét oldalán vascsengettyűk (*kungra*) is lógnak le, teteje fölött pedig egy zsinór, *ton*, húzódik végig. Ezek a csengettyűk az istentisztelet alkalmával nagy szerepet játszanak, mivel csengésük a sámánt izgatja, felvillanyozza és rajongóvá teszi. A dobverőnek (*orbi*) alakja olyan, mint egy rövid nyelű ásóé, melynek kiemelkedő külseje vadkecske bőrével van bevontva, homorú oldalán pedig kis fémdarabok vagy gyűrűk vannak megerősítve, hogy csörögjenek.

A sámánnő ruházata mellényféléből, sajátságos kalapból és cipőből áll. A mellényféle térdeig ért és keskeny, tarka, övén megerősített szövetdarabokkal volt teleaggatva, melyeknek alsó ék alakú vége térdére lógott. E hosszú csíkok, melyek a bennszülöttek magyarázata szerint kígyókat ábrázolnak, olyanformák voltak, mintha a prófétanő testét rojtos koszorú vette volna körül, mely alatt azonkívül még vadkecske bőréből metélt kis szíjak is voltak. Az öv közepén az *Amirga* nevű hatfejű kígyónak jele volt (mongoloknál is *Abirga*-nak neveznek valami mesés kígyót); hátán két lapockája között a bűbájos nő ruhájához erősített sűrű sor csengettyűt viselt, és vállán magán egy csomó bagolytollat. Süvegén világosszínű prém volt; a hatfejű kígyó alakjából két sor volt rávarrva és azonfölül még számos vékony szíj lógott le róla a nő arcára. Két széles szíj hátul nyakánál volt megerősítve; a süveg csúcsán pedig diadema alakjában bagolytollak. Végre vadkecske bőréből készült cipőfélét is viselt, melynek szőre befelé volt fordítva.

A sámánkodás művelete rendesen azzal kezdődött, hogy borókabogyót dobtak a tűzbe és a ruhákra. A háromlábú vasat, amelyen az üst szokott állni, kivitték a sátorból, aminthogy általában a bűbájos művelet alatt a vastárgyakat el szokták távolítani. Mielőtt a dobbal való működést megkezdette, ezt a tűzön megmelegítették és a borókabogyó füstje fölé tartották. Öltözködés közben a bűbájos nőnek

anyja segített, aki egyúttal a tűzre is rakosgatott borókafát és fakanállal tejet merítve, azt részint a tűzbe, részint a sátor felső része felé loccsantotta. Miután Najdik teljesen felöltözött, először is kezébe vette a dobot és egyet ráütött, aztán a sátor jobb oldalára, háttal a tűz felé és arccal a Jandir (l. az előbbiben) felé fordulva állt, tehát észak-nyugati irányban; azután elkezdte a dobot pergetni, olyformán, hogy a hangszert jobb lábán tartva, háromütemű verésben jobboldalt ütötte, majd meg bal lábára véve, baloldalt dobolt. Fejét, valamint egész testét eleinte meghajtotta, majd folytonos dobszó mellett lassanként fölegyenesedett, majd mintegy táncban mozgott, mindig apróbb lépései lassanként mozdulatlanságba mennek át, kivált fejét rázza a dob szavának üteme szerint, míg végre kimerülve a földre ereszkedik és a dob folytonos kísérete közben a bűbájos igéket mélabús, kellemes, a viharos tánccal nagyon ellenkező dallamra elénekli. A recitálást néha sajátságos hangok szakítják meg, amelyekben a szellemek megjelenése nyilvánul; a bűbájos nő horkol, nyerít, mint a ló, majd meg a bűbájos *Kiku* kiáltást hallatja, mely a mongol gyermekek *Cagan-Modon* (fehér fa) nevű játékában is előfordul.

Miután így a Jandir előtt elvégezte a bűbájos nő sámán szertartásait, az ajtóhoz ment, ahol háttal a tűzhely felé fordulva szintén sámánkodott és azután kiment. Ott már nemezdarabot terítettek ki és némi távolságban Istennek szentelt fehér lovat tartott a bűvös nő fitestvére kantáránál fogva; e lóra Najdik családjának tagjain kívül senkinek sem volt szabad ülnie. Az állatot fejjel az ajtó felé fordították és előtte kavargott háromlábú faállványon a borókabogyó füstje. A bűbájos nő eleinte a nemezszőnyegen működött, tudniillik a dobot pergette, meg-megrázkódott és fél lábán körben fordult, miközben ruhájának szíjai, rojtjai és csücskei vadul röpködtek a levegőben. Aztán a szentelt lóhoz baloldalt közelebb lépett, folytonosan pörgetve a dobot; azonban a zaj az állatot, mely valószínűleg már megszokta, éppen nem ijesztette meg valami különösen. Mialatt a bűbájos nő a lovon

végezte szertartását, anyja a ló orra alá tartotta a füstölőedényt vagy tejjel locsolta meg az állatot, és akkor mindegyik locsolásnál letérdelt a nemezdarabra és homlokát megérintve fejezte ki a ló előtt tiszteletét. Najdik erre hátrafelé visszament a sátorba és ott arccal a Jandir felé fordulva megállott. Majd lassanként megszűnt a dobot verni, lecsendesedett, a dobverőt a nézők közé dobta, akik csupa tiszteletből homlokukhoz szorították és a szerint, amint ez a szentelt eszköz homorú vagy domború oldalára esett valamilyenük elé, jósoltak ez ismertető jelből szerencsét vagy szerencsétlenséget. A bűvös nőt azután levetkőztetik; nyöszörgés, hörgés, meg szomorú dallamok folytonos nyaggatása közben darabonként veti le ruháját; dobját is leteszi és előbb nem nyugszik meg, míg cipőjét le nem vetik.

Az egész bűbáj tulajdonképp a láthatatlan szellemekben (ege, ee) való hitben fordul meg, akiket a sámán a szertartás alatt magához idézett, kikhez az említett módon fohászkodik és kiknek segítségét kikéri. E szellemidéző mondások legismertebbjei közé a többi között ezek tartoznak:

Altin bastig Amirga dzsilanim
Szuk basi szak szunug
Taglar basi tamdzsilgalit
Kemper basi kecseklik;

azaz:

Oh, Amirga, te aranyfejű kígyóm!
Mely folyó forrásánál a vizet nyújtja,
Amely a hegy csúcsán csepeg!
(.....)[3]

vagy:

Szologai golim szolongida
Ong golim aktargaida
Tagdik patuk men
Tas khöse (?) dsürekti men;

azaz:

Bal karom a szivárványon pihen,
Jobb karom az égen (?);
Magas vagyok hegyként,
Olyan, mint a kő a szívem.

Az altajiak (Potanin Uriankaj-Tangun-jai) felfogása szerint a dob tulajdonképp a sámán lovát ábrázolja, amelyen a szellemek világában ide s tova száguld, és minél hevesebben pereg a dob, annál gyorsabb lesz röpte a levegőben; azért a dobverőt, mely a hangokat létrehozza, mint a sámán hit jelképes hippogriffjának[LXX] ostorát tekintik.[LXXI]

Végre itt a bűbájos sámánszertartások más faját is közöljük, ahogy Jadrincev a szibériai törökök más töredékénél látta. «A kumandincoknál egy fiatal embert találtunk, amint egy kunyhóban egy beteg nő előtt csengettyűit csörgetve hevert; első ízben hallottuk ezeket az átható hangokat. A szennyes kunyhó, a kórágyon fekvő asszony, a körülötte mászkáló gyerekek és a kam őrjöngő csengetési dühe sajátszerű benyomást tettek ránk. Valamivel utóbb ugyanezt a sámánt más betegnél láttuk. A Bij partján egy máglya tüzének erős világánál ültek kumandincok vén aszszonyai vörös szarafanokba öltözve, szájukban a pipa, mozdulatlanul, mint a szobrok; egy ernyő alatt sorvadásban szenvedő fiatal ember feküdt, nem messze tőle állt a sámán és énekelt, ide s tova himbálódzva, egyformán, egyhangúan, majd megváltoztatta hangját, mintha a gonosz szellemmel beszélne, aztán a szellemek idézéséhez fogott, mind hangosabban, erősebben ismételve szavait; szívszakasztó hangok törtek elő kebléből, míg körben futkosott. A beteg fölemelkedett, lázas szeme reménnyel teljesen, vágyva föl-fölcsillant, a távolban a menny dörgött és a villámok világították meg időről időre a sötét eget. Hit és babona, remény és csalódás, halálos félelem és halálos tusa meg az elemek hatalma egyesült a vadak életének e képében.»

Az *állatok,* nevezetesen a juhok, lovak, marhák és tevék *félig elszenedesett lapockacsontjából való jövendölés* babonája, ámbár a sámánság tételeivel szellemi összefüggésben nincsen, mégis jelentékeny szerepet játszik a pogány altajiaknál, épp úgy, mint a félig moszlim kirgizeknél. A lapockacsontot, melynek neve *jarin* vagy *dzsaurn, dzsarn,*[4] nagyon szeretik az állat előrészéből kivenni; nem szabad sem leharapni, sem késsel levágni, és azoknak a repedéseknek irányából jósolnak, melyek a csonton támadnak, ha hosszabb ideig tűzben volt. Itt hozzuk a Potaninnál a XIX. táblán lerajzolt 38. ábrát, hogy az olvasóval az orákulum műkifejezéseit némileg megismertessük.

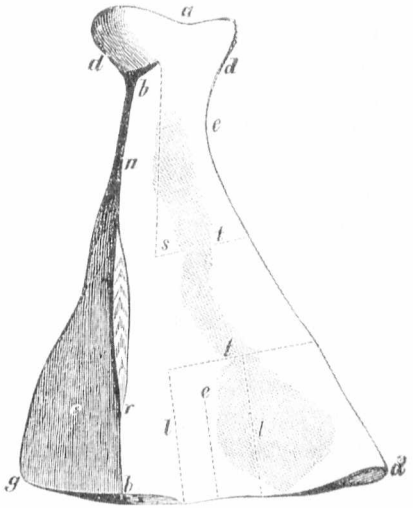

Ezek közül
a kazan ..... kazán,
bb bauzdan .... nyakacska,
b dtsauring arkaliki ... fésűcske,
d kulak..... fül,
g mangdai .... homlok,
ee dzsauring iteki .... a lapockacsont széle,
bg kir .....szél, oldal,
dd kara dsol .... fekete út,
ss kujuszkan .... párhuzamos repedések a fésűcskén,
ll til ..... nyelv,
tt bögöt ..... gát (ómen az ellen, hogy az ember útra keljen),
o arning dzsoli alisz eldelte ....?
n turgara csijunis .. fontos hír,
r at auz .... ló szája.

A lapockacsont egyes részeinek aprólékos elnevezései meglehetően megegyeznek egymással, azonban a repedésekre alapított jóslás magyarázása nem mindig ugyanaz, mert hol így, hol amúgy magyarázzák a különböző irányokat. Az egyik valami repedésből egy utazás sikerét vagy meghiúsulását jósolja meg, a másik ellenben valamely beteg felgyógyulását vagy halálát stb., valamint általában a lapockával való jövendölést is nemcsak a sámán, hanem minden laikus is gyakorolja.

Mint a sámánok vallási életéhez tartozót akarjuk az altajiak teremtési mítoszait is említeni, amelyeken, mint már Schiefner is észrevette, az iráni és mongol-buddhisztikus műveltség hatása leginkább észrevehető; e mítoszok közt a következő Radlofftól (fordítás, I, 175.) följegyzett legérdekesebbnek látszik.

A föld teremtéséről szóló altaji monda

Mielőtt a föld el volt készítve, minden csupa víz volt; a föld nem volt, az ég nem volt, nap és hold nem volt. Isten lebegett ide s tova, meg egy ember is lebegett ide s tova, mind a ketten fekete ludak levén lebegtek ide s tova. Isten egyáltalán nem gondolt semmire; az az ember szelet támasztva felkavarta a vizet és vizet loccsantott Isten arcába. Az az ember azt gondolta, hogy magasabbra emelkedik Istennél, azonban lebukott és a vízbe esett. Leesvén fuldokolva így szólt: «Jaj, Istenem, ments meg!» Isten így szólt: «Ó, ember, emelkedjél ki a vízből!» Erre az az ember a vízből a magasba fölemelkedett. Isten így szólt: «Legyen szilárd kő.» A tenger fenekéről kemény kő támadt; ennek a tetejére ült az ember, aki Istennel együtt élt.

Isten így szólt: «Te szállj le a tenger fenekére és hozz fel földet!» Miután leszállott, kezébe földet fogott és miután földet vett, odaadta Istennek. Isten ezt a földet a tenger színe fölött elvetette és így szólt: «Legyen száraz föld.» Erre tá-

madt a szárazföld. Erre Isten ismét így szólt: «Szállj le és hozz fel még földet.» Az ember így gondolkozott magában: «Ha ott leszállok, a magam számára is fogok földet felhozni.» A víz fenekére leszállt, gondolata szerint két marokkal földet hozott magával. Az egyik maroknyit Istennek vitte, másik kezével a földet szájába tette és fölemelkedett, hogy Isten elől elrejtve maga is szárazföldet csináljon. Az egyik marok földet Istennek adta, Isten fogta, elszórta és a föld vastaggá lett. Az az ember a földet szájába tette, az ott megdagadt, az ember fuldokolt, a föld összeszorította torkát és az ember majdnem meghalt. Most oldalt futott és Isten elől menekült. Azt hitte, messzire ment, pedig mikor hátra tekintett, ott állt Isten az oldalánál. Mikor az az ember a megfulladáshoz közel volt, így szólt Istenhez: «Jaj, Istenem, igaz Isten, ments meg!» Isten így szólt: «Mit akartál? Talán azt gondoltad, hogy a földet foghatod és szájadban elrejtheted? Miért rejtetted el a földet?» Az az ember így szólt: «Azért tettem a földet szájamba, hogy szárazföldet csináljak.» Isten így szólt: «Köpd ki!» Miután az ember kiköpte, kicsiny mocsárdombocskák támadtak. Erre Isten így szólt: «Most a bűnben vagy. Azt gondoltad, hogy gonoszat tész ellenem; az alád rendelt nép belső értelme éppen olyan gonosz lesz! Az alám rendelt nép értelme szent lesz. Meg fogják látni a napot, meg fogják látni a világosságot, valóságos Kurbisztan-nak fognak engem nevezni. A te neved legyen Erlik. Az ember, aki bűnét előttem elrejtette, legyen a tied, az Erlik embere. Az ember, aki a te bűnöd elől elrejtőzött, legyen az enyém.»

Egyetlen fa nőtt fel ág nélkül, ezt meglátta Isten. «Egyetlen fát gally nélkül látni nem kellemes, támadjon rajta kilenc ág,» így szólt. Kilenc gally nőtt rajta. «A kilenc ág alján legyen kilenc ember, ama kilenc emberből támadjon kilenc nép.»

Mikor aztán Erlik jött, sok (előtte ismeretlen) dolog zaja hangzott. Erlik ekkor így szólt Istenhez: «Honnan van ez a zaj?» Isten így szólt: «Te fejedelem vagy, én is fejedelem va-

gyok, ez az én népem.» Erre így szólt Erlik: «Ó, add nekem ezt a te népedet!» Isten így szólt: «Nem adom neked, várj csak.» Ekkor Erlik magában így szólt: «Megállj, megállj, már csak megnézem Isten népét.» Erlik ment, ment és odaért. Mikor a dolognak utánanézett, mindent meglátott: embereket, vadat, madarakat és mindenféle élő állatot. Erlik így szólt: «Ugyan hogy csinálta mindezt Isten? Hiszen én azt mondtam, hogy mindent el akarok venni; hogyan váljék hát ez tetté, mivel él ez a nép?»

Mikor Erlik azt látta, hogy az egyetlen fának egy oldaláról ettek, a másikról pedig nem, így szólt: «Miért esztek csak ebből?»

Erre egy ember így szólt: «Ez ami ételünk, melyet Isten rendelt. Isten az emberekhez ezt mondotta: ‚Ne egyétek e négy gally ételét; napkelet felé fordul öt gally, annak ételét egyétek!' Miután így szólt, ő maga a mennybe emelkedett; a fa tövéhez kutyát állított és ezt mondta: ‚Ha az ördög jön, fogd meg.'Azonkívül kígyót is tett oda és ezt mondta: ‚Ha az ördög jön, mard meg.' Erre Isten a kutyához és kígyóhoz így szólt: ‚Ha ember jön, hogy amaz öt gálynak, mely napkelet felé fordul, ételét egye, akkor engedjétek oda; ha azonban ennek a négy gallynak az ételét akarja enni, akkor ne engedjétek oda!' Azért ez a mi ételünk.»

Mikor Erlik ördög ezt hallotta, a fához ment; ott egy Töröngői nevű embert talált, ahhoz így szólt: «Ha Isten azt mondta nektek, hogy ez öt gallyról egyetek, ama négy gallyról pedig ne egyetek, akkor az hazugság és nem igazság. Ennek az öt gallynak az ételét ne edd, ama négy gyallyról egyél!»

Mikor az ördög így szólt, a kígyó elaludt. Az ördög a kígyóba beszorult; a kígyóban így szólt az ördög: «Csússzál fel a fára!» A kígyó arra a fára felcsúszott. A kígyó evett az ételből, amelyről Isten azt mondta, hogy az ember belőle ne egyék. A Töröngői nevű férfiúval együtt élt valami Edji nevű leány; e kettőhöz így szólt a kígyó: «Töröngői, Edji, egyétek ezt!» Töröngői így szólt: «Nem, hogy enném belő-

le, hiszen Isten maga mondotta: ‚Ne egyél!' Én nem eszem.» Erre a kígyó az ételt a leánynak adta; Edji megette. Mikor ette, nagyon édes volt az étel. Töröngői nem evett. Erre Edji az ételen végighúzta kezét és Töröngői szájába tömte. Erre a szőr lehullott testükről és elszégyellték magukat. Egyikük az egyik fa mögé bújt, másikuk más fa mögé.

Erre jött Isten. Mikor Isten jött, minden nép elbújt Isten elől. Isten így kiáltott: «Töröngői, Töröngői, Edji, Edji, hol vagytok?» Midőn Isten kiáltott, így szóltak: «Fákon vagyunk és nem megyünk hozzád.» Isten így szólt: «Mi történt rajtad, Töröngői?» «Edji az általad eltiltott ételt szájamba kente.» Isten így szólt: «Miért tetted azt, Edji?» Edji így szólt: «A kígyó azt mondta nekem: ‚Egyél!'» Isten így szólt: «Kígyó! Mi dolog volt az?» Az így szólt: «Belsőmbe az ördög bújt volt, én nem mondtam, hanem az ördög mondta.» Isten így szólt: «Hogy jutott az ördög beléd?» A kígyó így szólt: «Elaludtam volt, akkor jött az ördög hozzám.» Isten így szólt: «Hát te kutya, mit csináltál? Miért nem fogtad meg az ördögöt?» A kutya így szólt: «Szememnek láthatatlan volt.»

Erre Isten a kígyóhoz így szólt: «Ó, kígyó! Te most ördöggé váltál, az ember legyen ellenséged, üssön, öljön meg!» Azután Edjihez így szólt: «Te a kenyeret, amelyről azt mondtam, hogy ne egyétek, megetted; az ördög beszédjére hallgattál, az ördög ételét etted; ezután gyermekeket kell szülnöd, a szülésnél heves fájdalmakat érezned, a halál is el fog érni.» Azután így szólt Isten Töröngőihöz: «Az ördög ételét etted, szavamnak nem engedelmeskedtél, aki az ördög szava szerint tesz, az ördög országában van; az ember, aki az én szavaimnak nem engedelmeskedik, az én világosságomat nem fogja meglátni, az én kegyelmemet nem fogja megkapni, az sötétségben legyen. Most az ördög az én ellenségem és az ördöggel együtt te is ellenségem vagy, Töröngői. Ha most az ördög ételét nem etted volna, ha az én áldásomat elfogadtad volna, az én szavaim szerint cselekedtél volna, egykor hozzám hasonló lettél volna; most azonban legyen kilenc fiad és kilenc leányod. Most az ördög áldását fo-

gadtad el, az ördög ételét etted. Ezentúl már nem akarok embert teremteni, az ember önmagából támadjon.»

Erre Isten az ördöghöz így szólt: «Miért csaltad meg emberemet?» Erlik így szólt: «Mikor kértelek, nem adtad nekem; elloptam, csellel elvettem; ha lóháton fog vágtatni, le fogom dobni; ha pálinkát iszik, össze fogom egymással veszíteni, harcra fogom tüzelni, azon leszek, hogy a fa ágával üsse egymást. Ha a vízbe szállnak le, a vízben el fogom meríteni; ha fára másznak, le fogom ejteni; ha sziklára hágnak, le fogom taszítani.»

Erre Isten így szólt: «Három földréteg alatt a sötétség országa van, ahol sem nap, sem hold nincs; oda foglak letaszítani; most már ételt sem fogok adni, ti magatok táplálkozzatok tin erőtökből; most már nem jövök, hogy veletek társalogjak, a Mai-Tere-t fogom hozzátok küldeni, az tanítson meg, hogy kell mindenfélét készíteni.»

Mai-Tere eljött hozzájok, megtanította mindenfélére; amit Mai-Tere nekik készített, az árpa, retek, kandik, liliom hagymája és hagyma volt. Erre így szólt az ördög: «Nos Mai-Tere, nem bánom, fohászkodjál Istenhez; szeretnék fel, Isten oldala mellé emelkedni.» Mai-Tere Isten színe előtt hatvankét esztendeig hajlongott. Isten így szólt: «Igen, ha nem vagy ellenem, ha az embereknek nem okozol semmi rosszat, akkor jer!» Erre Erlik a menny felé emelkedett; miután Erlik odaért, meghajolt Isten előtt: «Add nekem áldásodat, add nekem áldásodat, hogy az eget befejezhessem, ó, Isten!» Isten áldását adta neki: «Fejezd be az eget!» Így szólt. Erre Erlik Isten áldásával megcsinálta az eget és Erlik ördögei abban az ő egében nőttek, nagy számban nőttek.

Akkor Istennek egy embere is élt, Mandi-Sire, az így gondolkozott magában: «A mi embereink a földön élnek, Erlik emberei az égben élnek, hiszen ez nagyon rosszul van.» Ezt gondolta Mandi-Sire, megharagudott Istenre és elment, hogy Erliket megtámadja. Erlik Mandi-Sire elé ment, megverte Mandi-Sire-t tűzzel és elűzte. Mandi-Sire hazafelé menekült. Isten megkérdezte: «Hát honnan jössz?»

Mandi-Sire így szólt Istenhez: «Erlik népe fenn lakik a mennyben, a mi népünk pedig a földön él; ez nagyon rosszul van. Nekem magamnak volt szándéka Erlik népét a földre levetni, de nem volt erőm, és nem bírtam letaszítani.» Isten így szólt: «Senki sincs erősebb, mint én; Erlik most erősebb, mint te; ideje még nem érkezett el; ha ideje elérkezik, akkor azt fogom neked mondani: ‚Ma menj'; ha az nap mégy, erősebb léssz.»

Amaz élt, élt csendesen; midőn Mandi-Sire sokáig így éldegélt, ezt gondolta magában: «A nap, amelyen Isten azt mondja, hogy: ‚Ma menj,'elérkezett.» Isten meglátta Mandi-Sirét és így szólt hozzá: «El fogod űzni, gondolataidat keresztül fogod vinni, erős léssz, igen erős léssz; hatalmas áldásom rád száll. »Mandi-Sire örült, nevetett, nevetett és így szólt: «Nincs puskám, nincs tegzem, nincs dárdám és nincs kardom. Csak ez egyetlen vörös kezem van, hogy menjek?» Isten így szólt: «Hát mivel akarsz menni? Mandi-Sire így szólt: «Nincs semmim; lábammal akarok rátaposni, karommal akarom tovahajítani.» Isten így szólt: «Fogd ezt, fogj dárdát.» Mandi-Sire fogta a dárdát, az éghez ment, legyőzte Erliket és előzte. Erlik egét szétzúzta lándzsájával, mindent, ami ott volt, ledöntött. Ez idő előtt nem volt kő, nem volt szikla, nem volt erdős hegy. Mikor aztán Erlik egének romjai a földre lehullottak, akkor támadt minden szikla, minden kő, az erdős hegység, a magas hegyek és minden hegygerinc. Az Istentől teremtett jó, egészen sík föld mind megromlott. Erre Mandi-Sire Erlik alattvalóit az égből a földre ledobta. Néhány a vízbe esett és meghalt, néhány marhára esett és meghalt, néhány egyenesen álló fára esett és meghalt, néhány járó-kelő emberrel ütközött össze, néhány kőre hullt és meghalt, mind meghalt.

Ekkor Erlik Istentől földet kért. «Mennyországomat összetörted, most nincs földem, adj egy keveset», így szólt. Isten így felelt: «Nem, nem adok neked földet.» Erlik így szólt: «Ugyan adj csak egy hold földet.» Isten így szólt: «Nem, nem adok neked semmi földet.» Erlik így szólt: «Adj öt ölnyi földet.» Még öt ölnyi földet sem adott neki Isten. Most Erlik

botját, mely a kezében volt, a földbe szúrta és így szólt: «Jaj, Istenem, ugyan adj legalább annyi földet, mint amekkora e bot hegye.» Isten nevetett és így szólt: «Annyi földet, amennyi botod alatt van, ám végy magadnak.»

Erre Erlik azon a kis darabka földön eget kezdett építeni. Isten azonban így szólt: «Eredj le; a föld alá építsd, ott tégy szert erőre. Szállj alá a pokol fenekére, rétegekkel vedd körül magadat. Fölül égjen olthatatlan tűz; soha, de soha nem fogod a nap vagy a hold világát megpillantani. Egykor, a világ végén, ítélni fogok feletted. Ha jól viseled magadat, az én világosságomba foglak vezetni; ha rossz léssz, még egyszer annyira foglak eltávolítani; úgy legyen.» Erlik így szólt: «A meghalt embereket mind magammal akarom vinni.» Isten így szólt: «Azokat egyáltalán nem adom.» Az ördög így szólt: «Jaj, Istenem, ha úgy van a dolog, akkor nincsen egyetlen alattvalóm sem; most a föld alá szálltam, mit csináljak ott egyedül?» Isten így szólt: «Mit kérdezesz, tedd azt, amit gondolsz, teremts magadnak embert.» Erre Erlik Isten előtt meghajolt: «Ha áldásodat adod, majd teremtek.» Isten megadta áldását. Erlik fújtatót csinált és harapófogót tett alá, egyet ráütött a kalapáccsal, a kalapács alól béka ugrott ki. Megint ráütött egyet, akkor kígyó siklott elő gyűrűkben; ismét ráütött, akkor medve jött elő és elszaladt; újra ráütött, akkor vaddisznó jött elő; még egyet ütött, akkor Almisz (szőrös, gonosz szellem) jött elő; megint ráütött, akkor Sulumisz (gonosz szellem) jött elő; újolag ráütött, akkor teve jött elő.

Ekkor Isten odament és Erlik fújtatóját, harapófogóját és kalapácsát a tűzbe dobta; a tűzbe dobott fújtatóból nő lett, a harapófogóból és kalapácsból férfi lett. Isten fogta a nőt, ráköpött és az madárrá változott, kócsaggá (kordoi) változott, melynek szárnyából nem látják el tollal a nyilat, melynek húsát a kutya nem eszi meg, mely a mocsarat bűzhödté teszi. Isten a férfiúra köpött, akkor az patkánnyá (jalban) változott, melynek lába hosszú, melynek nincs keze, mely a háznak szennye, mely a csizma ócska talpát eszi.

Erre Isten így szólt az emberekhez: «Csináltam nektek barmot, csináltam nektek ételt, a föld színén az én parancsomból folyik szép, tiszta víz, hogy belőle igyatok, segítettem nektek, most már ti is tegyetek nekem valami jót! Most vissza akarok térni, nem egyhamar jövök ide vissza. Te az én emberemből való vagy, Sál-Jime, oly emberből való, aki pálinkát ivott; kis gyermekeket, csikókat, borjúkat, bárányokat őrizz meg te, Sal-Jime! Azt az embert, aki jól halt meg, fogadd el; aki puskával agyonlőtte magát, önmagát megölte, azt ne fogadd el, azt dobd el. Aki mással harcolva halt meg, azt hozd országomba. Azt az embert, aki a gazdagoktól valamit eltulajdonított, azt, aki másokra fenekedett, azt ne fogadd el, azt dobd el; aki érettem a fejedelemért halt meg, azt hozd országomba. Segítettem, az ördögöt eltávolítottam, tőletek elválasztottam; ha az ördög most közeletekbe férkőzik, akkor adjatok az ördögnek ételt, de az ördög ételét ne egyétek. Ha az ördög ételét eszitek, az ördög alattvalóivá lesztek; ne felejtsétek el szavaimat! Ha hozzám fohászkodtok, az én ruhám szárnyán fogtok ülni. Én most távol maradok. Ha sokáig maradok is el, mégis elfogok jönni; ne felejtsétek el soha, ne felejtsétek el, hogy eljövök. Gondoljátok, hogy valóban jövök. Most messze elmegyek; ha visszatérek, jó és gonosz cselekedeteket abban az időben meg fogom látni. Helyettem most Japkara, Mandi-Sire, Sal-Jime fog nektek segíteni. Japkara, láss hozzá jól! Ha Erlik a megholt embert el akarja vinni, mondd meg Mandi-Sire-nek; Mandi-Sire erős, győzze le Erliket. Sal-Jime, láss hozzá jól; a gonosz szellemek maradjanak a föld alatt; ha feljönnek a föld színére, mondd meg Mai-Terenek; Mai-Tere erős, győzze le őket. Podo-Szünkü erősítse meg a napot és a holdat, Mandi-Sire őrizze a földet és az eget. Mai-Tere a gonoszat a jótól távol fogja tartani. Mandi-Sire, te harcolj; ha megjő az erőd, hívj engem segítségül, ne dobd el az egyiket, ha gonosznak tartod. Egy megholt hagyatékánál legyen minden egyenlő. Ha valamely fejedelmet rossznak tartasz, ne taszítsd el alattva-

lóit mint gonoszokat; ha valamely fejedelmet jónak tartasz, ne fogadd magadhoz minden alattvalóját mint jót; tanítsd az embert minden jóban: tanítsd meg, hogy halat horoggal fogjon, tanítsd meg, hogy halat hálóval fogjon, tanítsd meg, hogy evetet lőjön, tanítsd meg, hogy barmot legeltessen, vezéreld minden jóra, mintha én magam volnék.»

Erre Isten eltávozott, Mandi-Sire ott maradt, horgot csinált és azzal halászott; kendert font, hálót csinált, sajkát csinált és a hálóval halászott; puskát csinált, puskaport csinált és evetet lőtt. Így mindenféle jóban Isten igéje szerint példát mutatott nekik, mindenben oktatta őket. Egykor így szólt Mandi-Sire: «A szél ma engem el fog ragadni.» Forgószél támadt és elragadta Mandi-Sire-t.

Japkara így szólt: «Mandi-Sire-t Isten maga vette el, ne keressétek, nem fogjátok megtalálni. Én Isten küldötte vagyok és most szintén visszatérek, abba az országba megyek, ahol Isten laknom enged. Ne hagyjátok el azt, amit tanultatok, az Isten adta erő az.» Így szólva elment.

*

Az altajiak *nyelve* észrevehetően közeledik ahhoz a török nyelvjáráshoz, amelyet a törökség legrégibb nyelvemléke, tudniillik a Kudatku-Bilik, számunkra megőrzött, mindamellett azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiban megfinomult irodalmi nyelv emléke van előttünk, holott az előbbi részint hangtani tekintetben ment át lényeges változásokon, részint a nyelvtani alakok használatában tünteti fel azokat a sajátságokat, amelyek által a kánságokban használt nyelvjárás az irodalom csagataj nyelvétől különbözik. Az altaji nyelv alapjában könnyen fel lehet ismerni, hogy az ujgurral bensőbb rokonság köteléke fűzte össze, oly rokonságé, amelyet elsősorban a kara-kirgizek nyelve és második sorban a kazak-kirgizek nyelve megközelít; szóval, az említett nyelvek viszonyából az derül ki, hogy az altajiakat és ujgurokat már a történelem előtt való időszakban közös kötelék egyesítette, és hogy a kazak-kirgizek e közös kötelékből sokkal előbb váltak ki, mint a kara-kirgizek.

Ami az altaji nyelvjárások egyes részeit illeti, arra megjegyezhetjük, hogy a cserniek és sórok nyelvjárása közeledik leginkább az ó-törökhöz; ezek a szóvégző *k* hangot érintetlenül tartották meg, amit a többi nyelvjárásról már nem lehet mondani. A kirgiz nyelvjáráshoz való közeledés abban nyilvánul, hogy *t* hangot használnak ott, ahol a többi török nyelv *l* hanggal él. Tekintettel az egyes nyelvjárásokban mutatkozó eltérésekre, igazán nehéz itt közös szabályokról szólanunk. Az alaktanban vannak egyes sajátszerű vonások, azonban a mondattannak alakja egységes, mint az altaji orosz misszionáriusok nyelvtanából kitetszik. E kérdés behatóbb tárgyalását különben csak Radloff összehasonlító nyelvtanától várhatjuk.

Az *irodalmi viszonyokra* való tekintettel az olvasót a dél-szibériai törzsek népirodalmának mutatványaira utaljuk, melyeket Radloff műve első kötetében összegyűjtött, amelyben az altajiak szellemének termékeiből jeles mondásokban, mesékben, dalokban, énekekben és legendákban elég mutatványt találunk. A kazak-kirgizek népköltészetétől elütőleg ezekben igazi török észjárás képe tükröződik vissza, mert habár a költés motívumai imitt-amott mongol és orosz eredetet is árulnak el (a Schiefner gyanította ó-iráni műveltség befolyását szerfölött jelentéktelennek tartjuk), az eszmemenet, a dolgok felfogása és megítélése és a képies előadás mégis valóságos török, sőt annyira valóságos török, amilyent a többi bármilyen eredeti török népeknek egyéb, az iszlámtól erősen áthatott alkotásaiban ma már nem találhatunk.

Az altaji irodalom mutatványaként a Radloff-féle irodalmi szemelvényeknek illető részeiből egyet-mást közlünk.

Altaji közmondások.
(Radloff nyomán.)

1. Minek akarod az ég madarait megfogni?
minek akarod a tenger halait megfogni?

2. Ki látta, hogy a kos szarva az égig ért?
ki látta, hogy a teve farka a földig ért?

3. Az ölyűt (megismerhetni) röptéből,
a pintyet (megismerhetni) járásából.

4. Aki nem tud menni, elrontja az utat,
aki nem tud beszélni, elrontja a szót.

5. Van-e (vagyis: nincs-e) a poroszka lónak ezer útja?
van-e (vagyis: nincs-e) a ravasznak ezer szava?

6. A sügérnek nincs leve,
az ostobának nincs szelleme.

7. Ha látod, hogyan megy a béka,
minek kérdezed, milyen az ügetése?

8. Az öreg szavait dugd zsákba,
a tekintélyes beszédjét dugd zsebedbe.

9. A bundában férfi él, de ki ismeri?
a nyeregtakaró alatt ló él, de ki ismeri?

10. Ahelyett, hogy sok vagy és szemét,
légy kevés és légy művészet.

11. Újat készíts és öltsd fel,
ócskát javíts és öltsd fel!

12. Szeles napon nincs pihenés,
gonddal terhes napon nincs álom.

13. Ha rossz is, csak legyen a *te* házad,
ha böjti eledel is, csak legyen a *te* darád.

14. Rossz lövő (aki nem tud lőni)
golyója csak hatölnyire ér.

15. Aki az urat tisztelte, urrá lesz;
aki a gazdagot tisztelte, gazdaggá lesz.

16. Bármit eszel, csak edd,
csak kőre ne akadjon fogad!
Bármit öltesz fel, öltsd fel,
csak ne égesse a nap hátadat!
Bármin nyargalsz, csak nyargalj,
csak ne érje lábad a földet!

17. Ha húst főzök, neked nem jut leve,
két szóból egy sem jut neked.

18. A lovak véne levágásra való,
a férfiak véne gúnyolásra való.

19. Száraz kanál nem esik jól a szájnak.

20. Akinek fennen jár a gondolata,
az nem éri meg az estét,
aki nagyokat lép, nem ér az ajtóhoz.

21. Jobb az arany fejű asszonynál
a sovány fejű férfi.

22. A férfi kantárszára hosszú,
a ló patkója lapos.

23. Ha a lovak nyerítenek, egymásra ismernek;
ha az emberek szólnak, egymásra ismernek.

24. Ha sovány is, vedd kövérnek;
ha kevés is, vedd soknak!

25. Ételem csekély, fejem kopasz.

26. Jobb a fekete léleknél, ha akkora is, mint a teve,
a fehér lélek, ha akkora is, mint a tapló.

27. A varjúnak, amely a ludat akarta utánozni,
megrándult a lába.

28. Ha újat látsz, ne légy magadon kívül az öröm miatt,
ha régit látsz, ne vesd meg.

29. Jobb, mint holnap egy bél hájjal,
ma a tüdő és a máj.

30. Az agglegény nyakát megeszi a tetű,
és megtakarított vagyonát megeszi a kutya.

31. Ami nem vág, azt ne köszörüld!
Aki nem hallgat rád, azt ne oktasd!

32. Ha azt gondolod, hogy meghalsz,
ne dobd el kenyeredet!

33. Ha (valamely helyet) elhagysz, előbb vess.

34. Ahelyett, hogy szépségre tekintesz,
inkább belső értéket keress.

35. A hős elbukik,
a dühöngő elvész.

36. Aki a faggyal küzd, füle kárát vallja,
aki az úrral küzd, feje kárát vallja.

37. Amit az értelmes hat nap alatt végez,
azt a ravasz öt nap alatt végzi.

38. Békés fejet a kard nem vág le.

39. Ahogy az értelem gondolja, úgy nem történik;
ahogy Isten rendeli, úgy történik.

40. Ha rossz kutya meghízik,
ne bocsáss senkit mellé;
ha rossz ember meggazdagszik,
ne bocsáss senkit mellé.

41. Az asszony szívében (belsejében)
vértes, sugárzó férfi él;
a férfi szívében
megnyergelt, tüzes paripa él.

42. Az ócska bunda gallérja
számomra a múlt idő emléke:
az új bunda gallérja
számomra a jó (idő) emléke.

43. A kibékítő olyan a népnél,
mint a gomb a bundán.

44. Kinek csak egy lova van és azzal versenyt fut,
olyan, mint az az ember, aki szőrtelen bundában
birkózásba bocsátkozik.

45. Ha kés van kezedben,
ne bocsátkozzál perlekedésbe;
ha hurok van kezedben,
ne keveredjél verekedésbe.

46. Aki verekszik, elfárad,
aki veszekszik, elbágyad.

47. Olyannal, aki idegen törzsből való,
ne menj vadászatra!
Olyannal, akinek más az atyja,
ne köss üzletet!

48. Ha még nem látod a vizet,
ne vesd le csizmádat.

49. Akin vaskabát van, az meghal;
akin bőrkabát van, az megél.

50. Ha eszel, ne siess!
Ha nyargalsz, ne állj meg!

Történet

Amit a szibériai törökök történetéből tudunk, az, tekintve e népek eredetéről való bizonytalan ismereteinket, sokkal töredékesebb, hogysem a történelem nevét megérdemelné. Erre vonatkozó összes adataink nagyobbára az úgynevezett Sztroganov- és Jesszipov-féle évkönyveken alapulnak, melyeket eddigelé Fischer az ő szibériai történelmében, Lehrberg az ő Oroszország régibb történetének megvilágításához való kutatásaiban, Howorth az ő mongol történelmében és végre Veljaminov-Zernov a Kaszimida fejedelmek és fejedelemnők történetében tárgyalt. Joggal mondja az utóbb említett orosz tudós, hogy az e téren tett előbbi kutatások, nevezetesen Lehrberg és Fischer művei, amelyek oly időben keletkeztek, mikor kelet ismerete még igen alacsony fokon állt, ma már alig állhatják meg a bírálatot. Veljaminov-Zernov össze is hasonlította ez évkönyveket más moszlim történelmi kútfők adataival, és habár nem egy hiba van már most mellőzve és nem egy eddig fennállott téves nézet helyreigazítva, mégis a törökség e részéről való történelmi ismereteink valószínűleg még soká kuszáltak lesznek.

A Sztroganov- és Jesszipov-féle előbb említett évkönyvek bizonyos On nevű mohamedán királlyal kezdődnek, aki az Isim mellett lakott, és akit egy alattvalója, név szerint Csingiz vagy Csingi, megölt; ezután a utóbbi, aki alacsony tatár származású volt, foglalta el a király helyét. On fia, Taibuga szerencsésen megmenekült a veszedelemből, később kibékült atyja gyilkosával, annak szolgálatában mint vitéz harcos kitűnt, sőt várost is alapított, melynek neve Csingi vagy Csingidin volt. Howorth egész helyesen jegyzi meg, hogy ez a monda sok tekintetben Ong Kán és Dsengisz Kán viszonyára emlékeztet. Mindamellett Taibuga-t kell a szibériai fejedelmek uralkodóházának valódi alapítójaként tekintenünk; ez az uralkodó ház, mint ismeretes, Kücsüm személyében érte el fényének tetőpontját; e háznak származási tábláját Veljaminov következőképp állította össze:

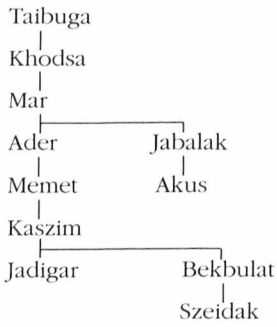

Ámbár nincs kizárva annak lehetősége, hogy a nevezett fejedelmek némelyike egyrészt a nogaji kánokkal délnyugaton, másrészt az orosz fejedelmekkel összeköttetésben volt, sőt Kazan meghódítása után ez utóbbiak hűbéresévé is lett, mégis valóban nagyon nehéz volna az ő uralkodásuk idejének részleteibe vagy éppen koruk belső politikai eseményeinek kombinációiba bocsátkozni. Csak annyit tudunk biztosan, hogy Jadikar volt az a fejedelem, kinek

uralkodása Iván Vasziljevics kormányzása idejével egybevág. Ez az utóbbi hódította meg, mint ismeretes, 1552-ben Kazant, 1554-ben került kezébe Asztrakhan és 1555-ben ismerték el a baskírok az orosz főhatóságot. Ez utóbbi évben jelent meg állítólag Jadikar követe a moszkvai udvarban, ahol 700 cobolybőrt nyújtott át adó fejében és ura nevében mentegetődzött a cár előtt, hogy nem hozhatott több bőrt, mert emberei Kücsüm hódításai következtében nagyon sokat szenvedtek. Az orosz évkönyvek e pontjához aztán a történelem fonala bizonyossággal fűződik, minthogy, mint ismeretes, Kücsüm volt az, akinek moszlim vallási buzgalmát már előbb említettük és aki először kötött valóságos ismeretséget orosz kozákokkal; ezek le is győzték, és erre országa Szibériának illető részével együtt Oroszország birtokába került.

Azt a nevezetes utat, melyet Jermak és társai mint rablók az alsó Volga mellől elindulva és az Irtis meg a Tobol távol partjaiig kalandozva megtettek, már gyakran részletesen elbeszélték; azért nem is tartozik e vázlatba. Ami bennünket az egész epizódusban érdekel, az először Kücsüm személyisége és másodszor az orosz kalandorok rendkívüli sikerének oka; e kalandorok mindamellett, hogy egy ízben kudarcot vallottak, az orosz koronának mégis oly országot szereztek, amelyből később Ázsiában elfoglalt hatalmi állásának tulajdonképpen való alapja fejlődött. Hogy Kücsüm nem volt kirgiz, mint Levsin gondolja, azt Veljaminov egészen tisztán mutatta ki, midőn a tümeni fejedelmektől való származását kétségen kívül bebizonyította. Megszakítással körülbelül negyven esztendeig uralkodott Szibérián, és tekintve az Oxuson túl uralkodó Seibanidákkal való jó viszonyát, Ázsia északi részén bizonyára alapított volna moszlim hatalmat, ha Oroszország sajátságos véletlenségből éppen abban az időben nem kezdett volna északkelet felé terjeszkedni. E hatalom ugyanis már akkor, mindamellett, hogy az orosz nemzet jellege minden ízében ázsiai volt, úgy szólván közvetítőt képezett

nyugat csirázó hatalma és nagysága közt egyrészről, és a hanyatlásnak induló Ázsia között másrészről. Valamint háromszáz évvel utóbb Csernajev orosz tábornoknak sikerülhetett alig kétezer katona élén Közép-Ázsiának legalábbis ötmilliónyi lakosságú kánságaiba berontania, Taskendet rohammal megvennie és Khonsendet elfoglalnia, éppen úgy sikerült Jermak vezérnek 1579-ben ugyanannyi katonával Kücsümnek akkor hatalmas birodalmát megtámadnia és több évig tartott küzdelem után megdöntenie. Itt, valamint ott is személyes vitézségen kívül különösen a jobb fegyvernem döntött. Jermak emberei ugyanis akkor már lövő fegyverekkel rendelkeztek, melyek ugyan még nagyon kezdetlegesek voltak, melyeket azonban a szibériai tatárok egyáltalán nem ismertek; csak így magyarázható meg, hogy egy maroknyi orosz a tatár hadsereghez férhetett, amely Karamszin szerint Mehemed Kul vezérlete alatt 10 000 lovasból állott. Az orosz mondák és legendák a nemzeti hősök e harcát ugyan a legtarkább csudálatos mesékkel ékesítik, azonban a siker a fegyverek egyenlőtlenségének természetes következménye volt, bár nem tagadhatni, hogy a keresztény harcosoknak, akik oly messze mertek vad népek közé nyomulni, nagyon kedvelték a kalandokat és rettenthetetlenek voltak.

Változó szerencsével folytatták azután Jermak utódai a megkezdett harcot; Oroszország szakadatlanul küldött harcosainak segítő csapatokat a Tobol és az Irtis mellé, míg végre 1598-ban Vojekov Andrásnak sikerült az időközben szellemileg és testileg megtört Kücsümöt teljesen legyőznie és hatalmát mindenkorra megsemmisítenie. Nyolc felesége, öt fia és leánya, öt fejedelem került mindenféle jószággal együtt a győztesek kezébe, csupán az öreg Kücsüm menekülhetett meg, és mikor követségtől azt izenték neki, hogy adja meg magát önként, akkor a cár Moszkvában kegyelmesen fogja fogadni, az erdő mélyében talált vak aggastyán így felelt: «Nem mentem hozzá jobb napjaimban, mikor még hatalmas és gazdag voltam; talán most menjek,

hogy gyalázatos halálomat leljem? Vak, süket, szegény és elhagyott vagyok, nem panaszkodom kincseim elvesztésén; csak az fáj, hogy az oroszok fiamat, Aszmanakot, drága gyermekemet, elfogták. Ha mellettem volna, szívesen lemondanék a koronáról és a gazdagságról, minden feleségemről és többi gyermekemről. Most családomat Bokharába akarom küldeni és magam a nogajiakhoz megyek.» A szibériai tatárok utolsó fejedelmének e tragikus végével függetlenségük története is körülbelül be van fejezve. Ali kán, Kücsüm kán egyik fia, valamint más hercegek, úgymint: Isim, Ablai-Girai és Devlet-Girai később is fölmerültek ugyan a délnyugati Szibéria egyes pontjain, de az oroszok lábukat már megvetették, és a tatárok minden kísérlete, hogy az idegen hatalom igáját nyakukról lerázzák, sikertelen volt. Megerősített helyek és városok építésén kívül főképpen az osztjákoknak és az akkor még számos voguloknak csapatai tettek az oroszoknak a moszlim alapon nyugvó szibériai török társadalom leküzdésében lényeges szolgálatot. Ehhez járult még az a körülmény, hogy száz évvel később, tudniillik a múlt század közepe táján, Kin-Leng kínai császár a dzsungárok országát elpusztította és hogy emiatt újabb, a Szajan-hegység északi lejtőiről való török és kalmük elemek hódoltak meg az orosz hatalomnak. A valóságos, uralomra képes török elem, amely moszlim műveltségének segítségével az oroszokkal szembeszállhatott volna, most keresztény, sámán és buddha néptöredékek által a moszlim néptest derekától el volt vágva; kénytelen volt sorsába belenyugodni és az orosz uralomnak oly mértékben meghódolni, amelyben a Volga mellékén és Krimben lakó testvérei meghódoltak.

Az utóbb említett idő óta, vagyis másfél száz évnél tovább tehát Oroszország e vidékek korlátlan ura és ez tartja kezében a szibériai törököknek, a török népcsalád legvégső keleti határán lakó töredéknek sorsát. Az a kérdés tehát, hogy mit akar ott az orosz uralom és milyen sors jutott a szibériai törökök osztályrészeül, teljes mértékben érdemli

meg érdeklődésünket, sőt annál is inkább méltó az etnográfus osztatlan figyelmére, mivel belőle azt a tapasztalatot merítjük, hogy az iszlám egyrészről ugyan megnehezíti az orosz műveltségterjesztő törekvéseket, de másrészről az illető népeket megóvja attól, hogy az oroszság el ne nyelje, és rendezettebb társadalmi viszonyok alakjában oly eszközöket ad kezükbe, melyekkel kedvezőbb gazdasági életet élhetnek. Holott a Volga mellékén és a Krimben egészen vagy félig letelepedett törökök jólétüket gyarapították és nemzeti egyéniségüket a legbuzgóbb oroszosító törekvésekkel szemben is érintetlenül megóvták, azt látjuk, hogy ott az Altajiban a sámán meg a keresztény törökség is óriási léptekkel közeledik ama ponthoz, ahol nemzetiségéből kivetkőzik és végképpen elvész. A nomádok területe napról napra szűkül, – ezt írja e vidékek legújabb orosz kutatója – az oroszok az altajiakat hegyen, völgyön és erdőben egyaránt szorongatják és a leglelkiismeretlenebb módon zsákmányolják ki furfanggal, csalással és erőszakkal az egyeneslelkű nomádot vagy erdei lakost. Az altaji hazája termékeiért, úgymint cédrusok gyümölcséért, evet- és cobolybőrökért, marháért stb. oly árakat kap, melyeket az orosz maga szab meg; az orosz gyárak készítményeit ellenben szertelen árakon kénytelen megvenni, például egy arsin hölgyposztóért (melynek ára 60–70 kopek) 3 rubelt, kattunféleért (melynek ára 18 kopek) 40 kopeket fizet. Azonkívül még gyalázatos uzsorával is szedik rá és a pálinka ölő mérgével rontják meg egészségét, úgy hogy már nincs messze az az idő, mikor Szibériának ma már egészen elszegényedett és betegségtől megtizedelt török népessége talán csak névleg fog létezni. Hiába veti fel Jadrincev, ez emberies érzelmű orosz utazó, azt a kérdést, hogyan lehetne ezt a pusztulást megakasztani, mert ezt Darwin törvényénél fogva meg nem állíthatni; a tudomány figyelme és a művelt világ részvéte ezen csak keveset bír és fog változtatni.

JEGYZETEK

1 Forrásaink (melyeket itt kivételképpen a szakasz elején felsorolunk, holott később elhatároztuk, hogy ezt elhagyjuk és forrásainkat egyenként, mindegyiket a saját helyén, idézzük):

Pallas P. S. Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches (St.-Petersburg, 1773.). – Fischer, Johann Eberhard, Sibirische Geschichte (St.-Petersburg, 1786.). – Howorth, Henry H., History of the Mongols (London, 1880.). – Oroszország népei (Szt.-Pétervár.). – Veljaminov-Zernov, A Kaszimida fejedelmekről és fejedelemnőkről szóló kutatások (Szt.-Pétervár, 1864.). – Radloff, Dr. W., Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens (St.-Petersburg, 1866.). Ugyanaz, Etnographische Übersicht der Türkenstämme Sibiriens und der Mongolei (Leipzig, 1883.). – De Pauli, T., Description etnographique des peuples de la Russie (St.-Petersbourg, 1862.). – Rittich A. F., Die Etnographie Russlands, a Petermann-féle Mittheilungen 54. számú pótló füzete (Gotha, 1878.). – Middendorf, A. Th., Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens, 4 kötet, (1848–1870.); Die Barabá (1870.). – Russiche Revue : Skizzen über die Goldwäscherei in Sibirien. – jakutszki útja, második kiadás (Szt.-Pétervár, 1844.). – Vázlatok az északnyugati mongol földről, Potanin G. N. utazásának eredményei, melyeket az orosz császári földrajzi társaság ajánlatára 1876–77-ben megtett útján elért. 2. rész. (Szt.-Pétervár, 1881.). – Jadrincev, M. N., Über die Bewohner des Altaj und die Tschernschen Tataren (Russiche Revue, XXI. köt. 12. füz.). – Tchihatcheff, Voyage scientifique dans l'Altaj oriental et les parties adjancentes de la frontiére de Chine (1845.).

2 Jadrincev szerint («Russiche Revue» XXI. köt. 12. füz.).

3 Potanin ezt a verset nem fordítja le; mi sem érthetjük meg, mivel a szöveg hibásan van közölve.

4 V. ö. a magyar szárny szót.

II. JAKUTOK

Szibéria törökjeihez tartoznak még a jakutok, a törökségnek legmesszebb fenn északon lakó töredéke. Leginkább Jakutszk területén, a Léna és mellékfolyói öntözte vidékeken találhatók és legelőik nyugatra a Viljuj és mellékfolyói mentén egészen a Jenyiszej, az Olenyok és a Katanga folyó vidékéig húzódnak; keletre hazájuk az Aldanig és a Kolimáig ér, északon pedig Uda szigetének irányában egész az okhocki tengeröbölig találhatók. Ott a Jeges-tengerbe ömlő folyók, nevezetesen a Léna, a Jana, az Indigirka és az Olima partjain nyájaikkal minden vidéken megfordulnak, ahol dús legelőket találnak; szomszédjaiktól, a tunguzoktól, lényegesen éppen abban különböznek, hogy főképpen állatok tenyésztésével foglalkoznak, holott az utóbbiak szegényes életüket vadászat és halászat zsákmányával tengetik.

Általában véve a 60. szélességi foktól a Katangáig és keleten a csukcsok területéig, tehát a keleti hosszúság 150. fokán túl, szoktak kóborlásaik közben eljutni. A jakutok hazája tehát az északi sark legborzasztóbb természetének hatása alá esik; a talaj még nyár vége felé is csak 31/2 vagy 41/2 lábnyi mélységre enged fel, úgy hogy a Jakutszki házak pincéiben, mint Rittich mondja, minden folyadék még nyár derekán is már két óra múlva megfagy, habár a hőmérséklet júliusban néha +36 fokra is emelkedik. E terület déli részén teljes pompájukban díszlő cédrusok, vörös- és jegyenyefenyvek őserdeit találhatni; azonban a 68. vagy 69. foktól kezdve nincs erdő és a sarkvidéki természet lép teljes jogaiba. Scsukin állítása szerint az igazi rémületes hideg december közepén kezdődik, mikor még a szobában is csonttá fagy minden és dértől van borítva. Az üveg megpattan, a falak repedeznek és fagyos ködbe vész az egész légkör; minél hidegebb van, annál sűrűbb e köd; a kémények füstje a házak felett elterjed és öregbíti a homályos-

ságot; tizenegy órakor délelőtt fölemelkedik a nap a homályos ködös látóhatár fölé, de nemsokára ismét lehanyatlik; nem világít, nem melegít, hanem csak olyan, mint valami nagy távolban pislogó komor fáklya, és még délben sem látszik az ég szeme egész valóságában. Tulajdonképpen nincs is napszaka és az embereknek mindig lakásukban kell tartózkodniuk. Nem látható sem veréb, sem szarka, sem holló, sem pedig galamb; csak a lenike (csicsörke) meg a fekete varjú bírja ki azt a telet. A hőmérő 35–38, sőt 40 R.[LXXII] fokra száll le zérus alá; a levegő rendkívül nyugodt és a legcsekélyebb mozgás is léghuzamot okoz. Szerencse, hogy szél nem járul e hideghez, különben nem lehetne kibírni. 1828-ban a hőmérő decemberben és januárban kora reggel állítólag 46 fok R.-re[LXXIII] süllyedt és csak dél felé emelkedett megint 44–43 fok R.-re.[LXXIV] Előfordul az is, hogy a kéneső a szabadban megfagy; akkor olyan, mint az ólom és késsel vágható. Különben már 38 foknál[LXXV] megfagy ott a lehelet párája és zizegve, mint a széna, hull a földre. És az emberek mégis egészségesek és jól érzik magukat e kegyetlen éghajlati viszonyok közt!

Hogy mily úton kerültek a jakutok, kikkel az oroszok 1627 és 1640 közt ismerkedtek meg, mai hazájukba és hogy milyen az ő közelebbi rokonsági viszonyuk a többi török népekkel, arról manap csak egyes hipotéziseket lehet felállítani. Némelyek oly közeledési pontok miatt, melyeket köztök és a burutok közt észre lehet venni, ez utóbbi néppel akarják közelebbi rokonságba juttatni, mások ellenben ama népek láncolata utolsó gyűrűjének tartják, melyekről az előbbi lapokon a «szibériai törökök» neve alatt megemlékeztünk; holott a legnagyobb valószínűség szerint ama török törzsekhez sorakoznak, amelyek már régen a történelmet megelőző időszakban a dzsungárok földjén lakó és gyűjtőnévvel ujguroknak nevezett törököktől elváltak és amelyeket a népek mozgalmai, melyekben az a vidék különösen bővelkedett, a messze észak kietlen vidékeire szorítottak. Ennek föltevésére nem természeti ismer-

tető jelek bizonyító ereje, nem egyes, a szokások képében levő vonások megegyezése ösztönöz bennünket, hanem leginkább a nyelvek összehasonlításának eredménye, amennyibben a jakutok nyelvjárása az alakok hangtani tekintetében és a szókincset illetőleg feltűnően közeledik a tulajdonképpen való ujgurhoz; az altajiak mai nyelvét csak bizonyos tekintetben tarthatni átmenetnek. Hogy a jakutok nem egy huzamban tették meg délről észak felé való önkéntelen vándorlásukat és hogy útközben meg-megálltak, azt a tényállásból könnyen meg lehet magyarázni; azonban épp oly kevéssé határozhatjuk meg vándorlásuk idejét, amily keveset tudunk állomásaikról. Annyit bizonyossággal állíthatunk, hogy a jakutok eredetük dolgában sokkal közelebb állnak az ujgurokhoz, mint a kaibalokhoz, altajiakhoz és kacsincokhoz. A jakutok önmagukat *szakha*nak, a többes számban *szakhalar*-nak nevezik; e tulajdonnév a tiszta török eredet bélyegét hordja magán és nemcsak az altajiaknál használt Szakaj nemzetségnévvel egyezik meg, hanem magával az ókori Szakha névvel is, amellyel a görögök és perzsák az Irán keleti részében levő törököket jelölték.[LXXVI] Hozzánk a jakut név orosz közvetítéssel jutott; az oroszok e nevet a tunguzoktól hallották, kik szomszédjaikat és régi ellenségeiket Jako-nak, a többes számban Jakot-nak nevezik, ami különben, tekintve a *j* és *sz* szabályos hangcseréjét, a két elnevezés közt nem nagy különbséget okoz. A jakutok jelenleg öt törzsből állnak, melynek eredetét a mesés Jellei, az egész jakut nép törzsatyja, öt fiának tulajdonítják. Mielőtt az oroszok ama vidéken jártak, állítólag Tighin[LXXVII], a kangal törzs feje, volt a leghatalmasabb fejedelem Jakutszktól délre.

A jakutoknál maguknál homályos monda létezik mai hazájukban való letelepedésükről. Ők ugyanis azt állítják, hogy a Krasznojarszk környékén levő tátároktól származtak és hogy hajdan bizonyos Amogoi Baj százötven emberével együtt ismeretlen okból elvált a jenyiszejszki kormányzóság déli vidékén lakó törzsrokonaitól és a Jenyiszej

folyótól kelet felé vonult. Mikor az Irkutszk és a Léna között lévő manszuri pusztára ért, az ott kóborló burjetekre akadt és elhatározta, hogy ott letelepszik. A jövevényeket azonban nem fogadták barátságosan; a burjetek arról gondolkoztak, hogy elpusztítják, de mivel a hold fogytán volt – amely időben a burjetek semmihez sem fognak –, elhalasztották ellenséges szándékuk kivitelét jobb alkalomra. Amogoi Baj aközben tervük neszét vette, titkon néhányat emberei közül a Lénához küldött, tutajokat készíttetett, a hegyeken átvonult és ama tutajokkal a Léna folyón leereszkedett, míg a mai Jakutszk helyére ért, ahol új hazát alapított. Egy idő múlva ott egy másik tatár, kinek neve Jelei volt, csatlakozott hozzá, és ez a vállalkozó férfiú nemcsak Amogoi kegyét nyerte meg, hanem leánya szívét is, akivel tizenkét fiút nemzett. Ezek közül Khangalasz volt a leghíresebb, akitől a jakutok hasonló nevű törzse származik; egy idő múlva megint ehhez csatlakozott a Bari nevű burjet[LXXVIII] törzs a Baikal-on túl levő földről; innen van tehát a mai jakutok rokonsága egyrészt a tatárokkal, másrészt a mongolokkal. Ma is van még a jakutok között egy Khari nevű törzs, és hogy mennyire őrizték meg a jakutok a burjetek galádságának emlékét, azt még mai nap is bizonyítja e szokásos szólásmód: «Nem a khari-ak nyelvén szólok hozzád,» azaz nyíltan és igazán szólok. Scsukin, akitől ez adatokat vesszük, azt tartja, hogy a mai szagájok egy része Amogoi vezérlete alatt valóban útra kelt észak felé, de azon joggal kételkedik, hogy vajon azt az útjukat nagy nyájakkal együtt tehették-e meg. E nézettel szemben a nyelv bizonyságára támaszkodva előbbi állításunk mellett megmaradunk, amennyibben a mai jakut nyelvben levő mongol alkotó részeket ama szomszédság hatásának tulajdonítjuk, melyben ez a most északon lakó török nép a történelmet megelőző korban a Tien-santól északra levő régi hazája földjén a mongolokhoz, illetőleg a burjetekhez állott.

Külső megjelenésüket illetőleg a jakutok nagyobbára közepes termetűek, széles vállúak, és holott Pauli erővel tel-

jes emberekként írja le, egy névtelen szerző a «Russiche Revue» XV. kötetében azt mondja, hogy látszólag kissé gyönge testalkatúak. Az előbbi leírást helyesebbnek tartjuk, minthogy a zord éghajlat a jakutot vasemberré edzette, s minthogy az oroszok ez emberek erejéről, amellyel a fáradalmakat és az idő viszontagságait eltűrik, bámulatos dolgokat mesélnek. «Jakut fuvarosok a legiszonyúbb hidegben szabad ég alatt képesek hálni; kedélyesen megisszák teájukat, részben levetkőznek, felső ruháikból takarót készítenek maguknak és a hóban fekve hol egyik, hol másik oldalukkal fordulnak a tűz felé. Jakutszkban gyakran negyvenfoknyi hidegben árulják a piacon holmijukat, pedig csak ‚parka'-juk van rajtuk, mégis egész kedélyesen nevetgélnek és tréfálnak, mintha a legszebb tavaszi idő volna, pedig más ember fiának szájában megfagy a pára.»

Ama vidék éghajlati viszonyai zordonság tekintetében a legrendkívüliebbek. November havában beáll a fagy és ugyancsak e hónap huszonnyolcadik napján lenyugszik a nap s azután harmincnyolc napig nem is kel fel. Januárban a hideg gyakran 46 fok R.-ra emelkedik és még a rénszarvasok is, a sarkvidék ez igazi polgárai, akkor a legsűrűbb erdőkbe húzódnak és szorosan egymás mellett szorongva mozdulatlanul állanak. Rittich egy utazónak, Bulicsevnek elbeszélése nyomán azt mondja, hogy ama rémületes hidegben, amely azon a vidéken nem szokatlan, a kelkáposztaleves azon forróan az üstből merítve a kanál szélén már meg van fagyva, mire az ember szájába veszi. A jakut gyermeket már legzsengébb korában edzik, hogy ezt a dermesztő hideget elviselhesse; az alig háromnapos gyermeket többször napjában hóval dörzsölik és hideg vízzel leöntik ezt mondva: «Tűrj hideget és ki fogod bírni a hideget, tűrj forróságot és ki fogod bírni a forróságot.» Ily módon edzett emberek aztán dacolhatnak is az éghajlat minden viszontagságával és néha akad is köztük ember, aki százévesnél idősebb.

Csak a jakutok *arca* tartott meg néhány vonást a mongol típusból. Kicsiny, villogó szemük, fekete, merev hajuk,

erős fejük, tojásdad arcuk, erősen kiálló pofacsontjuk, rövid, széles orruk és sötétbarna arcbőrük van; a férfiak hajukat többnyire rövidre nyírják és csak fejük hátsó részén növesztenek meg egyes fürtöket, a nők pedig hosszú hajukat több fonadékban hordják. Szakállal nem dicsekedhetnek a jakutok; Pauli szerint a természet tagadta meg ezt tőlük, mások állítása szerint ők maguk tépik ki ifjúkorukban szakállukat szálanként, ahogy ez egyéb török népeknél is szokásos. Általában inkább szendének nevezhető a jakutok arca kifejezése és az elgondolkodás nyomait hordja magán. Ez a általános szabály; kivételképp említik a turokhanszki jakutoknak erősen tatár fiziognómiáját és az Uda szigete környékén lakó jakutok visszataszító rút arcát.

Ruházatukban keveset különböznek Szibéria többi lakosaitól. Férfiak és nők, fejedelmek és szegények télennyáron térdig érő kaftánban járnak, mely egy sor gombbal van begombolva. Mindnyájan az ismeretes süvegeket hordják, melyek neve sabak, melyeken a fül védelmére két széles bőrdarab van, szűk bőrnadrágot, melynek neve szutur és róka vagy más állat bőréből készült felöltőt. Az előkelők néha posztó- vagy bársonyruhák által tűnnek ki, melyekre ezüstgombok vannak varrva; azonkívül még vésésel díszített ezüstövekkel ékeskednek. A közönséges férfi öve bőrből van és bádoglemezekkel van ékesítve; ez övhöz van a nécessaire kötve; e szokás a tatárok kosbag-jára emlékeztet, amelyről később lesz szó. Ez öltözékhez a gazdagabbaknál még evet farkából készült nyakravaló is járul. Kesztyűt természetesen mindnyájan viselnek, azonban a jakut ember, mindamellett, hogy a hidegség iszonyú, azonnal leveti, ha munkájában gátolja. Az alsó ruhákat nagyobbára irhabőrből készítik; ezek ritkán érnek térden felül és föléjük húzzák felső ruháikat, amelyeket apró szíjakkal megerősítenek. A lábbeli először is nyúlbőr, mely fölé a rénszarvas vagy ló bőréből készült tulajdonképpen való cipőt (torba) húzzák. A nők viselete általában hasonló a férfiakéhoz, csak ékszerben és cifraságban múlja fölül ezekét.

Fülbevalóik roppant nagyok és nehezek és gyakran kiszakítják a nők fülét; nyakukat ujjnyi széles nyakdísz ékesíti és ünnepies alkalmakkor fejük tetején süvegük alatt fonadékot viselnek, melynek hosszú szíjai pénzekkel és fémdarabkákkal ékesítve hátukra és mellükre leérnek. Ünneplőruháik különösen dús prémdíszítésükkel és fémcifraságokkal tűnnek fel. Télen a kaftán és ködmön fölé még más bundát is húznak, melynek szőre kifelé van fordítva és melynek neve szanajak; ezt a felső bundát nagyobbára a mormota bőréből csinálják; természetes, hogy e ruhák legtöbbjét a jakut nők maguk készítik és eközben cérna gyanánt gyakran bizonyos állatok szárított beleit használják.

A jakutok *tápláléka* főképpen ló és marha húsából meg tehén és kanca tejéből áll; kenyérről a jakutoknak általában épp oly kevéssé van fogalmuk, mint törzstestvéreiknek, a kirgizeknek. Azonkívül természetesen a halak is mind frissen, mind szárítva táplálékuk fő alkotórészét képezik. A zsírt legkiválóbb nyalánkságnak tartják és hihetetlen mennyiségben fogyasztják. Nyersen és főve, frissen és avason élvezik és tulajdonképpen mindig inkább a zsír mennyiségére, mint minőségére tekintenek. Hogy meghízzanak, a zsírt azáltal igyekeznek még ízletesebbé tenni, hogy apróra vagdalt nyírfakéreggel, hallal, tejjel, liszttel stb. összekeverik, s aztán megfőzve megeszik. A tehén tejéből bizonyos savanykás ízű sajtot vagy túrót készítenek, melyet kenyér nélkül esznek és jóízű ételnek tartanak. Az evést általában a legfőbb boldogságnak tartják a jakutok; az általános érintkezésben legszívesebben emlékeznek meg életük azon pillanatairól, amelyekben zsíros hússal jóllaktak. Örvendetes és szomorú alkalmakkor esznek és még halálos ágyán sem tartózkodhatik a jakut egy darab hájtól. Ha május hava elérkezik, a jakutok a Léna szigeteire mennek, hogy ott vakondokkal jóllakjanak, melyek az áradástól lyukaikból kiűzve olyankor fákra mászva keresnek menekülést. E sajátságos nyalánkságon kívül még az egészen kicsiny csikó és borjú porcogója is kiváló élvezetet okoz ne-

kik; e porcogót is természetesen azon nyersen eszik meg. Akár nyers, akár félig főtt, akár hal, akár más húsféle valamely étel, az ő ízlésüknek az mindegy, csak a mennyiség dönt. Igazi nemzeti eledelük azonban a keserű, vagy megavasodott háj; minél többet ehetik valaki abból, annál nagyobb az ő boldogsága. Falánkságuk jellemzésére a következő adomát jegyezték föl. Bizonyos Simpson nevű utazó egykor két hírhedt falánk jakutot hívott meg vendégül, és eléjük tétetett két pud főtt marhahúst és egy pud olvasztott zsírt. Az előbbit megosztották közöttük és megengedték, hogy az utóbbit kanalazzák. A jakutok egyike öreg és tapasztalt, a másik fiatal és torkos volt; mikor eleinte úgy látszott, hogy ez utóbbi az ő társát legyőzi, az öreg megjegyezte: «Még jó a foga, azonban a szentek segítségével» – ekkor keresztet vetett – «talán nemsokára elérem.» Mikor az ételek felét megették, Simpson az ő vendégeit titkára felügyeletére bízta, s mikor két óra múlva visszatért, a titkár azt jelentette, hogy a két faló tökéletesen bevált és hogy a földet megcsókolta, azaz a dús lakomáért köszönetét kifejezte. Erre, mint mondják, három-négy napig félig öntudatlan állapotban volt a két falóművész, sem nem evett, sem nem ivott, és folyton a földön hempergett, hogy az emésztést elősegítse. Szokás ilyen művészeket lakodalmakra meghívni, hogy falánkságukkal a vendégeket mulattassák; az egyiket a menyasszony, a másikat a vőlegény hívja meg és a győztes természetesen nem kevéssé büszke az ő sikereire.

Az *italok* között a kumiszt, e minden tatártól kedvelt italt, nagyra becsülik; a jakutok egy kevés zsírt is tesznek bele. Ez ital gyakran való élvezése által testességben gyarapodnak, és csak a jobb módúak isszák az ismert fajta téglateát, ámbár újabb időben orosz közvetítés által a pálinka élvezése is nagyban elterjedt. Mint bódítószer természetesen a dohány is igen kiváló szerepet játszik náluk, amennyiben füstjét egészen elnyelik, és azáltal tökéletes bódulatba esnek. Magától érthető, hogy ételeik elkészítése közben a

tisztaságra nem valami nagyon ügyelnek. Így fölöslegesnek tartják a halak beleit kivenni, mert azt gondolják, hogy ezáltal az igazi jó íz elvész. Nevezetes, hogy a jakutok egyszerű életmódjuk mellett is magukat az oroszokat bizonyos ételek készítésére tanították. Ilyen jakut eledel az, melyet az oroszok sztruganyina-nak neveznek, és mely nyalánkságként orosz házak asztalára is kerül. Megfagyott halnak, többnyire söregnek húsát késsel vékony szeletekre vagdalják, úgy hogy majdnem olyan, mint a gyaluforgács, és ecettel, hagymával és olajjal eszik, igazi műismerő azonban anélkül élvezi, hogy valamit hozzátenne. Más nyalánkság az úgynevezett pupki, egy halnak kevéssé megsózott hasrészei; ez a hal Jakutszkból kerül kereskedésbe, nagyon kövér és gyenge húsú és szintén azon nyersen ecettel, hagymával és borssal kerül az asztalra.

A jakutok *lakása* kúp alakú, urasza-nak nevezett sátorból áll; ezt a hajlékot hosszú rudak segítségével emelik és nyírfa lombjával fedik; ezzel egész nyáron át a folyók partjain elterülő és fűben gazdag síkokon kószállnak, mely idő alatt a baromtenyésztő a télire való széna gyűjtéséről is gondoskodik. A telet gerendákból összerótt és csonka piramis alakú hajlékban töltik, mely kívülről vastag fű-, földvagy agyagréteggel van födve és egészen a benne lakók szükségleteihez mérten van berendezve. A nap világa rendesen két kis ablakon át hat be, melyen üveg helyett télen jégdarab, nyáron halhólyag vagy zsíros papiros van. A szegényebbeknél a talaj két vagy három láb mély, a gazdagabbaknál valamivel magasabb és deszkával van kipadlózva; az ajtó a közepén van, éspedig rendszerint kelet irányában. A fal egyik részén gyapjúból valami fekvőhelyfélét készítenek, amely gyakran a családhoz tartozó személyek száma szerint részekre van osztva. A kályha e helyiség közepén van, nem messze az ajtótól, és szakadatlanul tüzelnek benne. Ruhát és mindenféle eszközt és szerszámot körös-körül a falakra akasztanak, belül pedig még bizonyos helyet az Isten adta házi állatok számára is tartanak fenn, melyek

rendkívül zord, hideg időben ott menedéket találnak. Csak a lovat eresztik még a legkeményebb fagy idején is a szabadba, ahol a fagyos földből neki magának kell patkójával élelmét kikaparnia.

Mindamellett, hogy a jakutok lakása ilyen kezdetlegesen van felszerelve, mégis azt mondják, hogy az odavaló éghajlati viszonyokhoz inkább van alkalmazva, mint az orosz izba; a jakutok jurt-ja ugyanis először alkalmasabb anyagból épül, másodszor kályhája a folytonos léghuzam által a helyiség levegőjét jobban megtisztítja. A jakutok lakása jobban is felel meg életük szükségleteinek, amennyiben a rémületes telet e lakásban félelem nélkül töltik el. Nappal a férfiak vadászatra járnak, mialatt a nők a kályha körül ülnek, bőröket készítenek ki, ruhákat varrnak, kötelet vernek és hálót kötnek; csak este, mikor az egész család összegyűl, örvendenek a dohányzás, kumiszivás és hájevés gyönyörűségének. Ez időben gyűjtik az ősz szakállúak vagy az elöljárók a társaság kiválóbbjait maguk köré, ekkor tanácskoznak közös ügyek fölött vagy intézik el a pereket. A köznapi élet egyforma folyását néha a sámán bűbájos ténykedése szakítja meg; ez ugyanis a kályhában izzó parázsból megmondja azt a helyet, ahova valamely barom tévedt, betegeket készül gyógyítani vagy a jótékony szellemek segítségét kéri ki valamely vállalathoz. Könnyen megmagyarázhatni azt az átható szagot, melyet az ilyen jakut jurtokban hosszabb ideig tartozkodó utazón érezhetni, mely ruhába és hajba egyaránt beveszi magát és melytől csak több gőzfürdő segítségével lehet megszabadulni. Sajátságos, – legalább azt mondja orosz szerzőnk – hogy ezt a kellemetlen szagot még a természet tárgyain is meg a jakutoktól készített faedényeken és csonteszközökön is észrevehetni.

Hitüket illetőleg a mai jakutok ugyan mindnyájan az orosz egyház tanítását vallják, azonban kereszténységük nem sokkal szilárdabb alapon nyugszik, mint a többi szibériai tatáré, azaz csupán kényszer útján rájuk parancsolt külsőségekre terjed ki, holott titokban a sámánhitnek még

sok szokása, erkölcse és babonája járja köztük. Így még nagyon tisztelnek a jurtokban bizonyos tengerinyúlszemű, nyírfa kérgével körülvett kicsiny bálványképeket; ritkán élvez a jakut jó falatot, anélkül, hogy e penates-ei[LXXIX] képét zsírral be ne kenje. Különösen tisztelik a napot és a tüzet, mivel e kettőt tekintik az élet kútfejének. A tűzbe étkezés közben jó falatokat dobnak, pattogásából szerencsétlenséget jósolnak és iparkodnak a tűz rejtett szellemeit nemsokára kiengesztelni; a napnak ellenben ritkán áldoznak, nem is félnek tőle, mivel, mint könnyen megfogható, annyira fenn északon nem is képes félelmet okozni.

Néha-néha (így ír Rittich egy Porjadin nevű jakut elbeszélése nyomán) még éjfélkor is egy-egy jakut kunyhóból fény dereng, és akkor meg lehet az ember győződve, hogy ott valami sámán űzi bűvös mesterségét, hogy beteg barmot meggyógyítson, lopott vagy elvesztett jószágot megkerítsen, a szellemek segítségét valami vállalat számára megnyerje stb. Sőt a sámánság régi istenei is még mindig teljes tiszteletben vannak, jóllehet az orosz kormány már régebben kijelentette, hogy «a jakutok jó népe méltónak találhatott arra, hogy orosz testvéreivel nagy keresztény családdá egyesüljön». Mert ahogy Porjadin előadásában közli, «Ai-Tojon fő istenséget az égi, középső és földi világ teremtőjeként tisztelik. Ez a kilencedik égben lakik, ahol sohasem szenved hiányt húsban, vajban és zsírban. Van azonkívül még a megtermékenyítésnek és szülésnek is istennője, a sorsnak istene, az időjárásnak, a tűznek, az erdőknek sat. egy-egy istene. A másodrendű istenekhez tartoznak a Jevszidek, az őrző angyalok egy neme, aztán meg gonosz szellemek (saitan-ok) is. A megholtak lelke aszerint, amint az emberek életükben jók vagy rosszak voltak, világos vagy sötét árnnyá változik. Tovább nem foglalkoztak a jakutok eschatológikus kérdések megoldásával. Más szerző szerint Ar-tojon, vagyis tiszta Isten a legfőbb istenség neve, feleségéé pedig Kübei-Khatum, vagyis tiszteletreméltó aszszony. A villám és mennydörgés istenének neve Szür-Dajak és

Szüge-Tojon. Ezeken kívül vannak még közvetítő istenségek, kik közül az egyiket Seszszugaj-Tojo-nak és feleségét Ai-Szidnek hívják. Ezeken kívül még más jótékony szellemeket is ismernek el, kiket fehér ló, holló, hattyú, sólyom stb. alakjában képzelnek; ez utóbbiakat nem is használják eledelül.»

A jakutok sámánságát illetőleg azt tudjuk meg, hogy a sámán személyében oly embert képzelnek, aki a gonosz szellemekkel érintkezik és fölöttük bizonyos hatalmat gyakorol. Sámánná vagy sámánnővé nem mindenki lehet, hanem természeténél fogva kell erre rendelve lennie. Már gyermekkorában adja az illető jövő hivatásának jeleit, amennyiben az erdőkben kóborol és tüzet, vizet és mindenféle fegyvert arra használ, hogy életének véget vessen. Szülei, miután gyermekük ez állapotára figyelmesekké lettek, idősebb sámánt hívnak meg, akinél aztán a gyermeknek több hétig a kezdő szolgálatait kell végeznie, aki őt a szellemek világába bevezeti és a szellemek idézésére oktatja. Gyakran eltérnek a mester és a tanítvány útjain, ha ez utóbbi oly fogásokkal él, amelyeket amaz nem ismer.

A sámánok segítségét nagyobbára betegségek és egyéb szerencsétlenségek alkalmával veszik igénybe. A meghívott bűbájos először is hosszú póznát fog, melynek felső végén néhány szál lószőr van, a beteg fölött érthetetlen nyelven bűvös igéket mond, a beteget átkarolja, és közlekedik azzal a szellemmel, akit a szenvedő kínzójának tartanak. A szellem erre közli vele, hogy honnan jött, mivel lehet haragját kiengesztelni, és hogy a beteget rokonainak minden könyörgése mellett és minden áron meg akarja ölni, meg hogy csak bizonyos állatok vagy bizonyos ajándékok feláldozása által elégíthető ki. Erre aztán a szellemtől kívánt tehenet vagy lovat elővezetik, a sámán teljes díszét ölti fel és az igazi boszorkányság megkezdődik. Ez a díszruha lényegesen különbözik a jakutok közönséges öltözetétől. A sámán a többi halandótól való megkülönböztetésül haját sohasem nyírja meg, rendesen kétoldalt lefüggő fonadékban hordja és csak a varázslás ténykedésénél bontja ki

és lebegteti nagyobb hatás kedvéért. Ruhája maga bőrből való rövid félkaftánból áll, melynek hátsó része hosszabb az elsőnél és melynek széléről hosszan a földön húzódó bojtok csüngenek le. Hátul öt sor vascsörgő van rávarrva és a háta közepén vasgyűrű van, melyet napnak neveznek. Ezt a kaftánt nem varrják meg, hanem szíjakkal kötik össze és elöl térdig érő kötény van rákötve, amelyre két nagy vasgyűrű, meg más különös alakú holmi van erősítve. A kaftán ujján is vannak vas csörgők és alakok, hogy a bűbájos minden mozdulatát sokat sejtető zörej kísérje. Bal kezében tartja a sámán a dobot, jobbjában a dobverőt, mely bőrrel van bevonva. Így felkészülve megtekinti az áldozati állatot, és ha ez netalán nem felel meg a gonosz szellem kívánalmainak, másikat követel. Ha akadt olyan, melyen a kellő jelek megvannak, azt elől megragadja és eközben érthetetlen hangokon kiált. Az állat bőg és jobbra-balra hánykolódik, amit a jakutok arra magyaráznak, hogy a gonosz szellem belebújt, mire aztán másnap reggel az áldozatok helyére vezetik, levágják, fejét s bőrét felakasztják, húsát pedig megfőzik és elköltik. Ha aztán a beteg az egész eljárás után egészségét visszanyeri, akkor a sámán öt rubelt kér tiszteletdíjul; ha azonban meghal, a varázsló nem kap semmit és beérheti a zsíros húsdarabokkal. Egészben véve csaláson és a legotrombább ámításon nyugszik e sámánok egész mestersége. Néha vérrel teli tömlőt kötnek ruháik alá, aztán úgy tesznek, mintha hasukba szúrnának, hogy a nézőket a nagy vérzéssel megindítsák; mások ruhája alatt nyírfa kérge van, ezek után mindenféle fegyvert döfnek a testükbe anélkül, hogy megsérülnének. Van azonkívül még különféle varázsige, melyet, mint forrásunk előadja, nemcsak a jakutok, hanem az ott élő orosz keresztények maguk is használnak.

A jakutok *nemzeti jellemének* fővonása a különböző szerzők egybehangzó állítása szerint bosszúvágy, civakodás, titkolódzás, bizonyos természetes vonzalom a henyeség iránt és mindezzel együtt bizonyos fokú ravasz-

ság, ügyesség és vállalkozó szellem, mely csak ritkán hiányzik. Sértést, melyet rajta elkövettek, a jakut ember soha nem bír elfelejteni; ha maga nem állhat érte bosszút, ennek kötelmét fiára vagy legközelebbi rokonára ruházza. Vendégszeretetüket épp úgy dicsőítik, mint a világ összes többi törökét, ámbár különben nem valami nagyon tűnnek ki azáltal, hogy a társas életet kedvelnék, minthogy lakásaik nagyobbára elszórva, egymástól meglehetős távolságban vannak. Első tekintetre elfogultnak, gyanútlannak és ábrándosnak látszik, azonban azt állítják, hogy e tulajdonságok alatt jókora adag bizalmatlanság, aggódó óvatosság és ravaszság rejtőzik, úgy hogy sokkal gyakrabban csalják meg a jakutok orosz szomszédjaikat, mint amennyiszer emezek őket. Mindenkit ostobának tartanak, aki nem ragadja meg az alkalmat, mely felebarátja megcsalhatására kínálkozik; nem is annyira szükségből szoktak lopni, mint inkább azért, hogy ügyességüket fitogtassák. Bámulatos nagy emlékezőtehetségük, mert gyakran olyant mondanak el a legnagyobb pontossággal, ami húsz évvel azelőtt történt. Hogy mégis csak ritkán tesznek szert jómódra, jóllehet annyi jeles tulajdonságuk van, annak az oka nagyobbára rendkívüli renyheségük; az orosz államnak csak nagyon jelentéktelen adót fizetnek, azonban a föld művelését tökéletesen elhanyagolják, pedig az különben bőségesen fizethetné meg fáradozásukat. Éppen olyan mértéktelen elöljáróik gőgje, kiknek a nép azelőtt majdnem istent megillető tisztelettel adózott.

Tekintve ezt a komor, hallgatag természetet, meg talán azért is, mert az éghajlat rendkívül zord, nem ütközhetünk meg azon, hogy a jakutok képzelőereje csak kevéssé fejlődött ki. Népdalaik jelentéktelenek és költészetük csak oly tárgyakra szorítkozik, amelyekhez szemük leginkább szokott. Mint afféle költői ömlengést jegyzi fel Scsukin a következő dalt: «Fagy után meleget ad nekünk Isten. Teheneink megborjadzanak, a fű felcsírázik, marháink meghíznak, sok tejünk lesz, kumiszt csinálunk belő-

le, iszunk és felvidulunk.» Hangszereik sincsenek s még kevésbé van nemzeti táncuk.

Annál inkább csudálkozhatunk azon, hogy nyelvüket idegen befolyástól eddigelé oly híven megóvhatták és hogy még az oroszokkal való sűrű érintkezésben is, amelynek például Jakutszkban ki vannak téve, ahelyett, hogy ők fogadták volna el hódítóik nyelvét, valósággal kényszerítették ezeket a jakut nyelv megtanulására. «Nevezetes» (így ír a «Russiche Revue» névtelen szerzője), «hogy vegyes házasságokból származó gyermekek, ámbár orosz atyjuk vagy orosz anyjuk műveltsége a túlnyomó, majdnem mindig vagy egészen járatlanok az orosz nyelvben, vagy legföljebb nagyon kevéssé értik. Sőt felnőtt oroszok is, akik hosszú ideig jakutok közt éltek, anyanyelvükkel csak rendkívüli esetekben és csak ha elkerülhetetlenül szükséges, szoktak élni. Jakutszk városában, ahol sok letelepedett, részben művelt jakut van, a tisztviselők és kereskedők társadalmi köreiben túlnyomóan a jakut nyelv uralkodik. Az istentiszteletet is e nyelven tartják, hogy a kereszténység útját jobban egyengessék.» Ez már csak, úgy látszik, nemzeti öntudatra vall; azonban az orosz műveltség mérge, a pálinka, sajnos, gyakorolja pusztító hatását, és Rittichnek igaza van, mikor azt mondja: «Hiába minden, e nép leírásánál is érzi az etnográfus, hogy halotti jelentést ír.»

Házi *szokásaik* és *erkölcseik* közül is a *házasságot* említjük meg, melyet a jakutok, valamint a többi török népek is már a felek legzsengébb ifjúkorában szoktak megkötni. Mivel keresztények, csak egy nőt volna szabad elvenniük; azonban ritka köztük az olyan ember, akinek nincs két felesége, amihez az orosz papok természetesen szemet hunynak, minthogy csak egy feleségükkel esketik meg őket a törvény szerint. A házassághoz szükséges a szülők beleegyezése. Először szerelem követét küldenek a leányos házba, és ha a leány atyja beleegyezett, akkor megjelenik a leendő férj atyjával együtt; alkudoznak a kalimon[LXXX] és az ajándékokon, amelyek kell, hogy a kalim felét megüssék.

Csak ez üzleti ügy befejezése után mennek a menyasszonyhoz, kinek hallgatását a «cui tacet, consentire videtur[LXXXI]» elvénél fogva beleegyezésnek veszik. A kalim rendesen tíz ménből, tíz kancából csikóstul, tíz erős ökörből, tíz jó tehénből áll; ehhez még húsz hízott ökör és tehén húsa is járul. Azonkívül kell, hogy a vőlegény atyja a menyasszony atyjának százötven és anyjának száz rubelt fizessen. Ha a kalim, melyet az ifjúnak fizetnie kell, rendkívüli értékű, akkor a menyasszonynak gazdagon díszített képet, két ezüsttel kivert szerszámú lovat, húsz hízott tehenet, egy evetbőr bundát, ezüsttel hímzett nyári és téli süvegeket, fülbevalókat, nyakláncokat stb. kell férje házába vinnie. A kalimot nagyságához mérten két részben fizetik. Az első rész fizetése alkalmával a menyasszonynak leendő férje szüleit és ezek kíséretét, melynek száma gyakran kétszáz emberre rúg, meg kell vendégelnie. A vőlegény ez alkalommal menyasszonya jurtjának bejáratától jobbra áll, szülei pedig ettől balra foglalnak helyet. A sámán eközben már letelepedett az apai nyugvóágyra. A szertartás libatiókkal[LXXXII] kezdődik; a vőlegény ugyanis olvasztott zsírt önt a tűzbe, leveszi kalapját és háromszor hajtja meg fejét. A sámán erre azt kívánja neki, hogy a házas frigyet szerencsésen megkezdje, nejével sok gyermeket nemzzen, hogy marhaállománya gyarapodjék, szóval, hogy gazdag emberré legyen. E szertartás végeztével visszavonul a vőlegény, leveti úti köntösét, ünneplőruhát ölt fel és ismét megjelenvén kíséretével a jurtban helyet foglal a menyasszonyi ágyon és valami takaróval betakarózik. Ez egész ünnepiesség alatt a menyasszonynak a szomszédos jurtban kell tartózkodnia. A vendégek most lakomához fognak és miután mindenki visszavonult, a vőlegény élhet férji jogaival. Három nap múlva eltávoznak a vendégek, miután a kalim része meg van fizetve és a menyasszony részéről az ajándékok egy része át van szolgáltatva. Csak akkor, mikor a kalim már egészen van megfizetve, hagyja el a menyecske apja házát és költözködik férjeébe a következő módon. Mikor a férje lakásához köze-

lednek, a menyasszony rokonai eltakarják arcát egy hölgymenyét bundával, két férfi pedig előresiet, hogy a menyasszony jöttét jelentse. Mikor megérkeznek, az egész társaságot bőségesen kell kumisszal megvendégelni, mindenkinek kell egy kis ajándékot kapnia, és csak azután vonul a menyecske elé ipa napa, hogy új lakásába bevezesse, mikor is a menyecskének természetesen mindenelőtt zsírt kell a tűzbe öntenie; ugyanakkor a szintén ott levő sámán a már említett áldó igékkel üdvözli. Másnap a sámán a vőlegény atyjának fejére új süveget tesz; megint zsírt öntenek a tűzbe, megint esedeznek a jó szellemeknek az új házasok érdekében és újra se hossza, se vége az ünnepiességnek, játéknak és más mulatságnak. Ha aztán a pogány szertartásoknak végük van, illedelem okáért még az orosz papság szolgálatait is veszik igénybe.

Általában kitűnnek a jakutok családjuk iránt érzett kiváló szeretetükkel. Gyermekeiket megölelik, fejöket, nyakukat, sőt ruháikat is meg-megszaglálják, de nem csókolják meg őket; csak a városiak, meg az oroszokkal sűrű érintkezésben levő jakutok fogadták el a csókolás szokását. Más szokásaik közül még említésre méltó, hogy az apa gyermeke *születése* alkalmával legközelebbi rokonait vendégségre hívja meg és ez alkalommal az újszülöttnek nevet ad; ha lánya született, ez az ünneplés elmarad. Ha valamely jakut *meghal,* ugyanaznap el is temetik; sírjába néhány ruhadarabot tesznek és néha paripáját is megölve minden szerszámával együtt melléje temetik. A sír fölött gerendákból állványt csinálnak, erre lóbőröket fejestül együtt akasztanak és a sírt lóháton háromszor megkerülik. A megholt legközelebbi rokonai nem mennek közel a sírhoz, hanem némi távolságban hátramaradnak és panaszos hangokat hallatnak. A jurtot, melyben valaki meghalt, a család elhagyja, minthogy az ott tanyázó gonosz szellemek hatása alatt nem akar maradni; ezeket áldozatokkal igyekszik kiengesztelni. Ételt és italt tesznek a halott mellé sírjába, abban a hiszemben, hogy arra szüksége lesz.

A jakut nép más töredékeiről megjegyzi Pauli, hogy a giganszki nemzetség az Anabara és Léna közt becsületességével, patriarchális életével és bizonyos tisztasággal tűnik ki. Ezek az emberek ama végeérhetetlen mocsarak közt laknak, melyek egész a Jeges-tengerig húzódnak; nagyobbára a vad jávorszarvas szolgál nekik eledelül, amelyek húsát magok közt egyenlően felosztják, bőrét pedig sorban mindig másnak adják. Ezek jóindulatú, komoly hangulatú és mégis vendégszerető emberek, kik szükségleteikben nagyon szerények; folytonos nomád életet élnek, vadászattal és halászattal foglalkoznak és mamutfogakat keresnek. A Turokhanszk területén lakó Jenyiszejszki jakutok két jelentéktelen nemzetségből állnak; fenn északon a legzordabb éghajlat alatt laknak és jóllehet hosszú ideje, hogy testvéreiktől elszakadtak, mégsem különböznek ezektől valami nagyon. Az említett töredékek egyike a Sarohina nevű faluban lakik, Turohanszktól harmincversztnyire, a Solokának, a Jenyiszej egy mellékfolyójának torkolatánál; a másik pedig még messzebb északon a Keta, Popigaj, Oka, Hatanga és Aanabara folyó partjain tartózkodik. Ez emberek viselete már inkább a szamojédekéhez hasonló; csak a gazdagabbak ismerik az ing használatát; pedig e jakutok jobb módban vannak, mint a Jakutszk területén lakó testvéreik. Azt mondják, minden családnak legalább negyven vagy ötven szelidített rénszarvasa van. Ezek az emberek most már mindnyájan keresztények, azonban azelőtt más vallásuk volt, mely szerint kilenc mennynek létezésében hittek; ezek közül hétben valamennyi állat volt, a nyolcadikban a villám és mennydörgés istene, a kilencedikben pedig a mindenható teremtő feleségével együtt lakott.

Történet

Minthogy a jakutok eredetéről való sejtelmünket már előbb kifejtettük, azért itt mint e nép történeti élményei

csak azok az adatok találhatnak helyet, amelyek arra vonatkoznak, hogy mi módon ismerkedtek meg először az oroszok a jakutokkal és hogyan alapították meg ott fenn északon az orosz hatalmat. Mint Fischernek Szibériai történetéből látható, egy kis csapat mangaszaj már 1607-ben ért a Lénához, habár határozottabb hírek a jakutok népéről csak tizenhárom évvel később, tudniillik 1620-ban, éspedig a tunguzok közvetítése által jutottak az orosz hódítókhoz. A bátor kalandorok, akik akkor hihetetlen kicsiny számmal a fagyos észak ismeretlen vidékeibe nyomultak és puszta megjelenésökkel a természetnek semmit sem sejtő fiaiba, kik ott laktak, mód nélkül való félelmet öntöttek, természetesen sokkal kevésbé gondoltak arra, hogy azt az országot a moszkvai fejedelem nevében annak rendje s módja szerint birtokukba vegyék, mint inkább arra, hogy óriási fáradalmaikért jutalmat és kincseket kapjanak. Mikor Galkin orosz kozák kapitány Ilja Jermolint, a zászlótartót öt kozákkal együtt elküldötte a Léna felé, hogy az előbb eltávozott Vaszilij Bugort megkeresse, akkor értesültek először az oroszok a Csaja torkolatánál arról, hogy a Léna partjain él a jakutok népe, mely a hír szerint nagyban foglalkozott baromfitenyésztéssel és mint ügyes vadász jó sok becses szűcsárú birtokában volt. Egyúttal azonban azt is hallották az oroszok, hogy a jakutok országában roppant hideg uralkodik és hogy az oda vezető út a közben lakó hatalmas tunguzok miatt nagy veszedelmekkel és nehézségekkel van összekötve. Jermolin tehát nem merte a vállalatot egymaga megkezdeni. Utána következett a bátrabb Beketov, aki az 1632. év tavaszán az első osztrogot, vagyis sánckarókkal megerősített építette védelmi mű-félét, szó szerint fegyházat, erősséget, építette és Jakuczki-Osztrognak elnevezte. Az ellenállás, amelyre Beketov abban az időben a jakutok közt akadt, nagyon csekély volt; régi hírek, melyek az oroszok idegen népének megjelenéséről szóltak, és még inkább a lövő fegyverekről, melyekkel az oroszok rendelkeztek, elterjedt mesék a jakutok egész bátorságát

elvették; nyugodtan engedték, hogy az idegenek letelepedjenek, sőt még bizonyos örömet is árultak el, hogy azzal alkalmuk akadt, hogy kereskedelmi viszonyok kötése által bizonyos életszükségletekre tehessenek szert, amelyeket nagyon megkívántak. Így a többi közt azt jegyezték fel, hogy a jakutok egy orosz készítményű üstért annyi cobolybőrt adtak, amennyi belefért, ami, ez értékes bőrök nagy árát tekintve, mindenesetre óriási nyereséggel járt.

Bizonyosan ezen és sok más csábító haszon hintette el a hódítók közt a viszálykodás magvát. A versengés először a mangaszajok és a turukhanszki kozákok közt vetett lobot. Mindegyikök azt vitatta, hogy a felfedezés elsőbbségének joga őt illeti meg, azaz mindegyikök akarta a jakutok népét a cár nevében a saját hasznára kizsákmányolni, és mikor ez a nép, kétfelől szorongatva, átlátta, hogy örökös fosztogatásnak van kitéve, akkor Galkin kozák kapitány rablási vágya 1633-ban lázadást idézett elő. Bizonyos Mimak nevű törzsfő vezérlete alatt hatszáz jakut nekiment Jakutszki-Osztrognak, azt hosszabb ideig vívta, azonban üres kézzel semmit sem érhetett el és azután a hegyeken át tovább észak felé vonult, hogy ott új hazát alapítson. Az oroszok tehát háborítatlanul maradtak meg az ország birtokában, de viszálykodásaik egymás közt folyton tartottak, míg végre 1641-ben Moszkvából egy vajdát küldöttek, aki a fővezérletet átvette és a nyugalmat helyreállította.

Azóta a telepek lassan-lassan szaporodtak. A jakutok területe jelenleg az irkutszki, kirenszki és jakutszki kerületre oszlik, a következő jelentékeny helységekkel: Jakutszk, Oljokma, Viljujszk, Verhojanszk és Kolima; az egész területen Scsukinnak az 1838. évről szóló adatai szerint 89 560 férfiból és 90 067 nőből álló népesség él, amely főösszegbe az orosz nemzetiségűek is bele vannak foglalva, minthogy a tulajdonképpen való jakutok száma alig üti meg a 80 000-et.

Végül a szibériai törökökről szóló statisztikai adatokra akarunk egy tekintetet vetni, azonban már előre is megjegyezzük, hogy ezek az adatok a különböző szerzőknél egymástól eltérnek és hogy ezért a főösszeg nem egykönnyen határozható meg. Ha e célból végigtekintjük az előttünk levő kútfőket, tudniillik Paulit, a «Narodij» című művet, mely szerző neve nélkül jelent meg, és Rittichet, akkor azt találjuk, hogy Pauli a közigazgatási felosztásra való tekintettel

a Jenyiszejszki kormányzóságban	22.000
a tobolszki és tomszki kormányzóságban	40.000
a minuszinszki kerületben	20.000
tehát összesen	82.000

lelket számlál össze, akiket aztán nemzetiségök szerint felosztva a következőképpen ád elénk:

kacsinc van	9.500
kizilc	4.000
szagaji	11.000
beltir	1.500
kaibal	1.100
karagasz	500
teleut (Tomszkban)	2.000
teleut (Kondomában)	5.000
összesen	34.600

E számadatoktól eltérőleg Jadrinczevnél (Russ. Revue, XXI. K. 12. füzet) azt találjuk, hogy a tomszki és tobolszki kormányzóságban 50 466 tatár és 48 258 altaji van, holott Venjukov («Die Russ. Asiat. Grenzlande» 236. lap)

8.000 szagajiról,
6.500 kacsinszról és
800 karagaszról

beszél, aztán összetéve 25.000 urjankhot és 24.000 finntörök lakost, tehát 49.000 lelket vesz fel.

Ezzel szemben Rittichnél ezt találjuk:

Az irkutszki kormányzóságban	.....	1.900
a jenyiszejszki "	.....	20.500
a tomszki "	.....	13.000
a tobolszki "	.....	26.000
szojot	.....	13.500 van,
ami összesen	.....	74.900.

Végül még Radloff adatait említjük meg; e szerző sokat emlegetett néprajzi áttekintésében azt írja, hogy

teleut van	.....	5.782
tulajdonképpen való altaji	.....	11.824
sór	.....	10.688
	.....	2.588
erdei tatár	.....	2.464
kumandinc	.....	2.177
kizilc	.....	4.362
csulim-tatár	.....	500
szagaji	.....	2.166
beltir	.....	2.640
karagasz	.....	543
koibal	.....	840
kacsinc	.....	9.908
összesen	.....	56.482 egyén.

Ezekhez még a 80.000 jakutot kell számítani, úgy hogy mindent összevéve talán leginkább megközelíthetjük a valóságot, ha nem tekintve a különbö számadatokat, a *szibériai törökök összes számát 150.000 lélekre becsüljük.*

II.
KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRÖKÖK

I. NOMÁDOK ÉS FÉLNOMÁDOK

Valamint az állat, az éhség és szomjúság ösztönétől üzetve, a hegyeken és a völgyekben, az erdőkben és a pusztaságon ide s tova jár a fenntartására szükséges táplálékot megkeresni: éppen úgy kellett az embernek is létezése ősi állapotában – mikor még nem voltak neki eszközei tápszerének mesterséges beszerzésére – egyik helyről a másikra vándorolni, vagyis *nomád életet* folytatni. Eleinte csak családjával és hozzátartozóival barangolt, de később, mikor állatokat szelídített és állattenyésztővé lett, szűk hazájának határait annál inkább is ki kellett terjesztenie, mert az őt követő nyáj hamar elfogyasztá a legelő füvét s őneki, hogy saját táplálékát biztosítsa, háziállatainak élelméről is

kellett gondoskodnia. Így keletkeztek a pásztornépek, vagyis a nomád társaságok, melyeknek nagysága éppen oly különböző volt a talaj minősége és az éghajlat föltételei szerint, amint a primitív vagy nomád állapotnak hosszabb vagy rövidebb tartama a saját körében előforduló, vagy a szomszédos népeknél kitört politikai vagy társadalmi forradalmaktól függött. Az először említett körülményt tekintve világossá lesz, hogy miért nomád az urál-altaji és speciálisan a török-tatár fajnak túlnyomó része, s hogy az időnek erőszakos viharai dacára, melyek Ázsiának az általa lakott részén átvonultak, miért maradt egész a jelenkorig sokkal hívebb a vándorélethez, mint bármelyik nép a földön; mert ma már általánosan ismert dolog, hogy olyan megtestesült nomádok, mint a törökök, sem Afrikában vagy Amerikában, sem Ausztráliában nincsenek és nem is voltak. Belső-Ázsiának messze kiterjedt pusztaságához, mely keleti Mongóliától, név szerint az Jin-san-Hingan hegylánctól délnyugati irányban keleti Turkesztánon át, kevés megszakítással, a Káspi-tenger keleti partjáig húzódik, semmi általunk ismert pusztavidék nem hasonlítható, még Ausztrália belseje sem, hol kietlen és sivár ugyan a természet, de hegyláncokkal levén átszelve nem pusztaság a szó tulajdonképpen való értelmében. A talajviszonyok e specialitását kell tehát a török-tatár faj etnikai tulajdonságának fő okául tekinteni. Ázsia ezen részének beláthatatlan síkságán eleitől fogva ural-altaji eredetű pásztornépek barangoltak, itt kisebb, ott nagyobb tömegekben, de mindig a bizonyos törzsekből és főosztályokból álló csoportokban; mert amint például a mongolok kezdettől fogva a szajáni hegységtől délre és a nagy Góbi-, vagy Sami-sivatagon voltak honosak, úgy a törököket az Altajtól a Kaukázusig terjedő pusztaság bennszülötteinek lehet tekintenünk.

Nem tekintve tehát a korlátlan vándorlási vágyat, a nomádoknál éppen úgy föl kell tennünk a «haza» fogalmának megvoltát, mint a letelepülteknél. Egyes sátorcsoportok vagy családok évről évre barangolnak a hódítás vagy meg-

szokás jogánál fogva sajátjukká lett legelőkön és ivóvizet szolgáltató térségeken mindaddig, míg törzsbeli viszálykodások – melyek legtöbbször a legelőhelyek választása miatt keletkeztek – vagy más, a külvilággal való érintkezésből származó harcok és háborúk szükségessé nem teszik a nagyobb mértékben való kiköltözködést, amikor aztán a tulajdonképpen való hazának határát – természetesen nem egyszerre, hanem lassankint – átlépik és az atyák ősi otthonát elhagyják, amint ezt, a történelmi korszakban, a török népelemek mindenfelé ömlő áramlatából látjuk. Ha a nomád ilyen néptolulás alkalmával olyan vidékre jut, amelynek klimatikus és talajbeli viszonyai hasonlók előbbi hazájának föltételeihez, akkor mindenesetre folytatni fogja az előbbeni és megkedvelt életmódot, vagyis nomád marad. De ha az ellenkező eset történik, vagyis ha valamely nomád társaság letelepült lakosság határaihoz kerül, akkor átalakulása elmaradhatatlan; mert előbb vagy utóbb a szomszédos állandó lakhelyek befolyása alá kerül s a primitív vándorélettel föl kell hagynia.

Az ilynemű átalakulás processzusa magától érthetőleg csak lassan, csak fokozatosan mehet végbe s elsősorban a letelepült népség műveltségi fokától s csak másodsorban függ a nomádok etnikai sajátságaitól; legalább ezt bizonyítja számos példa a történelemben, mert a török nomádokat valamely letelepült török lakosság és török kormányzási szellem sohasem tudta oly könnyen a stabilis életmódra rávenni, mint az iráni kormányzat és iráni társadalom, vagyis a régibb kultúra. Nagyon érdekes azon egyes fázisok szemlélése, melyeken valamely nomád társadalom az átalakulás processzusában keresztülmegy. Az érintkezés legelőször természetesen az illető társadalmak legszélsőbb vonalán történik, ahol egyrészről a letelepültek műveltségi foka a legalsó nívón áll, másrészről már magáról a nomádról is lecsiszolódott a beléoltott vadságnak több vonása, sokkal hajlékonyabbá vált s az új életmódnak varázsereje úgyszólván már elcsábította. Amik a nomádra nézve a legnagyobb vonzóerőt gyakorolják, korántsem a rendezett

társadalmi állapot, a jobb s az éghajlat viszontagságai ellen inkább oltalmazó lakások vagy az aránylag nagyobb biztonsága a személynek és tulajdonnak, hanem az egyes fényűzési tárgyak, az élet kényelmességei és főleg a fegyverekben való gazdagság, amely vágyainak legszebb ideálját alkotja. Ő olyan embert lát közvetlen szomszédságában, aki jobban öltözködik, jobban táplálkozik s olyan eszközök- és házi szerekkel rendelkezik, melyekre ő sohasem tekinthet sóvárgó szemek nélkül s minthogy az ilyenféle javak erőszakos elsajátítása nem mindig lehetséges, minthogy a háborút, rablást és pusztítást nem mindig lehet alkalmazni: így eljut a nomád – lehetne mondani, önkéntelenül – azon útra, amely mint a letelepült és nomád, e két, alapjában különböző életmód között való átmenet, mindenütt és minden időben föltalálható volt. A közeledés legtöbbször megpróbált eszközének, ilyen esetekben, eleitől fogva a földművelés mutatkozik, a földművelés, melytől a legjobban megtestesült nomád sem idegenkedik teljesen; mert az eddig uralkodott nézettel szemben biztosan állíthatjuk, hogy létezésük legprimitívebb stádiumában maguk a török-tatárok is műveltek földet, ahol a talajviszonyok megengedték, sőt az emberi művelődés ezen ágát, minden külső ösztönzés nélkül, önmaguktól tanulták. Természetesen az emberi foglalkozásnak ezen ága eleinte csak némely cucurbitaceák és hüvelyes vetemények művelésére szorítkozott, melyhez később a legalsóbb fajú gabonák járultak, de ez a foglalkozás is elegendő volt arra, hogy a nomádot vándorlási idejének rövidítésére és a vándorlási célból választott térség meghatározására bírja; mert az év több hónapján keresztül családját vagy sátorát egy és ugyanazon helyen kellett hagynia, amíg a földművelés termékei megértek és betakaríttattak. Ez a csírája a letelepült életmódnak s ha a nomádok ezen osztályához tartozó pusztalakó a művelhető s bővizű talajon lakó megtelepült nép szomszédja volt, akkor szükségképpen bekövetkezett nála azon életmód, melyet *félnomád* névvel szoktunk jelölni.

A félnomád – aki leginkább a pusztaság szélén lakik – azzal adja első jelét a stabilitásnak, hogy a talaj termékeinek és a földműveléshez szükséges eszközöknek befogadására csűr, vagy kamra alakú szilárd épületet, mégpedig ablaktalan, sötét, komor agyagkunyhót csinál, melyben nem szeret lakni – sőt még kedvelt állatát, a lovat sem akarja elhelyezni benne – mert a szabadban felütött, szellő-járta sátort többre becsüli, s a szilárd épület megnevezésére azt a szót használja, mely tulajdonképpen a «sötét, homályos, elzárt» fogalmát fejezi ki s amelyből származott a «fogság» és «pokol» elnevezése is. De nemcsak a lakási viszonyok árulják el a nomád és letelepült életmód tarka vegyületét, hanem a mindennapi élet mozzanatait is. Így például a társadalomnak női része hamarabb lesz félnomáddá, mint a férfi része; mert ez utóbbi tavaszkor már elhagyja a félig szilárd lakhelyet, az év háromnegyed részét a pusztán és a nyílt síkságon tölti s csak hideg télben keres menhelyet a háznál, míg az első a szilárd lakhely közelében való huzamosabb maradás és némely iparágak gyakorlása következtében a sivár pusztaságon töltött durva életben semmi gyönyörűségét nem találja s a letelepült életmódhoz vonzódik. A harc és ellenállás a nomád társadalomnak csak férfirészénél tart sokáig és ez a határozatlanság a félnomádnak minden cselekedetére s egész gondolkodásmódjára ráüti bélyegét. Már a félnomádnak külső megjelenésében nem találjuk fel a pusztaság édes gyermekének feszes testtartását, mozgékony szemeit, bátor tekintetét, gyors tagjártatását és fürgeségét, – amint ezt Perzsia és Khiva között megtett utamon elég alkalmam volt szemlélni. Délen, tudniillik a Görgen és Etrek folyók mellett egészen nomád jomutokkal érintkeztem s teljesen különbözőknek találtam őket a pusztaság szélén Khiva mellett lakó testvéreiktől, kik pedig ugyanazon törzsből vagy éppen ugyanazon ágból valók voltak, s nemcsak a fizikai jellegek, hanem még inkább a szellemi tehetség, világnézet és néha már az erkölcsi élet tekintetében is pregnánsnak

tűnnek fel az egy helyen való hosszabb tartózkodásból eredő tulajdonságok. A félnomád többé nem oly vidám, élénk szellemű, vakmerő, bátor és rajongó, mint törzsbeli társa, aki még csak sátort, de nem házat ismer. A félnomád csak nehezen határozza el magát valamely kalandra, a felsőbbség nyomását itt vagy ott eltűri, amit a puszta szabad gyermeke nem bír elviselni; vallási elmélkedésekre nagyon hajlandó, míg a nomád örökli a vak babonát, egyszóval: a félnomád, ha pontosan megfigyeljük, érdekes fölvilágosítást ad a legkülönbözőbb kérdésekről, melyek a stabilis társadalmi állapotok keletkezésére vonatkoznak; mert az egyes halvány vonásokról már fölismerhetjük a későbben elkészülő képnek fény- és árnyoldalait.

Nem érdektelen az átmeneti korszak időtartama körül vizsgálódnunk. Az árják a nomád életmód korszakán már régen átmentek s e faj nem egészen megtelepült tagjainak kis töredékeiről, tudniillik a dzsemsidik, hezarek, firuzkuhik és csihar-ajmakokról már azért sem lehet szó, mert etnikai tekintetben az ősi típust és ősi szokásokat elveszítették, a velük szomszédos török-tatárok politikai bonyodalmai által bizonyos faji tulajdonságok kifejtésében megzavartattak.[LXXXIII] A törökökre vonatkozólag e dologban már konkrét példák után ítélhetünk s úgyszólván axióma gyanánt állíthatjuk fel, hogy a *letelepült életmódtól határozottan idegenkednek, nomádokból félnomádokká csak a körülmények kényszerítő hatalma tette őket s a félnomád állapotban századokig megmaradnak, ha valamely művelt állam vaskeze vagy valamely szomszédos, békeszerető népnek túlnyomó száma nem kényszeríti őket letelepülésre.*

Ezt néhány példával akarjuk illusztrálni. Perzsia török lakossága közül csak az a töredék tekinthető teljesen megtelepültnek, amely – a szeldzsukidákkal jövén – a mai Azerbajdzsánt lakja, míg e tartomány északi részén lakó sahszevendek, karapapakok és terekmék még mindig félnomádok, dacára, hogy már több mint kétszáz évvel ezelőtt jöttek ide a Káspi-tenger déli és keleti partjáról. Az

Oxus[LXXXIV] bal partján, Kerki és Csihardsuj[LXXXV] között lakó erszarik[LXXXVI], százötven évvel előbb történt település után is még nagyon gyönge félnomádok; a jomutok Khiva délnyugati részén még kevésbé vertek gyökeret s a *kipcsak* néven ismert kara-kirgizek Ferghana keleti részén, akik már több évszázad óta lakják a Pamir és az Iszik-köl közt levő területet, csak kis részben nevezhetők félnomádoknak. De az állandó lakhely ellen a legnagyobb ellenállást azon kazak-kirgizek tanúsítják, akik már több mint háromszáz év óta a Jaxartes[LXXXVII] bal partján laknak, anélkül, hogy eddigelé valami jelentékeny félnomád társadalmat tudtak volna teremteni. A Turkesztán kánságaiban lakó özbegek – a csaknem ezer év alatt a pusztaságról árják közé, a mai kánságok kulturális körébe úgyszólván beleerőszakolt törököknek maradékai – évszázadokig küzdöttek a megtelepült életmód heterogén föltételei ellen s még ma is magukon hordják, életük sok vonásában, a «kénytelen letelepült» bélyegét. Sőt van az oszmánoknak is két töredéke, tudniillik a *türkmenek* Szivasz körül és a *jürükök* (azaz vándorlók) Brussza környékén, akik egy később keletről nyugatra nyomult, szeldzsuk eredetű törzshöz tartoztak s egész mai napig nem tudtak lemondani a nomád életről.

Egészen haszontalan munka volna tehát azon kérdéssel foglalkozni, hogy mennyi időre volna szükség, amíg valamely török eredetű nomád néptörzs letelepült, földművelő és békés foglalkozást űző néppé vált; mert – amint a tapasztalat mutatja – ilyen kísérlet az ázsiai talajon – kevés kivétellel – *sohasem* s Európában csak ott sikerült, ahol a bevándorolt nomádokat a megtelepült lakosságnak majoritása úgyszólván elnyomta. Tehát az időtartam kérdését mellőzve, jobban megérdemli a fáradságot, ha azon okokat kutatjuk, amelyek ezen a rendezett állapotokhoz és békés életmódhoz szokott ember előtt különösnek látszó kívánságnak, helyesebben mondva: a jobb életmóddal szemben való makacsságnak motívumai gyanánt szerepeltek. Ennek magyarázatában legelőbb is a *felsőség érzetével* talál-

kozunk, melyet a nomád a megtelepülttel szemben táplál s minden időben ki is mutatott. Hogy vajon az emberben levő szabadságvágy, mely a röghöz való tapadás által nem növekedik, hanem inkább csorbát szenved, vagy pedig a vándoréletben erősebben föllépő újsági inger s az életben való gyorsabb és gyakoribb váltakozás-e a nagyobb befolyású, nehezen lehetne meghatározni. Mi azt hisszük, hogy mind a kettő együtt költi fel a puszta fiának keblében ezen érzelmet s az a meggyőződése támad, hogy ő, akit nem korlátoz sem határvonal a hazájában, sem törvény a cselekvésében, szabadabb és boldogabb ember, mint a szilárd épület és a stabilis életmód védelme alatt élő embertársai. Ehhez járul még a vérnek s eredetnek nagyobb tisztasága, mellyel a nomád a megtelepülttel szemben kérkedik, mégpedig jogosan kérkedik; mert ha az arisztokratikus igényeket akarnák mérlegelni, mindig a nomádé volna a győzelem a megtelepült fölött. Az Enezeh-, vagy Samr-törzsből való beduin mindig megvetéssel tekint az arab pusztaság északkeleti és északnyugati szélén levő városi lakókra, vagyis iraki és szíriai törzsrokonaira. Nem tagadja ugyan meg a vérrokonságot, de fattyúknak, keverékeknek nevezi őket, amit valóban megérdemelnek; mert az a nép, mely falakat épít, földet művel és békés foglalkozásra adta magát, a fajkereszteződésnek szabad utat engedett s etnikai tekintetben hihetetlenül gyors idő alatt kivetkőzik nemzetiségéből. S amilyen a szíriai és iraki a beduin előtt, éppen olyan az özbeg és kurama[LXXXVIII] a kirgiz és turkomán előtt, mindkettő elpuhult és elromlott embereket – bár törököket – lát az elsőkben s e lenézést mindenféle gúnyszavakban fejezi ki; ámbár az özbeg, a szíriaihoz hasonlítva, még csak a félnomád nevet érdemli meg. Második motívumnak tekinthetjük a nomádnak természetében mélyen gyökeret vert konzervativizmust, melynél fogva a világ folyásában előforduló minden újítás ellen nagyobb megátalkodottságot tanúsít, mint más, szintén ázsiai kultúra emlőjén nevelkedett keleti nép. A szkítáknak Elő-Ázsiába való nyomulása óta a

Kr. e. VII. században, egészen az özbegeknek Közép-Ázsiában való győzelméig azt mutatja a történelem, hogy a nomádok, habár évszázadokig uralkodtak is művelt tartományok fölött, a meghódított letelepült lakossággal soha sem amalgamizálódtak tökéletesen, s még a nyelv, erkölcsök és szokások átvétele mellett is a vezérszerep megtartása által tűntek ki s a kardhoz szokott kezüket földművelésre és békés mesterségekre csak ritkán használták. Az oszmánok már hatszáz év óta uralkodnak örmények, arabok, görögök és szlávok fölött s még mindig szabad ég alatt tanyáznak s mint natio militans a békés életmód egy terén sem tudtak kitűnni. E jelenségnek oka természetesen nem etnikai és fizikai sajátságokban rejlik, mint tévesen hiszik, hanem a politikai konstellációkban, de a tény változatlan marad s ezt vizsgálódásunknál nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Nem nevezetes dolog-e, hogy a nomádoknak életnézete, taktikája és politikája, úgy az ó-, mint az újkorban, a föld legkülönbözőbb pontjain, mindig egy és ugyanaz volt? Amint a *«pásztorok»*[LXXXIX] Kr. e. 2300-ban az akkor már virágzó Egyiptomba beütöttek, az ott talált kultúrát elpusztították és a virágzó városok és jól művelt földek romjai közt letelepedve nomád életet folytattak, éppen úgy tettek a *szakák*[XC] Kr. e. 150-ben a görög-baktriai birodalomban, a *húnok* Attila alatt Kr. u. az V. században nyugaton és a *mongolok* a XIII. században a mohamedán Ázsia több pontján. Ahol lovaglásra alkalmas sík talajt és legelőül szolgáló réteket bőven találtak, ott hosszabb ideig megmaradtak, primitív életmódjukat folytatták, semmit sem törődve a leigázott művelt népnek egészen különböző foglalkozásával, amelytől legföljebb egyik vagy másik fegyver javítását tanulták el, s talán később az életnek egy vagy más kényelmét átvették, s csak akkor vonultak el, mikor a bőségben való hiány vagy talán az idegen éghajlat is megritkította soraikat vagy pedig, a megtelepültektől kijátszva, engedniük kellett. A dolgok e szokásos folyásában a nomád nem engedte magát tévútra vezettetni fejedelmének ellenkező

irányzása által; mert némely szeldzsuk és mongol fejedelemnek a művelődés után való vágya Perzsiában harcosaiknak zömére teljesen hatás nélkül maradt, minthogy az ilyen törekvések ellenállást keltettek s a civilizálni akaró kán vagy szultán gyűlöltté lőn és cserbenhagyatott. Kivételek – mint mondottuk – csak ott történnek, hol a nomád – az erősebb majoritástól körülvéve – visszavezető útját elzárva találja, amint ezt például az alsó Dunához vonult török-ugor törzseknél látjuk,[XCI] de akik akkor ellenszegültek a kényszerített letelepedésnek és szelídebb erkölcsök fölvételének, amint ezt, egyebek közt, legjobban tudjuk a magyaroknak Szent István apostoli és civilizátori törekvései ellen történt föllázadásából.

Már a régi hazából egy új és jobb honnak keresése végett történő útrakelésnek motívumai is meglehetősen hasonlók minden kor nomádjainál. Grigorievnek[1] igaza van azon összefüggésre való utalásában, mely valamely nomád hordának nyugaton való megjelenése és a távol keleten más pusztalakók néptolulása között van, s hogy például a nomád szakáknak a Jaxartesen túl egész India határáig való nyomulása a géták útrakelésén alapszik, akiket ismét az uzok, ezeket pedig a hunok hozták mozgalomba. A természettől nagyon mozgalmas és örökös vándorlási kedvvel teremtett népnek elegendő egy lökés, hogy az egész, bármily hosszú népláncolatot megrázza, egyik törzs szorítja a másikat s az így létrejött mozgás mindaddig nem jő nyugalomba, amíg a kulturális világ valamely hatalmas fala megállást nem parancsol s a térben és időben való távolság a messze özönlött áramlatot meg nem fosztja az intenzivitástól és a hatalomtól. Abban is egyet kell értenünk az említett orosz tudóssal, amit a föllépett nomád hordák számbeli mennyiségének túlzásáról mond, amely számbeli nagyságot csak a nyugalmukból fölzavart megtelepült népek félelme és képzelődése teremtette, de amely a valóságban már azért sem volt lehetséges, mert azon, nagyobbrészt csupasz és szegény földek, melyeken ilyen fölötte nagyszá-

mú s csak fogyasztó, de semmit nem termelő nomádok átköltöztek volna, sem táplálni, sem fenntartani nem tudták volna őket. Amint még mai nap is Perzsia északi részére beütő turkoman alamanok számát gyakran ezrekre becsülik, pedig valóban legföljebb csak *néhány százra rúg*, éppen úgy a mongol invaziónak perzsa krónikásai százezrekről meséltek, míg a Dsingiz által nyugati Ázsia meghódítására küldött hadtest csak két tumanból, azaz 20.000 emberből állott, éppen így a magyar krónikások 800.000, sőt egymillió magyarról beszélnek, kik a Kárpátokon keresztül Pannóniába jöttek, pedig – tekintve az élelmezési nehézségeket azon időben – e számnak alig negyedrészét lehet fölvenni.

Ezen általános szemlélődés után most már a nomádok külső és belső életének rajzolásához fogunk. Erkölcsi életüket éppen azon színekkel akarjuk lefesteni, amely színekben láttuk mi, vagy látták mások részint előttünk, részint utánunk.[2] Olyan kép lesz ez, mely az utolsó évtizedben végbement változások dacára, legnagyobb részben a mai állapotokra is illik. E képben csak az általános vonásokat tüntetjük fel, míg a speciális sajátságokról az egyes nomád törzsek tárgyalásánál teszünk említést.

I. Törzsek, nemzetségek és családok

A török nép etnográfiájában kevés olyan pont van, amely annyi nehézséget okozna, mint az összes nép fő- és alosztályainak csak valamennyire is pontos megjelölése. E tekintetben olyan képpel van dolgunk, amelyből hiányzik a stabilitás; mert főbb vonásai az egyes népcsoportoknak századokig tartó ingadozása következtében összefolytak, annyira, hogy a legnagyobb gondossággal és beható tanulmányozás után is alig lehet őket meghatározni. E körülmény okának elsősorban az uralkodó nomád jellemet és a

kalandhajhászat meg a harcvágy következtében könnyen átalakuló képegészet kell tartanunk, míg másodszor az erre vonatkozó tudatlanságunk nagymértékben onnan is ered, hogy a törökök akkori belső viszonyairól és őshazájuknak történeti múltjáról hiányos ismereteink vannak. Ahol az említett okok valamelyike hiányzik, ott némileg intenzívebb a világosság, vagyis a már hosszabb idő óta meglehetősen állandó formában maradt fönn a generikus nómenklatúra s több száz évvel hátrább eső korra vezethet vissza, amit azonban a pusztaság örökké vándorló fiainál semmi esetre sem találhatunk fel.

Mielőtt tehát e bonyolult viszonynak genezisére áttérnénk, előlegesen megjegyzem, hogy az osztályozás általában részint ethniko-szociális, részint politikai eredetű s hogy a nomenklatúra nyelvi jellemének pontos tekintetbevételével nem kicsinylendő segédeszközt szolgáltat etnológiai kutatásunkhoz. Az etniko-szociális elválásra, azaz valamely nomád népcsoport fő- és alosztályainak keletkezésére vonatkozólag nem szükséges kiemelni, hogy erre először a lélekszám folytonos nagyobbodása s az ennek következtében beállott hiány elegendő legelőkben, másodszor az utóbbi körülménnyel összefüggő, vagy másféle indokokból eredő belső zavarok és háborúk adnak alkalmat. Amint a dolgok békés fejlődése mellett az *aul*-ból (sátorcsoport, egy-egy falu) egy emberöltő folyamán két, néha három aul lesz, mert az új házaspároknak a család szorosabb köréből megválva új ault kell alapítaniuk: éppen úgy növekszik – a természet törvényei következtében – az *uruk* (család) *tire*-vé (nemzetség), ez pedig *ulusz*-szá (néptörzs). Az ilyen békés és természetszerű csoportosulás alkalmával az új csoport – minthogy a közös családi kötelektől való megváláskor új nevet is kell fölvennie – vagy akszakaljának, illetőleg vezetőjének nevét – akinek vezetése alatt történt az új haza választása – vagy ez utóbbinak geográfiai nevét veszi föl, vagy végre valamely kedvelt, a különválók karakterisztikumát kifejező megnevezésből

lesz az illető gyűjtőnév, amely talán kezdetben gúnynév gyanánt szerepel, de mégis idővel az illetők fölveszik és viselik. Ezen esetben, ha törökökről van szó, a genealógiai nómenklatúra tiszta török és túlnyomólag tulajdonságnév szokott lenni, természetesen az olyan nemzetségnevek kivételével, melyek idegen, azaz arab-perzsa kulturális befolyás korszakában keletkeztek s ennek nyelvi nyomait viselik. Így pl. a *Perreng* (helyesebben purreng, azaz színnel tele), *Szufian* (jámborok) *Dehli, Karnasz* (Kjar-naz, kokett) stb. turkomán nemzetségnevek perzsa, míg a *Sejkhlar, Ramadan, Kuttu-Kadem* és *Baba-Nazar* kirgiz nemzetségnevek arab eredetűek, következőleg újabb keletűek. Tiszta török nevek pl. a turkománoknál: *Aladsa-göz* (tarka szem), *Kongor* (barna), *Jaszi* (sík, sima), *Erkekli* (férfias), *Szigirsziki* (bikacsök), *Kösze* (szakálltalan) stb., a kazak-kirgizeknél: *Karaszakal* (fekete szakáll), *Kök-dsarli* (zöld lejtőről való), *Uzun* (hoszszú), stb., a kara-kirgizeknél: *Talkan* (puha, lágy), *Cson-bagis,* (nagy szarvas), *Dzseti-kul* (hét rabszolga), *Tönteg* (kamasz) stb. Megjegyzendő, hogy ez a tiszta török nómenklatúra leginkább az alosztályokra vonatkozik; mert ez legtöbb esetben külső, vagy politikai befolyás hozzájárulása nélkül, belső mozgalmakra vezethető vissza s magában a nép szájában keletkezett, míg pl. a főosztályok, vagy törzsek nomenklatúrája a történelmi események bélyegét viseli magán s csak ott tudta megőrizni genuin-török jellegét, ahol az események vihara gyorsan átvonult, vagy nem volt nagyon erős. Csak e körülmények tekintetbevétele mellett érthető – s ebben mi érdekes históriai tényt látunk –, hogy a törzsek nevei között a turkománoknál – akik a mongol hordák lökésének nem voltak oly erősen kitéve, vagy nem akartak velük egyesülni mint segédcsapatok – találkozik ugyan arab és perzsa, de *mongol* eredetű nem; míg a kazak- és kara-kirgizek, karakalpakok és özbegek főosztályainak túlnyomólag mongol neve van. Ilyenek pl. a *Dürmen* (mong. dorben, azaz négy), *Najman* (mong. najman, nyolc), *Arat* (erdei ember)[XCII], *Kijat,*

Nöküz, Miten, Dzselair stb. törzsnevek, amelyek természetesen azon erős befolyásnak tulajdonítandók, melyet a mongolok a XIII. században Közép-Ázsia nomád népeire gyakoroltak s valóban minden dologban olyan megrázkódtatást okoztak, amelyhez hasonlót a keleti világnak históriailag ismert korszakában aligha lehet kimutatni. Dzsingisz kánnak nyugati Ázsia ellen intézett győzelmes hadjárta volt az, ami a pusztaságon mindent fenekestül felfordított, összevissza egymásra hányt, a legkülönbözőbb elemeket egymáshoz csatolva s a kánságok északi részén lakó törökök közt egészen új etnikai alakulatokat idézett elő. Csak így érthető, hogy ma egy ugyanazon törzsnevet különböző ethnice és socialiter egymástól külön levő népcsoportoknál feltaláljuk, így pl. a Kungrat, Najman, Kipcsak, Kitaj stb., – leginkább mongol eredetű nevek – egyformán megvannak az özbegek, kirgizek, kara-kalpakok és kara-kirgizek közt, természetesen mindenütt mint törzsnevek; míg némely nemzetségnevek egyezése, például Tersztamgalu a kirgizeknél s kara-kalpakoknál, Kandzsigali, Burundzsuk és Sejkh a turkománoknál és kirgizeknél, inkább véletlennek, mint a genealógiai rokonság csalhatatlan jelének tekinthető.

A mondottak után tehát a török törzs- és nemzetségnevek egész nómenklatúráját bátran két részre oszthatjuk s az előbbieknek keletkezését éppen úgy politikai, mint az utóbbiakét tisztán ethniko-szociális motívumoknak tulajdoníthatjuk. Mint számos históriai példából látjuk, valamely harcosnak sikeres katonai pályája elég volt arra, hogy ennek nevét mindazon népelemek nemzetség- vagy törzsnevévé tegye, amelyek zászlója alatt szolgáltak és hosszabb háborúskodásban vezetése alatt egyesültek. Így keletkeztek a szeldzsuk, özbeg, csagataj és oszmán nevek, amely politikai nevek fölvétele után nem belső, hanem külső változás állt be és olyan etnikai alakulás történt, amelynek természetesen rendkívüli események alkalmával ismét más új neveknek kellett helyt adni. Fájdalom, a némileg megbízható történelmi adataink a török nép belső életéről csak a

XIII. századból valók, s azonfelül még a mongol krónikások mitikus forrásaiból erednek; de az ott előforduló adatok a törzsnevek fölcseréléséről való nézetünket megerősítik. Így említi Rasid-ed-din a törökök eredetének történetében a Kipcsak, Kalacs, Kangli, Karluk, Najman, Ujgur, Mangit, Kerait, Tatar és más törzseket, melyeknél – mint a sok mongol névből látható – a nemzeti török törzsnevek már idegen, azaz mongol nevekkel vannak fölcserélve, föltéve, hogy azon mitikus korszakban nem képeztek egy és ugyanazon népet, amit aligha lehetne elfogadni. Rasid-ed-din óta, akit tudvalevőleg a későbbi keleti historikusok csaknem mindnyájan másoltak, a történelmi hagyomány keveset foglalkozik a török nép egyes törzseinek vagy nemzetségeinek fölszámlálásával, s csak a Sejbaniname költőjének, t. i. a kharezmi Mehemmed Szalih hercegnek köszönhetünk néhány erre vonatkozó adatot; ugyanis ott, ahol az özbeg fejedelem segédcsapatairól van szó,[3] fölemlíti egyebek közt a Szihijut (? ma ismeretlen), Kijat, Kungrat, Borkut, Mangit, Najman, Dürmen, Ösün,[XCIII] Dzselair, Karlik, Szolduz, Nöküz, Ojrat és Tatar törzseket, amelyek mindnyájan az özbeg fejedelem párthíveiképpen, tehát mint özbegek szerepelnek; míg másrészről Baber emlékiratában a föntebbi nevek némelyikével törökök (az özbeg fejedelem ellenségei) és mongolok vannak megnevezve. Amint látható, a mondott korszak legjobban feltünteti az átalakulás processzusát, amely – ami Közép-Ázsiát illeti – ott kevés megszakítással egészen a mai napig folytatódott s némileg magyarázatát adja annak, hogy – specialiter az özbegekről szólva – miért különböznek oly nagyon még ma is a törzsek számára és neveire vonatkozó adatok. Én és Burnes Sándor harminckét özbeg törzsről hallottunk beszélni, Kharoskhin[4] ellenben már kilencvenkettőt említ, ami nyilván csak hallomás után van írva, mert ezen orosz utazó nem sorolta fel őket. Az adatoknak egy másik eltérését is megtalálhatja az olvasó, ha az én tudósításomat a turkománok felosztásáról összehasonlítja Galkinnak – aki

csak felületes szemlélő volt – a Zapiszki 1867. évfolyamában közölt adataival. S mégis a turkománok, ami az eredetiséget illeti, legtisztábban megőrizték magukat!

E konfúzióban a török nép egyes osztályainak törzs- és nemzetségneveire vonatkozólag csak annyit lehet határozottan állítani, hogy eddigelé mindnyájuk között a türkmének tudtak legtöbb eredménnyel ellenállni az idegen politikai befolyásnak. Másodszor, hogy a törzsekre és nemzetségekre való osztásnak szisztematikuss keresztülvitele oly mértékben csökken, amily mértékben valamely nép, a vándoréletről lemondva, szilárd lakáshoz szokik, ennélfogva a krími tatárok, azerbajdzsániak és oszmánok már évszázadokkal ezelőtt elfelejtették nemzetiségi neveiket vagy pedig semmi fontosságot nem tulajdonítanak nekik. Harmadszor, hogy a nomádoknál csak a törzsek nevei bírnak politikai jelentőséggel, de a nemzetiségekéi nem, míg a nemzetség- és családnevek annál fontosabbak szoktak lenni a társadalmi összetartozás dolgában.

2. Jajlak (nyári lakás)

Azon nagy ünnepiességet, mellyel a noruz-t (tavaszi napéjegyenlőség) a kultúrája miatt már az ókorban híres iráni-aknál még ma is ünneplik, csak akkor fogjuk teljesen érteni, ha ismerjük azon izgalmas örömöt és boldogsági érzelmet, mellyel a kultúrának primitív stádiumán álló ember, nevezetesen a nomád a tavasznak kezdetét üdvözli. A nyarat, vagy tavaszt – mely két fogalomra csak egy elnevezésük van a török-tatároknak – *jaj-*, vagy *jaz*-nak nevezik, ami szó szerint «kiterülés, elterülés». A kiterjeszkedés, elszéledés a bő térségben legjobban gyönyörködő urál-altaji előtt mindig a földi élvezetek legszebb ideálja volt, különösen pedig akkor, ha annak volt ideje, hogy a szűk sátort – melyben az éghajlat viszontagságai hónapokon át úgyszólván fogságban tartották – elhagyja s a szabad természettel

és a pusztaság határtalan területével fölcserélje. Már azon időszakokban, melyeket a nomád *Koj-kozladi-* (a juhnak bárányozása, ellése) és *Bije-bagladi*-nak (a kancának csikózása) nevez – amelyek nyomban a noruzra következnek, ami körülbelül április közepére vagy végére esik – már akkor megteszik a téli sátor lebontására való előkészületet. A sátornak kettős borítékát lassankint leszedik, egyes cölöpöket megingatnak helyükön s mivel éppen ezen időtájban adnak legtöbb tejet az állatok, az élelmiszerek, mint: sajt, író, kimisz készítésével nagyon buzgón foglalatoskodnak. Ez ugyanis a legkedvesebb vendégnek, a nyárnak fogadása, mely nemsokára megérkezik; s alig váltotta föl az eközben beállott *Kuralaj*-t (az eső és szél időszaka) a *Biskonak* (május eleje), a fiatal emberek máris messze kimennek a pusztaságra a ménessel és tevenyájjal, a juhokat készen tartják az útra, míg a leányok és asszonyok a sátor lebontásával s a készen álló tevék megterhelésével foglalkoznak.

S most mennek tovább napokon, heteken, sőt hónapokon át megszakítás nélkül egyik legelőről a másikra, egyik kúttól a másikhoz s a pusztaság mélyen fekvő helyeiről a hófedte hegycsúcsok alatt elvonuló völgyekbe, mindenüvé, ahol a természet puha füvet növeszt és iható vizet bocsát a föld színére. Amily sokféle a talaj minősége, oly tarka és különböző az állatok táplálkozására szolgáló növényvilág, melynek botanikai nómenklatúrájában a puszták fia egészen otthonosnak érzi magát s már távolról meg tudja különböztetni, hogy ez vagy az a terület a tevéknek, lovaknak, juhoknak vagy szarvasmarháknak adja-e meg saját kedvelt táplálékukat. Magától érthető, hogy a lónak, mint a legnemesebb és legkedveltebb háziállatnak, a legjobb legelőhelyeket tartják fenn s csak ezután következnek a tevék és juhok, melyeknek bizonyos tövisbokrokat és sós tartalmú füveket engednek át, sőt az utóbbi állatokat általában külön legelőhelyre terelik, mert a füvet széttiporják s más állatokra nézve hasznavehetetlenné teszik. Mint Zagrjasszkinak a «Turkesztanszkija Vjedomoszti» 1874. év-

folyamában közölt cikkéből láthatjuk, a kirgizek a következő növényeket tartják az egyes állatok legjobb tápszerének.[XCIV] *A lovak számára:* kudja,[5] torlau kojan, karta, ibelek, kaparbas, börgün, rang, majkara; homokos helyen: zigir (olajnövény), irkek (tarackfű, triticum repens), szilszi, vagy szilti és karabarak (salsola cali) és nedves talajon jonuska (lóhere), kijak (sás, triticum repens), adzsarik, csizanal, terszken, kara-bas, ak-bas. A puszta más részén termő s a lovak által kedvelt növények még: büj-bejin, isz-bejin, köz-oti (Bathengel, gamandor tarorja), bos-jusan (az izsóp egy neme), bat-taun, mija (édes gyökér), teren, kirik, büün-szöjek, ketre és csij (nád, káka?).

A juhok számára: csair (mező?), japran, karga, tujak, bozganak, kiz-csallak, dzsaukaszin, imris, balkuraj, csigir, kaurak-kuraj, temirtiken (vastövis?), jantak (gyanta?), kökbek, tumar-bujau, juva, karpau, bajalis, ilgau, jalman-kulan, kurt-asi (féregeledel?), izen, dsuzgun (calligonum caput Medusae), kijik-otu (szarvasfű?), kujan-tabak (nyúltalp?), jol-kök (útifű?), balausza, adraszpan, küszek, jube, kumarcsak, ak-jonuska (fehér lóhere?), kurtka-csas (öregasszony haja?), kizinke, taszma-csagir, buzaubas (borjú-fej?), majcsup (zsírfű?), balik-köz (hal szeme?), turgajoti (darufű?), tünkarin (igen sötét), kara-burkhan, kur-kara, szaru-szuzan (sárga liliom?), szirtik, csirmaun (felfutó növény), csingli, csiten (sövény?), ak-kungrau (fehér harang?), szigan, tikeszakal (merev szakáll?), kustamir (kettős ér?), kizil-csüp (vörös forgács?), tün szinir, atekulau, ak-dsuszan. Az itatóhelyen legjobban szeretik a juhok a következőket: izen, dzsuzgun, taszma-csagir, ak-kungrau, kurtkacsas, kizinke, kulk-unbe, kumarcsak.

A szarvasmarha számára: kamis (nád, káka), battauk, szelej, kude, bitege, csalgin, torlau, jonuska (lóhere) és jusan (izsóp).

A tevék számára: alabuta, a lúdláb (libatopp, chenopodium rubrum), kökbük, tirszken, dsüren, börgün, karszuk, szuran, kurkara, karabaran, balik-köz (hal szeme),

japtal, kurtasi, japrel, csair, izen, csagir, dsingil s ezenkívül még a kisebb cserjék és a szakszaul vékony ágai.

Minthogy a növényvilág Közép-Ázsia és délnyugati Szibéria egész területén kevés kivétellel ugyanaz, ennélfogva, ha nem is a nómenklatúra, de a használat tekintetében, csak kevés különbség van a nomádok között. A növénynemekben való választást egészen az állatok tetszésére bízzák, ők maguk pedig annak a szemlélésében gyönyörködnek, hogy a tél folyamán lesoványodott állatok egy hónap eltelte alatt ismét kerekded formát nyernek, ugrálnak és egymással játszanak. A nyár tehát igazán az az időszak, amely a nomádnak valódi boldogságot szerez; mindenki örömmel lát a maga dolga után s minden foglalkozást, még a legnehezebbet is szórakozásnak tekintik. A minduntalan való gondoskodás, a szüntelen őrködés a rabló farkasok gyakori támadásai ellen éppen oly kevéssé fárasztja el a pásztort, mint a fejés, sajtcsinálás munkája, a sátor felállítása és lebontása a családnak női tagjait; s míg az előbbiek emellett kisebb kézimunkákat végeznek, vagy vadászaton kalandok után járnak, az utóbbiak ugyanezen munkaidőben még házi iparral is foglalatoskodnak. Magam is láttam az Oxus mindkét partján turkománok és kirgizek közt, hogy már korán reggel asszonyok és leányok a sátor előtt nemezkallással foglalkoztak, oly formán, hogy egymás mellé sorakozva a gyékénybe takart nemezt erős taposás közben tovább-tovább hengergették; mások pedig a földön ülve egy öreg matróna vezetése alatt a szép szőnyegek fáradságos és művészi készítésével voltak elfoglalva; mások ismét, bizonyos távolságban, teveszőrt vagy juhgyapjút gerebeneztek vagy pedig sajtot (kurut) raktak ki a napfényre száradni. Egyszóval a nyár mindenkire nézve élet és sürgésforgás, csak a paterfamilias-ra nézve nem; mert ő a napi teendők legkisebb részét tartja fönn magának s leginkább a sátor árnyékában fekszik egész hosszában kinyújtózkodva s álmát legföljebb csak a gyakori és bőséges étkezés szakítja félbe. Csak a nyár vége felé, mikor a juhok második

nyírása is megtörtént, mikor a lovak néhány hónapi bő legelésből megkövéredtek s megerősödtek és mikor a már hosszabb éjszakák a nagyobb darab földre való titkos kirándulásra alkalmat adtak, csak akkor kezdenek fürgébbek lenni a család férfitagjai; mert most van ideje a nyáron tervezett rabló és bosszúálló portyázásoknak, melyek többé vagy kevésbé nyomós okokból, de leginkább csak korlátlan kalandvágyból történnek s részint magukra a nomádokra, részint a szomszédos művelt országok lakosaira oly sok bajt hoznak s annyi ember életének és javainak periodikus pusztulását idézik elő. Ma már természetesen e veszedelmes szokás elébe gátot vetett a nomádok tulajdonképpen való szabad területének mindinkább szűkülő határa, amennyiben a kirgizek közt immár mindig ritkábbak a *baranták*, de a turkománoknál e részben még nemigen történt változás, Perzsia északi részén még minden ősszel gyakoriak a rablóbeütések s ezen időszakban éri a legtöbb szerencsétlen iránit a rabszolgaság kemény sorsa.

3. Játékok és mulatságok

A nyár eleje és utolja képezi azon időszakot is, melyben legjobban szeretnek a nomádok bizonyos ünnepeket és nyilvános játékokat tartani, melyek közül igen sokon megmaradt még az ősidők erkölcsi világának számos szép vonása, minélfogva méltán megérdemlik teljes figyelmünket. *A versenylovaglás* (kosturma, vagy csapau) volt és marad mindig a nomádnak legkedvesebb mulatsága, mire a nagy kiterjedésű síkságok és a mindig különös szorgalommal űzött lótenyésztés elég alkalmat adnak. A megfutandó tér hossza három és hat, sőt néha négy és nyolc mérföld közt váltakozik, aszerint t. i., amint a nomádoknak kisebb vagy nagyobb bizalmuk van lovaik fajtájában és jóságában. Éppen így váltakozik a jutalom is, az ünnepély rendezőjének vagyoni állása szerint, egyszer, kétszer vagy háromszor

«kilenc» közt, értve ezalatt kilenc ruhadarabot, kilenc juhot, kilenc tevét, kilenc lovat stb. Mielőtt a verseny megkezdődnék, a futásban résztvevőknek mutogatniuk kell magukat lovaikkal együtt az összegyűlt népség előtt, amely természetesen minden lovászati tudományát kimutatni igyekszik s egyik ezen, másik azon lónak jósolja a győzelmet, bár egyikük sem vesz részt fogadásban. Az indulásra trombitával adnak jelt s az izgatottság csak addig tart, míg a szemlélők a teljes erejükből lovaglókat láthatják; mert a célpont gyakran igen távol van, melynél a versenyzőket csak az előreküldött versenybíró fogadja, aki ismét visszavezeti őket, hogy az indulópontnál az ajándékokat s az ott várakozó barátaik gratulációit átvegyék. Egy másik, még kedveltebb módja a versenylovaglásnak az, mikor a versenyzőknek a pályatért egy lovaglás alatt kell megfutni oda és vissza, mely alkalommal a szemlélők izgatottsága annál inkább növekszik, mert a távolban látszó pontot mindenki igyekszik fölismerni – amennyire a fölszálló porfelhő engedi – s mindenki élénk figyelemmel kíséri a lovak erőlködését. – Egy másik, mulatságosabb versenyfutás az ún. *Kiz-kovu*, azaz *leányvadászat,* mikor ugyanis egy csoport lovas leány – akik, mint a férfiak, nyereg nélkül ülnek a ló hátán – egy csoport lovas ifjúval mérkőzik meg a harcban. Egy leány előugrat lovával, enyelgő módon tréfás szavakat mond az ifjaknak s azzal, mint a szél, gyorsan ellovagol. A legtöbb esetben az ingerkedés már irányozva van valamelyik ifjúhoz s az illetőnek most a leány után kell vágtatnia, hogy utolérje és erőszakosan visszahozza. Erre aztán érdekes ide s tova lovaglás keletkezik. A leánynak, ha még oly nagyon szereti is üldözőjét, illedelemből ügyes oldalraugrásokkal kell kitérnie, néha korbácsütésekkel is védelmeznie magát s ha végre erővel vagy érzelmei által legyőzetik, akkor a győzőt egy csókkal jutalmazza meg, annak nyergébe ül s így jelenik meg a közönség előtt. De ha a leány látja, hogy nem szívének választottja üldözi, akkor az üldözőre nehéz játék vár. Egy ideig csak futnak s ha az epedő szerelme

semmit sem tud véghez vinni erővel, a szerep fölcserélődik; mert ő lesz az üldözött, a leány pedig az üldöző, aki a tolakodónak korbácsütéseket osztogatva a férfiak csoportjába kergeti vissza, hol gúny és gyalázat vár reá. Az utóbbi esetben óvakodnia kell a férfinak attól, hogy a leánynak viszonozza az ütéseket; mert ha ezt megteszi, a fiatalemberek rárohannak s az a veszély érheti, hogy agyonverik. A leányvadászathoz hasonló a játék a *Kök-büri*, azaz *zöld farkas*, mely leginkább a turkománoknál van szokásban, de egyéb nomádoknál is feltalálható. Ezen alkalommal a leányt nem egy, hanem több fiatalember üldözi, kik mindnyájan azon iparkodnak, hogy a leány öléből kikapják a bárányt, vagy gödölyét s ezáltal megszerezzék maguknak a jutalmul adandó csókot. Az üldöző lovasnak csak akkor szabad hatalmába ejteni a leány ölében levő állatot, ha a leggyorsabb futásban mellette lovagolva, egyik kezével megkaphatja. De ha két kézzel fogja meg, vagy a leányt – elébe lovagolva – feltartóztatni akarja, akkor jogában áll emennek korbácsütésekkel szabadulni meg támadójától. Ha sikerül valakinek a bárányt elkapni tőle, az illetőt kökbüri-nek nevezik s a leány azt megcsókolja, az pedig diadallal vezeti vissza a leányt az ünnepiesség helyszínére.

A párviadal – mely hasonló a mi középkori tornajátékainkhoz – szintén ismeretes a nomádoknál *Szogus, Szokus* (azaz: verekedés) név alatt, mikor ugyanis a küzdők lóháton ülve s tompa lándzsával fegyverkezve rohanják meg egymást. Ilyenkor a harcosok több ruhát öltenek fel, fejüket a vászonkendőkkel körülcsavarják s néha páncélinget is húznak magukra, hogy a lándzsa döfése és szúrása ellen jobban védve legyenek. Minthogy a bajnokok mindegyike más nemzetséget képvisel, a párviadal heve átragad a szemlélőkre is; a klán becsülete forog szóban s ezért a harc oly nagy tűzzel folyik, hogy gyakran a súlyosan megsebesült bajnok még életveszély mellett sem akar engedni. Győztesnek csak azt tekintik, aki képes ellenfelét a nyeregből kiemelni és a földre dobni, amit ha megtett, megkapja

a versenydíjat, mely több lóból és tevéből áll. Az elkeseredés néha oly huzamos, hogy e játékkal gyakran hosszasan tartó ellenségeskedések (baranta) magját vetik el.

A magányosabb jellegű játékok között a *versenyfutást* és *birkózást* kedvelik. De legnagyobb elterjedésnek örvendett a török népnél eleitől fogva az *Asik*, vagyis a juhok bokacsontjaival való játszás, a kockajáték egy neme, melynél nagyobb betételek is történnek. A csontocska, alakulata szerint, különbözőleg van elnevezve; a homorú, nyeregszerű oldala: *cseke*, vagy kirgízesen *seke*, hegyes, éles része: *alcsi*, vagy *alsi*, lapos oldala pedig *tava*, vagy *taka*. A négy, vagy néha nyolc csontocska feldobásakor a játszók tetszés szerint kiáltják: «én cseké-re játszom!» «én alsi-ra!» «én tavára!» s akinek legtöbb csontocskája esett az említette oldalra, az nyerte meg a játékot. A *kumalak*, vagyis a ganaj-golyócskákkal való játék, a gyors kézmozgáson alapszik s a gyermekek mulatságául szolgál; míg a többi játékokat, milyenek pl. a Tajak-kiszimi, Esek-jagri, melyekről már beszéltem «Vázlatok Közép-Ázsiából» c. művemben (lásd a 248. l.), mint egyes törzsek sajátságait könyvünk illető helyén fogjuk említeni. Nem kevésbé kedvelt játék a kirgizeknél és turkománoknál az ún. *Tokuz-ad*, a páros-e vagy páratlan egy neme, amit egy, tizennyolc lyukkal, vagy kis mélyedéssel ellátott deszkán – kilenc lyuk esvén egy sorba – úgy játszanak, hogy az illető játszóknak az utolsó lyukban páros számú diófféléje legyen – mert ezzel játszanak, – ellenkező esetben elvesztik betételüket.

A *zene* és a *hangszerek*, melyek leginkább valódi török eredetűek, jelentékeny szerepet játszanak a nomádok mulatságaiban. Első helyen a *koboz*, vagy *kobuz* (gitár és hegedű), ezüstfából csinált két húros hangszer áll, melyen vagy az ujjakkal, vagy lószőrből készült ívvel játszanak s mely a dalok vagy költői előadás kíséretéhez illő melankolikus, szomorú hangokat ad s a dalnok énekét ismétli. A *kobuz*, vagy *komuz* (ó-török *komur)* alatt egy fuvolát is értenek, melyet – mint a gitárt – szintén éneklésnél használnak. Ehhez ha-

sonló a *szipozga,* pásztori síp; míg a perzsa kultúra befolyásából vett *zurna,* azaz trombita, inkább hivatalos jellegű, ünnepek alkalmával és háborúban használtatik. A kirgizek zurná-ja felül hegyes, illetőleg keskeny, alul pedig széles facsőből áll, hasonló a mi klarinétunkhoz s nagyon messze elhallatszó hangot ad. A dallamokra vonatkozólag megjegyezzük, hogy azon monoton, panaszos hangok uralkodnak, melyeknek, mint speciális török zenének, a beduinok és iráni félnomád hasonlónak látszó dalaihoz semmi közük sincs s ez utóbbiaktól abban különböznek, hogy a dünnyögő, félig síró hangokat gyakran – legtöbbször a harmadik vagy negyedik taktusnál – félbeszakítják s aztán ismét folytatják. A török nomádok zenéjének alaphangja, a mongoloktól kezdve egészen az anatóliai jürükükig, egy és ugyanaz s némely kaukazusi népnél is feltalálható.

4. Kislak (téli lakás)

Láttuk az előbbi fejezetben, hogy hogyan zsákmányolja ki a nomád a meleg évszak gyönyöreit szíve kívánsága szerint, hogyan barangol a szabad ég alatt a létezésével szorosan összekötött háziállataival együtt akadálytalanul és gondtalanul és – mivel a nyár, azaz: a «kiterjedés, elszéledés és kényelmesség» szó alatt a szabad mozgás korlátlanságát érti, – hogyan ereszti meg kedélyvidámsága fékét is. Ha a nyár a mozgás szabadságát jelenti, a *tél* az összeszorulást, korlátoltatást fejezi ki, vagyis azt, hogy a nomádnak sátorban, vagy – ami még rosszabb – valamely mélyen fekvő völgy komor és nedves üregében, vagy egy hajdani folyónak medrében kell meghúzódnia; mert amint nyáron a fennsíkokat, a jegeshegyek szomszédságát, szóval az északkeletről fújó, felüdítő s elevenítő szellőt keresik, most ellenkezőleg gondosan kerülik ezeket; mert a szellőből tomboló orkán lett, mely – a dermesztő hideg, a hó és hóviharok őszhajú fúriáinak kíséretében – mindent sziklake-

ménységűvé fagyasztott. A lábasjószágnak, mely nyáron játszva és ugrándozva gyönyörködött a buja legelők puha füvében, most elfonnyadt fűszáron, száraz gyökéren és cserjén rágódva kell tengetni életét. A lábnyi magas havat kell fölkaparnia, hogy valamit találjon, testének gömbölyded formáját és vidámságát elvesztette s lesoványodva, fejét leeresztve áll gazdája előtt, mintha védelmet és segélyt kérne tőle a télnek könyörületlensége ellen! Nem csoda tehát, ha az ínség és szomorúság képe, mely a közép-ázsiai pusztaság telét jellemzi, oly híven visszatükröződik a nomád kedélyén és hangulatán.

Ha a zordon évszak beálltával a téli lakást kell fölkeresni, a nomádnak legelső gondja, hogy olyan helyet találjon, amely nem annyira magának, mint inkább jószágának lehető legalkalmasabb szállásául szolgál. Az olyan helyek, melyek már előbb is téli szállások voltak, előnyben részesülnek; mert itt az összegyűlt állati ganaj következtében a talaj keményebb, melegebb s a hidegnek kevésbé van kitéve, míg nedves talajon a juhok könnyen megkaphatják a veszedelmes *baurkurtu*-t (a belekben levő férgek), melytől nemsokára köhögni kezdenek, majd lesoványodnak s végre eldöglenek. A talaj megválasztása mellett legnagyobb gondot fordítanak a jó vízre és bőséges tüzelőanyagra, melyet a nomád a saját életszükségletére használ s október vége felé – a puszta éghajlati viszonyaihoz mérten – felütik a téli sátort, a gazdagok kettős nemeztakaróval, a szegények kákával bevonva s a zúgó buran (északkeleti szél) dühöngése ellen cölöpökkel és kötelekkel biztosítva. A család asszonyainak kötelessége arról gondoskodni, hogy a zsákok *kurut*-tal, azaz részint megszárított, részint zsírban sütött sajttal tele legyenek; hogy szárított húsban, sóban, lisztben és darában ne legyen hiány. Tekintve az említésre alig méltó földművelést, a kenyeret a legtöbb nomád mindig csak nyalánkságnak tekinti s a szükséges élelmiszereket csak a baromtenyésztés bőséges produktumaiból állítja elő. Lehet-e hát azon csodálkozni, hogy a nomád több gondot fordít állata-

inak, mint saját családjának jólétére; s hogy az előbbieknek fölötte való nagy pusztulása *(dzsut,* vagy *jut,* azaz dög, járvány[XCV]) egyértelmű reá nézve a teljes megsemmisüléssel? A dzsut tulajdonképpen nem egyéb, mint az állatok éhszüksége s főleg két okból származik:

a) ha nagyon sok hó esett s a lovak, hogy élelmet keressenek, patáikkal széttapossák a különben is nyomorult fűszárat s így a juhok, tevék és tehenek nem ehetik;

b) ha kevesebb havazás alkalmával a fölszín kőkeménységűvé fagyott, amelyet csak a lovak tudnak áttörni erős patáikkal, de a gyengébb patájú állatok nem s így ezek az éhhalál martalékai lesznek. Ilyen szerencsétlenség el szokta ragadni a nomádtól nyájának felét, sőt gyakran kétharmad részét is s ilyenkor az aul környéke az eldöglött állatok csontvázával van borítva. A szerencsétlen esettől lehangolva, most a tél közepén egy jobb hely keresésére kell indulni a társadalom férfitagjainak, olyan hely keresésére, hol a kedvezőbb hóesés megkönnyíti az állatok legelését s a fagy, vihar és hózivatar dacára lebontják a téli sátort és tovább költöznek. Ilyen esetekben a puszta némely részén szokásban van a náddal, fahéjjal és gyökerekkel való mesterséges eltartás, de ez már csak a legutolsó kisegítő a szükségben s éppen oly kevés haszna van, mint annak, ha a kirgizek orosz gyarmatosokhoz adják barmaikat kiteleltetés végett, mert csak a tizedrészt kapják vissza belőlük. A dzsut tehát a legborzasztóbb sorscsapás, amely a nomádot érheti; barom nélkül egy szem gabonát sem cserélhet a szárt kereskedőtől vagy a nogaji-tatártól, minélfogva az éhenhalás veszélyébe jut s van rá példa, hogy a kirgiz ilyen borzasztó időben saját gyermekét adta el egy kab (körülbelül ötven kilogramm) gabonáért.

De ha az éghajlati viszonyok normális állapotban maradnak, a sátor alatt töltött élet még a pusztai tél legnagyobb hidegsége dacára is, bár a hőmérséklet néha –20 vagy –25 R. fokon szokott állni, távolról sem olyan borzasztó, amilyennek mi, városi lakók szoktuk képzelni. A

vastag nemeztakarókkal körülvett sátor közepén, a tűzhelyen fellobogó tűz jótékony meleget terjeszt, s mikor a hosszú téli estéken összegyűl egy társaság a tűz körül, a *baksi* (vándor dalnok) egyik vagy másik hősnek kalandjait regéli el *kobuz* (háromhúros hegedű) kíséretében, mialatt a kimisz-szal telt *turszuk* (tömlő) kézről kézre jár: ez a csupasz pusztaság fiának éppen oly nemes élvezet és gyönyörűség, mint a civilizált embernek az, ha valamely színház páholyában egy opera dallamait hallgatja.

A napi teendők rendjére, az ősi szokás szerint folytatott életmódra a tél kíséretének egész zsarnoki hadával együtt csak kevés befolyást gyakorol. A férfiak részint sövény (kurum) kerítésével, részint ennek tisztogatásával foglalkoznak, s míg a fiatalemberek a ménest, a teve- és juhnyájat legelőre kísérik és este ismét az aulhoz hajtják, a családnak idősebb férfi tagjai a barmok megolvasásához látnak, vagy a nőknek segítenek egyik vagy másik makacs jószág fejésénél, a nőknek, akire különben is a háztartás legtöbb súlya nehezedik; mert ők foglalkoznak a különböző sajtnemek, egyéb ételek és italok készítésével, tüzelőanyagot hordanak messziről, nemezt kallanak és kötelet fonnak, ruhát szőnek és varrnak, a fiatal borjúkat és saját gyermekeiket ápolják, s ezenfelül még a férfinak lovaglószereire és fegyvereire ügyelnek, míg a férfi számos szabad óráit vadászati kalandokkal tölti el, vagy – ami ritkább eset – faragó munkában keres szórakozást. Azonban e két foglalkozásról a következőkben fogunk részletesebben beszélni.

5. Vadászat

A vadászat, a lokális viszonyok szerint, kiterjeszkedik madarakra, állatokra, melyeknek bőre a prémet szolgáltatja s ragadozó vadakra, melyeket nyájainak biztonsága érdekében igyekszik irtani a nomád. Ami a vadászatra használt eszközöket illeti, legrégibbnek kell tartanunk a fogó-

tőrt *(kapkan)*[XCVI] s a ragadozó madarakat *(kus);* mert ámbár a fejsze *(balta),* alabárd *(aj balta,* azaz hold alakú balta) és a bárd *(csakan)* régibb eredetűek is, ezek inkább védekezésre, mintsem a vadállatok szándékos megtámadására szolgáltak. Ma már ott, ahol az iszlám lassankint elterjedt s a koránnak a leölésre vonatkozó parancsait többé vagy kevésbé szigorúan megtartják, a vadászat kevésbé szolgál élelmezési mód gyanánt, mint másféle beszerzés; legtöbb esetben csak mulatság, vagy a háborúhoz nélkülözhetetlen gyakorlat. Ennélfogva nagyjában érvényes szabály gyanánt lehet felállítani, hogy a kánságok északi részén lakó nomádok még jobban kedvelik a vadászatot, mint a délibbek; s hogy úgy ezeknél, mint amazoknál a tulajdonképpen való vadászatot vagy a gazdagok gyakorolják kedvtöltésből, vagy a szegények életük fenntartása céljából. Legjobban kedvelik a ragadozó madarakkal való vadászatot; mert bármily fáradságos is Diana e szárnyas tanítványainak fölnevelése és betanítása, a vadász gazdagon megjutalmazva érzi magát az idegfeszítő és ingerlő játék által. Egy jól betanított *börkü̈t* (aquila fulva) ennélfogva gyakran két ló vagy hat teve árával ér föl, éppen ennyire becsülik a jó *tugan*-t (sólyom), legkevesebb értékű az ölyv és méhész-sólyom (falco apivorus). Gazellára, Ovis-poli-ra szokás szerint királysólymot, nyúlra és rókára ölyvet bocsátanak, míg a tigrist (kaplan) és leopárdot legtöbbször tőrrel és hurokkal fogják meg. Ezen utóbbi sport Közép-Ázsiának csak északi pusztaságán ismeretes; míg az Oxustól délre, vagyis a turkománoknál, az agarakkal való vadászat is szokásos, amely azonban a szomszédos Perzsiából származott át.

Nagyon érdekes, de csak a kirgiz pusztaságon divatos, a tőrrel vagy hurokkal való tigrisvadászat, mely a következő előkészületből áll. Egy körülbelül két arsin[XCVII] (rőf) hosszú és fél arsin széles tuskót teknő alakúlag egy kissé kivájnak, a két masszív végére pedig lyukakat fúrnak, melyeken át lehet húzni egy vastag és erős kötelet. Ezen kifeszített kötél

közepén van egy fél arsin hosszú pálca, melynek végére 6 hüvelyk hosszúságú éles kés van erősítve. Most a tuskót földhöz szegezik s miután a középső kötél úgy van kifeszítve, hogy a pálcán levő kés vízszintesen emelkedik, a pálcára egy kötelet s ennek végére a csaló étek gyanánt szolgáló húsdarabot olyan módon kötik rá, hogy a tigris, mikor a hús után kap, a jól kifeszített kést fölszabadítja, minélfogva ez a gyors fölpattanás következtében halálos sebet ejt az állaton. Ez a fegyver rendkívül ritkán hibázza el hatását, s legjobb esetben is csak néhány lépésnyire húzódhatik vissza a megsebzett tigris. Ezenkívül még a sátor faállványainak vagy rácsozatának *(kerege)* segélyével is vadásznak tigrisre, amely eszközt – mivel két, egymáson keresztül tett rúddal hordozható – lőtávolságra viszik a tigrishez. Az első megsebesítéskor az erős szerkezetű rácshoz rohan a tigris, ahol dzsidadöfésekkel, kard- és baltavágásokkal megölik. A dühbe jött vad ilyenkor az ellene szögezett fegyver meztelen vasát fogaival megragadja s nemritkán húsdarabot szakít kis támadója karjából.

Lőfegyverekkel (leginkább az Európában a XIV. és XV. században használt primitív szerkezetű kanócos puskát ismerik, de még ez is ritka) nem szeret a nomád vadászni s jogosan, mert a rossz fegyver s a még rosszabb lőpor csak szégyenére válik minden ügyességnek. A nyíl és íj, mely még harminc évvel előbb divatban volt a kirgizek és karakirgizek egyes törzseinél, mindinkább kimegy a használatból; mert ha a nyugati kultúrával való érintkezés nyomai észrevehetők a mindennapi élet egyes vonásain, annál jobban mutatkozik e hatás a fegyverek dolgában, melyekre a nomád eleitől fogva legnagyobb gondot fordított.

A kutyákkal való vadászat leginkább a turkománoknál szokásos. De ez a sport idegen, t. i. iráni eredetű, Perzsiában már a Szaszanidák korában nagy szokásban volt, mikor a Desti-Kuvir pusztaság szélén gazellákra és antilopokra vadásztak. A mai perzsák is nagyon kedvelik az agarakkal való vadászatot, tőlük tanulták a turkománok is,

de ezektől már nem terjedt el tovább, mert a török nomádok általában nem kedvelik. A vadászat után a

6. Háziipar

egyes ágaival foglalkoznak a puszta lakói, melyekben már régóta kitűntek, s melyekben más, a kultúrában őket meghaladó népeknek is tanítói voltak. Ezen iparban első helyen áll a *bőr készítése.* A juhok és bárányok bőrét először a földre terítik száradni, a zsírtól és húsdaraboktól megtisztítják, azután ajrannal, vagy száraz sajttal készített savanyú folyadékkal bedörzsölik s így ismét felakasztják száradni. Ezen eljárást egymásután háromszor vagy négyszer ismétlik, végre a bőrt kézzel jól átdörzsölik és így bocsátják használatba. Ha simára kikészített bőrt *(jargak)* akarnak előállítani, két-három napig vízbe teszik a nyers anyagot, azután a szőrtől késsel megtisztítják s végre ajranból, lisztből és sóból álló folyadékba mártják. A jargak-ot különösen nadrágnak használják s ez esetben kecske-, vagy báránybőrből készítik, vagy pedig – gazdagok – a ló és tevecsikó bőréből, melyről azonban nem távolítjuk el a fényes szőrt. A tevebőrből, nevezetesen a nyaka bőréből irhát készítenek, szíjakra vagdalják és kézzel szétdörzsölik. A nyers bőr teve-, ló- és tehénbőrből készül, úgy, hogy hét napig a föntebb említett csávában ázik, azután a mi kendertörőnkhez hasonló készüléken puhává tetetik. Puszta kézzel is csinálnak nyers bőrt, de ez a készítés sokkal lassúbb s a bőr nem oly jó minőségű. A nyers bőrből természetesen leginkább nyereg, kantárfő, vagy egyéb lószerszám, továbbá vizesedény, veder, tömlő és zsák készül, megjegyzendő azonban, hogy *turszuknak* (kimisztartó tömlő) leginkább lóbőrt, *burduk*-nak (vizestömlő) pedig kecskebőrt használnak. Különös gondot kíván a kirgizek által nagyobb mennyiségű kimisz eltartására használt, láda alakú és *szaba* nevű edény készítése, melyet négy darabból varrnak össze, előbb

azonban tíz vagy tizennégy napig folytonosan füstölik a bőrt. A lehetőleg primitív füstölőkészülék valamely lejtő aljához csinált kemencéből áll, melynek fölszálló füstjét a lejtőre kiterített bőrdarabok magokba veszik s miután eléggé meg vannak füstölve, zsírral bekenetnek. A pusztaságon készített nyersbőrök jelentékeny része természetesen a kánságokba és Oroszországba vitetik, hol ezeket ügyesebb mesterséggel más bőrnemekké átdolgozzák.

A nomádok iparában a második helyet a *kötélgyártás* foglalja el, melyre az állatok szőrét és gyapjúját használják, s mely a sátorlakáshoz és a teherhordó állatok megrakásához szükséges kötélkészletet szolgáltatja. A közönséges kötelet *(arkan)* juhgyapjúból készítik kecske- és lószőr vegyítésével, míg tisztán ez utóbbiakból azon tarka köteleket csinálják, melyeket a lakodalmi ajándékok felpakolásakor alkalmaznak. A széles teherhordó köteleket színes gyapjúval kevert zsinegből készítik, vagy csak puszta kézzel, vagy nagyon primitív szövőszéken, melyet a földre terítvén karókkal megerősítenek. Ezen egyszerű készülékkel csinálják az eső ellen való vízmentes ponyvákat és teveszőrszövetet is, melynek gyártásában némely nomád törzsek nagyon régóta kitűnnek; itt egyebek közt csak a turkománoknál tevecsikó gyapjújából készített, selyemszerű nagyon finom *agari*-kelmét, melyet gyakran aranyért vesznek s a *berek* és *patu* néven ismert, Perzsia és Afganisztán nomádjai által készített szöveteket említjük meg. Ezen ügyesség annál csodálatra méltóbb, mert az eszközök a legegyszerűbb szerkezetűek s csak egy kis pálcából áll az orsó is, mely az alsó végére erősített kő segélyével mozgásba hozatik. Ha tehát a nomádok szövési munkája mindennek dacára alig érdemel említést, másrészről a különböző *nemezek* készítésében való ügyességet nem lehet eléggé kiemelni. E célra leginkább a tevék és juhok gyapjúját használják. Először különválasztják a fehér gyapjút a barnától, az egyes rétegeket lóbőrre terítik és addig ütik, míg az egyes szőrszálak, egymástól elválva, egyenlő magasságú réteget képeznek,

aztán vízzel befecskendezik és addig hengergetik a két gyékény közé helyezett gyapjúréteget, amíg ez – a szőrben vagy gyapjúban levő ragadós zsír következtében – kompakt, szilárd testté lesz. Kézzel való többszörös hengerítés után oly vékonnyá lesz a tekercs, hogy a kallást lábakkal kell folytatni, olyanformán, hogy gyakran hat vagy nyolc leány vagy asszony a tekercset egyenlő lépéssel hengerítve maga előtt a tánchoz hasonló mozgást végez. A kirgiz vagy turkomán szépek egyik vagy mindkét kezüket csípőjükre téve s danolva gyakran több óra hosszáig folytatják e foglalkozást, anélkül, hogy elfáradnának. Ha a nemez virágokkal díszített vagy tarka lesz, akkor az illető mintát előbb a festett gyapjúra kiterítik. A nemezt leginkább a sátor és a föld takarójául használják, de csinálnak belőle föveget is, a szegények pedig ruhát.

A *fából* és *vasból* készülő szerekről – melyeket egyébiránt a következő fejezetben tárgyalunk – itt annyit akarunk megjegyezni, hogy csészéket, kanalakat, habszedő kanalakat és kimiszivásra használt poharat, ahol az elegendő fatenyészet lehetővé teszi, magok a nomádok készítenek, leginkább az eleagnus néven ismert vad olajfából; míg nagyobb darabokat, például tálakat és fazekakat leginkább Oroszországból szállítanak. A művészieség bizonyos fokát árulják el a nomádok a csöbrök és kannák készítésében, mire kivájott fatörzseket használnak, melyeket mindenféle csodás és bizarr vésetekkel cifráznak föl. Nyeregfa is nagy számmal kerül ki a nomádok kezéből, de ezeknek bekérgezését és kidolgozását a letelepült lakosság végezi. Ezenkívül még kis ládákat és dobozokat is csinálnak, természetesen a legprimitívebb módon; de az ipar ezen ága inkább csak azoknál virágzik, akik valamely letelepült nép szomszédságában laknak s a szükséges kellékeket és szerszámokat megszerezhetik.

Az *ötvösségről* természetesen csak megszorított értelemben lehet szó; mert ez a foglalkozás a műveltségnek már előhaladottabb fokát kívánja s a már kész fémnek újraön-

tése vagy átalakítása magában is mesterségnek tekintetik. Így azt beszéli forrásunk, Zagrjasszki,[6] hogy a kirgizek az ólommal és szénnel töltött olvasztófazekat körülülik és imádkoznak, hogy a kívánt fém jöjjön létre. Kovácsokat tehát igen ritkán találhatunk s ahol vannak ilyenek, a kohó többnyire agyagsárral befödött deszkából áll, mellette van a primitív üllő, melyen lapátot, kapát, fejszét, szekercét, ollót, kést, borotvát, szeget, árat stb., szóval csupán csak olyan tárgyakat állítanak elő, melyek készítéséhez bármily eredetű ember minden oktatás nélkül hozzáfogott. Körülbelül így nyilatkozhatunk a *szappanfőzésről* és *festőmesterségről* is, melynek alapanyagát és alkatrészeit a nomád állapotban levő ember maga találta fel. A szappant úgy főzik, hogy a szakszaul, alabuta (chenopodium rubrum) vagy nyirfa hamuzsírjából lúgot csinálnak, melyben különböző állatok csontjait addig főzik, míg a zsír kipárolog belőlük. Ezután a lúgot leöntik a csontokról, mind a kettőt külön sokáig főzik s a lúg felső részét összekeverik a puhára főzött csontokkal. Ha ez megtörtént, e tömeget főzik mindaddig, míg sűrű nem lesz; ekkor azután lemerik, a fűre kiöntik és megszárítják. – Festéket leginkább a következő növényekből készítenek: mohából, akbas-ból, nur-basból, citvormagból, a kujan-laszka gyökeréből, a Calligonum caput Meduse-ból és pirosító buzérből. A festékeket mind lúgban főzik timsóval s csak az ak- és nur-bas-t ló- vagy juhzsírral; az izsópot pedig vízben, teveganajból készített lúg hozzávegyítésével. A mállát egyszerűen feloldják vízben timsóval s a kerege (a sátor faállványa vagy rácsozata) festésére használják. Ami a színkülönbséget illeti, a bérci zuzmó csugak-csup-pal sötétpiros, a dsuszbuk, kojan-szoszka és citvormag sárga, az akbas és izsóp zöld, a nur-bas fakósárga s az aj-bogar kék színt ad.

Lőport is állítanak elő itt-ott a pusztaságon – amennyire el tudták lesni készítési módját a kánságok lakóitól –, de ez természetesen a lehető legrosszabb minőségű s nem is nagyon foglalkoznak vele a vegyítés veszedelmessége mi-

att. A turkománok perzsáktól, a kirgizek oroszoktól és kínaiaktól szerzik be lőporszükségletüket. – Különösen említést érdemel a *só kizsákmányolása*, mely a nomádok életében fontos szerepet játszik, mivel a baromtenyésztésnél nélkülözhetetlen. Hol a barom nem talál sós talajt a pusztán, ott a szükséges készletet vagy a számos sós tavakból, minő a Kara-köl is az Ili medencéjében, vagy pedig sóbányákból nyerik. Ilyenek vannak a kirgiz pusztaságon Narin mellett, nem messze az Ala-buga torkolatától s a Bis-kul állomáson, Tokuz-torau-n felül. Különösen híresek a noruz-i sóbányák, melyekben már kialakított tárnák vannak, ámbár az itteni só sötétebb színű, de nem rossz ízű. Sok helyen a halak megszárítására is használják a sót; mert a folyók vagy tavak mellett lakó turkománok és kirgizek – szigony, merítő és kéziháló használata mellett – nagyban űzik a *halászatot* s némely vidéken, így az Etrek, Görgen, Jaxartes és ez utóbbi mellékfolyóinak partjain, az egyik élelmezési módot képezi.

7. A sátor és bútorai

Semmi sem bizonyítja jobban azon nézetünket, hogy a török nép az egyetlen a föld kerekségén, melynek vérébe legjobban átment a nomád életmód s ezen életmódból legtöbb gyönyörűséget tud szerezni, mint a speciális török sátor minősége és kiállítása, melynek megnevezésére a nyelvnek a házéval azonos szava van, s amely az eddigelé ismert hasonló lakások közt valóban legtökéletesebb. Okvetetlenül ilyen meggyőződésre jut az ember, ha egy beduinnak, egy iráni vagy afgán nomádnak sátorában hosszabb időt tölt, hol a fekete, felfordított teknőhöz hasonló búvóhely alatt, görbült helyzetben éppen oly kelletlenül érzi magát, amily szabadon mozoghat a csinosan berendezett, kerek alakú török sátorban, mely tizenöt lábnyi magas és gyakran harminc lábnál szélesebb, mely nyáron hűvös, té-

len pedig jótékony meleget ad s amely végre – ha az éghajlati viszonyok kedvezők – könnyen feledteti velük a szilárd épületben való tartózkodást. Ehhez mérve a török sátor összeállítása is sokkal komplikáltabb s alkatrészei számosabbak, mint az «Ábrahám sátora» név alatt ismeretes alacsony és hosszúkás sátoroké.

Leírásunkat a sátor vázlatán kezdjük. Ez áll:

a) nyújtható rácsozatból *(kerege),* mely hasonló azon játékszer alapzatához, melyre a mi gyermekeink fakatonáikat szokták állítani. A kerege úgyszolván a falat képviseli s a sátor kerülete és nagysága szerint 6–10 szárnyból *(kanat)* áll, melyek egymás mellett körben vannak felállítva s felső, középső és alsó végüknél szíjakkal vagy kötelekkel egymáshoz erősítve. A kerege felső részeit *kulak*-nak (fül) nevezik, alsó végét pedig *erge*-nek, mely csak olyan szűk nyílást képez, hogy legföljebb egy kutya bújhat keresztül rajta; innen van ez a szólásmód: «Ergedin csikarup csapara men», az ergén kergetlek ki, azaz: úgy, mint egy kutyát. A kerege felső részei rovatékszerű csúcsokban végződnek, melyekbe a második alkatrész, tudniillik az

b) Ok (szó szerint: nyíl) van beledugva. Ezen nyilak – tűzön meghajlított rudak – száma nyolc és tizenkettő közt váltakozik, a sátor boltozatát képezik s a harmadik alkatrészben, tudniillik

c) az abron csalakú, de fából csinált *csagarak*-ban végződnek, mely két láb átmérőjű s belülről nyolc vagy tíz egymáson keresztül tett küllővel van ellátva s ezenkívül *tünlük,* vagyis azon nyílás gyanánt is szolgál, melyen keresztül a füst kimegy és a világosság behatol s amelyet csak éjjel és rendkívül hideg időben csuknak le. – Ami az egyes alkatrészeket illeti, – mert ahol fa van, a nomádok magok készítik ezeket – a rácsozatot és nyilakat leginkább nyárfából (Populus alba), a csagarak-ot pedig juhar- és nyírfából csinálják. A kerege fájának legalábbis egy hüvelyk átmérőjűnek kell lenni, miután már a kérgétől megtisztították, megszárították és sárgaföldde l bemázolták. Az egyes rudak

magassága ritkán tesz többet, mint öt lábat; egymáson keresztül tétetnek, hogy az egész keregének rácsozat alakja legyen s nyers bőrből csinált szíjakkal, vagy a gazdagoknál sárgaréz kapoccsal erősítetnek egymáshoz. Csak a gazdagoknál van kivétel a sátor magassága tekintetében évszakok szerint, amennyiben náluk a nyári sátor mintegy három lábnyival magasabb. A csagarak-ot különösen kemény fából, legtöbbször juharból készítik s mikor már kész, belső oldalát mindefféle cifraságokkal ellátják. A sátorra ajtót alkalmazni ritkaság, csak a kirgizek használnak félajtót, melynek neve: *itkirbesz*, azaz: a kutya nem megy be s minden valószínűség szerint arra való, hogy e háziállatot ne engedje a sátorba jutni. De általában nemezfüggöny helyettesíti az ajtót, melyet nappal felgöngyölnek, éjjel pedig lebocsátanak.

d) A *csij* nevű pusztai fűből (Lasiagrostis splendens) fonott *gyékény*, mellyel a sátort belülről s néha kívülről is földíszítik, de amely arra is szolgál, hogy a port vagy ganajt távol tartsa, ha nyáron az alsó nemezdarabokat szellőztetés végett elveszik helyükről. A gazdagok e gyékényt selyem-, a szegények pedig gyapjúszalagokkal fonják.

Mikor már a faállvány fel van állítva, a nemezdarabok, melyek takaróul szolgálnak, úgy terítettnek ki, hogy a keskenyebb és hosszabb darabok alul futnak körül, a nagyobbak pedig a boltozatra jutnak, de úgy, hogy a felső nyílás szabadon marad, mert a tünlüknek külön nemeztakarója van, mely két oldalról a csagarokhoz van erősítve s egy, a másik oldalára kötött kötél segélyével kiteríthető és összegöngyölíthető. A nemez természetesen a legdurvább minőségű, azaz: vastag és barna színű s csak a gazdagoknál és ünnepiességek alkalmával használnak fehér nemezt, melynek szalagja néha piros kelmével van beszegve. – Ami a sátor belső fölszerelését illeti, látjuk jómódúaknál a föntebb említett s a kerege körül futó gyékényt *(burja,* vagy *csij)*, mely szép cifrázatokkal van ékesítve. A sátor jelentékeny alkatrészeihez tartoznak az egyes részek megerősíté-

sére szolgáló különböző szerek, például kötelek, karók és oszlopok. Ez utóbbaik közül említésre méltó a *szürük*, felül meghajlított rúd, mellyel a csagarok, illetőleg az egész sátor van megerősítve; továbbá a *bakan*, az elsőhöz hasonló, de erősebb rúd a sátoron kívül, mely heves viharok ellen védelmezi a sátort. A karók közül az ajtótól jobbra és balra levő kettőt *baskazuk*-nak (fokaró), a hátul levőket *ana-kazuk*-nak (anyakaró) nevezik; míg a kötelek *(bag, bau)* közül a *baszruk*, azaz a faállvány öve és a *bilbag* – azon széles, többnyire kicifrázott kötél, mely a sátort kívülről fogja körül – a legjelentékenyebbek. Habár a sátor még oly régi is, és nemezdarabokat az időjárás akárhogyan megviselte is, a nomád nő azt hiszi, hogy a bilbag fölékesítése fényt kölcsönöz a háztartásnak s ezért van az, hogy e kötelek készítésében a nomád leányok igyekeznek művészi ügyességüket elárulni.

A sátor belső berendezéséről szólva a kerege fáinak végére a különböző kisebb-nagyobb *kab*-okat és *khurdsin*-okat (zsákok) akasztják, melyek részint élelmiszerek: liszt, rizs, gabona és só, részint az állatok gyapjának és szőrének tartására szolgálnak; míg a fegyverek, lószerszámok, nyergek és más, a férfiak tulajdonát képező tárgyak, az úgynevezett nyilakról (ok) csüngnek le. A csagarakról, különösen télen, a füstölni való hús lóg alá, mert ez alatt van a sátor közepén az *ocsag*, a tűzhely, melyet minden nomád nagy tiszteletben tart, úgyszólván a ház szentségének tekint s a amelyet átlépni vagy beleköpni nemcsak illemet sértő dolognak, hanem egyenesen bűnnek tartja. A tűzhelyen felül levő rész, az egész sátornak *tör* nevű (szó szerint: felül) díszhelye a legjobb nemezdarabokkal vagy szőnyegekkel van leterítve, melyen csak vendégek és az idősebb férfiak foglalnak helyet, míg a tűzhelyen alul s az ajtótól közvetlenül jobbra és balra levő rész neve *eden* vagy *iden*, mely az ivóedények s néha a tüzelőanyag helye.

A sátor különböző bútorai közt a kazán vagy üst (*kazan, kazgan*), vasláb (*ücs-ajak*, három láb), csípővas

(*kizgacs*), különféle alakú tálak (*kab* és *szabak*), kanalak (kasuk), habmerő kanalak (csömücs), a fából és vasból készült fazekak (csömlek; a vasfazekak Oroszországból szállíttatnak) foglalják el az első helyet; míg a pusztaság más helyein, hol az erkölcsi élet más sajátságokat idézett elő, egyéb háziszerek is találhatók. Így például a turkomán sátorában, a bemenettől jobb felől a hosszabb és rövidebb láncok, a lábra és kézre való bilincsek, vas nyakörvek és más, a rabszolgákra használt tárgyak vannak felfüggesztve; míg a kirgizeknél a sátor ezen helyét nagy kimiszos edény *(szaba)*, vagy kimisztömlő *(turszuk)* foglalja el, még pedig az első vagy négyszögű faállványra (*szaba-ajak*) van felállítva, melynek befelé fordított oldalán vésetek ékeskednek. Vedrek, csöbrök, korsók és más edények – melyeket leginkább fából maguk a nomádok csinálnak, de természetesen ügyetlen és primitív formában – a gazdagok lakásában a nők és szolgák által lakott melléksátrakban helyeztetnek el. A fából való háziszerek tekintetében általában azt állíthatjuk, hogy ezek csak a kínai vagy orosz műveltség határán lakó nomádoknál találhatók fel, de a turkománoknál soha vagy legalább ritkán. Ide számítandók az egyenkint előforduló bútordarabok, mint ágy (*urun*), székek, szekrények és ládák, melyek a tőrülmetszett nomád élettel ellenkeznek; mert a nehéz és kemény tárgyak az örökös vándoréletnek csak terhére vannak. Ugyanezt mondhatjuk a földműveléshez való szerszámokról is, melyek csak a pusztaság szélén lakó nomádok sátorában fordulnak elő, olyan nomádokéban, akiknek vándorlási tere már korlátolt s akik az ősi állapotból félnomád életmódra vezető átmeneti fokon állnak.

Ami egy sátor költségét illeti, a jól épített körülbelül kétszáz, a legszegényesebb pedig ötven forintba kerül. Az első általában az *oj*-ra, az utóbbi pedig az oroszok által *dzsulamejk*-nek nevezett, rögtönzött kis sátorra vonatkozik, mely szó a kirgizeknél helyesebben *dzsolum-oj*, Közép-Ázsiában *jolum-oj*, azaz: utazó sátor, a *jol*, út és *oj*,[XCVIII] sátor szókból. Van ezenkívül a sátornak még egy neme, a *kos*

nevű, a nomádok legprimitívebb lakása, mely négy, hosszában felállított rúdra terített fedélből áll és kúp alakú.

Ami a szilárd épületekhez, különösen pedig az európai házakhoz szokott utazót legjobban meglepi, azon aránylag nagyobb szabad térség és kényelmesség, amelyet belső Ázsia nomád fiainak szellőjárta lakása nyújt s a kőépületek hiányát legkevésbé sem érezteti. Minden tárgynak megvan még az ős időkben meghatározott saját helye; innen van az, hogy a csak valamennyire is tágas sátorban nappal negyven, éjjel húsz ember elférhet s azonkívül a nomád összes ingóságainak is a sátorban van helye részint felfüggesztve, részint a földön a sátor oldalánál. Míg a ház ura a férficsoporttal a *tör*-ön telepszik le, a zsákok és ládák közvetlen szomszédságában s a tűzhelytől jobbra és balra a fekvőhelyek, illetőleg a nappal összegöngyölített nemezdarabok vannak, addig a háziasszony a többi nőkkel és gyermekekkel az ajtótól balra levő szögletet, a férfiszolgák ellenben a szemközti térséget foglalják el és hallatlan dolog, hogy valaki szükség, vagy a háziúr parancsa nélkül megváltoztassa saját helyét. A rendetlenségnek és tisztátalanságnak – mely az Eneze- és Samr-beduinok hosszúkás, teveszőrből csinált sátorában uralkodik – a törökök nemezsátorában semmi nyomát nem találhatjuk.

8. Ételek és italok

A nagy-ehetőségnek oka, melyet az árják és sémiek szemökre hányhatnak a török-tatároknak, nem annyira a törökségnek tuljadonát képező fizikumban mint inkább az éghajlat hatásában és azon élelmiszerek minőségében rejlik, melyekkel e néptörzs nomádjai eleitől fogva táplálkoztak. Ámbár meglehetős bizonyossággal állíthatjuk, hogy úgy a hús, mint a növény egyformán tápláléka volt a török ősembernek, mégis azt találjuk, hogy például az arab sátorlakók több húst fogyasztanak el naponkint való étkezé-

sük alkalmával, mint a pusztai törökök, annak dacára, hogy mindkettőjüknek elegendő nyáj áll rendelkezésükre, s hogy éppen a táplálék jobb minősége mellett kevesebb mennyiségre van szükség, minélfogva a beduint – a törökhöz hasonlítva – jogosan megilleti a józan és mértékletes cím. Tekintetbe kell venni továbbá azt is, hogy az arabok őshazájának éghajlati viszonyai – tudniillik a 20. és 32. északi szélességi fok között, harmincfoknyi meleg általános hőmérséklet mellett – már magában véve is ritkább és kevesebb étkezést kívánnak, úgy hogy míg a török gyanítható őshonában, tudniillik az északi szélesség 38. és 58. foka közt, túlnyomólag hűvös, sőt fagyos hőmérséklet mellett naponkint háromszor történő étkezéssel kénytelen edzeni testét az éghajlat hatása ellen, addig a beduinnak egyszeri evés is teljesen elég. Az északi és déli nomádok ételmennyiségében tapasztalható különbségek összehasonlítása mellett azt sem szabad elfeledni, hogy a déliek a talaj bizonyos termékeiben, például a datolyában, vad szarvasgombában, olyan cukor- és liszttartalmú növényt találnak, amelyet az északi puszták növényvilágában semmi sem pótol, szóval, hogy a török-tatárnak – a körülményektől oly sok oldalról lévén kényszerítve – nemcsak többet, hanem gyakrabban is kell ennie, mint a jobban délre lakó iráni és sémi eredetű nomád társainak.

A török nomádok élelme, mert baromtenyésztők s főleg juhuk legtöbb van, minden időben határozottan *tejből* állott, amit azonban nem annyira a frissen fejt tej minőségében – melyet csak gyermekek és betegek isznak –, mint inkább a belőle csinált tejételek és tejitalok alakjában használtak. Ilyen *a)* az *ajran* (régibb és helyesebb formájában *agiran*, savanyított) juh- és tevetejből készített savanyú ital. Az ajran, miből a nomád hihetetlen mennyiségűt tud egyszerre meginni, a forró nyári időben hűsítőleg és frissítőleg hat s a szomjúságot több órára eloltja. Minthogy az ajran nagyon el van és el volt terjedve, a nomádok ezt már eleitől fogva megsűrítették és megszárították, hogy hosszabb

útra magukkal vihessék. Ilyen állapotában az ajran *kurut* nevet kap, mely szó szerint «száradtat» jelent, de általában helytelenül használják «sajt» értelemben, mert az európai értelemben vett sajtnemek készítése ismeretlen volt s most is az a törökök előtt. A sűrített ajranból csinált kurutgolyócskákat vagy napon megszárítják, vagy zsírban kisütik és így több hónapon át eltarthatják. Még a sós, keserű pusztai források vizét is ihatóvá lehet tenni a kuruttal, úgy, hogy a vízzel félig töltött edénybe belemorzsolják a kurutgolyócskát, így aztán az ajranhoz hasonló ízű italt kapnak. Az ajran készítésén kívül ősidők óta kitűntek a törökök a *jogurt* vagy *jourt* (aludttej) csinálásában, mely speciális török tejételt kovásszal vagy már kész jogurttal készítik s valóban a legjobb és legegészségesebb étel. Míg a kurut csak a pusztaság lakóinál fordul elő, az ajran és jourt a már századok óta megtelepült törököknél is megmaradt s ezeket az oszmánok gazdag asztalának finom nyalánkságai sem tudták kiszorítani. A legjobb jourt juhtejből, a legrosszabb pedig tevetejből készül. Mint a jourt, úgy a *kimisz* is török specialitás, de figyelemre méltó, hogy csak azon nomádoknál található, akiknek ősi primitív életmódjára a megtelepült szomszéd népek kultúrája legkevesebbet hatott, akik a messze terülő, beláthatatlan pusztaságon háborítatlanul foglalkozhatnak a lótenyésztéssel. Így például a turkománok és kara-kalpakok közt nem olyan kedves ital és tápszer a kimisz, mint a tőrülmetszett nomádoknak ismert kazak- és kara-kirgizeknél. Ez a körülmény természetesen összefügg azzal is, hogy a kirgizek a legnagyobb mértékben foglalkoznak a lótenyésztéssel, márpedig a kimisz készítésére tulajdonképp csak a lótej alkalmas igazán. A turkománok is lótenyésztők ugyan, de nincsenek méneseik, hanem mindenki nevel magának néhány lovat, mint a mezopotámiai beduinok s ámbár mind a kettő testestül-lelkestül nomád, semmi különös élvezetet nem talál a kimiszben. Egyébiránt amint a kimiszt mindig csak a lótenyésztő pusztai lakosok készítették különösen, úgy a *boza* – rizsből vagy kölesből erjesztett ital – részint a félnomádoknál,

részint az egészen megtelepült törökököknél volt használatban. A boza, mely a méhsör egy neme, ma inkább a nők és gyermekek itala, de úgy látszik, hogy régebben a részegítő italok közé tartozott, mert a legrégibb török nyelvemlékben mint ilyen van említve.

A tejből készített ételek után a *kölcs (tarik)* foglalja el az első helyet a nomádok élelmiszerei közt, mely növény művelése nem kíván fáradságot s mely a legrosszabb talajon terem. Leggyakrabban tejben főzve, kása alakjában és bőven megzsírozva eszik; néha pedig megpirítják, aztán szétdörzsölik és úgy fogyasztják el, amikor *talkan* nevet kap, ámbár talkant búzából is készítenek. Egy tarisznya ilyen liszt gyakran több napon át elegendő táplálékot ad a lovagló nomádnak, mert egy maroknyi talkan és egy ital víz hosszabb időre kielégíti. Speciális kirgiz és turkomán tészta a *baurszak*, vagyis metélt tészta búzalisztből, melyet vagy főznek, vagy pedig – s ez gyakoribb eset – zsírban sütnek és útra való eleségül használnak. Baurszak jelentése tulajdonképpen bél, s úgy látszik, hogy a hosszú, egymással összebonyolódott tésztadaraboknak ahhoz való hasonlóságáért nevezték így.

Ami a többi liszttartalmú ételeket illeti, az idegen kultúra hatása következtében délen, tudniillik a turkománoknál a *rizs* nagyon elterjedt, míg a kánságok északi részén még búzalisztet is szereznek a vagyonosabbak; de ezek csak idegen fényűzési cikkek s ha a beduinoknál jelentéktelen szerepet játszik a lisztből készített étel, annál inkább állíthatjuk ezt a törökökről.

Húst – mint már említők – csak ünnepélyek és kedves vendég érkezése alkalmával esznek; vagy üstben főzik, s ilyenkor csak magát a húst eszik és a levet utána isszák, vagy füstölt állapotban mint *kaurma*-t főzik meg kölessel. Első esetben a tiszteltebb rendbelieknek joguk van némi nyalánkságokhoz is, sőt – mint már előbb említettük – az egyes törzsek ízlésük és kedvük szerint tesznek különbséget a hús különféle darabjai között.

Nagyon el van s eleitől fogva el volt terjedve a török nomádok közt a *bis-barmak*, melynek szó szerint való jelentése «öt ujj», nemcsak azért, hogy ujjal eszik, mint Budagov magyarázza,[7] hanem azért is, hogy e húsételt hosszúkás darabokra metélik és így zsírban sütik. A bis-barmak-ot különös előszeretettel juhhúsból, míg a *torama*-t – apró húsdarabok hagymával és bő mártással főzve – marhahúsból készítik, mely utóbbi a kara-kalpakoknál szokásos, minthogy ezek leginkább szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkoznak. Ez a torama, melynek jelentése «szétvagdalt», emlékeztet bennünket a magyar «gulyásos»-ra, amelyet hasonló módon készítenek. Hurkát csak lóhúsból csinálnak, mégpedig vagy metélt hússal töltve *(ez a kazi)*, vagy pedig zsiradékkal *(parti)*. Ami a török nomádok húsételeinél legjobban feltűnik, az a *«pecsenye»* fogalmának teljes hiánya, s valóban sehol sem találjuk említve, hogy az efféle hús valaha kedveltségnek örvendett volna. Ez a körülmény annál feltűnőbb, mert hiszen a hús képezte tulajdonképpen a nomádok fő élelmiszerét, a táplálékot par excellence, amint ezt az erre vonatkozó szóból legjobban láthatjuk. Így az *et* (hús) szó etimonja azonos az *esz*-szel (enni);[XCIX] továbbá a magyar *hús* szó eredeti jelentése is: étel, ennivaló, minthogy egyeredetű a török *as, is* (étel) szóval, amely viszony megvan az arab *lahm* (hús és táplálék) szóban is.

A *növényi eledelek* sohasem voltak különösen elterjedve a török nomádoknál, nem is mutathattak ezek iránt semmi hajlamot; mert Ázsia pusztáin, némely gyökérnövények kivételével, minő a sárgarépa, hagyma és az eleagnus bogyói, semmi olyan nem tenyészik, ami ehető volna, a kerti vetemények és dinnyék pedig csak a pusztaság szélén, ahol víz van, termelhetők.

Ami a különböző étkezéseket illeti, az első kevéssel a nap fölkelte után szokott megtartatni, miután a nyájak elszéledtek a legelőn. Ez a reggeli étkezés, a *kusluk*, bőséges lakomából áll s az évszakokhoz, a nomádok körülményeihez vagy vagyoni állapotához van alkalmazva. Ezt kö-

veti 11–12 óra közt az ebéd, *csast-jimegi* s naplemente után a vacasora, *kidse-jimegi*. Az egyes étkezések közt sem minőség, sem mennyiség tekintetében nem tesznek különbséget s kivételek csak bizonyos vendégségek, lakomák *(toj)* alkalmával történnek, melyeknek vagy családi, vagy vallási jellegük van. A vallásban ugyan kevés ürügyet talál a nomád a lakomázásra, de annál több alkalmat nyújtanak a nemzeti szokások, mint pl. a menyegző, születés és halálozás, különösen pedig az október vége felé, vagy néhol később, tartatni szokott *szokum*, azaz lakmározás a marhavágás alkalmával, vagyis azon időben, mikor a megfüstölni és eltenni való húst készítik. E szokumra emlékeztet a magyar *disznótor*, melyet körülbelül ugyanazon időben s olyan ünnepies színezettel szoktak megtartani. A pusztán s főleg a kirgizeknél a szokumra szánt napok határtalan vidámságnak vannak szentelve, vannak játékok, versenyfutások és mindenféle mulatságok, s aki nem teheti, hogy barmot vágjon, szívesen fogadtatik a vagyonosabbnak sátorában, hol a munkában való segédkezéséért a levágott állatnak egyik vagy másik részét kapja jutalmul. Régebben, mikor még a sámán vallás volt az uralkodó, a sátorlakók kötelesek valának a leölt állatból egy, a szokás által meghatározott részt adni a kamnak, valószínűleg az áldozati ünnepnél osztott áldások megjutalamzásául; amely adónemhez később a törzsek főnökei tartották jogukat s egyebek közt a kara-kirgizek szultánjai még ma is tartják, míg máshol a mohamedán papság tart rá számot, mert az őt illető részt, habár nem in natura[c], hanem megfelelő pénzértékben átveszi. Ebben mindenütt egyforma maradt a világ. A Magyarországban lakó katolikus urál-altaji a megölt disznónak véres hurkájával vagy sódarával tiszteli meg a falusi papot, míg a távolban, Közép-Ázsia pusztáin lakó törzsrokona keöze-t (lapocka) vagy kövér farkat visz az akhondnak vagy mollának.

9. Születés

Minthogy a nomád nőt egész terhessége alatt, sőt még az utolsó napokban sem kímélik semmi munkától és fáradságtól és legkevesebb tekintettel sincsenek reá, azért néha napi munkája közben lepik meg a szülés első fájdalmai. Az első segítséget természetesen az aul idősebb asszonyai nyújtják, akik arról gondoskodnak, hogy a szenvedőt az *Albaszti* (álnyomás), ezen ártalmas szellem kártékony hatásától varázsszerekkel megszabadítsák, mi célból a terhes nőnek már régóta nyakán hordott tumarokat (amulet) helyreigazítják és rálehelnek. Ha hevesebbek a fájdalmak, akkor egy kedvelt, már készen levő nuszkha-t (talizmán) vízbe mártanak s ezzel a szülendőt megitatják, azon hitben, hogy a szónak szellemi csodaereje átment a tintára s ez most közvetetlenül hatni fog. Más helyen a gonosz Albaszti-t lármával igyekeznek elijeszteni, amennyiben a sátor külső oldalát botokkal verik, kiabálni és ordítani kezdenek, vagy ahol lőfegyverek vannak, folytonosan lövöldöznek puskával; míg ott, hol az iszlám nem vert erős gyökeret, a régi sámánhit maradványának, az *Öj-karaszi*-nak (a sátor rossz szelleme) áldoznak a lobogó tűzbe dobott zsírdarabokkal, mégpedig kedvelt bárányzsírral, s ha mindez nem használ, végül a varázsköteléket *(bag)* alkalmazzák, úgy, hogy a vajúdó asszonyt valamely izmos kezű férfi erős kötéllel összekötözi, mégpedig úgy, hogy a nő karjain sokáig sebhelyek vagy sávok látszanak, mert ősi török vélemény szerint így kell elvenni a rossz szellem erejét és ártalmatlanná tenni befolyását.

A szülés alatt leginkább félig fekvő helyzetben van a nő, sőt sok helyen karjai alatt megfogva a tünlük (a sátor tetején levő nyílás) felé magasra emelik, míg az újonnan születettet az aulnak egyik legvénebb asszonya veszi át, néha egy levágott báránynak még meleg bőrébe takarja s ha fiú, a *tör*-re (a felső hely), ha leány, az *eden*-re (a sátor alsó része) fekteti le. Azonkívül nem felejtik el a levágott állatnak

csigolyáit fölakasztani a sátorban, hogy az újszülöttnek az állatéhoz hasonló erős nyaka legyen, valamint azt sem, hogy a tűzre bőven dobjanak zsírt azon célból, hogy az anya a rossz szellem okozta utófájdalmaktól megszabaduljon s ha ez mindennek dacára nem történeik meg, a következő eszközökhez nyúlnak:

a) A ménesből egy világos és nagy szemű lovat vezetnek elő, melynek orrát a nő melléhez érintik, hogy ezáltal a rossz szellemet elűzzék.

b) Egy bagolyt hoznak a sátorba és kiabálni kényszerítik, hogy hangjától a rossz szellem megijedjen. E madárnak különösen sok titkos erőt tulajdonítanak, s ezért tollát talizmánnak használják a gyermekek sipkájára.

c) Hasonló okból valami ragadozó madarat tesznek az anya mellére.

d) Egressel dobálják a szenvedőt, azon reményben, hogy a rossz szellem erre rá fog ragadni, vagy pedig meggyújtják e bogyókat, hogy szagával elijesszék.

e) Egy kardot ásnak a földbe vánkosa mellé hegyével fölfelé, hogy ennek megpillantása elriasza a rossz szellemet.

f) Hívnak egy bakhsi-t (dalnok és varázsló), aki a sátorba rohanva a szenvedőből könnyű botütésekkel igyekszik kiűzni a kínzó szellemet. S ha mindez nem használ, csak akkor veszik ki kézzel a szülepet.

Az újszülött nemi különbségét illetőleg könnyen érthető, hogy a fiút éppen oly örömmel fogadják, amily kellemetlen vendégnek, sőt sok esetben egyenesen szerencsétlenségnek tekintik a leányt. E tekintetben Ázsia összes népei – álljanak bár a kultúra legmagasabb vagy legalacsonyabb fokán – mindig egyformák voltak. A nő a gyengeséget és szemérmességet, a férfi ellenben az erőt és büszkeséget, egy aul alapítóját és a család támaszát képviseli, s amint már sok idővel ezelőtt a letelepült, bizonyos kultúrának örvendő ujguroknál irányadóul szerepelt eme vers:

Jobb, ha leány nem születik, vagy nem marad életben,
Ha születik is, jobb, ha a föld alatt van,
Ha a halotti tor összeesik a születéssel,

éppen úgy halljuk még ma is a kirgizeknél e közmondást: «Tuzdi köp szaktama – szu bolur, kizdi köp szaktama – kul bolur» azaz: ne tartogasd sokáig a sót, mert vízzé lesz, ne tartsd sokáig a leányt, mert rabnővé lesz. E felfogással megegyezőleg könnyen érthető, ha egy gyermek születését, főleg a gazdagok, gyakran nagy ünnepiességgel ülik meg, melyben nemcsak a legközelebbi rokonok, hanem a legtávolabbi barátok és ismerősök is részt vesznek. A boldog apa tivornyát ad, versenyfutást és párviadalt rendez és minden hozzátartozóival azon jövendölésekben gyönyörködik, melyeket a vendégektől hall az újszülött megpillantásakor, vagy amelyeket a bakhsi dünnyögve énekel versekben.

Az újszülöttet a jelenlevő asszonyok azonnal megmossák, arany- vagy ezüstpénzt vagy -gombokat téve a vízbe, hogy a nemesércekkel való érintkezés gazdaggá tegye őt. Azután vászonba göngyölik úgy, hogy csak az arca látszik. Három napig az anya fekvőhelye mellett marad, s csak a negyedik napon fektetik bölcsőbe, mely legtöbbször négy rúdra kötött vászonkendőből áll s olyan bölcsőnek előnyt adnak, amelyben már feküdt gyermek. A derekaljat tavaszi nyírású báránygyapjú képezi, de amelyet, a tisztaság és egészség tekintetbevétele nélkül, a gazdagoknál is csak hetenkint egyszer cserélnek föl. Naponkint való fürdőben nincs hiány, mely sós vízbe való többszörös bemártásból áll, melynek megtörténte után a gyermeket megtörülik s vajjal vagy bárányzsírral bekenik, hogy csuklói megerősödjenek; s csak 40 nap eltelte után húzzák le róla azon inget, melyet születésekor kapott, és ezen inget, mely a naponkinti kenés miatt zsíros, vagy a kutyának dobják, hogy ezzel a gyermeknek minden jövendőbeli betegségét magához vegye, vagy pedig megtakarítják s ekkor a felnőtteknek gyógyítószer gyanánt szolgál olyanformán, hogy ez in-

gecskét testük fájós részén hordják, azon hitben, hogy a még ártatlan embernek egykori ruhája biztos szer a rossz szellemek eltávolítására.

A gyermek első táplálékát természetesen anyja emlőjéből kapja, s csak a legritkább esetben fogadnak dajkát (*imcsek-ana*, emlő-anya és *szüt-ana*, tej-anya). A törökök általában vérrokonnak tekintik a dajkát s amint a nomád mostohaanyjának tartja szoptatódajkáját, úgy az oszmánoknál is meg van engedve a hárembe való szabad belépés a tejtestvérnek, ami különben csak a vérrokonoknak a kiváltsága. Hogy a csecsemővel a legnagyobb gyöngédséggel és gonddal bánnak, alig szükséges említeni. Különösen a *gonosz szemektől* féltik, melynek befolyását kevés dialektikus különbséggel *köz-tiji*-nek (a szem érintése) nevezik s ezt minden lehetséges eszközzel igyekeznek elhárítani. Legelőször is azzal akarják megcsalni az alattomos ellenséget, hogy a gyermeket nem saját, hanem más idegen s lehetőleg rút és kellemetlen néven nevezik, mintha ezzel akarnák bebizonyítani a rossz szellemnek, hogy a csecsemő irányában semmi szimpátiájuk és érdekük nincs s az őt érendő szerencsétlenség őket legkevésbé sem aggasztja. Ilyen nevek pl. Jaman bala (rossz gyermek), Tentek bala (ostoba gyermek), Dsinli bala (ördöngős gyermek), Uru bala (tolvaj gyermek), vagy a leányoknál: Kara-csacs (fekete hajú), Koj-közü (juh-szemű) stb. Némely nomádok e cselt annyira viszik, hogy az anya vagy a családnak más női tagja minden reggel sírva kiabálja: «Oh, jaj, meghalt a gyermekem!», hogy e siránkozással tévútra vezessék a rossz szellemet. A gonosz szemek hatása ellen különféle talizmánokat is használnak, melyeket részint a sipkára, részint a ruha bal ujjára kötnek vászonból vagy bőrből való amuletbe. E talizmánok vagy teleírott papírdarabokból, vagy a juh szemgolyójából, fekete kavicsból, saskörmökből, bagolytollakból, vagy végre olyan napbarnította s időjárás által megviselt rongyokból állanak, melyeket a szél valamely fogadalmi cserjéről lefújt.

Különös szertartással jár az újszülöttnek elnevezése. A mohamedán kultúrában előre haladottaknál a molla, e vallás befolyásától még messze levőknél pedig a bakhsi az, aki hivatalosan nevet ad a gyermeknek, amely megkeresztelés magától érthetőleg lakomával van összekötve. Ahol a molla viszi e szerepet, a gyermekek legtöbbnyire valódi mohamedán, azaz arab vagy perzsa neveket kapnak, csakhogy a sémi és árja hangokat a nomádoknak urál-altaji beszédszerve gyakran a fölismerhetetlenségig eltorzítja, így pl. Mohamedből *Membet,* Khodsaból *Kosa,* Khoszruból *Kuszrau,* Musztafából *Busztapa* lesz. Ahol nem a molla a hangadó, vagyis a mohamedán műveltség határvonalától távol eső vidékeken, úgy a férfiak, mint a nők nevei valódi török eredetűek s leginkább olyan erényekre és előnyökre vonatkoznak, melyeket a nomád dicséretre méltóknak tart. Innét vannak az ilyen nevek: Kücsüm (erő), Arszlan (oroszlán), Iszen-kildi (szívesen fogadott), Altin (arany), Timur (vas), Csapar (nyargaló), Isim (villám), Tangri-berdi (isten adta), vagy nőknél: Aj-jaktim (holdvilágom), Kizil-gül (piros rózsa) stb. Úgy látszik, a hajdankorban szokás volt a törököknél, hogy a születéskor kapott név mellé később valami tulajdonságnevet vettek föl, így pl. a *szevük* (kedves, szeretett), *kara* (fekete), *oraz* (szerencsés) szók mellé a *tiken, tekin, tegin* (nevezett, nevű)[CI] járulván a históriailag ismeretes Szebuktekin (helyesebben *Szevüktekin,* kedvesnek nevezett[CII]), *Karatekin, Oraztekin, Alptekin*[CIII] stb. nevek származtak, olyan nevek, melyeket – mint a históriából látjuk – csak kitűnő személyek használtak.

A gyermeknek csak akkor vágják le először körmeit kezéről és lábáról s akkor borotválják le haját, mikor már egyéves, midőn körmeit gondosan összegyűjtik s gyapjúba göngyölve megégetik. Ha a gyermek még ekkor nem tud járni, anyja, vagy a sátor legidősebb asszonya tarka zsinórt erősít jobb lábára hosszában, s azt egy vágással elmetszi, így akarván erőszakosan feloldozni azt a titkos varázst, amelynek tulajdonítják azt, hogy a gyermek mindeddig gá-

tolva volt lábának szabad használatában. Más helyeken, név szerint a félnomádoknál e babonán kívül még kis tolókocsival *(atak*[IV] *arabaszi,* lábkocsi) segítenek a gyermek járásán. Később pedig, hogy beszélni tanuljon, madarak megfőzött nyelvével, vagy kedves vendégek étel- és italmaradékaival etetik és itatják a gyermeket.

Alig lett két-, vagy hároméves a gyermek, valamely idősebb, szelíd lóra ültetik egy *acsamaj,* vagy kirgizesen *asamaj* nevű gyermeknyeregbe és megkapja az első leckét a lovaglásban, mely a nomádok felfogása szerint éppen oly szükséges az életben, mint a menés és ülés. A gyermeknyereg tulajdonképpen két egymáson keresztültett hajlékony botból áll, melyek három oldalról egészen körülveszik a gyermeket, ami azonban nem akadályozza meg, hogy a gyermek fejét, hátát és oldalát ki ne sebesítsék a botok az állat gyors mozgása következtében. A kis turkomán bámulatos sztoicizmussal állja ki e gyakorlatot s még az anyák is csak ritkán nyújtják ki kezüket a legényke után vagy ritkán mutatnak aggodalmat az első lovaglási kísérlet alkalmával.

Minthogy a születésre vonatkozó szokásokban a pusztaság más helyein némi különbséget vehetünk észre, közlünk itt egy leírást a Szemipalatinszk környékén lakó kirgizek életéből.[8]

«Mihelyt a nőnél a szülési fájdalmak elkezdődnek, az aul valamennyi asszonya összegyűl nála, hogy segítsenek rajta. Kevéssel a szülés bekövetkezése előtt a sátor oldalához erősített kötelet adnak a nő kezébe, hogy annál fogva tartsa magát. A szülés pillanatában letérdel, két nő fogja, egy harmadik pedog hátulról átkarolja, egyik térdét keresztbe támasztja és derekát két kézzel szorítja. Ha a szülés megtörtént, a nő derekát pólyákba burkolják s a fekvőhelyre viszik, hol *félig fekve* – párnáktól körülvéve – pihen, de különös kívánatára azt is megengedik, hogy egészen lefeküdjék. Ha mindez megtörtént, a nőn keresztül egy kötelet húznak, melyre néhány vallásos könyvet akasztanak, hogy az ördögöt (sajtan, sátán) távol tartsák.

«Az asszonyok egész éjjel a gyermekágyas mellett maradnak a sátorban, gyertyát vagy éjjeli lámpát gyújtanak s vigyáznak rá, hogy a tűzhelyen el ne aludjék a tűz, mert különben jön az ördög és bajt okoz.

«Közvetlenül a lebetegedés után egy kost vágnak le, melynek jobb oldali hátsó címerét, máját, hájas farkát, hátgerincét és nyakát üstben megfőzik, a többi részét pedig nyersen félreteszik s a szülésre következő három nap folyamán elégetik.

«Mikor a tűzre föltett hús már elkészült, összehívják a szomszédokat, hogy tudtukra adják a gyermek születését; a megfőtt húst kiosztják a jelenlevők közt; a nyakát azon nő kapja, aki a gyermeket elfogadta.

«A szülésre következő nap különösen boldog mindenkire nézve, s ezt vidámságban töltik el; az összegyűlt asszonyokat tehetségük szerint megvendégelik. Három nap múlva a gyerekágyas asszony, ha már van annyi ereje, fölkel ágyából és – ha éppen tél van – fürdőszobába (azaz: egy arra szolgáló sátorba) megy; nyáron pedig úgy mosakodik, hogy a sátorban avarfűvel önti le magát. Közvetlenül a fürdés után *«szurpa»*-t, azaz juhhúsból csinált és fahéjjal jól behintett húslevet iszik, amely különben is főleg gyermekágyasok ételéül szolgál.

«Most a fekvőhely fölött lógó vallásos könyveket eltávolítják; a gyermekágyast már tisztának tekintik, s most ismét lehet neki a férjének ételt adnia, ami a szülés utáni első napokban nem volt megengedve.

«Ha a szülés nem történik könnyen, mindenekelőtt kikergetnek minden asszonyt a sátorból, mert azt hiszik, hogy van közöttük egy gonosz és a «sajtan»-tól megszállott nő. Ellenben a család férfitagjai begyűlnek a sátorba, a sátoron kívül pedig körben állnak az aul többi lakosai. Ekkor aztán lármáznak, kiabálnak, lövöldöznek, ostorokkal pattognak, sőt közbe-közbe – bár csak látszólag – a gyermekágyasra is ütnek. Azután hívnak egy *«dargon»*-t,[9] azaz az orvosság hatásával ismerős embert, vagyis néminemű

orvost, de gyakrabban egy *baksza*-t.[10] A baksza egy «kobisza»[11] nevű húros hangszeren játszik, miközben görcsös rángatózásba esik és ilyen állapotban tud gyógyítani. Ha a szülendő asszony állapota rendkívül veszélyes, két bakszat hívnak. Nők is lehetnek bakszák, de ez ritkább eset.

«Az egy baksza által végzett szertartás következőleg megy végbe. A sátorban minden tüzet eloltanak, még a sátor közepén a tűzhelyen lobogót is. A beteget a tűzhelyre fektetik, míg a baksza, hosszú fehér inget véve magára, letérdel és «kobisza»-ját (háromhúros, mandolinhoz hasonló hangszer, melynek szélére mindenféle érccifraságok vannak aggatva) maga elébe veszi. Először lassan ide-oda hajlongva játszik hangszerén, időről időre rázva azt, minek következtében a ráakasztott ércdarabok csengenek; azután rezgő, alig hallható hangon vad és idegenszerű dallamot énekel. Közbe-közbe tagolatlan, hangos kiáltásokkal szakítja félbe az éneket; közbe-közbe megszűnik a hangszer kísérete. Végre minden csendessé lesz, de csak egy pillanatig; a baksza felugrik helyéről eltorzított arccal és szemét forgatva hangszerét eldobja magától és elkezd körben járkálni a sátorban; nyilvánvaló, hogy nincs eszénél. Csak jár, csak botorkál; majd a körülállókra esik, fölemelkedik, kiabál, zokog, kezeit harapdálja, aztán összegörbül, mintha görcs húzná, majd fölugrik magasra, egyik vagy másik párnát megragadja fogaival és eldobja, szóval: őrjöng. Akkor dühös igazán ez az őrjöngés, ha – ami gyakran történik – két bakszát hívtak; igyekeznek egymáson túltenni, harapdálják és égő üszökkel dobálják egymást stb., s az őrjöngéssel nem hagynak föl addig, míg a gyöngébb baksza erőtlenül össze nem rogy. Eközben – a kirgizek véleménye szerint az őrjöngés következtében – meg kell történni a szülésnek. Ha a szülep nem akar kijönni, az asszonyt nagy bő nadrába öltöztetik, mely egyszersmind az egész öltönyt beburkolja, aztán egy kirgizzel lóra ültetik, aki nyargal vele messze hegyen-völgyön keresztül, kísérve az aulnak lármázó, kiabáló lakosaitól.

«»De hát mit használ ez?»» kérdé a tudósító. «Néha használ, néha pedig meghal a nő», válaszolá nyugodtan az elbeszélő asszony.

«Ha a nő e vad lovaglásból életben tér is vissza, mindenesetre el van ájulva; a baksza kezeivel homlokát dörzsöli, nyelvét kihúzza és pofon üti. Ha ez nem használ, vagyis a nő nem ébred föl aléltságából, egy kovácsot hívnak, akinek oly derekasan kell verni az izzó vasat üllőjén, hogy a szikrák mindenfelé szálljanak; sőt az izzó vasat közel tartják a nő arcához; a baksza beszél hozzá, mire őneki azt kell válaszolni: «Köszönöm, uram.» Végre magához tér a megkínzott nő s elrebegi: «Köszönöm, uram.» A kovács ekkor vasreszelőt dug a szájába, hogy tartsa azt fogaival. Végre aztán békét hagynak a nőnek.

«A következő hét napon *szjurpa*-t (ürühúsból csinált leves) kell innia a betegnek, mely bőven meg van hintve fahéjjal, gyömbérrel, galanyával (kirgizül «dsemdsemil», oroszul «kalgan») és egy ismeretlen gyökérrel, melyet a kirgizek *szarbug*-nak neveznek.

«A baksza és társa, a kovács, gazdag ajándékot kapnak a gyógyításért.

«Az újszülöttet legelőször azon habban fürösztik, amelyet közvetetlenül a szülés után megfőzött juh húsáról lemertek; aztán a köldökét fekete kirgiz szapannal *(szabin)* és vékony ürühájjal befödik és megkötik.

«A szülésre következő három napon nem az anya szoptatja gyermekét, hanem az aulnak valamely másik asszonya, akinek éppen csecsemőgyermeke van.

«Mikor már a gyermek köldöke begyógyult, meleg sós vízben fürösztik és minden egyében kívül valamely gyapjúszövet rongyaiba burkolják s így kell feküdnie, míg megszárad. Ezután szegfűborssal, galanyagyökérrel, gyömbérrel és olvasztott orosz vajjal készített kenőccsel bedörzsölik. A gazdagabb kirgizek inget és felső ruhát varratnak a gyermek számára, míg a szegények egyszerűen *«dsabaga»*-ba[12] burkolják (így nevezik a tevények téli szőrét; tavasszal,

mikor a teve vedlik, lejön róla a vastag nemezzé vált téli szőr; a dsabaga nagyon finom és puha, mint a pehely). Hat hónapig naponkint fürösztik a gyermeket meleg sós vízben s dörzsölik a föntebb említett kenőccsel.

«A harmadik napon történik meg a gyermeknek ünnepiesen bölcsőbe való fektetése. A kirgiz bölcső[13] fűzfavesszőből van fonva; fölállítanak egy kis állványt, melynek alacsony párkánya és egy rúdja van a függöny számára. Ez állványra erősítik a dsabaga-ból készült tulajdonképpen való ágyacskát, olyanformán, hogy a bülcső és ágyacska mindig tiszta. A gyermeket a bölcsőbe fektetik, puha teveszőr nemezbe burkolják s aztán egy széles kötelékkel az állványhoz erősítik. A bepólyált gyermek egészen szabadon s kényelmesen nyugszik s mindamellett nem eshetik ki a bölcsőből. Az anya rúdon hordozza a bölcsőt, mint mi a kosarat fülénél fogva; lovon pedig kényelmesen maga elébe teszi. Mivel e készülék ily könnyen kezelhető, a kirgiz nők csak nagy ritkán veszik karjaikra a gyermekeket.

«Az említett szertartást röviden így lehet összefoglalni. Levágnak egy ürüt s összehívnak minden szomszédot és barátot a lakomára; a legtekintélyesebb nő bölcsőbe fekteti a gyermeket, a legtekintélyesebb férfi pedig nevet ad neki. Gazdag kirgizeknél ma már egy molla jelenik meg evégett, aki akkor imádságot is mond. A nevet egészen szabadon és véletlenül választják, néha azon tárgy után, ami az elnevezőnek éppen szemébe tűnik, például *Kucsuk* (fiatal kutya); néha a leány *«Ajgir»* (csődör) nevet kap. Ha az újszülött fiú, ez alkalomra versenyfutást rendeznek, melyen hároméves lovakkal futtatnak; azonkívül mindenféle más bohóságot követnek el, például két asszonyt birokra küldenek, vagy olyan versenyfutást rendeznek, hogy lovak helyett néhány asszony fut, de a pálya hossza csak egy negyed verszt s a jutalom egy vég gyapjúszövetből áll. Néha az elsőszülött leány bölcsőbe fektetésekor is rendeznek ünnepet. Különben az előkelő kirgiz

nők sohasem vesznek részt az ilyenkor tartott játékokban és tréfákban, hanem csak nézőkként szerepelnek.

«Gazdag kirgizeknél akkor is nagy ünnepiesség van, mikor a gyermek először nevet s mikor járni kezd. Ez utóbbi alkalommal következő módon járnak el. A gyermek lábacskáit összekötik gyapjúzsinórral, elébe tesznek bizonyos étellel rakott tálat, aztán az aulnak egy tekintélyes asszonya késsel elvágja e köteléket és kidobja a sátorból; e tettéért ajándékot, egy vég kelmét kap. Erre aztán a jelenlevő vendégeket jóltartják hússal, imádságot mondanak és ki-ki elmondja a gyermeknek szerencsekívánatait, hogy egészséges, gazdag és hosszú életű legyen.

«S akkor ismét lakomát tartanak, mikor a gyermek[14] hároméves lett; ugyanis ekkor ültetik lóra legelőször. Ez ünnepiesség alkalmával, mint rendesen, több marhát levágnak, a szomszédokat összehívják és megvendégelik, csakhogy a férfiak és nők külön-külön esznek. Az étkezés után ismét mindenféle játékot és versenyfutást rendeznek, melynek bevégezte után a férfiak szétoszlanak, csak a nők s egy férfi, az aul legtekintélyesebb embere maradnak ott. A nők kihozzák a gyermeket a sátorból, a szülők átadják a jelenlevő kirgiz nemesnek, aki egy dsigitnek (kirgiz lovag) nyújtja a lóra. A dsigit az egész aulon átlovagol a gyermekkel s mindenki ajándékoz neki valamit. Rendesen úgy tesznek, hogy egy csődört ajándékoznak a gyermeknek, melyet valamely kedvelt kanca ellett ugyanazon évben, mikor a gyermek született; mind a kettőt együtt nevelik fel, úgy hogy mikor a gyermeket a meghatározott időben lóra ültetik, a ló ki van tanítva és olyan szelíd, mint egy házieb.

«A fiúnál hétéves korában történik meg a szokásos körülmetélés, amelyet szokás szerint valamely molla végez, mely alkalommal szintán nagy ünnep van.

Ha a gyermek beteg, egy «*dargon*»-t, vagy «*baksza*»-t hívnak; de a baksza sohasem dühöng és őrjöng valamely beteg gyermek ágyánál, csak csöndesen játszik «kobisza»-ján. Ha hasfájása van a gyermeknek, a baksza száraz köpölyfé-

lét tesz hasára, összerág szegfűborsot vagy hagymát s ezen nyálával megfecskendezi a gyermeket, vagy pedig csak rálehel; levágat egy fekete kost s ennek tüdejével üti a beteg gyermeket.

«A «dargon» megtapogatja a betegnek ereit úgy, hogy mindkét kezét annak halántékára és karjára teszi. Ha úgy tartja, hogy a gyermek az anyja tejétől betegedett meg, megparancsolja az anyának, hogy három napig ne egyék, és valami gyönge forrázást vagy leöntést ad neki hánytatóul.»

«Az alkalmaztatni szokott gyógyítószerek száma igen nagy; a növényi orvosságokon kívül használnak ásványféléket is, például cinóbert és higanyt, sőt a kinin gyógyító hatása is ismeretes a kirgizeknél.»

10. Nevelés

Azon ismeretek, melyeket a fiatal nomádnak meg kell szereznie, tisztán tapasztalati természetűek s a gyakorlati életre vonatkoznak. Mindenekelőtt tanulja ismerni, hogy mi jó és mi ártalmas a marhának, amely őt legközelebbről érdekli, mellyel úgyszólván a legszorosabb kapcsolatban nevelkedik föl s amely kisgyermek korában játékszerét, ifjúságában gyönyörűségét, érett férfi korában minden törekvése és iparkodása központját képezi. Olyan helyeken, ahol rabló farkasoktól nem lehet félni, gyakran hatéves gyermekek állnak valamely számos teve-, vagy juhnyáj élén s a kis pásztornak tekintélytelen termete dacára a nála sokkal nagyobb állatok vakon engedik magukat vezettetni a csöpp kis nomád csengő hangja által. S ez iparkodik is azon, hogy hivatalának minél hívebben megfeleljen; mert a legelők, fűnemek és ivóvizek különbségéről már korán tudomást szerez magának; s én magam is nem egy nomád gyereket ismertem, aki – dacára, hogy alig volt tizenkét éves – a puszta növényvilágának legkülönbözőbb fajaiban egészen jártas volt. Az apáról fiúra hagyomány-

szerűleg átszálló ismeret gyorsan elterjed és mélyen bevésődik a puszta fiainak emlékezetébe. Olyan éghajlat alatt, hol normális időjárás uralkodik, már a gyermek nomád is meg tudja határozni megközelítőleg, hogy például *ezen* irányból fújó, több napig tartó szél után nyolc napig fújó szélnek kell következnie *azon* irányból, hogy ezen hónapban itt ilyen, másik hónapban amott olyan növények jönnek fölszínre, melyek ezen, vagy azon állatoknak nem valók s így a tovább költözködésben az illető helyet ki kell kerülni. Ámbár a csillagok ismeretében messze marad a török nomád az arab puszták lakóitól, de már elég fiatal korában ismeri az egyes csillagokat, például az északi Sarkcsillagot *(temir kazuk,* vas karó), Nagymedvét *(jeti karakcsi,* hét rabló), Hajnalcsillagot *(csolban,* a ragyogó) stb.; a napnak egyes óráit meg tudja határozni a lándzsa árnyékának hosszaságából; következtetést von a légtükröződés irányából és kiterjedéséből s a láthatár végtelenségén élesített szemei oly gyakorlottak, hogy a többórányi távolságban fölszálló porfelhőnek okát és tartalmát meglehetős pontossággal meghatározza. A szabad ég alatt való mozgás, az örökös harc és küzdelem az éghajlat minden lehetséges viszontagságaival megedzi izmait, kifejleszti testi erejét; innét van a mozdulataiban észrevehető fürgeség, innét a tüzes villámokat szóró tekintet, mely megkülönbözteti a puszták gyermekét letelepült törzsrokonaitól, innét a kalandok után való féktelen hajlam, s az arra való szüntelen törekvés, hogy fizikai erővel embertársai fölé emelkedjék s ily módon a társadalom előtt tündökölhessen. A *batir*-rá (hős, bátor), vagy *merken*-né (jó lövő) levés tehát a tökéletesség legszebb ideálja, mely a serdülő nomád szeme előtt lebeg, hogy mint ilyent tiszteljék és féljék életében, halála után pedig új életre keljen a dalban és mondában, mely megzendül a kobzosok húrján, mikor «száll az ének szájról szájra» s «bajnok ébred hősi lanton»; mert legszebb jutalma derék voltának, ha azt «unokák is tudják, dal is egyre zengi».

Magától érthető, hogy ilyen életnézet mellett a szellemi képességek gyakorlását és fejlesztését elhanyagolják. Amint az illedelem, szokás és a világgal való érintkezés kívánja, mindenekelőtt a törzsek, ágak és családok különbözésének nagyon tekervényes labirintusában kell elegendő jártasnak lenni s elsősorban a hét ős *(jeti ata)* neveit hibátlanul tudni. A tizenöt éves nomád már tisztában van az egyes tiré-k, tajfé-k[cv] rokonsági viszonyával s jártas a legelői jogban és az egyes aulok lokális viszonyaiban. Ezen emlékezetébe vésett dolgokon kívül már jókor ismerős a *tapu*-k formáival, vagyis azon bélyegekkel, melyekkel az egyes törzsek nyájait az állat farára nyomott fekete festékkel megkülönböztetik, s ámbár ezen jegyek – mint már előbb láttuk – nagyon hasonlítanak egymáshoz, a nomád azonnal fölismeri diakritikus értéküket. A tapu, vagy mint némely vidéken nevezik, *tamga* (pecsét) ismerete mellett éppen ilyen fontos a nomádra nézve az *uran*, vagyis az egyes törzsek jelszavának tudása is; mert ez az ő kalauza az éj homályában, vagy a sűrű ködben s az eltévedettnek megtalálhatásához éppen oly szükséges, mint a puha homokban található lábnyomok fölismerése. A könnyű horpadás, vagy nyom *(iz)* tudtára adja a nomádnak, hogy a száraz talajnak melyik mélyedésében maradt meg összegyűlt esővíz, a perzselő nap sugaraitól megkímélve, mely a szomjazó állatokat magához csalja s az embernek is nyújthat egy kis enyhítő italt. Hasonlóképp nagyon korán megtanulja a nomád az egyes *kutak* (kutuk) neveit s ihatóságuk fokát, vagy vizüknek ízét; mert a pusztai kutak fekvésének és mélységének életkérdés reá és jószágára nézve s úgyszólván ez az alfa és omega az ő geográfiai ismeretében.

Ami a morális képzést illeti, az ifjúba már korán belecsöpögtetik a családnak idősebb, de csak férfitagjai iránt való tiszteletet, amely érzelem nyilvánulását azonban túlságos szigorúsággal követelik; mert a gyermek apja irányában csak rabszolga s e viszonyból több félelem, mint szeretet származik, mikor pedig nagykorúvá lett a gyermek, e vi-

szony egészen az ellenkező végletbe csap át. Egészben véve a patriarchális életnek éppen annyi vonzó, mint visszataszító vonása van; mert amily szép és tetsző minekünk az a szokás, hogy a gyermeknek apja engedelme nélkül nem szabad leülni, dohányozni, vagy hangosan beszélni, éppen oly visszatetsző azon hivatalos közönyösség és kevésre becsülés látása, mellyel ugyanez a gyermek anyja irányában viselkedik. Az *«atalar»* és *«akalar»* (atyák és öregek) fogalmakban van központosítva a gyermek tisztelete és félelme, s ezek után következnek a múlt idők hősei és mitikus alakjai; s valamint az előbbieknek szavait és szólásmódját *(atalar szözi,* közmondások, példabeszédek) az életbölcsesség velős kivonatának tartják s már fiatalságukban megtanulják, éppen úgy őrzik meg emlékezetükben a hősök kalandjairól és tettiről szóló elbeszéléseket és mondákat. Amint kevés turkomán van, aki tizenöt éves korában nem tudja elmondani könyv nélkül a kedvelt hősnek, *Kör-Ogl*unak néhány kalandját versben vagy prózában, éppen oly hűségesen tanulják a kirgiz és altaji ifjak a *karaszöz* (nép szava) név alatt ismeretes énekeket és elbeszéléseket; mert a nomád ifjúra nézve, bármely törzsből, vagy bármely vidékről való, legnagyobb szégyen volna, ha a szokásos lakodalmi vagy gyászoló éneket – mire felszólítják – nem tudná eldanolni, vagy a dalnoki versenyben, vagy valamely talány megfejtésében legyőzetnék. E szokás tekintetében a nomádok mindig egyformák voltak, s hogy mily fontos szerepet játszottak a talányok már régen is, kitűnik azon körülményből, hogy az 1303-ban íratott Petrarca-féle kún kéziratban (Codex Cumanicum) több dsumbak (talány, találós kérdés) van idézve.

Tekintetbe véve azt, hogy az iszlám mindeddig nemigen tudott gyökeret verni a pusztaságon – s e tekintetben az arábiai sivatagon sem áll jobban a dolog –, nem lehet csodálkoznunk rajta, ha a nomádok nincsenek különös tekintettel a vallási dolgokban való szükséges ismeretre, minthogy ezt nem tartják nagyon fontosnak. Imádkozással, mo-

sakodással és rituális szokásokkal már csak előrehaladott korban foglalkoznak a puszta gyermekei, lehetne mondani, csak húsz és harminc év között s ekkor is csak a pusztaságnak a mohamedán kultúrával érintkező szélén. E körülményt a kirgizeknél annak tulajdonítják, hogy híres fejedelmük, Kücsüm kán, csak kétszáz évvel ezelőtt kért mollákat Bokhara fejedelmétől népének megtérítésére, s hogy ezen időtartam nem volt elég az egész nép mohamedánná tételére. Ámde e föltevés már azért sem állja ki a tűzpróbát, mert ilyen célból, más etnikai konstellációk között, nem évszázadok, hanem évtizedek is eredményre vezettek; mert az említett időben a kánságok számos kollégiumaiból buzgó misszionáriusok mentek hosszában és széltében a pusztaságba térítési munkával foglalkozni; s mert végre az Oxus bal partján lakó turkománok – a mohamedán fanatizmus székhelyével való folytonos érintkezésük dacára – éppen oly laza követői a Mohamed vallásának. A puszták gyermeke, akár kirgiz, vagy turkomán, akár beduin legyen, nem érez semmi különös hajlamot a mohamedán monoteizmus egyszerű és mesterkéletlen szisztémája iránt; az ő gyermeki naiv természete jobban gyönyörködik a mítoszok és babonák tarkabarka szövevényében, mint az igaz hitben; s valóban csak ott dicsekedhetik az iszlám bizonyos eredménnyel, ahol nem mollák állanak szolgálatban a Korán merev szabályaival és nyers szavaival, hanem isán-ok (rendbeli testvérek) fantasztikus öltözetben, csodálatgerjesztő nefesszel (rálehelés) és sok más titkos eszközökkel. Csak akkor, ha az évek terhe meggörbíti a testét s egyik lába már a sír szélén áll, csak akkor szokott a nomád teológiai spekulációkba merülni; de férfiereje teljességében s főleg ifjúságában csak mechanikusan morzsolja a patha-t (fatiha[CVI]), bajuszát csak illedelemből gondozza, a mosakodást és imádkozást nagyon ritkán végzi. A mondottak után nem szükséges kiemelni, hogy az írás és olvasás mindeddig nem tudott elterjedni a sátor lakóinál, s hogy az ebben való ügyesség és készség elérését nemcsak lehetet-

lennek, hanem helytelennek is tartják. E célra megvan minden kánnak, bínek vagy manapnak a maga írnoka, aki egyszersmind molla: a turkománoknál e hivatalt az önálló akhondok, karik és isánok töltik be, akiknek hivatalos kötelességük az egyes törzsek közt a levelezést folytatni. A nomád mint egyed, egyes ember, nem használja az írott szót, mert a kimondott szó – néhány kivételt nem számítva – még nem veszítette el értékét.

Az olvasó tehát világosan láthatja, hogy a nomád tulajdonképpen semmi rendszeres nevelést nem kap s hogy úgy szellemileg, mint testileg csak a természet törvényeinek és a saját műveltségi fokának megfelelő erkölcsi élet vezetése alatt fejlődik. Török fajú nomádoknál az ember nevelése tizenöt vagy legfölebb tizennyolc éves korában be van fejezve.

11. A házasság

A házasságkötés vagy konvencionális, ha t. i. az összeházasítandó pár szülei intézik el, vagy pedig önkéntes, ha t. i. hosszabb ismeretség ad reá alkalmat. Az első esetben, – mely leginkább gazdagoknál szokott történni – vagy vagyoni viszonyok, vagy politikai tekintetek, például törzsviszálykodás, vérbosszú, döntik el a dolgot. Azok, kiknek egy fiuk van, valamely gazdag vagy hatalmas szomszéddal való összesógorosodásra törekszenek s az odaigérés már gyermekkorban, gyakran, három-, leggyakrabban pedig hat- vagy nyolcéves korukban megtörténik. A fiú atyja meglátogatja a leány apját, megegyeznek a molla jelentlétében, megtörténik a hivatalos étkezés, s miután a szokásos fatiha (áldás) elmondása közben kölcsönösen kezet fogtak – mikor is a molla kaftánja szegélyével eltakarta kezöket – ezáltal a *kudaman* (sógorság) viszonyába léptek, vagyis a vérrokonság egy bizonyos fokára jutottak, mely jogot ad nekik az erősebbnek támadásai ellen

való védelemre s érdekeik körét tágítja. A második esetben, vagyis a természetes házasságnál – amely esetben az ifjú néha már éveken keresztül ismerte jövendőbelijét, mert az érintkezés háborítatlan, mivel a mohamedán nomád sohasem vetette alá magát a hárem gyalázatos szokásának s így számos tete-â-tete történik a csillagos ég alatt, vagy a sátor koromfekete nemezfödelének védelme alatt – ez esetben a kölcsönös ígérkezés csak záradékát képezi a viszonynak, de éppen ezért annál szigorúbban tartatik meg. A fiatalember elküldi vagy atyját, vagy meghitt barátját választottjának sátorához az ügy hivatalos elintézése végett. E szerelmi követség neve *kuda-tüzi*, vagyis a házasság rendbehozása, melynek legelső dolga a *kalim*-ot (jegy-adomány, nászajándék) megállapítani. Nyáron az ilyen követséget *akoj*-ban (ünnepi sátor) fogadják, télen pedig a saját sátorába vezeti a ház ura s gazdagon megvendégeli.

A kalim vagy kalin, melynek szó szerint való jelentése *tömeg, kincs, gazdagság, érték,*[CVII] s nem egyéb, mint jutalom a háztól elvitt leányért, úgy lényege, mint neve szerint a török-tatár törzs összes tagjainál, még a fagyos északon lakó jakutoknál is, eredeti formájában maradt meg s azt bizonyítja, hogy a leányrablás, amelyet Amerika és Ausztrália primitív embere még ma is űz, Ázsia északi részében csak szelidebb formában maradt fenn; mert a kalim nem más, mint a vételár a megvásárolt s nem erőszakkal elvett tárgyért. Hogy az olvasó a kalimnak minőségével és mennyiségével megismerkedjék, megjegyzem, hogy a kalimnak – azért, hogy szerencsés óment hozzon magával – a keletieknél s különösen a törököknél kedvelt hetes számra kell rúgnia, minek következtében a leggazdagabb kánok hétszáz, a szegényebb nomádok hét, vagy tizenhét darabban állapítják meg az adandó tárgyak, legtöbbször barmok számát. Tehát csak a kalim kvalitásának részletei azok, amikkel a házasulandónak követei és a leány apja tisztába akarnak jönni. E kölcsönös megállapítást azonban feltűnőleg lassú módon végezik, minden gesztikulálás nélkül, a

beszélőknek még ajkait is alig látjuk mozogni, de azért a megvitatás kiterjed a legcsekélyebb részletekre, a lovak és tevék korára és színére, valamint más adományok számára és alakjára vonatkozólag, miket *jakhsi*-nak (a kirgizeknél *dsakhsi*, jó, szép) neveznek. Föltéve, hogy valaki elég gazdag és negyvenhét darab tárgy adására határozza magát – ami természetesen már jelentékeny fokú jólétet árul el –, a kalim következő részekre oszlik:

a) bas jakhsi (fő adomány)	10 ló
b) kulum bije (egyéves kanca) 16 csikóval	17 "
c) gonan (háromáéves ló mindkét nemből	7 "
d) taj (kétéves csikó)	7 "
e) egy kanca, csikó nélkül	1 "
f) egy ló, vagy teve, választás szerint	1 "
g) ajak jakhsi (legalsó adomány)	4 darab
összesen	47 darab

Ez leginkább a kazakokról mondható, mint a nomád életmódban leghívebben megmaradt pusztai lakókról, de még itt is vannak egyes eltérések; mert a kazakok kis hordájában a kalim, Ilminszki szerint, *dzsiirma*-nak (azaz húsz) nevezteti és e szerint számíttatik. A felosztás tehát a következő:

a) négy kanca csikaival	8 darab
b) két kétéves kanca csikaival	4 "
c) két-két csikó mindkét nemből	4 "
d) két kétéves csikó mindkét nemből	4 "
összesen	20 darab

Ehhez számíttatik aztán még a bas jakhsi és ajak jakhsi, melyeknek páratlan számúaknak kell lenni s így végre ismét kijön a kedvelt harminchét vagy negyvenhét darab; mert a kerek számot határozottan szerencsétlennek tekintik s csak a *vérpénz* meghatározásánál alkalmazzák, mint alantabb látni fogjuk. Az egyes állatnemeknél megfelelő ér-

tékű csere is szokott történni, így egy ló vagy tehén hatvan juh értékű, négy teherhordó nagy teve pedig egy egész dsirma-val ér föl. A bas jakhsi megállapításában jelentékeny szerepe volt a rabszolgák számának a kirgizeknél, sőt a turkománoknál még ma is; mint általában az idők folyamán változásoknak volt alávetve ezen adomány minősége és mennyisége, aszerint, amint a nomád törzsek anyagi viszonyai változtak, vagy aszerint, amint a megtelepült szomszédok kultúrája hatott reájok. Ilyen fölfogással egyezőleg könnyen érthető, hogy a kalim mai nap tulajdonképpen csak a nagy horda némely törzseinél, a karakalpapoknál és főleg a turkománoknál szokott igazán gazdag lenni, míg a többieknél e szokáson már oly sokat koptatott az idő, hogy – ámbár még ma is a legszigorúbban megtartják – már csak emlékezetük él, a mesék tarka szövevényű ruhájába burkolva, azon hosszú sorban vonuló nyájaknak és megterhelt tevéknek, melyek egykor a vőlegény udvarából a jövendőbeli ipának sátorához vándorolnak.

Mihelyt a kalimra vonatkozólag megegyeztek – melyhez nem írás, csak adott szó szükséges –, a családapa összehívja a család többi tagjait s az örvendetes eredményt a következő szókkal adja tudtokra: «N. N. leányunkat N. N. ifjúnak átadtuk ennyi és ennyi kalimért, mondjatok fatihat (áldás), de ne sírjatok.» Először a férfiak üdvözlik a kérőket és specialiter a vőlegény rokonait mint immár sógoraikat, s csak ezután jelennek meg a nők a szokásos *szacsi*-val, azaz ajándékkal, melynek szó szerint való jelentése kiszórás, libatio s leginkább apró ércpénzből, szárított földi eperből és zsírban sütött gombócokból állanak, melyeket nem föladnak, hanem a szó legszorosabb értelmében a vendégekre szórnak, azaz dobálnak. A *szacsi*, vagyis kiszórás, az ajándékozás azon neme, melyet a nagyobb, a föllebbvaló gyakorol a kisebb, az alattvaló irányában s mely Perzsia és Törökország nagyjainál még ma is szokásos; míg a *tarti* vagy *tartik* (előhúzás, elővevés) azon neme az ajándékozásnak, mellyel az alárendelt hódol a fölötte valónak. Miu-

tán az ajándék kiszórása és a szokásos étkezés megtörtént, a fiatal leánynak meg van engedve, hogy a kérőkkel egy kis mulatságba elegyedjék, amely szokás a *kuda-tartis* (a sógor ráncigálása) nem éppen költői elnevezést viseli s amely – minthogy jelentésének megfelelő következetességgel hajtatik végre – az illető kérőt, aki ilyen figyelemben részesül a pusztai szépségek részéről, nem irigylendő helyzetbe bonyolítja. Tudniillik két vagy három nő körülállja, nyers modorban és durva szólásmódokkal majd valamely talány megoldására, majd egy költői dialógus (kosuk-ajtim) folytatására szólítják föl. Ha az illető kissé hosszasan gondolkozik, a nomád nők elvesztik türelmöket, ugrálnak és táncolnak a férfi körül, rángatják ruhájánál fogva, taszigálják, lökdösik minden irányban s jaj azon férfinak, aki az ilyen udvariasság ellen védelmezi magát, mert akkor megragadják, a sátor közepére állítják s az őt körülvevő nők hangos kacaja lesz a büntetése. Sőt az is megtörténik, hogy aki nem tud versben beszélni, vagy a feladott talányt azonnal megfejteni, annak fejére asszonyi fejkötőt (seükele) tesznek, őt magát egy bikára ültetik, mégpedig arccal hátrafelé és így körülvezetik az aulban; vagy pedig lábánál fogva fölhúzzák magasra s mindaddig nem eresztik szabadon, amíg azt nem mondja, hogy a föladatot, legtöbbször valami fizetést teljesíti. S az egész abajgatás és kínzás alatt az asszonyok valami dalt énekelnek, melynek

«Bizony nem könnyű dolog
Egy leányt elvinni»

refrénjét minden jelenlevő rázendíti. Még azzal is szokták ingerelni a vőlegény ügyetlen követét, hogy egy rút, vak vénasszonyt adnak az ölébe, kit meg kell csókolnia.

Az eljegyzés után való második nap a menyasszony apja rokonai kíséretében megjelenik a leánykérők sátorában és átadja a szokásos ajándékot, a *kijgü*-t (kirgizül *kijti*), vagyis díszruhákat, mégpedig a küldöttség vezetőinek több

(néha kilenc), a többieknek egy-egy darabot; a vőlegénynek pedig egy darab főtt húst küld a juh melléből, mely ajándék neve *töse*.

Miután némi idő, két vagy négy hét eltelt, a vőlegény szüleinek is jelt kell adni magokról; a menyasszony apjának tehát a *kuda-csakridsi* (a sógorok meghívása) ajándékot küldik, ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy ezek most tegyenek látogatást. Megjelennek tehát rendesen egy vagy két emberrel többen, a menyaszony apja is velök szokott jönni, leginkább azért, hogy a meghatározott kalimnak egy részét magával vigye; mert a leány férjhez adása az apa szemében egészen üzleti jellegű, mely üzletnek materiális oldala nagyon szívén fekszik. Itt is adnak ünnepélyt, rendeznek játékokat s osztogatnak ajándékokat, de nem olyan mértékben, mint a menyasszonyi háznál; mert a kereskedés tárgya még nincsen a vevő kezeiben s az üzlet azon oldalról még nem tekintetik befejezettnek. Ha itt nem kapják meg a szokásos ajándékot, az ennek megfelelő értéket később a kalimhoz kell mellékelni. Magát a kalim kifizetését, melynek neve *mal-veri* (marhaadomány), valamely szerencsés napon, tudniillik hétfőn, csütörtökön vagy pénteken kezdik meg, mégpedig legtöbbször a juhok átadásával, mert a szarvasmarhát csak a kara-kalpakok szoktak adni. Ilyen esetben a nőknek kell szolgáltatni *kusak-bag*-ot (párnak való kötél), amiért néhány rőf szövetet vagy egy *javluk*-ot (fejkötő) kapnak ajándékul; míg a lovak átadásakor a csikós ad *kuruk-bag*-ot (fogókötél, hurok), a tevék átadásakor pedig a tevenyáj pásztora, akiket a menyasszony apja ruhával vagy más egyébbel köteles megajándékozni. Csak e rszében való kifizetés után történik meg a tulajdonképpen való hivatalos bemutatás. Tudniillik a vőlegény előáll, vagy, ha kiskorú, elővezetik, ha pedig – ami gyakran megesik – még nem tud járni, előhozzák. Ekkor jövendőbeli ipának lefizetik a *körümlük*-öt (a menyasszony megláthatásának árát) egy ló, teve, vagy más ajándék alakjában s azon esetben, ha

az elfogadó rangban vagy gazdagságban fölötte áll, a következő közmondást idézi neki: «Kilgen doulet, kitken mihnet», azaz: ami jött hozzád (t. i. a kalim): szerencse, ami elment tőled (a leány): szerencsétlenség. Semmi esetre sem hízelgő megjegyzéssel vigasztalják tehát a nomád szépeknek szülőit!

Nem érdektelen az a szertartás sem, mellyel az egyes családok tagjai a sógorság kötelékébe veszik föl egymást. Míg más esetekben úgy kötik a barátságot, hogy a leendő barátok *(doszt, tanir,* kirgizesen *tamir)* meztelen kard hegyével érintik egymásnak meztelen keblét, amivel mintegy azt akarják mondani: így szúrják keresztül keblemet, ha hűtlen leszek hozzád; addig a leendő sógorok valamely ajándéka *(khalau)*[15] kötelékével fűzik össze magukat. A vőlegény családjának tagjai vannak feljogosítva, hogy a menyasszony rokonaitól khalau-t kérjenek, ami vagy egy lóból, vagy egy jó agárból szokott állani. Ha az ajándékot megtagadják, a kérést többé nem ismétlik, hanem ehelyett ellenségeskedés, rablás *(baranta),* gyilkolás és pusztítás következik.

Csak miután már az eljegyzés véglegesen megtörtént a jövendőbeli házaspár szülői és legközelebbi rokonai között, csak ekkor szólítják fel magukat az illetőket a nyilvános közeledésre. Ha a házasság konvencionális, vagyis a vőlegénynek még kiskorában köttetett, ez utóbbinak várnia kell tizenkét vagy tizenöt éves koráig, amíg a legelső hivatalos látogatást *(burun, kelis,* kirgizesen: *urun keli)* teheti. E szerelmi útjában szokás szerint négy-öt jó barátja kíséri s nem szabad elfelejtenie, hogy a kalimban megállapított ajak-jakhsi (más nomádoknál általában *toj-mal,* lakodalmi adomány a neve) magával vigye. Ezen első látogatás alkalmával a következő szertartást a legszigorúbban meg kell tartaniok. Legelőször elénekelik a *tojbasztar* nevű dalt, mely következő tartalmú:[16]

Az ifjak éneke:

Esz-szelam alejkum, dzsenge keldük,
Jakhsiga dsilgan köb szelam berdük!
Szaatina szarszembening toj etibszin,
Tojingiz kutli bolszun dsilgan köb!

azaz:

Mi újonnan jöttek, üdvözlünk benneteket!
Jóra összegyűlt társaság, sok üdvözletet mondunk!
A szerdai szerencsés órában ünnepet ülsz,
Boldog legyen ünneped, összegyűlt társaság!

A menyasszonyhoz intézett ének:

Ata anang kinaladi kitedi dep,
Kaj balam cseragima dzsitadi dep?
Köskinde kösdüng kürti kürkersinem,
Hazir kitsze kadring ötedi dep!

azaz:

Apád, anyád sajnál, hogy elmégysz,
Siránkoznak, hogy: Ki hasonló a mi
gyermekünkhez?
Szép galambom, most te eljössz innen,
És ezerszer drágább vagy így minekünk!

A menyasszony szüleihez intézett ének:

Bu tojding biz alarmiz tojbasztarin,
Kojmadi tojbaszta dep dzsoldasztarim.
Makbaldu zirminin csigarmaszang,
Kerekmez kojkun szitsza aka dasztarung.(?)

azaz:

Ezen ünnepre mi belépti ajándékot veszünk,
Az ünnepi énekre társaim felszólítottak.
Ha nem hoztok zsinórokat és bársonyt,
Nem kell a karton, nankin és fehér kendő.

A vőlegény körülbelül kétmérföldnyi távolságban hátramarad a pusztán, hogy az elébe jövőket itt bevárja, míg lovas társai, a lovat vezetve, az aul felé sietnek. Az aulhoz érkezve a menyasszony nővére vagy más rokona a lovat megköti *(at-bajlar)*, amiért ajándékot kap; az asszonyok és leányok ellenben – természetesen a menyasszony kivételével – a pusztán várakozó vőlegény fogadására sietnek, vivén magukkal kimiszt, sajtot, baurszakot és más ételeket. A találkozáskor a vőlegénynek *tazim*-ot vagy *szalam*-ot (üdvözlés) kell csinálni, tudniillik a nők felé olyanformán hajol, hogy két kezével lábát érinti, azután karjait keresztbe teszi, úgy, hogy ujjai vállaihoz érnek. Ezen üdvözlést a nők «Köp jasaszang!» (sokáig élj!) vagy «Bizni szijlan Kudaj szijladir» (aki minket szeret, azt az isten szereti), «Tari jarlikaszin!» (az isten irgalmazzon neked), «Baj bol!» (légy gazdag) stb. köszöntésekkel viszonozzák. Erre aztán leülnek, tudakozódnak előbb az istenadta jószág hogylétéről, azután az emberekéről; a vőlegény vesz egy keveset az átnyújtott ételekből, de őneki is azonnal oda kell adnia a «Csapip kildi» (gyors megérkezés) nevű ajándékot a legidősebb asszonynak s hasonlóan a többi nőnek is, ha történetesen sátorcsoportok közt kell elmennie. A menyasszony auljába való érkezéskor már készen várja ezen utóbbinak sátorától bizonyos távolságban felállított sátor, de ahova csak naplemente után vezetik be a nők, mert a kirgizek illedelmetlennek tartanák, ha világos nappal vonulna be a sátorba, vagy vőlegénylétével díszelegni akarna. A sátorba való lépéskor először azon nőket ajándékozza meg munkájukért, akik a sátort csinálják, azután azokat, akik elébe mentek és leg-

utoljára a jövendőbeli ipát és napát, mégpedig ipának egy felső ruhát, napának elelnben fejkötőre való kelmét ad. Csak késő este csinálják meg, illetőleg terítik ki a nászágyat a legközelebbi rokonok az apa sátorában, közvetetlenül az ajtó mellett balra s erre ültetik az ünnepiesen felöltöztetett menyasszonyt, miután jobb kezét selyemből vagy más értékes kelméből csinált vitézövvel körülkötötték és a nászágyat függönnyel eltakarták. Most a vőlegényt, kezét épúgy bekötvén, a sátor közelébe vezetik, melyben az apán kívül az összes rokonok *jelen* vannak, mégpedig azon hellyel szemközt állva, ahol a menyasszony van s honnét ez az erre készen tartott nyíláson keresztül kidughatja a vitézövvel beburkolt kezét. A kézszorítás után *(kol kisztaszui)* mindkettőnek kezét kitakarják; a vőlegényt a sátor elébe vezetik, melyben az asszonyok egybegyűlnek, hogy a belépőnek útját különféle akadályokkal elzárják, melyeknek elhárítását egyenkint ajándékokkal kell megvásárolnia. Így pl. először a *bakan*-t, azaz a sátornak viharellenző karóját dobják útjába, melynek átlépését nagy bűnnek tartják, ezt tehát el kell távolítania útjából. Ha a bakan eltávolítását apró pénzekkel megvásárolta, akkor a sátor kötelét *(jele* vagy *dzsele)* dobják elébe, melynek átlépése szintén végzetesnek tartatik s csak ajándékok osztogatása után veszik el útjából. Most a sátorba lép, de azonnal fogak harapását érzi ruháján, ez az úgynevezett kutyaharapás, melytől ismét csak ajándékokkal szabadul meg. És így megy ez gyakran a végtelenségig, míg végre a legutolsó akadályt, tudniillik a küszöbön hosszában fekvő öregaszszonyt is eltávolítja útjából és beléphet a sátorba.

A kirgiz *Altinszarin* állítása szerint a vőlegénynek a menyasszonyhoz való első közeledése a következő nyolc szokásból áll:[17]

1. Kulusztatar, vagyis a kar kinyújtása (t. i. a leányé a függönyön).

2. Ujga[CVIII] kirgizer, a sátorba lépés.

3. It irildar, a kutya ugatása.

4. Sas szijpar, a haj föloldása.
5. Kaszina dsatar, a melléfekvés.
6. Kürpe kimildatar, az ágytakaró mozgatása.
7. Kempir üldi, a vénasszony halála.
8. Simildik seser, a fátyol fölemelése.

Ezek azon stádiumok a szertartásban, melyeknél a vőlegénynek ajándékot kell adnia. Az utolsó szertartás, melynek neve ezenkívül még *bet asar* (azaz: az arc felnyitása), a nők éneklése közben megy végbe. A vőlegénynek, mikor a sátorba ér, háromszor kell magát meghajtania; az első meghajlás vonatkozik azon elholtak szellemeire, akik előbb e sátorban laktak, a második a családapára, a harmadik pedig a menyasszony anyjára, és csak ekkor ülhet le az ajtó mellett, de a tűzhelyen felül egyáltalában nem szabad mennie, mert ez a legszentebb helye a sátornak s oda menni még nincsen joga. Tehát a tűzhely előtt meg kell állnia s miután az ott ülő anya bájitalt nyújtott neki egy csésze tej alakjában, az ágyon várakozó menyasszonyához vezetik e szavak kíséretében: «Gyermekek, nevessetek és mulassatok!» A menyasszony, illendőség kedvéért, eleinte nem akar szólni s a vőlegénynek azon ismételt kérdésére «Hogyan vagy?» csak akkor válaszol, ha ez átadja neki a *szöjlestiti* (megszólaltatni) és *tösek-szali* (ágyat vetni) nevű ajándékokat, mire aztán magukra hagyják a szerelmeseket.

A pusztaság más részén, így például a kirgizek nagy hordájában, a menyasszony és vőlegény – ünnepiesen levén felöltözve – egy arra elkészített sátorban vízzel megtöltött és lepedővel leterített edény fölött forma szerint elválasztatnak a molla által és a szokásos «igen» mondása után vízzel fecskendezik meg őket. Néha az edénybe nyilat is tesznek, melyre a vőlegény lovának sörényéből húzott szálak és a menyasszony ékszereiből való szalagok vannak kötve; más helyen pedig még nuszkha-kat (amulet) is dobnak a vízbe. A pap fatihája (áldás) után fejére teszik a fiatalasszonynak a *seökele*-t (fejkötő), amelyet egy évig, első gyermeke születéséig hord s míg őt a sátor közepén a nők megéneklik,

megjelenik a vőlegény lóháton, hatalamába ejti menyasszonyát és a nyeregbe téve elvágtat vele anélkül, hogy ez álleányrablásban a jelenlevők akadályoznák.[18]

Ennyit általában a nomád elemek zöménél – mialatt elsősorban a kirgizek értendők – uralkodó házassági szokásokról, melyhez természetesen még más, részint kiegészítő, részint csak egyes töredékeknél divatos speciális szokások járulnak. Ilyen mindenekelőtt a női hozomány, az ú. n. *kosanti*, melyet a leánynak, ha mégoly szegény is, kell vinnie férje házához s amely leginkább női ruhákból, nemezdarabokból, szőnyegekből és más, a nomád élethez tartozó szerekből, mint zsákok, kötelek stb. áll. Legtöbb esetben egy vagy két tevét is kap a menyasszony, melyekre a kosanti-t felrakják s melyeket a vőlegény barátai vezetnek az ő aulja felé, míg azon állatot, melyen a menyasszony ül, maga a fiatal férj vezeti fékénél fogva legalább néhány lépésnyire. A fiatal nőnek útra kelése az apai aulból gyakran a legmeghatóbb jelenetek közé tartozik, az apától, anyától, testvérektől való elválás sírás és jajgatás közt történik meg s ha a menyasszonynak van öccse, ennek meg van engedve, hogy nénjét több állomásig elkísérje, de sógora auljáig ez sem mehet, mert itt az új családtagnak egyedül kell megjelennie. Ami ezen útra kelés idejét illeti, ez változik, az uralkodó szokás szerint, három nap és tizenkét hónap között, minthogy a fiatal házaspár a legtöbb törzsnél haza megy a menyegzői ünnepélyek eltelte után s csak néhány turkomán törzsnél szokás az, hogy a már férjhez adott leány egy évig szülői házában marad, mely idő alatt a fiatal férj csak lopva közeledhetik házastársához és ha rajtaérik, jelentékeny ajándékot kell lefizetnie az ipának. A turkománok azt állítják, hogy az alattomban való találkozgatás csak annál inkább gerjeszti a szerelem tüzét s ezért az elsőszülöttek a legsikerültebbek is. Miután a nő világra hozta az első gyermeket, természetesen megszűnik a különválás és következnek az útra kelés meg a sátorcsinálás ünnepiességei.

Így a menyasszonyi állapot időtartama és a vőlegénynek adott érintkezési jog is különböző módon határoztatik meg. Ha pl. a kalim kifizetése után a *toj-mali*-t (menyegzei ajándék) is megadta a vőlegény, meg van neki engedve a látogatás. Ez meg is jelenik, akár nyáron, akár télen, az esti órákban, jövendőbelijével a legbizalmasabb módon társalog, öleli, csókolja, coram publico[CIX] órák hosszáig ölében tartja, anélkül, hogy ezen valaki megütköznék, vagy immoralitásnak lehetne tartani; mert valamely leány megesése hallatlan dolog s ilyen esetben alkalmazandó büntetés létezéséről sohasem hallottam.[19] Mindamellett a leány szülői arra törekednek, hogy a menyegzőt – ha a kalim már ki van fizetve – siettessék. Ha a vőlegény az első megegyezéstől számítandó egy év lefolyása alatt nem képes eleget tenni kötelezettségének, a házasság felbomlik s az ilyen fiatalember aztán nagy nehezen juthat egy másik menyasszonyhoz.

A közép-ázsiai pusztaság nagy kiterjedésénél fogva a nomád társadalomnak egyes, a földrajzi távolság által elkülönített részei csak rendkívül tirkán érintkezhetnek egymással s ez az oka az illető szokások egyes vonásaiban való különbségnek s ezért akarunk a leánykéréssel összefüggő, más vidéki szokásokra is reflektálni. Így a Szemipalatyinszk környékén nomadizáló kirgizeknél következő módon megy végbe a házasság.

Az apa, ha a fia számára egy leányt kiszemelt, elküldi valamelyik rokonát mint kérőt, hogy az illető leány apjával értekezzék. A leánykérő – kirgiz neve *szaucsi* – a kiszemelt leány auljába lovagol s előadja, hogy mi járatban van. Ha kérelmét elfogadják, azonnal levágnak egy ürüt, megvendégelik a kérőt és megállapítják, hogy mely napon jelennek meg «a nagy kérők», mégpedig rendesen szerdai vagy csütörtöki napot választanak, mert e napokat szerencsésnek tartják. A kitűzött napon a vőlegény apja bizonyos számú (körülbelül 15) rokonok kíséretében, ünnepiesen felöltözve, fölcifrázott lovakon, megjelenik a menyasszony auljában, hol szépen földíszített sátorban fogadják s a sátor

főhelyére *(tör)* ültetik. Erre következik a szokásos megvendégelés, melyről nem szabad hiányozni egy férfi és nő dalnoknak. A jó és kedvelt dalnokokat igen nagyra becsülik s 100 versztnyi távolságról is elhozzák őket, hogy dalaikban dicsőítsék a kérőket. Különös énekek nincsenek, csak rögtönzéseket adnak elő. A tudósító[20] jelen volt néhányszor ilyen rögtönzéseknél s ezek némelyikét elég jónak, némelyikét nagyon nevetségesnek találta. A dalnok énekel, énekét a *dombra*-val kíséri s az eksztázis foka szerint változtatja a ritmust. S mit énekelt egyszer egy ilyen rögtönző dalnok? «Te hegy vagy, te repülő poroszka-ló, te elefánt vagy, te gőzhajó vagy.» Úgy látszik, hogy a dalnok a gőzhajót a dicséret legmagasabb fokának tartotta. E dicsőítő énekekért aztán valami ajándékot kap a dalnok a kérőktől: egy hosszú felöltőt (khalat), vagy egy lovat, vagy másfélét.

Miután a nap így eltelt, lefeküsznek a vendégek. Másnap reggel, az ismételt üdvözlések után, az aulban körülvezetik s aztán ismét a jurtba (sátor) kísérik őket. A menyasszony ezalatt egy más jurtban tartózkodik; ha pedig fiatalsága miatt még bölcsőben fekszik, akkor ugyanezen sátorban marad, de a kérőknek nem mutatják meg. Miután most ismét ettek és ittak, – juhhúst és kimiszt – megkezdődik végre a tulajdonképpen való üzlet: a kalimnak, vagyis azon árnak, értéknek megállapítása, melyen a leányt – szó szerint való értelemben – megveszik.

A jelentékeny mennyiségű kalim 100 *bajtal* (fiatal kanca) értéket képvisel. A kalimot mindig lábas jószágban fizetik, éspedig a következő érték szerint: egy teve öt kancát; egy betanított kanca két teve, egy jó *jorga* (poroszkáló) egy vagy két tevét, egy jó hátasló egy vagy három tevét ér. Ezenfelül szokás szerint adnak még acél vértinget, egy puskát, egy havasi sast. (Különösen kedves mulatsága a kirgizeknek a sasokkal való vadászat; rókákra ilyen módon vadásznak.) Ha ilyen tárgyakkal nem rendelkeznek, még 5–20 kancát adnak a kalimhoz. Kisebb mennyiségű kalim 77, 67, 47, 37 vagy 27 kanca értéket képvisel; ennél kevesebb értékű kalim nin-

csen; különben minden a kölcsönös megegyezéstől függ, néha egyik-másik szegény a kalimnak csak negyedrészét fizeti. A menyasszonyi hozomány mennyisége sem mindig ugyanaz, néha túlhaladja a kalim értékét, néha pedig sokkal csekélyebb. Ha a két fél barátságos lábon áll egymással, nem nagy súlyt fektetnek a különböző számításokra, de ellenkező esetben nem vonakodnak nyíltan kifejezni elégedetlenségüket és még mellékletet követelnek.

Ha végre a kalimon megegyeztek, a menyasszony apja ismét vendégséget ad este, mely alkalommal a kérők természetesen a fő helyet (tör) foglalják el. Aminek az étkezésnél nem szabad hiányozni, az a *tüszük,* vagyis ürümell megsütve. A tüszük-öt apró darabokra metélik, egy külön csészébe adják fel s ebből minden jelenlevőnek ennie kell a megegyezés biztosítékának és sérthetetlenségének jeléül. Ha a tüszük evésének szertartása végbement, ismét húst hordoznak körül; de a kérőknek más külön ételt hoznak, mely nagyon apróra szétmorzsolt ürüzsírból és ürümájból áll, *katik* (oroszul: varenec, tejétel) vagy *kurt* (túróból – oroszul: tvorog – csinált sajt) közékeverésével. A legidősebb kérő megízleli ezen ételt és tovább adja a tálat, míg a fiatalabb kérőhöz jut. Ez vesz belőle, hogy a vendégeknek adjon, mely szokás neve *aszamak,* ennei, evés. Ha most egy vendég az átnyújtónak keze felé hajlik, hogy az evést megpróbálja, a kérő az illetőnek arcára dörzsöli az ételt; csak a nagyon ügyes ember tudja idejében megakadályozni e nem éppen kellemes eljárást.

E tréfa és játék ideje alatt néhány vidám kedélyű ifjú és leány belopódzik észrevétlenül a sátorba és némely kérőknek hosszú felső ruháját hozzávarrják a vánkosokhoz, melyeken ülnek s e tréfától csak a legidősebb embereket kímélik meg. Mikor aztán az étkezés bevégezte után a kérők felállnak, magukkal húzzák a vánkosokat is, ami az összes jelenlevőknek hangos kacagásra ad alkalmat.

Végre ismét összegyűlnek a vendégek a sátorban. Az egyik oldalon ülnek a leánykérők, a másikon, szemközt

ezekkel, a leányok és fiatal nők. A fiatalabb kérők a leányokkal és fiatal nőkkel versenyezni kezdenek mindenféle dalok rögtönzésében. Ha valamely kérő nem tud, vagy nem akar énekelni, vízhez hurcolják és kíméletlenül leöntik. Az asszonyok húzzák és ráncigálják mindenfelé, barátai védelmezik, de mindhiába, mégis elhurcolják és leöntik. Mikor ez a fürösztés megtörtént, a sátorba visszavezetik és ismét kényszerítik az éneklésre. Ha most sem tud énekelni, asszonyruhát adnak rá, egy *dsauluk*-ot (különös fejkötő) tesznek fejére, valamit kötnek a hasára, hogy terhes asszonynak lássék, akkor aztán nevetik és gúnyolják e szavakkal: «A mi leánykérő asszonyunk más állapotban van!». Végre pedig az asszonyok után szaladva mekegnie kell, mint a kecskebaknak. Ilyen játékokkal és énekléssel töltik az egész estét.

Másnap reggel a menyasszony apja ismét a maga sátorába hívja a kérőket. Eközben két aszony azon sátor ajtajához áll, melyben a kérők aludtak, kezükben lisztet és kormot tartanak s mihelyt valamelyik kérő kidugja fejét az ajtón, arcát bekenik korommal, vagy pedig lisztet hintenek reá. E kellemetlenségtől is csak a nagyon ügyes ember szabadulhat meg s általában ez a tréfa is nagy mulatságra, nevetésre ad alkalmat. Ezután a kérőket kimisszal és teával megvendégelik, mely alkalommal a legfiatalabbnak egy csészét kell lopnia; vérge a menyasszony apja minden egyes kérőnek ajándékot ad, az első ajándék tizenöt kancából áll s ezt a vőlegény apja kapja, a többiek sokkal kevesebbet kapnak.

Most már elbúcsúznak a vendégek a házigazdától és meghívják őt egy más napra vendégül. A fiatal aszonyok és leányok elővezetik a lovakat, miután a tegnapi lakomáról maradt különféle csontokat a lovak sörényébe, farkába és a nyereg alá dugdosták, sőt még a balfelől levő kengyelt is a nyereg alá rejtették. Miután a nők azon szegény lovasok fölött, akik nem bírnak lovukra kapni, jól mulattak, végre segítenek mindent rendbe hozni s a kérők ezzel hazafelé indulnak.

A kitűzött napon csakugyan megjelenik a menyasszony apja, hasonló kísérettel, a vőlegény apjánál; a fogadást, a lakomát, a játékokat, szóval mindent ismételnek. S amint ott a menyasszony, úgy itt a vőlegény marad távol a társaságtól. Ez alkalommal a kalim egy részét kifiztei a vőlegény apja.

A menyasszony apja ezután minden évben elmegy egyszer a vőlegény apjához és fölveszi a kalimnak egy-egy részét. Mihelyt a kalim nagyobb része ki van fizetve s a leendő házaspár már fölnevelkedett, a vőlegény apja elküld néhány személyt (rendesen kilencet) a menyasszonyért *(kalimdik ujnamak)*, kik az ajándékot is viszik. Az egyes ajándékoknak meghatározott nevük van: *iliu* (érinteni), *dzsirtisz* (ráncigálni), *kiz-kucsalmak* (a leányt átölelni) stb., stb. A vőlegénynek első látogatása a menyasszonynál természetesen nagy jelentőségű.

Míg a menyasszony szülei az ajándékokat és a vendégeket fogadják, a menyasszony barátnői az aul előtt hátramaradt vőlegényhez mennek, aki itt néha a magával hozott sátorban várakozik s azokat a szokás által meghatározott hajlásokkal üdvözli. T. i. testét annyira meghajlítja, hogy ujjai a csizmája hegyét érintik, majd lassankint fölegyenesedik és kezeit térdéig viszi.

A fiatal leányok lakomáznak a vőlegénnyel együtt, aki ajándékot osztogat nekik, amit *csatisz-baj kazi*-nak (tábori játék) neveznek.

Eközben a menyasszony apja sátorában ismét lakoma van. E lakoma végezte után valaki elvezeti és elrejti a menyasszonyt, mire újból lakoma következik, melyre vendégek hívatnak. Ezen étkezés után az asszonyok és leányok a sátorban maradnak, a fiatal emberek pedig kívül állanak és fölváltva énekelnek az egész éjen át.

Napkeltekor a vendégek két pártra szakadnak. Az egyik párt, amelynek auljához tartozik a menyasszony, követeli, hogy az elrejtett menyasszonyt adják elő, de a másik párt, amely elrejtette, vonakodik kiadni. Erre aztán harc kezdődik s végre is a menyasszony pártja győz s ez diadallal hozza elő

a menyasszonyt egy szőnyegen. Ha erővel nem tudják visszakapni a menyasszonyt, akkor kilenc tál és kilenc csésze valami ennivalóval, vagy ugyanolyan értékű portékával kell kiváltaniok. Ha verge a sátorba vitték és itt függöny mögé ágyra helyezték, elkezdenek sírni és panaszkodni, hogy a menyasszonynak meg kell válnia a családtól.

Az a szomszéd, aki a leányt elrejtette és a lakomát adta, ajándékot kap a leány szülőitől. Most két fiatal asszony a vőlegényhez megy s kérik, hogy jöjjön a menyasszonyhoz. A vőlegény ajándékot ad a két asszonynak s útra kelnek egy társuk kíséretében, aki ajándékokat hoz magával. A menyasszony sátora előtt találnak egy fekvő asszonyt arccal fordulva a föld felé, aki holtnak teszi magát, de mikor ajándékot kap, fölkel és elmegy. Egy másik szegény asszony ismét eléjük áll és ugat, mint a kutya; ez is kap egy kis ajándékot. Így a vőlegény csak mindig ajándékokat osztogat; mert az egyik asszony a sátor ajtaját nyitja ki, a másik pedig a függönyt emeli föl, hogy a vőlegény a menyasszonyhoz csúszhassék. A menyasszony mellett ül egy «leánykérő asszony», aki szintén ajándékért mutatja meg a menyasszony arcát s aztán magára hagyja a fiatal párt, mely három vagy négy napig ott marad a függöny mögött. Ámbár a vőlegénynek már most megvan a férji joga, mégis szégyennek tartják, ha a menyasszony ennek következményeit érzi, ezért azonnal használja a már említett italt. A menyasszony csak akkor viselheti magát egészen asszony módon, ha már férje házánál van, s a házasélet következményei csak ekkor jöhetnek napfényre.

Három vagy négy nap eltelte után a vőlegény észrevétlenül kiszökik a sátorból, lovára ül és elvágtat. A menyasszony apja eközben küld neki bizonyos mennyiségű ajándékot, mely az apa nagylelkűsége vagy bőkezűsége szerint nagyon különböző. Hazaérkezve úgy viseli magát, hogy senki észre ne vegye, hol volt; a magával hozott ajándékokat pedig szétosztja társai között, akik nem mulasztják el a kirándulás részleteit közölni a szülőkkel.

Néha azonban a vőlegény és menyasszony találkozásának eredménye csak annyi, hogy látták egymást.

A vőlegény szokás szerint csak apja engedelmével látogathatja meg menyasszonyát, míg végre saját sátorába vezeti; de ez csak akkor történhetik meg, ha már az egész kalim ki van fizetve. A menyasszony előbb mindenütt búcsúlátogatást tesz, mely alkalommal barátnői kísérik s ezek gyűjtik össze a menyasszonynak mindenfelől adott ajándékokat is.

Végre tehát, hogy menyaszonyát hazavigye, eljön a vőlegény, kisebb vagy nagyobb számú társai kíséretében s bizonyos mennyiségű jószágot hajtva magával. Itt ünnepiesen és ugyanolyan szertartással fogadják, mint előbb; sokat esznek és isznak s ajándékokat osztogatnak kölcsönösen.

Másnap az asszonyok és leányok új sátort rendeznek be a fiatal pár számára s ez új helyen újra kezdődik a vendégeskedés.

Evés közben egyik asszony átadja a vőlegénynek a juhnak már lerágott nyakcsigolyáját, melyre fehér rongy van kötve s melyet a vőlegénynek a füst kibocsátására szolgáló felső nyíláson ki kell dobnia annak jeléül, hogy a füst is olyan könnyűséggel mehessen ki. Ha a vőlegény e mesterdobást nem tudja megtenni, kinevetik. Eközben a vőlegény által adott marhát is levágták és elkészítették. Ugyanekkor a jelenlevő asszonyok közül kettőt kiválasztanak, az egyik felöltözik a menyasszonynak lakodalmi ruháiba, melyek közt figyelemre méltó először egy magas, kúp alakú, gyöngyökkel, pénzdarabokkal, tollakkal és kövekkel díszített fejék vörös posztóból vagy prémből, mely *szaukele* nevű fejéknek értéke néha 2000 rubelre rúg, másodszor a *ton* nevű ünnepi ruha, mely arany- és ezüstszálakkal átszőtt kínai selyemből készült s hasonlóan drága prémmel van beszegve. A másik nő pedig elkészíti a menyasszony lovát, felzabolázza, megnyergeli és földíszíti s azután mind a két nő felül rá, keresztüllovagolnak az aulon, hogy annak lakóit a menyegzői ünnepélyre meghívják a menyaszony apja sátorába. Itt aztán ismét vendégeskednek. Ennek befejezése után az idősebb

emberek hazamennek, a fiatalok pedig felülnek lovukra, mindnyájan nyargalóznak a menyasszony sátora körül s egy különös ajándékot követelnek, t. i. egy darab csontot a kos hátsó lábából. A menyasszony anyja átadja nekik a kívánt csontot – melyen még rajta van a hús – különféle kelme-darabokba göngyölve. Egyik fiatal ember elkapja a begöngyölt tárgyat és elvágtat vele, a többiek üldözőbe veszik, hogy elvegyék tőle, mire az üldözés és lovaglás élénk játéka fejlődik ki, míg végre valamelyik ügyes ifjú kereket old a hatalamába ejtett zsákmánnyal. Most a fiatalok a leánykérőket keresik fel s elviszik őket lóháton a menyasszony sátorához, hol a fiatal nők még együtt vannak. Az elül levő nemeztakaró egy részét elveszik a sátorról, úgy hogy itt nyílás támad. Most a kérőket egyenkint megragadják s e nyíláson keresztül a nők közé dobálják, akik tűszúrásokkal fogadják őket, míg az ajtón keresztül szerencsésen ki nem menekülnek. Az ügyes ember egyszerre beugrik a lóról a nyíláson s a nők közt gyorsan át fut az ajtó felé.

Azután az egész sereg mindkét nembeli fiatalsága azon nő jurtjához megy, amelynek családja a vőlegény első látogatása alkalmával ajándékot kapott a menyasszony elrejtéséért. Itt egy ideig tréfálóznak, játszanak és énekelnek, de a fiatal pár mindebben nem vesz részt.

A lakomázásról, játékokról és ünnepiességekről, melyek a menyegző alkalmával történnek, külön fejezet szól; itt csak azt említjük meg, hogy az az idő, mikor hetekig tartottak egy menyegzőt, mely több száz lóba, tevébe és juhba került, régen, nagyon régen elmúlt. Az új lakásba érkezve, a fiatalasszonynak kell földbe verni az első karót a sátor felütéséhez és csak ezután történik meg a fölépítés többi mozzanata, melyben a jelenlevő rokonok és barátok is osztoznak, ami éneklés és játékok közt megy végbe. A fiatal nő kirakja a magával hozott kelengyét nyilvános közszemlére, mely alkalommal az egyes tárgyakat dicsérik vagy ócsárolják, amit a nőnek megjegyzés nélkül kell végighallgatnia, sőt azt is el kell tűrnie, hogy egyes tárgyakat

legközelebbi rokonai kevesebb értékűekkel kicserélnek. De leginkább arra kell törekednie, hogy férje nővéreinek, különösen napának kegyét megnyerje, ami csak úgy sikerül neki, ha szorgalma és tevékenysége által a többi asszonyok között kitűnik és minden megvetés, lenézés ellen türelmet tanúsít. A szegény nő sorsa általában nagyon szomorú. Már legfiatalabb korában a legnehezebb házimunkákat végezi s pihenésnek csak azt az időt tekintheti, amikor menyasszonyi kelengyéjének, t. i. nemezdarabok (kigisz), zsákok (kap), sátorhoz való kötelék (oj-baj) és tömlők (turszuk) készítésével foglalkozik. Alig hogy 14 vagy 15 éves, férjhez adják, gyakran saját akarata ellenére, s még menyasszonyi idejét is – mely különben életének egyetlen örömkorszaka volna – munkával és fáradsággal tölti; mert ezen idő alatt különösen ki kell magát tüntetnie szorgalma által. Fiatalasszony korában pedig tökéletesen tönkreteszi a sok és nehéz dolog, ami a gazdagabb nomádoknál – kiknél az iszlám elterjedése óta a sokenjűség divatos – nagyon érdekében áll a *bajbecsé*-nek, vagyis az első asszonynak; mert a fiatal nő a korai öregedés következtében csakhamar elveszti testi szépségét és így nem lesz amannak veszedelmes vetélytársa. Minthogy a kalim vételárnak, a nő pedig vásárolt tárgynak tekintetik, ezért az asszony, mint rabnő, alattvalói viszonyban áll férjéhez és csak az első asszonnyal tesznek kivételt, kinek a kor előjogot adott. A férjnek második, harmadik és negyedik neje sohasem jelenhetik meg ura sátorában felszólítás nélkül, mindig a sátor alsó részén (*eden*) kell maradnia, a tűzhely mellé nem ülhet, annál kevésbé a közös asztalhoz, hanem csak az ételmaradékkal kell beérnie. A bevett szokás következtében az első asszony, ha eléggé erélyes, nem is engedi magát megzavartatni úrnői privilégiumában. Csellel vagy néha erőszakkal is megakadályozza, hogy férje egy második (*takalkadin*, ágyasnő, vagy *kirnak*, fiatal leány) nőt vegyen s ha ez nem sikerül neki, akkor egy más helyiséget kell berendezni a hűtlen férjnek a fősátortól távol, de a bajbecse még

e szerelmi rejtekben sem hagy békét a férjnek, hanem ostorral megy érte, hogy a saját sátorába kergesse s a férj – kinevettetve és kigúnyoltatva – kénytelen engedelmeskedni haragra lobbant házastársának.

Egyébiránt az ilyen bátor asszonyok és az ilyen engedékeny férjek a ritkaságok közé tartoznak. Általában véve a poligámia borzasztó szokása a legnagyobb mérvű kegyetlenséggel uralkodik, melytől a bajbecse sincs megvédve; mert a zsarnok férj önkénye egyszer csak leszállítja eddigi tisztes helyéről – amikor aztán a «jámbor matróna» címmel kell megelégednie – és a fiatalabb nőket emeli föl. Ha mindezt jól meggondoljuk, be fogjuk látni, hogy a nomád nő sorsa semmi esetre sem irigylendő. Már kora fiatalságában megtörik a munka nehéz járma alatt, minden kigondolandó megvetésnek ki van téve s így már huszonöt éves korában matrona, negyvenéves korában pedig hatvan- vagy hetvenéves eunuchhoz hasonlít. E nyomasztó helyzetnek, az erős munkának és nélkülözésnek, a gyöngédség és gondosság hiányának tulajdonítható, hogy a női nem a nomádok közt általában aránylag kevesebb számú, úgy hogy tíz férfira legföljebb hét vagy nyolc nő esik. Ezen aránytalanságnak oka itt nem a leánygyilkolás, mint Indiában, hanem a primitív társadalom erkölcsi életének durvasága.

Különösebb érdekűnek tartjuk végre a fiatalasszony életét új rokonai körében. Megérkezése napján este ipa sátorába vezetik. Két nő karon fogja s így vezetik, több más asszonyok kíséretében, a nevezett sátorba, ahova midőn belép, háromszor meghajtja magát s a kezébe adott zsírral vagy kimisszal telt tömlőből néhány cseppet önt a tűzre, miután a tűzhely előtt háromszor mélyen meghajtá magát. A tűz sistergésére felkiáltanak az idősebb aszonyok: «Otaulia! Maj-aulia!» (óh, tűz szentei! Óh, zsír szentei!) A fiatalasszony leül a sátor ajtaja mellé balra s eléneklik előtte a következő verset:

Tisztelt apadat, mert ő az apád,
Tiszteld napadat, mert ő az anyád,
Tiszteld férjedet, mert ő az urad,
Ne légy civakodó! stb.

S miután ő is megtette a szokásos hajlongást, megajándékozva visszavezetik saját sátrába.

A kirgizeknél az az általános szokás van, hogy a fiatalasszonynak, a menyegző után három évre, sem ipának, sem a család többi férfitagjának nem szabad mutatni magát, s ha az elsőnek sátorába lép is, ezt csak kifelé fordított arccal teszi s néhány lépésnyi távolságban megáll, mely illedelmes magaviseletnek mindig örül az ipa s azt kiáltja neki: *Köp dsasza!* (sokáig élj). Azonkívül a család férfitagjait sohasem szabad saját nevükön szólítania. E szokásra vonatkozólag a következő adomát beszélik. Volt egyszer egy kirgiznek öt fia, név szerint: Köl (tó), Kamis (nád), Kaszkir (farkas), Koj (juh) és Picsak (kés). Egy nap a menye vízért ment s mikor a tó mellett a nád között egy farkast pillantott meg, mely egy juhot szaggatott szét, visszafutott ezt kiabálva: «Ott a *fénylő* mellett a *himbálódzó* közt egy *ragadozó* eszi a *bégetőt*», minthogy az ezen fogalmakat kifejező szókat – egyszersmind a család férfiatagjainak nevei lévén – nem volt szabad kiejtenie.[21]

12. Halálozás. Halotti tor.

A török nomád, a beduinhoz hasonlóan, a harctéren való rögtön bekövetkező halált többre becsüli, mint a betegágyon való lassú kimúlást. S nem jogtalanul, mert hosszas sínlődés alkalmával a vagyonosabbakat mindenféle babona és kuruzslás fölhasználásával kínozzák, míg a szegény a sátorban nyomorog, vagy vándorlás közben valamely teve hátára kötve adja ki lelkét minden kigondolható kínok között. Ha bekövetkezik a halál, a mohamedán kultúrában némileg előrehala-

dottaknál fülébe súgják a haldoklónak a kelime-i-sehadet-et (a vallás szava), míg máshol a sámánizmusból megmaradt kísértetet űzik, azaz mindent megpróbálnak, hogy a rossz szellemet elijesszék, mert ez utóbbi gonosz akaratának tulajdonítják a halált s azt hiszik, hogy ez a holttest eltemetése után bizonyos ideig a sátorban marad. A holttestet megmossák, a legjobb ruhákba öltöztetik s legföljebb egy napig tartják a sátorban. A halálozási napon, ha férfi halt meg, fehér, ha pedig nő, akkor fekete zászlót tűznek ki a sátorra, míg valamely hős (batir) halála esetén valamennyi kedvelt lovának farkát levágják, a lovakat azonban teljes egy évig szabadon hagyják legelni a pusztán, ezen idő lefolyása után pedig egykori uroknak sírján feláldozzák őket. A sátorban a halott mellett egy magas, a sátoron kívül is látszó lándzsát állítanak föl, melyre az elhunytnak ruháit, fegyvereit s lova szerszámát akasztják föl. A fiatal embert világosszínű, a felnőttet fekete, az öreget pedig fehér ruhával jelölik, miáltal a sátor mellett elhaladó értesítve van az elköltözöttnek koráról.

A halott eltemtése sem a turkománoknál, sem a kirgizeknél nem történik különös szertartással, de annál inkább az erre következő gyászolás.

Mivel úgy a puszta gyermekének, mint a kultúra legmagasabb fokán álló embernek az az eszme lebeg szeme előtt, hogy még halála után se legyen elfeledve, hanem egykori létezéséről a későbbi kor is tudomást szerezzen, ezért a régi, ősrégi szokás úgy kívánta, hogy valamely szembetűnő ponton temessék el a megholtat. De mivel a mindenütt egyforma pusztaság nem sok ilyen alkalmas pontot tudott nyújtani, az ember kénytelen volt arra a gondolatra jönni, hogy a halott fölé mesterséges emlékjelet, t. i. sírhalmot emel, amely az illetőnek vagyoni körülményei szerint az egyszerű sírhalom és a hegyhez hasonló tumulus között váltakozik. Az ilyennemű sírhalmot *joszka*-nak (magaslat, emelkedés) nevezik s mivel az ilyenek emelése, legalább ami Ázsiát illeti, leginkább török nyelvű nomádoknál volt szokásban, ezért könnyen érthető, hogy e hal-

mok neve nyugaton, sőt távol délen is török ruhában maradt fenn. Török eredetű ugyanis a hind *topee* (törökül töpe, domb) és az oroszok által Európába hozott *kurgan*, mely utóbbinak szószerint való jelentése erőd, erősség, vár, de «valami fölemelt» értelemben is vehető. Újabb időben – s ez már a mohamedán kultúra hatásának tulajdonítandó – a híresebb vagy vagyonosabb halottak fölé négyszögű kőépületet emelnek, mégpedig leginkább valamely patak vagy folyó partján és valamely forrás szomszédságában; mert e helyek a pusztán utazót pihenésre hívják, ami alatt van ideje a megholtnak lelkéért egy fatihát elmondani, vagy régi pogány szokás szerint a sírra ültetett fára rongyot akasztani. Így a férfi sírjára lándzsáját, az asszonyéra sátoroszlopot, a gyermekére pedig bölcsőjét állítják fel. Azt a sírhalmot, mely a megholtnak kitüntetésére, dicsőítésére akar szolgálni, tulajdonképpen a temetés után csak egy évre, a halotti tor megülése alkalmával emelik az összes vendégek közreműködésével, kicsinyje-nagyja, mind akar legalább egy lapát földet adni az emlékhez, mely a legközelebbi pusztavidék fiziognómiáját megváltoztatja s a láthatár középpontját fogja képezni.

Ha télen következik be a halál, mikor a hó lábnyi magas és a föld kővé fagyott, a hullát régi nemezdarabokkal és náddal befödve a sátor közelébe a hóba beássák, hogy a közeledő tavasszal eltemessék. De normális körülmények közt a hullának nem szabad egy napnál tovább maradni az e célra készített sátorban s ez idő alatt a rokonok és a barátok a közeli vidékekről összejönnek, hogy gyászénekekkel, sírással és kiabálással búcsút vegyenek a megholttól. A család női tagjai egy külön sátorban gyülekeznek össze s zokogás és sírás közt szüntelenül gyászénekeket hangoztatnak. A megholtnak neje és leányai gyászruhát öltenek, fejüket egy speciális gyászoló fejkötővel födik, senkinek sem szabad őket üdvözölni vagy velük beszélni s még a legszükségesebb kérdéseket és feleleteket is siránkozó és üvöltő hangon kell váltaniok. Eközben megtörténik a teme-

tés; míg a hullát a sírgödörbe teszik és földdel befödik, a megholtnak fia vagy testvére egy darab vásznat, posztót vagy selymet vesz elő, melyet sok kis darabra vagdalva és szaggatva a jelenlevők közt szétosztanak, valószínűleg azért, hogy mint kész rongyokat a sírhalomra állított rúdra fölaggassák, amit azonban illedelemből senki sem tesz, hanem inkább a saját ruhájából vág le egy darabkát e célra. A temetésnél a nőknek nem szabad jelen lenni, hanem a már említett sátorban szüntelen siránkozás közt, arcukat körmeikkel kell hasogatni, vagyis szépségüket megsemmisíteni; gyakran lehet találni özvegyeket, akik barázdaszerű sebhelyeket hordanak arcukon, mint azon súlyos veszteség maradandó gyászjeleit, mely férjük halálával érte őket.

A siránkozó nő magaviselete általában rendkívül fárasztó s az idegen szemlélőre különösen szomorító hatással van. Férje halála napjától kezdve egy egész éven át – az alvási és étkezési időt kivéve – mindig vagy sírnia kell vagy gyászdalokat énekelni, azért az özvegyi sátor azonnal feltűnik az utazónak s az ilyen aulban való hosszasabb tartózkodása dacára csak nehezen szokik hozzá a messze elhallatszó s szívet rázó siralmas hangokhoz. Az első gyászév az, mely idő alatt a megholtnak valamennyi rokonai és barátai, kik a temetésnél nem vettek részt, az elhunytnak sátora előtt megjelennek s egy gyászének elmondásával vagy hangos sóhajtozások és zokogások kitörése által a gyászolásban való részvétüket megmutatják. Az idegen, a távolról érkező, anélkül, hogy bárkit üdvözölne, leguggol a sátor elébe; hoznak ki belülről egy nemezdarabot vagy szőnyeget a térde alá, mire aztán ez torkaszakadtából siralmas ordítozást visz véghez s csak ennek elvégzése után lép be a sátorba, üdvözli a családot, amely vendégnek tekinti. A rokonoknak és barátoknak ilyen látogatás alkalmával valami ajándékot, leginkább barmot kell magukkal hozniok, amit azután a halotti torra megtartanak; aki e kötelességét nem teljesíti, vagyis a látogatást elmulasztja, azt a család ellenségének tekintik s vele többé nem érintkeznek. A gyászda-

lokat leginkább a halottnak utódai éneklik. A férjet elénekli felesége, az anyát leánya, a gyermekeket pedig az anyjuk. Csak fejedelmeket és hősöket ünnepelnek meghívott dalnokok. A gyászdalok a fájdalom tolmácsolásán kívül az elhunytnak dicsőségét is zengik. Bopo szultán nővére következőleg siratja megholt vőlegényét:[22]

Miért is siratom én a halált,
Hiszen ez az isten rendelete.
Fekete hajamat föloldozom,
Föloldozom és széjjelbontom;

Bűnos ujjamnak van egy rézkörme,
Azt én naponkint vérrel fogom festeni.
Ragyogó fehér arcomat
A csontokig meghasogatom,
Csillogó fekete szemeimet
A könnyezéssel kivájom.
Ó te fiatal szultán! aki oly büszkén jártál!
Ki lesz most az enyim tehelyetted?

Az elköltözött hősöket ilyenforma gyászdalban dicsőítik:

Ha távolban az ellenség lóra ült,
Ő dühöngött, mint eső- s hózivatar;
Ha közelben az ellenség lóra ült,
Haragos lett, mint a hím teve.
Ha ellovagolt, a szultánok megismerték,
Ha visszatért, összegyűlt a köznép.
A nemesek és a nép
Összegyűlve az ő tanácsát kérték.

Míg az anya így siratja meghalt leányát:

Kedvesemet akarom dicsérni; mily szép volt ő!
Mint a vajban sütött kenyér, olyan volt;

Ha magamat dicsérem, magasztos leszek;
Az én gyermekem legjobb volt barátnői közt.

A halotti tort, melynek neve a kirgizeknél *asz*, a turkománoknál *as* (evés), szokás szerint a halálozás évfordulóján ülik meg; e szokás még a régi sámán hit maradványa s alapjában véve az engesztelőáldozat egy neme, mellyel a rossz szellemeket, akik a halált előidézik, akarják kiengesztelni és az élők iránt kegyesebbekké tenni. A halotti tor mindenkor különös jelentőségű volt, mindenki özönlött közelről-távolról s mivel a jelenlevők száma – ha valamely meghalt khán halála napját ünnepelték – ezrekre rúgott, könnyen érthető, ha a költség gyakran túlságos összeget képezett és tönkretette azt, aki a tort adta. Az ilyen ünnepiességet egész nemzedéken át éneklik dalokban, melyekkel az életben maradottak erényét dicsőítik, hogy ily gyöngédséget tanúsítottak a halott irányában, míg az ünnepély elhanyagolását vagy nem elég nagy pompával való megtartását mint kötelességmulasztást és mint a kegyelet hiányát hibáztatják és ócsárolják. A turkománoknál és özbegeknél első napon az *ijisz*-t (zsírban sütött kenyér) készítik, amit az ünnepen jelen nem levők közt is kiosztanak. Az *ijisz*nek – mellyel azonos a csuvasok *jirich*-je – analógja az altaji *ijik*, s szó szerint ajándékáldozat, a libatio egy neme, az *ij* (eldobni) igéből, mert az első *ijisz*-t – mint a turkománoknál láttam – tényleg a Görgen folyóba dobták. A halotti torhoz való előkészület tehát gyakran heteket, sőt hónapokat vesz igénybe; a vendégek számára sátrakat ütnek föl s borzasztó mennyiségű eleséget tartanak készletben, amit a részvéttel levőktől az egész év folyamán önkéntesen adott ajándékokkal együtt a tor alkalmával megesznek. Minthogy az ünnep több napig tart, a tort rendezőnek vendégei mulattatásáról is kell gondoskodnia s ezért alkalmat ad versenyfutásokra, párviadalokra és mindenféle játékokra. Legnagyszerűbb azon halotti tor, mikor valamely elhunyt törzsfőnök emlékét ünneplik meg, mely

esetben – orosz tudósítónk tanúsága szerint – a kirgizeknél e célra külön helyet választanak, melynek egyik oldalán az előkelő vendégek, a másik oldalán a gyászoló özvegy és a nők számára, közepén pedig az ima elvégzésére való sátort állítják föl, míg a megvendégelésre százakint vágják le a lovakat, juhokat és tevéket. Az egésznek sorrendje tehát – föltéve, hogy az ünnep hét napig tart – körülbelül a következő: *első nap*: a vendégek összegyülekezése és elszállásolása; *második nap*: céllövés *jambu*-ra (kínai pénz alaktalan ezüstdarabokban), amelyet – többrőfnyi magasan levén fölakasztva vékony kötelekre – golyóval vagy nyíllal kell lelőni s akkor természetesen a lelövőnek jutalma lesz; *harmadik nap*: versenyfuttatás hároméves lovakon, melyeken tizenhárom éves fiúk ülnek s a pálya hossza 3–4 mérföld; az első díj egy teve, az utolsó pedig egy csikó; *negyedik nap*: párviadal *(szogus)*, amint már föntebb leírtuk, több lóból és tevéből álló díjjal; *ötödik nap*: versenyfuttatás 4–5 éves lovakkal, a megholtnak barátai és rokonai által rendezve; *hatodik nap*: előkészület a következő, vagyis hetedik napon rendezendő nagy versenyfutáshoz és a díjak megállapítása, melyekben minden barom-nemből tizenöt darabnak kell lennie; este a húsadagok kiosztása a *hetedik napra*, mely legfőbb az egész ünnepben s mellyel a halotti tor végét éri.

Hogy az ilyennemű halotti torok költségéről fogalma lehessen az olvasónak, egy orosz utazó leírása után fölemlítjük a következő példákat. A Szari-Bagis törzsből (tehát kara-kirgiz) való Dzsantaj-Batir halotti tora alkalmával a fő versenyfutás első díja ezer rubel értékű portékára, harminc tevére, száz kancára, harminc tehénre és ötszáz bárányra rúgott. Keldi-Beg halotti tora alkalmával rendezett futtatáskor az első díj egy jurt (sátor) volt, drága szőnyegekkel és selyemkelmékkel födve, továbbá ötszáz nyestbőr és háromszáz ló. Végre a nagy hordából való Szubbotaj halotti toránál az első díj volt: száz teve, száz ló, száz tehén, száz bárány, száz rubel, száz khokandi (tallér), száz rőf posztó,

száz rőf kanavász és száz darab kárton. Természetesen az ilyen díjak elnyerhetése végett a kirgizek legszorgalmasabban idomítják lovaikat, 3–4 hónapig próbálják erejüket és minden kigondolható fortélyt alkalmaznak.[23]

JEGYZETEK

[1] Lásd: Journal des Ministeriums der Volksaufklärung, 1875. március.

[2] Különösen kiemelkedők Zagrjasszi és Kharoskhin cikkei a «Tukesztanszkija Vjedomoszti» első évfolyamaiban.

[3] Abulghazmál: *Szakut,* Berezinnél ellenben: *Szukhajut.*

[4] Szborník, Sztatei kazajuscsikhszja do Turkesztanszkago kraja (St.-Petersburg, 1876.) 496. lap.

[5] E növényeket talán csak Kirjevszkinek «Flora nasikh szrednjeaziaczkikh vladenieh» (1876) című műve segélyével lehetne meghatározni, de minden fáradságom mellett sem voltam oly szerencsés, hogy ebből egy példányt szerezhettem volna. A meglevő szótárak nem adnak felvilágosítást a növények neveiről.

[6] Lásd: «Turkesztanszkija Vjedomosti», 1874. 32. szám.

[7] «Szravnitelnij Szlovar tureczko-tatarszkikh narecsij» (St.-Petersburg, 1869.) I. 250.

[8] Idézem e leírást a «Globus»-ból (XXXIX, 109.), mely az «Orosz hírnök»-ben (1878. 139. kötet, 22–66) megjelent s P. által írott cikknek fordítása.

[9] Helyesebben: *tarkhan, darkhan,* varázsló, kuruzsló (a mongolból átvett szó).

[10] E kirgiz *baksza* szó ugyanaz, ami a közép-ázsiai *bakhsi,* azaz vándor dalnok, rögtönző énekes, varázsló.

[11] Helyesebben: *kobuz.* Lásd a játékokról és mulatságokról szóló cikket a 233. lapon.

[12] V. ö. *japag, japau,* azaz gyapjú.

[13] Mint a leírásból látható, nem is «bölcső» a szónak tulajdonképpen való értelmében, de én nem ismerék más szót az újszülöttek ilyen fekvőhelyének megnevezésére. Legjobban

hasonlít ahhoz, amit Németország némely vidékén «Steckbettchen»-nek neveznek.

[14] Forrásunkban nincs megmondva pontosan, hogy ez az ünnep fiúkra és leányokra egyaránt, vagy *csak fiúkra* vonatkozik, mert itt csak *gyermekről* van szó.

[15] A *khahlamak*, vagyis kívánni, tetszeni, igéből.

[16] V. ö. az orenburgi geographiai társaság Zapiszki-jának I. k. 130. l.

[17] V. ö. az orenburgi geographiai társaság Zapiszki-jának 1870. évf. 132. l.

[18] Lewchine, Description des hordes et de Steppes des Kirgiz-Kazaks (Paris, 1840.) 361. lap.

[19] Csak a karakalpakoknál van e tekintetben kivétel, mert ezeknél a törvénytelen gyermekek nem ritkák s a karakalpak, aki egy megesett leányt vesz nőül, azt mondja: «Inkább megveszem a tehenet borjastul együtt, mint magát a tehenet.»

[20] V. ö. «Globus» XXXIX. K. 91. l.

[21] Az orenburgi geographiai társaság Zapiszkijából (116. l.)

[22] V. ö. Radloff, Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Südsibiriens, II. k. 22–34. l.

[23] A legrészletesebb és egyszersmind legérdekesebb tudósítást találjuk a halotti torokról az orenburgi geografiai társaság Zapiszkijának már említett kötetében (137–150. l.) Plotnikov V.-tól.

II. KARA-KIRGIZEK

A kara-kirgizek[CX] ma nap azokon a hegyvidékeken tartózkodnak, amelyek északra az Iszik-Köl-től kezdődnek, Khokand keleti határain végig az Alajon át egész a Kun-lun hegység déli meredek lejtőjéig húzódnak; sűrűbb tömegekben a Narin forrásvidékén a pamiri fennsíknak azon részén, mely Khokand[CXI] déli részével határos, továbbá a keleti Turkesztánhoz tartozó sarik-köli kerületben találhatók. A kara-kirgizektől jelenleg elfoglalt terület nyugati határai a Csatkal és Talasz vízválasztói; csak szórványosan találhatók Khodzsend[CXII] körül. Keletre Akszu-n túl terejdnek legelőik, déli határaik pedig egészen a Lehtől[CXIII] Jarkandba[CXIV] vezető úton levő Sahid-Ullah környékéig húzódnak. Ott nyári időben nyájaikkal a fűben gazdag fennsíkokon élnek és télire a folyók partjain levő és mélyebben fekvő hegyszakadékoba vonulnak vissza. Kína és Oroszország főhatósága alá vannak vetve; egyes törzsek majd az egyik, majd a másik hatalomnak illető hegyvidékein kóborolnak, azonban e vándorlási területeknek mindig megvannak bizonyos határaik, mert a Csuj és Talasz vagy a Csatir-Köl mellett lakó nomádok éppoly kevéssé jutnak el kószálásukban a Muk folyóig, mint testvéreik a Sarik-Köl kerületében valaha a Terek-Davan-ig.[1]

Ahogy ilyen féktelen vándorlási kedvet érző népnél és a századok óta oly gyakran változó politikai viszonyok közt gondolhatjuk, a kirgizek e mai hazáját aránylag újnak kell mondanunk, mert amennyire kínai történelmi művek halvány világánál meg lehet állapítani, az ókor legrégibb idejében a Szajan hegységben a Jenyiszej partjain tartózkodtak. A kínaiaknál akkor *kien-kun* volt a nevük, néha azonban *hakasz*nak is hívják őket, és állítólag az akkor keleten még hatalmas ujgur birodalomnak voltak alávetve.[2] Mint mindenütt, úgy itt is véres harcokat vívtak a hatalmas nomádok és letelepült művelődő törzsrokonaik, az ujgurok; e

harcokban hol az egyik, hol a másik fél küzdötte ki magának az uralmat, míg végre a kínaiaktól támogatott ujgurok a kirgizek hatalmát megtörték s őket magukat a X. század közepe táján végképp visszavetették a Jenyiszej partjaira, holott azelőtt, tudniillik a VII. század közepe táján hatalmuk körét Szibéria déli részétől kezdve állítólag egész Tibetig terjesztették ki. Igaz, hogy másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Zemarchos, aki a VI. század vége felé mint Justinus követe az Altajnál időzött, már említi a *Cherchis*[3] nevet.[CXV] Schott[4] szerint a kínaiak a kara-kirgizek népét a XIII. század vége felé elvesztették megfigyelésük látóköréből és közelebbi tudósítást e népről csak a XVII. században kapunk az oroszok által, kik akkor a déli Altajban e néppel találkoztak és ott kemény tusákat voltak kénytelenek vele vívni. Onnan csak az újabb időben űzték el végképp a teleutok.[5] E történeti adatok alapján szokták a kara-kirgizeket egyenesen a szajani hegyek közül jövőknek tekinteni; azonban Radloffnak körülbelül igaza van, ha azt hiszi, hogy ezt alig állíthatni valamennyi jelenleg az előbb említett vidékeken kóborló kara-kirgizről. Valószínű, hogy kis részük a XVII. század felé a kazakokhoz verődött, azonban e nép nagy tömege a régi ujgur birodalomból, a kelet felé előre nyomuló mongoloktól szorongatva, az előbbi évszázadokban a Tien-san nyugati részére áttelepedett; mert hogy keleti Turkesztán északnyugati és nyugati vidékein már a XIV. és XV. században megfordultak, azt amaz idő történeti följegyzéseiből eléggé be lehet bizonyítani,[6] amelyekben őket mint az akkor ott viselt háborúkban való résztvevőket gyakran emlegetik. Ezzel természetesen annak valószínűsége nem vitatható el, hgy a kara-kirgizek törzse, amely a hajdankorban ott élt, a jelenleg az Altajban lakó teleutokkal legközelebbi rokonságban van, és hogy az ujgurokkal együtt a kiválóan keleti törökök azon láncát képezte, amely a Jenyiszejtől kezdve egész a Pamir-ig lehúzódott. Hogy a teleutok, ujgurok és kara-kirgizek (ismételjük, *ujgur* csakis politikai fogalomnak vehető) szorosabban fű-

ződnek egymáshoz, azt minden felett a nyelv tanúsága bizonyítja. A kara-kirgiz török nyelv a teleut török nyelvhez oly közel áll, hogy Radloff is, meg kazak kísérői is éppen a teleut nyelv segítségével értették meg magukat a kara-kirgizekkkel.[7] Bizonyítékul továbbá még az is hozható fel, hogy Radloff a következő öt nemzetség nevét találta, amely a teleutoknál és kara-kirgizeknél egyaránt megvan: Teleusz, Mundusz, Szaru, Toro és Kucsu.

Azután, amit mondottunk, talán nem lesz nehéz a kölcsönös viszonyról, amely a kara-kirgizek és kazakok, vagy mint hibásan nevezzük, kirgizek közt etnológiai tekintetben fenáll, magunknak fogalmat alkotnunk. Az előbbiek minden időben a török népek területének keleti határát foglalták el, az utóbbiak pedig szintén északon nyugati szomszédaik voltak. Minthogy pedig az oroszok a XVII. század elején a Jenyiszej bal partján, a Jüz és Abakan folyók között először a tulajdonképpen való, vagyis igazi kirgizekre akadtak, azért a később nyugati Szibiriától délre talált kazakoknak szintén a kirgiz nevet adták, és habár az oroszok azokat a kirgizeket, kiket újabban az Iszik-Köl körül találtak, *Diko-kameni-kirgiz*-nek[CXVI], azaz vad sziklájú kirgiznek nevezik, azzal a néprajzi műszók közt levő zavar nincsen megszüntetve, és még sokáig fog értelemzavarólag hatni. Az etnológia álláspontjából ítélve a kirgizeket és kazakokat mindenesetre édestestvéreknek kell tekintenünk; azonban az előbbiek nyelvi és természeti tekintetben sokkal tisztábban óvták meg mivoltukat, mint az utóbbiak, és az Altajban lakó teleutok, sórok, kacsincok után a törökség tősgyökeres képviselői.

Igaz, hogy ezzel a mi nézetünkkel régebbi írók feltevése e népről nagyban ellenkezik. Klaproth, Abel, Rémusat és Ritter, mint ismeretes, a kirgizekben germán, Castrén eltörökösödött csúd és Schott szintén finnektől és töröktől származott keverék népet fedezett fel. A vélemények e különbségének indítóokát elsősorban a kínai kútfők szolgáltatták, amelyek közül a legrégibb, tudniillik a Tang-su (a

Tang-ház története, 618–907) a kirgizeket mint vöröses hajú, ragyogó fehér arcú és zöld (kék?) szemű népet írja le. Ma Tuan-lin szintén beszél kék szemű és vörös szakállú északi barbarokról, és végre Castrén szerint állítólag a mai szibériai tatároknál is fennmaradt fehér vagy világos szemű őslakosok híre.[8] Ámde, hogy ezek a néprajzi tekintetben nem egészen megbízható kínai kútfők és egyéb népmondára támaszkodó adatok a germán-gót vagy finnugor hipotézis felállítását megengedik, azon bizony nagyon-nagyon kételkedünk. Ha meg is engedjük, hogy a Jenyiszej forrásvidékén és derekán, mint az ugor és török elemek határpontján, időközönként elő is fordultak keveredések, mégis, nehéz volna az ilyen összevegyülés tényét az egész kirgiz nép tömegére alkalmazni, minthogy e nép, amennyire a történeti emlékezet tart, dél felé az Alajon túl egész a Kun-lun-ig és kelet felé az Ili területén át, északra a Tien-santól terjeszkedett ki, és éppen a kínai források szerint oly művelődési momentumokat tüntet fel, amelyek határozottan török eredete mellett bizonyítanak.[9] Klaproth, Rémusat és Ritter tehát hiába fáradtak azon, hogy árja őseiket e tisztán urálaltaji területen keressék, minthogy csak merész képzelődés műve lehet ily messze távolba dobott árja eredetű erratikus testet keresni.[CXVII] Valamint én annak idején turkománok, özbegek és kara-kalpakok közt vörös hajú és kék szemű emberekre akadtam, így például a kelték (jomut-turkománok) nemzetségében igen gyakran találhatók ilyenek, és nekem eszem ágában sem volt, hogy ezeket az embereket árja vagy ugor ivadéknak tartsam: épp úgy fordulhattak elő ilyen szórványos esetek a kara-kirgizeknél és még most is akadhat példájuk. A műveltség egyes momentumai, pl. a *manasz*, monda, elbeszélés, szó (v. ö. a cseremisz *man* dicere, a lapp *mnuone* nominare és a magyar *mond* szót),[10] amely ma már csak a kirgizeknél fordul elő, bizonyára arra mutatnak, hogy e nép hajdanában ugor népségekkel bensően érintkezett;[CXVIII] azonban ez az érintkezés csak a határvidékekre terjedt ki és semmi esetre sem volt

oly beható természetű, hogy a fajok keresztezéséről vagy éppenséggel teljes átalakulásáról szólhatnánk. A nép önmagát egész egyszerűen *kirgiz*-nek nevezi, aminek szófejtéssel megmagyarázható jelentősége mezőn vándorló (e két szóból: kir, mező és giz, vándorolni); a *kara*, vagyis fekete, nem nemes, rossz jelzőt csak a kazakok adják neki, valószínűleg a köztük régtől fogva meglevő ellenségeskedésre vonatkozólag. Úgy látszik, hogy a mongol *burut* (vagyis kara-kirgiz) névnek alapját ugyanaz az indító ok képezi; én ugyanis ezt nem a *bur*, lép, szóból,[11] hanem a mongol *bor*, *bur* alakból származtatom (v. ö. *boro ghu*, azaz rossz).

Amit a kara-kirgizek maguk tudnak *eredetükről*, az nagyobbára mesékre és homályos legendákra szorítkozik, melyekkel azonban itt számot kell vetnünk. Ami az előbbieket illeti, azokról láthatjuk, hogy bennük a *negyven leányról*, kirgiz nyelven *kirk kiz*, szóló történet a fő szerepet játssza; innen van a nép elnevezezésének népies megfejtése. A kazakok gonosz elbeszélése szerint ez a negyven leány kutyával közösült és ez egyesülésből származtak a kirgizek. A kirgizek maguk a saját eredetük és a negyven leány közt levő összefüggést egyáltalában nem tagadják, csak a kutyával való természetellenes érintkezés ellen tiltakoznak és az egész dolgot következőképpen adják elő: «Egykor egy gazdag fejedelem meg akart nősülni és elküldte embereit dél felé, hogy ott számára feleséget keressenek. Emberei egykor negyven leányt vásároltak meg, szebbnél szebbet. Hazatértében ez a karaván nagy folyó partjain telelt. A kiküldött emberek egyike hazatért urához, a többi hátramaradt, hogy a szép szüzek csapatját őrizze. Történetesen nagyon kemény tél volt és mivel az emberek kevés eleséget vittek magukkal, önmaguktól kellett a táplálékot megvonniuk, csakhogy a szüzek piros orcája meg ne halványodjék és ragyogó szeme el ne bágyadjon. E nélkülözések következtében aztán a kísérők valamennyien meghaltak és e magányukban a leányok állítólag, mint a kazakok gonosz nyelve elbeszéli, egy ott maradt szürke kutyával érintkeztek. A kara-kirgizek állí-

tása szerint a szüzek tavaszig várták az *előreküldött* ember visszatértét, s azalatt tavasszal sokszor megfürödtek a folyóban és megmosdottak a víz habjában. Ily foglalkozás közepette találta őket a fejedelem visszatérő követe. A leányokat azután a fejedelem elé vitték, de mekkora volt a szultán bámulása, mikor azt találta, hogy a szüzeknek tartott leányok egytől-egyig terhesek. Haragosan űzte el valamennyit udvarából, hiába bizonyítgatták ártatlanságukat; visszatértek tehát az említett folyó partjára, ahol gyermekeket szültek, kiktől a kara-kirgizek mai népe származik.»

Más, nem kevésbé mondákkal és mesékkel kevert elbeszélések vonatkoznak az egyes nemzetségek elágazására. Nagy többségük azt állítja, hogy egyenes vonalban *Tagai*-tól (azaz unokatestvértől) származnak, így nevezetesen a *Szult, Szaribagis* és *Bugu* nemzetségek, holott másrészt a *szajakokat* mint kevésbé nemes nemzetséget Tagainak rabszolgálóval való egyesüléséből származtatják. Ami a bugukat illeti, azt mondják, hogy ősük, Szaribagis egykor vadászati kalandja alkalmával az északon a Narinra dűlő hegységnek egy sziklabarlangjában egy szarvas férfiút ejtett el, akit a sötétben vadnak nézett, és hogy a férje halálát sirató feleségét aztán nőül vette; innen van, hogy ivadéka a *Bugu,* azaz szarvas nevét kapta. Hasonló fantasztikus történetekkel van más nemzetségek eredete is kicifrázva, azonban e származási adatok nagyobbrészt a Narin és a Csuj mellett lakó kirgizekre vonatkoznak: északról való vándorlásuknak vagy az altajiakhoz való rokonsági viszonyuknak legcsekélyebb nyomát sem lehet a legendában találni; ez oly körülmény, melynek tekintetében messze elmaradnak a kazakoktól, turkománoktól és özbégektől. Klán-rendszerükbe, azaz *nemzetségekre* és *családokra való feloszlásukba* bepillantanunk két különböző kútfő alapján lehet. Radloff,[12] akinek nagyobb áttekintése és alapos szakismerete volt, a kara-kirgizek összes népét jobb, *ong* és bal, *szol* szárnyra meg a következő nemzetségekre és családokra osztja:

A) Bugu

A Tekesz és az Iszik-Kölnek keleti partja közt lakik és következő családokból áll:

1. Célek (nemes nemzetség)
2. Torgoi
3. Bapa
4. Jelden
5. Takabai
6. Bor
7. Dölösz
8. Kungrat
9. Monguldur
10. Szajak
11. Sikmajat
12. Kaba
13. Asszan-Tukum
14. Arik-Tukum
15. Kücsük
16 Szériké
17. Ondu

B) Szari-Bagis

Az Iszik-Költúl északkeletre lakik a következő családokkal:

1. Szaru
2. Kaba
3. Monguldur
4. Sikmamat
5. Szajak
6. Asszik
7. Dölösz
8. Kungrat
9. Mundusz
10. Kitai
11. Jetigen

C) Szultu

A Csuj folyó vidékén kóborol a következő családokkal:

1. Jetigen
2. Kucsu
3. Szaru
4. Monguldur
5. Kitai
6. Mundusz
7. Aszik

D) Edigéné

Endisan folyója mellett lakik a következő családokkal:

1. Dölösz
2. Szaru
3. Kungrat
4. Monguldur
5. Mundusz
6. Szajak
7. Kaba
8. Sikmamat

E) Csong-Bagis

Kasgar városától keletre tartózkodik és e családokból áll:

1. Akali
2. Toro
3. Macsak
4. Ücs-Tamga
5. Kandabasz
6. Kocsa-Tamga
7. Kuan-Duan

7) Cserik

Khokand területén tartózkodik az Ak-Csubak és Bai-Csubak nevű családokkal.

A bal szárny (szol), amely a Talasz mentében kószál, a következő nemzetségekből áll:

1. Szaru
2. Bes-Beren
3. Mundusz
4. Töngtürüp
5. Kucsu
6. Kürkönen
7. Jetigen

A második erre vonatkozó forrás a fejezetünk elején említett orosz írónak, Zagrajasszki-nak műve, aki természetesen csak a Turkesztán határain lakó kara-kirgizekről szól, és egyrészt ugyan nagyobb számú nemzetségnevet közöl, másrészt azonban azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy e nemzetségi névsor tulajdonképpen csak olyan fejedelmek nevétől van kölcsönözve, kik népük bizonyos töredékét maguk köré gyűjteni és a vezérszerepet végigjátszani bírták, ami a dolgok valóságával csakugyan meg is egyezik. Az említett kútfők szerint a turkesztáni területen lakó kara-kirgizek a *Szult, Szaribagis, Bugu, Kuscsi-Szari, Manguldzsar, Szajak, Csirik, Baszisz, Szumurun és Aszisz* nevű nemzetségekre oszolnak, amelyek közül állítólag az első kilenc egyenes, a két utóbbi pedig nem egyenes vonalban származik *Tagai*-tól. E nemzetségeknek több alosztályuk vagy családjuk van, ahogy mi nevezzük, melyeknek neve a kazakoknál *Taipasz*[CXIX] vagyis csoportfejek;[13] a kara-kirgizeknél pedig *Kirk*, helyesebben *Kirik*, vagyis töredék. Így például:

a *szultok* ezekre oszolnak	Talkan, Bölük-Bai,
a *szaribagisok* ezekre	Tinai, Csirik, Iszangul, Burukcsi, Dseti-Kul, Kalmak,
a *szajakok* ezekre	Tupkatar, Bis Kempir, Kulcsugan, Kurman Khodsa, Töntei, Csura.

Az egyes nemzetségek és családok kölcsönös viszonyát illetőleg meg nem állhatjuk, hogy meg ne jegyezzük, hogy a kara-kirgizek egyes töredékei köré az egység köteléke sokkal szorosabban van fűzve, mint a kazakoknál és turkománoknál. Holott például az utóbbiaknál a szerdánok és bejek tekintélye csak nagyon kétséges természetű, és legföljebb csak veszedelem idején, vagyis háború alkalmával van tiszteletben, a kara-kirgizek manapjai alattvalóik osztatlan tiszteletének örvendenek és ők is a hozzájuk tartozók ügyéről-bajáról annyira gondoskodnak, hogy patriarchális kötelességük buzgalmában nemritkán saját érdekükkel kezeskednek és azért a föltétlen engedelmességet is joggal követelhetik. Ha éhhalál vagy dögvész üt ki, vagy ha a nemzetség egy részét ellenséges támadás tönkretette, azoknak, kiket a szerencsétlenség megkímélt, a manap parancsa szerint adományaiakkal kell segíteniük törzsrokonaikon és természetesen a veszedelem beálltával, például a betörő ellenség elhárítása alkalmával, saját életük veszélyeztetésével kell a harcban részt venniük. A manap vagy

bej az illető nemzetségnek nemcsak védő ura, hanem bírája és mintegy családfeje is. Egyedül a manapnak van joga peres ügyekben ítéletet mondani, valamint csak ő tartja fenn magának élete párja szabad választhatását, holott a népnek, amelyet ott Bu-Kara-nak vagy Bu-Khara-nak neveznek, sohasem szabad saját törzséből menyasszonyát választania, mivel ezt vérkeveredésnek tartják. A ragaszkodásnak, amellyel a köznép a törzsek fejei iránt viseltetik, a török népek között nincs is párja; a nép valósággal ura rabszolgájának nevezi magát és rábízza, hogy minden vagyonával és becsületével szabadon rendelkezzék. A manapot illeti meg, hogy az alatta levő nemzetség ősz szakállú véneit tanácskozás végett összehívja; ha pedig az egész kirgiz népet illető kérdést kell tárgyalni, akkor az *aga-manap*, azaz legfőbb fejedelem, kinek méltósága körülbelül a kazakok szultánjának felel meg, valamennyi manapot szokta maga köré gyűjteni. Az aga-manap meg a többi manap méltósága örökölhető.

Mielőtt a kara-kirgizek szokásainak képét vázoljuk, *külsejükről* akarunk beszélni, de azzal a megjegyzéssel, hogy leírásunk alapját nem annyira az képezi, amit saját szemünkkel láttunk, minthogy csak kevés kara-kirgizt pillanthattunk meg, hanem más szakemberek adatait.[14] Külsejének általános képe után ítélve a kara-kirgiz az altaji és a kazak között középhelyet foglal el, amennyiben az a valóságos mongol típusnak kevesebb sajátságát mutatja fel, mint az előbbi, másrészt azonban többet, mint az utóbbi. Ez a megjegyzés éppen nem vonatkozik e népnek Khokand közelében kószáló részeire, hanem nagy tömegére, és azért lényegesen tér el Ujfalvy[15] megjegyzésétől, aki bennük iráni keveréket sejt. A tiszta mongol típustól eltérő jellemző vonások, úgy mint az erősebb hajnövés, a kevésbé lapos orr, és a néha előforduló magasabb testalkat[16] inkább tulajdoníthatók e népnek az alpesi természet ölében megszokott életmódjának, mint valami iráni vérvegyülésnek, minthogy a kara-kirgiz sohasem volt abban a helyzetben, hogy

iráni elemekkel egyesüljön. Amennyire történelmileg kimutatható, sohasem került iráni mint rabszolga az ő házába, és még a Pamir-on is, ahol jelenleg vakhanok, signániak és szarik-köl-iek az ő szomszédjai, hallatlan dolog, hogy a kara-kirgiz a nevezett népekkel összeházasodjék. A kara-kirgiz bőre színe sötét, szeme és haja túlnyomóan fekete; hajnövés dolgában általában inkább a mongolhoz (helyesebben a teleuthoz) közeledik, mint többi testvéreihez, mert 100 kara-kirgizt közt Ujfalvy számítása szerint:

54 ritka szakállú
11 szakállatlan
4 csekélyebb szakállú
31 erősebb szakállú

van. Hasonlót mondhatunk a koponya és homlok alakulásáról is, valamint az arcnak hossza és szélessége is általában hasonlóbb a kalmükok mongol típusához, mivel Ujfalvy[17] szerint:

	arca hossza mm	arca szélessége mm
a kalmükok	*198*	*140*
a kara-kirgizek	*189*	*135*
a kazakok	*188*	*127,*

ami egészben véve mégis a mi feltevésünk mellett bizonyít, tudniillik, hogy a kara-kirgizek mongolok és kazakok közt foglalnak helyet.

Jellemének fővonásaiban a kara-kirgizt jóindulatúnak és engedékenynek, de gyúttal ingerlékenynek és kiváltképpen bosszúállónak is írják le. Ámbár darabos erkölcseiben és szokásaiban, mégis a becsületesség és jóravalóság iránt tanúsított határozott hajlamával tűnik ki; rabol, de nem lop, és általában kevésbé alattomos, mint szomszédja, a kazak, akire Közép-Ázsiának árja elemeivel való sűrűbb érintkezése már régen a hazugnak, nagyokat mondónak, szóval a ravasz fickónak bélyegét

nyomta. Különösen dicsőítik a kara-kirgiz vendégszeretetét, amelynek szentségét semmi körülmény közt meg nem sértené; és mint egykori útitársam maga beszélte el nekem, voltak esetek, melyekben a Tien-san északi vidékein kóborló kara-kirgizek egyes törzsei inkább háborúba keveredtek a kínai hatóságokkal, mint hogy a náluk menedéket kereső kínai szökevényt, még ha kalmük, tehát pogány is volt, kiszolgáltatták volna. Jellemző továbbá a gyermekeknek szüleik iránt való rendkívüli tiszteletе és kegyelete, mert még a harmincesztendős férfiú sem mulasztja el sohasem fölkelni, ha atyja a sátorba lép, és sohasem ül le előbb, mielőtt atyja erre többször fel nem szólította. Ugyane tisztelettel és szeretettel adóznak anyjuknak is, aminthogy a nőnem náluk általában nagyobb tiszteletet élvez, mint a letelepedett törököknél; sőt éppen nem tartozik a ritka esetek közé, hogy valamely manap halála után az ő neje veszi kezébe a nemzetség vezérletét és áll népe élén harcban úgy, mint tanácsban.

Ezt elsősorban mindenesetre annak kell tulajdonítanunk, hogy a *vallás* még nem vert náluk gyökeret, mert habár az iszlám, mégpedig a szunni felekezet követői, mégiscsak kevéssé hatottak eddig az arab próféta tanításának tételei e nép tulajdonképpen való erkölcsi életébe. A Bugu, Szari-Bagis és Csong-Bagis törzsénél még csak találhatni Khokandból való mollákat, akik a manapok házában bizonyos tekintélynek örvendenek; azonban távolabb keleten és Jarkendtől délre a vallást csak kevés külső formaiságban tartják meg. Ott a vadászaton elejtett állatot megeszik, imádságokat csak kevesen ismernek és csak a *burutkeszimi*, vagyis a bajusz megnyírása szokását, amely serdült kor beálltával egyenlő és az iszlámból eredt, követik a legszigorúbban, e családi ünnepet rendesen lakomával *(keszim-toj)* kötve össze. Hogy mily kevéssé mélyre hatott egyébiránt eddig az iszlám a kara-kirgizek közt, azt leginkább az bizonyítja, hogy a férfivilág arab-moszlim tulaj-

donneveket ritkán használ, hanem amint látjuk,[18] előszeretettel török nevekkel, például a következőkkel él: Tailak, Csalpang, Pokbaszar, Tileke, Töre stb. Lehetséges, hogy e tekintetben a Khokand szomszédságában tanyázók kivételt képeznek, azonban még olyan buzgó moszlimok sincsenek a kara-kirgizek, mint a kazakok és turkománok, mert holott ez utóbbiak nagyobb auljaikban (tanyáikon) külön sátrat vagy terasz-szerű magaslatot (namaz-dsai-t) használnak mecset gyanánt, addig ilyest az előbbieknél alig lehet találni.

Tekintettel arra, hogy a kara-kirgizek legközelebbi rokonaikkal, a kazakokkal, évszázadok, sőt talán évezredek óta mindig érintkeztek, néha pedig élénken közlekedtek egymással, továbbá arra, hogy még ma is érintkeznek: szokásaik képének egyes vonásait illetőleg arra a rajzra utalhatunk, amelyet a nomád életről más helyen vázoltunk. Külön kara-kirgiz vonásokról, mint a dolog természetéből önként következik, nehezen lehet szó. A *viseletben* alig találhatni valami különbséget, hacsak talán annak nem vesszük az Európában gyártott posztó- és gyapjúfélének ritka előfordulását, továbbá azt a körülményt, hogy ott gazdag és szegény egyformán öltözködik, aminthogy a jómód általában nem a sátor fényűző felszerelésében, hanem a sátrak számában mutatkozik. *Ételük és italuk* közt szintén kevés különbséget jegyezhetünk fel. Hús képezi főtáplálékukat és csak egy ételt, tudniillik a *kujruk-baur*-t, zsírban kirántott és sajttal behintett sültet találok Zagrjasszki művében feljegyezve, amelyet sem kazakoknál, sem turkománoknál nem láttam. Rizst ritkán lehet találni és a kenyér, mint szemtanúktól többször hallottam, éppenséggel a nyalánkságok közé tartozik. Az italok közt, mint egyebütt is, a *kimisz* játssza a főszerepet; azonban azt állítják, hogy a keleti turkesztáni kara-kirgizek maguk szűrnek italt, melynek neve *nese* és melynek erősen részegítő hatása van; azt mondják, hogy a Lob-Nor körül lakó kirgizek készítik a legkitűnőbbet.[19] Mint a nomádoknál mindenütt, itt is a *ba-*

romtól függenek az élet fő feltételei; ez a Tien-san, az Altaj és a Kun-lun fűben és vízben gazdag völgyeiben jobban tenyészik, mint a kazakoknál. Egészen természetes tehát, hogy az állatok a kara-kirgiz egyedüli és főgondját képezik és hogyha valakivel találkozik, a kazak-kirgizek közt is divatos szólásmóddal: «*Mal csan*[CXX] *amanba?*» (Jószágod, életed hogy van?) vagy «*At laú*[CXXI] *amanba?*» (Paripád, lovad hogy van?) először tudakozódik az állatok és csak azután a család hogyléte felől.

A *marhaállomány* a kara-kirgizeknél aránylag sokkal nagyobb is, mint a többi nomádoknál. Az említett orosz értekezésben azt találjuk, hogy középszámmal 2212 juh, 450 ló, 56 teve és 65 tehén esik egy sátorra, és hogy az olvasónak a kara-kirgizek marhában való bővelkedésről fogalmat adhassunk, itt közöljük a Zagrjasszi által közzétett táblázatot,[20] melyben a marha száma a különböző volosztok szerint van adva:

A terület neve	Juh	Ló	Teve	Tehén	Sátor
Szult	35311	7111	1471	2347	2080
Bölük-Bai	35903	3363	631	745	1162
Talkan	29815	5809	1385	1654	1852
Bagis	27892	4733	839	902	1484
Tinai	16698	2482	642	1066	1199
Temir-Bulat	54273	8236	696	1106	1228
Iszangul	39506	5309	605	917	1406
Burukcsi	30212	5416	486	478	1051
Narin	23578	5424	470	298	1077
Szaribagis	24251	5402	542	677	1384
Ketmen-Töbe	29751	5889	641	487	1621
Kulcsugacs	30431	6219	732	502	1197
Kurma-Khodsa	34839	7944	944	481	1004
Rgaiti(?)	44685	5301	954	539	871
Csui	32669	3243	967	351	1121
Szekim	20106	1579	510	218	828
Szajak	19320	4092	481	555	1077
Dulat	26632	1939	841	373	1341
Dsilankuzu	35712	7165	1052	655	1238
Összesen	591584	96656	14889	14351	24221

A kara-kirgizek marhaállományáról szóló adatokon kívül azt is látjuk e jegyzékből, hogy 1873-ban orosz főhatóság alatt e török népből több mint 24.000 sátor volt, ami tehát 100.000 léleknél többet tett; hogy mily mértékben gyarapodott ez a *szám* a Khokandban és az Ili völgyében tett későbbi foglalások következtében, azt legjobban mutatják Rittich legújabb statisztikai adatai,[21] amelyek szerint már 324.100 lélek van, úgy, hogy ha e számhoz még a kínai uralom alatt álló töredékeket is vesszük, igen könnyen kerül ki kerek számban *400.000 kara-kirgiz*.

E kitérés után néprajzi vázlatunkra visszatérve, minden előtt megjegyezzük, hogy a szokások képe legföljebb csak néhány vonást mutat föl, amelyben a török nomádok e része azoktól a nyugatiaktól különbözik, kik vele egy törzsből valók és ugyanazzal foglalkoznak. A *házassággal* összekötött szertartásoknál megjegyezzük, hogy a vőlegény azonnal, miután a kalimot megfizette, titkon meglátogathatja menyasszonyát, amely látogatásnak a neve *imgel-* vagy *imjel-körmet*, azaz kebel megnézése; ez alkalommal a menyasszony nőrokonai mindenféleképp bosszantják és csak miután őket megajándékozta, engedik zavartalanul élveznie a szerelem boldog perceit. Az ünnepiességek, lakomák, játékok és versenyfuttatások majdnem ugyanazok, mint amelyeket e szakasz elején leírtunk, csupán a dalolásban meg a dalok és kettősök rögtönzésében különböznek állítólag a kara-kirgizek kedvezően a többi nomádoktól. Az éneklő társaság nagyobbára két félkörből áll, tudniillik ifjakéból és leányokéból, és miután egy ifjú a leányok közül versenytársát kiválasztotta, egyszerű vagy kettős versben kezdi gyengédsége vagy csudálata érzelmeit zengelmes nyelven kifejezni, nemritkán képekkel ékesítve, melyeket a körülötte levő természettől kölcsönöz. Erre a szűz hasonló értelemben felel, ámbár sokkal gyakrabban az fordul elő, hogy a váltakozó dalok csípős gúnnyal vannak fűszerezve és a kör mulattatására szolgálnak, amely esetben a hölgyek majd mindig diadalmaskodnak a férfiak felett. Különben is-

meretes, hogy a kara-kirgizek Közép-Ázsia minden nomádjánál jó énekesek és ügyes rögtönzők hírében állnak, és Radloff[22] elbeszéli, hogy ily zenész, aki kéthúrú hangszeréből (koboz-ából) nagyon szép akkordokat tudott kicsalni, ügyességével őt meglepte. Ezek az énekesek képesek bármely adott tételt teszésük szerint való hosszúságban kiterjeszteni és fennakadás nélkül néha csinos versekbe és rímekbe foglalni, a költemény végén annak dicséretét zengve, aki lakomájával a költői mutatványra alkalmat adott. Ez alkalmi költemények mellett különösen az előbb említett *manaszok*, azaz mondák és hősköltemények, tulajdonképpen kiváló batirok (bátrak, hősök) tetteinek leírásai játszanak kiváló szerepet; e költeményeket is koboz kíséretével adják elő és ezek a baranták (rablókalandok) dicsőítésére szolgálnak, amelyekben a szultok vagy szaribagisok a nagy csapattal való közvetetlen szomszédságuk miatt mindenkor kitűntek. E *manaszok* Velikhanov állítása szerint a kara-kirgizek összes mitológiai mondáinak és hagyományának enciklopédikus gyűjteményét képezik és a pusztának bizonyos Ilias-féléi, amelyek e nép életét, szokásait, földrajzát, vallási és orvosi tudományát magukban foglalják. Minden valószínűség szerint egyes *dzsumuk*okból[CXXII] (elbeszélésekből) alakult e gyűjtemény. Ezenkívül, mint mondják, van a manaszoknak még folytatása is, tudniillik a *szamjatei* (?), a kara-kirgizek Odüsszeája, melynek nevét különben egyáltalában nem tudom megfejteni.[CXXIII]

Dr. Radloff V. tanár úr barátsága abba a helyzetbe juttatott, hogy itt e manaszok egy mutatványát közölhetem, amely alkalommal azonban meg kell jegyeznem, hogy *Manasz* itt egyúttal hős tulajdonneveként is szerepel. A költeményen a moszlin szellemi iránynak erős nyomai vehetők észre és azért aránylag újabb keletűnek is kell tartanunk.

Manasz születése

A Jeti-ter fején
Született Böjön Kán,
Böjön Kánnak, a fejedelemnek fia,
Volt Kara Kán, a nemes,
És Kara Kán fia
Lett a nemes Jakip Kán.
A Csunkar Uja tetején,
Az Almati patak torkolatánál
Lakott ez a Jakip Kán.
Csiricsit, az Aidar leányát,
Nőül kérte egykor Jakip Kán.
»Ha Csiricsit nőül is vettem,
Mégsem csókoltam soha gyermeket;
Csiricsi soha sem oldotta meg haját,
Istent segítségül híva soha sem tekintett rám,
Szorosan sohasem kötötte át csípőjét,
És nem szült nekem fiút.
Mióta Csiricsit nőül vettem,
Már tizennégy év múlt el;
Sohasem ment a szent helyre,
Nem hentergett az almafánál,[23]
Sohasem töltötte az éjszakát a gyógyító forrásnál.
Ó, könyörülj rajtam, uram isten,
Engedd, hogy Csiricsi testében
Most fiú támadjon!
Bárcsak megköthetném csípőjét,
Megérhetném, hogy fiam szülessék,
Aki a kékcsizmásakat,
A noigutokat megsemmisíthetné,
A madárfejű nyereggel bírókat és zöldhátúakat,
A kokanokat [CXXIV] *megsemmisíthetné,*
A sebhedt szamárral és az orsóval bírókat,
Ezeket a szartokat megsemmissíthetné,
Akik nem hagynak fel kapzsiságukkal,

Ételt keresve jól nem laknak,
A kirgizeket megsemmisíthetné.»
Magára köttette az ijat,
Feleségétől, Csiricsitől
Akkor fia született.
Mikor aztán a fiút meglátta,
Fehér húsa olyan lett, mint...(?)
Csontjai olyanok, mint a réz.
Levágatott fehér kancát;
Jakip az újszülöttnek
A négy próféta úrtól
Aztán a Manasz nevét adatta;
Négy próféta megjelent,
Vizsgálódva tekintett a gyermekre,
A jarkandi hét követ
Derekasan evett a lakománál,
«Dühös lesz Manasz», így szólt.
Kínából is negyven követ
Derekasan evett az ételből.
«A kínaiakat megöli», így szólt.
A nógaiak tíz követe
Ülve evett a húsból,
«Rettenetes lesz Manasz», így szólt.
Ez az öreg asszony, Csiricsi,
Manaszt tarka bölcsőbe fektette;
Kidir támogatta Manaszt,
A parton rejtőzött Manasz,
Minden kafir és moszlim
Sokat hallott Manasz híréről.
Most fellobbant hős Manasz,
Aztán így szólt bölcsejében fekve:
«Fehér szakállú Jakip Kán,
A moszlimek útját meg akarom nyitni,
A kafirok[CXXV] *marháját szét akarom szórni!*
Arra iparkodom, hogy a kafirok elvonuljanak,
Hogy a moszlimek hatalmasabbakká legyenek.»

Mikor Jakip e szavakat hallotta,
Poroszka lovat, tarkát, fogott,
Odavezette és megnyergelte;
Vértet, melynek gallérja arany, ujja réz,
Madárszemű vértjét,
Mely arannyal gazdagon van díszítve,
Mely ezüsttel jól van ékesítve,
Ezt a vértet vette fel.
Erre így kiáltott Jakip Kán:
«Bakai Kán, Bai fia,
Jer most ide mellém!
Most tanácskozni akarok veled!
Ez az én csikóm, Manasz,
Azt mondja, hogy lóra akar szállni,
Messze utakon akar vonulni,
Medinán is át akar vonulni,
Átvonulni Bukharán, a hatalmason,
A kutyagázlón át akar menni,
Bes Tereken is át akar portyázni,
A Kongur Baihoz Pekingbe
Akarok vonulni, vele harcolni,
A fehér aranyat el akarom osztani,
A kalmakok marháit szét akarom szórni,
Az Uzun Bulakon átkelni,
A Kebesz Bulak felé fordulni,
Semeit és Kiziljart
És a gázlót e kettő közepén
(Sajkán) át akarom hajózni,
Aztán Bes Tereken át akarok vonulni,
Végig akarok menni Humbulungon,
Átlépni Almatit;
Ha az ajtót előlem elzárják,
Meghajolva mégis át akarok jutni,
Kopolun át akarok lépni,
A Toraigiron átmenni,
Járni a Szari Kaikanon keresztül,

Át akarok vonulni Medina sivatagján,
A Temirdiken át akarok menni,
A széles Ilin átkelni,
A Csong Bura folyó partján
Hat napig akarok táborozni,
Hogy a lovak lehűljenek.
Aztán az Ilin átkelni,
Aztán Kuldsán is át akarok vonulni.
A koldjok városát meg akarom látogatni,
Aztán egyenesen Korgison átmenni!
Ennek az én Manasz fiamnak
Főzz az üstben, csiholj tüzet,
Légy társa, Bakai,
Mutasd meg neki a nem látottat, Bakai,
Kelj te vele útra, Bakai,
Tanítsd meg neki a nem látottat, Bakai,
Kelj vele együtt útra, Bakai.
Adam apa, Obo anya,
Szülőföldjét ismerheted,
Jobb oldalt Ouszul csinált bikát,
Bal oldalt Kidir jól aludt,
Babedin legyen fejtül, Bakai,
Kidir legyen oldalán, Bakai;
Ha Manaszból, az én fiamból, Bakai,
Aztán férfi lett, Bakai,
Ha a sörénybe fogódzva lóra szállt
És férfiúvá lett, ó, Bakai,
Ha állán szakáll nőtt, ó, Bakai,
Akkor találj számára lovat, Bakai,
Találj ruhát, amelyet felvegyen, ó, Bakai;
A korannal, mely olyan, mint a ló feje, Bakai,
A könyvvel, mely olyan, mint a juh feje, Bakai,
Tanítsd meg a túlvilágra vezető útra, Bakai,
Légy a fehér ló a ménesben, te Bakai,
Légy barátja a túlvilág számára, Bakai!»
Erre szól Bai fia, Bakai:

«Meg vagyok elégedve, beleegyezem, Jakip,
Hadd nyargaljunk tova, ó Jakip,
Nyissuk meg a moszlimek útját, ó Jakip,
Tegyük meg az utat Pekingbe, Jakip;
Ha van isten, akkor győzünk, Jakip!»
Szeme ragyogott, mint a csikóé,
Belseje forrongott, mint a salétrom;
Jakip fia, Manasz a fiatal,
Ő, a vitéz hős Manasz,
Ellőtte a nyilat, mikor tízéves volt;
Mikor tizennégy éves lett,
Fejedelem volt, várakat romboló;
Hatvan mént, száz lovat
Kokanból elhajtott,
Nyolcvan kancát, ezer kimkapot
Hozott Bukharából,
A kínaiakat Kasgarban
Tovább űzte Turfanba,
A kínaiakat Turfanból
Akszuba leűzte. stb. stb.

A kara-kirgizek *nyelve* hangtani tekintetben gyakran az altaji török nyelvjárásokhoz, leginkább pedig a kazakhoz közeledik és amit Velikhanov[CXXVI 24] Kelet-Turkesztán nyelvével való rokonságáról elmond, az legföljebb a szókincsnek oly részeire vonatkozhatik, amelyek mint a régi ujgur nyelv maradványai éppen összekötő láncot képeznek a Tien-san északi részén használt nyelvjárás és a Jenyiszej-parti török nyelvek között.

Itt még csak azokra az átalakulásokra akarunk mutatni, amelyek a legújabb politikai fordulatok, vagyis Oroszországnak Közép-Ázsia sorsába való belemarkolása nyomán támadtak. Ezek, mint magától érthető, messzebb vágnak, mint az előbbi jelenségek és ennélfogva kell is, hogy mélyebbre ható következményeik legyenek, mint az ujgurok, Dzsingisz kán és a kalmükok felléptének a Dzsungarság-

ban, minthogy Oroszország mint a nyugati hatalom képviselője a török nomád világ e keleti részére épp oly bomlasztólag és átalakítólag fog hatni, ahogy altajiaknál és kazakoknál már eddig is tette. Tíz esztendővel ezelőtt és még ma is a következő földrajzi elosztásban voltak találhatók a kara-kirgizek. A *kuscsi-szari* nemzetsége a Talasz felső vidékén lakik; a *szultok* északi irányban a Csuj meg a Sándor-hegység között egészen a Kegeti folyóig délen laknak; a *szaribagisok* ide s tova vándorolnak a Kegetitől nyugatra, északra egész az Ili és Csuj vízválasztójáig és keletre egész az Akszu folyóig, amely északról az Iszik-Kölbe ömlik, déli határukat pedig az Ula-Kol (magas domb) folyó és a hasonló nevű hegy képezi; azonkívül még a Kacsgarkának és mellékfolyóinak, úgymint a Dsuvanariknak és Karakadsarnak völgyvidékén, valamint az Atpasz, a Narin egy mellékfolyója mellett is találhatók. A *buguszok*[CXXVII] az Iszik-Köl medencéjében tartózkodnak, anélkül, hogy északon az Akszu partjait és délen az Ula-Kolt átlépnék. A *szajakok* a Narin völgyének közepén a Dsungal és Szuszamir medencéjében élnek, ahol a szultoktól a Sándor-hegy gerince és a szaribagisoktól a Csuj, Dsumgal és Szuszamir vízválasztója különíti el. A *Manguldsar* nemzetség a Narin felső vidékén tartózkodik, a *Csirik* pedig az Atpasz mellett; nagyobbára Kelet-Turkesztán kormánya alatt áll, és az oroszoknak legföljebb ezer sátor jut mindkét nemzetségből.[25] Más orosz utazó,[26] aki 1856-ban látogatta meg a kara-kirgizeket, a *buguszokat* az Iszik-Köl északi partján, a *szaribagisokat* a Csuj mellett, a *szultokat* a Talasz mellett, Pispek egykori khokandi várának közelében, a *szajakokat* a felső Narin és Dsumgal mellett, a *csirikeket* a Tien-san felvidékén és a *csongbagisokat* Kasgartól északnyugatra találta;[27] következőleg ugyanazokon a helyeken, amelyeket húsz évvel később is elfoglaltak és csekély kivétellel még manapság is elfoglalnak.

Láthatni tehát, hogy az Oroszország beavatkozásából származott átalakulás éppen nem volt oly beható természe-

tű, hogy a Tien-san nyugati vidékén lakó népelemek közt rendkívüli eltolódást hozzon létre. Még a dzungar-kalmükok időnként való hatalma is csak kevés hatással volt a kara-kirgizekre, mert már a XVI. század elején is az Iszik-Köl mellett voltak találhatók, és minthogy e nomádok a Kína és Oroszország közt levő határterületet elfoglalva minden az utóbb említett hatalomtól származó erőszakos letelepítést kikerülhetnek, ez okból a nyugati világ művelő törekvéseinek bizonyára tovább és erőszakosan fognak ellenállni, mint származásra és foglalkozásra nézve rokonaik, a nagy pusztán lakó kazakok.

Végül itt még egy hibát is akarok kiigazítani, melyet éppen e nép egy töredékét illetőleg Közép-Ázsiáról szóló útleírásomban[28] elkövettem. A *kipcsakokat*[XXVIII] ugyanis ott mint önálló török népet írtam le, pedig a dolog nincs úgy, mivel a kara-kirgizeknek csak egy nemzetségét képezik, éspedig oly nemzetségét, amelyből körülbelül az egykori khokandi kánság egész népességének tíz százaléka kerül ki,[29] és amely Khokand keleti határainál tanyázva csak újabb időben lett félig nomáddá és az osi meg endidsami kerületek lakosságának többségét képezi. Némelyikük már végképp letelepedett, így például Karaman, Kökdsar, Bel stb. falvakban,[30] az Ücs-Kurgan és Naukat közt levő úton.

Eszerint tulajdonképpen kirgiz-kipcsakoknak kellene őket nevezni; jóllehet már hellyel-közzel letelepedtek, még mindig megtartották egészen nomád testvéreik vad, harcias jellemét, de külső ismertető jeleit nem; ezeken ugyanis az özbégekkel való keveredés nyomai könnyen felismerhetők. A mai Khokandnak minden viszálzkodásában, háborújában és véres forradalmában nekik jutott úgyszólván ez oroszlánrész, minek következtében aztán el is terjedt rendkívüli vitézségük híre egész Közép-Ázsiában.

JEGYZETEK

[1] Az időszaki vándorlásokról bőveben értekezik Zagrjasszki G. az 1874. évi turkesztani újság 41–45. számában egy e népről közölt néprajzi jegyzetben, amelyet egyebekkel együtt e munkánkban értékes forrásként használtunk.

[2] V. ö. Klaproth, Mémoires relatifs ŕ l'Asie. – Abel Rémusat, Recherche sur la ville de Karakouroum. – Ritter, Erdkunde, 2. rész. – Radloff, Observations sur les Khirgises (Paris, 1864.). – Schott, Über die echten Kirgisen (Berlin, 1865.). – Welichanoff, The Russians in Central-Asia. Translated by J. and R. Mitchell (London, 1865.).

[3] Cherchis mint rabszolganő neve, vagyis helyesebben mint e nő nemzetiségének a neve fordul elő. A kirgiz nők Közép-Ázsiában mindenkor híres szépségek voltak.

[4] Lásd az id. h. 431. l.

[5] Radloff 6. I.

[6] V. ö. erre nézve a *Tezkerei Bughra Khain*-t, amelyben már ama kor harcainak elbeszélése közben Kelet-Turkesztán észak-nyugati vidékein levő török nomád törzseket említenek; továbbá a *khinai szerzőket,* akik szerint már a Juen-ek korában, 1259-ben, voltak a Thein-Sanban kirgizek (Ritter, 2. k. 1120); továbbá a *Tarikhi-Rasidi*-t, amely a nomádokat mint már 1520-ban az Iszik-Köl mellett lakókat említi (v. ö. Velikanov 92. lap).

[7] Radloff 10. l.

[8] Shott után a 445. l. idézve.

[9] V. ö. Svhott, Über die echten Kirgizen, 447–455. l.

[10] Lásd Budenz Magyar-ugor összehasonlító szótárát.

[11] Radloff 2.l.

[12] V. ö. az id. h. 10. l.

[13] Ebből: *tai,* csoport, rész és *pasz,* fej. Zagrjasszki szerint ez a név a kicsiny, nagy és középső csapathoz tartozó kazakoknál van használatban.

[14] V. ö. Charles Ujfalvy de Mezőkövesd, Expedition scientifique française en Russie, et dans le Turkestan (Paris, 1880) III. kötetét, különösen e szakaszt: Descripton des types anthropologiques de l'Asie centrale.

[15] Lásd az id. h. 41. l.

[16] Ujfalvy szerint a kara-kirgizek középmagassága 1705 mm., a kazakoké pedig 1669 mm.

[17] L. az id. h. 21. l.

[18] Lásd Report of a Mission to Yarkand (1873) 61. l.

[19] Lásd Report of a Mission to Yarkand (1873) 60. l.

[20] Lásd a Turkesztanszkija Vjedomostje (1873) 10. számát.

[21] Geographische Mittheilungen, Ergänzungsheft Nr. 54. 43. l.

[22] Lásd az id. h. 17. l.

[23] Szó szerint: Nem hentergett országban, amelyben almafa állt, azaz magában álló almafánál, melyet valamely szent székhelyének tekintenek, amelynél éppen a magtalan nők szoktak istenhez utódokért könyörögni.

[24] Az id. h. 101. l.

[25] Zagrjasszki a turkesztáni újságban (1874) 41–45. sz.

[26] Velikhanov kapitány, egy kirgiz szultán fia, kinek útleírása az előbb említett cím alatt (l. a 312. l.) angol fordításban jelent meg.

[27] Velikhanov, 103. l.

[28] Reise in Mittel-Asien (Leipzig, 1865) 304. l.

[29] Kosztenko, Turkesztanszki Kraj, I, 328.

[30] Újfalvy, Le Kouhistan, le Ferghana et le Kouldja, 65. l.

III. KAZAK-KIRGIZEK[CXXIX]

A török nép eredetére vonatkozó eddigi kutatásainkban már előbb rámutattunk arra, hogy az egyes törzsek hazája – a korlátlan vándorlási hajlam és a gyakori politikai forradalmak dacára – a történelmi korszak óta csak ritkán volt alávetve valami rendkívüli geografiai változásnak. Kisebb nemzetségek vagy családok, a nagy események viharában elszakadtak ugyan a törökség zömétől s ettől aránylag nagy távolságra eltolattak, de maga a török nép zöme csak ritkán és kevés távolságra mozdult ki a történelmi korszak óta ismeretes ősi hazájából; mert még ott is csak nehezen lehet kimutatni az előbbi hazának végleges elhagyását, ahol valamely török nép neve és lényege elveszítette eredeti formáját. Elég okunk van föltenni, hogy a törökök a hajdankorban keletről nyugatra s északibb szélességi fok alól délre nyomultak, de hogy a népvándorlás elvégződése óta e nép fő osztályai lényegesen megváltoztatták volna hazájukat, azt nehéz volna pozitív históriai adatokkal bebizonyítani. A kazáni tatárok előnyomultak ugyan keletről nyugat felé, a baskirok délről északra, az oszmánok és turkománok északról délnyugatra s az özbegek nyugatról délkelet felé, de ezen előnyomulás részint csekély földrajzi távolságra terjed, részint csak kisebb töredékek vettek részt benne, kiket a kalandok és zsákmányok után való vágy kicsalt az ősi hazának határai közül; míg a pusztaság természetével szorosan összeforrott nomád népség nagy tömege történelmi emlékezés óta mindig ott volt, ahol ma lakik.

A kazak-kirgizek, vagy mint magukat nevezik, kazakok régi hazájára vonatkozólag szintén ilyen nézetben vagyunk s azt állítjuk, hogy ez a nép, történelmi emlékezet óta, Ázsiának ma is általa lakott részén, vagyis az Urál és Altaj, másrészt déli Szibériai és az Oxus között barangolt, s e komplex népterületnek csak határszélei szenvedhettek némi helyi változást. Csak ilyen értelemben lehet felfogni

Levchine[1] megjegyzését, aki a XVI. századbeli Bolsoj Csertoj (a nagy vázlat) adatai alapján fölteszi, hogy a kazakok az említett időben mai hazájuknak csak középső részét lakták, mert keleti része a dzungárokhoz, az északi a szibériai tatárokhoz, a nyugati pedig a nogaji tátárokhoz vagy a baskirokhoz tartozott. Előbb említett nézetünkből kiindulva könnyen érthető, hogy a *kazak* név, mint geografiai, de inkább mint etnikai fogalom, már nagyon korán előfordul.[2] Porphyrogenitus a X. században a pontusi tartományok egy részét, t. i. a Don völgyeit *Kazakhia*-nak nevezi; Firduszi Rusztem hősi történetében egy *kazak népet* és egy *kazak* kánt említ s az előbbi lándzsával fegyverzett, rabló nomád népnek rajzolja;[CXXX] minélfogva nem nagy vakmerőség, ha azt gyanítjuk, hogy amint az *ataman* és *kos*[3] török szók már nagyon korán bejutottak az orosz nyelvbe, úgy a *kozák* (olv. kazak) név is csak az oroszoknak egy ilyen nevű török néppel való közvetlen szomszédsága útján került hozzájuk már a XI. században, – amint Szamcsevszki[4] is fölteszi. Amint a lengyelek lovasságukat *uhlan*-nak nevezik, mert e szónak segédcsapatait, a krímitatár harcosokat hallották neveztetni – kiknél az *oglan, ughlan, uhlan,* a. m. legény, fiatal ember, katona, – úgy az oroszok is azért használták a *kozák*[5] nevet határvidéki katonaságuk jelölésére, mert ilyen nevű török nomádok voltak azok, akikben a könnyűlovasság ezen német eőlször ismerték. De ami leginkább bizonyítja a mai hazájuknak régi birtoklását, az azon viszony, mely a kazak-kirgiz nyelv és a magyar nyelv török szókincse között van[6] s melynek alapján teljes bizonyossággal lehet állítani, hogy a magyarok, a távol keletről a Volga vidékére – legkésőbb a VIII. században történt – vándorlásuk alkalmával, a már akkor a törökök és ugorok határvonalán lakó kazak-kirgizekkel huzamosabb érintkezésben állottak.

Kétségtelen, hogy a kazak-kirgizek a kara-kirgizekkel, minden történelmi emlékezéstől távol eső korszakban, egy és ugyanazon törzshez tartoztak[7] s a Jenyiszej, Ob és Irtis

forrásvidékén levő ősi hazában még együtt éltek s csak később váltak el egymástól. A baskirok a kazakokat még ma is csak kirgizeknek nevezik s úgy látszik, hogy az előbbi nevüket (t. i. kazak) éppen a közös törzstől való elválás következtében kapták.[CXXXI] Hasonló motívumok szolgálnak alapjául más népek etnikai nómenklatúrájának is, amilyen pl. az ujgurok (azaz: szövetséges[CXXXII]) és kirgizek (azaz: barangoló, nomád) viszonya; de a kazak névtől – miután ezt a közös törzstől elszakadt töredék fölvette – az etnikai értéket sohasem lehet elvitatni s nekünk a kazakokat, vagy kazak-kirgizeket a török népnek az idők folyamában külön etnikai törzzsé vált részének kell tartanunk s mint ilyennel kell számolnunk. Azon időpont, melyben a mai kara-kirgizektől való elválás megtörtént, csak gyaníthatjuk, de úgy látszik, hogy a húnok fölkerekedése idejére, vagy ezután nemsokára esett; mert először ezen név alatt ismert urál-altaji néptömeg legalábbis olyan etnikai forradalmat idézett elő, mint a nyolc századdal később megjelent mongolok; másodszor a két nyelv dialektikus eltérésének s a két nép fizikai jellegei különbségének sokkal nagyobbnak kellene lenni, mint ma látjuk, mert a kazak-töröknek dialektussá alakulása – mint a magyarhoz való viszonyából látjuk – már a VIII. vagy IX. században megtörtént s a mai dialektus-sajátságok meglehetősen régi keletűek.

Ami már most a kazak-kirgizek életében történt második rendkívüli rázkódást, t. i. a mongolok megjelenését illeti, ennek semmi esetre sem lehet olyan mélyre ható befolyást tulajdonítani, mint eddig tették, amennyiben több oldalról is föltették a kazakoknak mongolokkal való erős vegyülését, amely vegyülést a mongol típusnak az elsőkben mutatkozó pregnans jeleiben akarják fölismerni. Megengedjük, hogy némely nemzetség, mely a mongol invázió előtt a kazakok hazájától részint keletre, részint nyugatra lakott, például a *kungrat*ok,[CXXXIII] *karluk*ok és *kangli*k, azon időnek tarkabarka néptolongásában, legalább részben, a kazakok közé keveredett s közöttük fölolvadt. De itt határozottan

csak török, nem pedig mongol nomádokról lehet szó; mert először Dzsingiz kán seregében a mongol elem távolról sem volt oly erős, hogy a kazak-kirgizeknek akkor már nagyszámú népén a fizikai hatás mély nyomait hagyhatta volna hátra s ezt igazolja az is, hogy e népnek leírása Plan Carpinnál (1246) betű szerint illik a mai kazakokra is, amely pedig azon időből ered, melyben a mongol invázió következtében már létrejött fajkereszteződésről még alig lehet szó; másodszor a mongoloknak a velük egyesült törökökre való ilyen tipikus hatása sehol sem mutatható ki, mert még ott is, ahol vegyülés történt, nyomtalanul felolvadt a mongol elem a törökségben éppen ennek túlnyomó száma miatt. Ami végre a kazakoknál és mongoloknál közösen előforduló nemzetségneveket illeti, minő pl. a *najman, dürmen, nökür* stb., ezekből már azért sem lehet nagyobb mérvű etnikai amalgamizációra következtetni, mert e nevek csak politikai jelentésűek s az özbegeknél, kara-kirgizeknél és kara-kalpakoknál egyformán előfordulnak. Mindezt számba véve tehát, a kazak-kirgizeket – kikről az oroszok az újkorban csak 1534-ben szereztek tudomást Danila Gubin, Rettenetes Iván követe útján[8] – a törökség önálló s történelmi emlékezés óta e név alatt szereplő törzsének kell tartanunk, azon törzsének, amely tágas puszta-hazájának határai közt éppen számbeli ereje következtében leghívebben és legtovább megőrizte a törökség fizikai és morális tulajdonságait. A saját körén belül részekre oszolva és olykorolykor előforduló harcok által egymástól elválasztva az egyes részek néha messzire elhagyták lakhelyüket más hazát keresve, mint pl. a XV. században az Aral-tó körül lakó kirgizek, akik az arany horda felbomlása után kelet felé egészen a Balkhás-tóig követték Giraj és Dzsani Bek szultánjaikat, de a XVI. század vége felé ismét visszajöttek régi lakhelyükre, mert hogy már a történelmi korszak előtt itt laktak, talán valamely más név alatt, azt legjobban bizonyítja az itteni geográfiai nómenklatúra kazak nyelvi jellege, mint pl. *Magudzsar, Dzsámánszu, Szor-köl*[9] stb.

A kazak-kirgizek által lakott területnek *határai* északon az Altaj hegység nyugati nyúlványai s az Irtis, Isim és Tobol középső folyása az Urál hegységig; kelet felé csak ritkán terjeszkednek Szemipalatinszk, Szemirjecsenszk területén és a Tarbagatajon túl; nyugaton egyrészt az Urál folyó a határ, míg másrészt a Bükej-horda e folyó jobb és a Volga bal partja között lakik, közel ez utóbbinak torkolatához; ami végre a déli határt illeti, ezt azon pusztai halmok képezik, melyek az egykori khokandi és bokharai kánságok északi részén az alsó Oxus jobb partjáig húzódnak. Mindenesetre szinte lehetetlen, hogy egy par excellence nomád nép határainak megjelölésébe bocsátkozzunk, de minthogy a kazakok sohasem terjesztik ki legelőhelyeiket az Altajon túl északra s az Alaj hegységen délkeletre s a Kaspi-tenger keleti patrján sem ereszkednek le a Balkánon túl: ezért a föntebbi határjelölés nagyban és egészben véve érvényes.

Ami a kazakoknak három részre, t. i. a kis, közép és nagy hordára való eléggé ismert *felosztását* illeti, Levchine (301. lap) azt állítja – s jogosan, – hogy a kazakok tradíciói az egész népnek egykori egységéről beszélnek, aminek elég világosan szóló bizonysága a nyelvnek, erkölcsöknek és szokásoknak – tegyük hozzá: a fizikai jellegeknek egységes volta. A három hordára oszlásnak aránylag újabb keletű eseménynek kell lenni s legföljebb a mongolok beütése idejében vagy kevéssel ezután kellett megtörténnie, – amely nézetnek némi támaszpontjául szolgál a mongol uralkodónak, Aladsa-khánnak három fiáról szóló monda; de hogy e felosztás csak Tevekkel-khán idejében (1700) történt volna meg, előttünk nagyon valószínűtlennek látszik. Azt, amit mi a *horda* fogalma alatt értünk, a kazakok *dzsüsz* szóval jelölik, melynek tulajdonképpen való jelentése: száz, de a szó tágabb értelmében: tömeg s ezen használata éppen olyan, mint a *tümen* (azaz: tízezer) szóé, mely a mongoloknál és törököknél valamely nagyobb osztály neve gyanánt szerepel. A nagy horda, vagyis *Ulu dzsüsz* a pusztaság délkeleti részén, a szibériai és kínai ha-

táron, név szerint a Csuj, Talasz és Csircsik folyók mellékén tanyázik, az egykori Dzsungaria határáig terjeszkedve s az *Ujzun* nemzetség-nevet viseli. A kis horda, *Kisi dzsüsz*, az Aral-tó és az alsó Volga közt barangol, nevezetesen a Jaxartes alsó folyásánál a Kara-Kum pusztaságon, az Emba torkolatánál a Magudsar hegység mellett és Mangislak körül s az *Alsin* és *Dzsappasz* nemzetségekből áll; míg a középső horda, az *Orta dzsüsz*, a két előbbi horda között, vagyis a Tobol, Irtis, Isim és Turgaj folyók partjain lakik, déli irányban egészen a Jaxartesig terjeszkedve s túlnyomólag az *Argun* és *Najman* nemzetségekből áll.

Ami mármost az alosztályokat illeti, tekintve a folytonos változásokat, miknek az egyes törzsek, nemzetségek és családok ki vannak téve, nagyon nehéz, ha nem éppen lehetetlen, eligazodni a származást jelelő elnevezések útvesztőjében. A zavart még növeli az, hogy néha egyes törzsek, nemzetségek és családok ugyanazon nevet használják, mint a következő lajstromból látható, s hogy végre csak az *uruk* (nemzetség) kerete őrizte meg sztereotíp formáját s csakis ez ellenőrizhető, míg az illető ágak és családok labirintusában még a genealógiában legjártasabb kazak-kirgiz is csak ritkán tud eligazodni. Ha őseit *(dzseti ata,* azaz hét atya) kérdezzük, minden kazak fennakadás nélkül el tudja számlálni közvetlen hét eldődét, sőt klánjának szorosabb összefüggését is ismeri, de ez utóbbinak az urukhoz, ennek pedig az egyes hordákhoz való viszonyáról csak ritkán tud felvilágosítást adni, – amiről magam is több ízben meggyőződtem.

Mindennek dacára közölni fogjuk itt, Levchine után, a három hordának főbb osztályait.

A) Kis horda

Nemzetségek	Családok
Alim-ulu	Karaszakal, Kara-Keszek, Kitie (?), Dört-Kara, Csömekej, Csikli.
Baj-ulu	Adaj, Dsapasz, Alacsa, Bajmakti, Maszkar, Bercs, Tazlar, Iszentemir, Cserkesz, Tana, Kizil-Kurt, Siklar.
Dseti-uruk	Tabin, Tama, Kerderi, Dsagal-baj-ulu, Kereit, Tilau, Ramadan.

B) Középső horda

Nemzetségek	Családok
Argun	Kara-keszek, Karavul, Keszek, Csar-dsitim, Dsebdser, Csakcsak, Dört-aul, Atigaj, Altai, Tebics, Tabukli, Borcsi, Karpak, Barszan-tene, Agiskalkaman, Kandsigali, Kozigan, Köksal.
Najman	Bulacsi, Ak-börü, Kara-Girej, Tersz-tamgali, Törtaul, Kök-Dsarli, Irginekli, Szemisz, Baganali, Szadir.
Kipcsak	Tori-Ajgir, Töjücske, Kitabak, Bultun, Kündeli-Ene, Tana-Buga, Uzum, Kök-Börü.
Uvak Girej	Uvak, Girej, Tarakli.

C) Nagy horda

Ezen eredetileg az *Ujzün*[CXXXIV], *Tulataj* és *Szargan* nemzetségekből állott, de később csatlakozott a középső hordától elszakadt *Kungrat* nemzetség, minek következtében a nemzetség neve Üjzün-Kungrat s következő alosztályokból áll:

Nemzetségek	Családok
Újzün, Tulataj és Szargan	Botboj, Csimir, Dzsanisz, Szik-Am, Abdaj-Szuvan, Szari-Szulu, Csantis-Kili, Kankli, Dzselair.
Kungrat	Bajlar-Dzsandsar, Uraz-geldi, Kuldzsigacs, Bucsman, Tok-Bulat, Jaman-Baj, Kura-Kuzu, Etimli-Jer, Kujus-Kansziz.

E névlajstromban első pillanatra feltűnhetik, hogy a kazak-kirgizek legkitűnőbb nemzetségeinek neve mint ilyenek az özbegeknél is megvannak, mint pl. az Argun, Najman, Kungrat és Kipcsak; míg másrészt a Kungrat, Najman, Kipcsak, Kitaj stb. nemcsak a kara-kirgizeknél, kara-kalpakoknál és turkománoknál, hanem a mongoloknál és más keleti rokon népeknél is előfordulnak. A tudományos spekuláció ebből a közös eredetre következtethetne s arra utalhatna, hogy e nevek már a török-tatár népek genealógiájában mint közös elnevezések szerepelnek. Lehet, hogy a legkitűnőbb nevek némelyikénél csakugyan így áll a dolog, de általában merészség volna ezen azonosságnak kritikai értéket tulajdonítani; mert meggyőződésünk szerint csak az egyes nemzetségek (uruk) keretének van szilárdabb szerkezete, de a családok és ágak folytonos ingadozásnak vannak kitéve[10] s ezért neveik egyáltalán nem használhatók arra, hogy az egyes török népek különböző alosztályainak kölcsönös viszonyát tisztázhassuk.

E genealogiai viszonnyal összefüggésben nagy szerepet játszik úgy a kazak-kirgizeknél, mint keleti testvéreiknél a nemesekre és nem-nemesekre való felosztás, sőt ennek itt olyan fontossága van, amilyen a turkománoknál és karakalpakoknál már régóta nem található. A nemes, *akszöngek* (azaz: fehér csontú), a nép, *kara-szöngek* (fekete csontú)[11] zömétől azáltal különbözik, hogy valamely szultán vagy baj vagy híres batir (hős, bátor) családjából

származott s a nem-nemessel szemben sokkal sértőbben lép föl arisztokratikus igényeivel, mint bármelyik kékvérű itt Európában. E régi arisztokráciához csatlakoztak újabb időben a *khodzsák,* vagyis olyan írástudó emberek a kánságokból, akik családfájukat a prófétától vezetik le, de a tiszteletben mögötte maradnak a régi nemeseknek (akszöngek) s genealógiájuk hitelességén is jogosan lehet kételkedni, mint általában az állítólag Mohammed családjából származottak eredetében; mert a nép előtt bármely idegen kalandor szerepelhet *szejd,* vagy *khodzsa* gyanánt, ha zöld turbánt tesz a fejére.

Ami a kazak-kirgizek vizsgálatánál legjobban feltűnhetik az etnográfusnak, az a *nép egész fizikumának egyformasága,* melyen sem a pusztai hazának aránylag nagy kiterjedése, sem az éghajlat különfélesége, sem a tarkabarka politikai események nem tudtak legkisebb változást sem előidézni. Dacára, hogy északon az ugor és baskir, keleten a mongol, délen az iráni vérrel való vegyüléstől aligha óvhatták meg magukat, mindamellett az arcnak s az egész testnek fizikai jellegei egységes egészet képeznek és ez a legékesebben szóló tanúsága azon nézetnek, hogy a *kazak* név, olyan értelemben, amint ma használjuk, határozottan egy etnikai fogalom kifejezője, bármi legyen is eredeti jelentése s bármily úton jutott is az oroszokhoz és ezektől Európa többi részébe. A kazak-kirgiz középmagasságú, zömök termetű, erősen kifejlődött csontszerkezettel; bőre sötétes s csaknem bronzszínű, de nem annyira sárgás, mint a mongolé. A szőrzet színe fekete és barna; a szakáll és bajusz hiánya csaknem általános s e férfidísz csak abból áll, hogy nehány szál szőr van az állon és a felső ajkon, – erre céloz ez a tadzsik gúny is: «Hamar meg lehet olvasni, mint a kazak szőrét.» A szemek – melyek tüzesek, mint minden nomádé – többnyire keskeny metszetűek és barna színűek, a homlok alacsony és széles, a száj nagy, az ajkak vastagok, az áll négyszögű és masszív; mindezek olyan fiziognómiai vonások, melyek a mi fogalmaink szerint a

kazaknak arcára határozottan az idomtalanság és rútság bélyegét ütik.[12] A női nemnél az ős török típus e jellegei kevésbé pregnáns módon jelentkeznek s minthogy a nők arcszíne sokkal fehérebb,[13] mint a férfiaké (értem a 15–20 éves nőket), ezért a kazak nők a közép-ázsiaiak szemében mindenkor a szépség mintaképei voltak s a kereskedésben jelentékenyen magas áruk volt, – sőt e török szépségek Iránban is bizonyos hírnek örvendettek már régóta s Hafiz híres verse a Turki-sirázi-ról[14] (sirázi török, vagy török nő) Iránban már a XIV. század elején uralkodó ezen ízlést tolmácsolja. De maguk a kazakok nemigen hódolnak ezen ízlésnek; mert – amint általánosan ismeretes – nagy előszeretettel nősülnek a kalmük nők soraiból s minél szembetűnőbbek a mongol típus jellegei a nő arcán, annál inkább megfelel a női szépségről alkotott esztétikai fogalmaiknak. Ezen, a faj régi tulajdonságai irányában nyilvánuló hajlamot egyébiránt a turkománoknál is tapasztaltam, mert aki az ada-kirgizekkel (a kis hordának legdélibb irányba nyomuló töredéke) folytatott harc alkalmával egy kirgiz nőt hozott, az úgyszólván jó nyereséget csinált, mert háromszorta magasabb árat kapott érte, mint egy éppen olyan szép iráni nőért, *akinek tiszta árja arcvonásait a puszták fia sohasem tartotta szépnek.*

Amily egységes a kazak-kirgiz típus, éppen olyan egységes a *kazak-kirgiz nyelv* is, vagyis azon török dialektus, melyet ez a nép beszél, mert csak nagyon halvány árnyalatokat mutat fel, olyan árnyalatokat, melyek leginkább a kis horda nyelvjárásának a nagy és középső horda nyelvjárásához való viszonyában vehetők észre. Radloff, a délszibériai török dialektusok legalaposabb ismerője, erre vonatkozólag így nyilatkozik[15]: «Jelentékeny dialektikus különbséget sehol sem mutat fel a kirgiz nyelv, én legalább a pusztaságnak általam meglátogatott részein, t. i. a középső és nagy hordánál, Omszk, Szemipalatyinszk, Bukhtarma, Ala-Tau környékén, a Csu mellett s Taskend körül, ilyen eltérést egyáltalában nem találtam, habár északon az orosz,

délen a szárt szomszédok hatása következtében némileg gazdagodott is a nyelv lexikális tekintetben.» Tekintve a pusztaság nagy kiterjedését, aminek következtében ezen etnikai állománynak szélső tagjai csak nagyon ritkán vagy sohasem érintkezhetnek egymással, a nyelvnek ezen egyformasága mindenesetre nagyon feltűnő s nem magyarázható másképpen, mint úgy, hogy először a nomádokat – mint ezt már többször hangsúlyoztuk – kevésbé éri idegen befolyás, mint a letelepülteket; másodszor, hogy az iszlám, a nemzetiségnek e megölő mérge, a kazak-kirgizeknél mindeddig csak a felszínen maradt s legföljebb a vallásos és didaktikai irodalomban hagyott hátra egyes szókat, melyeknek csak nagyon kis része vált az egész népnek közkincsévé s azonfelül még ezek is a kirgiz nyelv hangtanához idomítva terjedtek el. – Ami pedig a kirgiznek a többi török nyelvekhez való viszonyát illeti, kétségtelen, hogy e nyelvjárás a teleutnak legközelebbi rokona, s e kettő közötti átmenetnek – mint Radloff helyesen mondja – a Baraba-pusztaság tatárainak nyelve tekinthető. Tekintve ezen rokonságot és azon körülményt, hogy a teleut nagy régiségnek nyomait viseli, a kazak-kirgizek nyelve jogosan tekinthető olyan török dialektusnak, amely legalább is ezer év óta csak nagyon keveset változott hang- és alaktanában s amelynek – mint a magyar nyelvhez való viszonyából látható – egyes dialektikus sajátságai, valamint szókincsének bizonyos részei már a IX. században is jelenlegi formájukban voltak meg. Ezt ki lehet mutatni a magyar nyelvben levő török elemekhez való viszonyából, valamint a szókincs bizonyos részéből, amely rész egyfelől csak a magyar nyelvnek, másfelől csak a kirgiznek és a hozzá legközelebb álló altainak tulajdona. Ilyen szók pl.:

magyar	*kirgiz-alt.*	*magyar*	*kirgiz*
hő,	kö (warm, Gluth).	szólani,	szaula (aussprechen).
fej,	paj (caput).	özön,	özön.

csákány,	csakan (Axt).	bűn, bin,	min (Sünde, Verbrechen).[16]
borzad,	borszanda (sträuben).		
az,	osz (Jeper).		
szalag,	szalak (Band).	ködmen,	ketpen.
hurok,	kuruk (Schlinge).	kisérni,	küsir.
ló,	lau (Lastpferd).	saru,	sarik.
kanyar-od,	kangara (sich drehen).	kódor-og	kidir[17] stb.

E szóknak mind a két nyelvben (t. i. kirgiz és magyar) egyenlő alakban való előfordulásukból teljes bizonyossággal lehet következtetni, hogy a *kirgizek nyelve azon időtől, mikor a magyarok e néppel érintkezésben állottak, vagyis körülbelül a VIII. századtól fogva, hangtanában csak nagyon keveset vagy semmit sem változott.* A kirgiznek e nagyobb stabilitást mutató jelleméből a déli török nyelvekhez való viszonya is könnyen látható. Emezek az iráni és mohamedán kultúra erős és sokáig tartó hatása következtében már régen elveszítették eredetiségüket s valamint a török nemzeti szellem, úgy a nyelv is lényeges változásokon ment át, – amint ezt a maga helyén ki fogjuk mutatni.

Valamint nyelvében, úgy nemzeti jellemének és szellemi lényegének uralkodó vonásaiban is a tőrülmetszett török és par exellence nomád képét látjuk. Rittich nézetével[18] egyezőleg én is úgy találom, hogy a kirgizek – a természetnek még romlatlan gyermekei – a gyermek hiáiban és erényeiben osztoznak, de értelmi és morális tekintetben a többi közép-ázsiai törököket felülmúlják. Azon utazókra, akik előbb özbegekkel és turkomanokkal érintkeznek, a mozgékony, élénk szellemű kirgiz egy ravasz, fortélyos kópé s önző és kapzsi ember benyomását tette, mint aki a mesterkéletlen pusztai lakó egyszerűségének álarca alatt a keletiek ravaszságát rejtegeti s ezzel az őt kevésre becsülő idegent rá akarja szedni. E jellemvonás a kazak-kirgizek azon részénél kifejlődött ugyan, amely az uralkodó orosz elemmel vagy a kánságokban lakó forté-

lyos tadsikokkal és szártokkal való hosszabb érintkezés után azon meggyőződéshez jutott, hogy ezek őt ki akarják zsákmányolni, minélfogva védelmül cselt alkalmazott a csel ellen; de általában véve nem lehet arról szó, hogy a kazakok nemzeti jellemének alkotó része volna az alattomosság és ravaszság. Mint a pusztaság gyermekei, kiket idegen kultúra csak a határszélen s csak aránylag újabb időben érintett, a műveltség primitív stádiumában levő embernek minden előnyeit és hátrányait, e társadalmi állapotnak minden erényeit és hibáit felmutatják, minélfogva az etnográfusra nézve rendkívül érdekesek. Mindenelőtt meglep bennünket a kara-kirgizek szellemi élénksége és emlékezőtehetsége. Ez a nomád, hogy valamiféle újságot tudhasson, egy, vagy néha két napig is barangol a pusztán, akár dermesztő hideg, akár perzselő meleg van s ha valami újat hallott, siet vissza sátorához, hogy az újságot közölje családjával és barátaival. Rendkívüli emlékezőtehetsége következtében az egyszer látott idegennek nemcsak arcvonásait, ruhája szabását, hanem lovának színét és más ismertetőjeleit is éveken keresztül eszében tartja és semmi sem jellemzi memóriájának erejét jobban, mint a következő történetke, amelyet egykori útitársam, Hadzsi Bilal, akszui molla beszélt:

«Az előbbi években Pulaton (Szemipalatyinszk) keresztül Oroszországba szoktam utazni a szent helyek meglátogatására s ilyen alkalommal a Szargan nemzetségből való egyik kirgiznek voltam rendes vendége. Egy este, vacsora után, különböző történeteket beszéltem el s az egyik elbeszélésbe egy, körülbelül nyolc sorból álló kalmük költeményt szőttem be. Midőn hat év múlva ismét Pulat vidékén jártam, nagy csodálkozásomra egy, előttem ismeretlen ifjútól ugyanazon történetet és költeményt hallottam elmondatni, mégpedig szóról szóra. Tudakozódásomra, hogy hol hallotta, felvilágosított, hogy ezt ő mint kilencéves gyermek hallotta tőlem s a vers idegen nyelvű szövege dacára mindeddig megmaradt emlékezetében.»

A kazak memória ilyenféle remekeit Khivában is dicsérik s nem csoda, ha a szellemnek ezen élénksége a fantázia produktumaiban a legteljesebb kifejlődésre jutott s a *népköltészet* terén olyan termékenységet mutat fel, aminőt Közép-Ázsia más nomádjainál, sőt egész Ázsia egy népénél sem találunk. De nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív tekintetben is egyedül áll a kazak népköltészet. Egy pillantás Radloff «Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Südsibiriens» című művének III. kötetébe világosan megmutatja e viszonyt s egyszersmind azon meggyőződésre juttat bennünket, hogy mily gazdag forrása van a hamisítatlan és őseredeti költészetnek e primitív s az iráni és mohamedán kultúra hatása által csak alig érintett török népnél! Maguk a kazakok két részre osztják szellemi produktumaikat, egyik a *nép szava, kara szöz;* másik a *könyvbeli énekek, kitap-ölöng;* az első osztály a népköltészet múzsájának terméke s nincs írásba foglalva, hanem szájról szájra száll a nép között; míg a második osztály írástudó kirgizek műve s ámbár kompozíciójuk a népszellem bélyegét viseli, de tárgyuk leginkább az iszlám történetére és erkölcsi világára vonatkozik s Közép-Ázsiából vitetnek be a pusztaságra.[19]

A «nép szaván» azonnal észreveszi az olvasó, hogy a különböző műfajok, mint: régi mondások (ülgölü szöz), áldó mondások (bata szöz), a menyasszony hazavezetése alkalmával mondandó versek (*uzatkan kizding ölöngü*), gyászdalok (*dzsoktagan dzsir*) és versenydalok (*kaim ölöng*) elvitázhatatlan eredetiséget mutatnak fel s a déli és nyugati megtelepült törököknél csak nagyon rövid alakban és nagyon halvány utánzatban találhatók fel. A képek elragadó egyszerűsége, a gyakran megható elégiai hangulat, a merész metaforák s a meglepő gazdag és élénk fantázia a kultúrában már régen előrehaladott keletiek költészetére emlékeztetnek ugyan, de míg ez utóbbinak gyakran vakító fényű és túlságosan gazdag pompája, csillogása a mesterkélt s nem-természetes észjárás benyomását teszi reánk, addig

a kirgiz népköltészet múzsájának remek produktumai, minden bizarrságuk, naivságuk és szabálytalanságuk dacára, bámulatra ragadnak bennünket. E jelen munkában nincsen elég terünk, hogy az olvasót e szellemi termékekkel részletesen megismertessük, de a következő kivonatokból is szerezhet róluk magának általános fogalmat.

A) Közmondások[20]

Altin baszti *katinnan* bakir baszti *ir* artik.
(Az aranyfejű asszonynál többet ér a rézfejű férfi.)

Ananing küngli balada, balaning küngli dalada.
(Az anya öröme a gyermekben, a gyermek öröme a pusztaságban van.)

Anaszin kürip kizin al,
Kariszin kürip bözin al.
(Nézd meg az anyját, vedd el a lányát,
Nézd meg a rőfjét, úgy vedd meg a vásznát.)

Akilszizga töre dsok.
(Bolondnak nincs törvény.)

Barimtadan korkkan mal dsijmasz.
(Aki fél a rablástól, nem gyűjt vagyont.)

Ber ittike eki ajak szijmasz.
(Egy csizmába két láb nem fér; vagyis:
Két dudás nem fér meg egy csárdában)

Eki katinning baszi koszilsa bazar bular.
(Ha két asszony összedugja a fejét, vásár lesz; vagyis:
Két asszony meg egy lúd: egész vásár.)

Dzsaszagan bilmesz, kidirgan biler.
(Aki sokat él, nem tud sokat,
aki sokat jár [kódorog], az tud sokat.)

Dzseti ataszin bilmegen: mürted.
(Aki nem ismeri őseit [hét apját]: az hitehagyott.)

Kazak dzsámáni szart bular,
Szart dzsámáni kazak bular.
(Aki rossz kazak [nomád]: szárt [letelepült] lesz,
Aki rossz szárt: kazak lesz.)

Kiming dzserin dzserleszeng, szonig dzsirin dzsirlaszin.
(Akinek helyén ülsz, annak a dalát danold; vagyis
Akinek szekerén ülsz, annak nótáját fújjad.)

Kojsi köp bulsza, koj aram üler.
(Ha sok a juhász, a juhok titokban megdöglenek; vagyis:
Sok bába között elvész a gyermek.)

Ni ekszeng, szoni urarszin,
(Amit vetsz, azt aratsz, vagyis;
Ki mint vet, úgy arat.)

Szabir tübi szari altin.
(A türelem vége: sárga arany; azaz:
A türelem rózsát terem.)

Szart bajsza tam szalar.
Kazak bajsza katin alar.
(Ha a szárt meggazdagodik: házat épít,
Ha a kazak meggazdagodik: asszonyt vesz.)

Temirdi kizganda szok.
(A vasat akkor üsd, mikor meleg; vagyis:
Addig üsd a vasat, míg meleg.)

Töszegingre karap ajagindi uzat.
(Ágyad végeig nyújts ki lábadat; vagyis:
Addig nyújtózkodjál, ameddig takaród ér.)

A kildi oj ojlagansa, tentek eszin bitirer
(Amíg az okos gondolkozik, a bolond elvégzi dolgát.)

Bajdin khatun ülsze, tüszek dzsangarar,
Dzsarlinig khatuni ülsze, bas kangarar.
(Ha a gazdagnak felesége meghal, az ágya megújul [más nőt vesz],
Ha a szegénynek felesége meghal, a feje forog.)

B) Versenydalok

Ezeknek kirgiz neve *kaim ölöng*, azaz barátságdal (?), vagy *dsumbak ojuni*, azaz talány-játék, amennyiben társas összejövetelek vagy ünnepek alkalmával leginkább a leányok és fiatal emberk dialógusszerű, négystrófás és rögtönzött versekben beszélnek, azaz énekelnek egymáshoz, mely énekekben a két dalnok gúnyos szókkal, talányok feladásával s néha sikamlós célzásokkal le akarja győzni egymást. Aki valamely célzást nem ért, vagy nem tud adni reá alkalmas feleletet, legyőzöttnek tekintetik s a társaság kacaja közben győzőjének ajándékokat tartozik adni. A jobb versenydalok a nép emlékezetében maradnak s szájról szájra járnak a puszta egyik szélétől a másikig. Példaképpen fölemlítjük a Radloff közölte (III. köt. 48.) egyik, «*Mönök és Opan-kiz*» c. versenydal elejét, melyben egy lólopáson ért és bilincsbe vert ifjú (Mönök) meg egy leány (Opan-kiz) – akinek apja sátorába hozták az ifjút – a következő dialógust éneklik:

A leány:

A sapkám tollának hegye ide-oda hajlong,
Fekete hajamnak gyökerei lágyak,

Az én békében élő népem egyszerre felzúdult,
Testvérek, én énekelni akarok! hol van, aki gyalog jött?

Az ifjú:

Sapkád tollának hegye ide-oda mozog,
A keresőnek hasznos nyeresége lesz.
Messze földről én, keresgetve, gyalog jöttem,
Hol van Opan leány, én énekelni akarok.

A leány:

Ha az eget és földet átmérve befutod, ifjú!
Ha az eget és földet átmérve keresztül lovagolod, ifjú!
Most olyan bilincs van rajtad, mint a paraszt lován,
Nemzetségedet kérdezem, hova való vagy?

Az ifjú:

Nemzetségemet kérdezed? Baganali vagyok,
Gazdagságunk szürke-pettyes ménesből áll;
Ha összegyűlnek Aman-Dsoldung és Naur-Kul,
Nem doblak-e téged, gyermek, a ló hátára?

A leány:

Hogyan tudsz menni? hogyan tudsz a bazárra menni?
Hogyan tudod népem megtámadni s engem elvinni?
Te, aki köztünk mezítláb és gyalog jársz,
Hogyan tudnád Opant a ló hátára dobni?

Az ifjú:

Énekedet elmondva, Opanom, meghalsz,
Ha jön az isten rendelete, te is meghalsz,

Aman Dsoldung-ot és Naur-Kul-t ha összegyűjtöm,
Te Najman, mint a tenyér, földbe süllyedsz.

És így tart hosszasan ez ingerkedés, tréfálás és gúnyolás, míg végre az, amelyik nem olyan nagy mestere a szónak és kifejezésnek, legyőzöttnek tekintetik. S ilyen alkalommal a kazak nem ismer semmi udvariasságot a szép nem irányában, jóllehet a leányok – amint én magam is hallottam – csak ritkán lesznek legyőzött felek, ha csak ellenfelük nem kosa, vagy baksza, vagyis hivatalos rimkovács és trubadúr.

C) Alkalmi énekek

Ilyenek először a menyegzői dalok, melyeket a menyegző kezdetekor *(Tojbasztar)*, a menyasszony hazavezetésekor *(Uzatkan kizding ölöngü)*[21] s a menyasszony lefátyolozásakor *Bet asar)*[22] énekelnek. Továbbá a gyászdalok *(Dsoktagan dsir)*,[23] melyek tulajdonképpen jajszók, siránkozások, összekapcsolva a megholtnak magasztalásával; ezek közül az illető helyen már néhány példát felmutattunk, itt még csak azt akarjuk említeni, hogy az ilyen nemű dalok csak ezen nomádoknál maradtak meg hamisítatlan eredetiségükben, míg Közép-Ázsia félig megtelepült török lakóinál lassankint kimentek a szokásból, vagy pedig az iszlám hatása következtében átalakultak, a nyugati törököknél ellenben már teljesen ismeretlenek.

D) Mesék és elbeszélések

Tulajdonképpen ezek képezik a kazak-kirgiz népköltészetnek legnagyobb részét s vonatkoznak egyrészt régebbi hősök (batir) hadi tetteire, kik a háborúkban és barantákban kitűntek, másrészt a fölhevült fantázia olyan produktumaira, melyekben a csodás a hősiessel párosul s melyek a hallgatók lelkesítésére és mulattatására vannak szánva.

Úgy a mesék, mint az elbeszélések tisztán nemzeti forrásból erednek, de az özbegek, kara-kalpakok és turkománok között rendkívül ritkán fordulnak elő, sőt az elsők, mint a műveletlenség és nyereség jelét, megvetik, a kirgizek ellenben a művelt és szép társalgás kellékének tartják a bármily hosszú *ertek* (mese) és *meszel* (elbeszélés) egy huzamban elmondását s természetesen a legnagyobb élvezet rájuk nézve, ha egy hivatott dalnokot, vagyis *baksza*-t, vagy *kosa-t* hallgathatnak, aki e költői termékeket kobiz (koboz) kíséretében bizonyos bravúrral adja elő. A tárgy mindig ugyanaz, de vannak különböző, egymástól nagyon eltérő variánsai, főleg a legjobban kedvelt daraboknak. Ha péld. összehasonlítjuk a *Kozi Körpösz*-ről szóló elbeszélést, amint Radloffnál (III. k. 221.) és Berezin chrestomatiájában van, azt fogjuk találni, hogy a versmérték, kompozíció, epizódok stb. egészen különbözők a kettőben; a Berezinnél levő variáns mindvégig verses, míg a Radloff közölte változat prózával van vegyítve és rövidebb is. Ezen elbeszélések költői értékére vonatkzólag megjegyzem, hogy ezek a metaforák pompájánál és a költői képek változatosságánál fogva az egyiptomi, arab és perzsa meddah-ok meszel-jeihez (elbeszélés) közel állanak ugyan, de annál természetesebben és megragadóbban vannak rajzolva a szenvedély kitrései. Olyan versek, mint a következők – melyekben Bajan nevű leány siránkozik kedvese, Kozi, vélt hullájánál – ami az egyszerűséget illeti, ma már ritkán fordulnak elő a meddahok kompozícióiban.

Kozi-m, kelj föl, nevess és tréfálj!
Egyetlenem! te csillogva fekszel?
Ha rád nézek, úgy ég a belsőm, mint a tűz,
Bosszúból én Kodart ide hoztam,
Kozim, kelj föl s csicseregj, mint a madár!
Egyetlenem! te a földön elterülve fekszel?
Leterítve a hollótollal ékesített nyíltól?
Ha benned van még légy-lelked, kelj föl!

Eljött hozzád Bajan, madár módjára csicseregve.
Fényem! világosságom! lelki társam!
Eljött hozzád Bajan, lelki barátod.
Te, aki népedtől, országodtól élve váltál meg,
Szemem fénye! Mivé lettél most érettem?[24]

A leírott vagy könyvbeli énekekre *(kitab ölöng)* vonatkozólag helyesen jegyzi meg Radloff, hogy ezek célja: az iszlám tanainak terjesztése és a népszellem lassankint való elnyomása, s valóban olyan hatásuk van, mint a lappangó, lassan emésztő méregnek s mindig nagyobb-nagyobb befolyást gyakorolnak. A népnek írástudó része, amely még meglehetősen csekély, ezek hatása következtében már elidegenedett a népszellemtől, sőt igyekszik a még érintetlen elemeket is megismertetni az iszlám tanaival ezen írott énekek segélyével.[25] E kompozíciók legnagyobb része természetesen – ami a nyelvet és észjárást illeti – meglehetősen össze van egyeztetve a kirgiz népszellemmel, ami különösen feltűnt nekem, mikor a *Szejpül-Melik*-et (Radloff, III. 521) Mir Ali Sir Nevai *«Szeif-ül-Muluk»* című költeményével összehasonlítottam[26] s a kirgiz költőnek alkalmazási ügyességét nem győztem eléggé csodálni. De ezek még sokáig idegen szellemi produktumok fognak maradni, melyeket a nagy tömeg sohasem szível, s a kirgizek nyelvére és eszmevilágára csak hosszú idő múlva s csak a határszélen hagyhatnak hátra maradandó hatást.

A kazak-kirgizek népköltészeténél csak azért időztünk valamivel többet, hogy e nomádok szellemi képességét – amit különben a letelepültek is elismernek – eléggé bebizonyíthassuk. Közép-Ázsia bazárjaiban az egyszerű kirgiz tevehajcsár gyakran céltáblája ugyan a tadsikok és szártok gúnyjainak, de azon mollak, akik hosszabb ideig éltek e nép között a pusztaságon, nem győznek elég dicsérni valót beszélni e nomádok szellemi fürgeségéről, elmésségéről és memóriájáról. A *vallás* iránt való buzgalmuknak természetesen nem jut ki ily mértékben a dicséret; mert az

iszlám – bár a déli határszélen elszórtan bizonyosan már jó korán elterjedt – a nép zöméhez tuljadonképpen csak a XVII. században jutott el, amikor Kücsüm kán, az Iszker melletti székhelyéről, hivatalos segítséget nyújtott a Bokharából kiinduló térítésnek, – amint már ezt föntebb említettük. Bokharai mollák állítása szerint – s ez állítás megfelel a ténynek – a kánságoktól északra elterülő pusztaság régóta csoportosulási helyéül szolgált az olyan akhondoknak, akik vagy nem tudtak felülemelkedni a középszerűség nívóján a Zerefsan melléki kollégiumokban, vagy akiknek, szabad hely hiányában, a kollégiumi cellára (hudsre) való költséget a pusztaságon kellett összekuporgatni misszionáriusi útjukon. E térítők tehát, akár üzleti célból, akár kalandvágyból keltek útra, a pusztaságon mindig csak saját zsebük megtöltését tartották szem előtt s térítési buzgóságuk csak odáig ment, hogy az iszlámnak formális fölvétetése által a kirgiz pusztákat állandó zsákmányforrásnak megszerezzék. Sőt a Volga vidékéről és Krímből jött mollákban sem volt több lelkesedés a térítés munkája iránt, habár ezek kevésbé ravaszok és fortélyosak voltak, mint a kánságokból került tadsik és szárt mollák. Ezeknek, mint oroszországi emigránsoknak, tekintélyét emelte ugyan a mártírság dicsfénye, mert még a spekulatív kazáni kereskedő is jó üzletet csinált a mohamedán térítők szenvedéseinek kontójára, – de az ő működésük is különösebb eredmény nélkül végződött, minélfogva a kazak-kirgizek muzulmán volta csak külsőségekre szorítkozik s a népbe még annyira sem tudott behatolni, mint a turkománoknál és kara-kalpakoknál. Minden nomád keveset törődik ugyan a vallással, – s e tekintetben még a Medina körül lakó beduinok sem tesznek kivételt – de sehol sem oly túlságosan felületes az iszlám követése, mint éppen a kirgizeknél. Csak a szultánok és előkelő bajok udvarában vannak mollák, akik a korán olvasásában némi oktatást adnak, előimádkozókul szerepelnek s a seriat-ot (vallási törvény) olvassák ki a koránból. Egy ilyen molla rendesen 20 rubel fizetést kap

havonként a saját urától és 40 kopeket a más házakból való tanítványaitól. A közönséges ember megelégszik azzal, ha a biszmillah-t (Isten nevében) többször kiejti, ha bajuszát a rítus szerint idomítja, ha a barmot a törvény szabta módon vágja le (ámbár a vadászaton eljetett állatot is eszik) s ha a coitus után elvégzi felületesen a mosakodást. Ez utóbbit a kirgizek *tesbihtehret*-nek (utánzási mosakodás), a megtelepült törökök *tejemmüm*-nek nevezik s abból áll, hogy egy zsák száraz homokkal leöntik magukat. A mosakodást és imádkozást napjában ötször csak az öregek végezik s ezek is csak ritkán; éppen ilyen mellékes dolognak tartják a *pata* (fatiha, áldás) elmondását a születés, nősülés és temetés alkalmával. A mohamedán papságnak csak egy osztálya, nevezetesen a *kosá*-k, helyesebben khodsák (amint Közép-Ázsiában Mohamed állítólagos utódait nevezik) örvendenek nagyobb befolyásnak, de mivel ezek legnagyobb részben kétes jellemű egyének, akik inkább a kirgizek ízlését és tetszését, mintsem az iszlám rendeleteit tartják szem előtt, csak a kuruzslásnak, jósolásnak és egyéb hókuszpókusznak köszönik tekintélyüket.

Iskolai oktatást akkor kap a kirgiz gyermek, mikor nyolcéves lett. Az apa következő szókkal adja át fiát az aul mollájának: «Molla úr! Itt van a fiam, tanítsa. Ha lusta, rángassa meg fülét, ha pajkos, botozza meg. Csontjai az enyimek, húsát átadom önnek.» Hogy a molla ezen Pestalozzi-ellenes nevelési metódust gyakran alkalmazza, fölösleges említeni. A szabad élethez, korlátlan mozgáshoz szokott szegény nomád fiúnak most több órát szűk helyre csukva kell eltöltenie s az egész tudomány, amelyet elsajátít, olvasásból áll és csak ritkán írásból is s aki oly nagyra vitte, hogy a *Heftjak*-ból (töredékek a koránból) néhány lapot el tud mondani könyv nélkül – természetesen anélkül, hogy azt értené, – az már határozottan a jó tanulók közé számíttatik.[27]

Ha a sémi nemzeti szellemből eredő monoteizmus mindeddig alig tudott meghonosodni a kirgizek között, a régi *sámán vallás* reminiszcenciái annál elevenebb formá-

ban maradtak meg s habár az illendőség megszegésének tekintik és némely helyen titokban űzik: a kirgiz még mindig hódol a régi szellemvilágnak. Az altaji egész szabadon megy a patakok, források, erdők és hegyek uraihoz *(tu ezi, jis ez stb.)*, míg a kirgiz az ilyen helyeken eltemetett hősökhez zarándokol s a megholtak lelkeiben a régi hitnek egy-egy szellemét látja. Továbbá számos babonának hódol bizonyos elrejtett tisztelet által, amit a *baksza, palsi, rimsi* és *dsaurundsi* irányában tanúsít. A *baksza* – az altajiak *kám*-ja – az ősi sámán hit maradványa s ugyanaz, amit a mongolok *baksai*-ja, mely annyit jelent mint: írástudó, tudós stb., sőt ez a baksza, vagy *bakszu* és *baksai* a magyar nyelvben is megmaradt mint személynév. A kirgizek bakszá-ja körülbelül ugyanazt a szerepet játssza, amit az altajiak kámja, csakhogy félénkebben lép föl, dob helyett kobizt (hegedű) használ, varázsruháját sem hozza egészen rendbe, sőt egy mohamedán jelvény fölvételéhez is folyamodik s ez az *ásza* (bot), melynek gömbjére vasgyűrűk és bádogdarabok vannak akasztva. Általában a baksza inkább hasonlít mohamedán szerzeteshez, mint a sámán vallás képviselőjéhez, mert mindig Mohamed és négy társának nevét hordja ajkain, s a régi hit szokásait és babonáit azon hókuszpókuszoknál alkalmazza, melyeket gyógyításkor, s főleg a gyógyuláshoz szükséges állat feláldozásakor visz végbe, mikor a csontokat is befesti és más, kovászból, vagy bőrből kialakított állatokkal együtt valamely magányos helyen elrejti. Mikor beteghez hívják, legelőször bizonyos költemények recitálásával igyekszik elűzni a kínzó rossz szellemet, mely alkalommal a legnagyobb fokú ekstázisba esik, görcsös rángatózást kap és tajtékzani kezd. Ezen állapotban a testének érintése csoda hatású, éppen mint a kötben (khalka) ülő mohamedán szerzetesnél, amely állapot – ezen utóbbiaknál: *medzszub* – éppen az iszlámtól tulajdonképpen eltiltott rendszervezetnek a régi pogánysághoz való közeledését képezi. Ami végre a baksza imádságait vagy énekeit illeti,[28] ezek mohamedán imaformulák, régi

sámán babonák és nomád héroszkultusz tarka vegyülékei, tulajdonképpen egészen értelmetlen fecsegések, teljesen különbözők az altaji kámok áldásformuláitól, melyekben néha költői tartalom sem hiányzik.

A *palsi* – a kánságokban *faldsi* (a *fal,* prognosticon, előjel, főnévből) – jós, jövendőmondó, aki a rejtett dolgok felől fölvilágosítást ad. Amint nyugati Ázsiában a koránnak, vagy mesznevi-knek történetesen felnyitott lapjától akarják megtudni valamely vállalatnak kimenetelét, úgy használ a közép-ázsiai e célra bizonyos számú kis botokat, melyek csukott kézzel elosztva a jelenlevők közt s egyenként átszolgáltatva, a megfelelő szám és hosszúság szerint képezik a jósolás alapját. Néha egy rakásra hányják a pálcikákat s ennek alakjából és fekvéséből mond jövendőt a szakértő. Ezt a szokást *csöb-fali*-nak nevezik s nevezetes, hogy – mint Ammianus Marcellinus beszéli – a húnoknál is megvolt, mert Attila a châlons-i ütközet előtt éppen ilyen módon jövendöltette meg a csata kimenetelét jósai által. Fa hiányában kövecseket használnak e célra, de mivel a pusztaság sem egyiket, sem másikat nem szolgáltat, a kirgizek juhganéjjal, t. i. ennek apró golyócskáival *(kumalak)* végzik e jósolást. A jósolás e nemét *«kumalak asadi»*-val (a golyócskát felnyitotta, kinyitotta) írják körül, minthogy az ismeretlen után való kutatást mindig a «kinyitni, fölnyitni» szóval fejezik ki.[29] E jósolás módja Radloff szerint[30] a következő. A jós – akár baksza, akár kosa – 41 darab kumalakot lerak egy fehér nemezdarabra és összekeveri, miközben valami áldásformulát mormog, egyes golyócskákat a homlokára tesz s miután az egészet három részre osztotta, minden csoportból annyit vesz el négyesével, hogy csak 1–4 golyócska marad. A megmaradt golyócskákat ismét elosztja három részre s ezt újból háromra, úgy hogy kilenc helyen van 1–4 golyócska; mármost aztán az egyes csoportok konstellációjából jósol. A golyócskák fekvését a következő ábra mutatja:

a	b	c
d	e	f
g	h	i

A jobb oldalon levő három csoport, t. i. *c-f-i* neve *özdsak*, a saját oldal, vagyis azon személyé, akinek jósolnak, a bal oldali három csoport *a-d-g* neve *duszpan dzsak*, az ellenség oldala, végre a középső csoportok *b-e-h* neve *dzsol*, út. A felső vízszintes sorban levő *a* és *c*: *dzsaszlik* (vánkos), mégpedig *a* az ellenséges, *c* a saját oldalon. A második sorban *d* és *f*: *bür* (görbület, hát),[31] *d* az ellenséges, *f* a saját oldalon. A harmadik sorban *g* és *i*: *boszaga* (az ajtó szárnyai), vagy *böktönsög* (a nyereg mögé kötött). A középső függélyes vonalban *b* a homlok *(mangdaj)*, *e* a szív *(dzsürök)* és *h* a farkszíj *(kujuszkan)*. – A magyarázat aztán határozatlan s ingadozó; a páros számok, 2 és 4, szerencsétlenséget, a páratlanok ellenben szerencsét jelentenek. Az egész orákulumszerű; azonban érdekes volna ismerni a jövendöléseket, melyeket Radloff gyűjtött s melyeket – reméljük – közzé fog tenni.

A *rimsi* – a közép-ázsiaiaknál irimcsi, az *irim*, előjel, jó jel, jövő, szóból, tehát jelmagyarázó – szintén egy osztálya a jósoknak, melynek tagjai nőkből állanak. A rimsi a juhok bégetéséből, a láng alakjából, a forró zsírba öntött vízcsöpp sistergéséből, a tündük-ön keresztül fölszálló füst keringéséből stb. jósolja meg a szerencsét vagy szerencsétlenséget, csakhogy az ilyen jövendöléseket a férfiak a kánságokban nem veszik komolyan, innét ered ez a kifejezés: *khatun, irimi*, asszony jövendölése, vagyis bolondság, esztelenség. – Végre még a *dsaurundsi*-t említjük, aki, mint neve mutatja (dsaurun, lapocka), azon mesterségel foglalkozik, hogy a lapockacsontból jósolja meg a jövőt, amely módjáról a jósolásnak már föntebb szóltunk. Már Rubruquis is beszél e jósolási módnak a mongoloknál szokásos voltáról: de a kazak-kirgizeknél ma már nincs nagyon elterjedve s erre vo-

natkozó kérdéseimre szégyenkezve válaszoltak. Az ősi sámánkultusz reminiszcenciáinak általában már csak titokban hódolnak s még a bakszának is, mint láttuk, fantasztikus öltözete, botja és kobiza dacára, már sok, a divane-vel vagy dervis-sel közös vonása van s csakis ez utóbbihoz való alkalmazkodással tarthatja fenn magát.

Az iszlám e nomádok társadalmi életében mind e mai napig általában kevés nyomto hagyott hátra, amely nyomok, könnyen érthető okokból, a kánságok mohamedán-iráni kultúrájának bélyegét hordják magukon. Amint a vallási dolgokban, úgy az erkölcsi életben is a legfelületesebb érintést tapasztalhatjuk; mert gyökeres átalakulásról csak az életmód megváltozása, t. i. a letelepülés után lehet szó. Bizonyos formaságok átvétele dacára a kazak-kirgizek egész máig csak nagyon ritkán vesznek föl arab-perzsa neveket és sem életrendjükben, sem ruházatukban – azon kivétellel, hogy disznóhúst nem esznek – nem nagy figyelemre méltatják az iszlámnak rituális törvényeit. A kánságok igazhívő lakója a kirgizt csak fél-muzulmánnak tekinti, aki olyan állatok húsát is eszi, amelyeket a vallás megtilt, aki széles karimájú kalapot hord, aki sem nem imádkozik, sem nem böjtöl, aki a körülmetélkedési törvényt csak ritkán tartja meg s aki a nőket fátyol nélkül engedi járni stb. Az *igazságszolgáltatás* – amit a szultánok gyakorolnak – mohamedán-iráni formájú s amint a turkománoknál a *deb* (arab *edeb*, erkölcs), úgy itt az *adat* (arab *adat*, szokások), vagyis a megszokás törvénye az irányadó, melynek lényege azonban a nomád társadalom sajátságos felfogásában rejlik. Kétféle büntetési mód van, úgymint *a) kun*, mely nem egyéb, mint a perzsa *khun*, vér; *b) ajb*, az arab *aib*, hiba, vétek, szóból kölcsönözve. A kun, vagyis az emberölés büntetése, férfiért száz, nőért ötven lóból áll,[32] amihez még ajb fejében egy toguz (kilenc) járul, t. i. kilenc ló vagy csikó, vagy tehén, vagy juh stb.; míg tíz éven alul levő gyermekekért a kunnak harmadrészét fizetik. Az ajb, amit más vétségért, például valamely testrész megcsonkítá-

sáért vagy megsértéséért, házasságtörésért, lopásért és más kisebb tettekért fizetnek, egy, két vagy három toguz-ból, azaz egyszer, kétszer vagy háromszor kilenc kisebb vagy nagyobb állatból áll, a megkárosítás nagyságához mérve. Hogy a törvényt az egész pusztaságon egyformán megtartanák, nagyon kétséges; mert egyrészt Oroszország több helyen a maga kezébe vette az igazságszolgáltatást, másrészt a mohamedán kultúra hatása következtében itt-ott a Seriat a törvénykezés alapja. Levchine állítása szerint a kirgizeknek Tiavka kán uralkodása alatt – akit Lycurgusuknak tekintettek – rendezett jogi viszonyaik voltak, nevezetesen a lex talionis teljes érvényben volt, de idővel elvesztette szigorúságát és az említett két büntetési mód lépett helyére, s minthogy a büntetésnek e szelídebb formája, az akszakal-ok nagy tisztelete dacára is, alig tudott érvényre jutni – mert a vétkesek legtöbbször ellene szegültek – ezért a személyes elégtétel kapott lábra, amit a barantá-kkal hajtanak végre.

A *barantá*-k (helyesebben: *barumta*, a *barum*, barom szóból, jelentése tehát: barmot rabolni) a népnek mindenesetre ősi szokásaihoz tartoznak, mert pörösködés, becsületbeli dolog vagy vérbosszú esetén az ököljog egy nemét képviselik, de lényegüknél fogva a kalandhajhászat kifolyásának tekinthetők. Olyan fiatal kirgizek, kik a barantákban nem vettek részt, nem tarthattak igényt a tiszteletre és becsületre, mert nem tudták megszerezni a *batir* (hős, bátor) címet. A baranta a legártalmasabb csapások közé tartozik, amelyek a kirgiz népet történetének folyamában meglátogatták, olyan csapás ez, mely nemcsak élelmiszerétől foszt meg számos családot és nemzetséget, amennyiben egy éjjel egész nyájokat elhajtják, hanem sok emberéletet is megsemmisít, mert a védők egy része elhull a rablók csapásai alatt, más része pedig fogságba jut s így a család elpusztul és csak puszta égési helyek vagy gazdátlanul kóborló kutyák mutatják azon helyet, ahol előbb emberben s állatban gazdag aulok voltak. Szokás szerint azt állítják,

hogy kapzsiság, visszautasított szerelem, meg nem fizetett kun és más, gyakran kicsinyesnek látszó okok keltik föl e borzasztó szenvedélyt s indítják a kirgizeket testvér-gyilkolásra. A mi véleményünk szerint ezek csak mellékes okok; mert e rabló hadjáratok motívuma a munkától irtózó, rajongó, kalandvágyó s az élet változatosságáért epedő nomádok természetében rejlik, akik külső ellenség hiányában egymást támadják meg és mészárolják le, anélkül, hogy erre – mint bizonyos állatfajokat – az éhségi ösztön kényszerítené őket. A pusztai életnek ugyanilyen jelensége a turkománoknál szokásos alaman, melyről alább a maga helyén lesz szó. E baranták és alamanok voltak azon gátló körülmények, melyek a déli és északi mívelt országok közlekedését megnehezítették vagy lehetetlenné tették, sőt e barantáknak lehet tulajdonítani azon körülményt is, hogy a pusztaságnak népességi viszonya mindenkor a legrosszabb volt, mert csak a legújabb időben vehetünk észre némi javulást e tekintetben azon helyen, hol az orosz hatóság erélyesen föllépett e veszélyes rablások ellen.

Hogy mily nagy volt a *kara-kirgizek* száma a múlt évszázadokban, a legmerészebb kombinációval sem lehetne megállapítani. Ricskov[33] helyesen gyanítja, hogy Abulkhairkhán – az 1724. évre vonatkozó följegyzés szerint – aligha állíthatott ki 100.000 harcost a kis és középső hordából, mert e számnak legföljebb csak fele volt lehetséges; míg a nagy horda számát ugyanő 20.000 családra, tehát mintegy 100.000 lélekre becsüli. Georgi (1783-ban) szerint a három horda egyenkint 30.000 sátorból áll, ami összesen 90.000 sátor, vagyis mintegy 450.000 lélek. Valamivel konkrétebb már Levchine következő számítása:

Nagy horda	450.000 lélek
Középső horda	1,000.000 "
Kis horda	900.000 "

Tehát körülbelül 2.400.000 lélek. E számítás, tekintve a

pusztaságról fél század után várható pontosabb értesülést, hihetőbbnek látszik, másrészről azon föltevést igazolja, hogy a mindinkább terjedő orosz uralom, jelesen pedig a rabló kalandokra való szigorú fölügyelet, illetőleg ezek megakadályozása, megtermi gyümölcsét. Levchine számbeli adataival megegyezik egy még hitelesebb forrás is, t. i. Rittich,[34] aki az orosz uralom alatt álló kazak-kirgizek számát, a területek szerint, következőleg állítja össze:

kormányzóság	lélekszám
Tomszk	41.500
Tobolszk	17.766
Akmolinszk	205.900
Szemipalatzinszk	240.000
Turgai	266.000
Uralszk	415.000
Szemirjecsenszk	367.000
Kuldsa	23.400
Szir-Darja	494.800
Amu-Darja	65.000
Káspi-tengeren túl	136.000
Ferghana	25.000
	2.297.366

Ehhez adja még Rittich azon kara-kirgizek számát, akik a tulajdonképpen való Közép-Ázsián kívül laknak s 61.266 lélekből állanak, mely szerint az összes kirgiz nép[35] száma 2.358.632. A legújabb statisztikai adatokat Kosztenkonál találjuk, aki 1880-ban egyedül a Turkesztánhoz számított kazakok mennyiségét 1.462.693 lélekre becsüli és egyes pontokban lényegesen eltér Rittich adataitól. Összehasonlítás kedvéért néhány adatot szembeállítunk:

kormányzóság	Rittichnél	Kosztenkonál
Szemirjecsenszk	367.000	593.237
Szir-Darja	494.800	709.370
Ferghana	25.000	126.006
Amu-Darja	65.000	31.385

S ha meg is említjük, hogy Kosztenko a kirgizek alatt a kara-kirgizeket is érti, mégis megyőzhet bennünket az adatoknak ilyen eltérése arról, hogy e nép számának pontos megállapítása nagyon nehéz. A 2.500.000 szám tehát legközelebb áll a valósághoz, amelybe természetesen a kínai hatóság alatt álló jelentékeny töredék nincsen beszámítva.

Ez a lélekszám az, mely úgy fizikai, mint morális tekintetben egész máig legkevésbé változott elemét képviseli a törökségnek. Ez a harmadfél millió kazak-kirgiz, kikhez még a kara-kirgizek számíthatók, képezi egyrészt az ú. n. török-tatár *étosz legtisztább prototiponát* – a bár jelentéktelen ugor és mongol vérrel vegyülés dacára –, másrészt leghívebben megőrizte a társadalmi élet és a török nemzeti szellem azon momentumait, melyekben a nemzeti egyéniség típusa legjobb kifejezésre jut s amelyek egyszersmind a török-tatárok és mongol-mandsuk összekötő láncának tekinthetők. E momentumokat, vagyis a nomád élet vonásait már lerajzoltuk általánosságban e fejezet bevezető részében, ezért itt csak azon részletekre reflektálunk, melyek a kazak-kirgizeknél primitívebb formában és elevenebb színben maradtak fenn. Ami például a *ruházkodást* illeti, a nyers és kikészített állatbőrökből csinált ruhadarabok sokkal gyakoribbak náluk, mint a turkománoknál, mert nemcsak a bőrnadrágok *(csambar)*[86] vannak használatban, hanem a csikónak fényes bőre is szolgál felöltő gyanánt, melyen a farkat ékességül meghagyják. Ugyanezt mondhatjuk a nőknek cukorsüveg alakú fejékéről *(szeökele)* is, mely az özbeg nőknél már egészen kiment a divatból s a turkomán nőknél is csak ritkán vagy menyasszonyi ékesség gyanánt fordul elő. A ruhák anyaga és szabása tekintetében az ural-

kodó kultúra befolyását követik, t. i. a keletieknek hosszú, ráncos és duzzadó öltözete eleitől fogva, legkedvesebb volt előttük. – *Táplálkozás* dolgában – azon kímélet dacára is, mellyel a nomádok viseltetnek az életük fő feltételéül szolgáló barmok iránt – a juh- és lóhús sokkal nagyobb szerepet játszik, mint Közép-Ázsia egyéb nomádjainál. A föntebb már említett ételek, mint a *kazan-dzsappau, bisbarmak, kaurma, torama* stb. par excellence kazak-kirgiz ételnemek, s így például a *szibaga* (egy ünnepi étel, amelyet fejedelmek adnak) a déli pusztaságon ma egészen ismeretlen. Az italok közül a *kimisz* aránylag jobban el van terjedve a kazak-kirgizeknél, mint a turkománoknál; mert emezek csak nagyon ritkán készítenek ilyen italt s ezt sohasem kedvelték különösen; míg az eléggé ismeretes, hogy a kimisz – mint Priscus beszéli – Attila udvarában is nagyon kedvelt ital volt. – Ami az erkölcsi életnek egyéb vonásait illeti, a különböző szokások, szertartások, ünnepiességek, babonák, előítéletek és a nomád életből folyó világnézet sokkal primitívebb alakban találhatók fel a kazak-kirgizeknél, mint a pusztaság más lakóinál. E népnek számbeli nagysága és puszta hazájának nagy kiterjedése volt az oka annak, hogy a szomszéd művelt népek közül egy sem tudott reá mélyreható és maradandó kulturális befolyást gyakorolni. Kína, amely műveltségi világának csak határszélén s itt sem közvetlenül érintkezett a nomádokkal, sohasem gyakorolhatott a kirgizekre civilizáló befolyást s a kínai műveltségnek rendkívül kevés nyoma legföljebb az ókorban juthatott ide az ujgurok, majd később a mongolok közvetítésével. Az iráni-mohamedán kultúrának már több szerencséje volt e tekintetben. Hogy az iszlám csak a XVI. században terjedt el a kirgizek között, azt e nép zömére vonatkozólag lehetne állítani; mert egyes töredékek, például a Jaxartes-től északra s ennek közvetetlen szomszédságában lakók, bizonyára már előbb áttértek forma szerint s az új világnézettel megismerkedtek. E vidékeknek geográfiai nómeklatúrája határozottan arra utal, hogy itt eleitől

fogva kirgizek laktak s annak oka, hogy a térítési kísérletek e nép között nem vezettek a kívánt eredményre, a nomádoknak mindenütt egyforma jelelmében rejlik. Ami az arab térítőknek – a törzsrokonság és közvetetlen szomszédság dacára – nem sikerült a beduinok között, az a tadsik eredetű molláknak annál kevésbé sikerülhetett olyan népnél, mely száz meg száz mérföldre terjeszti ki vándorlását. Az iszlám, mint idegen szellemi termék, még napjainkban is erős harcban áll a sámán hitnek e nép vérébe átment s az éghajlat és talaj természetétől elválaszthatatlan tanaival; s a sémi monoteizmus csak akkor győzedelmeskedik a sámánizmus babonái fölött, ha a nomád nyájaitól, a végtelen pusztaságtól és a vándorélet föltételeitől megválva, letelepült emberré lesz. Csupán a szilárd épület, a föld röge és az eke az eredménnyel működő misszionárius s a kazak-kirgiz csak akkor lesz igazán jó muzulmán, ha megszűnik valódi kazak-kirgiz lenni.

Tekintve ezen elvitázhatatlan tényt, hamis okoskodásnak bizonyul az oroszok azon állítása, hogy II. Katalin nagyot hibázott, amennyiben a kirgizek kitelepítése által ezeknek az iszlámra való térését elősegítette. Azon időtől kezdve, mikor Abulkhair khán, a kis és később a középső hordának is fejedelme, nem ugyan az északi állam iránt való szeretetből, látszólag alávetette magát Oroszországnak, egészen a mai napig, nem mulasztott semmi alkalmat ez utóbbi állam, hogy a kereszténységet terjessze közöttük. Valóban az orthodox orosz papság semmit sem mulasztott el, de törekvése mindeddig eredménytelen maradt, minthogy az ilyen kísérletek éppen olyan hiábavalónak, sőt még reménytelenebbnek mutatkoztak a kazak-kirgizek között, mint a kazáni tatárok-, baskirok- és krími-tatároknál; mert az orosz egyház csak ott tudott némi eredménnyel működni, hol az iszlám még nem érintette a földet, például a zürjének, votjákok, cseremiszek, osztjákok, vogulok és jakutok között. Ha tehát föltesszük, hogy a sámánizmus helyettesítése valamely monoteisztikus vallással elveszi a nomádoktól a ván-

dorlási vágyat s művelt emberekké tudja átalakítani őket, – amit azonban az eddigi példákkal nem lehet bizonyítani – csakhamar azon meggyőződésre fogunk jutni, hogy e tekintetben az iszlámtól sokkal többet lehet várni, mint a kereszténységtől. Az előbbi vallás, mint ázsiai szellemi produktum, a keleti társadalomhoz és életnézethez sokkal jobban illik, mint a kereszténység, mely mai formájában, még az orosz ortodoxia ruhájában is már minden keleti jellegét elvesztette és tökéletesen nyugati jellegűvé változott. Oroszország tehát hiába fáradozik azon, hogy a kirgizeket keresztényekké tegye, mert az áttérítés még az iszlámnak sem sikerült egészen, amennyiben az iszlám csak ott és csak akkor verhet erősebb gyökeret, ahol és amikor a kirgiz fél-nomáddá lett, vagyis az állandó letelepülés következtében az idegen kultúra hatása érheti.

A kirgizek és általában a közép-ázsiai nomádok letelepítése, véleményünk szerint, csak erőszakkal s még így is csak lassankint és fokozatosan vihető véghez. Ezt bizonyítják a kirgiz telepeknek nagyon ritka példái a Jaxartes jobb partján, ahol az illető megtelepült kirgizek részint mint *kuramá*-k (azaz keverék nép), részint mint *csala-kazak*-ok (fél-kirgizek) szerepelnek, akik háború vagy más lázadás következtében elszakadtak a nomádok zömétől és pusztai hazájuktól megválva, úgyszólván erőszakkal beékeltettek a művelt lakosság közé. Saját jószántából még eddigelé egy nomád sem cserélte föl a szabad vándoréletnek hasonlíthatatlan gyönyöreit a szilárd épületek ridegségével. Dacára a zordon természettel való örökös harcnak, dacára a primitív életmód minden kényelmessége után való vágyakozásnak, a nomádot mindig nagyon nehezen lehet a föld rögéhez lebilincselni, mert a *dsatak* (letelepült) és *egindsi* (földművelő) fogalmaktól lelke mélyéből irtózik. Letelepült életmód, nyugalom és halál a nomád szemében azonos fogalmak; s valamint a vadállatot csak befogás által lehet megszelídíteni és háziállattá tenni, úgy a kirgiz is csak erőszakos intézkedések alkalmazásával válik lassankint békés

földművelővé. Ezen erőszakos intézkedéseknek pedig nem ukázok és kormányrendeletek, hanem vas sínek alakjában kell megjelenniük a pusztaságon, olyan sínekében, amelyek közlekedést, kereskedelmet és életet hoznak magukkal s amelyeken az idegen gyarmatosok ekével fegyverkezve vonulnak be. Amint Amerika vörös bőrű lakói részint erőszakosan kiszoríttattak, részint lssankint felolvadtak, éppen úgy fog a közép-ázsiai nomád is – ott, ahol a pusztaság művelhető lesz – a művelt bevándorlók nagy többségének engedni és letelepült életmódot fölvenni. A megtestesült nomádok egyetlen menedékét akkor a pusztaság azon helyei szolgáltatják, ahol a feneketlen homok és a vízben szűkölködő sivatag meghiúsítja a művelt emberek törekvéseit s ezen az isten átkával sújtott talajon fogja nyomorult életét az utolsó nomád befejezni, tétovázó szemmel keresve új hazát, mint a vadszamár és az antilop, amelyet ma ő szorongat és üldöz.

JEGYZETEK

[1] Description de Hordes et des Steppes Khirgiz-Kazaks, oroszból fordította Charriére (Párizs, 1840), 144. lap.

[2] Tehát Howorth azon nézetével (History of the Mongols, II. 5), hogy a *kazak* név nem etnikai értékű, nem érthetünk egyet. E szó etimológiai jelentése ugyan «kóborló, barangoló» s az *kez, kis,* vándorolni igének régibb alhangú alakjából képezett nomen agentis: *kaz-ak,* de ez is éppen úgy, mint a *türkmen,* törökség, etnikai nevezet gyanánt szerepelt. Eredetileg ugyan nem szorosan vett etnikai fogalmat fejezett ki, de idő folytával ilyennek kifejezőjévé vált. (Lásd alább az *Özbeg* név magyarázatát.)

[3] Az *ataman,* hetman jelentése a törökben az *elüllevők,* az *atyák,* míg a *kos* szóé katona csapat, hadtest.

[4] V. ö. Kunik oroszul írott munkájával «A török besenyők és palócokról magyar források alapján» stb. 723. l.

[5] Az orosz hangtan szabályai szerint az első szótagban levő *o a*-nak ejtendő.

[6] E kölcsönös vizsony mindenelőtt bizonyos hangtani szabályokra terjed ki. Így például 1. a szó elején és a szótestben más török dialektusok *cs* hangja ellenében a kirgizben és magyarban *s*-t találunk, például magyarul *sátor,* kirg.-*satir* (más tör. *csatir),* m. *saru,* kirg. *sarik* (tör. *cs*aruk), m. *kékes,* kirg. *kökső* (tör. kökcse), m. *kis,* kirg. *kisi,* (tör, kicsik), m. *kísérni,* kirg. *dzsalaus;* 2. a nomen agentis más tör. dialectus *ak-ek-ik-uk* képzője ellenében a kirgizben *au-eü-ü-ű,* a magyarban *ó-ő,* például *dsajlau,* nyaraló, *aszú,* áthágó, dsajil*ú,* nyúló, tarl*au,* tarló; 3. míg az accusativus ragja más törökben *ni,* addig a kirgizben *ti,* a magyarban *t,* például arszlan-*ti,* oroszlánt, *arik*-ti, árkot, *esz*-ti, észt, sarik-*ti,* sarut, bügölök-*tü,* bögölyt stb.

[7] Ezt leginkább a nyelv bizonyságával lehet igazolni, mert – nem tekintve néhány hangtani és grammatikai sajátságot – a kara-kirgizek és kazakok nyelve a legszorosabb rokonsági viszonyban áll s mind a kettő éppen úgy eltér a szibériai, mint a kánságokban lakó törökök tájbeszédétől.

[8] Lásd Levchine. 140. l.

[9] Magudzsar szó szerint magas partot jelent s a délibb dialektusokban *magu-jar*-nak hangzik; a Dzsámán-szu (rossz víz), jaman-szu, míg a Szor-köl (sóstó) sor-köl.

[10] Levchine (304. l.) tehát helyesen mondja, hogy ezen alosztályok neveinek nagy része egy század lefolyása után elenyészik s csak az orosz archívumokban, vagy az akszakálok emlékezetében lelhető fel.

[11] Levchine könyvének francia fordításában az a szarvashiba van, hogy e két elnevezés *Kost*-blanc és *Kost*-noir-ral van fordítva, amely le nem fordított orosz szót *(koszt,* csont) sokan kirgiznek gondolhatják.

[12] V. ö. Ujfalvy, Expedition scientifique française, II. 26. – Verescsagin, a Tour du Monde-ban XXV. 219. – Levchine, 317. lap. – Narodi Roszij, II. 325.

[13] A fehér arcszín mindig jellemző volt a török nőknél, innen van véve az elnevezés is: *ak-baslik,* nő, szó szerint fehérfejű; továbbá a magyar «fehér személy, fehér cseléd, fehér nép; ezt jelenti az *asszony* is, mely régen *ahszin, ohszin, okszun* volt s mely ugyanaz, ami török *ak-szin* (fehér szín) szó.[CXXXV]

[14] T. i.
«Ger an turk-i-sirazi bedeszt ared dil-i-mara,
Be-khal-i-hindujes bakhsem Szamarkand u Bokharara».
(Ha ez a sirázi török elfogadja szívemet,
Fekete anyajegyéért odaadom Szamarkandot és Bokharát.)

[15] Lásd: Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens, III. k. 18. 1.

[16] Lásd e szót Radloff kirgiz textusaiban a III. k. 85. és 334. lapjain, az első helyen «Sünde», a másodikon «Verbrechen» szóval fordítva. E szó egyébiránt megvan a kunszentmiklósi kún miatyánkban is, t. i. a «bocsásd meg a mi vétkeinket» kifejezés így van fordítva: il bezen menemezne, ami helyesen: il (?) bizim *min*-imiz-ni (bűnünket).

[17] E négy utóbbi szót lásd: Kirgizszkaja chremostomathia, Taskend, 1883. c. műben.

[18] Geographische Mittheilungen; 54. pótfüzet, 31. lap.

[19] V. ö. Radloff textusainak III. K. 20. lap.

[20] E közmondások (az utolsó kivételével) a már idézett Kirgizszkaja chrestomathiából (Taskend, 1883) vannak véve, az utolsó pedig Terentjev chrestomathiájából (St.-Petersburg, 1876.).

[21] Szó szerint: az elmenő leány éneke.

[22] Szó szerint: az arcot felnyitó.

[23] Szó szerint: a megholtnak éneke.

[24] Radloff, III. 250–251. (szöveg). Az utolsó sort így fordítja Radloff: «Mein Liebster, was du wegen meiner gekommen?» Azt tartom, megváltoztathattam az értelmét, mert azt, hogy *nege kelding*, szó szerint: mi végett jöttél, képes beszédnek veszem ehelyett: mivé lettél.

[25] Radloff, III. K. 20. lap.

[26] Ezen Szejf-ül-Muluk-ból közöltem rövid kivonatot *«Tschagataische Sprachstudien»*-emben (187. lapon).

[27] A kirgizek neveléséről érdekes adatokat közölt egy kirgiz tanuló (a taskendi szemináriumban) a «Turkesztáni Hírlap» 1883. évf. 17. számában «A kirgizek fizikai és szellemi nevelése» cím alatt.

[29] V. ö. A magyar *tátos* (Zauberer) nevet a *tát*-ani igével.[CXXXVI]

[30] Lásd a kirgiz textusok fordítását, III. K. 132. lapon

[31] Radloff e szót nem fordította le, de én azt hiszem, hogy nem egyéb ez, mint a török *bögür*, görbület.

[32] Kosztenko szerint (Turkesztanszki Kraj, I. 346) e büntetés ezer lóra rúg fel, ami azonban hihetetlennek látszik előttünk.

[33] Orenburgi topographia, vagy az orenburgi kormányzóság részletes leírása, Ricskov Pétertől, oroszból fordította Rodde J. (Riga, 1772), 125. l.

[34] Georg. Mittheil., 54. pótfüzet, 43. lap.

[35] Nem tudjuk, hogy ezen összegbe bele van-e már foglalva a *Bükej*, vagyis a belső horda. Ennek lélekszáma Rittich szerint («Die Völker Russlands», Petermann földrajzi közleményeiben, 1887. évfolyam, 148. lap) 156.462, mely összeg a kánságok és Kína felsőbbségét elismerő kazakok számával megerősíti azon fölvételünket, hogy az összes kirgizek száma 2.500.000.

[36] Nem más ez a szó, mint a perzsa-török *salvar*.

IV. UJGUROK ÉS KELETI TURKESZTÁNIAK

1.

Mielőtt arról beszélünk, hogy milyen etnikus viszonyban vannak a keleti turkesztániak többi törzsrokonaikhoz, szükséges, hogy azzal a földrajzi fogalommal jussunk némileg tisztába, amely ez elnevezés alapját képezi. Keleti-Turkesztán alatt ugyanis nem a kínai birodalomnak manapság e néven ismert részét értjük, hanem a szó tágabb értelmében a török népek területének tulajdonképpen való délkeleti határvidékét, vagyis azt a darab földet, amelyen mindenkor legközelebbi érintkezésben állt a török elem a mongollal, és amely a szajani hegységtől kezdve délnyugati irányban az Altajon át a Jaxartes forrásvidékéig, délkeleti irányban pedig a Dzsungarságon át Komul felé húzódik. Hogy ezen a vidéken sohasem lehetett valami nagy békesség, minthogy itt csapódtak össze a szomszédos folyton hullámzó néptengerek habjai és igen gyakran változott az etnikus csoportosulás, azt bizonyára alig kell mondanunk; ámbár meglehetős biztonsággal föltehetjük, hogy a törökök Dzsingisz kán felléptéig a mongolokkal e területért sikerrel harcoltak és hogy ősrégi időktől fogva ott az uralkodó elemet képezték, ámbár a kínaiak időnként megtámadták őket. Erre vonatkozó nézeteinket ott, ahol a törökség eredetéről szó van, már lehetőleg bőven kifejtettük; annál inkább szükséges, hogy részletekbe bocsátkozzunk és figyelmünket arra a török törzsre irányozzuk, amely annak a történeti emlékektől legtávolabb álló, homályos korszaknak népcsoportosulásából legjelentősebben kiválik és amelyben úgy szólva a legelső és legrégibb törököt látjuk.

E törzs alatt, mint az olvasó bizonyára könnyen kitalálhatja, az *ujgurokat* értjük, ezt a népet, amelyről Klaproth,

Abel Rémusat és Grigoriev annyi fontos fölvilágosítást adott, anélkül azonban, hogy akár e tudósoknak, akár a későbbi kutatóknak sikerült volna e népnek amaz idő és ama vidék többi törökjéhez való viszonyát tisztán kifejteni, és még kevésbé bennünket maguknak az ujguroknak politikai állása és etnikus mivolta felől fölvilágosítani. Kik voltak az ujgurok és mit jegyzett fel róluk a régi történelem? Amit a görög földrajzírók erről közölnek, az mindent összevéve *Oikhardi*-nak Ptolemaeus-nál előforduló földrajzi elnevezésére vonatkozik, aki e név alatt az Imauson túl levő hegyek közt eredő és észak felé hömpölygő nagy folyót, meg ennek forrásvidékén lakó népet ért. Minthogy pedig e folyó forrásvidékét Sericatól és Scythiatól északra a lóhúsevő ázsiaiak közelébe helyezik, igaz, hogy egy kicsit merész etimológiai ugrással, de mégis csak rájuthatnánk *Oikhardi*-ról *Uikharra* és *Uigkhurra*. De nem akarunk olyan szaltomortálékat csinálni, amilyeneket Grigoriev és A. Rémusat csinált, és így legnagyobb sajnálatunkra ki kell jelentenünk, hogy sem Ptolemaeus *Oikhardi*-ja, sem a kínaiak *Ui* vagy *Ukhu* szava nem kölcsönöz ez azonosításnak igazolásához elégséges alapot, époly kevéssé, mint hogy a kínaiak újabb *Khui-Khui* szava alatt nem érthetünk kizárólag ujgurokat, minthogy e szóval semmi különös török néptörzset nem jelölnek, hanem inkább a mohamedánokat általában.[CXXXVII] Földrajzi, politikai és kereskedelmi tekintetben mindenesetre jelentékeny becsűek a kínai kútfőknek, meg az északi khánok történetének, nevezetesen Hiouen-Thszang[CXXXVIII] és Fa-Hian[CXXXIX] utazónak adatai, azonban a néprajzra csekély, vagy éppen semmi fényt nem vetnek; és az elsők, akik a Tien-san északi vidékén levő török elemről megbízható értesítést adnak, okvetetlenül a IX., X. és következő évszázadok arab földrajzírói, akik részint mint utazók az ujgurok közelében tartózkodtak, részint mások megbízható leírásaiból oly tapasztalatokat gyűjtöttek, amelyek, mint kiderül, igazságon alapulnak és azért teljes hitelt érdemelnek. Sajnos, hogy a

török szók átírására szerfelett alkalmatlan írásuk még itt is ártott az illető adatoknak, amennyiben az Ujgur nevet illetőleg föltevésre vagyunk utalva, azonban oly föltevésre, amely mellett sok dolog bizonyít, mert Grigoriev nézete, hogy az arabok تغزغز tagazgaz szava a megkülönböztető pontok hibás alkalmazása által régebbi تغزغر tagazgar, helyesebben *toguzgur*, vagyis *toguz-ujgur* (kilenc ujgur) szóból támadt és hogy ez Rasid Eddin és Abulghazi tokuz-ujgur szavával azonos, tökéletesen helyes, már csak azért sem vonható kétségbe, minthogy a تغزغر [*tagazgar*, a szerk.] nevű törökök hazájának fekvése a földrajzi sorrendben a legtöbb esetben egészen helyesen van kijelölve. Már Jakubi (891–892) Kitab-Ul-Buldan (a városok könyve) című művében a kirgizek szomszédjának mondja a تغزغر [*tagazgar*, a szerk.] nevű népet,[1] és egészen helyesen említi meg azok mellett a kimakokat és a ghuzokat (turkomanokat). Hasonló módon nyilatkozik Isztakhri is (915–921), aki szerint a تغزغر [*tagazgar*, a szerk.] nevű nép szintén keleten a kirgizek szomszédságában lakik; végre még a Masz'udi adatairól akarunk megemlékezni, melyek szerint a تغزغر [*tagazgar*, a szerk.] nevű nép Khoraszan, mely alatt akkor az egész északi Afganisztánt értették, és Kína közt laktak és amelyek már világosan szólnak e nép fő székhelyéről, Kusanról, amely Barbier de Maynard szerint a mai Kusa.[CXL] (V. ö. A 27. lapot.)

Ha mármost az ujgurokról szóló adataink sorrendjében tovább haladunk, azt találjuk, hogy a mongoloknak nyugati Ázsiában való megjelenésével az ujgurok népéről szóló hír ott is, valamint Európában is már határozottabb alakot ölt, amennyiben attól kezdve konkrét alakban اویغورستان Ujgurisztán országáról, amely a Tien-santól északra van, továbbá az ujgurok népéről is értesülünk és Rasid-Eddin meg Abulghazi adatai nyomán kimerítő tudomást szerezhetünk. Az ujgurok régi hazájára vonatkozólag Abulghazi azt mondja,[2] hogy a mongolok országában két nagy, keletről nyugat felé végtelen hosszúságban húzódó

hegy van, melyek egyikének *Tokratu-Buzluk*, másikának *Uszkunluk-Tikrim* a neve.[3] E két hegy között, nyugatra a mongolok országától, van egy Kut-Dagh (szerencsehegy) nevű hegy és e hegyek közt egy oldalt *tíz* folyó, más oldalt pedig *kilenc* folyó folyik. Ott laktak aztán ősidők előtt az ujgurok, és azért el is nevezték a tíz folyó mellett lakókat *Onujgur*-nak (ebből, hogy *on*, tíz és ujgur) és a kilenc folyó mellett lakókat *Tokuzujgurnak* (ebből, hogy *tokuz*, kilenc).[CXLI] Állítólag sok város, falu és szántóföld volt birtokukban és kebelükben 120 nemzetség alakult. Egyet maguk közül fejedelemmé választottak, azonban nem engedelmeskedtek neki, és azért romlásnak indultak és egykor tanácsot tartván, kétfelé szakadtak; mindegyik fél választott fejedelmet és fogadott neki engedelmességet. Az onujgurok egy Menkü-taj nevű férfiút emeltek a fejedelmi méltóságra és az Il-Ilter[4] [CXLII] címét adták neki; a tokuz-ujgurok mást választottak e cím alatt Köl-Irkin.[5] [CXLIII] E fejedelmek utódai 100 évig uralkodtak. Ez a szokás még egy darab ideig tovább tartott, mikor aztán a fejedelmek az Idi-Kut címét[6] felvették.[CXLIV] Így éltek 3000 (300?) évig e hazájukban, aztán pusztulásnak indultak és részint abban az országban hátramaradtak, részint pedig az Irtis partjaira vonultak. Egészben véve három részre szakadtak, amelynek egyike Bisbalikban telepedett le és földműveléssel foglalkozott, a másik pedig az előbbi nomád életet folytatva, ló- és juhtenyésztésre adta magát, holott a harmadik az Irtis forrásvidékén[7] települt le és állattenyésztés nélkül csak vadászatból és halászatból élt, amennyiben halat, hódot és cobolyt, nyestet és evetet fogdosott, amelynek húsával táplálkozott és bőrével ruházkodott. Török jószágnak (azaz nyájaknak), gyapot-[8] és selyemszövetekből készült ruháknak színét se látták soha életükben és ha az anya meg akarta leányát árkozni, azt szokta neki mondani, hogy: «Légy oly férfiú felesége, akinek ménese és juhnyájai vannak; egyél húst és igyál kimiszt s így láss rossz napokat!»

Abulghazi e helyét, bármily mesésnek és fantasztikusnak tetszik is, minden tekintetben nagyérdekűnek tartjuk

és ha a történelem és az összehasonlító nyelvtudomány világánál tekintjük, azt látjuk, hogy a valódi tényállással az oly sokszor fejtegetett ujgur nép eredetére vonatkozólag valóban meg is egyezik. Ami mindenelőtt megérdemli figyelmünket, az Abulghazi, Rasid-Eddin és Dzsuveini azon helye, amelyen az Oghuz-Khánnal szövetkezett törökök felsorolása alkalmával *első* helyen van említve az Ujghur törzs és aztán a többi, úgymint Kipcsak, Karluk stb., *másodszor* az, hogy éppen az Ujghur nevet adták először az egyesült török hatalomnak, azaz a mesés Oghuz-Khán szövetséges hadának; és *harmadszor* az, hogy az ujgurok ősi hazáját Közép-Ázsiának éppen azon részére helyezik, amelyen valóban laktak, tudniillik a mongolság nyugati vidékére, ahol minden időben és még mai nap is egymás szomszédja a két népelem. Továbbá az is figyelemre méltó, hogy e népnek onujgurra és tokuzujgurra való oszlásakor éppen ez utóbbiak kerültek nyugatra, amiből aztán meg lehet fejteni, hogy az arabok először ezekkel ismerkedtek meg és Tagazgar, azaz tokuz-ujgur alatt az egész népet értették. Folytatva már most Abulghazi szövegének magyarázását, nem szabad puszta véletlennek vagy egyszerűen mesének tartanunk, ha olvassuk, hogy az *onujgur* olyan nép, amely az Irtis felső vidékén lakik, nyájakat nem ismer és csak halászatból, coboly és nyest vadászásából él, tehát olyan sajátságokat tüntet fel, amelyek a mai nap már nem az Irtis mellett, hanem még följebb lakó *ugorok*-ra illenek, és amely vonatkozásokban az első, igaz, hogy homályos hírt halljuk arról, hogy az urál-altaji törzsnek illető töredékei igen régen az őskorban elváltak egymástól. Igaz, hogy ez a föltevés csak részben felel meg a dolgok valódi állásának, amennyiben, mint a bevezetésben kiemeltük, a tulajdonképpen való ugorok nem a törököktől, hanem az urál-altajiak közös törzsétől való elválás által támadtak; azonban Abulghazi, valamint az őt megelőző írók sem tesznek pontos különbséget az őstörténelemben mongolok, szamojédek és törökök közt, és ezenkívül ez az adat

mutat először arra, hogy a délen és a távol északon lakó urál-altajiak egymástól elváltak.

Bármily nehéz, sőt egyenesen lehetetlen, hogy ezen a törökség keleti történetíróinál csak némi változtatással előforduló adatok eredeti forrásáról alaposan értesüljünk, mégsem menekülhetünk attól a benyomástól, hogy a múlt idők törökségének hagyományképp ránk maradt egyetemes képében az ujguroknak kiváló szerep jut, hogy ennélfogva akár műveltség tekintetében, akár az ókorban bírt politikai hatalami állásuknál fogva már igen régóta legalábbis a Krisztus után való első évszázadokban mint kiváltképpen való törökök voltak ismeretesek és hogy az ő nevük úgyszólva a törökséget jelentette. Anélkül, hogy hiú ábrándokat kergetnénk, az ókor ujgurjai alatt oly törököket képzelhetünk, akik már régi időben vagy teljesen, vagy részben letelepült emberek módjára éltek, kiknek városi iparuk, kereskedelmük és bizonyos műveltségi fokuk volt, vagyis oly népet, amelyre a kínaiak műveltségi világa délkeleten és a kharezmiaké délnyugaton semmi esetre sem maradhatott hatástalan. Ily föltevés alapja először is a dolgok természetes egymásutánjában van, minthogy kétfelől művelt népekkel érintkező törzs, amely azonkívül még annyira termékeny földön lakik, amilyen a déli Altaj és az északi Tien-san völgyvidéke, a nomád társadalom kezdetleges állapotában nem maradhatott sokáig és végre kénytelen volt művelődés tekintetében maga is átalakulni. Másodszor szolgálhatnak bizonyítékul a Han uralkodóház idejéből származó évkönyvek, amelyek a kínai birodalom e határvidékéről szólnak; valamint a buddha zarándokokként Indiába utazó kínaiak tudósításai, amelyek mind a mai Kucsa-t és Karasehr-et jelölik meg, mint az északi barbárok, azaz a törökök főszékhelyeit, akik Kínát már a VII. század közepén haddal megtámadták és akik bizonyosan már sokkal előbb alkottak szilárd kormányú állandó társadalmat. Bármennyire kételkedik is valaki a kínai tulajdonneveknek a megfelelő török szókkal való azonosításán,

amelyet a keleti Turkesztánról szóló és a források pontos tanulmányán alapuló történelmi értekezésben olvashatunk, amelyet Grigoriev V.[9] orosz tudós Ritter-nek keleti Turkesztánról írt műve orosz fordításához kiegészítésként csatolt; mégis eléggé kiderül e nagyon becses munkából, hogy a néprajzilag nem eléggé pontosan meghatározott népek, amelyek a mai keleti Turkesztán északi részén és messze a Dzungárságon át laknak, török nemzetiségűek és az úgynevezett ujgurokkal azonosak voltak.

Arra nézve is, ami az ujgur föld műveltségi viszonyait a Krisztus után való II. századtól kezdve egész a VII. századig illeti, a kínai forrásokból meglehetősen megbízható híreket meríthetünk. Megtudjuk azt, hogy a buddhizmus ott teljes virágjában állt és hogy már az V. században volt külön török írás, amelyet egyrészt ugyan Indiából a buddha vallással együtt átvitt írásnak, másrészt azonban a manapság előttünk ismeretes és nesztoriánus térítők által oda vitt ujgur írásjeleknek is lehet tartanunk, ahogy Grigoriev[10] joggal fölteszi. Mind a két említett vallás küzdött ugyanis ott már régen a területért. A buddha vallás ugyan mindjárt keletkezte után terjedt át a Pamiron és a Karakorum láncon keleti Turkesztánba, amiért is azonnal az első századokban Krisztus után már az Aral-tóig terjeszkedett, azonban az első keresztény térítők is, mint Yule felteszi,[11] már korán nyomultak előre Perzsián és Közép-Ázsián kelet felé, és éppen az a körülmény, hogy Krisztus tanítása akkora távolságban is hódított, lehetett annak a fő oka, hogy az *Ujgur*, *Ugur*[12] és *Ogur* név az európai keresztények közt már a VI. és VII. században általánosan el volt terjedve, minthogy, mint már előbb megjegyeztük, a bizánciaknál előforduló *Ogur*, *Ugur* (Menander-nél) szót és az orosz évkönyvekben levő *Ugri* elnevezést éppen ez alapon azonosnak tartottuk a későbbi moszlim történetírók Ujgur szavával. A régi törökök kitüntetésnek tartották, hogy az ujgurokkal akármilyen rokonsági viszonyban álltak; innen van az elsőség, amely ezeknek a hagyományon alapuló leszármaztatásban jut; in-

nen van, hogy József khazar király is Khaszdai Bin Sapruthoz 960-ban intézett levelében a törökök ősének, Thogármannak tíz fia közt első helyen *Ujurt,* helyesebben *Ugurt* említi, tehát ezzel a családfával büszkélkedik; és végre innen van, hogy még mai nap is sokkal több szellemi tehetséget tesznek föl az ujgurok felől, mint a többi törökök felől. Ezt az utóbbit bizonyítja e szólásmód: *ujgur akli,* azaz éles elme, vagy ujgur elme, amelyről az özbegek hasonló nevű nemzetsége nevezetes, melynek közelebbi rokonsága a régi ujgurokkal nagyon kérdéses.

Minden kétségen kívül van tehát, hogy az ujgurok már a Krisztus után való első évszázadokban elhíresedtek; annál nevezetesebb azonban, hogy mindamellett sem a régi ujgur ország földrajzi fekvéséről, sem az ujgurok hatalmának és nagyságának idejéről tőlük maguktól még csak a legcsekélyebb hírt sem halljuk, sőt hogy, bármily különös is ez a dolog, a legrégibb ujgur kézirat alapján éppen az ujgur állam és nép létezéséről tudunk meg legkevesebbet. Ha ugyanis teljesen méltatva az előbb említett forrásokat, amelyekben az *ogur* vagy *ugur* szó először előfordul, valamint a mongolok betörése után keletkezett moszlim adatokat, ujgur írásban netalán fennmaradt közleményeket keresünk, ki fog derülni, hogy az egyetlen nagyobb ujgur kézirat, tudniillik az 1067. évből származó *Kudatku Bilik* (vagyis a szerencsés tudás könyve, amelyről még bővebben lesz szó) az ujgur nevet sehol sem említi, különben tekintettel e szó hangjainak minőségére, nem is említhette, minthogy az ujgurnak ránk maradt legrégibb alakjában nem volt szóvégző *j,* hanem helyette mindig *t* használatos[CXLV], pl.:

a *török*	az *uigur*-ban
tij	tit (megtiltani)
koj	kot (hagyni)
tej	tet (érinteni)
toj	tot (tölteni)

baj	bat (magas)
uj	ut (engedelmeskedni)

és hogy ennélfogva az *uigur*, helyesebben *ujgur* szó, a megelégedett, a szövetséges, az ujguroknak előttünk ismert nyelvében csak *utkur* vagy *utgur* lehetett volna, ami valóban be is bizonyítható, minthogy a Kudatku Bilikben e szó *Utkurmis*[CXLVI] egyúttal mint tulajdonnév a megelégedett jelentésében gyakran előfordul. A Kudatku Bilik szerzője az országot *Turkesztan*-nak (Törökországnak)[13] és a nyelvét *türk tili*-nek nevezi, és minthogy könyvét Haszan Boghra-Kán-nak, az 1038-ban meghalt Szatuk (صادق[Szádik] Boghra-Kán egy fiának idejében írta,[14] tehát oly időben, mikor a törökség azon töredéke, melyet ujgurnak neveztünk, még politikai hatalom birtokában volt, azért egyáltalában meg nem fogható, hogy miért ne tudott volna ama két kasgari, kucsai és karasehri uralkodó e névről semmit, ha amaz időben és ama vidéken élő törökök még ujguroknak hívták volna magukat.

Mi azonban ezt határozottan tagadjuk, amennyiben abból a nézetből indulunk ki, hogy igen régen a hajdankorban volt egy török néptörzs és bizonyos tekintetben még ma is van,[15] amelynek neve Ujgur, hogy azonban ennek politikai és műveltségi jelentősége csak a Krisztus után való első évszázadokban állt tulajdonképpen virágjában és csak ama pontosabban meg nem határozható időszakban gyakorolhatott szellemileg és anyagilag nyomást a Tiensantól északra és a szomszédos Ili-vidéken egész a Csujig a körüllakó török elemekre, hogy azonban akkor, mikor az arabok Kelet-Turkesztánba beütöttek, ez az ujgur főhatalom, melyet minden valószínűség szerint már előbb megsemmisítettek a kínaiak, többé nem létezett, és végre, hogy csak könnyen fölfogható, de okokkal nem támogatható névcsere következtében nevezték el egész e század elejéig nálunk nyugaton Kelet-Turkesztán törökjeit ujguroknak.

Holott az Ujgur nevet, mint már említettük, a bizánciak *Ugur, Ogur* és *Ugor,* a khazarok *Ujur, Ugur* és az oroszok *Ugr* alakjában ismerték, e nevet mint olyant sem a IX., X. és XI. század arab földrajzíróinak, sem a Szamanidák, Ghaznevidák és Szeldzsukidák történetíróinak műveiben nem találjuk. Narsakhi csak törököket ismer Transoxania keleti részén; a Tarikh-i Baihaki és a Tabakati Nasziri, amelyben a XI. század Kelet-Turkesztánjáról gyakran van szó, sohasem beszél ujgurokról, hanem mindig törökökről; szintúgy Ibn-al-athir sem, és csak Dzsuveini-nél, Rasid-Eddin-nél és Vasszaf-nál, tehát mongol-török hagyomány alapján, lép megint az Ujgur név, mint konkrét etnikus elnevezés előtérbe, mint oly nép elnevezése, mely önmagát egész egyszerűen *Türk*-nek nevezte és amely előtt az *Ujgur* név hang tekintetében idegen volt. Igaz ugyan, azt lehetne hinni, hogy az Ujgur név használatában való különbség abból támadt, hogy e nép keleti töredéke, tudniillik Komul és Turfan közt, tehát a régi középpontokban Kucsa és Karasehr körül, ezt a nevet tovább tartotta meg, holott a nyugati rész áttérvén az iszlámra, talán azért, hogy a keletitől különbözzék, a Türk nevet fogadta el: azonban a történelemben nem mutatható ki ily szakadás, minthogy a Boghra-Kánok birodalmának határa kelet felé mindig a mongol pusztaságra esik és mivel Kelet-Turkesztán moszlim uralkodóinak tekintve azt a politikai hatást, melyet Közép-Ázsia történetére a XI. században gyakoroltak, mindenesetre kiterjedt hatalmi körrel kellett rendelkezniük. Tehát amaz állításunknál megmaradunk, hogy az Ujgur név csak a mongoloknak nyugaton való föllépte után ébredt új életre, mithogy Rubruquis és Plan Carpin adatai csak mongol-török kútfőkből erednek, amennyiben mint eléggé ismeretes, az ujgurok mint Dzsingisz kán szövetségesei az első mongol uralkodók alatt az Oxuson túl, Iránban és a Volga mellett mint kincstárnokok, adószedők, magas rangú hivatalokat viseltek, sőt úgyszólva az igazi írók voltak és ennek következtében igaz, hogy csak rövid időre, de még-

is háttérbe szorították úgynevezett ujgur-török írásjeleikkel az arab betűket. Iránban, ahol a Helagidák[CXLVII] jobban kifejlődött műveltséget találtak, az ujgurok szellemi uralmának bizonyára csakhamar vége szakadt, azonban Dzsüdsi[CXLVIII] és Dzsagataj[CXLIX] utódai közt, azaz a Volga mentén és az Oxus vidékein megtartotta az ujgur írás uralmát egész a Timur halála után való időig, sőt a legtöbb ma is meglevő ujgur kéziratot a XV. század első felében másolták le; de mikor a törökök hatalmát a keleti Khoraszanból a Szefidák föllléptekor kiszorították és mikor az Oxuson túl levő földön a vakbuzgóság minden nemzeti érzelmet csírájában elfojtott, akkor az arab írásjelek használata csakhamar ismét előbbi jogába lépett és ujgur-török kéziratok csak fölötte ritkán fordultak elő a XVII. és XVIII. században a Dzsungárságban és Kelet-Turkesztán északi részén.

Hogy ez az ujgur írás mint a keresztény térítő buzgalmuktól a messze keletre űzött nesztoriánusok nevezetes hagyatéka[CL] éppen török néptörzsnél maradt fenn, azt már előbb mondottuk. És mégis nehéz, sőt majdnem lehetetlen magunknak arról, hogy Krisztus tanítása ama távol vidékeken mennyire terjedt el és mily mélyre hatott, helyes képet alkotnunk. Holott egyrészt tekintettel arra, hogy a buddha vallás már a Krisztus után való első századokban Közép-Ázsiában nagyon elterjedt, meglehetős biztonsággal föltehető, hogy a keresztény törökök Buddha vallását követő testvéreikkel szemben kisebbségben voltak, másrészt mégis kell, hogy megfejthetetlen maradjon, hogyan eshetett meg mindamellett, hogy például Kasgarban, Almalikban és Tangutban egész a XIII. század végéig állhattak fenn a nesztoriánus egyház püspökségei, mert nemcsak Rubruquis talált Karakorumba utaztában (1253–1254) a tatár (Ujgur?) nagyok közt sok kereszténytt, hanem Marco Polo és kortársa Hayton is hasonlót állítanak, sőt mint Yule alaposan felteszi,[16] a kereszténység nyomait Kína északnyugati részén még a XVI. században is lehetett fölfedezni. Nehéz küzdelem lehetett az, amelyet Krisztus tanítása török híveinek e

vidéken vívniuk kellett. Mindenelőtt, mint már említettük, a buddhizmussal kellett megküzdeniük, mert még 1420-ban is akadt Sahrukh Mirzanak Pekingbe küldött követsége Turfanban buzgó buddhistákra; ehhez járult az arabok megjelenése után az iszlám, amely igaz, hogy csak Szatuk (صادق Szadik[CLI]) Boghra-Kán (szül. 333-ban [944-ben], meghalt 430-ban [1038-ban]) alatt emelkedett hivatalos vallássá, azonban már sokkal azelőtt a Szamanidák szellemi befolyása következtében gyökeret vert Közép-Ázsiában, és nem túlságosan merész következtetés, ha föltesszük, hogy a XI. századtól kezdve a kereszténység a mai Kelet-Turkesztánban Mohamed tanítása mellett csak igen szerény helyzetet foglalt el és tulajdonképp csak a Tien-san északi részén mozoghatott némileg szabadabban, ahol Szatuk Boghra és utódai vallási háborúi kevésbé bántották. Ámbár az ujgurok már vallás dolgában is kettéváltak, mégis úgy látszik, hogy politikai szakadásuk csak akkor ment végbe, mikor az iszlám a Tien-santól délre levő földön elterjedt, mert azokban a hosszadalmas harcokban, melyeket a török ujgur elemek az iszlám előtt való korszakban kínával vívtak, ellenségüknek egyesülve álltak ellen. Abban a mértékben, amelyben a moszlim műveltség a Tien-san déli lejtőin gyökeret vert, tágult a szakadás a letelepült kelet-turkesztániak és északkeleti nomád testvéreik közt, amennyiben ez utóbbiak inkább Kínához csatlakoztak, és az előbbiek saját államügyeikenk megszilárdítása után az iszlám nyugati országai felé hajoltak. Abban az időben, tudniillik a XII. században, még jelentékeny szerepet játszottak a nem moszlim ujgurok, mert Kur-Kánnak[CLII] Transoxania ellen indított híres hadjárata, amelyben Dzsuveini és Ibn-alathir állítása szerint 300.000 kínai vagy pogány török vett részt, az 1137. évre esik, és mint ismeretes, az volt a következménye, hogy egész Transoxania egy időre a Kurkhanidák hatalma alá került. Nagyobb hatású volt azonban a moszlim kelet-turkesztániak politikai hatalmának befolyása, minthogy, mint ismeretes, Kadir-Kán,

Szatuk-Boghra fia, hadseregével az Oxuson átkelvén, előrenyomult. Dzsingisz kán felléptével annyiban állott be változás, amennyiben a Tien-sannak mind északi, mind déli részén lakó törökök azonnal a mongolokhoz csatlakoztak és vezérszerepüknél fogva, amely az ujguroknak az egyszerű nomádok közt jutott, nemzeti érdeküket a mongol világhódító céljainak tökéletesen alárendelték. Ama rendkívüli forradalmak alkalmával, amelyeket e világhódítónak megjelenése Közép-Ázsiának etnikus viszonyai közt előidézett, az történt, hogy a mai Dzsungárságban[CLIII] és a Tien-santól északra lakó törökök nagy része, úgymint keraiták, karlukok és naimanok, részint mint harcosok nyugat felé vonultak, részint mint mongol állami tisztviselők az óriási birodalom különböző részeiben elszéledtek, minek következtében aztán nemsokára el is vesztették a régi ujgur városok művelődési jelentőségüket, és mivel a tulajdonképpen való ujgur földnek legnagyobb része a nagy kánoknak volt alávetve, akik eleinte a mongolságban és később Kínában tartottak udvart, a régi ujgur műveltségnek, mint magától érthető, a kínaiban kellett elolvadnia. Az ujgur kereszténységet, amelyről a XIII. század európai utazói szóltak, legyőzte a buddhizmus és attól fogva sem ujgur műveltség világáról, sem Ujgur-országról általában nem lehetett többé szó.

A régi ujgur föld délnyugati részével, vagyis a mai Kelet-Turkesztánnal másképp állt a dolog. Ott, mint említettük, már a XI. század elején lett az iszlám uralkodó vallássá, ami által az oda való törökök oly mértékben kerültek az egyetemes moszlim világ kötelékébe, amelyben a keresztény és buddhista ujgurok részben Kínába olvadtak bele, részben pedig turfani, akszui, kasgari és jarkendi testvéreikhez is csatlakoztak. Attól az időtől kezdve ugyanis, mikor Almalikban a moszlim befolyás a buddhista és keresztény elemen diadalmaskodott és mongol fejedelem lépett a trónra Mubarek-Sah neve alatt, mind a nyugati, mind a keleti Turkesztánban szabad tért nyert a moszlim vakbuzgóság; így például kivégeztették 1340-ben a keresztény térí-

tőket és püspököket Almalikban,[17] és már abban az időben, vagyis a Csagatajidák uralma alatt honosult meg az a rajongó vallásos szellem, amellyel Közép-Ázsia az iszlám világának egyéb országai fölött kitűnt és amely, mint magától érthető, a nemzeti élet utolsó csíráját is elfojtotta. Míg Timur utódai uralkodtak az Oxus és Jaxartes mellett, addig «a hat város országa» (alti-sehr) fölött, vagy mint újabban nevezték, «a hét város országa» (jeti-sehr)[18] fölött nagyobbára bennszülött fejedelmek uralkodtak, akik részint mongol, részint kínai főhatóság alatt álltak; a XVII. század végétől kezdve pedig egész a XVIII. század közepéig a nyugati mongolok, kiket nálunk kalmükoknak hívnak és akik a török elemet a Tien-san északnyugati vidékéről tökéletesen kiszorították, ragadták magukhoz a kormány gyeplőjét. Kelet-Turkesztánnak nehéz napjai voltak ez uralom alatt. A kalmüköket a múlt század közepe táján a kínaiak váltották fel és a népek viszonyai csak annyiban változtak meg, hogy a török nomádok, nevezetesen a kara-kirgizek a nyugati Dzsungárságban régi legelőiket többé el nem foglalták, és hogy azokat a török gyarmatokat erőszakkal letelepítették az Ili-n túl levő területen, amelyek jelenleg előttünk mint tarandzsik (földművesek) ismeretesek.[CLIV]

Ha már most ezen az ujgurok történelmi múltjáról futólag vázolt képet tekintjük, amint a különböző adatokból összeállítható, akkor az olvasó bizonyára könnyen jut arra a meggyőződésre, hogy maguk a törökök sem említik már a történelmi korszak kezdetén valamely nagy ujgur népnek létezését, és hogy az élő szóval tovább adott hagyomány útján hozzánk jutott hírek, amelyek régibb múlra vonatkoznak, csak azt az ujgur államot és csak azt az ujgur népet illethetik, amely a Krisztus után való első századokban, talán már előbb is, egész az iszlámnak a Tien-san északi részén való föllépteig ott élt és amelynek valószínűleg csak politikai indítóokokon alapuló «ujgur» neve, bármily nagy volt is azelőtt fénye, három évszázaddal azután, hogy Kuteibe az említett hegylánc déli vidékén győzelmesen

előrenyomult, már nem volt használatos és nem volt ismeretes. Emellett szól megcáfolhatatlanul a Kudatku Bilik-nek már említett ujgur kézirata, amely az ujgur nevet ugyan már nem ismeri és azért már nem is említi, mindamellett azonban a török nyelvnek mintegy szánszkritja, és a törökség egy töredéke társadalmi viszonyainak legrégibb hiteles képét láttatja. E kifejezést, «a török nyelv szánszkritja» azért használjuk, mert e fennmaradt 800 éves nyelvemlék valóban majd mind azt a sajátságot őrizte meg az alakok és szók kincsében, amely ma az egész nyelvterületen a jakut nyelvtől kezdve egész az oszmánig előfordul, és valóban csodálatra méltó, hogyan lehetett Rubruquis-nek, a belga szerzetesnek, annyi filológiai belátása, hogy már a XIII. században nevezhette az ujgurt a török és kun nyelv forrásának és gyökerének. Hogy vajon ezt saját ítélete alapján vagy csak hallomás után írta-e, az ugyan még nincsen kiderítve; azonban a tényállás, hogy akkor Ázsiában már ilyen filológiai ítéletet alkothatott valaki, mindenesetre fölötte jellemző.

Valamint a Kudatku Bilik nyelvéből azt lehet következtetni, hogy az ugyanazon alakban legalábbis 2–300 esztendeig változatlanul megmaradt, mert a török nyelv állandósága majdnem páratlan;[19] éppen úgy lehet a Kudatku Bilikben vázolt erkölcsi képet bizonyára már évszázadokkal azelőtt fennállott társadalmi élet tükre gyanánt tekinteni. Ez a tükör azt mutatja, hogy az ujgurok, amennyiben e név alatt Kelet-Turkesztán törökjeit is délre a Tien-santól értjük, a X. és a megelőző évszázadokban részint teljesen, részint félig letelepült társadalmat képeztek, amely akkor Iránban és Transoxaniában szokásos kormányformát uralva, oly műveltségi foknak örvendett, amely nem sokkal volt alábbvaló, mint az iráni világé a Szamanidák és Szafaridák idejében, ámbár a régi buddhisztikus és sámán műveltség világának nem egy ismertető jele tapadt hozzá. Ez utóbbi alatt a Kudatku Bilik 52. szakaszában felsorolt tisztességi szabályokat értjük, amelyek a bűbájosokkal, álomfejtőkkel, mé-

nesek felügyelőivel stb. való érintkezésre vonatkoznak; ez utóbbiak említése bizonyosan arra mutat, hogy akkor még megvoltak a *kam*-ok vagy *sámán-ok*, bűbájosok és állattenyésztők. Ez a fejezet egyúttal a fejedelem és a kereskedők érintkezése módjáról is szól; ezeknek akkora fontosságot tuljadonítottak az állam életében, amekkorát a mi XIX. századunkban a nemzetgazdasági eszméknek. A Kudatku Bilik-ben,[20] ott, ahol a fejedelem figyelmébe ajánlják a kereskedővilág fontosságát, a következőt olvassuk:

A kereskedő sohasem pihen, mindig szerez,
Az életet keresve átkóborol a világon.
Ezzel közlekedjél jövet-menet,
Az adást-vevést úgy alakítsd, ahogy kívánja;
Ennél találhatók a világok kívánságai,
A legeslegszebb és legkiválóbb ruhák.
Kelettől nyugatig ide s tova vonulnak,
Vágyadat, melyre törekszel, meghozzák neked.
Ha nem volna kereskedő, aki a világon átvonul,
Hogy ruházkodhatnál télen?
Mikor Kína karavánja megérkezik,
Ezerszeres áldást hoz magával stb.

E kínai karavánoknak különösen nagy jelentőségük volt; mindig tavasszal érkeztek oda és a költő megérkeztüket a tavasz hónapjának szépségeivel köti össze. E karavánokat a kínaiak is olyanok gyanánt említik, amelyek már évszázadokkal azelőtt is az ujgur földön aztán Turgajon, Khokandon, Szogdián, Baktrián, Parthián és a Seleukidák birodalmán keresztül Indiába és Rómába mentek és az akkori művelt világ két széle közt levő közlekedésnek hatalmas erét képezték.

Egészben véve sokkal inkább emlékeztet a XI. század – és ugyanez mondható valószínűleg a korábbi időkről is – ujgurjainak társadalmi viszonyairól a Kudatku Bilik-ben vázolt kép már régen letelepült és művelődésével elfoglalt

népre, mint a félig nomád török államokban, például a IX. és X. század bolgárjainak vagy kazárjainak állapotjaira; a szó igazi értelmében vett nomádokról semmi szín alatt sem lehet szó. A talajának gazdagsága következtében híres Ili völgy meg sok más völgyvidék a Tien-san északi részén mindig alkalmas volt arra, hogy az ott lakó embereknek művelődésre való törekvéseikben segítségükre legyen, és az egyetlen pont, melyre nézve még némi kétségünk lehet, csakis arra vonatkozik, hogy milyen forrásból eredt a régi ujgur műveltség, tudniillik, hogy vajon a délnyugaton határos régi irániak, vagy a délkeleten lakó kínaiak műveltségi világa gyakorolt-e az ujgur államra és társadalomra éltető befolyást. Tekintettel a kínaiaknak minden időben tanúsított elzárkózott jellemére, hajlandók volnánk az előbbit feltenni, éspedig annál inkább, mivel már a legrégibb időben voltak a mi nézetünk szerint a Tien-san déli lejtőin iráni gyarmatok, amelyek Bokharának, Baikendnek és Kharezmnek régi központjaival élénk közlekedésben voltak. A kínai műveltség sem maradt ugyan, amint látszik, egészen idegen; legalább azt bizonyítja az a körülmény, hogy akadtak a XI. században a kínai nyelvben jártas moszlim tudósok, akik a kínai irodalom jobb termékeit török anyanyelvükbe átültették. Ilyennek kell ugyanis az 1068. évben Kasgarban szerzett, helyesebben törökre fordított és a török nép szelleméhez alkalmazott Kudatku Biliket tekinteni,[21] mert a következőt olvassuk előszavában: «E könyv neve a nagy csodadolog, Csin tudósainak fejtegetéseivel van díszítve, Mácsin[22] tudományos férfiaknak példáival van ékesítve.» Hasonló van a könyv más helyein is kifejezve, így például a 219. lapon, a 23. verspárban, ahol ezt olvassuk:

Ez a Bokra Kán a maga idejében
Ezt az egészet (könyvet) a maga nyelvében szerezte,

és sajnálnunk kell, hogy más, az iszlám előtt való korszakból származó ujgur irodalmi termékek, amilyen valószínű-

leg sok volt – mert Dzsuveini külön ujgur könyveket említ[23] – nem maradtak meg korunkig.[CLV] A Kudatku Bilikben kifejezett műveltség világára visszatérve meg nem állhatjuk, hogy meg ne jegyezzük, hogy jóllehet a Szamanidák korszakának moszlim műveltsége félreismerhetetlen hatással volt is az ujgurok műveltségére, mégis török jellemvonásuk volt a döntő az ő társadalmi viszonyaikban, kormányuk ügyeiben, valamint világnézetükben. Minden lépten-nyomon azokra a példázatokra, azokra az erkölcsi mondásokra és azokra az életelvekre akadunk, amelyek még ma is egyaránt jellemzik a török nomádot és a török kormányférfiút. A szerzőnek a mindennapi életre, nevezetesen a családi életre vonatkozó tanácsaiban természetesen az igazi török, talán kínai eszmemenet is uralkodik, holott a vallás és kormányzás ügyeiben magától érthetőleg az iráni moszlim szellem lép elénk. Szóval azt tudjuk meg a Kudatku Billik-ből, hogy az a műveltségi világ, amely által az ujgurok az iszlám előtt való korszakban híresekké lettek, bár szórványosan, azonban a török nemzetiség öltönyében még a XI. században is megmaradt, hogy ez a műveltségi világ oly módon támadt, mint például a mai özbegeké, vagyis a határos Kína és Irán műveltségével való érintkezés útján, és hogy végre ezt a műveltségi világot, miután az iszlám heves támadásai nyugat felől már megingatták, a mongolok betörésével járó nagy népmozgalom végképpen romba döntötte.

2.

Mint az ujgurokról szóló értekezésünk folyamán már érintettük, a Tien-santól északra levő ujgur birodalomnak mint államnak hanyatlása a mongolok megjelenésével kezdődik, mikor a török nomád elemek részint észak felé az Altaj-hegységbe, részint délnyugat felé nevezetesen az Iszik-Köl és az Alai felé szorultak, holott a népesség letele-

pült, művelődő része egyfelől a mongol hatalom körének legtávolabbi vidékeire széledt el, másfelől azonban a tulajdonképpen való Kelet-Turkesztánnak a Tien-santól délre levő helységeiben telepedett le. Az egész északi vidéken, a Komultól elkezdve Urumczin, Manaszon és Kir-Kara-Uszun át egész az Ala-Tau hegyláncáig tehát már csak egyes nomád csapatok viselték a XVI. században a török népelem képét, és a XVI. században már nyoma sem maradt, mert a törökség abban az időben már a Tien-san déli tövében levő városok, úgymint Turfan, Karasehr, Kucsa, Szairam, Akszu, Usturfan[CLVI] és Kasgar népességében olvadt fel, és a nomádok a kirgizeknek, helyesebben kara-kirgizeknek gyűjtőneve alatt már a XVII. században részint a Pamír keleti részén, részint a Kun-lun északnyugati elágazásain, azaz Szarik-Köl tartományában kóboroltak. Ilyen áramlatoknak természetesen a XIII. század előtt, sőt már sokkal előbb az arabok fellépténél kellett oda irányulniuk, merthogy a mai Kelet-Turkesztán városainak lakosai iráni bennszülöttek, az nincsen a legcsekélyebb kétség alá sem vetve, minthogy nemcsak a déli városok nevéből, mint Abel Rémusat Khoten nevénél kimutatta, hanem az északi városok nevéből is, például Kucsa, Turfan, Usturfan nevéből és a régibb földrajzi névsor más momentumaiból kiviláglik. Az iráni elem ott csak szórványosan ugyan, de már a hajdankorban képezte a letelepült népesség magvát és habár feltesszük, hogy Khoten, Jarkend és Kasgar erősen vegyült kasmiri és kabuli elemekkel, mégis bizonyos, hogy az irániak, akiknek ott már a XI. században *tadzsik*[24] volt a nevük, részint Signanból és Vakhanból, részint a szomszédos Ferghanából vándoroltak oda.

Ezekhez a tadzsikokhoz, mint már említettük, igen korán csatlakoztak északról való ujgur törökök is, kevert faj, melynek ma Argun a neve és amelyet mi tévesen törzsosztálynak tartottunk, holott pedig ezt a szót, melyet Baber az ő emlékirataiban gyakran említ, csak a most mondott értelemben szabad vennünk. Később, bizonyára csak a XVI.

század után, megkezdődött az özbégek bevándorlása a szomszédos khokandi kánságból, akiknek a keleti turkesztániakkal való összekeveredésből a csalgurtok keletkeztek. E két keverékfaj említésével sem az etnikus alakulatok sorának végére nem értünk, sem az ország mai etnikus alkotó részeinek tüzetes meghatározását ezzel meg nem kísérthetjük, mivel a fajok szaporodása a történeti eseményekhez képest egész az újkorig szakadatlanul tovább tartott. Északkelet felől a mongolok, kalmükok, mandzsuk, kínaiak és dunganok, dél és délnyugat felől pedig tadzsikok, a pamíri fennsíkról való árják, afgánok és kasmiriek voltak azok a fajok, melyek a népeknek szakadatlan hullámzását okozták, és ha ezenfelül még meggondoljuk, hogy Közép-Ázsiában mindenütt szabály szerint szoktak a nomádok letelepültekké válni: akkor bizonyára csakhamar kiderül, hogy itt a lehető legtarkább népkeverékkel van dolgunk, amely, mint dr. Bellew[25] helyesen megjegyzi, csak annyiban mutatja a népi összesség képét, amennyiben az indiaitól vagy más nagyobb és egynemű népelemektől különbözik. Tehát nemcsak a *Khui-Sza* és *Khui-Khui* név közt levő különbségből, amelyet a kínaiak tarandzsik és dunganok közt tesznek, lehet az előbbieknek és általában a keleti turkesztániaknak ujgur eredetére következtetni, ahogy Radloff tesz,[26] hanem a dolgok egész természetes menetéből világlik ki ez az etnikus leszármaztatás. A Tiensantól északra a török elem kénytelen volt a mongolnak engedni, keleten azonban egész az újkorig fennmaradt a régi határterületen, mert a Komulban és a körülötte levő falvakban lakó törökök, akiket Potanin (II, 10) említ, joggal nevezik magukat *jerlik*-nek, vagyis *földiek*-nek, jóllehet a mongolok *khoton*-nak és a kirgizek *szárt*-nak hívják. Ha mindamellett a *tipikus sajátságok* részletes leírásába akarnánk bocsátkozni, mindenelőtt meg kellene jegyeznünk, hogy az északi népesség közt a mongol típus különösen az arcban és a testalkatban erősebben kifejezett módon lép előtérbe, mint nyugaton és délen, ahol az árjákkal való ke-

veredés gyakrabban fordult elő és behatóbb volt. Akszu, Kucsa és Turfan lakosa éppen úgy tűnik fel széles feje, széles orra és kis szeme, közepes, de erős testalkata és ritka szakálla által, mint a jarkendi, khoteni és részben a kasgari is az árja fajnak ugyanannyi jellemző nyoma által. Erről az olvasó legjobban úgy győződhetik meg, ha a Forsyth előbb említett könyvének 106–110. és 118. lapján levő kitűnő fotográfiákat, melyek khoteni, jarkendli, kasgari és akszui emberek típusait ábrázolják, egymással összehasonlítja, miközben az uralkodó jellemvonás azonnal szembeszökik. Ezzel megegyeznek személyes tapasztalataim is, ha azokra a nagyobbrészt keleti turkesztáni zarándoktársaimra gondolok, akikkel Közép-Ázsiába utaztam és akik közt az Akszuba, Turfánba és Kucsába valók épp úgy tűntek ki a mongol típus jellemző nyomai által, amint a kasgariak és jarkendiek arcuk és hajuk színével, arcuk kifejezésével és alakjukkal viszont árja ismertető jeleket árultak el. A megelőző megjegyzésünkkel egyezőleg nyilatkozik Potanin[27] is a *Komul*-ban lakó szártok arca kifejezésére nézve, akiken az orosz utazó a tatár típusnak erős nyomait fedezte fel és akiket a kasgariak mellett a kaukazi (iráni?) faj szép példáinak tartanak.

Ha az előbb odavetett vonásokat összefoglalva a *különös keleti turkesztáni típus* leírásához akarnának fogni, ezalatt csak az *erősebb kifejezést nyert mongol típust* kellene kiemelnünk, *amely által a hat város lakosai a többi középázsiaiaktól különböznek*. E népi sajátság oka az elmúlt évezred történeti eseményeiben rejlik, mert holott az Oxus országai és a Jaxartes völgyének közepe, ahol összefüggő iráni ősnépesség lakott, tulajdonképp csak a Szamanidák korszaka óta fogadtak magukba nagyobb számú török-tatár és nem tisztán mongol elemet, úgy látszik, hogy a hat város országában az irániak sohasem laktak valami különösen nagy számban, és minthogy ezekhez a történeti események folyamában részint erősen kifejezett típusú törökök, részint telivér mongolok csatlakoztak: egészen termé-

szetes, hogy az így támadt keverék is magán viseli az erősebben kifejezett mongol faj bélyegét. A természeti ismertető jelek különbsége, mint önként érthető, a mai keleti turkesztániak nemzeti felosztására nincsen befolyással. Közös politikus országnév nincs köztük használatban, hacsak a határozatlan *kasgarlik* (kasgari) vagy *altisarlik* (hatvárosi) nevet nem vesszük ilyennek, mert a keleti turkesztáni csak arról a kerületről nevezi el magát, amelyben lakik, habár az *özbég* név ellen sem tiltakozik, mint személyesen tapasztaltam, sőt abban megtisztelő címet lát. Csak az *endidzsanlik* (khokandi), *tadzsik* (bokharai) és *nogai* (orosz alattvaló) nevüket tekinti idegen nemzeteknek.

Ami a keleti turkesztániak *erkölcsi sajátságait* illeti, ezeket, mint egyebütt is előfordul, csakis ama műveltségi és politikai mozgalmak eredményének kell tekinteni, amelyeknek az az ország az ókortól fogva egész az újkorig akkora mértékben ki volt téve. Egészben véve egyenesebb és egyszerűbb modorú embernek lehet a keleti turkesztánit tartani, mint nyugaton lakó törzsrokonát és hitsorsosát; valamint arca vonásaiban, úgy jellemében is a hamisítatlan török nemzeti jellemnek észrevehető nyomait óvta meg. A kasgarit, jarkendlit és khotenit kivéve, akinek erkölcsi életére a khokandi és kasmiri tadzsik elemeknek évszázadokon keresztül való odaözönlése káros hatással volt, a keleti turkesztániak közt kevesebb csalfaságot vettem észre, mint Közép-Ázsia egyéb lakosainál, ámbár amiatt, hogy az idegen dzungár és kínai uralom hosszú és kemény nyomása alatt nyögtek, a kényuralom természetes következményeinek inkább ki voltak téve. Ez azonban bennük csak a félelemnek és bátortalanságnak nagyobb fokát hagyta hátra, sőt a személyes bátorság minden vonását vette el tőlünk, mert nincs közép-ázsiai, sőt még tadzsik sem, aki oly gyáva volna, mint a hat város lakosa. Ebben rejlik a győzelmek oka, amelyek a rongyos kínai hadseregeket és maroknyi khokandi kalandorokat oly gyakran uralomra juttatták. Ez az uralom egészen alkalmas volt arra, hogy még a

legféktelenebb pusztai lakosokat is néhány évtizedig tartó letelepültség után békés polgárokká változtassa. Egyébiránt még megőrizte a keleti turkesztáni különösen az ország északi részében a török nemzeti jellemnek nem egy fényes oldalát. Becsületes és vendégszerető, szeretettel teljes családja iránt és odaadó elöljárói iránt, továbbá törzsének legbuzgóbb földművelője lett, amit százados letelepültségének köszönhet; mert itt különösen ki kell emelnünk, hogy a föld művelésében és a háziipar több ágában nemcsak az özbégek, kazaniak, nogaiak és baskirok fölé, hanem az azerbaidzsániak és oszmánok fölé is emelkednek.

Igaz, hogy a keleti turkesztániak erkölcseinek e vázoltuk képe az idegen uralkodók buddhisztikus vallásának hatása következtében a moszlim erkölcsiségnek nem egy fényes oladlát vesztette el, amiről később lesz szó, azonban e kivételes esetek csak a városok lakosaira vonatkoznak és nem a földművesekre, akik akhunjaik (papjaik) vezetése alatt ugyanazoknak az erényeknek hódolnak, amelyek az Oxus partján lakó özbéget és a kis-ázsiai oszmánt a derék, becsületes, békés és jóindulatú ember mintaképévé tették.

Lakása a földműves házának kifejezett jellemvonásait hordja magán és mint olyan sokkal hasonlóbb az afgánok, perzsák és oszmánok lakásához, mint az özbégéhez, aki, ahol csak szerét ejtheti, fallal körülvett tanyáján a maga számára nemezsátort üt és inkább abban lakik, mint holmi dohos kamrában. A házak nagyobbára egyemeletes, igen kezdetleges alakú kőépületek, melyeknek ablakai a belső udvarra nyílnak, külső oldaluk pedig mint mindenütt a moszlim keleten szabálytalanul épített meszeletlen falból áll. Az ablakok üvegtábláinak helyén olajba mártott papír van, a tető pedig teraszszerűen vastag, gerendákra hányt földrétegből áll és a jobbmódúaknál szellőztető készülékkel van ellátva, amely olyanforma, mint a Perzsiában *badgir* (szélfogó) neve alatt ismeretes készülék. A lakások külsejének és belsejének összes benyomása tehát sokkal rosszabb, mint a közép-ázsiaiaké, mert a szegénység minden

zugból látszik ki és nagyon is gyakran emlékezteti az utazót arra a féktelen kényuraságra, amely ott évszázadok óta dühöng és a jólétnek meg a kényelemnek minden nyilvánulatát megakadályozza.[28]

A *viseletben* a keleti turkesztáni csak a színek és szövetek dolgában különbözik nyugati hitsorsosaitól és kiváltképp a sötétkék vásznat szereti felsőruhája készítésére használni, amit a kínai ízlés befolyásának kell tekinteni. A föveg kerek, karimás sapkából áll, amely hasonló a magyar kerek süveghez, és amelyet az évszakok szerint hol gyapjúszövetekből, hol bárányborból készítenek; csak az iparosok és kereskedők, nevezetesen a városiak viselnek tarka színű turbánt, a fehér muszlinturbán pedig a mollák és hadzsik jelvénye. Kivételt képeznek e tekintetben Komulnak és általában Kelet-Turkesztán északkeleti részének török lakosai, akik a mitrahoz hasonló, vörös vagy zöld posztóból készült és hátul lecsüngő bojttal díszített süveget viselnek. Az alsó- és felsőruhák, úgy mint: *csapan,* a mi *hálóköntösünkhöz* hasonló igen hosszú ujjú ruha, *dsübbe,* az ismeretes kaftán alakú felsőkabát, és *ton,* köpönyegféle, csak annyiban különböznek a Közép-Ázsiában viseltektől, hogy ezeken nincs meg a tarka színű atlaszszegély és egyéb díszítés; ellenben a lábbeli, úgymint: *ötük* (csizma) és *kepis* (felső cipő) gyakran van aranyos és ezüstös hímzésekkel díszítve. A nők viselete majdnem ugyanaz, ami a férfiaké, csakhogy a püspöksüveghez hasonló magas süveget viselnek, amelynek neve *orabuk,* meg aztán fátyolt, *csambul*-t és *lecsek*-et vagyis muszlinból vagy gazeféle szövetből készült kendőt, amelyet idősebb asszonyoknál a *peredzse,* a sztambuli török nők feredzséje pótol. Hajadonok (ejgecse) és menyecskék (csukan) a házon kívül lecsek-et hordanak; ezeknek általában világosabb színeket szabad választaniuk, mint az idősebb asszonyoknak. Ékszerekként szerepelnek a következők: *üzük, gyűrű, betüzük,* arcgyűrű, azaz orrbavaló és *zsirga,* helyesebben *iszirga,* fölbevaló. A hajviseletet illetőleg ugyanaz a divat

uralkodik ott is, amely a többi törököknél, t. i. a leányok hosszú, szalagokkal átfont hajfonadékot viselnek, amely le van eresztve hátukra, az asszonyok pedig több kisebb hajfonadékot.

Amiben a keleti turkesztániak nyugati hitsorsaiktól és törzsrokonaiktól bizonyos tekintetben különböznek, az az *étel* és *ital;* ebben vehető leginkább észre a szomszéd kínaiak szokásainak hatása. Elsősorban ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a hat város országába való törökök sokkal több húst esznek, mint a közép-ázsiai törökök, mert nemcsak a városok lakosa, hanem a falusi ember is elfogaszt annyi húst és halat, mint az európai, ahogy a «Report of a Mission to Yarkund» szerzője (a 92.l.) helyesen megjegyzi. Nem törődve az iszlám szabta életrenddel, ott a tiltott állatok húsát is élvezik, aminthogy a konyhaművészet egészben véve inkább a kínaihoz mint a közép-ázsiaihoz közeledik. A *mantui* és *zenbuszi* nevű húsételek, gőzben főtt és vagdalt hússal töltött tésztafélék,[29] bizonyos raguk, levesek és édes tészták egészen azonosak azokkal az ételekkel, amelyek az európai utazóktól leírt kínai menükben találhatók. Ugyanezt mondhatni a főzelékek és a szeszes italok készítéséről, amely utóbbiak azonban inkább a városokban terjedtek el, mint a vidéken, amiről később a vallásról szóló szakaszban szó lesz.

A szokások képének többi vonásaiban csak kevés nyoma maradt a buddha kínai műveltségnek, minthogy az iszlám, jóllehet a szomszédos Khokanddal való közlekedés meg-megszakadt, mint életelv mindig fenn tudta magát tartani. A *házasságban,* amelyben a kalim nincs akkora fontosságú, mint a nomád törököknél, körülbelül ugyanazok a szokások uralkodnak, amelyek Khokandban, és szigorú moszlim szabásuk által válnak ki. A frigyet vagy a szülők kötik még a jegyesek gyermekkorában, vagy maguk a fiatalok személyes hajlandóságból, minthogy a nők elzártságát ott nem tartják meg oly szigorúan, mint egyebütt; ez utóbbi esetben is az ifjú szüleinek kell a leány kezét megkérniük. A moring nagyobbára ruhából és ékszerből áll,

azaz teljes öltözékből a hozzátartozó orrba- és fülbevaló gyűrűkkel, szalagokkal stb. együtt, amelyet a vőlegény szülei kíséretében a menyasszony házába visz, ahol három napon át megvendégelik. Negyednap a menyasszony részéről megfelelő módon viszonozzák ezeket az ajándékokat, mire ez a *toj-ata*-t, azaz a lakodalom atyját vagy vezetőjét a jelenlevő ősz szakállúak közül kiválasztja, aki a házasságkötés üzleti részét rendezi és ennek befejeztével a szülőknek egy csésze sós vizet nyújt, hogy egy darabka kenyér bemártásával, melyet aztán a jegyeseknek adnak át, a szövetséget szentesítsék. Eközben kis versengés is támad, mert ha a fiatal ember atyjának sikerül a kenyeret előbb bemártani a sós vízbe és a menyasszony szájába dugni, akkor ezt szerencsés jelnek tekintik.[30] Ha aztán a molla a szokásos áldóigéket elmondotta, akkor bevonulhat házába a vőlegény menyasszonyával, ami természetesen ünnepi pompával megy végbe és aminél, ahogy egyebütt is szokásos, a víg fiatalság kötéllel vagy más akadályokkal igyekszik az utat elzárni, hogy aztán az átbocsátásért ajándékot kapjon. Mielőtt a fiatal nő férje házába lép, ennek nőrokonai nemezdarabra vagy szőnyegre ültetik és énekszóval a szabad ég alatt égő tűz körül viszik; ez ősrégi szokás, amely kevés változattal az özbégeknél is előfordul. Csak aztán lép a házba, amelyben a vele együtt érkezett nőrokonok több napig mellette maradnak és gazdag lakomákban részesülnek. A menyecske a *kelin* (menyasszony) címét három hónapon át tartja meg; a terhesség beállta előtt *csakan* a neve és azután *dsuvan*, amikor aztán az asszonyok szokásos öltözetét veszi fel; a mell mindkét oldalán négy-négy sáv van. Ezek a sávok vörösök vagy zöldek, míg a nő férje él, és feketék, miután az meghalt.[31]

A gyermek köldökzsinórját *születésekor* homlokáig érő hosszúságban elvágják, aztán dereka körül csavarják és naponkint zsírral megkenik, míg heted- vagy nyolcadnapra elszárad és leesik. Alkalmilag juhot is vágnak le, amelynek bőrét azonmód, amint lehúzták, az anya testére teszik,

hogy a gyógyulást előmozdítsák; ezt a szert keleten külső sebeken is alkalmazzák. Azonnal születése után egy darab cukrot tesznek a gyermek szájába és csak a nyolcadik napon veszik el anyjától. A negyvenedik napon nevet adnak neki, miután a molla a kelimei sehadet (a hitvallás szavai) nevű igéket a fülébe kiáltotta; ezt a szertartást ünnepiesen üli meg; gyermekeihez való gyengédségük rendkívüli és jellemző a következő az angol utazóktól közölt altató dal:

Jating balam!
Jating balam!
Kán boling balam!
Bej boling balam!
Jurt egeszi boling balam!

Aludjál, gyermekem!
Aludjál, gyermekem!
Fejedelem légy, gyermekem!
Herceg légy, gyermekem!
Földbirtokos légy, gyermekem!

Ezt éneklik fiúnak; leánynak pedig azt kívánják, hogy fejedelem neje legyen és holdként ragyogjon.

Ami a keleti turkesztániak családi életében leginkább meglephet, az a *nők társadalmi állása*, amennyiben a női nem ott sokkal nagyobb szabadságot élvez, mint egyebütt moszlim törökök közt. Mindenelőtt meglepő a nők túlnyomó száma, minthogy a bennszülöttek állítása szerint egy férfi lakosra két nő jut; ez a körülmény csak ama kíméletes bánásmódnak tulajdonítható, amelynek a női nem a moszlim török világ e végső pontján örvend. A nő, habár lánykorában szüleinek parancsára megy is férjhez, később elválván férjétől saját választása szerint szokott újabb frigyre lépni, és minthogy független helyzetét a társadalomban könnyebben megóvhatja, azért gyakran találhatni nőket társas vállalatok élén. A gyakran előfordult politikai zavarokban voltak állítólag nők, akik még egyes hadosztályokat is vezettek, és semmi sem bizonyítja inkább jellemük önállóságát, mint az utolsó khoteni harcok egy epizódusa, mikor a nők, kiket a győztesek erőszakkal hatalmukba ejtettek, egy éjszaka valamennyien meggyilkolták urukat és ezáltal szülővárosuk sorsának egészen más fordulatot adtak.

Ha mármost a keleti turkesztániak szokásai képének más sajátságaira akarnánk térni, egyebek között még azt is ki kellene emelnünk, hogy náluk a gyászt a fehér színnel jelölik, ami kínai eredetre mutat; hogy etikettjükben, játékaikban és az érintkezés szabályaiban még nem egy sajátságot kölcsönöztek kontyos szomszédjaiktól, azonban egészben véve mind ama szokásoknak és erkölcsöknek hódolnak, amelyek a moszlim műveltség teljes képét alkotják. Ami az iszlámot illeti, amely az Oxus partján levő vidékekről jutott oda, és mind a mongolok beütése előtt, mind azután folytonosan nyugat felől táplálkozott és erősbödött, nemigen tagadhatni, hogy a Zerefsán mellett levő kohókból kikerült izzó rajongás a Tien-san völgyvidékén mindig elvesztette eredeti hevét és hogy a moszlimok ott sohasem gyönyörködtek ama szigorú elkülönzöttségben, amely tadzsikokat, özbégeket és afgánokat jellemez. Ily elfajulás elterjedésének útjában először is a kánságoktól való nagy távolság és a velük való érintkezésben olykor-olykor támadt megszakadás állott; továbbá a kínaiak, dzsungárok és mandzsuk idegen buddhisztikus uralma már azáltal is lehűtötte a vallási buzgalmat, hogy a mollák szigorú uralkodását lehetetlenné tette és hogy a hívők ennélfogva a mindennapi életre vonatkozó vallási törvényeket nem tartották meg oly szigorúan. Újabb utazók Kelet-Turkesztán városaiban feltűnően laza erkölcsöket találtak a két nem érintkezésében; hallunk a szeszes italok gyakori és nyilvános élvezetéről és nemcsak a kínaiaktól hivatalukba iktatott moszlim kormányzók, hanem a nép fiai is sok esetben elfogadták a kínai viseletet, és mint mondják, különösen a kínai közigazgatás középpontjain sem a mecseteket nem látogatják valami nagyon, sem a kevés kollégiumba nem jár elegendő számú tanítvány, amiért is mindenkor sok Khokandból bevándorolt akhond[CLVII] kapott alkalmazást. Akszu, Kucsa, Turfan és némi tekintetben Kasgar is ez alól dicséretre méltó kivételt képez; általában a falusiak vallásuk parancsaihoz sokkal hívebbek maradtak,

mint az iparos és kereskedő. Csakugyan a népesség ez előbb említett része az, amely az évenkint Arábiába zarándokló hívek legnagyobb számát teszi; egyszerű, becsületes emberek ezek, akik anélkül, hogy az utat ismernék és az idegen nyelveket értenék, sőt gyakran még a szükséges útravaló nélkül is vakmerően rohannak a kalandba, és akiknek természetesen alig fele tér vissza hazájába a «hadzsi» (zarándok) címével díszítve.

Ami Kelet-Turkesztán *nyelvét és szellemi életét* illeti, abban történeti múltjának nyomait tisztán és világosan megláthatjuk. Az a török nyelvjárás, amelyen a hat város lakosai beszélnek, igaz hogy Közép-Ázsia török nyelve, vagyis az özbég mellé sorakozik legközelebbről, azonban mind a nyelvtan, mind a szókincs sok olyan nyelvjárási sajátságot mutat fel, mely külön eredetét és későbbi önálló kifejlődését minden kétségen kívül bizonyítja. Az ujgur nyelvjárásból, amint a Kudatku Bilikben ránk maradt, a mai nyelvben csak kevés momentum maradt ugyan meg, azonban alakjában még mindig feltünteti az alaktan e régi nyelvemlék némely nyomát. Ily nyom például a keményebb torokhangok használata ott, ahol Közép-Ázsiában jelenleg már lágy torokhangok fordulnak elő; továbbá a *mis* végű participium perfectum használata, amellyel ma már Közép-Ázsiában nem élnek; és végre a szókincs jellege, amelyben akárhány szóra akadunk, amely az özbégben ismeretlen és tulajdonképp csak ujgur eredetből származtatható. Az idő, amelyben a régi ujgur nyelvjárás átalakulása végbement, körülbelül a XIII. és XV. század közt levő korszakra tehető, minthogy ugyanakkor az iszlám erősebb gyökeret vert és minthogy azáltal, hogy e korban szűntek meg az ujgur írásjelekkel élni és kezdték ezek helyett az arab betűket használni, az ujgur nyelv dialektikus sajátságainak lassankint el kellett tűnniük. Sajnos, hogy oly irodalmi emlékek tökéletes híjával vagyunk, amelyekkel az átalakulás e folyamának egyes szakaszait kimutathatnók, mert először is a meglevő török kéziratok, mint például a Tezkere-i Bukra

Kháni[CLVIII], amelyből Shaw az ő nyelvtanában mutatványokat közölt, a perzsa eredetinek csak újabb korban készült fordításai, és másodszor, mivel a török nyelv használata tiszta vallási szempontból el volt ítélve és az írástudók mindenkor a perzsa nyelvvel éltek. Mindenesetre érdekes volna különösen a Kelet-Turkesztán északi vidékén virágzó népköltészetből mutatványokat gyűjteni, minthogy ezek nem egy értékes momentumot szolgáltathatnának a turkológia tanulmányának; azonban amennyire személyes tapasztalásból meggyőződtem, mondhatom, hogy a kelet-turkesztáni és a közép-ázsiai egymást könnyen megértheti és hogy mind a két töredék irodalmi nyelve manapság majdnem azonosnak nevezhető.

Végül ide iktatjuk a Forsyth-tól[52] közölt adatokat, amelyek a népesség megoszlására vonatkoznak és amelyek szerint az 1.015.000-re becsült népességből

Khoten-e	120.800
Jarkend-re	224.000
Jengi-Hiszar-ra	56.000
Kasgar-ra	112.000
Usturfan-ra	14.000
Akszu-ra	84.000
Kucsa-ra	42.000
Kurli-ra	14.000
Karasehr-re	56.000
Turfan-ra	126.000
Lob-ra	70.000
Maralbasi-ra	35.000
Szarik-Köl-re	17.000
A kirgizekre	2.000
Pakpulik-ra	14.000

Esik, akik összevéve 145.000 házból vagy családból állanak. Ezzel szemben más új forrás, tudniillik Kuropatkin az ő Kasagaria-jában, a lakosok összességét 1.200.000-re teszi.

E tüzetesen meg nem határozható szám nagy többsége a török néptörzshöz tartozik, holott az idegen nemzetiségeket kínaiak és dunganok, helyesebben *döngenek*, azaz *megtérték*, vagyis olyan kínaiak, akik már a múlt századokban tértek az iszlámra, továbbá hinduk, tadzsikok és afgánok képviselik.

A tulajdonképpen való kelet-turkesztániakhoz végre még a *tarandzsik* tartoznak, kik az Ili völgyében laknak és kiknek neve szó szerint *földművelőt* jelent, vagyis oly foglalkozást, amelyre ama vidék harcias hódítói őket használták, különösen a dzsungárok a XVII. század folyamán; mikor aztán a múlt század közepén a kínaiak a hat várossal együtt az Ili vidékének birtokába is jutottak, elődeiket utánozva e földművelők számát nagyobbították, sőt idő jártával úgynevezett elítéltek telepévé változtatták, ahova a Tien-san-Nan-Lu-ból (Kelet-Turkesztánból) való politikai bűnösöket szállították. Ezzel azonban nincs annak lehetősége, sőt valószínűsége kizárva, hogy a letelepült és földműveléssel foglalkozó törökség magva az ujguroktól származik, és ennélfogva a vidék legrégibb lakosságának tekinthető. A tulajdonképpen való mag itt is, valamint a Tien-santól délre ujgur eredetű, azonban a hat városból való friss elemek gyakori odaözönlése következtében a tarandzsik és a hegylánc déli lejtőjén lakó kelet-turkesztániak közt nyelvi és természeti tekintetben alig van valami különbség, legalább nem fedezhettem fel, mikor egy taransit akszui és turfani törökökkel összehasonlítottam. Radloff közlése szerint[33] a kínaiak 6000 tatár családot telepítettek le az Ili mindkét partján; ezeknek sorsa 1826-ig egészen tűrhető volt, mert mindegyik családnak tizenkét deszjetina nagyságú földet jelöltek ki, amely után 32 khi (kínai mázsa) adót kellett fizetniük, éspedig nyolc–nyolc khi búzát, árpát, rozsot és kölest.

Politikai felosztásukat illetőleg a tarandzsik nyolc kerületre és ezek mindegyike ismét két járásra oszlott; ez utóbbiak feje egy-egy *ming-bek* (ezernek feje), száz család élén

pedig egy-egy *jüz-besi* (száznak feje), ötven család élén egy-egy *ellig-besi* (ötvennek ura) és minden tíz család élén *on-besi* (tíznek ura) állott. 1826-ig e földművelők sorsa tűrhető volt, de alá volt vetve ez örökös háborúkkal sújtott vidékek változó szerencséjének, nevezetesen pedig a keletturkesztáni időszaki forradalmaknak, és így az utolsó időben nevezetes változások mentek végbe. Kivált amaz elkeseredett háborúktól kellett a tarandsiknak sokat szenvedniük, amelyeket a dunganok ellen viseltek. Mikor az oroszok Kulcsa-t elfoglalták, a tarandzsik száma állítólag még 40.000 lélekre ment, de mikor ezt a várost és járást ismét a kínaiaknak engedték át, többségük inkább orosz alattvaló akart maradni és az Ili vidékének azon részén telepedett le, amely Oroszországnak jutott.[34]

JEGYZETEK:

[1] Ezt és a következő adatokat Grigoriev tudományos dolgozatából vettük, melyet Ritter Ost- oder Chinesisch-Turkestan című munkájának orosz fordításához csatolt.

[2] Edition Desmaisons, 39. l.

[3] Mind a két hegy neve el van torzítva, azonban még e hibás alakjában is sejtet egyet-mást. Így *buzluk* a. m. a jeges és határozottan jégmezőre vall, *uszkun* pedig, a török *ucskun*, azaz hegyszakadék, mélység szó kirgiz alakját gyanúttatja.

[4] *Il-Ilter* szó szerint annyi, mint a *nép vezére*, mint a fejedelemhez illő elnevezés; *Menkü-taj* annyi, mint *isteni nagybátyja*.

[5] *Köl-Irkint* nem értem. Hogyan jutott eszébe Klaprothnak itt e nevet olvasni: *Köklü* (v. ö. Sprache und Schrift der Uiguren), azt meg nem magyarázhatom magamnak.

[6] Abulghazi fejtegetését, mely szerint *Idi-Kut* annyit jelent, mint lelket adó, ebből: *ij*, küldeni, és *kut*, lélek, mindenesetre inkább fantasztikusnak, mint ésszerűnek mondhatni. Épp oly helytelen az, ha az idi-kut szót az özbég ireklik-kisi (nem irlik-kisi, ahogy Desmaisons fordítása 41. l. írja) szóval azonosítják, mivel ez utóbbinak jelentése egész egyszerűen ez:

az erős férfi. Idi-Kut tehát az arab [perzsa] صاحب دولت [száhib-i devlet] vagy a közép-ázsiai بدولت [bedevlet] az-az boldogságos rossz fordítása; ez alakok szintén fejedelmek címei (v. ö. Közép-ázsiai útleírásom 201. l.).

[7] Abulghazi kifejezését, *Irtis-togani*-t mind Klaproth, aki így fordította: *unter am Irtisch*, mind Desmaisons, aki így fordította: *du haut Irtiche*, félreértette.

[8] A szövegben پخته pakhta van, amit Desmaisons tévesen ezzel fordít: *laine*.

[9] V. ö. Zemlevjedjenie K. Rittera Vosztocsni ili Kitaiszki Turkesztan, írta. V. V. Grigoriev, a 79–193. l.

[10] Az id. h. 103. l.

[11] Cathay and the way thither I, XC.

[12] Menander következetesen így írja: Οὔγουρ [Ugur] holott Theophylactus és Jordanes így: Όγορ [Ogor].

[13] Ugyanígy van a dolog az ugyanazon időből való íróknál is, akiknél mindenütt csak a *turk* név fordul elő, de sohasem *ujgur*.

[14] V. ö. a تذکره بوغراخانی Tezkere-i Boghra-Kháni XII. kivonatát Shaw könyvében: Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan (Lahore 1875.) a 14. l.

[15] V. ö. Ujgur-t mint az özbégek egy alosztályának nevét.

[16] Yule, Cathay and the way thither C. 1.

[17] V. ö. Yule Cathay and the way thither 186. l

[18] A *hat város*-on ezeket értik: Kasgar, Jenghi-Hiszar, Jarkend, Khoten, Akszu és Kucsa. Újabb időben ez az elnevezés támadt: Jeti-Sehr, azaz *hét város*, minthogy az előbbiekhez még Kara-Sehr-t tették.

[19] Ez állandóság akkorra, hogy jelenleg, ámbár a törökség egyes tagjai óriási távolságban élnek egymástól, nem beszélhetünk egy közös nyelv gyermeknyelveiről, hanem csak nyelvjárásokról.

[20] V. ö. Uigurische Sprachmonumente 134. l.

[21] Grigoriev tehát határozottan téved, midőn azt állítja, (Kelet-Turkesztánról szóló már említett művének 346. lapján), hogy nem tudjuk, vajon fordítottak-e az ujgurok kínai műveket nyelvükre.

[22] Csin és Mácsin nevén a moszlim szerzők Kínát értik általában.

[23] D' Ohsson Historie des Mongols, I. 430–435.

[24] A Kudatku Bilikben a *tadzsik*, vagyis perzsa vagy iráni mint nemzeti külön elem mindig ellenébe van téve a *türknek*, vagyis töröknek.

[25] Report of a Mission to Yarkund in 1873, under Command of Sir Douglas Forsyth, C. C. B. S. K. C. B. Bengal Civil Service. With historical and geographical information regarding the Possessions of the Emir of Yarkund (Calcutta 1875,) 80. l.

[26] Ethnographische Uebersicht der Turkenstämme Sibiriens und der Mongolei (Leipzig 1883.) 19. l.

[27] Potanin, II. 12.

[28] V. ö. Kuropatkin, Kasgarija 27. l. és Forsyth, Report of a Mission to Yarkund, 94. l.

[29] V. ö. Reise in Mittel-Asien című munkámat, (Lipcse, 1965.) 148. l.

[30] V. ö. Report of a Mission to Yarkund 86. l.

[31] V. ö. Report of a Mission to Yarkund, 86. l.

[32] Report of a Mission to Yarkund 62. l.

[33] Radloff, Ethnographische Uebersicht, 18. l.

[34] N. N. Pantusov orosz utazó megígérte, hogy a tarandzsikat kimerítően leírja; hogy e leírása megjelent-e már vagy nem, azt nem tudom.

V. AZ ÖZBEGEK

Az özbeg név politikai, vagy – amint vesszük – szociális, de semmi esetre sem etnikai jelentésű. Közép-Ázsia, illetőleg a három kánság török eleme a XVI. század elején vette föl e nevet, mikor Sejbáni Mehemmed kán[CLIX],[1] a híres Abulkhair kán egyik unokája, a Jaxartes alsó folyása mellől egy török sereggel fölkerekedett, hogy a Timuridák uralmának a bukáshoz már közel álló épületét halomra rontsa. Sejbáni hadseregének legnagyobb kontingensét ugyanis olyan törökök szolgáltatták, akik az Aral-tó és Jajk között barangoltak és az Arany Horda kötelékéhez tartoztak, akiknél tudvalevőleg az «özbeg» név már nagyon régóta tiszteletben állott s az «iszlám szerint művelt» fogalom kifejezője volt; vagyis olyan törökök, akik eredetük szerint részint kazak-kirgizek és kara-kalpakok voltak, részint az Arany Horda tarka nomádelemeinek más töredékeihez tartoztak. Az özbeg név eredete azonnal világossá lesz előttünk, ha megemlítjük, hogy Özbeg kán – aki az 1340. évig uralkodott az Arany Horda fölött – az iszlám iránt való különös buzgalma által tűnt ki s hogy ő volt az, aki – hogy Abulghgazi kifejezésével éljek – «összes alattvalóit rávette az iszlám fölvételére s ennek következtében Dzsocsi népe, vagyis az Arany Horda törökjei, az Özbeg nevet vették föl».[2] Abulgazinak ezen szavaival más tudósítások is megegyeznek, így pl. Seref-Eddin Jezdi, Timur életírója, a kipcsak népet özbegnek[3] említi; de mi azt hisszük, hogy a térítés eredménye nem volt nagyon általános, mert azon vidéken a XVI. században bizonyosan volt sok nomád törzs, mely Ghajasz-Eddin Özbeg[CLX] (vagyis: Ö., a hit megmentője, amint magát nevezte) térítési buzgalmának ellenállt és nem tért át az iszlámra. Azok tehát, akik az Özbeg által terjesztett vallást fölvették, *özbegek*nek nevezték magukat, éppen úgy, mint a muzulmánok *mohamedánoknak* nevezik magukat[CLXI] s éppen úgy, mint Csagataj, Nogaj, Szel-

dzsuk és Oszmán követői fölvették a csagataj, nogaj, szeldzsuk és oszmanli nevet. Egyszóval özbegek alatt a XIV. és XV. században a mohamedán vallású törököket értették, a régi sámán hithez ragaszkodó törököktől való megkülönböztetés kedvéért, vagyis az olyan embereket, akik az új vallással egyszersmind a mohamedán erkölcsiséget is átvéve a türkliktől (törökség, erkölcsi durvaság) elfordulnak és a mohamedán-ázsiai civilizációnak Özbeg kán által egyengetett útjára léptek. Ilyen jelentése volt az özbeg névnek az Arany Hordánál s mint ilyen eljutott Közép-Ázsiába is, ahol természetesen elvesztette ezen kulturális értékét és mint a Volga és Jajk mellett lakó törzstestvérek és hitbeli társak gyűjtőneve használtatott, éppen úgy, mint a nogaj név, amellyel Közép-Ázsiában és Törökországban mindazon törököket jelölik, akik Oroszország alattvalói.[CLXII] Ami végre az özbeg szót illeti, megjegyezzük, hogy az *öz*[4] (valódi, tiszta, kitűnő) és *beg* (fejedelem, főnök) szókból van összetéve s így jelentése: egy valódi fejedelem. Továbbá ezen Özbeg, mint török szó, sokkal régibb keletű, mint eddigelé hitték; mert a magyarok közt s később még a XI. és XII. században is előfordul mint nemzetség- és személynév, amint az illető okmányokból kitűnik.[5] [CLXIII]

Miután már az özbeg névvel és jelentésével némileg tisztában vagyunk, először azt fogjuk kutatni, hogy mely török elemekből vagy nemzetségekből állottak azon özbegek, akik Sejbáni vezetése alatt, a XV. század vége felé, az Aral északi részéről és a Jaxartes alsó folyása mellől fölkerekedtek és Transonxania meghódítására indultak. Erre vonatkozólag ugyan nincsenek teljesen pozitív adataink, de mégis van bizonyos kiindulópont úgy a Berezin által kiadott és orosz fordítással ellátott «Sejbaniadá»-ban, mint a föntebb már említett eposzban, a «Sejbani-name»-ban. Az előbbi munka LIX. lapján azon hősöket találjuk megemlítve, akik az első harcban kitüntették magukat; ezek a következők: Sejkh Murid a *Madzsar*[6] nemzetségből, Ali Merdan az *Ujgur* nemzetségből, Miszri Ali a *Kungrat* nemzetségből,

Bek-Ata, a *Szalur-Kazak*[7] nemzetségből stb.; míg más helyeken a *Dürmen, Jamalik, Otadzsi, Kiat* és *Najman* nemzetségek mint olyanok vannak fölemlítve, amelyek Sejbáni Mehemmed kánhoz csatlakoztak s a közös özbeg név alatt a kánságok meghódításában részt vettek. Ami pedig Sejbáni segédcsapatainak geográfiai elterjedését illeti, azt tapasztaljuk, hogy az egyik a pusztaság északi részéről, másik Khataiból, vagyis kínai területről, másik ismét Csimbajból, vagyis az Oxus-deltától (hol ma a kara-kalpakok laknak) jött s eszerint a törökséglakta terület legkülönbözőbb részeiből való emberk voltak vezérlete alatt. – A második forrást, nevezetesen a Sejbani-name-t véve szemügyre, az 54. énekben,[8] ott, ahol Sejbáninak, Fergána északi részén, a mongolok ellen viselt hadjáratáról van szó, a *Szihiut (?), Kijat, Kungrat, Borkut, Mankit, Najman, Dürmen, Usun, Kuscsu, Dselair, Karlik, Szolduz, Nökűz, Tatar* nemzetség-neveket találjuk, melyek ma kirgizek, kara-kalpakok, turkománok és özbegek közt fordulnak elő, tehát különböző eredetekre utalnak; s minthogy ezek mellett még egy speciális *kazak-ili*-ről (azaz: kirgiz nép) is van említés, ezalatt csak a szabad, semmi felsőbbségnek nem hódoló pusztai lakókat kell értenünk, olyan forma népet, amilyen a perzsák *szergerde*-je,[9] vagy az oszmánok *basi-bozuk*-ja.[10] Mindebből tehát azt látjuk, hogy azon török elemek, melyek Sejbánival a déli tartományok ellen nyomultak, Transoxania északi és keleti részén elterülő nomádvilágban legkülönbözőbb törzseiből voltak szedve s az *özbeg* gyűjtőnevet azért vették föl, mert a vezérlő elem a politikai és társadalmi özbeg nevet viselte.

Tehát ezen özbegek és összes párthíveik voltak azok, akik a XVI. század elején az Oxus melléki tartományokban letelepedtek s ezeknek az ott már megtelepülve élő törökökkel való vegyüléséből állottak elő Közép-Ázsia mai özbegjei. Hogy a Közép-Ázsiában részint egészen, részint félig megtelepült törökök a nagy török-tatár népnek mely töredékéhez tartoztak, nagyon nehéz volna meghatározni,

annyi azonban kétségtelen, hogy ott emlékezetet meghaladó idők óta laktak. A közép-ázsiai városok őslakói mindenesetre iráni eredetűek, amint ez a legrégibb városok nomenclaturájából látható; de éppen olyan bizonyos az is, hogy jóval a történelmi korszak előtt egyes török törzsek felhagytak a vándorélettel s az iráni lakosság között letelepedtek, amint ez szintén kitűnik egyes, már az ókorban ismeretes helynek török hangzású és jelentésű nevéből, amilyen például *Bejkend* (a bej városa), *Talasz*[11] (rablás), *Csacs*[12] [CLXIV] (haj) stb. Ezalatt természetesen csak gyér és kisebb mérvű letelepedéseket kell érteni; s mivel a költözködés északkeletről délnyugat irányban történt, minden valószínűség amellett szól, hogy először a Jaxartes alsó és középső folyását s csak azután az Oxus jobb partját[13] keresték föl a török beköltözködők. Ezen fontos etnológiai viszonynak legelső históriai tanúságát az araboknál találjuk, akik harcaik alkalmával mindjárt az Oxus jobb partján törökökre bukkantak, a megtelepült lakosságnak tulajdonképpen való nemzetiségéről azonban elfelejtettek értesíteni bennünket. Úgy látszik, hogy ez utóbbiaknak a Szamanidák[CLXV] alatt túlnyomólag iráni jellegük volt, amit azonban Kur kán[CLXVI] hódításainak erre következő korszakában s még inkább a Horezmidák uralma idején nem lehet állítani; mert úgy az előbbi, mint ez utóbbiak leginkább török seregeken építették föl hatalmukat, valószínű tehát, hogy ezeknek soraiból – az állandó életmód kényelmeitől csábíttatva – nagyon sokan letelepedtek. A török népelem első nagyobb és jelentékenyebb hatását mindamellett csak a mongolok betörése alatt és után érezte a közép-ázsiai művelt világ. Azon időben, név szerint a Csagatajidák uralkodása alatt, úgyszólván a haláldöfést kapta a leginkább földművelésből, iparból és kereskedésből élő iráni lakosság; a törökség mindenütt fölülkerekedett s mikor Timur, a XIV. század második felében, föllépett az utolsó Csagatajidák ellen, ez az akkor már Transoxaniában uralkodó törökségnek harca volt a mongolok hatalma ellen s

ez időben már nemcsak a Jaxartes, Zerefsán és Oxus mellett, hanem a délen fekvő Kes vidékén is a török lakosság volt túlnyomó számú.

A mindenünnen összesereglett török elem a *csagataj* nevet vette föl, mint politikai jelentőségű és tiszteleti címet s még ma is van az özbegek közt egy nemzetség, mely *csagataj*nak nevezi magát s melynek tekintélye még mindig olyan nagy, hogy új fejedelem trónra lépése alkalmával ezen törzsnek ak-szakal-jai emelik föl fehér nemezen az újonnan választott fejedelmet. A Csagataj, mint politikai név, a mongolok uralma alatt éppen olyan jelentésű volt, mint az Özbeg a Sejbánidák korában, s *Csagataj* alatt azon időben már a törökséget és Közép-Ázsia kiművelt török nyelvét értették, mely utóbbi az Oxus bal partján is messze elterjedt s Timur egyik unokájának uralkodása idején megtörtént, hogy Heratban, Horaszán[CLXVII] akkori fővárosában, egy szép szellemű török író, Mir Ali Sir Nevaí[CLXVIII],[14] szellemi harcot mert indítani az ott virágzó perzsa kultúra ellen.

Nem lehet tehát üres spekuláció eredményének tartani azon föltevésünket, hogy az özbegek, Közép-Ázsiában való megjelenésük idején, már mindenütt erősen képviselt török lakosságot találtak, olyan törököket, akik – mint maguk az özbegek is – a legkülönbözőbb nemzetségekhez tartoztak, mert, amint tudjuk, a Köreken, Bajkara, Kipcsak, Dürmen, Najman stb. törzsektől származtak, s akik természetesen úgy az árja bennszülöttekkel való vegyülés, mint az életmód megváltoztatása következtében jelentékeny etnikai amalgamizációnak voltak kitéve. Fizikai jellegük tekintetében tehát különböztek a török és mongol népelemekből álló özbegektől s mivel ezenfelül Khoraszan és Transoxania iráni műveltségének századokon át tartó hatása következtében az északról betörő nyers és durva törzstestvéreiket szellemi tekintetben nagyon felülmúlták, egészen természetesnek látszik, hogy Sejbáni embereit meztelen barbároknak híresztelték és az akkori kultúra vad pusztítóinak tekintették.[15] De ez természetesen csak addig tar-

tott, amíg Sejbáni, mint a Timuridák legyőzője, megalapította hatalmát Közép-Ázsiában; mert amily mértékben kedvezett a szerencse fegyvereinek, olyan mértékben nőtt követőinek száma is a törökök közt; az a választófal, amit még Baber-nél is találunk, a három nemzetiség, t. i. *mongol* (mongol), *török* (a kánságokban lakó törökök) és *özbeg* (a Jaxartestől északra tanyázó törökök) között, lassankint eltűnt s ez utóbbi nevet – mely eleinte egy politikai párt elnevezése vala – Sejbáninak mindinkább szaporodó hívei fölvették etnikai nevük gyanánt. Így látjuk pl., hogy egy hívai töröknek, a költő Mehemmed Szalih hercegnek – aki Sejbánihoz csatlakozott – szemére hányták, hogy özbeggé lett; és amit Mehemmed Szalih tett, úgy látszik, hogy rajta kívül még sokan megtették.[16] E név elfogadása tehát Transoxania töröksége részéről csak lassankint történt meg s a XVI. századtól egész mai napig a három kánságnak csak azon törökjeinél volt etnikai jelentőségű, akik – tádzsik, szárt és kirgiz vérrel kevésbé vegyülve – tudatában voltak annak, hogy a többi elemek fölött uralkodói szerepet visznek. Legtisztább özbegek vannak tehát Hívában, Majmenében és Sehri-Szebz-ben, míg a buharai s még inkább a kokandi özbegek távolról sem ilyen tisztavérűek. Buharában az özbeg népelem nem annyira a kánság északi, mint inkább déli részén s általában inkább a falvakban, mintsem városokban van képviselve. Az Oxus bal partján tulajdonképpen az Astarhánidák[CLXIX] idejében kerültek az özbegek, de az afgánokkal folytatott örökös háborúskodás következtében nagyon leapadt a számuk.

Azt hisszük, hogy a most elmondottakban eléggé megvilágosítottuk az özbegek etnológiai viszonyát s fölvételünk helyességének legelső bizonyítékául azon nagy eltérés szolgál, amelyet e nép *fő- és alosztályai*-nál tapasztalunk. Burnes[17] az özbegeknek 32 nemzetségét hallotta említtetni s nekem is ennyit mondottak a legkülönbözőbb vidékeken tett kérdezősködésemre.[18] Khanikoff egy keleti forrás alapján 9 fő- és temérdek sok alosztályt említ;[19] míg

Kharoskhin[20] 92 törzset hoz föl, de tévesen, mert ő az özbeg gyűjtőnévvel jelöli a nogajiakat, kirgizeket, turkománokat is. Már egyedül az adatok különbözősége is elég arra, hogy meggyőzzön bennünket azon nehézségről, mellyel az özbegek kláni viszonyának pontos meghatározása össze van kötve; *mert itt a törökségnek minden töredékénél előforduló törzs- és nemzetségnév képviselve van* s mert általában a genetikai viszony könnyen változó természeténél fogva reménytelen fáradság volna a törökség etnológiájának e homályos pontját felderíteni igyekezni. Tehát e homályos pontot egészen mellőzve s a történelmi alapra támaszkodó tények után ítélve e népnek csak azon töredékét tekintjük valódi özbegeknek, akik Sejbáni föllépése óta az utolsó három század alatt, mint özbegek a buharai és hívai kánságban s Belkhben történeti szerepet játszottak s mint ilyenek ezen eredetileg politikai jelentőségű nevet még ma is viselik etnikai név gyanánt. E szempontból tulajdonképpen való özbegeknek tekinthetjük Híva, Buhara s az Oxus bal partjának részint egészen, részint félig megtelepült török lakosságát, amelynek geográfiai elterjedéséről a következőket említhetjük. Híva lakossága az Oxus bal partján – a turkománok és a városokban lakó szártok[CLXX] kivételével – általában özbeg. Buharában a Zerefsán mindkét partján, valamint a déli és nyugati kerületekben is, özbegekből áll a túlnyomólag földműveléssel foglalkozó lakosság. Hasonlót mondhatunk a Buharához tartozó Sehri-Szebz-ről, valamint az afgán felsőbbség alatt álló özbegekről is, akik Kunduz, Khulm, Akcse, Siborgan, Andkhuj és Mejmene városokban laknak. Itt és ott egyes törzsek nagyobb, mások pedig kisebb számban vannak képviselve, pl. a *Kungrat, Ujgur, Kipcsak, Nököz, Acsmajli* stb. törzsek legszámosabbak Hívában, a *Kenegöz* Sehri-Szebz-ben, a *Ming* Mejmenében, s a *Najman* Karsiban; ez azonban nem zárja ki azon lehetőséget, hogy e törzsek egyes ágai vagy családjai a legkülönbözőbb helyeken is elő ne forduljanak. De ily esetben a közös törzs kötelék-

nek távolról sincs az a jelentősége, ami pl. a turkománoknál és kirgizeknél; mert azt tapasztaltam, hogy a hívai Kungrat-özbeg nagyon közönyös a közelebbi rokonság irányában.

Ezen egyébiránt nem kell csodálkoznunk. Az éghajlat, a talajviszonyok, a szokások különbsége és főleg az özbegekbe átment tádzsik, szárt, perzsa és afgán vérnek mennyisége különböző tipikus sajátságok bélyegét nyomta az özbegekre, minélfogva csaknem lehetetlen, hogy speciális *özbeg típus*-ról beszéljünk. Ha az özbegek leírását Híván kezdjük, azonnal észrevesszük, hogy az Oxus alsó folyásánál lakó özbeg különbözik némileg a Zerefsán mellett és az Oxus bal oldalán élő törzstestvérétől. Középtermetű, de magasabb, mint a kirgiz s teltebb, zömökebb a turkománnál, csakhogy nem olyan magas és erős testalkatú, mint a karakalpak. A hívai özbeg feje ovális alakú, szemei hosszúkás metszetűek, orra legtöbbször vastag, szája nagy, álla gömbölyű, pofacsontjai nem nagyon kiállók s bőre színe sokkal fehérebb, mint a tádzsikoké; haja és szőre sűrűbb növésű, mint a turkománé s ebben a barna szín a túlnyomó. Ellenben a buharai özbeg már pregnáns nyomait viseli az árja bennszülöttekkel történt gyakori és intenzív vérvegyülésnek, mert ennél a bőr és szőrzet színe sokkal gyakrabban fekete, mint a hívaiaknál; míg a kokandi özbegek már alig különböznek az ott lakó szártoktól. A legújabb etnográfiai kutatás szerint[21] az özbeg «középtermetű, sovány, vagy kivételesen nagyon kövér, bőre sima, melynek sárga alapszíne nagyon megbarnult, haja fekete, vörös és csak ritkán gesztenyeszínű,[22] szakálla gyér és fekete, néha szürke is, orra rövid és egyenes, ajkai vastagok és kifelé fordultak, fogai fehérek és hibátlanok, homloka egyenes és boltozott, az orr és az arc közötti vágás nem nagyon mély, szemöldökei ívhajlásúak, de nem sűrűek, szája nagy, álla tömör, pofacsontjai kiállóak, kezei és lábai kicsinyek s testalkata általában inkább gyönge, mint erős». Ez az özbegek leírása a szaktudomány szempontjából, de

hogy mennyire engedhető meg ennek általánosítása, az még nyílt kérdés, én legalább, a közép-ázsiai özbegek típusának különbségét tekintve, ilyen általánosítást nem fogadhatok el föltétlenül.[23]

Életmódjukat tekintve az özbegek részint letelepültek, részint félnomádok. Az előbbiek – akik leginkább a kánságokban találhatók – csaknem kizárólag földműveléssel foglalkoznak s csak rendkívül ritkán kereskedéssel vagy iparral. Ezen osztály különösen nagy számban a Zerefsán és Kaska folyó mentében s főleg az Oxus bal partján, Hívában lakik, hol az özbeg a mezei munkásnak valódi mintaképe. A talaj öntözésének ügyes mesterségét alaposan eltanulta a már egészen kipusztult iráni bennszülöttektől s e foglalkozást szeretettel és nagy buzgalommal űzi. Ámbár munkájában perzsa rabszolgák segítik, mégis legtöbb esetben saját maga műveli a földjét s aki látja ezen egyszerű és becsületes mezei embert a primitív szerkezetű eke után ballagni, csak nehezen tudja elhitetni magával, hogy ez tulajdonképpen Közép-Ázsia meghódítója és uralkodója. Pedig csakugyan az egész a mai napig; mert ez az eke után ballagó özbeg szükség esetén a ló hátán terem s a harcmezőn is kitünteti magát. Az arisztokrácia – címe szerint «hivatalnok-arisztokrácia», mely a *szpahi*[24] nevet viseli – a kán seregéhez csatolandó katonaságot *(nöker)* tulajdonképpen ezen falusi özbegek soraiból állítja ki, kik a katonai szolgálatot a nekik művelésre átadott földnek haszonbére fejében tartoznak teljesíteni s akik a századok óta folytatott letelepült életmód dacára előbbi nomád életüknek oly sok fény- és árnyoldalait mindeddig meg tudták őrizni. Tehát az özbeg a tulajdonképpen való *natio militans* Hívában, Buharában s az Oxus bal partján, mely utóbbi helyen a sokkal harciasabb afgánok nagyon meggyöngítették ugyan, de egészen megtörni nem voltak képesek.

A kereskedésre[25] alkalmatlan levén s az ipar iránt sem nagy hajlamot mutatván, még most is sokkal jobban szeret az özbeg a szabad természetben, külön szállásokon ta-

nyázni, úgy hogy a magas fallal körülvett udvaron szellőjárta nemezsátort üt fel s ezt még télen is többre becsüli a szilárd épületnél *(tim)*. Természetesen legjobban ínyére lenne a nomád élet a maga korlátlan szabadságával, csakhogy hiányzik az ehhez szükséges nagy térség s azonkívül az ilyen élet folytatásában gátolja társadalmi állása is. Az egészen nomád özbegek száma tehát nagyon csekély. Néhány száz sátorra való ember barangol közülük Hodzsend és Dzsizzak között, más rész pedig Karsi és Kerki közt, de a nomád özbegek legnagyobb számban az Oxus bal partján, a mai afgán Turkesztán területén találhatók. A félnomádok száma már jelentékenyebb; mert az ilyen életmód folytatása minden özbegnél előfordul s minden özbeg kész arra, hogy nyáron át a szabadban lakjék nyájaival, ha elegendő legelőhely áll rendelkezésére s ha aratás vagy más mezei munka nem tartóztatja vissza; egyszóval azon mondás: hogy a kánságokban csak tanyáznak, sokkal jobban alkalmazható reájuk, mint az európai törökökre. Mindenesetre kétségen kívül áll, hogy ez az állapot, a legújabb időben beállott politikai változásokat tekintve, nem tarthat sokáig, s hogy az özbegek, akik az orosz hódítások következtében immár elveszítették hatalmi állásukat és társadalmi befolyásukat, békeszerető alattvalókká lesznek s végre, mint a kazáni és asztrakáni tatárok, földművelésre vagy más békés foglalkozásra adják magukat.

E föltétel mellett legékesebben szól az *özbegek jelleme*, melynek alapvonásai – a politikai események különbözősége és azon etnikai alkatrészek dacára, melyekből alakultak az özbegek – mindenütt meglehetősen egyformák. E népnek erkölcsi fényoldalaihoz tartozik mindenelőtt az igazlelkűség, férfiasság és komolyság, amely valódi török erények legjobban ott tűnnek szemünkbe, hol e nép az árják követlen szomszédságában él s ahol mind a kettőnek sorsa legszorosabban össze van kötve a hasonló politikai és szociális föltételek következtében. A gyakran komorságig hallgatag és nehézkes özbeg úgy tűnik fel tádzsik és

szárt szomszédja mellett, mint a már előrehaladott korban levő férfi a könnyelmű s víg életű ifjú mellett. Az ő szemében éppen oly lealázó és szégyenletes a gyors testmozgás, a futás és ugrálás, mint ahogy a tagoknak szerfölött nehézkes mozdulata, az örökké komoly arcvonás és a szoboréhoz hasonló tekintet az ő felfogása szerint az illendőség és méltóság tulajdonságaihoz tartozik. A test nehézkességével tökéletesen összhangban van a szellemi nehézkesség is; több perc múlik el, míg a lassan kigondolt szót kiereszti száján s míg az özbeg kimond egy szót, addig a szárt vagy tádzsik több mondatot elhadar. Nagyon természetes tehát, ha az özbeget emezek mindig rászedik s ha ő az árja fajnak ezen képviselőit lenézi. A tádzsik szavának és a kígyó bőrének simasága az özbegre nézve azonos fogalmak s ő mind a kettőtől egyformán fél. E földi életben való tökéletességnek ideálja őelőtte a rettenthetetlen harcos, a bátor és hű férfi, aki őszintén beszél és őszintén cselekszik, de a tádzsik és szárt – úgy véli –, akár *kaszib* (mesterember), akár *szaudakar* (kereskedő) legyen, természeténél fogva mélyen alatta áll ez ideális képnek. Sőt a papságot is csak az isten által őneki rendelt szolgáknak és tanácsadóknak tekinti a különben jámbor özbeg; mert hogy milyen kevésre becsüli a mollát, a következő közmondásból legjobban kitűnik:

Iki molla bir kisi,
Bir molla khatun kisi!
(Két molla tesz *egy* embert,
Egy molla csak annyi, mint *egy asszony.)*

E felfogással összhangzólag csakugyan azt találjuk, hogy az özbeg sohasem tűnt ki a szellemi munkásság terén. Közép-Ázsia költői, tudósai és művészei a múltban leginkább árja eredetűek voltak s ha találkoztak olyan törökök, akik az irodalom terén kitűntek, ezek kevés kivétellel olyan törökök voltak, akik Horaszánban, úgyszólván, perzsa tudó-

sok társaságában éltek.[26] Sőt Hívában a magasabb hivatalokat is nagyon gyakran szártok vagy előbbi perzsa rabszolgák töltik be, míg a lassú gondolkozású özbeg legföljebb valamely lovas csapat élén szolgálja fejedelmét. Éppen ilyen természetű tapasztalatokat szereztem annak idején a hívai és buharai kollégiumok számos tanulóinak szellemi képességére vonatkozólag, amennyiben az özbeg nemzetiségű tálibokat[CLXXI], vagy dajimollákat[27] (teológusok) a szárt eredetűek mindig fölülmúlják, míg ez utóbbiakat ismét csak a hindosztani mohamedán ifjak szárnyalják túl. Alig szükséges kiemelnünk, hogy e hátrány valódi oka nem annyira a fizikai tulajdonságokban, mint inkább azon hivatásban és társadalmi szerepben rejlik, ami az özbegeknek Közép-Ázsia történetében osztályrészül jutott. E nép ugyanis – mint ezt általában a törökségnél látjuk – a föld megvédelmezését vállalta magára – mely szerepre a bennszülött árják sohasem mutattak sem kedvet, sem elegendő képességet – s így, mint a harcok embere, nem szentelhette életét a békés foglalkozásokra s a tudomány és művészetek ápolására.

E hiány pótlása fejében más oldalról az özbeg a patriarchális életnek oly sok szép vonását megőrizte. Így az özbegek családi viszonyait valódi mintaképnek tarthatjuk. A többnejűség csak a magasabb körökben s itt is inkább Buharában és Kokandban, mintsem Hívában fordul elő. Az özbeg sokkal jobban bánik nejével, mint a tádzsik és szárt és semmi sem lehet meghatóbb, mint az a mély tisztelet és nagy figyelem, mellyel a gyermekek viselik magukat – még előrehaladott korukban is – szülőik iránt. Még a harminc- és negyvenéves fiú is megijed atyjának egy tekintetétől és sohasem bátorodik ennek jelenlétében pipázni, vagy leülni és előbb szólni, mint apja.[28] Ami a női nemmel való érintkezést illeti, az iszlám ugyan már itt is meghonosította a természetellenes törvények sok pontját, de a magánéletben, vagyis intra muros, még mindig a primitív nomád életmód szokásai és szabályai az irányadók, sőt a *bigé*[CLXXII] (a

ház asszonya) sokkal szabadabban viseli magát és nincs annyira korlátozva semmi tekintetben, mint a matróna a pusztaságon, vagy a khanim[CLXXIII] Konstantinápolyban. Már századok múltak el, mióta az özbeg letelepedett az iráni-mohamedán műveltség körén belül, s mindennek dacára ez utóbbi kevés befolyást tudott gyakorolni társadalmi életének lényegére.

Az özbegek etnológiai viszonyaira nézve nem kevesebb fontosságú momentum az általuk beszélt török dialektus, melyet rendesen *csagataj*, vagy özbeg nyelvjárásnak nevezünk. A csagataj elnevezés onnan származik, hogy a mongolok uralma alatt egész Közép-Ázsiát, Buharától fogva Almalikon túl –, amely terület Dzsingisz kán egyik fiának, *Csagataj* hercegnek jutott örökségül – csagataj-birodalomnak s az ebben beszélt török nyelvet csagataj-nyelvnek nevezték.[29] A közép-ázsiai török nyelvjárásnak ez elnevezése fennmaradt a Timuridák alatt is, s minthogy akkor Perzsiában és egész nyugati Ázsiában e nevet használták, eljutott hozzánk is Európába s így még ma is *csagataj*-nak nevezzük a kánságok török nyelvét, ami tulajdonképpen csak azon korszak nyelvemlékeire illik, mert Közép-Ázsia mai török nyelvét igazság szerint *özbeg*-nek kellene nevezünk. Nyelvészeti szempontból véve a dolgot, az özbeg nyelv először is bizonyos alaktani sajátságokban különbözik a csagatajtól: így pl. az előbbi az *up, üp* végű gerundialis formát használja amannak *mis* képzőjű részesülő múltja helyett. A jelentő mód múlt idejét az özbeg *gan–gen*, vagy *up-üp*-pel, a csagataj ellenben *mis*-el képezi; amabban a *csak-csek* képzős futurum már ismeretlen; a számnevek képzésében az özbeg a hetes rendszert követi; amennyiben a 8-at 10–2, a 9-et 10–1 kifejezéssel írja körül[CLXXIV],[30] míg a csagataj e két számot éppen úgy fejezi ki, mint az ujgur, t. i. 8 a. m. *szekiz*, 9 a. m. *tokuz;* a sziszegő hangon végződő névszók accusativusa az özbegben *ti*[CLXXV], a csagatajban ellenben *ni* stb. Végre a szókincsben is vehetünk észre jelentékeny különbséget, mert a mai özbegben sok olyan szó van, amely a tulajdonképp való csagatajban,

Nevai stb. munkáiban nem fordul elő, de amely a kirgizek nyelvjárásában legtöbb esetben föltalálható. – Nem lehet észre nem venni, hogy a kánságok mai nyelve egyes árnyalatokat mutat föl, s hogy a hívai dialektus érdemli meg legjobban az özbeg nevet; de egészben véve az özbeg nem egyéb, mint a csagatajba beoltott nyelvjárás, amennyiben az északról benyomult új elemek a már meglevő török dialektushoz új nyelvanyagot szolgáltattak. S ez a processzus csak ismétlése az előbbi századokban végbement dialektus-vegyülésnek; mert a török nyelv – mint már föntebb említők – jóval előbb a történelmi korszaknál, ismeretes volt a közép-ázsiai városokban, mégpedig olyan török nyelv volt ez, melynek alapanyaga nem északról, hanem keletről való, vagyis az ókori ujgurral, nem pedig a kirgizzel áll legközelebbi rokonságban; minélfogva határozottan lehet állítani, hogy *Közép-Ázsiának legrégibb letelepült törökjei keletről jöttek s ezekhez később az északról és északkeletről érkező bevándorlók csatlakoztak, akiknek nyelve és szokása az ott talált török testvérekéhez hasonulván, ezek együtt alkották meg lassankint a mai török etnoszt.* E ténynek legjobb bizonyítéka Közép-Ázsia mai török nyelve, s ezért emeltük ki különösen e momentumnak etnológiai fontosságát.

Ami az özbegek *irodalmát* illeti, könnyen érthető, hogy ez a perzsa műveltség segélyével gazdagított csagataj irodalommal, egy Nevai, Baber[CLXXVI] és mások produktumaival szemben alig érdemel említést. Minthogy e tárgyról már egy korábbi munkámban[31] részletesen beszéltem, most csak röviden említem meg a nem szakszerűen nyelvész olvasónak, hogy Közép-Ázsiának özbeg, vagyis modern török irodalma alapjában véve népirodalom, amely távolról sem versenyezhet Közép-Ázsiának sokkal magasabban álló perzsa irodalmával. Leggazdagabb a vallásos és lovagi elbeszélések műfaja, melyeknek tárgyai részint mohamedán legendákból, részint a nomádok, jelesen a kirgizek népköltészetéből vannak véve, mely utóbbiakat aztán a

kánságok finomabb ízléséhez alkalmazzák. A históriai munkákat, kevés kivétellel, a hívai fejedelem rendeletéből írott annalisok, perzsából vagy arabból eszközölt fordítások képezik s ezek is csak nagyon szűk körben, a műveltebb özbegeknél találhatók. Más közhasznú, vallásos és erkölcsi tartalmú munkákról szintígy nyilatkozhatunk s mivel itt is, mint mindenütt, csak az anyagi jólét védelme alatt virágzik a szellemi élet, könnyen érthető, ha a jelen században gyorsan hanyatlik az irodalom s az özbeg múzsa ma már egészen meddővé lett. Általában főleg Híva volt az, mely az özbeg irodalmi termékek által eleitől fogva kitűnt, mert Buharában – amely mindig magasabb szellemi nívón állott – a perzsa nyelv gyakorolt fölényt, amit többé-kevésbé Kokandról is lehet állítani, mert mind a két városnak művelt özbegjei értik a perzsa nyelvet, amit a hívaiakról egyáltalában nem lehet mondani.

Azon irodalmi termékek, melyek a három kánság összes özbeg lakosának közös szellemi vagyonát képezik, a verses legendákon kívül csak azon lírai költeményekből állnak, melyek leginkább a két utolsó századból erednek[32] s mindezek úgy az egyszerű észjárás, mint a tiszta özbeg – s nem csagataj – nyelvanyag dolgában egészen a mai özbegek értelméhez és ízléséhez vannak szabva, amit egy Nevai-nak remek kompozícióiról alig mondhatnánk. A lírai termékek közül bemutatok néhány példát «Tschagataische Sprachstudien» című munkámból (136–143. l.):

1. Az élet mulandósága

Hiába építesz várat és palotát e földön, mert utoljára is romba dől s úgy is építeni nem érdemes.

Éjjel-nappal gyötörni a szegény utast, folyvást munkálni és fáradni, bizony nem érdemes.

Barátaim, múló javakért e silány földön egymást gyötreni és búsítani, bizony nem érdemes.

A hiúságnak és szenvedélynek hódolni, a betegeket és gyöngéket bántani, bizony nem érdemes.

Az iszlám országait pusztítani s halálhozó kardot rántani, bizony nem érdemes.

Mollát, hodzsát s a világot adózással, ezer búval-bajjal kínozni, bizony nem érdemes.

Törököket, tádzsikokat, özbegeket s nomádokat búsítani, éjjel-nappal zajongásban ide-oda futkosni, bizony nem érdemes.

Te is, Allah Jar! Miként szenvedhetsz még e világon? Gyötröd te is magadat csak azért, hogy végre elpusztulj s bizony ez nem érdemes.

2. A csók

Kedvesemhez indultam egy este, szép csöndesen lépdeltem. Édes álomban találtam őt s megöleltem szép csendesen.

Egy csókot loptam ajkairól s megörvendeztettem azzal szívemet. Átöleltem karcsú derekát s újra megcsókoltam szép csendesen.

«Adj egy csókot» így szólék. «Nem szégyelled-e magad?» felelé ő «eredj vissza oda, ahonnan jöttél, szép csendesen».

Makacskodni akartam én s nem mentem el. De ő karomon fogott s elküldött. Végre mit tehettem egyebet: tovább sompolyogtam szép csendesen.

Elmentem, de nem tartóztathattam vissza magamat s visszajövén így szóltam: «Óh, kegyetlen! Csak egy csókot adj, szép csendesen».

Vadul tőrt ragadott és engem megsebzett vele. Láttam, hogy igazságtalanul bánik velem s eltávozám szép csendesen.

Revnák így szól: «Bohósággal van a világ tele, ne gáncsoljon hát ezért engem senki, hanem olvassa el szép csendesen».

3. Szerelmi bú

Lelkemet tűzláng emészti s mégsem jő az én barátném. Mit mondok: barátném? Szívem szerelme nem jő.

Bensőmet már hamuvá égette e ciprusalakúért lángoló szerelmem. De ő kegyetlen s rám soha nem gondol.

Az ő hajfürtjeiről álmodom én s mélyen elbúsulva ébredek föl s mégsem bírom megmenteni szívemet e fürtök szálaitól.

Lejla és Medsnun is tőlem tanulnak szeretni, csak ő, a drága kedves, nem ügyel szerelmemre.

Ó, bolond Mesref! élted nemsokára véget ér, de ő, a gondatlanul csapongó, mégsem törődik veled.

4. Tavaszi ünnep

Eljött a Noruz, rózsaággyá változott ma az egész világ.
A rózsa nyílik s panaszos dalt énekel hozzá a fülemüle.
A kedvnek és gyönyörnek ideje van ma,
Mindenkinek öröme és elragadtatása van ma,
Különösen a szerelmesekre alkalmas idő van ma.
Díszben és pompában megjelennek a rózsaarcú kedvesek,
Tarka színekbe, fehér, vörös és aranyszínű ruhákba öltözve,
Úgy hogy szépségük fényétől tulipánágyhoz hasonlít az egész világ.
Végtelen nagy az én szerelmi fájdalmam, megrészegedtem és eszmélet nélkül vagyok,
Ó, ne ítéljetek meg, hiszen a szerelmesek mind gyönyörittasok ma.
A Noruz bekövetkeztekor előjönnek a rózsaarcúak,
A rubinpiros ajkúak és a cukorédességű szavúak.
S ha e ciprustermetű karcsúak föllebbentik fátyolukat,
Ezreket ölnek meg a vért szomjazó szempillák,
Csoda-e tehát, ha a szerelmes föláldozza ma magát kedveséért?
Sétálni mennek a díszben ragyogók,
Szemöldöküket be van festve, kezük és arcuk rózsaillatba mártva,
Némelyik fátyolos, némelyiknek arca egészen szabad;
Melyiket magasztaljam közülük, hiszen mind a ragyogó holdhoz hasonlók,
És Sejdai-t egészen elkábította szépségük és öltözetük pompája.

5. A hét napjai

Az ünnep estéjén találkoztam a ciprushoz hasonló kedvessel. Megzavart ez engem s ámolygóvá lettem.

Vasárnap eszem megzavarodott s gondolat nélkül rogytam össze, mert az ő arcát láttam s azt hittem, hogy az a ragyogó hold.

Hétfőn végre elmondtam szívem titkát annak, kinek szemei nárciszok, orcái rózsák s szemöldökei hatalmas ívek.

Kedden vadásszá lettem s kimentem a mezőre. De zsákmánya lettem az örökké kegyetlennek.

Szerdán a mezőn járt kedvesem. A csalogány látta az ő arcát s panaszos dalt mondott.

Csütörtökön így szóltam kedvesemhez: «Ó, hallgasd meg tanácsomat; rejtsd el titkodat a jó és rossz világ előtt».

Végre Pénteken meglátta Neszími az ő egész szépségét s megtelt az ő rózsaajkai serbetjéből.

A nyelv és irodalom tárgyalása után áttérhetünk immár az erkölcsi élet rajzolására, előbb azonban az özbegek számával jöjjünk tisztába s a statisztikai adatok hiányában legalább megközelítő fogalmat szerezzünk erről is. Biztos adataink az özbegek által lakott közép-ázsiai területnek csak azon részéről vannak, amely orosz uralom alatt áll s ezalatt az egykori Kokandot, a Szir-Darja-területet, a zerefsáni és amu-darjai kerületet értjük, hol Kosztenko legújabb adatai szerint 201 972 lélek lakik.[33] Tekintve, hogy a statisztikai adatok szerint magára a zerefsáni területre 140 154 özbeg jut, Buharának több mint 2.000 000-ra becsült lélekszámát nem tarthatjuk fölötte magasnak, s minthogy ezen számba a Karategin, Rosan, Vakhan és Signan perzsául beszélő hegyi lakói is bele vannak foglalva, azt hiszem, hogy a buharai fejedelemséghez tartozó özbegek számát legalábbis *egymillióra* becsülhetjük. Ha ehhez még hozzáadjuk a 700 000 hívai özbeget és az afgán felsőség alatt álló özbegeknek bizonyosan több mint 200 000-re menő számát, bátran föltehetjük, hogy e népnek összes száma 2.000 000.

Az özbegek *erkölcsi életére* vonatkozólag mindenelőtt azt jegyezzük meg, hogy ebben, a három kánságra gyakorolt különböző művelődési hatások következtében, egységes formáról alig lehet szó; mert a pusztaságról hozott eredeti szokások és erkölcsök, a letelepedés idejének hosszabb vagy rövidebb volta és a letelepülteknek kisebb vagy na-

gyobb száma szerint, lassankint átalakultak. Ebből kifolyólag az Oxus alsó folyásánál és bal partján, meg Sehri-Szebzben lakó özbegek sokkal több nyomát megőrizték a régi török erkölcsöknek, mint Buharában, Kokandban és keleti Turkesztánban lakó törzstestvéreik. Ezt általában el lehet mondani, de másrészt azt sem lehet tagadni, hogy ennek dacára az özbegek erkölcsi életén mindenütt nagyon észrevehető az idegen kultúra hatása, s hogy még a hívai özbeg is – aki pedig legeredetibb és legigazabb képviselője törzsének – sok szokást vett föl, melyek a régi khvarezmi parszi-kultúrának korából erednek. E tapasztalataink rendkívül fontosak az etnográfusra nézve s azt bizonyítják, hogy – mint már előbb is hangsúlyoztuk – pl. az Oxus alsó folyásánál már az iszlám fölvétele előtt is laktak törökök, mert különben érthetetlen volna, hogy az ősi árja kultúrának e tiszteletre méltó maradványait miért találjuk meg ma éppen a törököknél.

Ezen, a régi parszi-kultúrára vonatkozó reminiszcenciák alatt értem elsősorban a *noruz*-nak, vagyis a tavaszi nap- és éjegyenlőségnek szigorú megünneplését, melynek a hívai özbegek közt éppen olyan szerepe van, mint a perzsáknál; de Buharában és Kokandban – a vallási fanatizmus következtében – már régen elvesztette fontosságát. A hívai özbeg éppen úgy körültáncolja a rőzséből vagy szalmából rakott tüzet, mint a jezdi és kirmani gebr[CLXXVII]; ha a fiatal asszony először megy férje házába, ez utóbbi előtt tüzet raknak, hogy a gonosz szellemeket elijesszék s e tűznek nem szabad hátat fordítania, hanem mellette tiszteletteljesen elhaladva, szabad csak férje házába lépnie. A tűzbe köpni, vagy szemetet dobni más nomádok is vételeknek tartják, de a hívai özbeg még a napot, e világító tűzbolygót, is tiszteli, mert a nap lenyugvásakor még a legsúlyosabb beteget is fölemelik ágyáról, mivel az a hit van elterjedve, hogy a leáldozó nap sugarainak rendkívüli gyógyító ereje van. A tűznek is tulajdonítanak ilyen gyógyító erőt s gyakran lehet látni, hogy a nagybeteget a tűz körül meg-

hordozzák. Egyébiránt nemcsak a régi tűztiszteletnek, hanem az ó-iráni mítoszoknak is maradtak nyomai az Oxus alsó vidékén lakó törökönél. A *Rude-paje*[34] nevű csodaszépségű hableány, vagyis az Oxus Lorelei-a, akinek számtalan, a belekhez hasonlóan egymásba font lábai vannak, az Oxuson hajózó törökökre ugyanazon varázsló s ugyanazon borzasztó hatást gyakorolja, amellyel ezer év előtt az iráni hajósokat kínozta. A *Gul*[35] (pusztai szellem) az Üszt-Jurt szélén mindazon garázdaságokat elköveti az özbegek közt, amit az Iszfahán és Jezd közt elterülő Desti Kuvir-en tulajdonítanak neki s a perzsa *Div*-nek (amelyet az özbeg *deü* vagy *dao*-nak nevez)[36] gonoszsága éppen oly veszélyesnek látszik az Oxus-mellék mai lakói előtt, mint látszott a régi horezmiek előtt. Közép-Ázsia iszlámelőtti kultúrájának ezen és más momentumai természetesen nem a perzsáktól jutottak Sejbáni követőihez a XVI. század elején, hanem az Oxus alsó folyása mellett már régóta letelepülve élő törököktől vették, s ez a körülmény is igazolja azon állításunkat, hogy *Horezmnek már a történelem előtti korban is voltak török lakosai.*

Ami mármost a nemzeti szokásoknak a nomád életmódból megmaradt vonásait illeti, ezek sok tekintetben megváltoztak és a megtelepedett életmódhoz vannak alkalmazva. Az özbegek *ruházata* a kelménél durvább, erősebb voltában és abban különbözik a tádzsikétól, hogy nem olyan bő, duzzadós szabású s míg ez utóbbi turbánt csinál fejére, addig az első jobban szereti a magas és idomtalan prémes sapkát, amely nagyobb mint a turkoméné, de felül mégsem olyan széles, mint a szártoké. Az özbeg nők csaknem úgy öltözködnek, mint a turkomán nők, csakhogy a fiatal nők *seökele*-je a városi lakóknál már egészen kiment a divatból. – Az *étkezés* dolgában csak keveset különbözik az özbeg nomád törzstársaitól, csakhogy ő, mint földművelő, több kenyeret és tésztát fogyaszt el, emellett azonban a pusztai lakóknak húsból és tejből készített összes ételei feltalálhatók asztalán, sőt éppen oly mértékben hippophagus,

mint a kirgiz. Szárt és tádzsik ételeket csak nagyon ritkán, vagy általában nem eszik az özbeg. Az *italok* közül legnagyobb becsben állnak a tea, boza, kurtaba (vízben feloldott sajt) és az ajran; kumiszt ellenben rendkívül ritkán találhatunk. – A *családi élet* egyes fázisaiból is még sok vonást megtartottak előbbi nomád életmódjuk idejéből. A házasságot, az iszlámnak századok óta tartó hatása dacára, nem a szülők, hanem maguk az ifjak kötik, akik egymást meglátogathatják és viszonyba léphetnek. A szaucsikhatun (szerelem követe) csak tisztesség kedvéért szerepel; s miután a szülők megállapították a *kalim* mennyiségét (mely kilenc ló, tehén, juh vagy teve stb.), a menyasszony házában megtartják a szokásos eljegyzési fatihát, melyre azonnal következik a menyegző *(toj)*. Ennek első napját a vőlegény tíz barátja s a menyasszony tíz barátnője társaságában, hacsak lehet, a szabadban tölti s este aztán megtörténik a *nikjah* (esketés). Második napon a menyasszonyt hazaviszik, mely alkalommal a férfiak lovon, a nők kocsikon kísérik a fiatal párt kurjongatás és éneklés közben. Alkalmilag van aztán birkózás *(körüs)*, lófuttatás *(at csaptirma)* és *kök-büri*,[37] de itt csak fiatal emberek versenyeznek s nem leányok is, mint a nomádoknál. – Születés alkalmával itt is karjainál fogják és rázzák a vajúdó nőt, hogy gyermeke könnyebben megszülessék. A gyermeket negyven nap múlva a pólyából *(kundak)* bölcsőbe *(besik)* teszik, melyből egyéves korában a kis tolókocsi *(adak-araba,* láb-kocsi) mellé kerül, melynek segélyével rövid idő alatt megtanul járni. A gyermek oktatására természetesen több gondot fordítanak, mint a nomádok, mert az özbeg nagyon vallásos, anélkül azonban, hogy oly fanatikus lenne, mint árja eredetű hitbeli társai, s csak igen ritkán található nála képmutatás. A szentek tisztelete a hívai özbegek közt koránt sincs oly nagymértékben elterjedve, mint Buharában és Kokandban, a Mekkába zarándoklók száma elenyészőleg csekély s az özbeg hadzsi, a «qui multum peregrinatur, raro sanctificatur» elv szerint, nem is részesül olyan nagy tiszte-

letben, mint Közép-Ázsia más részeiről való zarándokok.[38] Egyszóval az özbeg jó mohamedán, de mint ilyen inkább hasonlít az anatoliai törökökhez, mintsem a buharaiakhoz.

A közép-ázsiai özbegek életében különös érdekességű még a *szártokhoz,* ezen törökül beszélő árja őslakósokhoz való viszonyuk, kiktől, a nyelvközösség dacára, szigorúan elkülönítik magukat s kiket magukkal szemben alacsonyabb eredetű embereknek tartanak. Amint az *özbeg-kisi* alatt tisztelt, becsült embert, úgy a *szárt-adam*[39] alatt ravaszt és megbízhatatlant értenek, kivel nem szívesen házasodnak össze s ha bekerül is egy szárt valamely özbeg családba, a legközelebbi generáció már özbeggé lesz. Az említett viszony legfeltűnőbben mutatkozik Hívában, hol a szártok csak nagyon gyéren s legtömörebben Jengi-Ürgends és Híva városokban laknak. E népnek kompakt és legnagyobb tömege a Jaxartes középső folyásánál otthonos, amennyiben az oroszok a Szir-Darja területen 210 774, Ferghánában 344 023 és a zerefsáni kerületben 123 138 lelket számítanak[40] s éppen ezen geográfiai elterjedésük következtében gyaníthatjuk, hogy eredeti árja nyelvüknek a törökkel való fölcserélése már nagyon régen, a történelmi emlékezéstől távol eső korban megtörtént. A *szárt* név legelőször az 1069. évben kelt *Kudatku Bilik*-ben fordul elő, mégpedig «kereskedő» jelentésben,[41] a tádzsik, vagyis iráni bennszülött mellett a következő versben:

Negü der isit emdi *szartlar basi,*
Adzsun teprenikli Kitaj arkisi.[CLXXVIII]

(Halld most, hogyan szól a kereskedők főnöke,
Aki Kína karaván jával bejárja a világot).

Itt a szartlar basi megfelel a Perzsiában ma is használatos *melik-el-tudsar* (a kereskedők főnöke) kifejezésnek s mivel a *szárt* név már 800 évvel ezelőtt megvolt, sőt egy, a tádzsikoktól különböző nemzetre vonatkozott, kétségtelen, hogy

a szártok már a múlt évezredben léteztek, mint egy török nyelvű és török elemekkel nagyon összevegyült nép. De az mindig nehéz és érdekes kérdés fog maradni: miként történhetett, hogy éppen a szártok vegyültek össze török elemekkel és cserélték el nyelvüket a törökkel s nem egyszersmind más árja őslakók, név szerint a tádzsikok is? A história erről nem világosít fel bennünket, de a szártok geográfiai elterjedése, nevezetesen az a körülmény, hogy a régi Fergánában és a Jaxartes középső folyásánál laknak legsűrűbben, azt gyaníttatja velünk, hogy már az őskorban az árja népek területének határszélén lakván, a törökök hatásának hosszú időn át és intenzív módon ki voltak téve, minélfogva előbbi nyelvüket elfeledték, de fizikumukban megőrizték az árja eredet csalhatatlan nyomait. Ez mindenesetre ékesen szóló tanú az antropológia fontossága mellett.

Végül Közép-Ázsia letelepült török lakói közül megemlítjük még a *kuramá*-kat,[42] akik a Jaxartes két mellékfolyója, tudniillik a Csircsik és Angren mellett laknak s legnagyobb részben olyan elszegényedett kirgizektől erednek, akik – a pusztaságról kiszoríttatván – itt kénytelenek voltak megtelepedni. Később más törökökkel és szártokkal összevegyültek s ma már 50 000 főből állnak. – Ilyen eredetűek és ilyen társadalmi állásúak a kevésbé számos *csala-kazakok,* vagyis fél-kazakok, a taskendi kerületben, de ezek száma ismeretlen előttem.

JEGYZETEK

[1] Az Oxus melléki tartományok ezen utolsó hódítójára vonatkozólag l. az én «Buhara története» című munkám II. kötetének 39–65. lapjait; továbbá: Howorth, History of the Mongols, II. 691–713. E hódító életére vonatkozó önálló keleti művek: *a) Sejbanida,* kiadta Berezin (Kazan, 1843.), *b)* az általam éppen most kiadott és németre fordított «*Sejbaniname*» című hősköltemény.

[2] V. ö. Abulghazi, edit. Desmaisons, 175. l.

[3] V. ö. Petit de la Croix fordítását, III. 34. Howorthnak (History of the Mongols, II. k.) tehát igaza van, ha visszautasítja Grigoriev azon föltevését, hogy az özbeg név legelőször a XV. század második felében fordul elő.

[4] Az *öz* szó szerint: veleje, belseje, legjava valaminek. Innen e török közmondás: «Az olszun, öz olszun», legyen kevés, de *jó* legyen. Éppen ilyen összetétel az *Özkend* (a kitűnő falu) helynév is.

[5] L. Jerney: Thesauri Linguae Hungaricae, 100. l., mely szerint László királynak egy, 1092-ben kelt dekrétumában előfordul az *Wzbeg*. II. Gézának 1150-ben kelt levelében egy *Izbeg* nevű nemesről s 1401-ben *Izbeg* helyről van említés. Még ma is van Nyitra megyében Üzbeg nevű helység.

[6] Nevezetes, hogy itt *Madzsar*, a magyaroknak törökös neve, nemzetségnév gyanánt szerepel.

[7] Azon megjegyzéssel, hogy: a távoli Turkesztánból.

[8] A bécsi császéri könyvtár kéziratából vett másolatomnak 272. lapján.

[9] *Szer-gerde* a szer-gerdide (felfordult fejű, azaz: fejetlen) alakból.

[10] Éppen így jelent a tör. *basi-bozuk* olyan hadosztályt, melynek *feje puszta, üres*, azaz fej, vagy fő nélkül való.

[11] *Talasz* jelentése kara-kirgiz nyelven: rablás, a *tala*, rabolni, igéből.

[12] *Csacs* jelentése: haj. Sőt még Kokandban is vannak török nevű régi városok, pl. *Akhsi*, fehéres (ak, fehér).

[13] Úgy látszik, hogy a régi Horezmnek volt legkésőbben török lakossága, mert a török nevű városok újabb keletűek.

[14] Mir Ali Sir *Nevai*, Husszejn Mirza Bajkara szultán vezére, a közép-ázsiai törököknek nemcsak legtermékenyebb, hanem legnagyobb költője is. Az ő műveltsége mohamedán-iráni eredetű s költészetén sokszor észrevehető mesterének, Mevlana Abdurrahman Dzsámi-nak hatása. De nagyon ki volt benne fejlődve a török nemzeti érzés, minélfogva arra törekedett, hogy a török nyelv és szellem előnyeit a perzsával szemben érvényre emelje, amit sem előtte, sem utána egy török költő sem próbált meg.

[15] A török Baber és a perzsa Mirkhond egyformán rajzolják le azon barbárságot, mellyel az özbegek a szamarkandi művészet oly sok emlékeit elpusztították.

[16] Csak ilyen értelemben lehet felfogni Kharoskhin azon értesítését, hogy a kirgizek, kara-kirgizek és a szártok is özbegeknek nevezik magukat, amennyiben itt az özbeg névnek nem etnikai, hanem politikai, vagy szociális jelentés tulajdoníttatott.

[17] Lásd: Travels into Buhara, II. k. 266. l.

[18] Lásd: «Közép-ázsiai Utazás»-om 314. lapját, hol a harminckét törzs neve föl van sorolva.

[19] Opiszanie bukharszkago Khansztva, 58. l.

[20] Szborník Sztatei Kazajuscsikhszja do turkesztanszkago kraja (St.-Petersburg, 1876), 510. l. Kharoskhin, aki egyébiránt Közép-Ázsia etnografiájában eléggé jártas író, még tovább is megy, mert az özbeg nevet az egész Közép-Ázsia lakóira kiterjeszti.

[21] Újfalvy, Le Kouhistan, le Fergána et Kouldja, 62. lap.

[22] Én magam Hívában és az Oxus bal partján az ellenkezőt tapasztaltam.

[23] Hogy az özbegek külső megjelenése mily különböző benyomást tesz az utazókra, legjobban kitűnik a következő leírásból (Hugo Stumm, Der Russische Feldzug nach Chiva [Berlin, 1875] 294. lap), amely szerint az özbegek nagyobb testalkatúak, mint a kirgizek, és szőrzetük is nagyon sűrű növésű. Továbbá arcuk színe inkább barna, mintsem sárga, szemeik hosszú metszetűek, testük izmos és szép növésű, sőt egészben véve a tádzsikokhoz hasonlítanak.

[24] Szpahi szó szerint: hadi ember, harcos, a *szipah* (sereg, hadsereg) szóból. Ebből származik az angol seapoy.

[25] A kereskedő neve Közép-Ázsiában: *szaudakar*, melynek tulajdonképpen való értelme: szenvedélytől, vagy melankóliától meglepett, s azt jelenti: aki szüntelenül bolyong, amely elnevezés az eredetileg házaló kereskedőnek vándoréletére vonatkozik.

[26] Így pl. Zamakhsari, a híres grammatikus, a régi Horezm őslakói közül való volt. Al-Bokhari[CLXXIX], a nagy jogtudós, tá-

dzsik születésű volt. Nevaí, a legnagyobb közép-ázsiai költő, Heratban, a perzsa tudományosság akkori székhelyén, képezte ki magát; Abulghazi, a törökök historikusa –, mint maga beszéli – Iszfahanban való önkénytelen tartózkodása alatt lett íróvá. Csak a zseniális Baber képez kivételt.

[27] *Talib* szó szerint: kandidátus; *dajimolla* pedig: Molla bácsi, tehát inkább megtisztelő cím s csakis Hívában használatos.

[28] Az újabb európai utazók s nevezetesen az oroszok ennek éppen ellenkezőjét állítják; de ezzel szemben világosan ki kell jelentenem, hogy ezen urak legnagyobb része nem ismeri a török nyelvet s a szokásokat és vallást, s azonfelül, mint idegen uralom képviselői, sohasem szemlélhették a dolgokat igazi világosságukban. De énelőlem annak idején nem volt elrejtve a családi életnek semmi csínja-bínja s nagyon természetes, hogy más eszközök más eredményekre vezettek.

[29] Marco Polo *Ciagatai-*, más középkori írók *Cagatai-*, míg a perzsák részint *csagataj-*, részint *dsagataj*-nak írják. De helyesebb a csagataj írásmód.

[30] A *nyolc* özbegül: *iki kem-on* (kettővel kevesebb tíznél) és kilenc: *bir kem-on* (eggyel kevesebb tíznél).

[31] Lásd: Tschagataische Sprachstudien, 29–40. lap.

[32] E költők neve legnagyobb részben ismeretlen előttünk, csak költői nevük (takhallusz) maradt az utókorra. Ilyenek: *Szanuber* (fenyő), *Allajar* (az isten barátja), *Revnak* (fény), *Sejdagi* (a megzavarodott), *Fuzuli* (enyelgő), *Neszimi* (zephíri) stb. Mindezen nevek Perzsiában is előfordulnak s nincs kizárva annak lehetősége, hogy ezek közül némelyik valóban az azerbajdzsáni törököktől került az özbegekhez.

[33] Kosztenko-nak «Turkesztanszkij Kraj» című munkájában (326. lap) az özbegek ezen száma következőleg oszlik meg az orosz Turkesztánban:

kerület	lélekszám
Szir-Darja	25 771
Fergána	19 852
Zerefsán	140 154
Amu-Darja	16 195

[34] Tulajdonképp: *rude paj,* bél-láb.

[35] Helyesebben: *gul-i-bijaban* (puszta réme), a törökök *ajgir-* vagy *atkir*-ja (csődör), amit az őskorban *luj*-nak neveztek.

[36] *Dau kara,* azaz ördögföld, ördögpuszta a neve az Aral-tótól délkeletre terülő pusztaság egy részének.

[37] Lásd a 231. lapon.

[38] Az idegen hadzsikról nem lehet ezt állítani, mert annak idejében magam is igen jó fogadtatásban részesültem Hívában s társaimmal együtt elhalmoztak bennünket mindenféle adományokkal.

[39] Míg az özbegnek a *kisi,* férfi, címet adják, addig a szártot és tádzsikot csak *adam,* embernek nevezik.

[40] Kosztenko műve, I. k. 326. l. – Ezen író szerint az orosz Turkesztánban lakó összes szártok száma 690 305, melyhez hozzá véve a buharai, hívai és máshol lakó szártok számát, körülbelül *egymillióra* becsülhetjük e népet.

[41] A «kereskedő» neve mongolul is *szartavaka* (l. Kovalevszki, 1337.). Lerch (a «Russische Revue» 1872. évfolyamában «Das Russische Turkestan» című cikkében) a *szárt szót* azonosnak tartja az ó-iráni *khszatra* (város) szóval s azt hiszi, hogy e szerint tulajdonképpen városi lakót jelent, mert nézete szerint a városokban lakó özbegeket és kirgizeket is szártnak nevezik. E föltevést mi először is etimológiai szempontból hibáztatjuk, másodszor pedig sohasem hallottam, hogy az olyan özbeget, vagy kirgizt, aki városokban letelepedett, szártnak nevezték volna.

[42] *Kurama* jelentése: letelepedés, gyarmat, a *kur* (fölállítani, helyezni) igéből.

VI. KARA-KALPAKOK[1]

A török nép e töredékét, eredete és lényege szerint, némelyek[2] a kirgizekhez tartozónak állítják, de tévesen, mert e nép az ún. régi pontusi törökök egyik osztálya volt, melyet – mint a turkománokat – a história már a történelmi korszak elején megemlít s amely az úzokkal, besenyőkkel és kazárokkal együtt a tulajdonképpen való nyugati törökökhöz csatlakozik eredeténél fogva. Az első megbízható tudósítást e népről, az orosz annalisokban, nevezetesen Nestor negyedik folytatójánál találjuk, aki a *cerni-klobuk*-okat[CLXXX] (fekete sapka, azaz: kara-kalpak)[3] Oroszországnak olyan szövetségei gyanánt említi föl, akik a Kijevig nyomult polovcokat (kúnokat) segítették megverni és kizsákmányolni. A következő századokban gyakran összeköttetésbe hozzák nevüket az alsó Volga-vidék históriai eseményeivel, különösen Dzsingisz és Timur hódításainak történetírói; s minthogy mindenütt az oroszoknak olyan szomszédjául említtetnek, akik a régi baskírok, bulgárok és besenyők közvetlen közelében laknak, a Volga alsó folyásának bal oldalán, ezért nem hibázunk, ha alább előadandó okokból a besenyők legközelebbi rokonainak tartjuk őket.[4] Hogy északkeletről, illetőleg a Volga mellől jöttek Közép-Ázsiába, azt a nemzeti tradíció útján is tudják a kara-kalpakok; mert amint énnekem dicsekedtek, hogy a nogaji tatárok szultánjai előbb kara-kalpakok voltak, úgy 1873-ban egy iridzsabi (Csimbaisz mellett, az Amu torkolatánál) kara-kalpak főnök is azt beszélte egy orosz utazónak, hogy Kazán alapítói tulajdonképpen kara-kalpakok voltak.[5] Természetesen az egyik nyilatkozatot sem lehet betű szerint venni, de az kétségtelen, hogy a kara-kalpakoknak – mivel a Volga vidékén, a mongolok betörése után létrejött zavarok következtében, a régi bolgár birodalom déli határairól a mai Kazán felé szoríttattak – szintén részük volt e város megalapításában. A tradíció továbbá arról is értesít bennünket, hogy a

kara-kalpakokat nemsokára kiűzték Kazánból a nogaji tatárok s ekkor a pusztaságon barangoltak, végre százharminc év múlva letelepedtek Hazreti-Turkesztán környékén. Itt ötvenévi tartózkodásuk után hosszas háborúskodásba keveredtek a kazak-kirgizekkel s mintegy százhetven évvel ezelőtt három részre szakadtak s az egyik rész a Jaxartes alsó folyása és a Jeni-Darja, a másik a Zerefsán, a harmadik az Amu-delta mellett telepedett le. Hatvannégy évvel ezelőtt történt – jegyzé meg az iridzsabi főnök –, hogy a kara-kalpakok utolsó áramlata, a Jaxartes alsó folyása mellől, az Amu-delta vidékére húzódott.

Ezen, még ma is létező nemzeti tradícióval meglehetősen összehangzanak a história hiányos adatai is. A kettő közt észrevehető különbség leginkább a helyi felosztásra vonatkozik; mert Ricskoff,[6] aki *felső* és *alsó* kara-kalpakokra osztja őket s az elsőkön a dzsungár védnökség alatt állókat érti, a Zerefsán mellékére vonult töredékről semmit sem tud, amiből azt lehet következtetni, hogy ezek csak újabb időben, vagyis e században költöztek ide. Az 1732. évben Mirza Tevkelev megígérte az orosz pártfogást a Jaxartes alsó folyásánál lakó kara-kalpakoknak, amit Kirilov 1734-ben megerősített,[7] de mivel e pártolás nem sikerült neki, Dimitri Gladicsevet 1741-ben Szamarából a kazak-kirgiz hordába, Abulkhairhoz[CLXXXI] küldötte, aki ezen diplomáciai útjában a kara-kalpakokkal is értekezett, akik – szoríttatva a hatalmas Abulkhair által – forma szerint Oroszország védelme alá léptek. Kaib-kán, a kara-kalpakok akkori fejedelme, 1743-ban egy tisztelgő követséget is küldött Petrovna Erzsébet[CLXXXII] cárnőhöz,[8] aki egy nyilvános kihallgatáson megígérte a kara-kalpakoknak a pártfogást és a foglyok visszaadását, egyszóval mindenre hajlandónak mutatkozott, mert akkoriban nagyon veszélyes volt rá nézve a kirgizek szomszédsága. Azonban – mint a nomádoknál általában – a kara-kalpakok alattvalói állapota csak a szónál maradt. Mindenelőtt Oroszországnak még azon időben nem volt annyi ereje, hogy e népet

a hatalmas kirgizektől megvédelmezhette volna, tehát ki kellett térniük az ellenfél elől s így történt, hogy egy részük a hívai, más részük pedig a buharai kánságban keresett s talált menedéket. A kara-kalpakoknak Hívába való költözködése Mehemmed Rehim kán (1804–1826) alatt történt, aki eleinte az Aral-tónak az Oxus torkolatával szemközt levő szigeteire küldötte őket, valószínűleg azért, hogy ott elpusztuljanak; innen később az Amu-deltának művelhető részein telepíttettek le azon célból, hogy felhasználják segítségüket egyrészt a gyakran lázongó Kungrát, másrészt a Csaudor- és Jomut-turkománok ellen, ami azonban nem sikerült, mert Ajdoszt vezérük alatt maguk a kara-kalpakok is föllázadtak a hívai kán ellen.[9] Ami Bokhatrát illeti, annak idejében azt hallottam, hogy a kara-kalpakok a Zerefsan mellékére már a múlt században költöztek.

A kara-kalpakoknak mai lakóhelyei tehát Közép-Ázsiának következő vidékei:

1. Az Amu deltája, mégpedig az Oxus torkolatának azon része, amely Jengi-Szu-tól kezdve egészen Taldikon túl az Aral-tó mentében húzódik s befelé Kuvands-Jarmá-ig és egészen Kungrat határáig terjed. A kara-kalpakok itteni központja tehát *Csimbaj*, melynek előbbi neve Sah-Temir, amely néven fordul elő Muravinnak 1743-ban készített térképén is. Sah-Temir ezen időben a kirgizeké volt, de az özbegek elpusztították s minthogy később egy Csin-baj nevű gazdag özbeg telepedett itt le, ezért e helyet ezentúl erről nevezték el. Csimbaj eleinte a Kögeili bal partján volt, de lakói huszonöt évvel ezelőtt átköltözködtek a jobb oldalra. Egyébiránt ma ez a hely csak ideiglenes tartózkodásul szolgál a kara-kalpakoknak; mert az állandó lakosság – mintegy ötszáz család – leginkább kereskedőkből, iparosokból és papokból áll. Ami az Oxus alsó folyásának bal partján, vagyis a Kungrat fölött lakó kara-kalpakokat illeti, annak idejében azt hallottam, hogy körülbelül hatezer családból állnak és különböző csoportokban laknak, de jelentékeny várossal vagy vásárhellyel nem dicsekedhetnek.

2. Az orosz Turkesztánnak zerefsáni kerülete, név szerint Saudar, Szöjüt, Csilek, Dörtköl és Siráz járásai, hol Aktepe és Bis-arik helységekben csaknem egészen megtelepült életmódot folytattak. A sirázi járásban ma már a lakosságnak túlnyomó részét képezik[10] s leginkább Csemkendből és Csircsikből, vagyis a Jaxartes alsó folyása mellől származnak, mint már föntebb említettük.

3. A kokandi kánság, név szerint a Jaxartes bal partján Kokandból Tuszba vezető postaút, hol szintén az egészen letelepült lakók közé számíttatnak.

Valamint a többi törökök, úgy a kara-kalpakok is törzsekre és nemzetségekre, illetőleg ágakra és családokra oszlanak. Én magam következő törzseiket hallottam említtetni: Bajmakli, Khandekli, Tersztamgali, Acsmaili, Kajcsili, Irgakli, Kenegez, Tombojun, Szaku és Ontört-Uruk. Észrevehetjük, hogy e törzsnevek a kirgizek, özbegek és turkománok közt is előfordulnak, amely körülmény – tekintve a kara-kalpakoknak Volga-melléki régi hazáját – új bizonyítéka a közép-ázsiai és a már régen nyugat felé vonult törökök közös eredetének.

Ami a kar-kalpakok *számát* illeti, a két évtizeddel előbb gyűjtött saját adataim nem térnek el lényegesen az oroszok számításától. Kosztenko[11] statisztikai kimutatása szerint: Kokandban 7060 s az Amu deltában 51 710, tehát összesen 58 770 kara-kalpak van. Rittich[12] szerint a zerefáni kerületben 2 000 s az Amu-deltában 100 000 a számuk. Végre saját följegyzésem szerint következő számarányban oszlanak föl:

Kokandban	7060
A zerefsáni kerületben	2000
Az Amu-delta jobb részén	50 000
bal részén	30 000
összesen	89 060

A legjobb esetben tehát 90 000-re becsülhetjük a kara-kalpakok számát.

Ha most a kara-kalpakok *fizikumának* leírására térünk át, emlékeztetnünk kell az olvasót e népnek történelmi sorsára, hogy érthető legyen az a körülmény, hogy szomatikus tulajdonságaik, a hosszú vándorlások alatt, a legkülönbözőbb hatásoknak voltak kitéve, hogy a szomszédos orosz elemek befolyásától sem tudták magukat megoltalmazni, s hogy ennek következtében – ami külső megjelenésüket illeti – a körülöttük lakó török törzsektől jelentékenyen különböznek. A kara-kalpak magasabb termete, erősebb csontszerkezete s főleg gazdagabb szőrzete által nemcsak a kirgiztől és turkomántól üt el, hanem az árja vérrel meglehetősen vegyült özbegtől is. «Nagy fejük van, lapos, telt arccal, nagy szemeik, pisze orruk, nem nagyon kiálló pofacsontjaik, lapos és nemigen hegyes álluk, feltűnő hosszú karjaik és széles kezeik vannak.»[13] tehát egészben véve idomtalan testalkatuk van s ezért gúnyolják őket a szomszéd törökök a következő verssel:

Kara-kalpak
Jüzi jalpak,
Üzi jalpak.

(A kara-kalpaknak arca is lapos, maga is lapos.) Arcvonásaik tekintetében legközelebb állnak ugyan az özbegekhez, de magasabb termetük, hosszabb szakálluk és gazdagabb növésű hajuk által nagyon elütnek tőlük; s minthogy ezen utóbbi sajátságot az arab geográfusok a besenyőknek is tulajdonítják (amit magyar historikusok a magyarországi besenyőkre nézve megerősítenek),[14] nem alaptalan az a nézet, hogy a kara-kalpakok a középkor ezen utóbb említett török népével a legközelebbi rokonságban állottak, sőt ezekkel azonosak.[15] Hogy e két nép honnan kapta e nem törökös fizikumát, mindenesetre nehéz megmondani, de az tény, hogy nemcsak a besenyőket és kara-kalpakokat, hanem más, a IX. és X. században a Pontus mellékén lakó törököket is magas termetűeknek és gazdag

szőrzetűeknek rajzolnak. Ilyeneknek rajzolják a krónikások a régi magyarokat s ilyeneknek a Magyarországra jött kúnokat is. Ezen etnográfiai rejtélyt csak úgy magyarázhatjuk meg megközelítőleg, ha föltesszük, hogy e törökök intenzív érintkezésben voltak a Kaukázus és Irán szomszédos árja lakóival, s valamint az újabb kori turkománok és özbegek, a perzsa rabszolgák és tádzsikok útján, az iráni típus sok jellemvonását vették át, éppen úgy történt az iráni karakterisztikumok fölvétele az ókorban a besenyők, kara-kalpakok, kúnok és magyarok közt.

E népnek fizikumával és történeti viszontagságával összhangzásban áll *nemzeti jelleme* és *életmódja* is. A kara-kalpakokat ugyanis – hazájának gyakori változtatása dacára – nem számítják a par excellence nomádok közé; mert vándoréletre mindig csak kényszerűségből adta magát s ott, ahol a viszonyok megengedték, kitűnt a földművelés és más békés foglalkozás által. Fő foglalkozása régtől fogva a földművelés volt, amely hajlamot még a Volga vidékéről hozta magával s mely által ma is kitűnik a szomszédos nomád népek közül. A művelhető talaj el van osztva az egyes nemzetségek között, melyből az újonnan érkezett lakosok csak vétel útján szerezhetnek meg maguknak egy-egy részt s csak a hazátlanoknak (bivatan) van megengedve az ideiglenes művelés. Speciális foglalkozásuk még a kara-kalpakoknak a baromtenyésztés, mely nem a talajnak lokális minőségére, hanem e népnek régi szokásaira van alapítva; mert míg a kirgizek és turkománok, akik előbb az Amu-deltánál tanyáztak, főleg tevék és juhok tenyésztésével foglalkoznak, addig a kara-kalpakok a baromtenyésztés ezen ágait csaknem egészen elhanyagolják s fő figyelmüket nemcsak az Amu-deltánál, hanem a Jaxartes és Zerefsán mellékén is a szarvasmarhára fordítják, mégpedig ennek azon fajára, mely – amint hallottam – nem a középázsiai, hanem a dél-oroszországi fajjal áll legközelebbi rokonságban. A lótenyésztés leginkább a Kungrattól északra lakóknál van elterjedve, kiknél a lónak *bogdan*, vagy

bodan[16] nevű faja ismeretes. Ezen állatok nagyon erősek, magasabbak és szebb alkatúak, mint a kirgizek lovai, de távolról sem oly nemesek, mint a turkomán lovak. Az Oxus és ennek mellékfolyói mellett lakó kara-kalpakok fő foglalkozása a halászat. Száz vagy kétszáz mázsányi terhet bíró hajóikkal ritkán mennek az Aral-tóra s a halakat besózott állapotban leginkább Oroszországba szállítják.

Foglalkozásaikkal teljes összhangban állnak *lakásuk, ruházatuk* és *élelmük* is. A kara-kalpakok sátora nagyobb, mint a kirgizeké és turkománoké, de nincs rajta semmi dísz és ékesség, sőt legtöbb esetben piszkos és szegényes. Más nomádoknak tarkára festett sátorállványát és nemeztakaróját itt gyakran marhabőrök helyettesítik. A szép szőnyegek s a néha művésziesen szövött zsákok, melyekre a turkomán nők jogosan büszkék, itt teljesen hiányzanak s a tisztaságot még a leggazdagabbak sátorában sem találhatjuk fel. – Ugyanezt mondhatjuk a kara-kalpakok ruházatáról is. A buharai és hívai rikító és tarka színű, majd egész, majd félselyem ruháknak itt semmi nyoma. A ruhák szabása ugyanaz, mint az özbegeknél, de mindenütt a sötétbarna szín az uralkodó, s a fejrevalónak még idomtalanabb formája van, mint az özbegeknél. Csak a nők fejdísze képez kivételt, mely magas és formátlan *tumak*-ból (sapka) áll s mely csak a kara-kalpakoknál található fel.

Jellemük fő vonása ma a békeszeretet. De hogy mindig ez volt-e, nagyobb kétséges; mert amint a többi nomádok, úgy a kara-kalpakok is foglalkoztak rabszolgarablással a jobb időben, sőt még a múlt század elején is; de úgy látszik, már nagyon régen volt az az idő, mikor a *barantá*-ban, *alamánok*-ban ők is kitűntek, mert a sors változásai – melyeken a Volga vidékének elhagyása óta keresztülmentek – az alázatosság és békés gondolkozásmód félreismerhetetlen bélyegét nyomták erkölcsi életükre. A Zerefsán és Jaxartes mellékén ugyan tűrhetően megy a dolguk, de az Amu-deltában szegénységgel és viszontagsággal kell küzdeniük. Ezen alattvalói állapot érzése legjobban észrevehe-

tő a *vallási dolgokban* s valóban az iszlámnak sokkal buzgóbb hívei vannak a kara-kalpakok, mintsem a többi szomszédos nomádok és félnomádok között. Találunk e népnél tekintélyes számú *hodzsákat,* vagyis a prófétának állítólagos utódait, kiknek az arab vallásalapítóhoz való genealógiai viszonyuk nagyon kétséges ugyan, de mindamellett már régóta jelentékeny hatást gyakoroltak e népre; mert hogy ezen hatás nem a kánságok közvetlen szomszédságának következménye, kiderül azon körülményből, hogy e hodzsák már a múlt században is, mikor a kara-kalpakok még a Jaxartes alsó folyásánál laktak, – mint Ricskoff állítja[17] – nagy tekintélynek örvendettek. Amint magam is tapasztaltam s amint a Közép-Ázsiából velem jött kungrati születésű és a kara-kalpakokat jól ismerő Molla Izsák is állítja, az imádkozóhelyek és mollák aránytalanul nagy számban találhatók fel e népnél s az iszlámnak rituális törvényeit legalábbis oly szigorúan megtartják, mint Hívában és a modern Horezm más városaiban.

Ami a kara-kalpakok *nyelvét* illeti, hangtani tekintetben sok közös vonása van a kirgizzel[CLXXXIII], amely körülmény a századokig tartó közvetlen szomszédságból könnyen kimagyarázható. Így pl. a *cs* rendesen *s*-re, másrészt az *s sz*re változik; ellenben a kirgizek és kazáni-tatárok nyelvében szokásos *j: dzs* hangváltozás itt nem fordul elő; grammatikai tekintetben pedig e nyelvjárás középhelyet foglal el a kirgizek és özbegek nyelve között. Egyes momentumokban félreismerhetetlen nyomait viseli a Volga-melléki törökök nyelvével való rokonságnak; ilyen nyomok pl. bizonyos szók használata, amelyek mindenesetre azon időből erednek, mikor a kara-kalpakok még együtt laktak a Volga-vidéki törökséggel; de személyes tapasztalataim nem elegendők arra nézve, hogy e dologban végleges ítéletet mondjak, azonban a kutatásnak ma már hozzáférhetővé vált tér megkönnyíti e kérdés megoldását, vagyis felvilágosítást fog adni arról, hogy a kara-kalpakok, etnológiai szempontból, a keleti törökökhöz, vagy – amint én hiszem

– az ókornak Pontus-vidéki törökjeihez tartoznak-e. A *népirodalom* tekintetében inkább az özbegekhez, mintsem a kirgizekhez állnak közelebb a kara-kalpakok, mert a papság buzgalma következtében a tiszta mohamedán, vagy legalább mohamedán színezetű költemények régen elnyomták a nemzeti múzsa szavát.

JEGYZETEK

[1] Sajnálom, hogy Berezin-nek a kara-kalapokra vonatkozó értekezését nem használhattam fel. Még a szerzőhöz intézett kérésem is eredménytelen maradt.

[2] Így pl. Rittich is, Oroszország Ethnographiája című művében. – Továbbá Schuyler, Turkistan, I. k. 107. l.

[3] *Kara* jelentése törökül: fekete; *kalpak* pedig: kalap, kalpag. Más példák is vannak arra, hogy a föveg szolgált alapul az etnikai elnevezésben, így pl. *kizilbas,* perzsa, siita, melynek szó szerint való jelentése: vörös fej; továbbá *kara-papak* egy török törzs neve Transzkaukáziában, szó szerint: fekete prémes-sapka.

[4] Hasonló nézetben van Howorth is (The Geographical Magazine, 1877. 47. l.), csakhogy ő messze megy; mert a besenyők és kara-kalpakok teljes azonosságát akarja bebizonyítani.

[5] Lásd: Turkesztanszkija Vjedomoszti, 1873. 2. sz. 7. l.

[6] Az orenburgi kormányzóság leírása (Riga, 1772), I. 21., 127.

[7] Mitchell, The Russians in Central Asia (London, 1865), 312. l.

[8] Ricskoff, 134. l.

[9] Vámbéry, Közép-ázsiai utazás, (I. kiadás) 317. l.

[10] Turkesztanszkija Vjedomoszti, 1872. 170.l.

[11] Turkesztanszkija Kraj, I. 326.

[12] Idézett műve 33. l.

[13] Vámbéry, Vázlatok Közép-Ázsiából, 248. l.

[14] Illis mos est demissas ferre barbas et labri vel maxillae superioris nutrire pilos. (Bonfinius, Dec. II, Lib. IV.).[CLXXXIV]

[15] Howorth idézett műve (Geogr. Magazine).

[16] E szó eredete ismeretlen előttem; de meglehet, hogy összefüggésben áll a *budaj* (búza, búzaszín) szóval. *Budan* az oszmán-törökökben Moldvaország neve.

[17] Idézett műve 140. lapján.

VII. TURKOMÁNOK

1. Eredetük, felosztásuk és számuk

A kirgizek után a turkománokat kell a törökség azon törzsének tekintenünk, amely a primitív nomád életmódhoz, emlékezetet meghaladó idő óta, aránylag legtovább hű maradt s azon törzsének, melyet a politikai események viharai gyakrabban látogattak meg, mint a Jaxartestől északra lakó testvéreit, mely nyugati Ázsia történetében fontosabb szerepet játszott, s mely «megfogyva bár, de törve nem», észrevehető gyorsasággal siet pusztulása felé. A turkománok genetikai szempontból tulajdonképpen a Pontus-melléki törökökhöz tartozván, történelmi emlékezés óta mindig a Káspi-tenger északkeleti és keleti oldalán elterülő pusztaságon barangoltak, honnan egy részük az *úz* (a görögöknél: Ὦὖζοι, az araboknál: gúz), vagy kun (kumán) gyűjtőnév alatt nyugat felé vonult s a pontusi törököknek egy másik része, t. i. a besenyők ellen lépett föl, nagyobb részük azonban – úgy látszik – az előbb említett területen maradt s innen gyakran megpróbálta áttörni a szomszéd művelt tartományok határait. A turkománok és besenyők rokonságának mibenlétét éppen oly nehéz meghatározni, mint amazoknak északi határvonalát pontosan megjelölni, melyre vonatkozólag egyetlen kiinduló pontunk a geográfiai nómenklatúrának nyelvi jellege. Az Urál folyónak török neve ugyanis *Jajik*, amit a Volga-vidéki tö-

rökök és kirgizek *Dsaik*-nak ejtenek, de már az ókorban is, pl. a bizánciaknál szintén *Jajik*[1] alakban fordul elő, minélfogva a szókezdő *j* e szónak turkomán jellegét bizonyítja. Hogy a turkománok az ókorban mennyire terjeszkedtek kelet felé, azt nem lehet pontosan meghatározni, bár meglehetős bizonyossággal állíthatjuk, hogy az Aral-tótól keletre, a régi Horezm művelt országába nem hatoltak be; mert amit Abulghazi[2] mond e népnek a kanglikkal való együttlakására vonatkozólag, nem elegendő arra nézve, hogy biztos topográfiai tájékoztatást szerezzünk. Déli határvonalukat már nagyobb bizonyossággal jelölhetjük meg; mert kétségtelen, hogy régóta azon pusztaságon és homoksivatagon barangolnak, amely a Balkán-öbölbe, vagy ettől is délre szakadt a Káspi-tengerbe, akár elfogadjuk, akár nem, annyi bizonyos, hogy a művelt Perzsiának határa az ókorban sokkal messzebb terjedt észak felé, mint ma.

A Káspi-tenger délkeleti partján terült el a régi Dahisztán, a daha név alatt ismert párthusok hazája, melyről Strabo, 11. könyvében, részletesen beszél s a mai Gömüs-tepe helyén volt a középkorban is híres Abuszkum, melynek neve, mint Rawlinson[9] hiszi, Abi-Uszkun-ból (az Uszkun vize, Ptolemaeus-nál: Sokana) származott. Messzebb nyugatra, az újabb kori Nisa környékén volt a párthusok híres fővárosa, kiknek országa mélyen benyúlt Perzsiába s kiknek török nemzetiségét alig lehet kétségbe vonni.[CLXXXV] A párthusoknak a mai turkománokkal való azonosításához ugyan nincsenek argumentumaink, de minden valószínűség amellett szól, hogy ezen kitűnő lovas és a nyíl és íj kezelésében ügyes harcos nép a művelt Iránnal éppen olyan viszonyban állott az ókorban, amilyenben a turkománok állnak a mai Perzsiával. Emellett tanúskodik már maga a *Hyrcania* név is, melynek jelentése: «a farkasok országa» s a perzsa *Gurgan* (farkasok) szóból ered, amely ismét a Vendidad «Vehrkan»-jával[4] (farkasok) azonos; mert a művelt letelepült nép a kietlen pusztaság lakóit farkasoknak vagy rablóknak tekintette és tekinti még ma is. Ezen farkasok,

az irániaknak rémei, akiknek kegyetlenségét a nemzeti mítoszok oly élénk színekkel festik, természetesen nemcsak a mai *Etek és Dameni-Kuh*[5] mentében elterülő pusztaságokon kalandoztak, hanem az Oxus bal partján egészen Belkhig nyomultak; mert a Buhara ellen vonuló arabok (666. évben) Merv körül a turkománok Szalor törzsére bukkantak s hogy ezen utóbb említett vidékeket később is turkománok lakták s a háborúskodásra elég alkalmat szolgáltattak, az eléggé kitűnik Mahmud Gaznevinek a ghúzok ellen folytatott harcaiból és a szeldzsukida Szandzsar küzdelmeiből.

Hogy mindezek dacára miként történhetett az, hogy a turkománok az ókorban nem a mai nevükön voltak ismeretesek s főleg hogy a mohamedán íróknál csak a mongolok betörése után fordulnak elő *türkmén* név alatt; mindenesetre nagyon meglepő dolog, melynek abban találjuk némi magyarázatát, hogy kevés török nép s általában kevés nép van olyan, amely saját nevét éveken keresztül sértetlenül megőrizhette volna. E körülmény még különösebnek fog látszani, ha e névnek jelentését vizsgáljuk, mert kitűnik, hogy a *türkmen* – ahogyan a turkománok nevezik magukat – tulajdonképpen azt jelenti: *«törökség»* és eszerint magukat κατ' ἐξοχὴν törököknek tartották. E szót eddigelé többféleképpen magyarázták. Egyik föltevés szerint *turk-manend* (törökökhöz hasonló), másik szerint *türk men* (én török vagyok) kifejezésből keletkezett volna. Azonban mind a két magyarázat helytelen; mert *turkmanend* csak a perzsáktól adott név lehetne, ami sem türkmen-né nem olvadhatott össze, sem föl nem tehető, hogy e nomádok kívülről eredő etnikai elnevezést vettek volna föl. Ami a második származtatást illeti, ennekellent mond a török nyelvek szelleme; mert azt, hogy «én török vagyok», csak így lehet kifejezni *men törk em*, vagy *türk-üm*. Éppen ilyen fantasztikus a harmadik, t. i. J. V. Ariac, Saint-Jean D'Acre-i püspök magyarázata,[6] aki e szót a *turk* és *kuman* összetételéből származtatja. Hogy a mi magyarázatunk leg-

közelebb áll a valósághoz, azt éppen e szónak nyelvi jellege bizonyítja; mert a *men* a török nyelvben gyűjtőneveket képez, így pl. *köle* (rabszolga) szóból *kölemen* (rabszolgaság, rabszolgák) a «mameluk»-ok török neve *(mamluk* arabul rabszolgát jelent). V. ö. továbbá: *kara* (nép) – *karaman* (népség), *köcse* (nomád) – *köcsemen* (nomádnépek), *kuda* (sógor) – *kudaman* (sógorság), *alak* (lovas) – *alakman* (lovasság) stb.[CLXXXVI]

Éppen ilyen nehéz az *oguz*[7] és *türkmen* nevek azonossága iránt tisztába jönnünk. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk Rasid-ed-din Tabibinak, a törökség tulajdonképpen való genealógusának állítását, aki mindjárt a törökök eredetének tárgyalása elején ezt mondja: *Azon időben Oguznak összes népét türkmennek nevezték*,[8] amely mondat e két névnek azonosságát bizonyítja. A ghúz (eredetibb oghuz-ból) és törkmen név fölváltva használtatott; mert míg a bizánciak és arabok előszeretettel a ghúz vagy úz nevet alkalmazzák munkáikban, addig Nestor már a XI. században turkománokról beszél, mint a cerni-klobukok, azaz kara-kalpakok szomszédjairól, sőt a keresztes háborúk historikusai előtt sem volt ismeretlen a türkmen vagy turkoman név. Hogy a mohamedán írók a mongol invázió előtt miért használták inkább az *oghuz*, mint a *türkmen* nevet, annak oka elsősorban azon kornak nem elegendő etnográfiai jártassága, másodszor azon körülmény, hogy e szót a bizánciaktól tanulták; s valóban e helytelen elnevezés azonnal kiment a használatból, mihelyt a turkománok jobban előtérbe jutottak, vagyis mikor mint önálló nép megjelentek nyugati Ázsiában. A «türkmen» eleitől fogva generikus fogalom volt, a szó legtágabb értelmében, ezért az orosz historikus és a keresztes háborúk krónikásai e nevet ismerték s maguk a szeldzsukidák is ezt vették föl gyűjtőnév gyanánt Kis-Ázsiában és Szíriában. Ennélfogva helytelen tyrusi Wilhelm fölvétele,[9] mely szerint a türk etnikai elnevezés e népnek tulajdonképpen való államalkotó részét, a türkmen pedig a nomádokat jelenti; mert a *türk* név

az egész török népre, a *türkmen* ellenben csak azon töredékre vonatkozik, amely a történelem előtti korban nyugat felé vonult. E töredékből egyes részek – amelyek önállóan fölléptek a világtörténet színpadán – mint besenyők, kanglik, szeldzsukok és oszmánok váltak előttünk ismeretesekké, de ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy ezek nem nevezték magukat egyszersmind türkmeneknek is. Így a Görgen, vagy Tedzsend[CLXXXVII] mellékén levő nomád ma is leginkább *jomut*-nak, vagy *tekké*-nek nevezi magát s csak másodsorban türkmennek, míg a *türk* epithetont, mint magától érthetőt, elhagyja. A mondottakat tekintve tehát jogosan nevezik magukat türkmennek, azaz par excellence töröknek. E szónak politikai jelentőségére és genealógiai értékére való tekintettel valóban a történelemben legkorábban föllépett törökökhöz tartoznak, mert lovas csapataik a római légiókkal mérkőztek meg s ezek előtt éppen olyan tekintélyt tudtak maguknak szerezni, amilyenben a mai turkománok állanak a perzsák előtt, de etnográfiai tekintetben éppen az ellenkező eset áll, mert a török típusnak jellemző vonásait legkorábban elveszítették, amint alább bővebben kimutatjuk.

De a história tanúskodásánál is világosabb bizonyíték a turkománok nyelve azon szoros rokonsági viszony mellett, melyben ezek a nyugati törökökkel állanak. Ha ugyanis a XIII. századbeli kún nyelvet, amint a «Codex Cumanicus»-ban előttünk fekszik,[10] és a még régibb szeldzsuk nyelvemléket[11] egyrészt a mai turkománnal,[12] másrészt az anatóliai oszmán-török nyelvvel összehasonlítjuk, azonnal észrevesszük, hogy olyan dialektusokkal van dolgunk, amelyek éppen annyira összefüggnek egymással, amennyire különböznek – mint organikus egész – a tulajdonképpen való keleti és északi török nyelvjárásoktól. Különösen meglepők a turkomán és oszmán dialektusok rokonságának momentumai. Mind a kettőnek közös hangtani jellege az, hogy az eredetileg kemény consonansokat szeretik lágyan ejteni, pl. turkomán *deil,* oszm. *dejil,* csagataj *tögül* (nincs);

turkom. *döje,* oszm. *deve,* csag. *töje;* turkom. *dad,* oszm. *dad,* csag. *tat* (íz, Geschmack). Ami az alaktant illeti, a határozatlan múlt idő képzője mind a kettőben *mis,* a jövő időé pedig *dzsak-dzsek,* amely alakokat a keleti és északi törökségben már nem találjuk meg. De még feltűnőbb rokonság mutatkozik a szókincsben, úgy, hogy a keleti török molláknak a turkománokra gyakorolt több évszázados kulturális hatása dacára ez utóbbiak valamennyi törökök közt még ma is az anatóliai oszmánokat és azerbajdzsániakat értik meg legkönnyebben. S ha még hozzáadjuk, hogy az oszmánok, turkománok és azerbajdzsániak szorosabb nyelvi rokonságának említett momentumai a kúnban is, azaz a X. századtól a XIII. századig a Fekete-tengertől északra lakó törökök nyelvében is kimutathatók: senki sem ütközhetik meg azon, ha a nyelvbeli egyezésből a szorosabb etnikai rokonságot következtetjük s a turkománokat genealógiai szempontból a pontusi törökökhöz sorozzuk, és csak mai geográfiai helyzetük következtében illesztettük a közép-ázsiai törökség keretébe.

Miután a turkománok számos hatalmas csapatot bocsátottak részint nyugatra, részint délre s miután a mongol hadak megjelenésével úgy északon, mint keleten olyan politikai konstellációk jöttek létre, amelyek mint erős gátak, e nyugtalan nomád néptengernek tovább özönlését feltartóztatták: e pusztai lakók a Káspi-tenger keleti oldalán mindinkább kisebbedő területre szorultak s csak a mongol hatalom hanyatlása után sikerült a turkománoknak a nyugatázsiai események színterére lépni. E kellemetlen korlátoztatásból természetesen többször megpróbálták a szabadulást a szomszédos művelt tartományokba intézett betörés által. De hiába; az Oxus felé a hívai és buharai kánságok álltak útjukban, melyeknek jelentékeny károkat okoztak ugyan, de amelyeket sohasem tudtak legyőzni. Az Aral-tón túl, a nagy horda megtámadására már azért sem gondolhattak; mert a kazak-kirgizek e területeket már régóta lakták; ami pedig a déli irányban való nyomulást illeti, még a po-

litikailag elgyöngült Perzsia is, de még inkább északi hegységének természetes gátja elég erős volt arra nézve, hogy útjukban álljon. Tehát aránylag szűk térre szoríttatva s azonfelül a közép-ázsiai pusztaságnak éppen legszegényebb helyére utalva (mert a Káspi-tenger keleti oldalán, a hívai oázison kívül, nincs művelhető talaj), a turkománok már eleve meg voltak fosztva annak lehetőségétől, hogy azon defenzív életmód mellett maradjanak, amely mellett más nagyobb nomád társaságok maradhatnak, ha elegendő legelőhely van s a kívülről jövő veszélyek kevésbé fenyegetők. Timur idejében még a Mangislak félszigetet lakták a turkománok,[13] valamint a Timuridák bukása után és az özbegek föllépésekor is, mert Mehemmed Szalih herceg «Sejbaniada»-jában[14] azt olvassuk, hogy azon háború alkalmával, melyet Sejbáni Mehemmed kán folytatott Híva ellen, az Ada-turkománok képezték a hívai sereg legnagyobb részét. Így álltak a dolgok a XVI. század elején. A következő században és nevezetesen 1723-ban, mikor a kalmükök Turkesztán egy részét meghódították s a kazak-kirgizek kis és közép hordája nyugat felé visszavonult, a baskírokat észak felé, a turkománokat pedig az Üszt-Jurt fennsík déli részére szorították, minek következtében a turkománok lakóhelyének azon változtatása történt meg, amelyet mai elterjedésük és Abulghazi által megjelölt területük közt vehetünk észre. E fejedelmi történetíró[15] tudósítása szerint ugyanis Szofian kán korában az Erszari-turkománok a Balkán hegy mellett laktak, hol akkor a *Tekke-Szarikok* és *Jomutok* is tartózkodtak, akik együttvéve a *Taski-Szalur* (külső Szalur) nevet viselték, megkülönböztetésül az *Icski-Szalurok*-tól (belső Szalur), melyekhez a horezmi területén lakó turkománokat, név szerint az Ikdir, Csaudur,[16] Haszan, Arabdsi, Adakli, Khizr, Ali és Tevedsi nemzetségeket számították. Azon időben, t. i. a XVI. század első évtizedében a Káspi-tenger keleti partjának territoriális viszonyai természetesen egészen különbözőek voltak a maiaktól, mert, mint Abulghazi beszéli,[17] az

Ürgendzsből a Balkánhoz vezető út turkomán aulokkal volt elborítva, az Oxus akkor közvetlenül Ürgendzs-falai s a Balkán keleti kiágazása mellett folyván el a mazendráni (Káspi) tengerbe ömlött s e folyó mindkét partján szántóföldek, szőlők és gyümölcsöskertek díszlettek.

Nehéz volna bizonyosan megállapítani, hogy az Oxusnak az Aral-tó felé való hajlása,[18] vagy pedig politikai forradalom volt az a motívum, mely a turkománokat egymástól elszakította s ilyen rendkívüli beosztású lakóhelyekre, sőt egészen új generikus alakulásokra kényszerítette. Elég, ha látjuk, hogy a múlt és jelen század folyama alatt jobbra és balra tolatva, majd erőszakosan telepíttetve, majd a víz nélküli sivár vadonba vettetve s oroszok, kirgizek, hívaiak, buharaiak, afgánok, dsemsidik és perzsák által vadállat módjára irgalmatlanul űzetve, az Oxus bal partjának legkülönbözőbb pontjain, Kunduztól Asztrabadig s az Üszt-Jurttól a Paropamisusig szétszórattak. Itt laknak ma a turkománok, az említett területnek legmostohább részein, örökös harcban kietlen hazájuk természeti elemeivel, szüntelen tartó ellenségeskedésben a szomszéd letelepült népekkel és testvéreikkel való szellemi és politikai egység nélkül, sőt egymás közt is halálos ellenségeskedésben.

Ha most földrajzi helyzetük szerint közelebbről szemügyre vesszük őket, e területnek északnyugati részén

1. a Csaudur[19] *és Imrajli*[20]

törzzsel találkozunk, akik minden valószínűség szerint a XVI. században még hatalmas Adali-, vagy Adakli-turkománok (szigeti turk.) maradványai, kik régebben a Káspi-tengernek egész keleti részét lakták a Kindirli-öböltől fogva a Balkánig[CLXXXVIII], ma azonban számban és tekintélyben nagyon megcsökkenve az Üszt-Jurt délnyugati részén barangolnak a régi Ürgendzsig és a Kara-bogazig. Úgy klán-viszonyaikról, mint számukról, 1864-ben közzétett adataim óta, kevés újabb és megbízható adat került nyil-

vánosságra, kivéve Petruszevicsnek bizonytalan tudósítását, mely szerint Csardsujtól 40 angol mérföldnyi távolságban északra 200 csaudur család lakik,[21] kik a *Szajat-* és *Eszki*-klánhoz tartoznak. Minthogy Hívához és a tőle függő területekhez még mindig csak részben férhet hozzá a kutatás s mivel a csaudur-turkománokat eddigelé még nem vették rendszeres vizsgálat alá, ezért a saját, csak hallomáson alapuló adatainkat kell fenntartanunk s ezek szerint az *Abdal, Igdir, Eszenli, Kara-Csaudur, Buzacsi, Burundzsuk* és *Sejkh* alosztályokat összesen 12 000 sátorra, vagyis 60 000 lélekre becsülhetjük, akik részint a Kizil-Takir pusztaságon, részint Buldumszaz, Porszu, Kökcse és Köhne-Ürgendzs körül barangolnak. – Az *Imrailik*-re vonatkozólag, húsz évvel ezelőtt közzétett jegyzeteinkhez még azt csatoljuk, hogy a XVII. század elején még Asztrabad közelében laktak[22] és az *Imr*[23] etnikai nevet viselték. Abulghazi kán 1062-ben (1652) Tudzsban, tehát nem messze Irán északi határától, hadat indított ellenük;[24] de hogyan történhetett, hogy oly messze északra nyomattak és csaknem teljesen elpusztultak, arra vonatkozólag hiányoznak pozitív adatok. Ami a Perzsia északi határán, Mehne és Csecse környékén lakó Imrailiket illeti, törzsüknek csak jelentéktelen töredékét képezik s e század elején költöztek ide Hívából.

2. A Jomutok[25]

neve régi török szó, tehát valószínűleg régi etnikai elnevezés is s valóban a történelem a jomutok lakóhelyét mindig a Káspi-tenger délkeleti partján említi, hol a turkomán törzsnek legnagyobb része ma is lakik. Egy töredékük ma, félig letelepülve, a hívai kánság délnyugati részén lakik, ahova – ha jól vagyok értesülve – csak e század elején telepítették őket erőszakosan, azért, hogy az e vidéken már régóta tartózkodó, nyugtalan csaudurok hatalmát megtörjék. Azonkívül egy jelentékeny részük a Csereken (nem

pedig Cseleken) szigeten tanyázik s baromtenyésztés helyett a szurok- és nafta[CLXXXIX]-források kizsákmányolásával foglalkozik. – Feloszlanak *Atabaj-, Dzsafarbaj-, Serefdsuni-* és *Ogurdsali*-turkománokra s ezek ismét a következő alosztályokra:

a) *Atabaj:*
Szehne, Döngircsi, Tana, Kiszarka, Kesze.

b) *Dzsafarbaj:*
Jarali: Iri-Tokmacs, Kizil, Szakalli, Arigködzseli, Csokkan-Borkan, Onuk, Tomacs.
Nurali: Kelte, Karindzsik, Gazili-Kör, Haszan-Kukulu-Kör, Pankötek.

c) *Serefdsuni:*
Görgen: Kara Bölke, Tevedsi, Jilgaj-Dszafer.
Híva: Öküz, Szalak, Usak, Kodsuk, Mesrik, Imreili.

d) *Ogurdsali:*
Szemedin, Giraj, Terekme, Nedim.

Megtartottam a «Közép-ázsiai utazás»-omban közölt felosztást; mert az erre vonatkozó újabb adatok, például Pertuszevicséi, nagyon távol állanak a valószínűségtől; másrészt pedig ismételnem kell a kazak-kirgizek tárgyalásánál tett megjegyzésemet, hogy általában nagyon megbízhatatlanok és zavartak a nomádok osztályzásai. A legújabb időben annyiban történt változás a jomutok politikai életében, hogy a Görgen bal partján lakók forma szerint Perzsia felsőbbsége alatt állanak, míg a többiek, a Hívában lakók kivételével, tényleg Oroszország uralma alá kerültek, amely körülmény e nomádok életére egészen átalakító hatást fog gyakorolni s ennek következményei sokkal előbb észrevehetők lesznek a jomutokon, mintsem a kirgizeken. A jomutok összes számát – beleértve a Hívában lakókat is

– 40 000 sátorra becsültem, Petruszevics pedig – hívaiak kivételével – 35 000-re s eszerint lélekszámuk 200 000, illetőleg 175 000.

3. A Göklenek[26]

a jomutoktól keletre, a Görgen és Etrek felső folyása között levő hegyeken laknak, tehát a perzsa sah területén, akinek 6 000 aranyból álló évi adót fizetnek.[27] Amennyire a történelmi emlékezés bizonyítja, mindig e vidéken tartózkodtak, csakhogy régebben – úgy látszik – sokkal nagyobb volt a számuk; mert Szofian kán idejében adó fejében 12 000 juhot adtak Hívának és 1200 juhot a kán háztartásához, ami más törzsek adóihoz hasonlítva – amennyiben a tekkék, szarikok és jomutok összesen csak 8000 juhot adtak – azt engedi következtetni, hogy lélekszámuk meglehetősen jelentékeny volt. Ami etnikai osztályozásukat illeti, húsz évvel ezelőtt gyűjtött adataim eltérnek Petruszevicséitől; mert ő csak hat *taife*-t (horda) nevez meg, mint: *Kaji, Bajandir, Kirik, Aj-Dervis, Csakir-Bek Deli, Jangak-Szagri, míg én ezeken kívül a Begdili-Karabalkan* és *Gerkesz* hordákat is fölemlítettem. A *tire*-k (klán) fölszámlálásában is jelentékeny eltérés van adataink között s az előbb már említett bizonytalanság következtében lehetséges, hogy egyikünk tudósítása sem felel meg a valóságnak. Ugyanezt mondhatom számukról is. Annak idején turkomán barátomnak, Khándsánnak állítása szerint a göklenek számát 12 000-re becsültem, amely számot Petruszevics, Bakulinnak, az asztrabadi orosz konzulnak adatai után, 20 000-re, azaz 4000 családra emeli, sőt Bode, aki 1837–40-ben e vidéket beutazta, 12 000 családról, vagyis 60 000 göklenről beszél. Tekintve azon körülményt, hogy a turkománoknak ezen törzse legjobban ki volt téve Híva és Perzsia támadásainak s hogy ez utóbbi országnak határa a jelen század folyama alatt közvetlen szomszédságukig terjedt, az utóbbi számokat nagyon túlzottaknak tartjuk, s azt hisszük, hogy

a 15 000 legközelebb áll a valósághoz. Minthogy a göklenek Irán északi szélének legszebb és legelőkben leggazdagabb részét lakják, eleitől fogva ki voltak téve a perzsák üldözésének. A völgyekbe szoríttatva, legtöbbet kellett szenvedniük a budsnurdi kurdok támadásaitól s míg számuk jelentékenyen megcsökkent, másrészről gyakran kényszerítve voltak letelepült életmód fölvételére.

4. A tekkék[28]

mint már említettük, mintegy háromszáz évvel ezelőtt még a Taski-Szalorok-hoz (külső Szalorok) számíttattak, tehát szorosan véve nem tartoztak a régi hívai kánsághoz s amennyire a történelmi emlékezés földerítheti, a Balkán hegytől keletre laktak. Ma Akhal-[29] és mervi tekkékre oszlanak. Az Akhal – geográfiai neve a Kubbet-Dag[CXC] északi ágai mentében, Kizil-Arvattól egészen a perzsa Deregöz kerületig, helyesebben Annauig terjedő vidéknek – magában foglalja az északi Kubbet-Daghnak azon művelésre alkalmas, vízben bővelkedő részét, amely az ó- és középkorban virágzása miatt híres volt és ma körülbelül huszonkét turkomán telepnek ad helyet.[30] E területen mintegy 30 000 család, vagyis 150 000 lélek lakik, mely szám – a talaj művelhetőségét tekintve – könnyen lehetne kétszer, sőt négyszer ennyi is.[31] Amint a hiányos történelmi adatok bizonyítják, a tekkék ide csak lassankint terjeszkedtek ki s a Kubbet termékeny völgyei csak százhatvan évvel előbb, vagyis a Szefevidák bukása korában jutottak birtokukba. Legalább így beszélte Budsnurd és Kucsan perzsa kormányzója az oroszoknak, de ez adatok hitelességén jogosan kételkedhetünk; mert Abulghazi kánnak Bamiban, Beurmaban és a Tedzsen mellett[32] már 1647-ben turkománokkal volt dolga és nem tévedünk, ha e turkománokat tekkéknek tartjuk, akik a Küren-Daghtól és a Balkántól, ahol történelmi emlékezés óta laknak, idáig előnyomultak és lassankint az egész területet meghódították.

A tekke-turkománok második töredékével, tudniillik a *Merv-tekkeszi*-vel (mervi tekke) hasonlóan áll a dolog. O'Donovan,[33] aki legújabban utazott e vidéken, azt beszéli, hogy a mai mervi tekkék előbb a Tedzsen mocsár mellett laktak és csak a szárikok kiszorítása után foglalták el mai lakóhelyüket. Ezen állítás meglehetősen megegyezik a valósággal, mert Burnes,[34] aki 1832-ben látogatta meg Mervet, itt a szárik-turkománokat, Tedzsennél pedig a tekkéket találta. Ugyanez az eset volt még tíz évvel később is, mikor Thomson Merven keresztül megtette veszedelmes utazását Hívába;[35] de tekintve a turkománok költözködéseinek nagyon változatos történetét, nehéz volna megállapítani, hogy a tekkék egy ízben már nem laktak-e Merv szomszédságában s hogy hányszor szorították ki onnan őket más törzsek. A mai mervi tekkék, akik számban és erőben fölülmúlják előbbi versenytársaikat, a szalorokat és szárikokat, azon számos öntözőcsatornák mellett és szomszédságában laknak, melyek a Murgab alsó folyásától kezdve északi és északkeleti irányban átszeldelik a mervi kerület művelhető talaját s melyek az itteni nomádok életét fenntartó forrásokul szolgálnak. A Mervtől délre folyó Tedzsen partjain csak egyes töredékek laknak; a mervi pusztaság legészakibb részén pedig, az Oxus bal partján, Csihardsuktól délkeleti irányban a Szakar[36] és Szajat ágak tartózkodnak, akik szintén a tekkékhez tartoznak, de önálló klánt nem képeznek, mint Burnes és utána Petruszevics is állítja. A mervi tekkék összes számát Petruszevics 50 000 sátorra, vagyis 250 000 lélekre becsüli, ami meglehetősen megfelelhet a valóságnak, ha ugyan a nomádok statisztikai adatai általában hitelt érdemelnek.[37] Ami a tekkék alosztályait illeti, az akhal-tekkéknél, telepeik helyzete szerint, keletről nyugat felé haladó irányban, a következő alosztályokat találjuk: Kökcse, Szalik, Jaszmán, Miris, Cseltek, Kongur, Karadas-Ajak, Kara-Kongur, Aman-Sah, Szicsmaz, Kaksal, Bükri, Kara-Jumai és Kedzsük;[38] míg a mervi tekkék először *Tokhtamis*[39] és *Ötemis* ágakra oszlanak, s az első-

höz tartoznak: Bek, Vekil, illetőleg Kökcse, Aman-sah, Kan, Kongur, Ak-Vekil és Kara-Vekil, az utóbbihoz pedig: Szicsmaz és Bakhsi. Ezen alosztályok különben az akhal és mervi tekkék mindkét főosztályánál egyformán feltalálhatók s meglehetősen egyeznek húsz évvel ezelőtt közzétett osztályozásommal.

5. A Szárikok

A szárik-turkománok mindig a Paropamisus hegység északnyugati kiágazásai mellett, a mai Pendsdeh közelében laktak, a Murgab középső folyásáig, vagyis Jolatanig terjeszkedve; mert e név alatt előfordulnak a «Sejbaniada»-ban, a XV. század végén, Mirza Huszejn Bajkarának Sejbáni ellen folytatott háborúi alkalmával s mint ilyeneket említi Abulghazi kán is,[40] míg Szofian kán uralkodása alatt a legszélső szalorokhoz tartoznak. Ők tehát e vidéknek régibb lakói, mint a tekkék, de úgy látszik, hogy a történelemben sohasem játszottak nagy szerepet, amit azon körülménynek lehet tulajdonítani, hogy más turkomán törzsekkel szemben csekély számúak. Én magam annak idejében 10 000 sátorról hallottam, míg Petruszevics 13 000-ről beszél, úgy hogy legföljebb 60 000-re becsülhetjük lélekszámukat. Öt fő ágra oszlanak: Herzegi, Khoraszanli, Ali-sah, Szukhti és Bajracs s ezek ismét a következő alosztályokra:

Herzegi: Szogunali, Guldsa, Kodzsali-Kizil, Beden és Kanli-bas.
Khoraszanli: Kazandzsi, Mamataj.
Alisah: Usztalik, Enis.
Szukhti: Dagdi-Kuli, Erden.
Bajracs: Dzsani-Beg, Erki-Guram és Szidlik(?).[41]

Azon hosszasan tartó és elkeseredett harcok következtében, melyeket részint testvéreikkel, a tekkékkel és szalurokkal, részint a perzsákkal folytattak e század folyama

alatt, nagyon megcsökkent a számuk, különben a leggazdagabb turkománokhoz lehetne őket számítani. A kultúrának különböző korszakai, melyek Khoraszanban egymásután feltűntek, a természetnek ezen durva fiaira is gyakoroltak bizonyos fokú hatást; mert mint a göklenek, úgy a szárikok is egyet-mást eltanultak iráni szomszédjaiktól; de itt, Turkesztán, Afganisztán és Perzsia határán a különböző nomád és félnomád népelemek gyülekezési pontján, nem tudott mélyreható és életerős gyökeret verni a műveltség.

6. A Szalor

vagy szalur-turkománok[42] méltán tekinthetők törzsük legrégibb és legnemesebb tagjának, mert amint *Imr*, úgy Szalor is állítólag a mitikus Oguz-kán egyik unokájának neve volt.[43] Lehetséges, hogy a turkománok e töredékének etnikai elnevezése az említett ősből származik, de az bizonyosabb, hogy az Oxus felé nyomuló arabok már időszámításunk VII. századában e vidéken találták a szalorokat, akik a mongolok megjelenésekor is fontos szerepet játszottak, amint az azon korból eredő történelmi forrásokból kitűnik. Fontosságukat bizonyítja az a körülmény is, hogy nevüket a régi Horezmben valamennyi turkománnak gyűjtőnevéül használták s innen erednek az Icski-Szalur (belső sz.), Taski-Szalur (külső sz.) és Khoraszan-Szaluri (khoraszáni sz.) elnevezések. Egyszóval itt a turkománok azon töredékével van dolgunk, amely a világtörténelem színpadán legelőször lépett fel és etnikai, helyesebben generikus nevét legtovább megtartotta. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ilyen, századokon keresztül rendkívül izgalmas élet mellett, számban nagyon megfogytak s ma már csaknem a teljes elpusztulás előtt állanak, valamint azon sem, hogy mindezen idő alatt nem hagyják el a Paromamisus nyugati ágainak már nagyon régóta lakott zugait. Három fő osztályra: Jalavacs, Karaman és Anabölegi s ezek ismét kisebb

ágakra oszolva, ma egymástól elszórva találhatók fel Mervtől délre, keletre és északra kisebb csoportokban;[44] 2000 család Mervben lakik tekkékkel vegyülve; másik 2000 a legújabb időben perzsa földön, Zorabadban települt le, a Heri-rud bal partján,[45] 1000 család ismét a Murgab mellett tanyázik, a szárikoktól délre, 400 Csihardsujban, 200 Majmeneben és 100 a Puli-Szalar mellett, Herat szomszédságában. Mindezek összevéve 5700 sátort, vagyis mintegy 28 500 lelket képeznek s ez meglehetősen összevág a saját statisztikai adataikkal, melyek szerint 6000 sátorból állanak. Én magam annak idején 8000 sátort hallottam említtetni. Úgy látszik, hogy a szalorok legjobban meggyöngíttettek ezen század folyama alatt, először a tekkék által, akik Mervből kiűzték őket, később pedig Abbasz Mirza herceg. Feth Ali sah derék fia által. Elcsüggedt helyzetükből ítélve, úgy látszik, örökre megtagadta tőlük a sors, hogy mint harcra képes önálló nomádok még valaha föllépjenek a történelem színpadán.

7. Az Erszari-

turkománok[46] a XVI. század közepén még a Balkán hegynél, az akkor még arra folyó Oxus partján laktak. Száz évvel később Mangislakban találjuk őket, honnan az özbegek Mangit törzse által kiszoríttatva a pusztaságra, az Üszt-Jurt déli részén levő Kurdis és Orta-Kuduk állomásokra vonultak.[47] Úgy látszik, hogy innen részint az Oxushoz, részint Merv felé költözködtek, mert a XVIII. század első évtizedében a Tarikhi-Mekim-Kháni Lebáb-türkmen név alatt s mint Buhara alattvalóit említi őket.[48] Buharában hivatalos nyelven még máig is Lebab-türkmeni-nek, parti turkománoknak nevezik őket, mert az Oxus bal partjára telepíttettek – mégpedig, amint mondják, Abdullah kán által – ahol ma is laknak, az Oxus bal partján, Csihardsujtól kezdve Khodsa-Szalik-ig s csak egy kis töredék lakik Burdalik-ban a jobb parton. Legsűrűbben laknak Kerki

környékén, de telepeik száma és erőssége mindinkább fogy, minél följebb megyünk az Oxuson, úgyhogy Petek-Kiszernél, a Belkhbe vezető út átjáratánál már csak kicsiny és szegényes csapatokban találhatók. Az erszari-turkománok generikus viszonyaira vonatkozólag, hosszabb ideig közöttük való tartózkodásom dacára, nagyon kevés tapasztalatot szerezhettem; mert ők mint félnomádok, nem fordítanak oly nagy gondot a klán-rendszerre, mint egészen nomád testvéreik. Petruszevics a következő négy nemzetséget említi föl: *Kara, Ulutepe, Künes* és *Bekaul*, de én ezen adatot, mivel csak hallomáson alapszik, nem tartom megbízhatónak. Az ezszarik, kiknek száma mintegy 40 000 család, vagyis 200 000 lélek, ma a nomád és letelepült életmód között levő átmeneti stádiumban vannak s a nomádok erkölcsi életének sok vonását már elveszítették. Mint földművelők, már a harcias szellemből is kivetkőztek s lovasságuk kivételével, melyet a buharai emírnek szolgáltatnak és azon kis töredékek kivételével, melyek *Kará*[49] név alatt az Andkhuj körül elterülő pusztaságon barangolnak, ritkán van alkalmuk arra, hogy a fegyverek kezelésében kitüntessék magukat. A rabló tekkék becsapásai ellen pedig legkevésbé védekezhetnek. Egy szó nélkül megfizetik adójukat Buharának, mégpedig körülbelül huszonöt krajcárt egy tanap földért (7 1/2 hold); foglalkoznak kereskedéssel és iparral is, – szóval egészen lealázott alattvalói Buharának, amely a megmérgezett kultúrájú társadalmi életnek minden álnokságával és gonoszságával lassankint egészen átalakítja őket. Az erszarik közt ma már igen sok feslett életű és szenteskedő ember van, akik bátran megmérkőzhetnek e tekintetben a legelvetemültebb tádzsikokkal. Valóban szomorú bizonysága ez annak, hogy mily könnyen válhatik a természet egyszerű emberéből a hamis kultúra rémképe!

A turkománok e hét fő nemzetségén kívül még meg kell említenünk azon turkománokat is, akik részint a Volga mellett, részint az orosz Turkesztánban laknak elszóródva

és félnomád életet folytatva, s akik az Amu-Darja kerületben a lakosság öt százalékát képezik, vagyis 5860 főre rúg a számuk.[50] Lakik továbbá a Zerefsán mellett 5000, Asztrakánban 1781, a Szir-Darja területén 3500, tehát összesen 16 141 turkomán. A turkománokról való statisztikai adataink tehát következőleg alakulnak:

a) Csaudurok	60 000
b) Jomutok	200 000
c) Göklenek	15 000
d) Tekkék	400 000
e) Szárikok	60 000
f) Szalorok	28 500
g) Erszarik	200 000
h) Orosz turkománok	16 141
összesen	979 641

Kerek számban talán fölvehetnénk *egymilliót,* amint előbb tettem, ámbár másrészt meg kell jegyeznünk, hogy tekintve a statisztikai adatok megbízhatóságának abszolút hiányát és a nomádok azon szokását, hogy szeretnek maguknak tekintélyt szerezni a valóságnak meg nem felelő számbeli nagyságukkal – a pontos kutatás mindenesetre jelentékenyen leolvasztja a számadatokat. Tehát akár egymillió, akár kevesebb a számuk – mert Petruszevics 845 000-re becsüli összes számukat –, annyi bizonyos, hogy régebben a turkománok száma sokkal nagyobb volt, sőt oly nagy, mint az északi pusztaságon barangoló kazak-kirgizeké. Mert nem kell elfelednünk, – hogy azon török népelemek, melyek a Szeldzsukidák fölkelése óta e század elejéig, Szíriába, Kis-Ázsiába, Arméniába, a Kaukázusba és európai Törökországba vonultak, legnagyobb részben a Kaspi-tenger északkeleti oldalán tartózkodó turkománok rajainak tekintendők, – s hogy az efsár-ok (helyesebben: ausar, elkapók), kelati-nadiri-k és kadsarok (kadsar a. m.

szökevény) Asztrabad körül, eredetükre nézve éppen úgy turkománok, mint a sahszevend-ek, terekmé-k,[51] karapapak-ok és más törzsek, akik a hyrkániai pusztaságról kiindulva, csak a múlt században telepedtek le a Kur mellett és a Kaukázus völgyeiben. E fölvételt bizonyítja először a történelem, másodszor a nyelv tanúskodása, harmadszor a dolog természete, mert az északkeletről délnyugat felé irányuló vándorlási áramlatban mindig a leginkább nyugat felé lakó törökök, vagyis a pontusi törökök voltak azok, akik legelőször útnak eredtek. A tulajdonképpen való keleti törökök közül nagyobb tömegek sohasem telepedtek le nyugati Ázsiában.

2. Fizikai és morális tulajdonságaik

Azok után, amiket a turkománok földrajzi elterjedéséről mondottunk, könnyen átláthatja az olvasó, hogy általában nagyon nehéz a fizikai karakterisztikum egységes voltáról beszélni. Az olyan nomád nép, mely emberemlékezet óta rablással foglalkozott, amely a legvakmerőbb kalandokban részt vett s amely perzsákkal, afgánokkal, tádzsikokkal, özbegekkel, kazakokkal, kara-kalpakokkal s a Kaukázus lakóival hosszú időn keresztül közvetlen érintkezésben volt; – az ilyen nép csak nagyon ritkán őrizhette meg változatlanul tipikus tulajdonságait. Ha mindennek dacára speciális turkomán fizikumról beszélünk, ezalatt a fizikai jellegek azon összességét értjük, amely a régi török típusnak a szomszéd árja népelemekkel való vegyüléséből állott elő s amely eszerint a törökség ezen ágán mindenütt fölismerhető. De természetesen többféle fokozatot vehetünk észre, melyek az iráni területtől való földrajzi távolság- s a megtörtént vegyülés kisebb vagy nagyobb volta és időtartama szerint különböznek egymástól. Az eredeti típus legtisztább alakját a csaudor-turkománoknál találjuk fel, mely a kirgizeknél nyúlánkabb testalkatban és kisebb fejben, továbbá az inkább kúp alakú, mintsem gömbölyű koponyá-

ban s öt- és hatlábnyi magasság közt váltakozó termetben nyilvánul. Innen aztán minél inkább közeledünk a hyrkániai sivatag déli részéhez, annál inkább szembetűnők az iráni vérrel való vegyülésnek nyomai; a szakáll mindig sűrűbb és sűrűbb növésű, a pofacsontok kevésbé kiállók s csak a kicsiny és ferdén álló szemek mutatnak török eredetre. A jomutok és tekkék közt a gyakori fajkereszteződés már csaknem egészen európaias típust hozott létre, amely körülmény már Frazer-nek is feltűnt s amely O' Donovant[52] azon nyilatkozatra indította, hogy az európai ruhákba öltözött jomutot alig lehetne megkülönböztetni a nyugatiaktól s éppen ilyen tapasztalatot szereztek az európai utazók az oszmánokra, a turkománok legközelebbi rokonaikra vonatkozólag. Ugyanezt lehet mondani az Irán északi határán lakó összes turkománokról is: s ha mindennek dacára az 1860–61-ben a tekkéknél fogságban tartott Blocqueville[53] az ó-török típusnak nagyon szembetűnő jellegeiről, keskeny vágású szemekről, kiálló pofacsontról és kicsiny lapos orról beszél: ez csak a turkomán fizikumnak nagymérvben vegyült jellegét bizonyítja. A turkománokról vett antropológiai mérések mind e mai napig nem állnak rendelkezésünkre, de aki hosszabb ideig tartózkodott a perzsák között és csak ezután megy e pusztai nomádok közé, az e két faj összehasonlítása alkalmával azonnal észre fogja venni, hogy pl. a turkománok sokkal fehérebbek,[54] mint a perzsák. Gyakran találunk köztük sűrű, fekete vagy barna szakállú férfiakat, de a ritkább szakállúak, vagy egész szakáll nélküliek sem ritkák s összehasonlítva a szikár, nyúlánk termetű iránival, a turkomán teste határozottan húsosabb és jobban gömbölyded alakú. Azonkívül sokkal szabadabban és mozgékonyabban viseli magát, szemei tüzesebbek, de gesztikulációja nem olyan élénk és gyors, mint a perzsáé.

Ami a nők fizikumát illeti, az – mint a pusztaságon mindenütt – közelebb áll a valósi török típushoz, dacára, hogy a hozzájuk fogságba került perzsa nők nagyobb része ná-

luk marad és csak kisebb részüket adják el a kánságokban. Szemeik kisebbek, pofacsontjaik kiállóbbak és hajuk is ritkább növésű, mint a férfiaké, ezért kontyuk közé kecskeszőrt fonnak be. A mi európai fogalmunk szerint vett szép nők egyébiránt gyakran találkoznak közöttük s ilyen esetben hasonlítanak Törökország szépeihez. O' Donovan látott egy ilyen turkomán Venust a Görgen partján,[55] én magam annak idejében többet is láttam, amint e folyónak szőke hullámaiban minden szégyenkezés nélkül fürödnek s valóban van elég turkomán szűz, aki az európai festőknek vagy szobrászoknak mintául szolgálhatna. De az ilyenek csak kivételek, mert a női szépség éppen oly gyorsan elhervad a munka terhe alatt, mint a puszta füve a nap perzselő melegségétől.

A turkománok *ruházata* középhelyen áll a közép-ázsiai és perzsák öltözködése közt, de mégis az előbbiek divata a túlnyomó. A vagyonosabbaknak az ing és nadrág fölé húzott felöltője *(csapan)* félselyem, félgyapjú és csíkos, khívai vagy buharai kelméből készül s csak rabló kirándulás alkalmával öltenek fel rövidebb, térdig érő kabátot. Télen pedig két vagy három ilyen felöltőt viselnek. E ruhadarab férfiaknál és nőknél egészen egyforma, de nyáron ez utóbbiak csak ingben és bokáig érő, alul összeszoruló nadrágban járnak. A gazdag nők inge félselyem, térdig ér s a nadrágnak alul kilátszó része kartonból vagy selyemből készül. A férfiak fövege az ismeretes *telpek* (prémes sapka), mely körül a mollák és hadzsik turbánt csavarnak, a nőké pedig kerek sapka, melyről hátul fátyol csüng le.[56] Speciális fejdíszül szolgál a már előbb leírt *seökele*;[57] míg a többi ékszerek, mint karperec, nyakék, pénzdarabok, korallok stb. s főleg a *tumar* (a talizmán őrzésére való ezüsttok) gyakrabban feltalálhatók náluk, mint a kirgiz nőknél. Sőt még éjjel sem teszi le a nő magáról ékszereit és így minden mozdulata csörrenést okoz; ha pedig nincs módja a turkománnak az ékszerek hangját hallgatni, rabszolgája bilincsének csörömpölésében gyönyörködik.

Ha a ruházkodás és ékszerek dolgában szó lehet a szomszédos keleti kultúra befolyásáról, ez természetesen alig vonatkozhatik az erkölcsi élet azon vonásaira, melyek a nomád életmóddal szoros összefüggésben vannak. A turkomán, mint nomád, általában szegény és nyomorult embernek tűnik fel. Vagyoni állása rendkívül szegényes és távolról sem hasonlítható össze a kirgizével, sőt e kettő körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint egy az ötvenhez, vagy néha egy a százhoz. E nép közt való hosszas tartózkodásom alatt csak egy nomád főnököt találtam, a Kören-Dag mellett, akinek 150 tevéje és 4000 juha volt s már Krőzusnak tartották. Itt semmi nyomai nincsenek azon gazdag nyájaknak, csordáknak és méneseknek, melyek a jobb módú kirgizek vagyonát képezik s akik közt gyakran egy embernek több jószága van, mint egy egész turkomán nemzetségnek. A jomutok Ata-baj ágának és az akháltekkéknek néhány nemzetsége kivételével a turkománok nem tudnák fenntartani életüket egyedül a baromtenyésztésből s ennélfogva nagyon sokan földműveléssel is foglalkoznak s nemcsak nem irtóznak a *csarva* (baromtenyésztő) és *csomru* (letelepült) osztályozástól,[58] mint a kirgizek, kiknek fülébe az *egindzsi* (földművelő) és *dzsatak* (letelepült) szók nagyon kellemetlenül hangzanak, hanem a csomru-k száma szemmel láthatólag növekedik és Irán északi határán lakó összes turkománoknál a csatornázás életfenntartási jelentőségre emelkedett, amit a kirgizekről távolról sem lehetne állítani.

Tekintve e lényeges különbséget nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a turkomán, mint szegény nomád, sátora földíszítésében messze mögötte marad a kirgiznek s hogy mindennapi életéből a primitív nomád állapotnak a Jaxartestől északra még divatozó sok vonása már hiányzik. Élelmiszereiket illetőleg rizst és kenyeret már gyakran találunk náluk s általában egyes ételek jobban hasonlítanak a kánságokban és Perzsiában szokásos eledelekhez, mintsem a kirgizekéihez. A *kimisz* (kumisz) és *kazi* (lóhúsból

és lózsírból csinált hurka) csak nagyon ritkán fordulnak elő, de annál inkább szeretik a Perzsiában készített cukros süteményeket. A régi nomád világnézetük hasonlóképp lényegesen megváltozott. Az év felosztása s a hónapok és napok elnevezése már egészen mohamedán náluk, nem pedig a baromtenyésztés különböző stádiumaiból kiinduló; valamint általában az erkölcsi életnek is csak azon vonásait őrizték meg, melyek a kánságok mohamedán kultúrájának vasigája alatt az ott lakó törököknél is feltalálhatók. Azokból, amiket már előbb a nomádok születési, lakodalmi és temetkezési szokásairól és szertartásairól mondottunk, a turkománoknál már csak kevés nyom maradt meg és ezeket sem tartják meg olyan szigorúan, mint a kirgizek, s aki e két nomád nép erkölcsi életének összehasonlításába bocsátkozik, azonnal észreveszi, hogy a turkománok sok-sok évszázaddal előbb elváltak a törökség zömétől, mint a kirgizek, s hogy törzstestvéreikkel már nagyon régóta nem állnak érintkezésben. A földi javakban való hiánynak lehet tulajdonítani, hogy a turkomán mindig készebb és alkalmasabb volt a rablásra, mint a kirgiz; mert míg ez utóbbinak a baranták iránt való hajlama inkább a kalandhajhászatban és a *batir* (hős, bátor) tiszteleti cím elnyerhetésében gyökeredzik, addig az első inkább élelemszerző módnak, életforrásnak tekinti az *alamano*kat[59] s valóban ezek és a csatornák nélkül a turkomán nem tudná fenntartani életét. A következő szólásmód: «Hitet és barátságot a pusztán találsz, de kincseket Perzsiából hozz», már közmondássá vált, s még az előkelők gyermekei is erre vannak utalva.

Az eltérésnek már említett momentumai legszembetűnőbbek a *nyelvben* és *népköltészetben*. A turkománok nyelve, mint már említettük, az anatóliai nyelvjáráshoz áll legközelebb s elsősorban a vokálisok nyújtása és a konszonánsok lágyítása által tűnik ki, ott, ahol pl. az azerbajdzsáni dialektusban rövid, illetőleg keményhangok fordulnak elő. Valamint az oszmán-törökben és magyarban, úgy a

turkománban az első szótagon van a hangsúly, de azon különbséggel, hogy a szó utolsó tagját gyorsan ejtik ki, sőt csaknem egészen elnyelik. Összehasonlítás céljából Makhpumkuli-nak egy versét közöljük, lefordítva az oszmán és csagataj nyelvjárásra.[60]

Turkomán:
Jomut Gökleng ajdib özündin
Csikdi kosun öngi ardi bilinmez
Szaflamaj csikdi desti-deban dourindin
Jüren joli konan jurdi bilinmez.

Oszmán:
Jomut Göklen ajdib kendinden
Csikti aszker öni ardi bilinmez
Szaplamaj csikti desti-dehan devrinden
Jüren joli konan jurtu bilinmez.

Csagataj:
Jomut Kökleng ajtib özündin
Csikti cserig öngi ardi bilingmej dur
Szaplamaj csikti desti-dehan tikrüszindin
Jürgen joli kongan jurti bilingmej dur.[CXCI]

Az oszmán és turkomán dialektusok alaktani egyezésének momentumait «A turkománok nyelvéről» című értekezésemben[61] találhatja fel az olvasó; ami pedig a szókincset illeti, az összehasonlítás e tekintetben is jelentékeny egyezést mutat fel, csakhogy természetesen nem az isztambuli efendik nyelvét, hanem a régibb oszmán nyelvemlékeket, vagy az anatóliai törökök beszédét kell a hasonlítás alapjául venni. – Még szembetűnőbb lesz a különbözés Közép-Ázsiai egyéb nomádjaitól, ha a turkománok szellemi produktumait közelebbről szemügyre vesszük. A népköltészet azon különböző műfajai közül, melyeket a kirgizeknél em-

lítettünk, a századokig tartó szomszédság dacára egy sem, vagy legalább nagyon kevés honosodott meg közöttük. A közmondások inkább az azerbajdzsáni és anatóliai törökök közmondásaihoz hasonlítanak; az északi nomádok balladái, hősmondái, lakodalmi és gyászdalai közül itt csak nagyon kevés ismeretes, de a Köroglu-románcok s Fuzuli, Bidil és Mesreb költeményei, melyeknek eredeti szövege azerbajdzsáni, a turkomán dialektushoz alkalmazva, általános kedveltségnek örvendenek. Az első helyet természetesen Mahdumkulinak[CXCII], a nemzeti dalnoknak költeményei foglalják el, akit – mint «Közép-ázsiai utazás»-om-ban (első kiadás 291. lapján) említem – félig-meddig szentnek tartanak.

Ami a turkománok *vallásosságát* illeti, ez leginkább csak külsőségre terjed ki s még a köteles szertartási törvényeket is inkább csak az idősebbek tartják meg, amely körülmény annál csodálatra méltóbb, mert az írás és olvasás oktatása főleg a tekkék közt nagyon el van terjedve, úgyhogy a turkomán, szemben a kirgizzel, e tekintetben a műveltségnek sokkal magasabb fokán áll. Tizenkét éves koráig a legjobb úton halad a nomád gyermek, de mihelyt suhanccá lett, minden gondját a fegyverekre, lovakra és rabló kirándulásokra fordítja, s a molla szavaira nem hallgat annyira, mint a bűnökben megőszült szerdar (vezető, vezér) babonáira és előítéleteire. Csak mikor már testi ereje lankadni kezd, mikor érzi, hogy a földi törekvésekről le kell mondania, csak akkor közeledik lehajtott fővel az alhond (tanító) sátorához, csak akkor kezd hallgatni a vallás intéseire, akkor végezi rendesen imádkozásait, spekulatív és ábrándozó lesz, gúnyolja a földi élet mulandóságát s azon fáradozik, hogy minden cselekedetét a *kuda-joli* [62] (isten útja, az arabos *fi szebil-ullah* törökre való fordítása) színében tüntesse föl, szóval akkor lesz igazán vallásos emberré. Ekkor aztán a vallási kérdés a szunniták és síiták felekezetének vitája körül forog, mintha a síita perzsák rablásában és gyilkolásában eltöltött múltját akarná igazolni. Ámde ez alapjában véve hibás föltevés, mert a turkomán még a legvaló-

dibb szunniták közvetlen szomszédságában is egész életében csak rabló lett volna s mert a felekezeti gyűlölség csak hitvány ürügy. A herati mollák fetvája, melynek értelmében a turkománoknak meg van engedve, hogy a síitákat hitetleneknek tekinthetik s a perzsákat rabszolgákul eladhatják, csak szemtelen képmutatáson alapszik, mert hiszen jól tudjuk, hogy a turkománt akkor sem furdalja lelkiismerete, mikor szunnita afgánokat, herátiakat és hindosztániakat ad el, ha ilyenekre szert tehet; sőt e vallási privilégiumot maga a turkomán találta ki. Bármennyire különös is, de tény, hogy az iszlám a turkománok között, a kánságok közvetlen szomszédsága s a kivai és buharai mollák ernyedetlen törekvése dacára, nemigen tudott mélyebben gyökeret verni, mint a kirgizeknél. Ez utóbbiak közt legalább vannak a szultánoknak és a baj-oknak házi molláik, van náluk – legalább tisztesség kedvéért – bizonyos vallásos műveltség, míg a turkomán a saját törzséből való mollára is éppen olyan ellenséges szemmel tekint, mint Teheránra és Meshedre. Csak egy tekintetben, t. i. *hads* (az Arábiában levő szent sírokhoz való zarándoklás) dolgában múlja felül a turkomán a kirgizt; mert a hyrkániai sivatagon több nomáddal találkoztam, akik megtették a Mekkába és Medinába vezető hosszú utat és hadzsi címükre nagyon büszkék voltak, mely esetet a kirgizeknél nagyon ritkán találjuk fel.

A mondottak után jellemük rajzolására térve át, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a turkomán az egész törökség legelvetemültebb tagja, s a turkomán társadalom nem egyéb, mint rablótársaság, melyet a létért folytatott harcban s a szenvedély vad kitöréseiben a társadalmi életnek, vallásnak és humanitásnak semmi, bármennyire elfajult törvénye sem korlátoz s melyre a vallás, a kor tisztelete és a *deb* (szokás) csak kivételesen tud enyhítő hatást gyakorolni. Az engedelem, függőség és rabszolga fogalmakat ugyanazon szótővel fejezi ki;[63] nehezebbnek tartja nyakát meghajtani, mint elveszíteni s a fa árnyéka éppen oly átkozott előtte, mint a felsőbbség védelme. A társadalmi állapotok e bor-

zalmas voltának oka nem annyira az embernek speciális elvetemültségében, mint inkább a politikai viszonyokban és a hazai földnek sivár természetében rejlik. Ahol ez utóbbi tényező kedvezőbb, ott a turkomán levetkőzte jellemének vadságát és békeszerető, jószívű emberré vált. Példákul szolgálnak erre az Oxus bal partján félig letelepült erszárik s főleg Kiva délnyugati részén lakó jomutok, akik közt annak idejében a legszelídebb embereket találtam. Az ogurdsali klán sem érdemli meg a szemrehányást, sőt a Görgen mellett lakó jomutok között is vannak békés kereskedők, akik elutaznak Bakuba és Asztrakánba kereskedelmi célból és testvéreik rablóvoltáról rosszallólag nyilatkoznak. – A turkománok jellemének fényoldala a határtalan vendégszeretet és az adott szó megtartása, melyhez szorosabban ragaszkodik az idegenek és más vallásúak, mint saját törzstestvérei irányában. Vannak rá számos példák, hogy a turkomán az előtte különben gyűlöletes perzsáért, ha ez védelméért folyamodott, életével állott jót s hogy határtalan kapzsisága dacára megtartotta a pénzügyekben kötött szerződést. Továbbá a turkomán sok tekintetben a természetnek egyszerű gyermeke s ami őt rablóvá tette, az mindenelőtt azon századokig tartó üldöztetés, melynek minden oldalról ki volt téve, amennyiben, a kara-kalpakok kivételével, egy nomád társaságot sem ismerünk, amely oly gyakran változtatta volna saját hazáját és amelynek olyan ingadozó lett volna száma, mint éppen a turkománé. E kívülről eredő nyomáshoz még a legtöbbször önfenntartási ösztönből származó testvérharc is csatlakozott, amely harcot leginkább a fűben gazdag legelők és az évnek csak bizonyos szakában bő víztartalmú folyókból levezetett csatornák birtokáért vívták. A fű és víz itt az életfenntartás fő eszköze s ezért nem lehet csodálni, hogy azt az elkeseredést, mellyel pl. a jomutok és tekkék, vagy a szárikok és szalorok viseltettek egymás irányában századokon keresztül, s azt a kérlelhetetlen dühöt, mellyel egymást irtották és pusztították, a nomádok lakta pusztaság más részén nem

lehet feltalálni. Ilyen hibákat ugyan részben a kirgizeknek is szemükre lehet hányni, de ezek az egyes hordákat és nemzetségeket testvéreiknek tekintik és már többször egyesültek valamely közös érdekben, amire azonban a jomutok és tekkék történetében nem találunk példát.

Mint annak idejében a turkománoktól hallottam, e testvéri villongás fölött való bánat következtében halt meg Makhdumukli, a nemzeti költő, a múlt században s ugyanez a testvéri villongás az, mely az oroszok növekedő hatalmát elősegíti, és a századokon keresztül ritka szenvedélyességgel védelmezett turkomán szabadság elvesztésének fő oka. E nép történetének ezen újabb fordulata miatt egyébiránt sem a turkománok, sem a többi népek nem panaszkodhatnak. A turkománok azért nem, mert a közöttük lassanként elterjedő társadalmi rend védelme alatt természetesen akaratuk ellenére megtelepíttetve, Perzsiának az ókorban félelmessége miatt híres északi részén ezentúl csendben és békében élhetnek. Ami a szomszéd tartományok előnyét illeti, alig szükséges fölemlítenünk, hogy azon hatalmasságát, melyet e fejetlen és független nomádok emeltek a kereskedés és közlekedés ellen, most a rend és nyugalom beálltával lassanként leomlik s Ázsia déli és északi része között a szabad közlekedés helyreáll. Nem a természet, hanem a puszták korlátlan fia volt az, aki a műveltség elterjedését megakadályozta. Hazájában egyformán hajótörést szenvedett úgy a görög és római, mint a régi perzsa kultúra törekvése s hogy mily eredménytelen volt a mohamedán műveltség terjesztése is, bizonyítják azon véres harcok, melyeket a Szamanidák, Ghaznevidák, Timuridák és újabban az irániak folytattak Ázsia e vidékén. A mi európai kultúránkat szemelte ki a sors arra, hogy amint e régi világrészben mindenütt, úgy itt is terjessze a világosságot s habár jobban szeretnék is, hogy a világosság egymás, dúsabb és alkalmasabb fényforrásból sugározzék ki, mindamellett örömmel kell üdvözölnünk *ezen* fényforrás világosságát is. Még csak két évtized múlt el azóta, hogy e so-

rok írója szüntelenül életveszéllyel küzdve, mezítláb és rongyokba burkolva járt a turkománok közt, hol nyomtalan utakon, a homokba térdig süllyedő teve hátán csak csigalépésekkel haladhatott – s ott ma már szilárd síneken villámgyorsasággal repül a gőzkocsi s a nyugati kereskedő és kutató tudós szinte otthonosan érzi magát. Igen, a turkománok ereje immár megtörött és gyorsabban törött meg, mint a kirgizeké, s nemsokára megérjük az időt, mikor a műveltségnek az óvilág két ellenkező pontjából kiinduló fénysugarai e ponton – hihetőleg békésen – összetalálkoznak.

Makhdumulki dívánjából

Záradékul néhány költeményt közlünk Makhdumuklinak, az ünnepelt nemzeti költőnek dívánjából. E költeményekben visszatükröződik e nép életének sok vonása, de még inkább a mohamedán kultúra törekvésének szelleme.[64]

Alaman (rabló kirándulás)

A jomutok s göklenek csapata magától fölkerekedett
És senki sem ismeri sem elő-, sem hátvédüket.
Távol vidékekről, messze pusztákról jöttek ide,
Senki sem ismeri útjukat, melyet választanak,
táborukat, melybe vonulnak.
A holló kiköt a sólyommal
S a zajtól remeg szikla és hegy.
Mintha gyökeret vertek volna a földbe, szilárdul megállnak,
Senki sem tudja, ki oroszlán, róka és farkas közülük.
Háromezren vannak a dárdavető hősök,
Négyezernek fényes ércpuskája van;
S ha a tekkék rohanva alázúdulnak,
Nem tudja senki, melyik közülük nomád vagy letelepült.
Jőnek, hogy a szunnitáknak tiszteletet szerezzenek,
Szétdúlnak várakat s kerteket pusztítnak el.

Rohammal veszik be Iszfahan városát
S falvakat, melyek számát (hármat vagy négyet) senki sem tudja.
Makhdumukli! a harctéren van Ali,
Nézd, mit művel Omár és Oszmán!
Visszhangzik a világ lovak nyerítésétől,
Senki sem ismeri a koraszáni talaj minőségét (föld-e avagy por).

A hős

Ha egy moszlim szökik két nem hívő elől,
Nagy követ érdemel fejére!
Csak az a hős, kinek szíve kemény,
Kinek a keble tág, elméje élesült.
Nagy térben mint a holló, óvatos legyen,
Mert sokat ér az okosság a maga helyén.
Tigrisként jelenjen meg a küzdőtéren
S mint róka, ravaszsággal éljen mindenütt.
Ha áll, helytálljon, mint a kőszirt,
De egy tért áthasító paripa is kell.
Az agyrém, melyet a hős fejében táplál,
Bizton kitör s hasában el nem rothad!
Maga helyén bátorság lesz a ravaszság,
Ámde használatára férfi kell.
A ló kell, hogy fusson s a futót elérje,
Hogy jó nagy félelmet gerjesszen s frissen neki vágtasson.
A mindent fölülmúló képzelethez
Húsz-harminc éves ifjú tartozik.
Ki mint a sas szárnyával hangosan csapkod körül,
Ki saját életéről és családjáról szívesen lemond,
Ki mint a farkas szétűzi a birkanyájat:
Az ilyen férfi kell a hősnek társul.
Makhdumukli lelkesíté a hős ifjakat,
A kék páncélról most hát piros vér csepeg.
Vadkanként kell a rohamnál neki futni
És átkarolni, mint a medve.

A dohányzás ellen

Isten akarattal fölruházva küldött a világba,
Tégy, amit akarsz, ó te dohányos!
De az ítélőszék előtt majd az ítélet napján
Ugyan mi lesz mentséged, ó te dohányos?
A tested fogy, erőd kevesbedik,
Sokat beszélsz, eszed csekélyebb lesz.
Ingerli valami ideged, csiklándja húsodat,
Ezek ismertető jeleid, ó te dohányos!
Hagyd abba ezt a hasztalan kínzást,
Ágyékod kialszik, lelked ég ilyen tettől,
Tűzzel telik meg hasad csakhamar,
Belsődben maradnak a sebek, ó te dohányos!
Mindkét világban árt ilyen görbe út;
Ha férfi vagy, válaszd inkább az egyenes utat.
A nem imádkozó, hazug és tolvaj mellé
A félelmes napon a dohányos is sorakozik.
Makhdumukli! istenem közelebb van hozzám, mint életem.
A pipa keserűség, a test csak föld,
A vétek róka.....
Semmit se végez ott a róka (a föltámadás napján), ó te dohányos!

A kedveshez

Ó kedvesem, még nem is láttalak,
Gerle vagy-e vagy csalogány, mi vagy?
Bánatos szívemet meg akarom menteni képedtől,
Kerti rózsa vagy-e, mi vagy?
Koránolvasó, szejd vagy kodsa,
Pohárnok vagy-e vagy bor, mi vagy?
Szél, nap vagy éj,
Hold vagy-e vagy nap, mi vagy?
Pézsma vagy illatos ámbra vagy-e,
Nem mondhatom meg. Polus vagy zodiakus vagy-e?
Tenger vagy hullám....

Örvény vagy-e vagy vihar, mi vagy?
Arany, ezüst vagy gyöngy,
Legmagasabb ég vagy-e..... mi vagy?
Rubin, korál vagy drágagyöngy,
Szövetnek vagy-e vagy fény, mi vagy?
Makhdumukili! mondj le a tiszteletről s méltóságról,
Vagy hagyj föl e hasztalan igyekezettel;
Drága barátodat elfelejted,
Részeg vagy őrült vagy-e, mi vagy?

JEGYZETEK

[1] *Jajik* értelme szó szerint: *széles, kiterjedt* (a *jaj,* kinyújtani, terjeszteni, teríteni igéből képezett nom. verbale), amely elnevezés okát megérthetjük azon körülményből, hogy ez volt az első legnagyobb folyó, melyre a törökség bukkant, keletről nyugat felé nyomulásában.

[2] Lásd Desmaisons kiadásában a szöveg 37. lapját.

[3] Proccedings of the Royal Geographical Society, I. k. 164.

[4] U. o. 168. lap.

[5] Az *Etek* jelentése törökül: szegély, margó; a Dameni-Kuh-é pedig perzsául: hegyszegély, hegy széle, ami alatt az északon húzódó hegységnek északi irányban való kiágazását kell érteni.

[6] Gesta Dei per Francos, 1061. lap (Yule után idézve).

[7] Az *oguz*-ból, a szóközépi guttaralis elveszésével, éppen úgy lett *úz*, mint a *dogru, ogri* és *agiz* szókból a mai oszmántörökök nyelvében *dóru, óri, áiz.*

[8] Lásd Rasid-ed-din «Dsami-et-tevarikh» című művének 13. l. (a Berezin által Kazánban 1881. kiadott török fordításban) hol e mondat következőleg hangzik: Oguzning barcsa kavmin ol vakuitta *türkmen* tep ajtur irdiler. – E munkában leginkább e török fordítást használtam, mert a perzsa szöveget nem tudtam megkeríteni.

[9] L. Yule-nál Marco Polo kiadásának I. k. 44. l.

[10] Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum. A magy. Tud. Akadémia költségén kiadta gr. Kuun Géza, Budapest, 1880.

[11] Lásd a Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft XX. ktetében A Wickerhauser által kiadott szeldzsuk verset.

[12] Lásd «A turkománok nyelvéről», Vámbéry A. (Nyelvtudományi Közlemények XV. k.).

[13] Abulghazi *mangislak türkmeni*-ről beszél (ed. Desmaisons, 201. l.) Haszán-Kuli kánnak e néppel folytatott harca alkalmával.

[14] Mehemmed-Szalih herceg egy hősköltéménynek írója, melyben részletesen elbeszéli Sejnáninak Közép-Ázsiában végbezvitt tetteit. L. erre vonatkozólag a most megjelent «Sejbani-name» című munkámat. (Budapest, 1885).

[15] Abulghazi (ed. Desmaisons) 209. 1.

[16] Abulghazi *csauldur*-t ír, mely alak, mint alább látni fogjuk, jobban megfelel e szó tulajdonképpen való jelentésének.

[17] Idézett munka 207. l.

[18] Úgy látszik, hogy az Oxusnak északkeleti irányban való elhajlása nemcsak emberi kéz műve, hanem összefüggésben áll e folyónak lassú és nehézkes folyásával s a Káspi-tenger keleti partjának folytonos emelkedésével is. Ezen elhajlásnak idejét nem lehet pontosan meghatározni, mert Anthony Jenkinson, az angol utazó, aki 1558-ban látogatta meg e vidéket, csak azt hallotta, hogy az Oxus a Káspi-tengerbe ömlik. Minden valószínűség szerint két ága lehetett e folyónak, amint a geográfusok is fölteszik.

[19] E név régi alakja, mint Abulghazi-nál olvassuk, *csaudur* volt s töve *csaul-* (kiáltani, nyeríteni) ige. V. ö. *csaudur, csődör* (t. i. nyerítő).

[20] *Imrajli* a régibb *imr-ili,* Imr népe, alakból származott, legalább Abulghazi csak az *Imr* nevet ismerte.[CXCIII]

[21] Lásd ezen a Káspi-tengeren túl levő kerület egykori orosz parancsnokának Tifliszben, 1880-ban megjelent értekezését, Ch. Marvin «Merv and the mastealing Turcomans» című művében (London, 1881) angol fordításban, 50. l.

[22] Lásd Abulghazi-nál 226.l.

[23] U. o. 348. l.

[24] Az Imr, mint a Szalor, a legrégibb etnikai nevek egyike.

[25] A *Jomut* név, úgy látszik nem egyéb mint a régi *jom,* új török *jon,* nép és a mongolban és ujgurban használatos *ot* pluralis-képző összetétele.

[26] Másképpen: *köklen* vagy *kökleng,* mely szónak tulajdonképpen való jelentése «kövér, gazadag», esetleg «zöldes, kékes».

[27] L. Petruszevics-nél Marvin «Merv and the manstealing Turcomans» című művében, 56. l.

[28] *Tekke* jelentése: bak.

[29] Az *Akhal* aránylag újkori eredetű név, legalább Abulghazi nem ismeri.

[30] L. Petruszevics-nél, Marvin idézett műve 72. l.

[31] Alikhanov, legújabb tudósításában 194 000–200 000 lélekről beszél.

[32] Abulghazi így írja: *Burma* és *Tezzen,* egyszersmind ez utóbbit jir-nek, azaz: *hely*-nek s nem folyónak nevezi, amint ma is tesszük (ed. Desmaisons, 321).

[33] Lásd The Merv Oasis, by Edmond O'Donovan (London, 1882) II. kötet 172–173. l.

[34] Travels into Buhara, vol. II. 253. l.

[35] Lásd Sheil, Glimpses of Life and Manners in Persia (London, 1856), 358–361. l.

[36] A Szakarokat «Közép-ázsiai utazásom»-ban (279. l.) a tekkéknek Bakhsi nevű ágához soroztam.

[37] A legújabb időben egy másik orosz utazó, név szerint Alikhanov Avarszki, a mervi tekkék számát 46 000 sátorra, vagyis 230 000 lélekre becsüli, mely összegből 36 000 sátort a tekkékre, 10 000 sátort pedig a Mervben lakó akhaltekkékre, erszarikra, szalorokra, szárikokra stb. számít.

[38] L. Petruszevics-nél Marvin id. műve 70–72. l.

[39] A *Tokhtamis* jelentése: *megállott, Ötemis*-é pedig: *a tovább ment, az elhaladott,* a *tokhta-,* illetőleg *öt-* igéből.

[40] Lásd műve 209. l.

[41] Petruszevics után, a hibás elnevezések kiigazításával.

[42] Ezenkívül még *Szalar* és *Szalir* alakban is előfordul. Leghelyesebb ezen utolsó kiejtés, t. i. tompa, illetőleg méhyhangú *i*-vel (orosz bI).

[43] Lásd Abulghazi, 27. l. és Dsami-et-Tevarikh (török kiadásban) 11. l.

[44] Lásd «Közép-ázsiai utazás»-om 278. l. – Petruszevics (lásd Marvin id. műve 89. l.) a főosztályokat Kipcsak, Dezerdu (Ordu?) – Khodsa és Karamán nevek alatt említi föl, de nehéz volna meghatározni, hogy melyik a helyesebb adat.

[45] Proceedings of the Royal Geographical Society, vol. V, 1. sz., 11. l. Lessar's second journey in the Turkoman country.

[46] Lásd Abulghazi 206. l.

[47] Uo. 267. – Az Orta-Kuduk (középső kút) a mai turkománoknál *Orta-Kuju*, Kordis, Abulghazi szerint, vadászterület volt, ma a Khívába vezető úton, Igdir és Bala-Isem közötti állomás neve.

[48] Lásd Buhara története, írta Vámbéry Ármin II. kötet 139. lap.

[49] Ezen Karák nemzetségük szerint erszári-turkománok, tehát ez alkalommal kiigazítom azon korábbi nézetemet, mintha e nomádok önálló törzset képeznének.

[50] Kosztenko-nak a Turkesztanszki Kraj-bán (326. l.) az Amu-Darja területre s azonkívül a zerefsani és Szir-Darja vidékre 7500 turkománt számít.

[51] *Sahszevend*, helyesen: sah-szeven, akiket a (perzsa) sah szeret. Mint e név mutatja, ezek olyan turkománok voltak, akik a perzsa zászló alá csatlakoztak. *Terekme* a türkmen név hamis arab pluralisának, terakeme-nek elferdítése.

[52] Lásd The Merv Oasis, I. k. 231. l.

[53] A *Tour du Monde*, 1-re année, 28. szám, 225–272. lapjain, Quatorze mois de captivité chez les Turcomans par Henri de Gouliboeuf de Blocqueville, 246.

[54] Ez kevésbé vonatkozik az arc színére, mert a folytonosan szabad ég alatt való tartózkodás arcbőrét egészen megbarnította.

[55] The Merv Oasis, I. 232.

[56] Ezt a fátyolt, előre húzva, az áll és nyak eltakarására használják.

[57] A turkomán nők seökeléje bőrből készül s vörös vagy sárga kendővel van beborítva, felül lapos és körülbelül fél méter magas. Felső része csipkékkel és kerek ezüstdarabokkal van díszítve, míg két oldaláról a fátyol csüng le. A turkomán nők seökeléje körös-körül díszített.

[58] Ez osztályozás neve a turkománoknál *csomucs*, letelepült és *gezek*, vándorló, nomád. Ez utóbbi nem egyéb, mint a *kazak* szó magashangú alakja.

[59] *Alaman*, az alakman (lovasság) szóból ered.

[60] Lásd Nyelvtududományi Közlemények, XV. k. 19. lap.

[61] Lásd Nyelvtudományi Közlemények, XV. k. 19. lap.

[62] *Kuda joli*-val fejezik ki az istennek tetsző cselekedeteket, mint pl. a szegényeknek alamizsnát adni, az özvegyeket és mollákat védelmezni, valamely imádkozó helyet építeni stb.

[63] V. ö. *kul-luk*, engedelmesség, *kul ak*, fül és *kul*, rabszolga

[64] Lásd Nylevtud. Közl. XV. köt. I. füzet.

III. VOLGA-TÖRÖKÖK

I. KAZÁNI TATÁROK

Semmi sem győzhet meg jobban bennünket az iszlámnak szívósságáról és követőire gyakorolt erős befolyásáról, mint az, ha a *kazáni tatár* név alatt ismeretes törökök történetét tárgyilagos vizsgálat alá vesszük. Még nem állapította meg teljes bizonyossággal a történelem, hogy ezen 482 809 lélekből álló[1] nép mikor és hogyan foglalta el a kazáni kormányzóságot, melyben – három kerület kivételével – ma lakik. Míg némelyek azt vélik, hogy e törökök a kipcsaki horda azon töredékének utódai, mely a XIII. században délről északnyugatra nyomult és a Káma vidékét meghódította, tehát keletről jutott mai hazájába; addig mások azon népelemeket akarják fölismerni elődeikben, melyek a régi bulgár birodalom felbomlása után, a mongol seregek pusztító árja elől menekülve Bulár és később Kazán[2] váro-

sát alapították, melyből az 1445. évben, Mahmutek alatt a kazáni kánság nőtte ki magát. Úgy látszik, hogy e két föltevés kiegészíti egymást; mert ha a mai kazáni tatárok túlnyomó számában az egykori Bolgárország török népét gyanítják – a bulgár inkább politikai, mint nemzeti név, – másrészt éppen oly valószínű az is, hogy más, az Arany Hordával összeköttetésben levő törökök is vándoroltak délkeletről Kazánba és itt letelepedtek. A túlnyomólag nomád karakter dacára sohasem zárkózhattak el a törökök az olyan kultúra befolyása elől, mely társadalmuk patriarchális szelleméhez alkalmazkodott és azonfelül még nemzeti szenvedélyeikre is tekintettel volt. Ami ma Buhara a kirgizekre, turkománokra és üzbégekre nézve, ugyanaz volt a régi Bolgár, miután 923-ban az iszlámot fölvette, azon kor és azon vidék török népeire nézve s mikor az észak-ázsiai mohamedán világnak e hatalmas központja elenyészett, Kazán annál könnyebben átvehette a régi Bolgár vezérszerepét, mert Szaraj, a kipcsaki kánok ideiglenes székhelye, egyes épületei dacára, tulajdonképpen csak sátrakból álló szállás volt s sohasem vált igazán állandó teleppé, tehát nem is lehetett a politikai erővel egyesített mohamedán kultúra tulajdonképpen való központja.

Tehát akár keletről, akár délről jöttek s akár bolgároktól, akár kipcsakoktól származtak a kazáni tatárok, túlnyomólag török eredetüket egyáltalában nem lehet kétségbe vonni. De másrészt éppen oly bizonyos az is, hogy e népnek etnikai alakulásában jelentékeny részük volt a Volga középső folyásánál emlékezetet meghaladó idő óta lakó ugoroknak, név szerint a votjákoknak, mordvinoknak és cseremiszeknek, mert itt az iszlámnak a XIII. századtól a XVI-ikig korlátlan uralma volt s hogy mily szívóssága van e vallásnak, legjobban bizonyítja a csuvasok példája. Nagyon természetes tehát, hogy a mai kazáni tatárok fizikuma egyrészt a török-tatár és ugor faj jellegeinek tarka vegyületét képviseli, másrészt pedig – s ez áll a többségről – azon speciális török típust tünteti föl, amely nyugati Szibé-

riától, név szerint a Toboltól fogva egészen a Volgáig volt feltalálható már az ókorban is, vagyis egy olyan nép típusát, amely sokszor változtatta politikai nevét és sok rokon elemet fölvett magába, de egészben véve mégis hű maradt magához. Minthogy tehát *ez* az én nézetem, akarom mondani: tökéletes meggyőződésem, nem érthetek egyet azon etnográfusokkal, akik a mongol fiziognómiának itt-ott észrevehető nyomait azon mongolok hatásából magyarázzák, akik a XIII. században a Volga vidékére betörtek és a kipcsaki birodalmat alapították. Figyelmeztetvén az olvasót a speciális török típus minőségére, szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy a mongol fajnak a kazáni tatárokon szórványosan észrevehető jellegei nem annyira Dzsingiz kán seregének tiszta mongol elemeitől, mint inkább azon, az eredeti fizikumukat jobban megőrzött törököktől erednek, akik a mongolok seregében szolgáltak, mert – mint már említettük – a Volga vidékén valódi mongolok csak igen csekély számban jelentek meg.

A mondottak szerint tehát a kazáni tatárok *külső megjelenésében* nem fogunk egyformaságot találni. Testük magassága többnyire középszerű, jól megtermettek, magas mellűek és széles vállúak. Bőrük színe sárgás, arcuk hosszúkás és szabályos, pofacsontjaik nem nagyon kiállók, nyakuk rövid, szakálluk ritka és alig fedi el az arc alsó részét. A nők jobban megőrizték a török őstípus pregnáns nyomait, amit különösen a jobban kiálló pofacsontok és a ferdén s keskenyen metszett szemek árulnak el. A himbálódzó járás, melyet Rittich[3] különös ismertetőjelnek tart, nem más, mint az általános keleti divat, a *reftari khiraman,* amit a keleti költők a szellőtől megmozgatott ciprus hajlongásához hasonlítanak és a női szépség egyik kellékének tartanak. Annak oka, hogy a nők típusa miért maradt meg itt tisztábban, mint máshol, azon körülményben rejlik, hogy iráni és cserkesz rabnők bevitele nem oly gyakori eset, mint pl. Közép-Ázsiában és Törökországban. A nőket általában szépeknek lehetne nevezni, ha nem rútítanánk el

magukat szépítőszerekkel; ugyanis az arcnak és szemöldöküknek bemázolása és a fogaknak feketére festése a mi esztétikai érzékünkre nagyon kellemetlenül hat.

E leírással ellenkezőleg Erdmann[4] így rajzolja a kazáni tatárokat: hosszúkás arc, szürke vagy fekete nagy szemek, hosszú és keleties orr, kicsiny állkapocs, vastag ajkak és széles vállak. A nőket is szépeknek írja le szemlátomása után, de pofacsontjukat ő is kiállóbbnak találja, mint a férfiakét. A szépítőszereknek gyakori és nagyon elterjedt használatára vonatkozólag egyetért Erdmann Rittich-hel és más újabb etnográfusokkal.

Ami a kazáni tatárok *öltözetét* illeti, az középhelyet foglal el a közép-ázsiaiak túlságos hosszú és bő ruhái, meg a nyugati törökök rövidebb, de szintén bő ruhái között. Természetesen itt is, mint a mohamedán országokban mindenütt, a vallási szabályok az irányadók a ruha alakjára és szabására nézve, de mindennek dacára észrevehetjük, hogy az Arany Horda udvarában uralkodó divat itt intenzívebb befolyást hagyott maga után, mint közép és nyugati Ázsiában. Aki a XVI. századból eredő Sejbaniname gazdagon színezett képeit pontos figyelemre méltatja, mindenesetre észre fogja venni, hogy a mongoloknak a Timuridák korabeli viselete, amint e műből látjuk, és a mai kazáni tatárok viselete között csak egyes hasonló vonások vannak; mert míg az első szembetűnőleg szűk volt, amint lovas néphez illik, addig ez utóbbi észrevehetőleg széles és bő, amint az iszlámnak szigorú rendelete kívánja, melynek értelmében a test körvonalainak nem szabad láthatónak lenniük. De a *zilan* nevű, ujjatlan alsóruha és a boglárokkal, csatokkal s gombokkal való fényűzés határozottan a régi Szaraj divatvilágának maradványa, valamint a szerény felöltő közép-ázsiai eredetű. A nők öltözete sokkal díszesebb, mint a perzsa és közép-ázsiai nőké. Az ing fölé két, nagyon testhez álló mellényt öltenek föl, melyek közül az egyik ujjas, a másik ujjatlan; míg a mellet különféle ékességekkel, pl. arany- és ezüstpénzekkel, selyemkendőkkel s a

vállakra vetett *tumar*-ral (a Korán vagy amuletek tartására szolgáló táska) aggatják tele. Fejüket csinos sapkával, lábaikat pedig néha tarka hímzésű szattyánbőr cipőkkel fedik. Legújabban a tatár nők az ujjas mellény helyett selyemből vagy brokátból készült egyszerű felöltőt viselnek, mellyel a fejet is be lehet takarni s így a *csadir* (fátyol) helyét pótolja.

Egészben véve tehát a kazáni tatárok öltözete – mint Erdmann leírja – a következő darabokból áll:

1. Külmek, ing,
2. Istan, alsó nadrág,
3. Ojuk, harisnya,
4. Itük, csizma,
5. Keüs, felső csizma,
6. Besmet, kaftán, felöltő,
7. Kazaki, atilla-szabású kabát,
8. Csekmen, kaftán,
9. Bilbao, öv,
10. Dzsauluk, zsebkendő,
11. Takkie, hegyes sapka,
12. Börk, kalap, sapka.

A nők ruhái – Erdmann szerint – csak a gazdagabb díszítésben és a következő darabokban különböznek a férfiakéitól:

1. Töslük, mellrevaló,
2. Dzsilan vagy zilan, hosszú ujjú mellény, mely gyakran 600 rubel értékű,
3. Bükendzsik, fátyol,
4. Puta, öv,
5. Palasz, csuklyás köpönyeg.

Az *ételek* és *italok* tekintetében, úgy hazájuk éghajlati viszonyai, mint a speciális tatár életmód következtében, szintén meglehetősen eltérnek a kazáni tatárok a többi, délen

és nyugaton lakó törzs- és hittársaiktól. Élelmiszereik legnagyobb részét nem annyira a húsból, mint inkább a lisztből készített ételek szolgáltatják s ez utóbbiak közt is az első helyet a *talkan,* a lisztleves egy neme, foglalja el, mely különböző alakban, a baskíroknál, kirgizeknél, üzbégeknél, karakalpakoknál és turkománoknál is nagyon kedvelt étel. A talkanon kívül még a *szalmu* is speciális nemzeti eledel, mely nem egyéb, mint hússal és zsírral töltött és vízben főzött gombóc; továbbá a *kajmak,* főtt tejföl nem, melyet télen kocsonyának készítenek. Lóhúst a városokban, mint a mohamedán kultúra székhelyein nem esznek, csak a falusi parasztoknál áll még kedvességben e régi török eledel. Különben húsételek ritkán fordulnak elő s bármely állatot csak úgy szabad megenni, ha azt a vallás rendelete szerint mohamedán ember vágta le a biszmillah (isten nevében!) kíséretében. Az italok közt leginkább kedvelik a *teát,* de újabb időben – a Korán tilalma dacára – sokan hódolnak a szeszes italok élvezetének is, amennyiben a bort, pálinkát és sört enyhítő szerek vagy orvosságok ürügye alatt isszák.

De a tatárok nemcsak fizikum, ruházkodás és táplálkozás dolgában, hanem *házaik* építése és berendezése tekintetében is különböznek az oroszoktól, akiknek immár háromszáz év óta szomszédságában laknak. A minden terv és rend nélkül épült falvak egyes házait többnyire eltakarja az istállókból, kamrákból stb. álló udvar s ha homlokzatukkal az utcára néznek is, ablakaik mindig az udvar felé eső oldalon vannak, mint a mohamedán országokban mindenütt, mely építkezési mód a nőknek a külvilágtól való elzárására céloz. Csak a vagyonosabb tatárok tesznek ez alól kivételt, amennyiben házaikat orosz építőmesterekkel európai módon építtetik és díszíttetik föl. A keskeny, girbegörbe utcák, a mindenütt található piszok és a számtalan kutya nagyon szomorú látványt nyújt; s csak itt-ott tűnik szemünkbe valamely fa vagy másféle növény – de ez is legtöbbször valamely meghalt mohamedánnak nyughelyén

van, aki még halála után is övéi közt marad, amely szokás különben csak szenteknél és előkelőknél szokott előfordulni. – Ha az ház belsejébe lépünk, amely itt is, mint minden mohamedánnál, hárem-re és szelamik-ra oszlik, sokkal nagyobb tisztaságot tapasztalunk, mint az orosz parasztok házaiban. A szoba fala mellett széles pad fut körös-körül, vánkosokkal és különféle ágyneműkkel beterítve, a padlózatot pedig szőnyeg vagy gyékény takarja. Az évenként csak egyszer meszelt kályhán állnak a *teharet* vagy *guszl* (vallásos mosakodás) alkalmával használt különféle kannák és medencék, a teához való edények, továbbá némely házban a világos színű edények, melyek a tatár szemében a háznak kedvelt dísztárgyai; ez utóbbi szokás egyrészt Közép-Ázsiáig, másrészt egész Magyarországig el van terjedve, hol a parasztember szintén rikító színű tányérokkal, csészékkel, korsókkal stb. aggatja tele szobája és konyhája falát. Ez természetesen leginkább csak a falusi lakók háztartására vonatkozik; mert a városi már kezd művelődni s szerez tükröt, asztalt, széket és az európai kényelem más tárgyait, éppen úgy, mint Törökországban, hol a efendi, pasa stb. már szalonokban gyönyörködik, míg az anatóliai hű marad a régi szokáshoz. Ami a tatár házaknak reánk gyakorolt hatását egészben véve illeti, nem érthetünk egyet az orosz etnográfusok azon állításával, hogy a tatárok nem olyan tiszták, mint az oroszok. Ezen állítást megcáfolja mindenelőtt Erdmann, aki ellenkezőleg nem győzi eléggé dicsérni a tatár házak csinos berendezését és tisztaságát, de másrészt az iszlám törvényei is lehetetlenné teszik az ellenkező esetet, mert a mohamedán keleti parasztok ruházkodásának és háztartásának külsőleg látható szegényessége dacára, a belső tisztaság tekintetében nemcsak az oroszokat, hanem sok európai paraszt házát is fölülmúlják. A törvényszabta ötször ismétlődő mosakodás, a hetenként legalább kétszer való fürdés és a háznak nagyon tágas volta könnyen érthetővé teszik a tisztaságot s azonfelül a Korán azon mondatának is megvan a maga ha-

tása, hogy: En-nezafet min el iman, vagyis: A tisztaság a hitből származik.

A kazáni tatárok *foglalkozása* leginkább a kereskedés, mégpedig kiskereskedés, melyből fáradhatatlan tevékenységgel és takarékossággal néha tekintélyes gazdagságra tesznek szert. Már többen voltak azon nézetben, hogy e tulajdonságot őseiktől, az ókori bolgároktól, örökölték s ez a nézet nem alaptalan; mert amint a bolgárok, a mongol invázió előtt, a mohamedán országokban széltében-hosszában, sőt egészen Magyarországig űzték kereskedésüket, éppen úgy elhat a mai kazáni tatár – mint Merkúr eleven gyermeke – délre az Oxusig s keletre a törökség legszélsőbb határáig, mely útjában egyszersmind az iszlám terjesztőjéül s néha mártírjául is szerepel és mindenünnen jó üzletet csinálva tér vissza. Az ő térítési buzgalmuknak tulajdonítható, hogy az iszlámnak félve elhintett magva a kirgizek, baskírok és szibériai törökök közt kicsírázhatott, s ma már, az oroszok irtótörekvései dacára, szerényen fejlődő növénnyé lett. A tatárnak a kereskedés iránt való hajlama egészen ösztönszerű s azonnal erre szánja magát, mihelyt földje terményeiből egy kis tőkét szerzett. Földjét csak kelletlenül és rosszul műveli. Inkább haszonbérbe adja földjét oroszoknak, csuvasoknak és votjákoknak, mintsem maga művelje, s ha mégis maga kénytelen az eke szarvát fogni, a haszon, melyet földjéből húz, rendkívül csekély. Az iparágak közül leginkább szappanfőzéssel, szövéssel és fonással, néha aranyművességgel is foglalkozik, de különösen mint csizmadia és kocsis tűnik ki. Ez utóbbi minőségben ők képezik ki az izvoscsi-kok legnagyobb kontingensét a nagyobb orosz városokban és szolgai minőségben is hűséget és ügyességet tanúsítanak. Mint Iszmael Mirza almanachjában olvashatjuk, Oroszországban 14 posztógyár, 2 papírgyár, 1 illatszergyár és 23 szappangyár áll kazáni tatárok vezetése alatt; ami pedig Oroszországnak tőkepénzeseit illeti, azt látjuk az imént említett forrásban, hogy tizenegy mohamedán milliomos és sok, szin-

tén igen gazdag van közöttük, – sőt Szibériában és Orenburgban hat maohamedán milliomos van, akik a leggazdagabb bányák tulajdonosai. Ha már egyszer elérte a tatár a jólétnek szemei előtt lebegő ideálját, akkor aztán életének hátralevő része a keletiekkel közös édes semmittevés, vallási elmélkedés, vagy pedig elzarándokol Mohamed sírjához, hogy mint hadzsi polgártársai tiszteletét megszerezze és a dsennet (paradicsom) örökzöld virányain helyet biztosítson magának.

Főleg a *vallás* a leghatalmasabb rugó a kazáni tatárok élet- és gondolkozásmódjában. Mint legtisztább szunniták a hanefiták felekezetéhez tartoznak s vallásos buzgalom tekintetében inkább Közép-Ázsia igazhívőihez, mintsem Törökország vagy Arábia mohamedánjaihoz hasonlítanak. E jelenségnek oka mindenelőtt e népnek nemzeti jellemében keresendő, mert a megtelepült török általában – mint vakbuzgóbb hívő – nem bocsátkozik spekulációkba és a szabad gondolkodásnak legcsöndesebb röptét sem kísérti meg. Másodszor a síizmus megszilárdulása következtében a tulajdonképpen való mohamedán világ két részre szakadt, melyek közül a nyugati – akár a sok keresztény elem következtében, melyeket fölvett magába, akár az arabok szellemi élénksége következtében – gyakran olyan szőrszálhasogatásokba és hamis magyarázatokba bocsátkozott, melyek bizonyos vallási parancsok megtartását már eleve lehetetlenné tették; míg a keleti rész, a követőknek műveletlensége és durvasága következtében, századokon keresztül megmaradt az iszlám legelső korszakának stádiumában és még ma is ebben van. A Volga középső folyásának vidékén pedig az iszlám inkább keleti, mintsem nyugati formájában áll fönn. Már a Bagdadból küldött legelső misszionáriusok is nem Derbenden, hanem a régi Ürgencsen és a mai kirgiz pusztaságon keresztül jutottak a régi Bolgárba, s a későbbi utazók is ugyanezen úton mentek, valamint általában csak a délkeleti és keleti közlekedési vonalon fejlett ki a kereskedés is a Volga középső vidéke

és Ázsia között. Így történt, hogy már a régi Bolgár csak Horezmen és Buharán keresztül tudta fenntartani összeköttetését az iszlámmal s ezért a XI. és XII. században a Kharezmidák[CXCIV] és Szamanidák befolyását érezte. E dologban természetesen az Oxus és Zerefsán melléki művelt országok bukása után sem állott be semmi változás; mert a mongolok, akik eleinte az iszlámnak elkeseredett ellenségei voltak, a pápa és a francia király térítési kísérlete dacára végre fölvették az előbb gyűlölt hitet és tisztelték azon hívők emlékét, kiket ők maguk öltek meg. A kalifák uralma megszűnt a Tigris partján, hogy a Nílus mellett ébredjen föl s a Volga mellett, a régi Bolgár romjaiból emelkedett új városok, rövid félbeszakítás után, ismét a középázsiai vallásos műveltség újra meggyújtott fáklyájából nyerték a világosságot. Timur hadjárata, ámbár végzetes volt a kipcsaki kánságra nézve, tulajdonképpen még inkább megszilárdította az összeköttetést a Volga-vidéki mohamedánok és turkesztániak közt; s mikor Rettenetes Iván[CXCV] 1556-ban elfoglalta Kazán városát és az iszlám hívei ellen hallatlan kegyetlenséget tanúsított, akkor már a legkegyetlenebb rendszabályok sem tudták nemhogy ledönteni, de csak meg sem ingatni a mohamedanizmusnak mély és hatalmas gyökeret vert fáját. Igaz, hogy Iván kegyetlenkedése által kényszerítetve sok mohamedán áttért az ortodox egyházba s ezek az ú. n. *keresen*-ek, vagyis keresztény tatárok, kikről alább még bővebben lesz szó; ezen kitérteknek aztán minden lehetséges szabadalmat megadtak, sőt annyira mentek, hogy Kazán város határában egy mecsetet sem tűrtek s csakugyan egészen a XVI. század végéig Kazánban nem volt mecset,[5] a mohamedánoknak pedig külön városrészben kellett lakniuk.

De a XVII. század közepe felé már érezhető volt a mohamedánoknak a máshitűek fölött való szellemi túlsúlya, mert ezen idő körül már 250 mecset[6] volt a kazáni kormányzóságban s habár az oroszok minden lehetséges rendszabályt fölhasználtak a mohamedán propaganda el-

len, péld. megtiltották, hogy mecsetet építsenek olyan helyen, ahol a letelepült mohamedánoknak bizonyos számát nem lehet kimutatni, mindez semmit sem használt, mert azon erőszak következtében, mellyel a pislogó tüzet akarták eloltani, annál magasabbra csapkodott a láng s az iszlámnak nemcsak a baskírok, csuvasok és kirgizek, hanem még a sokféle privilégiummal felruházott keresenek közt is sikerült híveket szerezni, akiknek jobban tetszett a keresztény fejedelem igája, mintsem a szabadalom, csakhogy atyáik hitéhez visszatérhessenek. Nagyon világos tehát, hogy a vallási türelemre vonatkozó, 1773. évben kiadott ukázzal nagy szolgálatot tettek az oroszok az iszlám ügyének. A mecsetek és mollák száma a baskírok és kirgizek közt szemmel láthatólag szaporodott s habár mindjárt 1788-ban összeült Ufában egy mohamedán zsinat és azt tervezte, hogy az iszlámnak ezennel orosz-hivatalos színezetet adjanak: nemsokára kitűnt, hogy a mohamedánok – akár tatárok, vagy baskírok, akár kirgizek legyenek – tendenciájukkal egészen másfelé gravitálnak. II. Katalin – az ukáz kiadója és a zsinat engedményezője – mindenesetre eleget tett azzal, hogy az iszlám terjesztése által a nomádok nyerseségét némileg enyhítse és – bár csak szórványosan – a letelepült életmódra kényszerítse őket; de az orosz színezetű mohamedanizmus eszméje egészen hibás, mégpedig a következő okok miatt:

1. az iszlámnak tulajdonképpen csak a törvényes kalifák uralma tetszhetik s habár kényszerűségből a világi dolgokban engedelmeskedik is más vallású uralkodóknak, a vallási dolgokban ezt sohasem fogja tenni;

2. a Volga-melléki mohamedánság – mint már föntebb láttuk – ezer kötelékkel Közép-Ázsiához, a belső-ázsiai iszlámnak gyújtópontjához vala csatolva. Mindenelőtt az Oroszország és Turkesztán között levő kereskedelem eleitől fogva a kazáni tatárok kezében volt, akik vagy mint orosz házak agensei, vagy pedig saját üzleti céljuk végett, hónapokig tartózkodtak Buharában s itt, a fanatizmus

székhelyén, megteltek a vallásos buzgóság szellemével, mely a más vallású uralkodók minden behízelgéseivel szemben ellenszegülésre készteti őket. E kereskedőkkel együtt évről évre tudományszomjas ifjak jöttek a Zerefsán-melléki híres kollégiumokba, mely ifjak később, mint kész mollák, a Volga mellé visszatérve, éppen olyan vallási intézményeket hoztak létre, amilyenek Közép-Ázsiában voltak és vannak;

3. ehhez csatlakozott még a XVIII. és XIX. században létrejött élénk érintkezés Orosz- és Törökország között, minek következtében a mekkai zarándokok száma jelentékenyen szaporodott s az orosz hadseregbe sorozott tatárok eléggé meggyőződtek egy mohamedán hatalom létezéséről. S hogy e hatalom egyik vereséget a másik után szenvedte az orosz fegyverektől, az a körülmény inkább a hittársak iránt való rokonszenv érzetét, mintsem a keresztény győzők iránt való bámulatot keltette föl Oroszország mohamedánjaiban.

A világ az igazhívők tömlöce és a hitetlenek paradicsoma; ez vallásuknak egyik alaptétele s minél inkább lealacsonyította Oroszország az ottomán császárságot, annál jobban növekedett a kazáni tatárok rokonszenve elnyomott törzstestvéreik és hittársaik irányában.

Így történt, hogy a Volga-vidéki mohamedánok, akiket a vallási türelem kiadása megnyert Oroszország politikai érdekeinek, újabban még szorosabb kötelékekkel vannak csatolva a mohamedán világ többi részeihez. Ma már nemcsak Buharában képezik ki a kazáni mollákat, hanem Konstantinápolyban, Kairóban és Medinában is és ezen új irány eredményei legjobban észrevehetők a kazáni kormányzóság mecseteinek rohamos szaporodásában és a mohamedán iskolák virágzó állapotában. Míg a *mecsetek* száma a kazáni kormányzóság területén 1833-ban csak 688 volt, az 1868. évben már 729-re rúgott, úgyhogy 1781 óta, tehát 87 év alatt, 479-cel szaporodott a mecsetek száma, olyanformán, hogy minden évre esett körülbelül 5 új me-

cset építése. Ha a kazáni mohamedánok lélekszámát vesszük szemügyre, azt fogjuk látni, hogy minden 619 lélekre, helyesebben: minden *310 férfira* (mert a nők nem járnak nyilvános imahelyre) esik *egy mecset*, amely körülményen – ha tekintetbe vesszük az ottani keresztények megfelelő viszonyát, kiknél minden *1420 lélekre* jut *egy templom* – valóban nem lehet eléggé csodálkoznunk.[7] Hasonlóan áll a dolog az iskolákkal is, minthogy ezek minden mecset mellett elkerülhetetlen járulékok s azonkívül önálló tanintézetek is vannak, úgyhogy – nem számítva a magánoktatást, melyben a leányok részesülnek – minden 119 fiúgyermekre egy iskola jut. Nagyon természetes dolog, hogy ezen iskolák szigorúan mohamedán jellegűek és az orosz közoktatásügy befolyásának legkisebb rést sem engednek. Ezen iskolákban legnagyobb gondot fordítanak a Korán olvasására, írásra és számolásra, minélfogva – mint a mekteb-ek általában – csak vallásos tanintézetek és csak kivételesen használják a Mohamed efendi által írott «Bevezetés a kereskedelembe» című könyvet. Ami a nyelvtanítást illeti, az arabra és perzsára fordítják a fő figyelmet, míg az anyanyelvet, mint az üzbégeknél és oszmánoknál is, egészen elhanyagolják, de az iskolában oroszul tanulni: valóságos véteknek tartanák, ámbár később gyakorlatból sokan megtanulják az orosz nyelvet és idegen hangsúlyozással ugyan, de folyékonyan beszélik. Az írni és olvasni nem-tudók száma tehát a kazáni tatárok között olyan kevés, amily csekély százalékot még Francia- és Angolországban sem lehet kimutatni és semmisem bizonyítja jobban azt, hogy a műveltségnek e követelményeire mily nagy súlyt fektetnek, mint az a lenézés és megvetés, melyben az írni és olvasni nem tudókat részesítik polgártársaik. E viszonynak illusztrálásául szolgál még az a körülmény is, hogy az 1802-ben Kazánban a keleti nyelvek számára fölállított nyomdából eddigelé már egymillió példány került ki leginkább vallásos tartalmú iratokból és könyvekből, s hogy 1869-ben csupán a «Heftjak» című, elemi iskolák számára készült könyvből

40 000 példányt nyomtak. Ezen intézet, melyben különösen a tatár betűszedők tűnnek ki, nemcsak az oroszországi mohamedánokat látja el nyomtatványokkal, hanem a belőle kikerült munkák egész Közép-Ázsiáig és Indiáig elterjednek. Az orosz kormánynak valószínűleg az volt a szándéka, hogy e könyvnyomda útján közhasznú tudományos műveket terjesszen, de e törekvése eredmény nélkül maradt; mert amíg péld. a isztambuli nyomdákból, az utolsó évtized alatt, jelentékeny számú európai, tudományos és szépirodalmi munkának török fordítása került ki, addig Kazánban kizárólag teológiával, a Korán magyarázatával stb. foglalkoznak[8] és orosz könyveket is csak nagyon ritkán fordítanak tatárra.

Ezen, a kazáni tatárok iskoláira, mecseteire és vallási irányára vonatkozó észrevételekből eléggé meggyőződhetik az olvasó, hogy Oroszország mohamedánjai – dacára, hogy több mint 300 év óta együtt laknak a keresztény műveltség északkeleti képviselőivel – sem az ázsiaiak szigorú konzervativizmusától, sem a mohamedán fanatizmusból folyó gondolkodásmódtól egy hajszálnyira sem tértek el és nem közeledtek egy lépéssel sem uralkodóik kulturális világa felé. Egyes könnyelmű tatárok, a vallás törvényei dacára, kedvüket találják ugyan az orosz újításokban s egyes tatár nők színházba és bálokba is eljárnak, sőt fátyolt sem viselnek,[9] de mindezt még korántsem lehet az európaiasodás ösvényére való térésnek tekinteni; mert az isztambuli efendik és hanumok (hölgyek) már 30 év óta elkövetnek ilyennemű és nagyobb kihágásokat a vallás törvényei ellen, anélkül azonban, hogy még ezzel a tulajdonképpen való reformoknak utat nyitnának. A kazáni tatárok azon része, mely önként közeledett az oroszokhoz s később felolvadt, leginkább Kazán egykori uralkodócsaládjainak egyes tagjaiból áll, valamint még ma is csak a kánok és bégek fiai azok, akik Szt.-Pétervárott nevekedve fölveszik a kereszténységet és Emin, Veli-kán, Iszmail stb. neveik helyett Eminoff, Velikanoff, Iszmailoff stb. nevekkel térnek haza.

A nép zöménél az ortodox egyházra való áttérés hallatlan; valamint az indiai mohamedán sem lesz soha protestánssá, dacára, hogy úgy az egyik, mint a másik részről már sok milliót elnyelt a térítési törekvés. Különben az orosz politikusok nem táplálhatnak vérmes reményeket a tatárok európaiasítása iránt; mert nemhogy az eloroszosodás lenne az eredmény, hanem ellenkezőleg minden reform a nemzeti öntudatot fogja felébreszteni, amint ezt az örményeknél és georgiaiaknál[CXCVI] látjuk s amint a hindosztáni mohamedánok is csak az Anglia által sürgetett művelődés következtében jutottak a nemzeti önállóság eszméjéhez. Csak egészen műveletlen népek engedik magukat felolvasztatni, de a kultúra, főleg a mohamedán kultúra, mindig akadályozója a keresztény hatalmak ilyennemű törekvéseinek.

Visszatérve most a kazáni tatárok erkölcsi életének rajzolására, könnyen érthető lesz előttünk, hogy ebben főleg azon vonások találhatók fel, melyek többé-kevésbé az összes mohamedán népek erkölcsi életében uralkodnak, de azon különbséggel, hogy itt – a már századok óta folytatott letelepült életmód és a mély gyökeret vert mohamedán szellem dacára – a nemzeti sajátságoknak sokkal több momentuma maradt fönn, mint pl. az oszmánoknál és azerbajdzsániaknál. A két nem szigorú elkülönbözésének megfelelőleg, itt is megvan az a szokás, hogy a *házasság* csak mások közvetítésével történik s valamint az oszmán ifjú az ú. n. *szaudsi-khatun* (szerelmi követ), úgy a házasulandó kazáni tatár is csak valamely megbízott nő közbenjárásával választja ki jövendőbelijét. Miután az egyezkedés megtörtént a szülők között, vagyis mikor már a *kalim*nak, azaz a mennyasszonyért adandó díjnak mennyiségét megállapították, – amely itt éppen olyan nagy fontosságú, mint a nomádoknál, – a mennyasszony házában végbemegy az eljegyzés, olyanformán, hogy ennek, a szokásos ima után – átnyújtják az áldomás poharát – mely ismét régi török szokás – s ha az ezt elfogadja, ezzel nyilvánosan

kijelentette a házasságba való beleegyezését. Erről először a leányt kérdezik meg s csak azután kéri a molla a fiatalember beleegyezését. Gazdag tatároknál a kalim gyakran ezer rubelre rúg, de a menyasszony szülői ezen összegnek csak felét veszik igénybe, míg másik felét leányuk kelengyéjére fordítják. – Az eljegyzés és menyegző között gyakran több nap, sőt hetek is elmúlnak, de ez utóbbi előtt már nyolc nappal megkezdődnek az ünnepiességek, melyek evésből-ivásból állanak s melyeket a vendégek férfitagjai részére a vőlegény, női tagjai részére pedig a menyasszony rendez. A legelőször feladott étel mindig méz és vaj, amelyet fehér kenyérre kenve esznek; mert ez a legkedvesebbnek tartott nyalánkság. Ezt követi a gyakran húsz tálból álló különféle ételek hosszú sora, melyek mindegyikéhez derekasan hozzálátnak s az étkezés végeztével, a jóllakás bizonyságképpen szereplő hangos böfögéseknek nem szabad hiányozni. – A tulajdonképpen való menyegző napján a vőlegény e csöbör mézet és vajat küld menyasszonyának. Az esketés, melynél csak a férfiak lehetnek jelen, a molla megérkezésével kezdődik. Mindenelőtt bőven lakmároznak, mely alkalommal a jelenlevő vendégek a szokásos pénzadományt az asztalterítőre rakják, mit összeszedvén, a vőlegény apja a menyasszonynak ad át. Ezen adományokat tulajdonképpen azon pohár fenekére kellene rakni, melyből a menyasszony az áldomást megitta, de e szokástól újabb időben eltérnek. A tulajdonképpen való esketésen sem a vőlegény, sem a menyasszony nincs jelen, de miután ezek beleegyezésüket elküldötték a megbízott személyek által, a molla felolvassa az esketési imát, azután a vendégek jelenlétében megkérdezi a szülőket s mikor a leány apja az «adom», a vőlegényé pedig a «veszem» szót kimondotta, a házasság törvényesen megkötöttnek tekintetik. Miután az összes vendégek eltávoztak, a vőlegényt a menyasszony szobájába vezetik, s az új párnak itt kell maradnia teljes négy napig, anélkül, hogy innen csak egy percig is eltávozhatnának. E négy nap eltelte után a fiatal férj

visszatér szülői házához, de a menyasszony otthon marad nemcsak hetekig, hónapokig, hanem néha egy évig is; mert a tulajdonképpen való együttélés csak akkor kezdődik, mikor a fiatal férj jövendőbeli otthonát megalapította. E szokást a turkománoknál is feltaláljuk, de ennek itt más jelentősége van. Mielőtt a fiatal nő végképpen elhagyná az apai házat, barátnői és rokonai még egyszer meglátogatják, kelengyéjét újra megszemlélik és kis ezüstpénzeket tesznek a ládákra. Mialatt a rokonaival és barátaival időközben megérkezett vőlegényt ipa és napa megvendégeli, addig a menyasszony fölkészülődik, ünnepiesen felöltözik s miután az elviendő ingóságokat kocsira rakták s a ló hámjára fehér inget kötöttek, a menyasszony a kocsira, a vőlegény pedig a bakra ül s a szokásos áldáskívánatok közt megindul a menet az új otthon felé.[10]

A *születési és halálozási szokások* csaknem egészen azonosak a többi megtelepült mohamedán enemű szokásaival, valamint a Kurban és Bajram ünnepet is olyan módon ülik meg, mint Buharában és Isztambulban; – ami a nemzeti ünnep nevét némileg megérdemli, az csak a Szapan és Dzsüjün, de még ezeknek is csak a neve új, lényegük szerint azonban azonosak a többi törökök ünnepeivel.

A *Szapan* – melynek jelentése tulajdonképpen: eke – nem egyéb, mint mezőgazdasági ünnep, melyet a tavasz kezdetekor ülnek meg, s minden valószínűség szerint az óiráni *Noruz* reminiszcenciája, melyet tudvalevőleg az összes törökök megtartanak. Ez tulajdonképpen csak a férfiak ünnepe, akik valamely zöld mezőre összegyűlnek, míg a nők bizonyos távolságban felütött sátorokból szemlélik az ünnepélyt. A mulatság különféle társasjátékokkal kezdődik, melyek közül, eredetisége miatt, különösen a következő érdemel említést. Ugyanis a játszók közül néhányan hasra fekszenek, akkor betakarják őket bőrrel és egy kötelet adnak kezeikbe, melyhez az ataman (hetman) keze van kötve. Ez utóbbinak az a kötelessége, hogy a fek-

vőket védelmezze az ellenfél ütéseitől, mely alkalommal megtörténik, hogy a játék hevében saját emberein átugrál vagy rájuk lép. Hosszas küzdés után végre kimerül, pártja leveretik; ekkor a fekvők fölkelnek s amazok feküsznek le és azt választják meg atamannak, akinek ütései az ellenpártot legyőzték. – Ezt követik más játékok és mulatságok, melyek a törökség egyéb tagjainál ismeretlenek s valószínűleg szláv vagy ugor eredetűek; ezek után következik a tulajdonképpen való dőzsölés, éneklés és tánc.

Az említett játékot így írja le Erdmann részletesebben:

«A változatosság kedvéért néha, bár ritkán, a következő játékot rendezik. Négy vagy több tatár szorosan egymásmellé hasra fekszik és betakarják őket széles és vastag bőrdarabbal, vagy szarvasmarha bőrével. Egy másik tatárnak – aki a játékban a *rablófőnök* (ataman) nevet viseli s kit a fekvők a bal kezére erősített kötélnél fogva tartanak – ez utóbbiakat kell védelmeznie a többiek támadásaitól, akik minden oldalon azon igyekeznek, hogy a saját övéikből fonott kötéllel erejüktől kitelhető ütéseket mérjenek a fekvőkre. Az ataman minden módon törekszik, hogy a támadók ütéseit viszonozza, de ez nem könnyen sikerül neki, mert a támadók, mihelyt csapásaikat kiosztották, azonnal elfutnak, de ő csak annyira követheti őket, amennyire a kötél hosszúsága engedi. Gyakran átugorja a fekvőket, vagy rájuk lép és ha megfogja valamelyiket, akkor a többiek ütik a fekvőket és ezek fölkelnek. Ekkor a támadók feküsznek az előbbiek helyére.

«Vagy pedig tizenkét, tizenöt vagy húsz ember körben leül, egymástól kétlépésnyi távolságban. Egy pedig a körön kívül áll s különböző tatár ruhadarabokból összekötött, meglehetősen nagy és gömb alakú csomagot ad át az egyik körben ülőnek s ő maga három lépéssel hátrább lép. Az illető e csomagot egy harmadiknak, ez a negyediknek dobja és így tovább, úgyhogy a csomag körüljár, a körön kívül levő pedig fut körül, hogy a csomagot elkapja. Ha ez sikerül neki, akkor annak a helyére ül, akinek kezéből elkap-

ta, ez pedig az ő szerepét viszi. Azonban vannak bizonyos föltételek. A körben ülők egyikének sem szabad a csomagot messzebb dobni, mint a hozzá legközelebb ülőnek, s a futó is csak az illető egyén mellett kaphatja meg a csomagot és nem szabad futás közben felfognia, vagy a földről felkapnia, ha véletlenül leesik. De a megállapodás szerint ebben is vannak kivételek, különösen ha a futó nagyon ügyes vagy ellenkezőleg, ügyetlen. E játék csak akkor érdekes, ha a résztvevők mind jól értik és minden kivételt szabálynak tartanak.»

Az ú. n. *Dzsüjün*-t – mely szónak jelentése általában ünnep (v. ö. oszm. *düjün*) – nem annyira Kazán városában, mint inkább falun ünneplik meg, mégpedig július hóban.[CXCVII] Ezen ünnep – melynek neve ezenkívül még: tenber, kacsaldsar, biktan stb. – természeténél fogva ellentmondásban áll az iszlám szellemével, mert tulajdonképpen nem egyéb, mint egy tatár *Gretna green*, olyan ünnep, melyen mindkét nemű fiatalság szabadon érintkezik egymással s mely gyakran ad alkalmat több házasságkötésre. A dzsüjün sokkal élénkebb és népesebb, mint a szapan, mert ezrekre menő falusi vesz részt benne. Lombos fákból rögtönzött sátorok alatt mindenféle nyalánkságot árulnak a hölgyvilág számára, folytonosan szól a zene s a kurajdse (fuvola) monoton hangja mellett énekel, táncol és ujjong az ifjúság szüntelenül, természetesen egymástól külön, mert ezen ünnep nagy szálka a mollák szemében s úgy látszik, hogy vagy csuvas, vagy orosz eredetű. Amennyire mi tudjuk, ezen ünnep nem fordul elő a többi mohamedán törököknél.

A kazáni tatárok *irodalmi viszonyai* csak keveset különböznek a többi törökéitől, ahol a vallási műveltség az irányadó. Ugyanis leginkább a teológiát művelik; az arab és perzsa nyelvek tanulmányozásával foglalkoznak, míg az anyanyelvet és a hazai történetet elhanyagolják, ámbár nincs hiány a múltra vonatkozó, nemzeti érdekű értekezésekben. Az irodalmi tevékenység azon ága, melyben a

nemzeti szellem nyilatkozik, leginkább csak a *népköltészetből*, a népköltészet múzsájának egyszerű, mesterkéletlen produktumaiból áll, melyek a perzsa és oszmán-török hasonnemű irodalmi termékektől abban is különböznek, hogy kevésbé látszik meg rajtuk az idegen szellem hatása. Hogy az olvasó legalább némi halvány képet szerezhessen, a kazáni tatárok népköltészetéről, fölemlítünk néhány, négysoros strófákból álló verset, melyeket egy, az 1852. évben Kazánban megjelent elemi olvasókönyvből vettünk.[11] E versek több pontban hasonlítanak a baskírok költeményeihez (lásd: Nyelvtud. Közl. XVII. k. 3. füzet.), mely körülmény az itt-ott mutatkozó közös eredetre is utal.

Ha azt mondod: énekelj! – énekelni fogok,
Ha azt mondod: turbékolj! – turbékolni fogok;
Teéretted, lelkecském,
Csalogánnyá válván, bús dalt zengenék.

A nap fölkel ragyogva,
Mikor a leányok hajukat fonják;
Lelkem, testem megörül,
Midőn holdhoz hasonló arcodat látom.

Fehér az én kezem,
Szappanozva megmosám tegnap;
A tegnap láttam legényért,
– Bár kezemben lenne – ég a szívem.

Midőn ezt mondják: legény, legény,
Megzavarodik az én szívem,
Mikor a leányok karja engem érint,
Viasszá válik a csontom.

A levegőn át röpül a sas,
Szárnyai végeit kiterjesztve;
Ne menj el, lelkem! miért mennél el?
Engemet itt egyedül hagyván.

A ragyogva fölkelt napra
Ne állj ki, mert megsülsz;
Szeretett kedvesedet ha mások elveszik,
Tüstént a tűzbe fogsz ugorni.

A napocska felhő alatt rejlik,
Ellenségek leskelődnek utánunk;
Ha a felséges úristen nekünk kegyelmét küldi,
Az ellenség láb alatt marad.

Szemöldöködet és szemeidet,
Sőt téged egészben szeretlek;
Hogy szeretlek, abból tudjad:
Nem vehetem le rólad szememet.

Énekelj! énekelj! azt mondjátok,
Én énekes ember nem vagyok;
De éneklésemmel megmutatom,
Hogy sok énekesnél rosszabb nem vagyok.

Magas hegynek tetején
Az ölyv lehányta tollát;
Ha csuklás fog el, eszedbe vegyed:
Én vagyok, aki reád gondolt.

Lelkem, a te hajad igen fekete,
Talán szegfűkenőcsöt kentél rá?
Lelkem, a te termeted igen szép,
Talán kerti almát éve nőttél fel?

Az éjjel látott álmomban
Mellettem volt az én szépem;
Mikor fölébredtem, nem volt ott szépem,
Összetörve odalett a lelkem.

A fülemüle énekel trónusán
Éj közepe idejében:
«Ne légy vagyon nélkül, ne járj kedves nélkül,
Mikor már legénnyé növekedtél».

A földieper érik,
Midőn forrón kel föl a nap;
A legényt a leányok nagyon szeretik,
Midőn már bajusza kezd nőni.

A fa levelei hullnak a földre
Az őszi heves szelek idején;
Őróla gondolkozom és elsárgulok,
Elsorvadok idegen földön.

Ha derült az ég, hideg van,
Ha pedig felhős, meleg van;
Azon földet, hol az ember született és fölnevelkedett,
Csak az ostoba ember felejti el.

E világnak paradicsoma,
A medreszék szöglete,
A másik paradicsom nem más,
Mint a kedvesek ölelése.

Selyemöv a derék szépsége,
Csinos legény a falu szépsége;
Mihelyt a lány tizenötödik évébe lépett,
Miért ne legyen saját akarata!

Amit eddigelé a kazáni tatárokról mondottunk, az kizárólag e népnek mohamedán részére vonatkozik. De ezenkívül vannak *keresztény* tatárok is, akik magukat *keresen*-nek, az oroszok pedig *krescsen*-nek[CXCVIII] nevezik s ezeknek túlnyomó részét kevéssel Kazán meghódítása után erőszakosan térítették az ortodox egyházra. Ezekhez csatlakozik

azon kevesek száma, akik újabb időben tértek át, de akikben édeskevés keresztényi buzgalom lakik; mert – amint Rittich állítja – ezek csaknem egytől egyig valójában mohamedánok és mihelyt szerét tehetik, azonnal visszatérnek az iszlám keblébe. A keresenek a kazáni kormányzóság következő kerületeiben laknak:[12]

Mamadis	3942
Laisev	8150
Csisztopol	3202
Kazan	1601
Civil	916
összesen	27 901

A keresztény tatárok – ami külső megjelenésüket illeti – csak keveset különböznek mohamedán testvéreiktől, akikhez a vallásbeli nagy különbség dacára, sokkal közelebb állanak, mint az oroszokhoz, s oroszok és keresztény tatárok összeházasodása éppoly ritkán fordul elő, amily gyakori eset ez egyrészt az utóbbiak, másrészt a keresztény csuvasok, cseremiszek, votjákok és mordvinok között. Sokkal inkább azt lehet állítani, hogy a keresenek, ahelyett, hogy az orosz kereszténység fölvétele által az oroszokhoz közeledtek volna, ellenkezőleg sokkal tatárosabbak maradtak, mint mohamedán testvéreik, amit főleg bizonyos szokásokra és különösen a nyelvre vonatkozólag lehet állítani, amely – mivel a mohamedán kultúra hatásának nem volt annyira kitéve – nem vett föl oly sok arab és perzsa elemet és így eredeti tisztaságát jobban megőrizte. Újabb időben azon törekszik az orosz kormány, hogy e keresztény tatárokat a Kazánban fölállított s Ilminszki és Radloff vezetése alatt álló hitterjesztő iskola segélyével a műveltség magasabb fokára emelje, mégpedig valószínűleg azon reményben, hogy az ebben kiképezett ifjakból a mohamedán tatárok megtérítésére alkalmas misszionáriusokat csináljon. E célból zsoltárokat,

himnuszokat stb. fordítanak tatár nyelvre, szóval az orosz-ortodox vallást tatár nemzeti formában igyekeznek rájuk tukmálni. De mi azt hisszük, hogy – mindezen törekvés és az említett vezetők kitűnő volta dacára – az eredmény nagyon problematikus; mert először a keresztény térítési törekvések a mohamedánoknál eddigelé semmi különös eredményt nem tudtak felmutatni; másodszor, mert a kazáni tatár annyira megvan győződve a saját szellemi és morális felsőbbségéről az orosz paraszttal és iparossal szemben, hogy az áttérés az ő szemében egyértelmű a bukással és önalacsonyítással. Ami nem sikerülhetett Indiában a sokkal magasabban álló anglikán és Algírban a francia misszionáriusoknak, az még kevésbé sikerülhet a tatár vagy orosz térítőknek! Különben az etnográfusra és a művelődés történetének írójára nézve nagyon érdekes az, hogy másrészt az újonnan áttért mohamedánok, akik nemzeti nyelvüket szintén megtartották, mily erélyes ellenállást tanúsítanak a politikai önállóságra jutott testvéreik által kezdett keresztény térítési igyekezettel szemben. A Balkánon lakó pomákot és a Drína-melléki bosnyákot ma saját testvéreik saját anyanyelvükön édesgetik a kereszténységre, de – a bolgár és bosnyák nyelv közös köteléke, a fizikumnak és sok szokásnak azonossága dacára – a pomák és bosnyák már régóta nem tekinti testvérének a keresztényt. Éppen így a mohamedán kazáni tatár szemében a keresen egészen idegen s nehezen tudja rávenni az áttérésre. Sokkal könnyebben megtörténhetik az ellenkező eset; mert az orosz tudósítások után ítélve, a mollák sokkal több eredményt tudnak felmutatni a keresenek közt, mintsem az ortodox térítők a mohamedánok közt.

Amit e fejezetben a kazáni tatárokról mondottunk, tágabb értelemben a Volga mentén lakó, tehát *Volga-melléki tatároknak* nevezett többi törökökre is alkalmazható. A «kazáni tatár» elnevezést csak azért használtuk, mert Kazán – mint a műveltség középpontja – az orosz hódítás

előtt és után, sőt még ma is irányadó tényező a nemzeti és vallási dolgokban s mert a Volga mentén ennek torkolatáig lakó tatárok, valamint ezeknek Kazánon fölül és lefelé Orenburgig tanyázó törzstestvérei a saját érdekeiket mindig azonosították Kazánéival. Ezt azonban a Volga-melléki tatároknak csak szellemi, de nem etnikai életéről lehet mondani; mert ezen utóbbi tekintetben olyan vegyülék néppel van dolgunk, melyre részint a szomszédos ugorok és oroszok, részint a nogajiak, baskírok és kirgizek stb. jelentékeny fizikai hatást gyakoroltak. Merész vállalkozás volna kvalitatíve és kvantitatíve kimutatni igyekezni azt, hogy az eredeti etnikai állományhoz milyen idegen elemek csatlakozása hozta létre ezen részben már évszázadok óta letelepült tatárokat; mert már a mag is – mely körül a később hozzájárult elemek kristallizálódtak – bolgároknak ugorokkal és oroszokkal történt vegyületéből állott. A fizikai jellegek egységes voltára tehát egyáltalában nem lehet gondolnunk. Amit Pauli (37. 1.) a négy, t. i. tiszta tatár, tatár-mongol, tatár-európai és tatár-finn (ugor?) csoportról mond, semmi esetre sem alkalmas az etnológiai rejtély megoldására; mert az említett négy kategória gyakran egyugyanazon töredéknél, egyugyanazon helyen, sőt egyugyanazon családban is előfordul.

A kazáni vagy Volga-melléki tatárok, számuk szerint, a következő kerületekben laknak:

Radloff adatai szerint az «Etnographische Uebersicht der Türkenstämme» című művében:

Kazán	482 809	482 709
Orenburg	250 000	—
Szamara	105 000	86 223
Szimbirszk	85 000	93 607
Vjatka	80 000	89 397
Szaratov	50 000	35 000

Radloff adatai szerint az «Etnographische Uebersicht der Türkenstämme» című művében:

Penza	45 000	53 725
Nisni-Novgorod	37 000	32 492
Perm	35 000	23 226
Tambov	13 000	
Rjazan	5 500	
Szent-Pétervár	3 500	
A doni kozákok területén	600	
Kosztroma	300	
Moszkva	300	
	1 193 009	

Ha még hozzá számítjuk a szintén nagyon vegyült asztrakáni tatárokat, kiket Pauli *tatár-jurtoo* és *jemesni* név alatt 10 000 lélekre becsül, továbbá a nogaji-tatárok törzséhez tartozó 11 000 *kundur*-t, akkor a kazáni vagy Volga-melléki tatár gyűjtőnév alá foglalt összes törökök száma 1 214 009 lesz.

JEGYZETEK

[1] Rittich, Materiali stb. 19. 1.

[2] *Kazan* jelentése: üst, kazán; mert e város valóban kazánhoz hasonló völgyfenékben fekszik.

[3] Materiali, 22. 1.

[4] Erdmann, «Ueber die Tataren Kazans», Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, XIII. kötet, IV. füzet, 659–690. lapokon.

[5] Rittich, Materiali, 6. 1.

[6] Rittich, Materiali, 6. 1.

[7] Rittich, Materiali, 14–15. 1.

[8] Kivételt képez az 1872. évben Kazánban kiadott «Bilik *balalar*

ukur öcsön csikarilgan kitab» (tudomány, gyermekek számára való tankönyv) című könyv, melyben a természetrajz, földrajz és orosz történelem könnyen érthetően van előadva, de hogy elterjed-e és mennyire terjed el e könyv, az mindig kérdéses.

[9] Rittich, Materiali, 17. 1.

[10] Erdmann, föntebb említett munkájában, részletesen leírja a házasságot, de adatai kevés speciális török sajátságot tartalmaznak, hanem inkább általában a mohamedán szokásokra vonatkoznak.

[11] Lásd Nyelvtudományi Közlemények, II. k. 117–130. 1.

[12] Így Rittich, Malovnak a keresztény tatárokra vonatkozó adatai után.

II. A CSUVASOK

1.

A törökségnek ezen legrejtélyesebb eredetű töredéke, sűrű csoportozatokban, déli Oroszország négy különböző kormányzóságában, u. m. a kazáni, szimbirszki, orenburgi és szaratovi guberniumokban[CIC] lakik.[1] Legszámosabban élnek a Volga jobb partján, Civilszk, Jadrin, Csebokszari, Buinszk és Kozmodemjanszk kerületekben; míg a Volga bal partján, ámbár jókora, de kevésbé sűrű csoportokban terülnek el, délkeleti irányban, egészen Orenburgig. Szbojev-nek, az éppen oly szellemes írónak, mint e nép alapos ismerőjének, véleménye szerint, már a mongolok első fellépésekor, 1236 körül, történtek volna települések, amikor ugyanis ez utóbbiak a bolgár uralmat megdöntötték s a csuvasok, a bolgár törökökkel együtt, új haza szerzése végett részint északnyugat, részint északkelet felé vándorlásnak indultak. E fölvételnek magában véve bizonyára kevés valószínűsége van, és mindenesetre feltűnő, hogy a csuvasok neve az orosz évkönyvekben csak 1524-ben[2] fordul elő legelőbb, Vaszilszurszk város építésével

kapcsolatban. Részletesebb tudósítások maradtak róluk Szviasszk alapítása alkalmából, 1551-ből, vagyis olyan időből, mikor még tatár uralom járma alatt nyögtek, melyet egészen a kereszténység fölvételéig, az 1743. évig kellett hordaniuk. Egy tradíció szerint a csuvasok már IV. Ivántól kezdve orosz alattvalók voltak s ugyanezen korból való egy helynek építése, melynél *jaszak*-jokat (adó) akarták megfizetni és e célból keletkezett a Szjürbi-jal[3] telep, mely szónak rövidítése, t. i. Szjürbi, szolgál ma is a csuvasoknál Civilszk város nevéül; s ez a Szjürbi, vagy Szjür-bu jelent földsáncot, mert szjür, szjir, föld és bü (püve), sánc, gát.[4] A mai nap csuvasok lakta területen más helyeknek, ú. m. Buinszk, Szundir, Karamis, Tarkhan és Togai keletkezése a XVI. és következő századokból datálódik; ámbár általában bizonyos, hogy a csuvasok már sokkal előbb, mint orosz uralom alá kerültek, a szó szoros értelmében letelepedettek voltak és már korán azon kitűnő földművelő néppé nőtték ki magukat, amilyenekül ma ismertetnek. A régi őskorban, a múltból eredő, bizonyára homályos tradíciók állítása szerint, hozzáférhetetlen erdőzugokban tartózkodtak s leginkább vadászat és méhtenyésztés volt foglalkozásuk. Ha valaki a történetesen vadászaton levő szomszédját meglátogatá, a tulajdonos távolléte dacára is derekasan jól kellett laknia mézzel, hálaadatossága jeléül tartozott egy nyilat szúrni a mézesedénybe. Akkor még csak kevéssé foglalkoztak földműveléssel, mert a jobb életmódhoz szükséges legprimitívebb tárgyak is ismeretlenek valának előttük. *Ők maguk az állítják, hogy a Fekete-tenger mellől jöttek a hegyekre, és hogy ősük Csuvas nevű volt.* Rittich szerint[5] a történeti események közül egyebek közt fönnmaradt náluk a kemény mongol igára, első megtérítésük idejére, Pugacsev[cc] lázadására stb. való emlékezet.

Hogy most már a Fekete-tenger melléki ősi hazáról és hegyek közé való költözésről szóló monda mennyire egyeztethető a tulajdonképp való ténylegességgel, azt ne-

héz meghatározni, de tény az, hogy a csuvasokat szomszédjaik még mindig hegyi lakóknak tartják, így a cseremiszek *kuruk-mari,* azaz hegyi embereknek, Orenburgban pedig *hegyi tatárok*-nak (oroszul: gorni-tatár) nevezik őket. S hogy ők valóban török-tatár eredetűek, ez kétségtelenné lesz éppen úgy a nyelvi bizonyságokból, melyekről még alább majd bővebben lesz szó, mint a fizikumokból.[6] Arcuk színe legtöbb esetben sötétbarna, testük középtermetű, szemeik barnák vagy feketék, járomcsontjuk kiálló, homlokuk keskeny, hajuk és szakálluk fekete, járásuk nehézkes, ami általában a török ismertető jele. A nők fiziognómiájában még sokkal feltűnőbb a szemek keskeny metszése és a kiálló járomcsontok; s ezenkívül járásuk még döcögősebb, mint a férfiaké. Ami a bőr színét illeti, az sokkal fehérebb, mint a tatároké, sőt néha fakó, mely körülményt egykori erdei tartózkodásukra lehet visszavinni.

A *ruházatra* vonatkozólag a Rittich művéhez mellékelt illusztrációk a legjobb felvilágosítást szolgáltatják. A férfiak viselete csak keveset vagy éppen semmit sem különbözik az ottani orosz népségétől, csak a nők – akik az ázsiai népeknél mindenütt a szokások iránt való szigorú konzervativizmus által tűnnek ki – őrizték meg még némely ruhának szabásában és díszítésében a régi divat néhány sajátságait; különösen a Volga bal partján lakó, még pogány csuvasoknál fordul elő ez az eset s főleg Szpaszk kerületében; ahol a többiek közt a fejrevaló, melyet ők *khaspa*-nak, vagy *khospa*-nak neveznek, míg elnevezésénél fogva a kirgiz csacsba, tör. szacsbag, hajkötő, vagy a tör. kasbag, szemöldök kötője szóra, addig alakjánál fogva a közép-ázsiai nomádok seökelejére emlékeztet.

Ugyanez áll a Szbojev-nél[7] leírt *tokhja*-ról, a leányok fejrevalójáról, melyben mi a Közép-Ázsiában mindkét nemnél használt *takiját* تقيه ismerjük fel. Ez utóbbi kerek, szorosan a fejtetőn fekvő sapka, mely körül a közép-ázsiaiak a turbánt csavarják; míg az első szalagokkal, pénzzel és gyöngyökkel díszített, henger alakú sisakszerű föveg, mely

a törököknél ősrégi használatú s mindig az ünnepiesség jelvényének tekintetett. – A széles, tarka színű sújtásokkal díszített felső ruhák és a térden felül érő kötények a kívai üzbég nők hasonló viseletére emlékeztetnek; valamint általában a női ruhák szabása és alakja azon divat egyes momentumait jelenítik, mely néhány évszázaddal előbb uralkodó volt s bizonyos mértékben még ma is uralkodó a török-tatár népelemek életében, az Oxus és Jaxartes északi részétől a közép Volgáig. Annak tehát, amit Rittich kiemel, hogy a csuvas nők erkölcstelennek tartják mezítelen lábukat mutatni s hogy még ágyba is begöngyölt lábbal mennek, annak párjául fölemlíthetjük, hogy Közép-Ázsia török női hasonlóan cselekszenek s a turkomán nőknek rossz nevét költik, mert ezek idegenek jelenlétében is mezítláb jelennek meg. – Ezenkívül a csuvasok némely ruháinak nevei a többi törököknél használatban levő öltönyökével egészen egyezők, amely ténynek bizonyságául itt néhány ilyen analógiát fölemlítünk. Így pl.

Csuv. *szukhman*, tobolszki tatár szükmen, kaz. csekmen; magy. szokmány, kaftán.

Csuv. *tomdir*, csag. tonlar, kirg. tonnar, felső ruha, ruha általában.

Csuv. *kholdirmacs*, díszítés a ruha ujjának felső részén; csag. koldurmacs, a ruha ujjának a könyökig érő felső része.

Csuv. *kibe*, ing; tobolszki t. kebi, ruha; kirg. köppö, felső ruha; csag. kipeng, köpönyeg.

Csuv. *szilek*, föveg, fejtakaró, szó szerint: boríték; oszm. jelek, mellény; az. jilek, zeke, felső szoknya.

Csuv. *csalma*, a lányok fejdísze; oszm. csalma, turbán.

Csuv. *khospa* és *khospu*; bask. kasman, csag. kasbag, diadem, tulajdonképpen: homlok-, vagy inkább szemöldökszalag, a *kas*, szemöldök, és *bag*, kötelék, szalag szavakból., fej és *bag*,

Csuv. *maszmak*, női kalap; csag. basbag, fejkötő, a *bas*, fej és *bag*, kötelék, szalag szókból. Ez hasonló jelentésű

egy másik, a csuvasoknál használt fejtakaróval, t. i. a *szarpan*nal, melyből lett az orosz szarafan s mely előbbi, mint perzsa eredetű, a *szer, ban,* védelem, szavakból származott.[8]

Az *ékszerek* között a fülbevalók és a mellen függők játsszák a főszerepet. Az előbbiek csuvasul *khulgaszajaknak* neveztetnek, – ami a törökben kulgaaszak, ami a fülbe akasztott, kifejezéssel fordítható – és egy szíjra fűzött pénz-, korall- vagy gyöngykoszorúból állanak, mégpedig olyan formán, hogy a nagyobb pénzek alul, a kisebbek felül esnek; míg az alsó részen még három sor pénz függ le bokor alakban; tehát a régi fülbevalók viseletmódjára készítvén, amint ezek a Schliemann leletein is láthatók. A nyakékeknél szintén a pénzfüzérek ugyanezen formáját lehet észrevennünk; míg a mellen függők és a *szülgeme*-k, parallelogramma alakjában, bőrből készítvén s alsó és felső részből állanak, melyeket több pénzsor díszít.

A csuvasok *telepeinek* és *lakásainak* leírásánál, azt hisszük, hogy nem tévedünk, ha azt a megjegyzést tesszük, hogy ez a nép, a kazárok és bolgárok után, ama ismert törökök közt legkorábban felhagyott a nomád élettel és letelepült életmódot folytatott. Hogy milyen etnikai és politikai viszonyban állottak a hajdankornak e most említett törökjeivel, azt nehezen lehetne megmondani; de úgy látszik, hogy már a mongolok betörésekor csak félnomádok voltak s nemcsak baromtenyésztéssel, hanem földműveléssel is foglalkoztak; ebből magyarázható a csak a háborúskodás után járó testvéreiktől való félelmük, ebből a fegyverrel erőszakosan fellépő hódítók ellen tanúsított irtózásuk. Telepedéseiknél mindig az elrejtőzhetés alapgondolata vezérelte őket; falvaik végtelen hosszúságban nyúlnak el; házaik a legnagyobb rendetlenségben vannak elszórva erre is, arra is; úgy, hogy az oroszok eme szabálytalan építkezési módot a «csuvasos» epitetonnal jelölik meg.[9] Ez a zsarnoki önkénytől való félelem következménye, mely máshol is hasonló viszonyokat teremtett; mert Perzsiában is a falvak gyakran az országúttól félreeső zugokban van-

nak elrejtve; s úgy látszik, hogy valamint az iráni, úgy a csuvas is, török eredete dacára, a röghöz van kötve.

Ami a *lakóházakat* illeti, ezek minden tekintetben a primitív építkezési módot mutatják fel; és mint Rittich elbeszéli,[10] a szobáknak fehérre meszelése csak újabb korú haladás; mert régebben a lakóhelyiségek, a korom miatt, mintegy feketére mázoltatnak tűntek föl, és csak a mindinkább terjedő szembetegségek vették elejét e hiányosságnak. A padlózat helyét a sima agyagföld foglalja el; s egy széles nyugvópadon kívül – mely alatt ládák állanak a költséges házieszközökkel – szinte semmi bútor sem található. A bemenettől jobbra van az éléskamra és balra a falba vágott fülke egy fazávárral, mely előtt régente, a halotti tor alkalmával, a gyertyákat szokták felállítani. A lakóház közelében van a gyakran kétemeletnyi magas gabonatár (hambár). A csuvasnak házától elválaszthatatlan a sörfőzőház, amely még a szegényeknél sem hiányzik s amely mellett csaknem mindenütt pince áll. A sör egyébiránt a legtisztább ital a csuvas házában, amit a vízről nem lehet mondani, mert a vizesedényből nemcsak a gyermekek és idegenek, hanem a kedvelt állatok is enyhítik szomjukat. Különben a szilárd épület csak téli tartózkodásra szolgál, mert nyáron a mezőn felállított könnyű sátornak adnak előnyt, melynek közepét a tűzhely foglalja el a mindig fölötte függő üsttel, míg körül padok, ládák, asztalok s a székeket helyettesítő fatuskók vannak felállítva.

Az *ételekre és italokra* vonatkozólag semmi feltűnőt sem találhatunk abban, hogy – mint Rittich[11] Berezin után megjegyzi – a csuvasok főbb ételei a Trans-Kaukázia török lakóiéval megegyeznek; mert, amint már fönnebb említettük, az összes törökségnek szokásai, életmódja a közösségnek sok vonása által tűnnek ki; és mivel, alapjában véve, ezen ételek még az oszmánoknál is előfordulnak. Így a csuvasok *jaska*-ja, darából és marhahúsból készült leves-nem, egészen megfelel az azerbajdzsániak *jakhini*-jának, ez pe-

dig az oszmánok *jaghna*-jának, mely a Magyarországon is kedvelt gulyáshúshoz hasonló étel. A *pilav* vagy *plau*, Ázsia több részében ismeretes rizsétel a csuvas *khoplu*-ra emlékeztet, amely húshoz mellékelt tésztaétel; a dagesztániak *kuki*-ja (pástétom) a csuvas *kókkil*-nak, a perzsák *nimru*-ja (tojásétel) a csuvas *nimir*-nak felel meg, amely, Rittich szerint, tojáslepény formájára, üstben készített szósz; és végre a *khijmallu* – fánkféle sütemény a csuvasoknál – a tatárok és közép-ázsiaiak *kujman*-jával egészen azonos. A többi, úgynevezett nemzeti eledelek közül, még a következőket emeljük ki. A *szjumakh* kicsiny, árpadarából készült lepény, melyet a levesbe aprítanak; az *irgecs* bizonyos neme a sajtnak; a *szjavranpol* gardahal (Maifisch); a *sirtan* kövér juhhússal töltött kolbász stb. Míg az italok között az *ojran* (tör. arak), pálinka a legkedvesebbek, minek következtében az ivásra való vétkes hajlam mindinkább elterjed, amint ez, fájdalom, minden természetes népnél előfordul, mikor a kereszténység útján új művelődési stádiumába lép.

Ezektől eltekintve, általában jólesik az embernek, ha a különböző s néha részletes leírásokban, a csuvasok *jellemére* vonatkozólag, mindig csak jót olvashat. A csuvas mindenelőtt szorgalmas és kitűnő földművelő, sőt, a kazáni kormányzóságban a legjobbak közé tartozik. Rittich[12] e körülményt egyebek közt a csuvassal a földművelés iránt vele született hajlamnak, szántóföldjei közel fekvésének, azon jelentékeny segítségnek, melyet a család női tagjaitól kap, s főleg azon tapasztaltságának tulajdonítja, amellyel e vidék agronómiai és klimatológiai viszonyai irányában dicsekedhetik. Az éberséggel párosult szorgalom jóléthez juttatja, mert szegénységet és nyomort csak ritkán talál az ember a csuvas telepeken. Minden az egyszerűség színét viseli magán, és a gazdag csak az udvar nagyobb terjedelme, a különböző éléskamrák és épületek száma által tűnik ki. Az említett tulajdonsággal párosul a csuvasnak szeretete családja irányában.

Az orosznál és tatárnál jobban tiszteli és becsüli nejét, aki ezért jutalmul szorgalommal és feláldozással munkál a ház és család érdekében, és nincs oly drága ékszer vagy cifraság, melyet a csuvas meg nem szerezne nejének. S úgy látszik, hogy e szép szokás e népnél már igen régóta uralkodó; mert míg a többi törökök teológiájában és mitológiájában csak férfi isteneket találunk, addig a csuvasok pogányvoltuk idejében női isteneket is tiszteltek; valamint a nők minden játékukban, szokásaikban kitűnő állást foglalnak el.

A csuvasok természettől jószívűek, becsületesek, a legnagyobb mértékben takarékosak és amellett mégis adakozók s vendégszeretők; akit a csuvas barátjává *(dosz,* a perzsa دوشت szóból), azaz társává tesz – ami a barátságivás átnyújtása által történik, az angol loving-cuphoz hasonlóan – az az ember sziklaszilárdságú hűségre tarthat számot. A kazáni kormányzóság fenyítő törvényszékének statisztikájában az öt népelem közt a csuvas foglalja el az utolsó helyet; így a csuvas bűntettesek százaléka úgy arányolott 1867-ben, mint 1:608 és 1868-ban, mint 1:342; ami mellett megjegyezendő, hogy az illető esetek leginkább ivási hajlamból és lólopásból állottak, ami egyébiránt olyan vétek, melyre éppen úgy ráadja magát az Urál-melléki baskír, mint a magyar az Alföldön.

Századokig tartó szolgaság természetes következménye az, hogy a csuvas anélkül, hogy különösen bosszúvágyó lenne, észrevehető zárkózottság által tűnik ki; és mivel a még annyira gazdag is szegénynek mutatkozik, ezért tulajdonították nekik az oroszok tévesen a fösvénységet és zsugoriságot. A bolgárok, mongolok és tatárok által leigázva e népecske, magától érthetőleg, legnagyobb mértékben meg van törve, és ma az orosz birodalom legengedelmesebb alattvalói közé tartozik, innét az a közmondás: «Ha a tatár gazdaggá lesz, asszonyt vesz magának, – ha az orosz gazdaggá lesz, lovat vesz magának, – ha a csuvas gazdaggá lesz, adóját fizeti meg!» A védelem dacára, melyet az orosz törvények nyújtanak a csuvasnak, ez mégis sokszor kény-

telen az uralkodó fajnak megvetését, sőt néha sértéseit is tűrni; és, mint Rittich[13] beszéli, ma sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a hosszúkás csuvas szekér mellett elhajtó orosz kocsis, ostorával pattogtatva, a csuvasra vág, miközben a szokásos gúnyszót kiáltja neki: «Derzsi szobaka, csuvaska lopatka», Tartsd a kutyát, te csuvas pimasz!

Hasonlóról értesít bennünket Szbojev,[14] aki élénk előadásával azt írja, hogy a csuvas az oroszok szemfülessége elől való kitérés céljából leginkább az utaktól és hajózható folyóktól távol eső, holmi rejtett és piszkos zugokban telepszik le, úgy, hogy az ember a csuvas falut csak akkor veszi észre, miután már – hogy úgy mondjuk – orrával beléütközött. Ha történetesen az orosz utazó, ki a vidéket nem ismeri, megkérdi a jó Vaszilij Ivanicsot:[15] «Acsam! (öcsém!) melyik út vezet N. N. faluba?» – mindig azt a feleletet kapja: Tjurakh kaj! (menj egyenesen), ámbár ezen *egyenes úton* valami malomhoz, valami mocsárhoz vagy erdőbe fog jutni. Ha az orosz utazó sok kellemetlenség után végre a faluba érkezett, a fiatalság megrémülve «Virasz! virasz!» (Orosz! orosz!) kiáltással fut a házakba. Egy pillanat alatt minden kaput becsuknak, minden ajtót bezárnak és csak miután meggyőződtek, hogy az orosznak nincs semmi rossz szándéka, hogy nem lovakat kér, és hogy a lovainak való takarmányt készpénzzel fizeti: csak akkor bánnak vele barátságosan. Azon félelem bizonyságául, mellyel a békés csuvas az orosz felsőbbség iránt viseltetik, még fölemlítjük, hogy előtte a törvénytétel és nyomorúság egészen analóg fogalmak, és, hogy az egyszerű hivatalnoktól vagy tiszti írnoktól néha jobban fél, mint az úristentől. Midőn egyszer egy orosz egy csuvastól gardahalat akart venni, a követelt magas ár miatt felkiáltott: «Nem félsz az istentől, te pimasz csuvas!?» – ez utóbbi azt felelte: «Mit? az isten csak isten, de még nem piszar (írnok)!»

Magától érthetőleg ezen, az uralkodók és alattvalók között való viszonynak olyan mértékben kell csökkennie, amilyenben a keresztény vallásra tért csuvasok részint az

iskolák útján, részint a gyakran közlekedés által, lassanként közelebb jutnak az orosz műveltséghez és a tulajdonképp való tényállapottal jobban megbarátkoznak. Mivel a csuvasok között szemmel láthatólag mind többen látogatják az iskolákat s mivel közülük már tekintélyes számú pap és tanító, sőt egy csuvas író is vált,[16] akik az orosz nyelvet tökéletesen értik; és mivel – mint Szbojev már huszonhat évvel ezelőtt közölte, – sok helyen kevés olyan csuvas volt, aki az oroszt nem értette, míg ma már az orosz nyelv tudásával büszkélkednek: ennélfogva semmi különös szangvinizmus nem kell ahhoz, hogy e körülményben a csuvasok lassan haladó oroszosodásának biztos előjelét lássuk. E nép az előbbi századokban, a tatárok közvetlen szomszédsága következtében, részint pedig az iszlámnak szórványosan történt fölvétele által az uralkodó tatár elembe való beolvadásának erősen ki volt téve; legalább ezt bizonyítja néhány, arab betűkkel írott ó-csuvas nyelvemlékeket tartalmazó sírfelirat a Baiterjakov és Baiglicsev egyházmegyékben, vagyis olyan vidéken, ahol ma egészen tatárok laknak; sőt a tatárosodás, Rittich[17] szerint, ma is halad az orosz hatóság szeme láttára. De véleményünk szerint az oroszok azon törekvésének, hogy a csuvasokat magukba olvasszák, csak kevéssé lesz kárára. Ha az iszlám a múlt századokban a csuvasok közt gyökeret verhetett volna, akkor a tátongó űrt – mint ezt a tatároknál látjuk – semmi, bármily természetű előny át nem hidalná; de ott, ahol az ortodox-orosz egyház a talajt már eléggé előkészíté, a nemzeti szeparatizmus nemsokára eltűnik, és a csuvas nép keresztény része, bár nem a legközelebbi jövőben, de minden bizonnyal az oroszságba fog beolvadni.

És mivel ez a mi meggyőződésünk, azt hisszük, kötelessége az etnográfusnak, hogy a nemzeti sajátságaik, erkölcseik, szokásaik, babonáik, előítéleteik még meglevő vonásait és régi pogány vallásuk momentumait teljes figyelmére méltassa. Ezek egy mindinkább elhalványodó képnek vonásai, mely képben a törökség világszemlélet-

ének és szellemi irányának ősi momentumai őrizték meg, és ez okból a turkológusnak osztatlan érdeklődésére méltó.

A *társas élet,* főbb vonásaiban, a többi, már régi idők óta letelepült népekéhez hasonló, a csuvasok leginkább szoktak gazdálkodásukról, marháikról beszélni és a házban és udvaron nyilvánvaló jóléttel büszkélkedni. A szokásos ünnepeken kívül kölcsönösen látogatást tesznek egymásnál, és míg a fiatalság az intra muros gyakorolt mulatságnak adja magát, addig az öregebbek késő éjjelig pipázgatva beszélgetnek. Jellemző az, hogy a nők a társas életben kitűnő szerepet játszanak, és a szépnem társasága nélkül a csuvasoknál alig gondolható valamely mulatság. Télen a szabadban mulatnak szánkózással, vagy a jéghegyen, mint Oroszország más részeiben is, míg a hosszú téli estéket fonóházakban töltik, a legvidámabb játék közben. Míg a leányok rokkánál ülnek és tréfálkoznak, a férfiak időtöltésből kéregcipők fonásával foglalkoznak. Néha vannak társasjátékok is, mint pl. a szembekötősdi, vagy egy speciális játék hárskéreggel, olyan formán, hogy egy kötegnek fele legények és leányok közt eloszlik, azután azok, akik egy és ugyanazon hárskéreg két végét kapják, megcsókolják egymást. Nagyon érdekes az ú. n. *leány-ünnep,* csuvasul khir-sziri (azaz: leánysör), amely karácsonyig és a böjtig tartatik meg, és különös mulatságokra ad alkalmat. E célból a falu leányai egy bizonyos helyiséget választanak ki, amely eléggé terjedelmes, és amelyen semmi háborgatásnak nincsenek kitéve. Miután a sörhöz szükséges alkatrészeket, t. i. a lisztet, malátát és komlót összegyűjtötték, megfőzik a sört és meghívják reá vendégül a szomszéd falubeli leányokat. Az ünnep napján a mulatságot rendező leányok legszebb ruháikba öltözve fogadják vendégeiket; természetesen nem szabad hiányozni a dudásnak, akinek hangszere mellett táncolnak, miközben ezt dalolják:

csuvasul:

Khir sziri tuszibir
Khirle aldan puzibir
Pirzsizane puverzene
Vijisz-omne khoribir

tatárul:

قيز سيراسي ايتاربيز
قيزيل قوچات سيوربيز
ايچاك لارين باورلارين
اوينچي الدينه قويار بيز

magyarul:

A lány-ünnepet ünnepeljük,
A vörös kakast szeretjük.
A beleit meg a máját
A muzsikásoknak adjuk.

Miután egy napig eleget daloltak, táncoltak és ittak, most a meghívás sora valamely másik falu leányaira következik, és így a dőzsölés újra kezdődik s valóban nem kevésbé meglepő, hogy a csuvas szépségek milyen derekasan értenek a söröspoharak hajtogatásához.[18]

A csuvasok kedvelt *hangszerei* közé tartozik elsősorban a duda (szibir), azután a hegedű, fuvola, dob és újabb időben a harmónium. A dudás, amely nevezet alatt par excellence zenészt értenek, a csuvasoknál a legnagyobb tiszteletben részesül, és az ügyesség nem annyira a játszó tüdejének erejétől függ, mint inkább azon könnyűségtől, mellyel a különböző, néha nyolc hangnemet kezeli. A zene különbözik ugyan a cseremiszek- és oroszokétól, de anélkül, hogy különösebb motívuma lenne, mint Rittich közli.[19]

Ezt azonban a *nemzeti táncról* már nem lehet állítani, mert ez, a Rittich és Zolotnicki leírásai szerint, szembetűnő hasonlóságot mutat a csárdáshoz, a magyarok nemzeti táncához. Valamint ez utóbbiaknál, úgy a csuvasoknál is, a táncolók először külön válva teszik a terpsichorei mozdulatokat; a nő, anélkül, hogy lábai mozgása észrevehető volna, lassan tipeg körös-körül, és különböző hajlások és fordulatok által igyekszik az őt megfogni iparkodó férfi elől kitérni; kezeit majd a csípőre teszi, majd ismét feje hátsó részéhez emeli, egyszóval egészen olyan tagjártatást hajt végre, mint valamely csárdástáncoló magyar nő.

Ami a *dalokat* illeti, ezek leginkább az egyszerű természetes költészet ömledezései, anélkül, hogy nyilvánítanák azt a költői kellemet, azt a célzást a környező természetre, amellyel a kirgizek és altajiak költészete kitűnik.

Fölemlítünk itt néhány szerelmi dalt, még pedig az összehasonlítás kedvéért a csuvas szöveget török fordítással kísérve.

1. Csuvas.	*Török:*
Khora khirzene	قرا قيزلارني
Khora tora szjoratni,	قرا تنكري يارتتي
Khirle khirzene	قزيل قيزلارني
Khirzem khizir bolaszran	قزيل تنكري يارتتي
Pire tora szjoratni.	قيزلار قيصير بولماسونلار
Khora khirzene	بيزني تنكري ياراتتي
Khora korgaba szira barasz	قرا قيزلارغه
Khirle khirzene	قرا قومغاندا سرا بيرينك
Khirle korgaba szira barasz.	قيزيل قيزلارغه
	قيشيل قومغاندا سرا بيرينك

magyarul:

A fekete leányokat
Fekete isten teremtette,
A piros leányokat
Piros isten teremtette.
S hogy a leányok terméketlenek ne legyenek,
Azért teremtett bennünket isten.
A fekete leányoknak
Fekete csöbörben adjatok sört,
A piros leányoknak
Piros csöbörben adjatok bort.

2. Csuvas *Török*

Ajda inge vurmana	هايده ينكه اورماته
Khura szirla pusztarma	قورو چيلك پوزتورمق
Khura szirla tatlamar	قورو چيلك تاتلي ايماس
Mana inge toda bor	منكه ينكه توتاق بير

magyarul:

Menjünk, kedvesem, (ángyom) az erdőbe,
Száraz földiepret szedegetni;
De ha a száraz eper nem édes,
Adj egy csókot, kedvesem, ajkaimra.

3. Csuvas *Török*

Inge arun khir bolmi	ينكي ياريم قيز بولماس
Külni torikh szjüt bolmi	نتكم توراق سوت بولماس
Inge Djarim ni djarin	ينكي ديرم ينكي ديرم
Pra kumul kor djarin.	بير كونكول كور ديرم

magyarul:

A menyecskéből már nem lesz lány,
Valamint a túróból már nem lesz tej.
Oh kedvesem, oh kedvesem, mondom,
Már egyszer csak szerelmemet keresd!

A csuvasok erkölcsi életére vonatkozólag most a *házasságról* s az ezzel összekötött szokásokról fogunk megemlékezni. A jövendőbelinek megszeretéséről és választásáról itt nem a szülők vagy a legközelebbi rokonok gondoskodnak, hanem maga a csuvas ifjú. Minthogy a leányok már tizenkét vagy tizenhárom éves korukban bevezettetnek a társaságba, vagyis korán megtanulják és értik a háztartást: ezért a házasulandónak jókor alkalma nyílik a falunak, vagy a szomszédságnak szépei között körülnézni. A többi törököknél gyakorolt kalim, vagyis a menyasszonyi díj lefizetése, még itt is egészen használatban van, – amely a menyasszony szülőinek vagyoni állása szerint emelkedik kétszáz rubelig; s e szokást csak olyan esetben kerülik ki, ha a vőlegény anyagi viszonyai teszik szükségessé, mely esetben aztán a leányrablás szokása helyettesíti, ami úgy megy végbe, hogy az ifjú szülőinek és barátainak helybenhagyásával és menyasszonyának tilos beleegyezésével ezt valamely magányos erdei ösvényen vagy a mezőn meglepi s egy készen tartott kocsira ültetve, hazaviszi magához. De e romantikus elintézés dacára is végre meg kell fizetni a kalimot, azon különbséggel, hogy most a vőlegény anyagi viszonyainak megfelelő árt fizet. Ha pedig a leánykérés szabályszerű módon történik, akkor az ifjú elküldi szülőit, kikkel már előbb közölte házasulási szándékát, választottjának házához, hogy ennek szülőivel határozzák meg a kalim mennyiségét; és mikor ez megtörtént, kalács tétetik az asztalra, melyre az ifjúnak atyja a kalimmal megtöltött zacskót helyezi. A leány atyja most e zacskót kezébe veszi és kelet felé fordulva a következő kérést mondja: «Ó istenem! oltalmazd

meg leányomat és vőmet az emberek rágalmától. Uram, ne engedd meg azt! Tartsd meg őket áldásban és békességben és engedd, hogy állandó egyességben éljenek!» Miután a zacskót kiürítette, rézpénzzel együtt adja vissza a vőlegény atyjának, hogy ebből a pénzből ki ne fogyjon, és megkezdődik az eljegyzési vendégeskedés.

Az eljegyzés és menyegző között leginkább két vagy három hét telik el; mert ez utóbbit csak a gabonavirágzás idejében, vagyis június és július között, a khir-ojik (leány-hó) nevű hónapban ülik meg; mely időköz alatt a vőlegény gyakori látogatást tesz menyasszonyánál, aki a nagy ünnepiesség előkészítésével van elfoglalva. A menyegzői napra a következő hivatalos személyiségek választatnak: 1. a násznagy, 2. az atya helyettesítője, helyesebben: a rendező, 3. a vőfély, 4. a nyoszolyóleány, 5. a vőlegény társa, aki nyíllal és íjjal van fölfegyverkezve, 6. a lovak felügyelésére alkalmazott gyerkőc, 7. a trombitás, vagy dobos. A menyegzői ünnepiesség fénypontját képezik az ú. n. díszmenetek: először a vőlegény menete a menyasszony falujába vagy házába, másodszor a menyasszony menete a vőlegény házába, amely meneteknél úgy a résztvevőknek, de különösen a vőlegénynek öltözete, mint a sorrend és a megérkezésnél s eljövetnél, valamint a menyasszony fogadásánál végzendő szertartás a régi szokásnak szőrszálhasogató pontosságával meg van határozva.

Mint Rittichnél olvassuk – aki e szokást legrészletesebben leírta –, a vőlegény selyemövvel veszi körül sötétkék kaftánját; hátára egy, szíjakkal és szalagokkal díszített hátralevőt kötnek, elöl pedig egy pompásan kivarrott és hímezett köténynt. Nyakán ezüstpénzekből álló nyakéket visel, fején pedig prémmel szegélyzett sapkát, amely még selyem-, vagy gyapjúkelmével van körülkötve. Kezeire kesztyűt húz és jobbjában ostort fog. A menyasszony öltözetére, magától érthetőleg, még sokkal nagyobb gond fordíttatik. A legszebb és csak ezen ünnepiességre készített ruháit veszi föl magára. Minden ragyog rajta s hogy haja fény-

lőbb legyen, ajran-nal (író) mossa meg. A toilette elvégzésével s miután a vőfély az atyát megkérdezte, hogy micsoda nászajándékot szándékozik adni fiának, ez utóbbi a zene hangja és az őt követő barátainak éneklése és ujjongása között megjelenik szülőinek szobájában, ahol egy nemezzel bevont széken foglal helyet, előbb azonban a székre háromszor ráüt ostorával, hogy a gonosz szellemeket elrémítse, és az atya által a szegénység ellen való jó előjelül letett pénzt fölveszi. A menet lassanként mozgásba jő. A vőlegény, ennek vezetője és pajtásai, valamint a zenészek is lovakra, a többiek pedig szekerekre és egyéb járművekre ülnek. És így haladnak a menyasszony falujához a trombiták, dobok, sípok, kiáltozások, tapsolások és éneklések legvadabb zaja között, miközben a férfiak szüntelenül kiáltoznak: «Uram! légy kegyelmes! Uram, ne hagyj el bennünket! segíts, ó isten és ne juttass minket szégyenbe, gyalázatba!» Hasonló tartalmúak a nők énekei is, melyekre a férfiak: Jej–re–re–rjai, re–re–rjai, roj–oj–roj, roj, roj, oj, ra, ra! Jech, ojoch, ojoch, oj, joj, joj, joj, ojoch, ojoch! kurjongatással felelnek.

Minél inkább közelednek a menyasszony falujához, annál nagyobb lesz a lárma, annál hevesebbek lesznek az öröm kitörései. A szobába érkezve a vőlegény a készen tartott széken a már előbb leírt módon helyet foglal; míg egy másik asztal körül, melyen a szokásos, kendőkkel és szalagokkal díszített nyírfa (oroszul berezka) van felállítva, a mindkét részről való hivatalos személyek gyűlnek össze, hogy hűsítőt vegyenek magukhoz.

Azonközben a teljesen feldíszített menyasszony elhagyja öltözőszobáját, először bemutattatik szülőinek a szokásos ceremóniák között, azután – miközben az ifjúság a ház előtt táncolással vagy dalolással tölti kedvét – a lefátyolozott menyasszony elbúcsúzik szülőitől és rokonaitól, akik e jelenet alatt mindnyájan zokognak, könnyeznek, csakhogy e szívre ható jelenet nyilvánulásait az ujjongó tömegnek és a versenyező hangszereknek lármás zaja elnyomja.

Eközben a vőlegény lóra ül kíséretével. Az egyik vőlegényvezető nyilat lő keleti irányban, melyet a gyermekek verekedve felvesznek, s minél távolabb esett le a nyíl, és minél enyhébb volt a verekedés: annál nagyobb szerencse vár a fiatal párra. A haza induló menetet a násznagy nyitja meg. A vőlegény a ház kapujánál átveszi elfátyolozott menyasszonyát és háromszor gyöngéden ráüt ostorával, hogy a múltat elfeledje és szorgalmas, serény nő legyen; ekkor azután megindul a menet a vőlegény falujába, akinek házába miután bevezettetett a mennyasszony, a jomza (pogány pap) az házasoknak italt nyújt és szerencsét kíván nekik. Csak másnap reggel megy végbe az ünnepies esketés a templomban, ha t. i. az illetők keresztények, és csak ezután történik meg a lefátyolozás szertartása, még pedig a következő módon. A jelenlevő rokonok egyike egy bütykös faágat vesz kezébe, és miután ezzel a szobában körülvagdalódzott, kétszer megérinti vele a fátyolt, harmadszor pedig már beléakad s így lehull a fátyol a menyasszony arcáról. Most az ifjú házasok el khospu-t tesznek; azután mindketten az udvarra vezettetnek nemezzel letakarva, és a násznagy által tojássárgájával megdobálva, annak jeléül, hogy ők olyan tiszták maradjanak, mint a tojás fehére. Ismét következik egymás után dal, tánc, megvendégelés és pénzajándékozás. A fiatal nő pedig visszavonul a szobába, hol férje vár reá, aki lábára lép, hogy lássa, vajon jaj nélkül viseli-e a fájdalmat; itt e szobában egy kéthüvelyknyi széles vászondarabon kell átlépniük, melyet a vőfély és egy leány tart s amely szokás egy csuvas istenség, Birikh, tiszteletére történik; és miután valamelyik fiatal ember a következő dalt énekelte:

«Réce, réce, réce,
Hova mégy, te réce?
Megyek répát vágni.
Kinek adod majd a répát?
A szép menyasszonynak adom.»

(a réce alatt t. i. a fiatal férj értetik) – az ifjú párt két óra hosszáig magára hagyják, amely idő után a szignum innokentiae-t mutogatják. – Most következik a menyegzői ünnep utolsó aktusa, t. i. az ifjú nőt a kúthoz kísérik és miután ez az abból merített vízzel házában az első jaska-t elkészítette, és azzal a jelenlevőket megvendégelte, bevégződik az ünnepiesség.

A menyegzői ünnep után – melynek részleteit Szbojev és Fuchs írták le, bár nem oly tüzetesen, mint Rittich, de közbe-közbe eltérőleg – a mindennapi élet egy másik szokásának tárgyalására térünk át. Egy gyermek *születésekor* a még pogány csuvas azonnal jomzja-ért küld, aki az újszülöttet megfürészti és a feje fölött két tojást feltör; azután egy kakas fejét levágják és az ajtó elé kidobják, hogy ezáltal a rossz szellemeket elűzzék; a víz fölött varázsolnak, hogy ebből az újszülött sorsát megtudják; arra a jomzja valami nevet ad neki, mely a kereszténveknél orosz-ortodox, a pogányoknál pedig részint csuvas, részint perzsa eredetű, mint a Fuchs-nál előforduló névlajstromban látható. Így v. ö. pl. a következő

férfi	és	*női neveket:*
Okhtijar,Bakhtjar		Szarpa, Szerpaj,
Jarukha, Jaruk		Gulleika, Zuleikha,
Urasz, Uraz és		Sekherka, Sekerkha és
Ortamszu, Ortandsi		Kulbika, Gülbike.

A gyermeket leginkább anyja szoptatja s már négy-öt hónapos korában kiveszi a pólyából. A csuvasoknak már említett tevékenysége mellett nem lehet csodálnunk, ha a gyermek már tízéves korában részt vesz a dologban, tizenöt éves korában az eke szarvát fogja s tizennyolcadik évében érettnek nyilvánítottak. Éppen így a leányok is már tizenkét éves korukban varrással foglalkoznak, tizenötödik évükben a szövőszéknél és a konyhában találjuk őket, ámbár csak későn, körülbelül harmincéves korukban adják

férjhez, azért, hogy – mint mondják – a csak húszéves férfinak egészséges, erős nőt adjanak.

A *halálozáskor*, éppen úgy, mint a születésnél, a csuvas feje fölött két tojást törnek fel, egy kakas fejét levágva az ajtó elé dobják, hogy a rossz szellemeket eltávolítsák. Miután a holttestet megmosták és legjobb ruhájába felöltöztették, bedugják orrát, száját és füleit selyemmel azért, hogy ha a másvilágon kérdeztetik, felelhesse, hogy semmit sem látott és hallott; s mivel hisznek az élet tovább folytatásában, ezért a holt mellé olyan tárgyakat tesznek, milyenekkel életében foglalkozott. A férfihulla mellé dohányt, bort, sört vagy azon mesterség szerint, melyet életében folytatott, fejszét, zeneszert stb. tesznek; ellenben a női holttestnek tűt, cérnát, lent, vásznat stb. adnak. Ha az elhalt nagyon gyűlöletes volt, akkor vassal sírjához erősítik, hogy föl ne keljen s az embereket ne félemlítse meg. Midőn a holtat a szobából kihozzák, meggyújtott rongyot dobnak utána, vagy pedig forró követ öntenek le vízzel, ami által azon kívánság fejeztetik ki, hogy a holt olyan gyorsan költözzék a túlvilágra, mint e füst elillan. Akár nyár, akár tél van, a holtat szánon viszik a temetőbe, hol a kelet-nyugati irányban ásott sír körül négy oszlopot állítanak fel, gyertyákkal ellátva. Ha a holttól már mindenki elbúcsúzott, a sírt betemetik; a jelenlevők esznek és sört isznak, miközben valami ételt és italt a sírra is tesznek. A temetési szertartás véget ér, de most kezdődik a tulajdonképp való halotti tor, amely legtöbbször vadul folyik, és amelyet az évforduló alkalmával ismét megülve a titulus bibendi et comedendi alatt annál tartósabbá tesznek.

2.

Miután az előbbi lapokon a csuvasokat és mindennapi életüket a Rittich és Szbojev festette kép után lerajzoltuk, most áttérünk az etnikai és társadalmi élet azon vonásaira, melyek által e nép a többi törököktől ma láthatólag külön-

bözik; t. i. azon momentumokat akarjuk kidomborítani, melyekben mi egy ó-török művelődés maradványait látjuk, hogy ezeket végre azon etnológiai kétség eloszlatására értékesíthessük, melybe e nép eredete mindeddig burkolva van. Mindenelőtt megemlítjük a speciális csuvas *időfelosztást* és csak ezután térünk át a nyelvre és vallásra.

Az idő felosztása

Amint a kirgizeknél a baromtenyésztés szolgál az év felosztásának irányadójául, amennyiben az egyes hónapokat a juhok életében előforduló jelenségek szerint nevezik el;[20] éppen úgy a csuvasok a földművelő foglalkozás fázisai után osztják fel az évet, amely tulajdonképp azon időben kezdődik, mikor a mezőről mindent betakarítottak, vagyis november második felében, amikor a *kür-sziri* (őszi sör) ünnepet ülik, melyre a hála- vagy áldozat-hónap, *csukojikh* (december) következik, melyben az isteneknek a kapott áldásért hálaáldozatot adnak. Rittich szerint tizenhárom, Szbojev szerint pedig tizenkét hónapot számlálnak, melyeknek nevei következők:

Január: *mun-kirlacs,* azaz a fő megdermesztő, a mun, nagy és a tatár kirlak, mindent megsemmisíteni.[21] E hónap első napja kizs-arnikon-nak (téli vasárnap) neveztetik.

Február: *kizin-kirlacs,* azaz: a kisebbik megdermesztő.

Március: *noruz-ojikh,* azaz: noruz-, vagy újév-hó, tulajdonképpen a perzsa نوروز újév után, mely a tavaszi napéjegyenkor veszi kezdetét.

Április: *pozsa-ojikh,* vagyis a szabad, üres hónap, mert e hóban semmi mezei munka nem fordul elő. E fölvétellel ellenkezőleg megjegyzi Zolotnicki, s nem éppen alaptalanul, hogy a pozsa talán a tör. بوز buz – puz (jég) szóval függ össze s így e hónap a fölengedés, vagy a jég eltűnése után neveztetett el.

Május: *agga-ojikh,* azaz: vető-hónap, az aggasz, vetni vagy Zolotnicki szerint ak, szántani, szótól.

Június: *szju-ojikh*, azaz: nyár-hó, mivel szju (török: jaj, jaz), nyár.

Július: *khir-ojikh*, azaz leány-hó, a khir, leány, hajadon, szótól: mert – mint már említettük – e hónapban tartják a menyegzőket.[22]

Augusztus: *szjorla-ojikh*, azaz: sarló-hó, a szjorlu, magy. sarló, szóból; vagyis arató-hónap.

Szeptember: *jidin-ojikh*, azaz: len-hónap, a jidin, len, szótól (török keten), minthogy e hónapban gyűjtik a lent.

Október: *avin-ojikh*, azaz: aszaló-hónap, az avin (orosz oven), gabonaszárító.

November: *joba-ojikh*, azaz: halotti ünnep-hó, a joba, oszlop, szótól, mely oszlopra a halott tiszteletére gyújtott gyertyák téteknek.

December: *csuk-ojikh*, azaz: áldozati hónap.[23]

Itt fölemlítettük a csuvas hónapokat az európai hónapokkal összehasonlítva, meg kell azonban jegyeznünk, hozzáadólag, hogy az ő időfelosztásuk, alapjában véve, egészen más, amennyiben ojikh alatt sem a mohamedánoknál használt ای aj (hold), sem a mi «hónap»-unk alatt ismeretes fogalmat nem lehet érteni. A csuvasok hónapjainak kezdete és vége a mieinkétől teljesen eltér; éppen így a hónapok száma is, mert míg Szbojev tizenkét hónapot említ, Rittich-nél tizenhárom, sőt Zolotnicki-nél már tizenöt hónapot találunk, amint e szám tényleg a csuvasok különböző vidékei szerint különbözik. – Ami pedig a hét napjainak elnevezését illeti, ezek részint pogány, részint moszlim, részint pedig orosz jelleget árulnak el, mint a következőkből látható.

Így a

péntek: *arna-gon* (v. ö. csag. كون اديـنه adina küni, azaz péntek);

szombat: *sumat-gon*, a sumat-, vagy sabbat-nap;

vasárnap: *virzarni-gon*, ettől: virasz-arni-gon, azaz: orosz péntek;

hétfő: *tundi-gon*, azaz elsőszülött nap, első nap (v. ö. magy. hét-fő, vagyis a hét kezdete);

kedd: *illari-gon*, azaz felső nap;

szerda: *jon-gon*, azaz vérnap (?);

csütörtök: *kisznerni-gon*, azaz a kis ünnep, mely a tör. kicsi atina (kis ünnep) után van képezve.

A csuvasok nyelve,

vagyis azon török tájnyelv, melyet ma e nép használ – mert régi nyelvemlékekről itt semmi körülmények között nem lehet szó – úgy a grammatikai, mint a hangtani viszonyokban annyira különbözik a török nyelvek egységes egészétől, hogy ezt tulajdonképpen már nem egyik török dialektusnak, hanem egy testvérnyelvnek kell tartanunk; mert habár Rittich tudósítása[24] szerint a kazáni tatár, bár nehezen, a csuvas beszéd gondolatmenetét felfogja, mégsem tartjuk jogosultnak a többi török nyelvekkel való kölcsönös viszonyára vonatkozó ilyen fölvételt; amennyiben még a legtapasztaltabb turkológus is csak a csuvas alaktan beható ismerete és a hangváltozási szabályokkal való megbarátkozás után érthet meg valamely csuvas textust. Mivel pedig e nehézséget a török nyelvterület még annyira távol eső részeire vonatkozólag sem lehet kimutatni, amennyiben az anatóliai, némi figyelemmel, magát a keleti turkesztánit is – a turkománokról és üzbégekről nem is szólva – megérti; és mivel a csuvasnak e különbözési pontja jelentékeny etnológiai érdekességű momentumnak mutatkozik: ezért nem mellőzhetjük el, hogy e szorosan etnográfiai munka keretén belül kitérést ne tegyünk az összehasonlító nyelvészet terére, és a csuvasok nyelvét, nem mint eddig a kazánival, hanem a szó legtágabb értelmében vett törökkel össze ne hasonlítsuk.

A hangváltozásra vonatkozólag megjegyezzük, hogy a *vokálisok* közül a csuvas

a nagyon gyakran a többi törökségben levő *e, o, ö* és *i, i* hangoknak felel meg, v. ö. csuv. ala – tör. elek, ilek (szita); csuv. ala – tör. el, elik (kéz); csuv. amak – tör. emek (fáradozás); csuv. ada – tör. öt, öd (énekelni); csuv. ar – tör. ir, er (férfi); csuv. ojir – tör. ajir (elválasztani).

e helyett van je, ja, a, i. V. ö. csuvas edem – tör.-arab adam (ember); csuv. erek, jerek – tör.-arab arak (pálinka); csuv. en – tör. jan (oldal); csuv. er – tör. ir (lenni).

i,i helyett van a, e, u. V. ö. csuv. ijit – tör. ajt, ejt (mondani); csuv. ijikh – tör. ujuku (álom); csuv. il – tör. al (venni); csuv. jivas – tör javas, jobos, juvasz (lassú).

o helyett van a és ö, ü. V. ö. csuv. joza – tör. jaza, jasza (csinálni); csuv. jora – tör, jara (illeni); csuv. kosz – tör. köz (szem); csuv. kot – tör. küt, köt (hátulsó rész).

u helyett van a, i, o. V. ö. csuv. út. tör. at (ló); csuv. út – tör. at (dobni, lőni); csuv. uzsu – tör. iszi (izzó).

ü helyett van i, o, e. V. ö. csuv. ük – tör. jik (esni, omlani); csuv. ün – tör. ong, ongla (helyes, igazítani); csuv. üt – tör. et (hús).

A *konszonánsokra* vonatkozólag a leggyakrabban előforduló változások a következők. A lágy labiális *b* helyett a csuvas csaknem mindig *p*-t használ; v. ö. csuv. poldir – tör. baldiz (sógornő); csuv. pilder – tör. bildir (múlt év, tavaly); néha meg *k*-val cseréli föl a labiálist, mely hang változás a többi törökségben szokatlan; v. ö. csuv. ku – tör. bu (ez), csuv. kirelle – tör. (jakut) barillakh (bálvány). – A gutturalisok közül a tör. *k* elváltozik a csuvasban vagy *j*-vé, pl. tör. kan – csuv. jon (vér), tör. kal – csuv. jol (maradni), vagy *kh*-vá, pl. tör. kara – csuv. khora (fekete), néha pedig *szj*-vé, pl. tör. kanat – csuv. szjonat (szárny). A török *j* a csuvasban lesz *szj*, pl. tör. jük – csuv. szjük (teher), tör. jaz – csuv. szjor (nyár); néha pedig *cs*, pl. tör. jumur – csuv. csumur (kerek, gömbölyű). A török *s* a csuvasban néha *l*, pl. tör. tüs – csuv. tülük (gyász), tör. kömüs – csuv. kümül (ezüst), altmis – csuv. otmil. A dentalisok közül a török *t* néha *cs*-re változik, pl. tör. tiri – csuv. csiri (eleven), néha

meg *s*-re, pl. tör. tisük – csuv. sidik, (lyuk).[25] A török *sz* a csuvasban *s*-sé lesz, pl. tör. szinek – csuv. sina (légy), tör. szing – csuv. sinisz (elrejtőzni). Míg a végső *z* a csuvasban legtöbb esetben *r*-ré változik; így: tör. kiz – csuv. khir (leány), tör. sziz – csuv. szir (ti). – A csuvasnak különösebb hangtani sajátságai közül megemlítendők még:

1. A *v* hang előtétele, olyan szavakban, melyek a többi törökségben önhangzóval kezdődnek; pl.

csuvas	*török*
vilim	ölüm (halál)
voda	odun (tűzifa)
vurz	vurus (verekedés, harc)
vuru	uri (tolvaj)
vot	ot (tűz).

2. A szóközépi *o*-nak, *ö*-nek *v*-re való változása ott, ahol arra kemény konszonáns következik; v. ö. csuvas kvak – tör. kök (zöld), csuv. tvatta – tör. tört (négy), csuv. khvar – tör. koj (hagyni).

3. A török *ou, uu* és *au* diffongusok összevonása *iv*-re; pl. tör. oul – csuv. ivil (gyermek), tör. aus – csuv. ivisz (marok) stb. Végre megjegyezzük, hogy e hangváltozásokat semmi esetre nem lehet általános szabálynak tartani, mert van sok csuvas szó, melyeknek hangviszonya a többi török dialektusokéval teljesen megegyezik.[26]

A csuvasnak az *alaktanban* mutatkozó eltérése a többi török dialektusoktól nem olyan feltűnő, mint a hangtani részben, és ami a nem speciális turkológust meglepi, az olyan partikulák használata, melyek részint a hangváltozás következtében, részint egy és ugyanazon forma különböző árnyalata miatt látszanak idegeneknek. Ha pl. a csuvasban az infinitivus *asz*-ra végződik, míg a törökben a *mak, mek* partikula használtatik, mint:

csuvas	*török*
avlan-asz	evlemnek (házasodni)
bir-asz	birmek (adni)
bol-asz	bolmak (lenni)
makhtan-asz	maktanmak (magasztalni),

az eltérés azonnal érthető lesz, ha megjegyezzük, hogy a *mak, mek* alapjában véve csak a cselekvést fejezi ki főnévi formában és a *ku, kü* partikulával azonos, s így birmek, birkü jelentése tulajdonképpen *adás*, a bolmak, bolku jelentése *levés;* és hogy az infinitivus gyanánt szereplő *asz* szótag, mely a török *is, us, üs*, magy. *ás, és* analogonja, szintén csak az ige főnévi formáját jelöli. A törökben oly mintaszerűen kifejtett módok képzésében, valamint az igeidők meghatározásában is, nincs meg a csuvasnak az a hajlékonysága és szabatossága; és míg pl. az altajiban és a magyarban az indikativi fraenszens egyenesen az igegyökből képeztetik, addig úgy a csuvasban, mint a többi török dialektusokban csak az igetőhöz járulnak a személyragok. Így:

altai	magyar	csuvas	török
jad-im	ad-ok	kala-t-ib	szöjle-r-im
fekszem (jat-tól)	(ad-tól),	szólok (kala-ból),	beszélek (szöjle-ből)

A *conjugatio* következő:

Praesens.

Singularis		Plurális.	
abe kaladip	szólok	aber kalatpir	szólunk
are kaladin	szólasz	arer kalandir	szólotok
vul kalat	szól	vulszam kalassze	szólnak.

Perfectum.

kalarim	kalarimir
kalarin	kalarir
kalare	kalaresz.

Conjunctivus.

kalip	kalibir
kalin	kalir
kale	kalesz.

Partic. praes.

kalaggan.

Gerundium.

kalasza.

A *declinatio* csaknem ugyanaz, mint a többi török dialektusokban. V. ö.

csuvas	*török*
nom. khalig (nép)	khalk
gen. khalig-an	khalk-ning
dat. khalig-ga	khalk-ka
acc. khalig-ne [27]	khalk-ni.

Csak a többes szám ragja, a *szam, zam* mutat teljes eltérést a csuvasban, de amelyet mi a török *csom,* gyűlni, halmozódni, analógiájának tartunk annyival inkább, mert a tör. *lar, ler* is, úgy látszik, szintén egy régibb *alar*-ból származott (növekedik, sokasodik) úgy, hogy a kezdő vokális elesett.

A mellékneveknél a *komparáció rakh* (tör. rak) segélyével, vagy körülírással fejeztetik ki. Pl. csuv. *ozal – ozalrakh* (rosszabb), tör. uszalrak; vagy: *vul ondan ozal,* ő rosszabb annál.

A *számneveket* a következő összehasonlító táblázat tünteti föl:

	csuvas	*török*
1	per	bir
2	ikke	iki

3	visze	ücs
4	tvatt	tört
5	pilik	bis
6	oltta	alt
7	szjicsse	jeti
8	szakkir	szekiz
9	tukhkhir	tokuz
10	vonna	on
20	szjirim	jigirmi
30	vuttur	otuz
40	khirikh	kirk
50	alla	ellik
60	otmil	altmis
70	szjitmil	jetmis
80	szagir-vonna	szekszen
90	tugir-vonna	tokszan
100	szjür	jüz
1000	pin	ming.

E futólagos megjegyzések után a *szókincsre* térünk át. Fuchs asszonyság fölvétele szerint a csuvasok nyelve mintegy 1646 szót számlál, melyből csak 1000 a tulajdonképpen való csuvas, a többi pedig idegen, vagyis kölcsönzött szó. E fölvétellel éppen nem egyezik meg a csuvas dolgokban jártas Szbojev állítása, mely szerint a csuvas nyelv a finnből 4, cseremiszből 4, mongolból 12, perzsából 18, arabból 25, oroszból 28 szót kölcsönzött, és így nyelvsajátságának tisztaságát jobban megőrizte. Mi ezen, különben nagyon érdemes író nézetét egyáltalában nem fogadhatjuk el, mert *először* az ő származtatásai, milyeneket a 169. lapon jegyzetben közöl, nem mindig helyesek,[28] minthogy a csuvasban található sok idegen szót arab, perzsa vagy mongol eredetűnek magyaráz, nem gondolva meg, hogy e szavak, bárha arab, perzsa vagy mongol eredetűek is, nem közvetlenül e nyelvekből, hanem – ami legvalószínűbb – tatár közvetítés utján jutottak bele, és így semmi bizonysá-

got nem szolgáltathatnak a csuvasoknak a mondott népekkel való történelmi érintkezésére. *Másodszor*, csak egy pillantást kell vetnünk Zolotnicki csuvas-orosz gyökszótárába és azonnal meggyőződünk afelől, hogy a cseremiszből és mordvinból kölcsönzött szavak száma jóval nagyobb, mint a fönn említett 8; amely körülmény, a csuvasoknak szomszéd ugor népekkel való hosszas és intenzív érintkezését tekintve, éppen nem lehet meglepő, sőt igen könnyen megérthető, ha a cseremiszre utalunk, melyben a szókincsnek több mint fele török.

Nagyon messze s azonfelül még sikamlós talajra vezetne bennünket, ha itt a csuvas szókincsnek kvalitatív és kvantitatív milyensége fölött való kombinációkba bocsátkoznánk. Reánk nézve a nyelvben levő különbségnek azon mozzanatai a különösebb érdekűek, amelyek az etnológiai rejtély előttünk levő esetében némi felvilágosítást adhatnak, amennyiben a csuvasoknak a többi török népekhez való kölcsönös viszonyát és így eredetük kérdését is megvilágítják. Ha tehát mi e szempontból kiindulva a csuvas nyelvet megvizsgáljuk, ki fog tűnni, hogy első sorban az a szellem, melyet a speciális csuvas hangváltakozás elárul, a többi törökségétől sok pontban lényegesen különbözik, és azon fölvételre jogosít, hogy e nyelv létrejövetelét olyan etnikai elemek segítették elő, melyek a török népekkel rokonok, azaz ugorok, de *nem* törökök voltak. A vokálisokra vonatkozólag, melyeknek a török nyelvben oly széles hatáskörük van, nem egykönnyen lehetne ezt bebizonyítani; de a konszonánsokat illetőleg, az ugor hangjelleg csalhatatlan jeleit nehezen lehetne félreismerni. Ide tartozik:

a) bizonyos konszonáns előtétele a csuvasban és finnugor nyelvekben, olyan szavakban, melyek a törökben vokálissal kezdődnek, pl.

csuvas	*finnugor*	*török*
vil	vel (osztj.)	öl (meghalni)
viren	vüren (cser.)	ejren (kötél)

virin	ver (cser.)	urum (hely)
villik	volik (cser.)	ulak (barom)
vur	virlik	urluk (ivadék);

b) a kezdő *szj* előfordulása a csuvasban és a cseremiszben, olyan szókban, hol a törökben egyszerű *j* van;[29] pl.

csuvas	*finnugor*	*török*
szjorda (világosság)	szorta (cser.)	jarit (fényleni)
szjomil	szomul	jumusz (szükségesség)
szjorasz	szjoraszem	jaras (megbékélni)
szjut	szota	jakti (világosság);

c) kezdő *cs* gyakori előfordulása olyan esetben, midőn a törökben *t* van, pl.

csuvas	*finnugor*	*török*
csik	csikem	tik (dugni)
csik	csibe	tauk (tyúk).

Vannak ezenkívül még más bizonyítékok is a csuvas hangtannak a szomszéd cseremiszhez való közeledésére; és ha kiemeljük e két népnek már említett viszonyát, melyek a Volga bal partján Kozlovka-tól Csebokszari-n és Kozmodemjanszk-on át egészen a nizsnegorodi kormányzóságig egymással határosak, és történelmi emlékezet óta mindig együtt laktak – akkor nem fogunk hibázni, ha fölvesszük, hogy a *csuvasok tiszta török nyelve csak ezen oldalról, azaz csak az oly sokféleképpen magyarázott idegenszerű jellegekben gazdag cseremiszekkel való érintkezés által, és ennek következtében tért el oly lényegesen a többi török dialektusoktól.*

Ha e gyanítás ellen azt a kifogást tennék, hogy a kazáni tatárok szintén érintkeztek az ugorokkal, anélkül, hogy

nyelvük annyira elváltozott volna, azt felelnék, hogy 1. A kazáni tatárok mai hazájukat aránylag újabb időben, azaz a XIII. században foglalták el, midőn kénytelenek voltak a mongolok elől délnyugatra vándorolni. 2. Csak a XIV. és XV. században vettek föl állandóan megtelepedett életmódot, és mint a dolog természetéből következik, mint nomád nép, az idegen hatásnak kevésbé voltak kitéve, míg a csuvasoknál éppen az ellenkező eset áll. 3. Ők az idegen elemekkel, név szerint az ugorokkal való első érintkezésük idejében már mohamedánok voltak, akik tudvalevőleg sohasem engednek az idegen, nem-moszlim elemek befolyásának; s ellenkezőleg az ő műveltségük volt az, mely a pogány törzsrokonokra a legnagyobb befolyást gyakorolta. Csak e tények méltatása által lesz világossá, hogy a csuvasok, akik már ősidőktől fogva letelepült, földművelő emberek és csak 150 évvel ezelőtt vették föl a kereszténységet, sem az újkorban, azaz a mongoloknak a Volgánál való megjelenése óta, nem tudták magukat megvédeni a cseremiszek, tatárok és oroszok nyelvének befolyása ellen, sem az ókorban, elzárkózottságuk következtében, nem őrizhették meg nyelvükben az egységnek azon vonásait, melyek többé-kevésbé a török népek összes nyelvjárásainak sajátjai. Egyedül csak ebben rejlik azon elkülönített állásnak fő oka, melyet a csuvas a többi dialektusokkal szemben elfoglal.

Ezzel összefüggésben a csuvasok újabb történetére vonatkozó nyelvi bizonyítékokat akarjuk megvizsgálni, hogy vajon a meglevő nyelvanyagban, azaz a szókincsben találunk-e némi, habár halvány fényt azon homály eloszlatására, melybe e nép régibb genetikai története van burkolva. Ilyen törekvés annyival inkább jogosult, mert oly gyakran hangoztatott nézetünk ellenére, hogy a nyelvet az etnológiában nem lehet egyedüli osztályozó eszköznek tartani, mégis az objektív kutatás e téren oly sok etnológiai rejtély megoldására alkalmazta. Az erős vegyülést szenvedett nyelveknél, milyen pl. a cseremisz és a magyar, az ilyen el-

járás bizonyára némileg kétséges; de a csuvasnak kiválólag török jellegénél az eredmény annyival meggyőzőbb, és ha e szempontból kiindulva a Zolotnicki közölte szógyűjteményt pontosan megvizsgáljuk, az fog kitűnni, hogy az ebben található tőszavak túlnyomó száma inkább a csatagajés altajihoz, tehát a keleti törökhöz tartozik, mintsem a kunok és más törökök nyelvéhez, kik az ókorban az alsó Volgánál s az Emba és Káspi-tó között laktak, és a mai nyugati törökök magvát képezték. Amennyiben e tényt kiemeljük, némileg igazoljuk bizonyos kutatók, így pl. Rittich[30] fölvételét, hogy a csuvasok, vagy az ókor burtaszai az Oxus partjairól költöztek a Volgához. De ez mégsem így van! A csuvasnak általunk hangoztatott közelebbi rokonságából a keleti törökkel még nem lehet következtetni egy Közép-Ázsiából induló költözködési irányt; mivel a török népek elterjedéséről felállított teóriánk egyik részét képezi az, hogy a keleti és nyugati törökre való feloszlás csak a hunok bukása után történt meg, és hogy ama csuvasnak nevezett török, mint eredetileg ez utóbb említett néptenger kiegészítő része, a pontusi tartományokban már azon időben letelepült, midőn a törökség zöme még nem volt elválasztva azon nyelvhatárok által, melyeket ma ismerünk, és amelyek már a XII. században léteztek. Voltak ugyanis nagy históriai mozgalmak, mint az iszlám felvirágzása és a szlávság megerősödése, melyek a törökségnek különben is hosszan elterjedt testébe mintegy éket ütöttek, és mivel a csuvasok már ez események bekövetkezte előtt felhagytak a nomád élettel s a Volga jobb oldalának erdő védelmezte vidékeire visszahúzódva békés földművelőkké váltak, ezért nyelvük eredeti anyagában is a régi tipikus jelleget meg tudták őrizni, csak hang- és alaktanuknak kellett átmenni az említett okok miatt elkerülhetetlen változáson. A csuvasnak török szókincse tehát, a magyarban levő s az alapot tevő török szókincshez hasonlóan, egy régi őskor nyomait viseli magán s a turkológusra nézve rendkívüli érdekességű. Ez a tőszókra nézve minden kétségen kívüli,

ami azonban az említett hang- és alaktani változásokat illeti, ezek aránylag újabb keletűek, amennyiben a régi bolgár területen talált sírfóliratokból kitűnik, hogy a csuvas nyelv ötszáz évvel ezelőtt még mindig, vagy tán még csak átalakulási korszakát élte, azaz még akkor nem öltötte volt magára azt az alakot, amelyben ma ismeretes. Így például a *j–szj, s–l* közt levő és más egyéb hangtani viszony akkor még nem létezett, és minthogy a *csuvas* etnikai elnevezés maga is csak aránylag újabb időben lett ismeretessé, azért nem lehet és nem szabad ezen népről és annak nyelvéről mint olyanról beszélni, mely az ókorban, vagy a IX. században akár a *kazár*, akár a *kabar* név alatt szerepelt volna.

A vallás

A nyelven kívül a csuvasok régi vallása, azaz mitológiája az, mely eddigelé a kutatók érdeklődését fölkeltötte, és különféle magyarázatokra adott alkalmat. Ma a csuvasok nagy többségben a keresztény, vagyis az orthodox-görög egyház, részint az iszlám hívei, részint pedig még sokan közülük a régi pogány vallásban maradtak meg. Mivel e különböző vallásoknak helyi és számbeli elterjedéséről pontos adataink nincsenek, csak azt jegyezzük meg általánosságban, hogy a kereszténységre tért túlnyomó szám a kazáni kormányzóságban, a Volga jobb partján lakik; míg a bal parton, nevezetesen Sztavropol, Szamara, Szpasszk, Csisztopolszk, Menzelinszk, Bugulminszk, Buguruszlanszk, Bejelevbeevszk, Szterlitaman, Ufa és Orenburg kerületekben lakók erősen vannak vegyülve mohamedánokkal; ellenben Szizran, Kuznec és Petrovszk kerületek népessége túlnyomólag a régi vallás híve. Ami a csuvasok kereszténységét illeti, ez a régi pogány és keresztény vallási tantételek legkülönösebb vegyületét képviseli, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ezt a szibériai keresztény tatároknál és a jakutoknál látjuk; és ez a vallási egyveleg egyrészről az átmeneti korszak elkerülhetetlen következmé-

nyének látszik, de másrészről azon fogalomzavarból is származik, melybe a csuvasok a keresztény tanok orosz fordítása által jutnak. A csuvas ugyanis könnyen azonosítja a keresztény szenteket az ő pogány isteneivel, és ha a jomzja-nak (pogány pap) nem sikerül a gonoszt elhárítani, a csuvas azonnal kész az «orosz isten»-nek gyertyát felállítani, vagyis az *ikon*-tól (szent kép) kérni segélyt. Hogy ez a visszásság még ma is, midőn már megtérésük óta százötven évnél több telt el, még mindig fönnáll, annak oka bizonyára az orosz egyház az ő nagyszámú szentjeivel, babonáival és túlságos képtiszteletével; amely fölvételnek legerősebb bizonyítékát találjuk az iszlámra tért csuvasoknál, akiknél a régi hitre való reminiszcencia már csaknem egészen eltűnt; mert Mohamednek szigorúan monoteisztikus tana az olyan túlcsapongásokat nem tűri. Könnyen átlátható továbbá, hogy a csuvasok régi vallása e földművelő nép társadalmi föltételeivel és mindennapi életével legszorosabban összenőtt, sőt sok esetben idevágó világnézetéből indult ki; mert ha hozzáadjuk, hogy e vallás lényege az altajiak és az ókor törökjeinek sámánizmusával rokon, akkor nem lehet a csuvas teogónia mai igen részletes kifejtésében olyan újítást nem látnunk, amely csak e népnek törzsrokonaitól való elszakadása után történt meg, vagyis midőn nomádból megtestesült földművelővé lett.

Mielőtt azonban a csuvasok teogóniája felett részletesebb magyarázatba bocsátkoznánk, a fő- és al-isteneket ismertetjük meg az olvasóval, amint Szbojev[31] előadja. A csuvas Olimpus égi és földi istenek birodalmára oszlik.

A) Égi istenek

1. *Szjüldi-tora,* a legfőbb isten, kinek neje Szjüldi-toramizs, és gyermekei: Szjüldi-tor-ivil-zjem. Szjüldi-toraban van megszemélyesítve a legfőbb istenség, az égi szférák rendezője, aki a földi világgal csak más istenségek közvetítésével van összeköttetésben. Szbojev azonosítja a

Szjüldi-tora-t a héber Jehova Tzeboat-tal, amennyiben a *szjüldi* szót a csuv. szjüldir (csillag) szóval egyezteti s következőleg csillag-istennek fogja el. Ezzel ellenkezőleg Zolotnicki e szót, több joggal, a csuv. szjül, fenn, magas, szóból származtatja (v. ö. tör. jola s esetleg jüle, magas) és *szjüldit* «legmagasabb»-nak fordítja.

2. *Szjud-tunzi-tora*[32], a fény és melegség teremtője.

3. *Dson-szjoradan-tora*, a lélek teremtője (v. ö. török جان يارا تقان تنكري dzsan jaratkan tanri). A csuvasok hittek ez utóbbinak eleve létezésében és abban, hogy az emberi lelkeket Szjüldi-tora parancsára éppen e Dsonszjoradantora teremtette, és ezek a testtel való egyesülés előtt egy elragadó szép, gazdag és termékeny vidéken, a csuvasföld délkeleti részén tartózkodtak.

4. *Aszla-addij-tora*, vagy Zolotnicki szerint *Aszl'adi*, a mennydörgés és villámlás istene; szó szerint tulajdonképpen a legfelső atya (aszla, nagy, és adij, atya) és valóban *a mennydörgés* fogalma a csuvasban így fejeztetik ki: *aszl'adi avdat*, a nagy atya zeng, hasonlóan a magy. «zeng az ég»kifejezéshez.

5. *Kebe*, végzet, sors; helyesebben: az ember fölött lebegő végzet istene. Szbojev e szót az arab *kadha* قضا sors, szóval egyezteti, de tévesen, mert ez tiszta török eredetű és a tör. *kebe, käb, kem*, mérték, azaz: ami valakinek osztályrészül adatik, szóval azonos. A Kebe-nek két más istenség van alárendelve, nevezetesen Pülükhszi és Pigambar.

6. *Pülükhszi*, aki az embereknek, Kebe parancsa szerint, gazdagságot vagy szegénységet, szerencsét vagy szerencsétlenséget osztogat. Ez is, mint a legfőbb istenek, szintén családatya, mert van neje és gyermeke. Pülükhszi a *pül-* (tör. bölmek), osztani, elosztani, részletezni, igéből származik, tehát azt jelenti, hogy: elosztó.[33]

7. *Pigambar*, aki Kebe rendeletére az embereknek a szellemi tulajdonságokat, és a papoknak (jomzja) a látnoki tehetséget adja. Régebben ez a tűz istene is volt, de lassanként a pásztorok istenévé vált s ma már a barmok véd-

szellemévé alacsonyult. Innét van az, hogy a farkas a csuvasoknál pigambar-jitti, Pigambar kutyájá-nak neveztetik. Ez istennek vékony, vérrel elegyített tojáslepényt (joszman) és serbetet áldoznak, miközben így imádkoznak: «Légy irgalmas, ó Pigambar! joszmant és serbetet nyújtottam neked, ne tégy rosszat, tartóztasd vissza kutyádat és ne adj neki hatalmat!» Hogy e szó, mely a perzsa پیغامبر pejgamber, próféta, valamely követség vivője, szóval azonos, hogyan jutott a csuvasokhoz, még mindig magyarázatra szorul, de a mitológiai személyiség semmi esetre sem lehet régi, mert e szó csak az iszlámnak Perzsiába való bevitele után vált szokásossá, és a Volga mellé bizonyára csak később juthatott.

8. *Ira-tora,* a családi élet istene, védője.

9. *Pereget-tora,* szintén család-atya, a termékenység és gazdagság istene. Mindenesetre újabb eredetű, mert e név az arab برکت *bereket,* áldás, gazdagság, szóval azonos, és csak a kazáni tatár nyelv közvetítésével juthatott a csuvasba.

10. *Khvel-tora,* a nap istene, kinek neje és gyermekei vannak. A *khvel* a k–kh, v–uj, üj, l–s hangok változása következtében azonos a csag, küjes, kujas (nap) szóval.

11. *Ojikh-tora,* a hold istene, szintén nős és gyermekes.

12. *Perterli,* mely név a *per,* egy és *taur, teür,* forma, alak, szókból ered, tehát az egyformaság istene volna, azonban ez isten mivolta nem egészen világos előttünk.

13. *Szjülen* (nem Szjulan, mint Szbojev írja), a kígyók és sárkányok istene, egyszersmind a nők termékenyítője is, ami talán a bibliai mondával függ össze. (Szjülen-re nézve v. ö. tör. یيلان jilan).

14. *Szir-aszsi,* a föld istene, teremtője, neve származik a *szir* (tör. یر jir), föld és aszsi (tör. یساچی jaszacsi), csináló, teremtő, szavakból.

15. *Szil tora,* a szél istene (szil, tör. jil, szél).

16. *Szjüren-tora,* a vándorló isten, aki a levegőben lakik, és leginkább azokat oltalmazza, akiket vízi vagy szárazföldi utazáson szerencsétlenség fenyeget.

17. *Khirle-szir-tora,* a vörös, azaz a termő föld istene.

18. *Khurban-tora,* az áldozatok istene, aki az áldozatoknál (arab قربان kurban) közvetítő szerepet játszik az áldozatot nyújtó és a felsőbb istenek között.

19. *Alik-ozjan-tora* (tör. اشيك اچقن تنكرى) az ajtót nyitó isten, vagyis a csuvas Olympus ajtóállója.

B) *Földi istenek*

1. *Szirdi-padsa,* a föld fejedelme, kinek neje s gyermekei vannak s akinek neve az áldozati ünnepeken közvetlenül a legmagasabb égi isten neve után szólíttatik meg, mert mint ez utóbbinak képviselője nagy tiszteletben részesül. A Szirdi padsa név a csuv. hangtan szerint megfelel a tör. jirli-padsah kifejezésnek.

2. *Szjol-tora,* az utak istene, azaz az utazók védőszelleme (tör. يول تنكريسي jol tanriszi).

3. *Kilran-tora,* házi isten (kil, ház).

4. *Kardran-tora,* a háziállatok istene, tulajdonképpen a baromudvar védőszelleme, a csuv. karda szótól (v. ö. tat. kirta, kirte, magy. kert).

5. *Vurman-tora,* az erdők istene (vurman, tör. urman erdő).

6. *Khirran-tora,* a mezők és legelők istene (khir, tör. kir, mező).

C) *A rossz szellemek.*

A dualizmusnak a csuvas mitológiában uralkodó rendszere mellett – amennyiben az egész teológia jó és rossz istenségek létezésén alapul – nem lehet meglepő, hogy ez utóbbiak a régi hitben nagyobb szerepet játszottak és a démonológiának tárt tért nyitottak. A rossz szellemek eredetéről a következő hit van elterjedve. Szjüldi-tora fia egykor szürke lovaktól vont kocsin körüljárta a földet, hogy mindenütt áldást és gazdagságot terjesszen. A Saitan (sátán) rossz

befolyása által félrevezetett emberek őt ezen útja alkalmával agyonütötték, és, hogy gonosz tettüket annál jobban eltitkolják, testét megégették és hamvait a levegőbe szórták. Ahova e por visszahullott, azon a helyen rögtön fák nőttek, és ezek által az istenfia ismét életre ébredett, de többé nem úgy, mint a jónak megszemélyesítője, hanem az ember irányában ellenséges indulatú számtalan szellem alakjában, melyek aztán a földhöz bilincselve mindig arra törekszenek, hogy a jó istenekkel való közeledést akadályozzák. E rossz szellemeket a csuvasok *keremet*-nek nevezik, amely szót Szbojev a moszlim hitű törököknél használt keramet (mindenféle csodálatos, természetfölötti) szóval akarja összefüggésbe hozni, de amelyet én a *Körmüsz*, vagy *Körümesz*-szel, vagyis az altajiak rossz istenével azonosnak tartok. Minden csuvas falunak van saját *keremet*-je, és ha valamely falu kiköltözött, rögtön éjnek idején a keremetnek is el kell jönnie szekéren megjelenve, annyira elválaszthatatlanoknak hiszik őket az emberektől. A legismeretesebb ilyen rossz szellemek, Szbojev szerint a következők:

1. *Aszla-keremet*,[34] azaz a legfőbb keremet. Ennek akkor áldoznak, ha valamely falut vagy egész községet elemi csapások látogattak meg, mint: szárazság, járvány, jégeső, tűz stb. Ekkor a jomzják hívására mindnyájan összegyűlnek és a rossz szellemnek néhány, csupán fehér lovat, tehenet, vagy juhot áldoznak.

2. *Kümül-keremet*, vagyis az ezüst-keremet, a kümül (tör. كومش kümüs), ezüst szóból; ennek leginkább valamely nyereséget ígérő üzlet felvállalásakor ezüstpénzt, vagy ólom gyűrűt nyújtanak áldozatul, természetesen azért, hogy a vállalat kedvező kimenetelét biztosítsák.

3. *Pilik-tjübe-keremet*, vagyis az öthalom-keremet; t. i. az *ötös* szám a csuvasoknál szent,[35] és e démon öt halmon lakónak képzeltetik. Leginkább fehér bárányt áldoznak neki.

4. *Csirislavar-keremet*, vagyis a fenyő-keremet, akinek állítólagos lakása a fenyőerdőkben van s akinek fehér bárányt vagy ludat szoktak áldozni.

5. *Khirle-szir-keremet,* a vörös (termő) föld keremetje, aki a Khirle-szir-tora-val ellentétben, a talajtól a termékenységet igyekszik megvonni.

6. *Jivas-keremet,* a gyöngéd keremet, mert ezt legkönnyebben lehet a nyújtott áldozati ajándékokkal megengeszteln i.

7. *Khajar-keremet,* a haragos keremet, a legfélelmesebb és mindig dühöngő isten, akinek bikát, lovat, vagy juhot, de mindig fekete színűt szoktak áldozni. Ha a csuvas ellenségének rosszat kíván, vagy azt elátkozni akarja, Khajar-keremet ördögi hatalmát hívja föl ellene, és nincs borzasztóbb félelem, mint az, amely a csuvast, vak babonájában, eltölti a gonosznak e megszemélyesítője miatt. Azon jelenetnek rajzolása, melynél Szbojev egy erdőben éjnek idején jelen volt s itt egy a Khajar-keremet által magát meglepettnek hitt csuvast valamely ördögöshöz hasonlóan gyötörtetve látott, valóban borzalomgerjesztő.

A rossz szellemekhez számíttatnak továbbá:

8. *Ezrel,* a moszlimok عزرئيل Ezralija, aki az embereket kínzással rögtön megöli. A neki nyújtott áldozatot, leginkább fekete bárányt, nem eszik meg, hanem eldarabolják és eldobják.

9. *Ar-szjüri,* az erdei ördög, melynek neve az *ar* (ember) és *szjüri* (járni) szókból van összetéve. Ez az erdőkben barangol és az embert nem azonnal, mint Ezrel, hanem lassanként semmisíti meg. A falvakhoz nem merészel közel jönni, mert fél a kutyáktól. Fánkot, gabonát, sört és más élelmiszereket áldoznak neki.

10. *Jirikh,* az a rossz szellem, aki az emberekre a különböző betegségeket küldi s akinek borsókását és bárányt áldoznak. A bárány fejét szokás szerint levágják, és egy nyírfakéregből csinált kosárba teszik, mely szalagokkal, ágakkal stb. feldíszítve a kamara valamelyik szögletében felfüggesztetik. E talizmán most Jirikh nevet kap és a betegségek ellen való óvószerül tekintetik. Ezen Jirikh, vagy Irikh mindenesetre azonosnak tekintendő az altaji Ijik- és a jakut

Irik-kel, de amelynek főleg a turkománoknál, hol Ijisz[36] a neve, már más szerep tulajdoníttatott, mert ezek a halál angyalának tartják, és a meghaltnak üdvére évenként tartani szokott tort is *ijisz*-nek nevezik.

11. *Ije*, házi isten (v. ö. ije, házi), tulajdonképpen nem gonosz szellem, hanem inkább egy neme a Szatírnak, aki a kemence mögött, vagy a fürdőben tartózkodik, és az emberekkel mindenféle tréfát űz, amennyiben majd a kemence padkájáról taszítja le őket, majd kezüket ficamítja ki, majd kápráztatja szemüket stb. Néha azonban jót is tesz velük, t. i. barmaikat szaporítja, s a házat a tűztől védelmezi. A neki adott áldozat kenyérdarabokból áll, melyeket a kemence mögé dobálnak.

E különböző istenségek felsorolása után most a csuvasok régi hitével összefüggő némely szertartások és szokások leírására térünk át.

A Csukleme,[37]

vagyis az áldozat szokása ma már inkább csak köszönet az istentől kapott áldásért, de régebben áldozat volt a szó teljes értelmében, melyet egy erre készített helyiségben mutattak be a Keremet-nek, a jomzja vezetése alatt, és az illető társaság jelenlétében. Ezen *áldozó helyiségek* leginkább fából valának építve parallelogramma alakjában és három ajtóval voltak ellátva; az egyik a keleti oldalon, melyen az áldozati barmokat vitték be; a második északról, melyen a vizet vitték be, és a harmadik délről, mely az emberek számára vala fönntartva. A kelet felé eső fal hosszában függöny volt leeresztve, mely mögött az áldozatra szánt állatokat darabolták el, míg az épület közepén oly nagy asztal állott, hogy rajta a legnagyobb állatot is, t. i. a tevét, kényelmesen leválghatták. Ezen áldozati helyiséget nem vették javítás alá, hanem mindig újat építettek, miután a régit előbb elégették. Az áldozatnak úgy a keresztény, mint a pogány csuvasoknál ma használt szokása leginkább *az új*

kenyér megáldására terjed ki, mely ünnepet a csuk-ojikhban (áldozó hónap, november második és december első fele) tartanak meg. Ez ünnepet minden családban megülik, és valamennyi családtag és barát osztozik ebben. Az asztalt megrakják bőségesen tálakkal, melyekben a föld új terményei vannak felhordva. A család legidősebb tagja jobb kezében egy darab kenyeret tart, bal hóna alatt pedig sapkáját fogja és kelet felé fordulva kinyitott ajtók és ablakok mellett hálaimát mond istennek a kapott jókért s egyszersmind esőt, világosságot, békét és jóllétet kér. Miután a jelenlevőknek áldást osztott, közöttük a kenyeret szétosztja, valamint a tálakban levő kalácsot és a többi élelmiszereket is, mire aztán sör- és pálinkaitaláldozat következik s az egész ünnepet tánccal zárják be. – Hasonló szertartással jár *az újsör megáldása* is. Ezen alkalomra egy e szokásban tapasztalt férfi választatik ki, aki a *«picske boszlagan»*, a hordó kikezdője címét viseli, és az asztal felső végén foglal helyet, melyre sörrel telt kupát, egész kenyeret, új gabonából, sőt a kilenc poharat tesznek sörrel megtöltve. A «megkezdő» fölemelkedik helyéről, és a telt poharat jobbjában, sapkáját bal hónalja alatt tartva, a következő imát mondja: *«Tor'szirlakh, an-brakh! szana azinza picske poszlasz tetper!»* azaz: «Isten, légy kegyelmes és ne hagyj el bennünket! A te tiszteletedre akarom e hordót megkezdeni.»[38] Ezután következnek sorban más imádságok, mindenkinek egy poharat nyújtanak át, melyet ki kell innia. Ezen hosszú imádkozások bevégzése után a «megkezdő» ismét fölteszi sapkáját, kölcsönösen szerencsét kívánnak egymásnak, és csak most kezdődik a tulajdonképp való tivornyázás. Hajdanában, t. i. a kereszténység fölvétele előtt, ezen ünnepnél a jomzják játszották a főszerepet. Ezeknek tiszte volt a szokásos imádságok elmondása, mely imákban minden főbb és alsóbbrendű istenhez könyörögtek s mindegyik isten nevének hallásakor meghajolt az egész társaság «Szirlakh! anbrakh!» (könyörülj rajtunk! ne hagyj el bennünket!) ki-

áltás közben és «szmelle»[39] felkiáltással mindegyik kiürítette a maga poharát.

Ami a tulajdonképpen való áldozatokat illeti, vagyis midőn állatokat öltek le, akkor a jomzja először az ú. n. tisztítási imádságot végezte el, azután az áldozatra szánt állatot addig öntözték vízzel, amíg reszketés fogta el; ha pedig ez mindamellett nem történt meg, az állatot az áldozatra alkalmatlannak tartva, félrevezették és külön ölték le. Az áldozatra méltónak talált állatot azonnal leölték, darabokra vagdalták és zsírral és darával üstben megfőzték. Azt hiszi a csuvas, hogy a felszálló gőzben fogadják el áldozatát a kiengesztelődő szellemek, és utána mondja azon imádságokat, melyeket a jomzja a jó és rossz szellemekhez intéz. Ha a hús megfőtt, a jelenlevők között elosztják, az állat fejét, lábait és bőrét fára akasztják, mint az altajiak is, csontjait és beleit pedig elégetik. Most mindenki valamely fa odújába némi pénzadományt tesz, míg a nők – akik jelen lehetnek ugyan, de nem imádkozhatnak, a menyasszony kivételével – az ágakra némi kézimunkákat akasztanak. Legnagyobb fontosságúak ezen áldozatok a *halotti torok* (joba) alkalmával, melyek a joba-ojikh-ban (november) tartatnak meg, s természetüknél fogva időnként való, alkalmi és közös torokra oszlanak,[40] együttvéve pedig lakomából, zajos tivornyából, zenéből, táncból stb. állanak. Ha a kedvelt állatot valami baj érte, vagy a csuvast a temetőben félelem szállotta meg, ezt az elhaltak befolyásának tulajdonítják, kik áldozatot követelnek, amit természetesen meg kell nekik adni. A legünnepiesebb színezetűek azon halotti torok, melyek valamely családtag meghalása után való negyvenedik napon tartatnak meg, mivel e negyven nap alatt a rokonoknak minden mulatságtól tartózkodniuk kell. A nőknek nem szabad férjükkel társalkodni, nem szabad fonni, mosni, kemencét tapasztani, új ruhát fölvenni stb., egyszóval: teljesen a *joramaszt* (azaz: nem örülni) elvéhez kell alkalmazkodniuk. A negyvenedik napon aztán egy jomzja-t hívnak; leölik azon állatot, melyet a meghalt még

életében kijelölt; a megfőzött húsnak felét egyéb ételekkel együtt sírjára teszik, és miután a rokonok mindegyike a sírt pálinkával, sörrel stb. meglocsolta, leírhatatlan jajveszékelés, ordítás, nyögés kezdődik, miközben a kutyák a sírhalomra tett ételekből derekasan lakomáznak; mert a csuvasok hite szerint a halottak lelkei a kutyákba költöznek, és ez utóbbiak vonításában a meghaltak hangjait vélik hallani. Csak most kezdődik a tulajdonképpen való halotti tor, vagyis a vendégek jóltartása, amely mindaddig tart, míg az enni- és innivalóból ki nem fogynak. A halottas házban az evés, ivás, tánc, dal újra megkezdődik, néhány más szertartás kíséretében, aminőket Szbojev lerajzol; valamint egészben véve a halotti torok a csuvasoknál a saját speciális formájukban vannak meg; mert a turkománok halotti ünnepei, melyeken magam is jelen voltam, még a leggazdagabbaknál is egyszerű étkezésből állanak és sokkal komolyabb színezetűek.

Mint könnyen érthető, régebben, sőt bizonyos tekintetben még ma is, a jomzjáké az oroszlánrész ezen ünnepiességgel összekötött áldozatoknál. A *jomzja* szó a *jom,* tör. *kam* (varázsló, sámán)[41] szótól *zja, zje,* cse, dzsi képzővel származik, és így egy olyan valakit jelent, aki sámánsággal foglalkozik; mely név úgy férfi, mint női jomzjákra alkalmaztatik. Régebben mint jósok, varázslók, orvosok, előimádkozók és a nép tanácsadói szerepeltek, sőt egyedül ők voltak a szószólók Szjüldi-toranál és a többi isteneknél. Ma mindamellett régi fényüket és tekintélyüket elvesztették, sőt maga *Pigambar* isten is, akitől állítólag ihlettségüket kapták, nem tekintetik többnek, mint a barmok védőjének és a szél ellen oltalmazónak.[42] Minden megkülönböztető öltözet nélkül elvegyülnek a nép közé, és leginkább mindennemű varázsolással és csodák művelésével foglalkoznak; ők szerzik a szeretetet és gyűlöletet támasztó mendemondákat (ustagan szivedegen szumakhszam); ők hívják meg az embereket a mennyegzői, temetési és keresztelési ünnepekre, és így az élet három legfontosabb

mozzanatában még mindig szerepet játszanak. Említésre méltó, hogy a csuvas jomzják, a körülményeknek megfelelőleg, néha a keresztény vallás követőinek is tanácsot adnak, hogy pl. mennyi és milyen gyertyát kell fölállítani ezen vagy azon szentnek, hogy a beteget meggyógyítsa, vagy valamely rosszat eltávolítson. Hasonlítanak e tekintetben a pusztán élő kartársaikhoz, nevezetesen a kirgizek baksi-jaihoz, akik varázsigéikben néha moszlim vallásos szokásokat ajánlanak, természetesen az isanok és mollák nagy bosszankodására. Egyébiránt szükség esetén maguk szoktak a csuvasok egy vagy más módon magukon segíteni, és a szokásos talizmánhoz fordulni.

Végre még szólunk röviden a csuvasoknak az égitestekre és égi tüneményekre vonatkozó felfogásáról, amint ezt Zolotnicki előadja, akinek magyarázatával, a lényegesben, egyetértünk. Amint az égnek kétféle elnevezését a magyaroknál kimutattuk,[43] úgy a csuvasoknál is ismeretes volt egy szellemi és materiális ég között levő különbség; az előbbit *tora*-val (törökök تنكرى *tanri*-ja, a jakutok *tangara*-ja), vagyis a legfőbb istenséggel azonosítják; az utóbbit pedig *kvak*-nak (v. ö. tör. كوك kök, magy. kék) vagyis kék-nek nevezték. A *tora*-ban, mint a szellemi égnek, par excellence istennek elnevezésében, a tör. tangri, tengri, a világosság, fény és ragyogó fogalma ismerhető fel, és így, mint már máshol bebizonyítottuk,[44] a finn-skandináv *tor*-ral nincs semmi köze, mégpedig annál inkább nincs, mert a csuvas nyelv a tör. *a* hangot előszeretettel *o*-ra változtatja, és így a *tanri*-ból *tari*-t és *tora*-t csinált. – A nap, *khvel*, a csuvas hangtörvények szerint a török *kojas*-sal azonos; élő lénynek tartják, kinek neje, gyermekei, fülei, szárnyai és lábai vannak s egy tulajdonképpen való isten neve alatt (Khvel-tora) szerepel.

A világ fogalmára két kifejezést használnak: 1. *szjandalik*, szó szerint: időjárás és *szjut-szandalik*, világ; 2. *tüncse*, vagy *tünzi*, mely az arab دنيا *dünja*-ból származik; s míg amaz az égi, földön túl levő világnak, addig emez a földi

világnak vétetik. – A holdnak (csuvasul *ojik*) távolról sem tulajdonítanak olyan éltető erőt, mint a napnak; és minthogy a nép hite ezt égi tehénnek és kerek sajtnak képzeli, melyet a varázslók időközönként elfogyasztanak, ezért a holdfogyatkozás az *ojga vubur szjet*, azaz: a holdat megette a varázsló, körülírással fejeztetik ki. – A csillagok, csuv. szjuldir, nem tekintetnek külön istenségek gyanánt, mivel ezek a legfőbb isten vezetése alatt állanak. A halvány fényű csillag egy szerencsétlen ember, a nagyon ragyogó csillag pedig egy fejedelem születését jelenti. – A különböző csillagképeket illetőleg mindenesetre feltűnő, hogy mindekkoráig az északi vagy Sarkcsillag megnevezetlen maradt. A *Nagymedve*, mint a tátároknál is, *szjiccse-szjuldir*, azaz: hét csillagzat-nak neveztetik. A *Tejút* neve *kajik-khor-szjole*, vagyis a vadludak útja, tatárban: *kijik-kaz-joli*, mert e madarak, költözésük idején, északkeletről délnyugati irányban szoktak repülni. – A *Fiastyúk* (plejádok) *ülgar* nevet visel, a tör. *ülker*-hez hasonlóan; a *Hajnalcsillag: sorimbosz-szjuldari*, vagyis a hajnalpír csillaga; az *Esthajnalcsillag: khvelanisz-szincsi-szjuldir*, tudniillik a naplemente után feltűnő csillag. Végre még egy csillagot ismer a csuvas nyelv, név szerint *kvende-szjuldir*, azaz váll-lapocka-csillag, melyben a mi forrásaink az Oriont akarják felismerni.

Immár előadtuk röviden a csuvasok régi, vagyis pogány hitét, amennyire jelen munkánk keretébe illett; most már azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez a hit valóban valamely régi kultúrnép vallása után alakíttatott-e, vagy pedig idegen elemek hozzájárulása nélkül az összes törökséggel közös sámánizmusból sarjadzott-e. Van ugyanis néhány kutató, mint pl. Rittich, aki a csuvasok vallását Zoroaster tanából származtatja, és lényege szerint dualizmusnak fogva fel Szjüldi-tora-t Ormuzddal, Ahrimant pedig Keremettel egyezteti. A csuvasok vallásában Szbojev is dualizmust akar fölismerni, amely az ő nézete szerint később politeizmussá változott, amennyiben a mindenség egyes részei különböző istenek birtokába jutottak. Úgy az egyik, mint a másik ré-

szen e vélt vallási szisztémát illusztrálhatónak tartják az előttünk levő mitológiából vett példákkal; ámbár minket e szerzők azon körülményre tettek figyelmessé, hogy először az előbb már említett istenek a csuvasoknál a különböző vidékek szerint különböznek, és ezeknek létrejövetelénél minden valószínűség szerint a jomjzák időnként való fantáziája közreműködött. Másodszor, e nép alapos ismerője kiemeli, hogy a csuvasok régi hitéből semminemű ókori emlék nem létezik, és hogy a kereszténység fölvétele óta az ő mitológiai adataikra vonatkozólag sok zavar történt, amennyiben sokat elfeledtek, sokat pedig más új formába öntöttek. Pülükhsi arkangyallá, Pigambar Szent Györggyé és a Szjüldi-tora neje Szűz Máriává módosíttatott. Mindez mielőttünk nagyon természetesnek látszik s mert így áll a dolog, ezért a legnagyobb merészségnek tartjuk az összehasonlító vallástudományba való bocsátkozást, s még merészebb dolognak azt, hogy ilyennemű eredményekből e nép eredetére következtessünk. Nézetünk szerint semmisem volna hibásabb, mint a csuvas mitológia megítélésénél a kultúrában előrehaladott árja népek istentudományának mértékét alkalmazni, amely évszázadok alatt kialakult sztereotip formájában jutott ránk, és ahol ezen felől a számos irodalmi bizonyítékokból, kőszobrokból stb. még arról is meggyőződhetünk, hogy ez az illető népek vérébe átment, sőt a társadalmi és szellemi élet lelkévé vált. A csuvasok istentudományáról ezt nem lehet olyan könnyen állítani. Ama közeledési pont, melyet Rittich[45] föl akar fedezni a csuvasok kozmogóniája és a Zoroaster tana között, éppúgy föltalálható a héberek és altajiak kozmogóniájában is; mert valamint a Jehova, Ormuzd, Kuda vagy Szjüldi-tora, úgy a legfőbb istenség mindenütt tisztának, ártatlannak teremté az embert, és csak később jöttek létre a megrontók az Ahrimánok, Sátánok, Erlikek és Keremetek alakjában; s valamint a csuvasoknál a részegítő komlóital, úgy lett a Biblia szerint az alma, az altaji monda szerint Erlik tiltott étele a veszély okozójává. Ha tovább folytatjuk ezen összeha-

sonlítást, azt fogjuk találni, hogy amint Szjüldi-tora Szjüldi-padsa-t (föld fejedelme) maga és az ember közt közvetítőül, úgy választotta az altajiak Kuda-ja is Maitere-t ugyan e szerepre, és eszerint a csuvas kozmogónia alapja éppen olyan könnyen feltalálható az altajiak kozmogóniájának származási történetében, melynek buddhisztikus eredetét Schiefner már bebizonyította.

Aki tehát anélkül, hogy a csuvasok speciális származási teóriája elfogulttá tenné, és anélkül, hogy különös teológiai spekulációkba bocsátkoznék, e nép hitét objektív vizsgálja, az nem térhet ki azon észrevétel elől, hogy itt szorosan véve a török sámánizmusra épített vallás-rendszerrel van dolgunk, amely – azon elvonultság következtében, mely követőit a többi török törzs rokonaitól elválasztja – lényegesen bővült, elváltozott és átalakult, anélkül azonban, hogy reá egyéb befolyás történt volna, mint némely idegen szó fölvétele és bizonyos formák utánzása. Arra nézve, hogy e módosulás miképp ment végbe, a legjobb felvilágosításul szolgál azon körülmény, hogy a csuvasok mitológiáját csak a legújabb időben ismertük meg s már ezen idő alatt is jelentékeny változást szenvedett. Azt látjuk továbbá, hogy a Pigambar پیغمبر, Pereget برکت Khurban قربان Ezrel عزرائیل istenségeket nem közvetlen perzsa vagy kazáni befolyás, hanem a moszlim tatárokkal való szoros érintkezés és a csuvasok bizonyos részének az iszlámra való térése teremtette. Ezt bizonyítja egyebek közt az is, hogy a csuvasok a pénteket, vagy a pihenő napot, valamint a többi középázsiai moszlimok is, *arna*-gon névvel jelölik, mely szóban a tadzsikok, szártok és üzbégek ادینه *adina*-ja vagy *azna*-ja ismerhető fel,[46] amely a kunoknál is használatban volt, mint a Petrarca-Kódexből[CCI] kitűnik. Amint a kunok, a részben való moszlimokká levés következtében, ezen nap nevét elfogadták, ugyanez történt a csuvasoknál is, éppen úgy, mint ma a szombatot *sumat*-nak nevezik, mely nem a héberek, vagy a zsidó kazárok *sabat*-jából, hanem az orosz szubbota-ból származott.[47] Nem állja ki a tűzpróbát az a föl-

vétel sem, hogy azon csuvas szokás, mely szerint az idősebb fivér özvegyen maradt nejét a fiatalabb fivérnek kell elvennie, a zsidó törvény חלצה *khalica*-jával azonos; mert egyéb töröknél is létezik hasonló szokás, nevezetesen a karakalpakok- és turkománoknál, kiknél az elhalt bátyának nemcsak neje, hanem összes rabnője átszáll az öccsére. E szokás *dsiszir* (?) nevén ismeretes és a török nomádoknál mindenütt el van terjedve, anélkül, hogy a vallás parancsolná vagy helyeselné. Amily kevéssé engedhetjük meg a kazár-zsidó kultúrbefolyás némi maradványainak lehetőségét, éppen oly alaptalannak kell tartanunk az óperzsa és mongol reminiszcenciákra vonatkozó fölvételt.[CCII] A perzsából kölcsönzött szók a csuvasba a tatár nyelv közvetítésével jutottak; hiszen a kunban is nem kevésbé számos perzsa szó fordul elő; ami pedig a noruz-ünnepet, vagyis az újév kezdetének megünneplését a tavaszi napéjegyenkor illeti, e szokás a többi töröknél is, név szerint az üzbégek, kirgizek és oszmánok közt hasonlóan el van terjedve. Természetesen még kevésbé lehet szó a mongol nyelv és kultúra befolyásáról, mert ama 4000 mongol, aki Dsüdsi birodalmát megalapította, nemsokára beleolvadt a meghódított törökök nagyobb számába; s az Arany Hordában hasonlóan az első évtized után a török elem lőn a hangadó.

Így tehát a csuvasok régi hitére vonatkozólag csak azon felvétel látszik jogosultnak, amely szerint ebben az eredeti török sámánizmusnak megjavított, szélesbített és a mohamedán-keresztény befolyás által megváltoztatott alakját fedezzük fel. Szjüldi-tora-ban a Tanri, a Keremetekben Körmüsz (az altajiaké), Jirikh-ben az Ijik és a Csuklemeben az (ujgur) juklama[48] van kifejezve szó szerint és képes értelemben; éppen így az ünnepies ivással egybekötött ótörök eskü[49] is egész a mai napig változatlanul fennmaradt; és valamint a régi töröknél a folyóknak, a hegyeknek, erdőknek, tűznek stb. megvoltak a maguk speciális istenei vagy védőszellemei,[50] úgy a csuvasok jomzjai is gondoskodtak arról, hogy az összes ele-

meknek és a természet minden országának legyen saját Tora-ja, vagy Keremet-je, amelyeknek rangfokozatánál és meghatározásánál, amint látszik, nem jártak el különös lelkiismeretességgel.

Miután az előző lapokon előadtuk a csuvasok nyelvében és vallásában nyilvánuló azon mozzanatokat, melyekben ők a többi törökségtől különböznek, most már annál biztosabban áttérhetünk e nép eredetének kérdésére. Mielőtt azonban e bizonyára nehéz probléma megoldásához fognánk, szükségesnek látjuk az illető tekintélyének ide vonatkozó véleményeit fölemlíteni. – Fuchs A. A. asszonyság[51] helyes megjegyzése szerint feltűnő az, hogy Nestor, aki pedig korának minden népéről beszél, a csuvasokról éppen nem emlékezik meg; ebből aztán ő azt a hipotézist állítja fel, hogy a csuvasok azonosak voltak a kazárokkal; mi azonban e következtetés helyes voltát nem látjuk be, mert azzal, hogy Nesztor e népet nem ismerte, ennek kazár eredetét még korántsem lehet bebizonyítani. – Szavelev P. S. a csuvasokban a volga-bolgárok utódait akarja felismerni, anélkül azonban, hogy állításait kellőleg tudná igazolni. Last not least említjük Szbojev véleményét, aki a csuvasokat az arab geográfusok burtasz-aival azonosítja, amennyiben ezen nézetét topográfiai, etnikai és nyelvészeti bizonyítékokra alapítva tizenegy pontban védelmezi. Tekintve azon körülményt, hogy Masz'udi, Idriszi, Ibn Khaldun és mások a burtaszok hazáját a Volga jobb oldalára, mégpedig e folyó alsó folyása mellé helyezik, továbbá, hogy Jakut geográfiai tudósításai a még ma is csuvasok lakta szaratovi és szimbirszki kormányzóság fekvésével meglehetősen megegyeznek: – bizonyára alig lehetne Szbojev nézetének ellentmondani. Éppen ilyen elfogadhatónak látszik e két nép életmódjáról való tudósítások egyezése; mert az arabok állítása szerint a burtaszok kitűnő földművelő nép valának, és a csuvasokról be van bizonyítva, hogy már régi idők óta e foglalkozást gyakorolják. A té-

nyek ezen egyezését nem lehet megtámadni s mindenesetre sok csábító van benne. – De már az orosz tudósnak nyelvészeti, vagy helyesebben mondva etimológiai bizonyításáról nem mondhatunk hasonlót. 1. Az arab írók *burtasz* برطاس nevezetének azonossága a csuvas *burnasz* (élni, megtelepült lenni) igével már azért is kétséges, mert ezen utóbbi helyesebben *virinasz*-nak (elhelyezni magát, tör. urunlas) hangzik s mert az *n–t* hangváltozás ismeretlen. 2. A burtasz helynév, *Sziver* még nem mutat csuvas eredetre, mert e szó, csekély variációval, már a hunok-és avaroknál is ismeretes volt, Rasid-ed-din-nél és Abulghazinál a törökök genealógiájában gyakran előfordul s így a csuvas *virasz,* helyesebben *virtasz* (meghálni, éjet tölteni) szóval nem lehet azonos. 3. A *csuvas* névnek egyezése a török *csuvas,* békés, csöndes és csuv. *jivas* (csendes) szókkal már azért sem lehetséges, mert még eddig nincs arra példánk, hogy valamely török nép «csendes»-nek, »lassú»-nak nevezné magát, mert ez nem olyan epiteon, amely az ókor bármely népének kedvére lett volna, minthogy a *juvas*-nak (t. i. csendes, békés) *gyenge* és *gyáva* mellékjelentése is van s ez az erény török fogalmának sohasem felelhet meg. 4. A Konsztantinusz Porphyrogenitusznál előforduló, ἄσπρον ὄπσιτίον fordított *Szarkel* szó korántsem bizonyítja e szó csuvas eredetét, amint ezt máshol kimutattuk.[52] 5. A mongoloknak már előbb is vitatott nyelvi befolyása a csuvasokra egyáltalában meg nem engedhető, mivel a mongolok Kokand északkeleti részében és keleti Turkesztánban, ahol befolyásuk intenzívebb vala, uralmuknak semminemű nyomát nem hagyták hátra az ott lakó törökök nyelvében és szokásaiban; és ami ezen említett mongol elemektől mintegy környezett vidéken lehetetlen volt, azt az ő birodalmuk távoli nyugati részén annál kevésbé lehet fölvennünk. 6. A csuvasok azonossága a burtaszokkal az arab geográfusok azon állítása következtében engedhető meg legkevésbé, amely szerint a burtaszok nyelvét a töröktől egészen különbözőnek mondják. Jakut

azt írja: ولاهل برطاس لسان مفرد ليس بتركي a burtaszoknak külön nyelvük van, *az nem török;* Kazvini pedig: ولهم لغات مغاير لجميع اللغات az ő nyelvük olyan, *mely minden többitől különbözik;* s végre El Belkhi szerint: ولسان البلغار مثل لسان الخزر وليرطاس لسان اخر a bolgárok nyelve hasonló a kazárokéhoz, *de a burtaszok nyelve egészen más.* Azt kérdem én most: vajon a véletlenség dolga-e az, hogy ennyi tekintély egymással egyezően a burtaszok nyelvét nem-töröknek állítja s vajon lehet-e így *a nem-török burtaszokat a határozottan török csuvasokkal* azonosítani?

Ha tehát mi a csuvasokban nem az arabok burtaszait ismerjük fel s még kevésbé vagyunk hajlandók az ő régi hazájukat az Oxus közelébe helyezni, mint Rittich teszi;[53] – akkor nem marad egyéb hátra, mint olyan török néptörzsnek tartani őket, amely nem a mongol betörés idején, mint Szbojev fölveszi, hanem már régen az iszlám föllépte előtt, délre fekvő hazájából – melyre a Fekete-tenger partjairól való vonulásuknak tradíciója vonatkozik – a Volga jobb oldalának északi erdős vidékeire szoríttatott. Hogy vajon ők ezen önkéntelen vándorlásra egy, előttünk ismeretlen, de a törökök történetében oly gyakori politikai forradalom következtében indultak-e, vagy pedig a VII. század közepén a kazárok nagyobb ereje által szoríttattak fölfelé: erre vonatkozólag a már meglevő hipotézisek számát nem akarjuk szaporítani. Amennyiben a csuvasok hozzáférhetetlen, sűrű erdők fedte vidékre vonultak, egyrészről biztosítva voltak a körülöttük dúló háborúskodások veszélyei ellen, de másrészről ezen félrevonultság és törzsrokonaiktól való elzárkózás nem történhetett meg anélkül, hogy erkölcsi életükön, nyelvükön és vallásukon mély nyomokat ne hagyjon. Ebben keresendő az ő török nyelvük és régi vallásuk idegenszerűségének oka; ebben találjuk magyarázatát annak, hogy miért tűntek ki a csuvasok már régtől fogva letelepült, békés életmódjuk által, míg a többi törökség, mint megjavíthatatlan nomád, három világrészben ide s tova kóborolt, és csak az újabb korban engedett a külső

kényszernek, mely úgyszólván erőszakkal bilincselte a föld rögéhez.

JEGYZETEK

[1] Szbojev V., Izsljedovanija ob inorodzakh kazanszkoi gubernij. (Kazán 1856) 186. l.

[2] Rittich, Materiali, II, 40. 1.

[3] Rittich (41. l.) szjür-bujal, száz szobá-t ír, de igaza van Zolotnicki-nak, ha a csuv. *bu* vagy *bü*-nek a *pürt*, szoba, szóból való származtatását kétségesnek tartja.

[4] Ezt a helyes etimológiai magyarázatot adja Zolotnicki (csuvas-orosz gyökszótára 266. l.) és a csuv. *püve* valóban a csag. böget, alt. puuk, gát, szóval egyeztethető.

[5] Rittich, 47. l.

[6] Itt alkalomszerűleg kijavítom egy tévedésemet, melyet a «Magyarok eredete» című művemben (65. l.) követtem el, amennyiben, akkori elégtelen tárgyismeretem következtében, a csuvasoknak régi fizikai jellegük megváltozását tulajdonítottam.

[7] Szbojev, 35. l.

[8] Tehát nem a سربای szerpaj, teljes öltözet, azaz: tetőtől talpig (fejtől lábig) való, szóból, mint Zolotnicki (239. l.) fölveszi.

[9] Szbojev, 18. l.

[10] Rittich, 64. l.

[11] Rittich, 61. l.

[12] 76. lap.

[13] 62. lap.

[14] 14. lap.

[15] Vaszilij Ivanics a csuvasok gúnyneve, melyet, a monda szerint, onnét kaptak, hogy első orosz hittérítők, kiknek régi világi neve Vaszilij és Iván volt, az általuk megtérítetteknek leginkább e neveket adták.

[16] Ez egy bizonyos Mikhailov nevű, az orosz földrajzi társaság tagja, aki a kazáni kormányzóság értesítőjében érdekes adatokat közölt törzsrokonainak életéről.

[17] 43. lap.

[18] Ezen ünnep részletes leírása Zolotnicki-nál, 227–235. l.

[19] 103. lap.

[20] V. ö. «Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes» című művem 161. l.

[21] Zolotnicki, 198. l. Másrészről e szó összefügghet a tör. kir. dér, fagy szóval.

[22] Zolotnicki e hónapot, vagy inkább a június végétől július közepéig terjedő időt három részre osztja: *a) szjürtme-ojikh*, azaz trágyahónap; *b) khir-ojikh* (mint följebb) és *c) ud-ojikh*, széna-hónap, az *ud* (török *ot*), széna szótól. Ez utóbbi hónapot Rittich is felhozza, tehát ő tizenkét hónap helyett tizenhármat számlál.

[23] Zolotnicki szerint az áldozati ételekkel egy egylábú asztal állíttatik fel, melynek neve: *vilne-szjin kiberi*, a holtak átmenésére való híd, helyesebben: azon út, melyen a halottal közlekednek. Így a szivárvány neve is *szalavat kiberi*, a tör. mohamedán *szalavat küpriszi* (imádság-híd) után.

[24] 42. lap.

[25] Zolotnicki téved abban, hogy a csuv. *sidik* szót az arab *tikka*tól származtatja (109. l.)

[26] A csuvasnak hangtani sajátságairól és a magyarhoz való viszonyáról részletesebben szól «A magyarok eredete» című művem 257–261. l.

[27] Rittich szerint (58. l.) van még egy határozatlan akkuzatívus, de amelyre ő nem hoz fel példát; ez emlékeztet bennünket a tör. határozatlan acc.-ra: كورم چوجق *csodzsuk* gördüm, gyermeket láttam, ehelyett: چوجقى *csodzsugu gördüm*, a gyermeket láttam.

[28] Így péld. *abaj* (anyácska), *ama* (nőstény), *inju* (tehén), *obut* (úr, hős), tar (lőpor), *tondu* (tábor), *jingi* (sor, rend) nem mongol, mint Szbojev hiszi, hanem tiszta török eredetűek.

[29] E hangváltozás megvan a jakutban is, de nem ennyire következetesen keresztülvéve.

[30] 45. lap.

[31] Szbojev, akit Rittich is másolt, főforrásul egy az északi okmánytár XXVII. k. (1827) névtelenül megjelent művet használt.

[32] *Szjut*, úgy látszik, az orosz *szvjet*, fény, szóból származik.

[33] V. ö. az arab قاسم *kaszim* szót, egyikét az isten kilencvenkilenc epitetonjának.

[34] Szbojev ezt az arab *aszl* اصل (eredet) szóból származtatja, de ez nekünk merésznek látszik, mert az اصيل اصل szók csak az oszmánoknál honosultak meg s mert ez utóbbinak és a csuv. aszla-nak összevonását nehezen lehet fölvenni.

[35] Az *öt* más török népeknél is kedvelt szám. V. ö. Bisdag, öt hegy, egy hegy neve a Kaukázus északi részében; Bisova öt síkság, egy mező neve, közel Erzerumhoz; Besbulak, öt forrás, gyakran előforduló helynév Kis-Ázsiában.

[36] A csuvas hangtan következtében, melyben a *k sz*-szé és az *r j*-vé változik, e két szó azonossága fölött alig lehet kételkedni.

[37] Szbojev a csuklesz, áldozni igealakot használja. A *csuk* igető pedig nem egyéb, mint az ujgur *jok, juk,* áldozni. Lásd az «Ujgurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik» című munkám szótárában.

[38] Zolotnicki, 219. l.

[39] Szmelle a biszmillah-ból (isten nevében) származik; e szóval költik el a közép-ázsiai jámbor moszlimok is ételüket és italukat.

[40] Rittich 96. és Szbojev 135. l.

[41] A sámánszónak is hasonló eredete van; t. i. a *sam* szótag a *kam* és *jom* változata.

[42] Zolotnicki, 165. l.

[43] «A magyarok eredete» 344. lapján.

[44] V. ö. Primitíve Cultur des turko-tatarischen Volkes, 153. l.

[45] Rittich 83. l.

[46] Szbojev e szót tévesen a csuv. *arzajasz* (magát a munkától kipihenni) szótól származtatja, mert *adina* vagy *azna* óiráni eredetű. Éppen így téved Rittich is, amennyiben *arna-gon*-t szombatnak, nyugvónapnak fordítja, mert ez utóbbi nap a csuvasban *sumat.*

[47] E származás az első szótagban megmaradt *u*-ból és azon hangtörvényből látható, amely szerint a csuvas az *sz*-t előszeretettel *s*-re változtatja. V. ö. tör. *szagisz* – csuv. *sogis* (gondolat), tör. *szu* – csuv. *su* (víz), stb.

[48] Az ujgurban rendesen *juk-et* (áldozni) használtatik, mely mellett van *jukla* igeképzés is.

[49] Rittich, 70. l. E szokásra vonatkozólag v. ö. a magyarok «*áldomás*»-át «A magyarok eredete» című művem 383. lapján.

[50] V. ö. erre vonatkozólag «A magyarok eredete» 375. l.
[51] Zapiszki o csuvasakh, 32. l. (Szbojev után idézve).
[52] Lásd «A magyarok eredete» 94. l.
[53] Rittich, 38. l.

III. BASKÍROK

Miután az előbbi fejezetben a csuvasokról mint rejtélyes eredetű török néptörzsről már beszéltünk, most áttérünk a baskírokra, kiknek eredetéről nagyon sokat vitatkoztak. – Mindenelőtt meg kell jegyeznünk, hogy míg az előbbi etnológiai rejtélynek alapját nyelvészeti, mitológiai és etnikoszociológiai momentumok képezték és így méltán lehetett helye oly sokféle felfogásnak: addig a jelen esetben a kérdésnek vita tárgyává való tételét csak bizonyos tudósok hibás felfogásának és elfogultságának köszönhetjük, akik – nem lévén elegendő tárgy- és szakismeretük s nem vévén figyelembe a törökség etnológiájában követendő vezérelvet – mintegy erőnek-erejével rejtélyest akarnak csinálni olyan dologból, melyben tulajdonképpen semmi rejtélyes nincsen s melyben a tényállás a napnál is világosabb. Hogy ezt bebizonyíthassuk, főfigyelmünket a baskírok etnológiájára fordítjuk, anélkül azonban, hogy az etnográfiai részt – amint ezt Herbernstein-tól fogva Sommier-ig ismerjük, – figyelmen kívül hagynánk.

A baskír nép emlékezetet meghaladó idő óta az európai Oroszország délnyugati részén, nevezetesen az Urál hegység két lejtőjén lakik, Jekatyerinburgtól fogva egészen Omszkig s az orenburgi, ufai, vjatkai, permi és szamarai kormányzóságokba van beosztva. Azt mondjuk, hogy emlékezetet meghaladó idő óta, de ez csak a szélesebb értelemben vett geográfiai területre vonatkozik; mert nincs kizárva annak lehetősége, sőt nagyon is valószínű, hogy a természetüknél fogva nomád baskírok régebben, vagyis az etnikai viszonyoknak csak a XV. században kezdődő szilár-

dulásáig, csak az Urállal határos pusztaságot, nem pedig e hegységnek völgyeit lakták s csak külső körülmények által reájuk kényszerített stabilis életmód következtében vonultak lassanként ez utóbbi völgyekbe. Emellett szól *mindenelőtt* az első arab utazók tudósítása, akik – Ürgencs és Bolgár között megtett útjukon – a baskírokat az Urál alsó folyásánál, tehát a pusztaságon találták. *Másodszor* Rubruquis és Plan Carpin állítása, mennyiben az előbbi azt beszéli, hogy az Ettilia (Etil, Volga) folyótól 12 napi utazás után a Jajik mellé ért a baskírokhoz, akik kivétel nélkül pásztorok, nincsenek sem városaik, sem váraik, vagyis nomádok, akik nem a hegyes vidéket, hanem a pusztaságot választják maguknak tanyául. *Harmadszor* azon körülményből is kiderül a baskíroknak előbbi nomád volta, hogy a mongolok megjelenésekor azonnal csatlakoztak Dzsingisz kánnak zsákmányvadászó seregeihez, melyeknek jelentékeny szolgálatokat tettek, nem úgy, mint a bolgárok, akik – minthogy földművelő és kereskedő nép valának – teljes erejükkel ellenszegültek a távoli keletről betörő csapatoknak, amiért aztán állami és nemzeti létüket elveszítették; míg a baskírokat Batu kán kitüntette, a szokásos *tamgá*-t (pecsét) és *tug*-ot (zászló), vagyis a nemzeti önállóság jelvényeit adván nekik. *Negyedszer* még a múlt századból is találunk olyan utalásokat, melyek szerint a baskírok hazája régebben sokkal messzebb terjedt ki dél felé; így pl. Klaproth[1] arról értesít bennünket, hogy a múlt század elején a Jajik alsó folyásánál laktak és legelőhelyeiket egészen az Urálig kiterjesztették; Gmelin is azt mondja, hogy egy kerületet, melyet ma a kirgizek laknak, régebben baskírok hagytak el; s végre Levsin (145. l.) azt állítja, hogy a XVII. század végén és a XVIII. elején, mint nomádok, még az Emba és Urál folyók közt elterülő fennsíkon barangoltak.

E kétségbevonhatatlan tényeket tekintve, nagyon természetesnek tarthatjuk, ha a baskírok – több mint három századig tartó orosz alattvalóság és legyőzőiknek civilizátori

törekvései ellen csaknem kétszáz évig folytatott harc után – végre egészen megtörtek s ősi életmódjukról egészen lemondottak és a szilárd épületekhez hozzászoktak. Ez természetesen csak lassan és fokozatosan történhetett meg. Miután az orosz hatalom Rettenetes Iván alatt megszilárdult a baskírok lakta föld középpontján, t. i. Ufában, a baskírok korlátok közé szorultak, az észak felé való terjeszkedésben akadályozva voltak s a délre és délkeletre való nyomulásra már azért sem gondolhattak, mert erre a kirgizek kompakt tömege elzárta előlük az utat. Ez utóbiakkal egyesülve ugyan többször próbát tettek az orosz uralom megtörésére, de mivel ez nem sikerült, nem maradt nekik más hátra, mint föltétlenül meghódolni a győzőnek s már 1773-ban, mikor Pugacsev föllázadt II. Katalin ellen, elárulták az orosz uralkodóházhoz való ragaszkodásukat, sőt egy külön hadtestté szervezve az orosz zászlók alatt részt vettek a svédek, lengyelek és Törökország ellen folytatott háborúkban.[2] Ha letelepült életmódra van is kényszerítve a baskír, még ma is csak «félnomád»-nak nevezhető, ámbár költözködési hajlama alig áll egyébből, mint az összes letelepült törököknél szokásos lakásváltoztatásból nyáron, amikor ugyanis a szilárd téli lakást *(kislak)* elhagyja és – hogy közvetetlenül nyájai mellett legyen – ez utóbbiaknak legelőjén üti fel ideiglenes sátorát *(kos)*.[8] Az oroszok, kisoroszok, mescserjékek, tepterek, csuvasok, mordvinok, tatárok, kalmükök és kirgizek képezte tarka népvegyülék közé ékelt baskír telep a tengerből kiemelkedő szigethez hasonlít s csakis a szomszéd népek életmódjának hatása tette a baskírok egy részét letelepültté. Egyébiránt semmi sem mutatja oly világosan a vérükbe átment hajlamot a nomád élet iránt, mint az a körülmény, hogy – mivel a puszták buja legelőiről erőszakosan hajtattak a földművelésre – még máig sem tudták beletalálni magukat új helyzetükbe s a legügyetlenebb földművelőknek nevezhetők. Míg favágással, teherszállítással, méhtenyésztéssel, vadászattal s főleg sólymok betanításával és halászattal különös kedvvel fog-

lalkoznak s azonkívül a bányákban és aranymosásnál is alkalmazhatók: addig a földművelésben annyira sem haladtak, mint a közép-ázsiai üzbégek, annál inkább hátra maradtak e tekintetben szomszédjaiktól és törzsrokonaiktól, a csuvasoktól. Mint az «Oroszország népeiről» szóló munkának névtelen szerzője[4] helyesen mondja, ennek oka elsősorban az előbbi nomád életmódnak tunyasága és könnyelműsége, melytől a baskírok mind e mai napig nem tudtak elszokni. Habár gyakran 15 djeszatin[5] művelhető talajnak birtokában van is a baskír, amennyi talaj bármely földművelőnek a jólét forrása lehetne, végre emellett is legtöbbször szegénységbe és nyomorba süllyed. A baromtenyésztés ugyan jobban kedvére való foglalkozás, de az ehhez szükséges legelő hiányzik s minthogy így a megélhetésnek mindkét módjáról lassanként le kell mondaniuk, az elszegényedés rohamos léptekkel terjed közöttük. Az utóbbi években – beszéli az említett névtelen szerző – az oroszok tömegesen kezdték vásárolni a baskírok szántóföldjeit s egész djeszatin jó talajú földet egy, vagy néha fél rubelért szerezték meg. Az így minden vagyonáról lemondott baskír aztán napszámos munkával kénytelen tengetni életét, s nemegyszer láthatunk olyan hajléktalant, aki ing nélkül, mezítláb és hajadonfővel, testét rongyokba burkolva törődik a létért való küzdelemben, míg éhező és rongyos gyermekei félmeztelenül és meggörnyedve követik. És mégis rendkívül ritkán találhatunk köztük professzionális koldusokat!

Az orosz kormány a múlt század vége felé a baskíroknak a földművelés iránt mutatott ellenszenvét hasznára fordítván, e népnek akkor még erősen nyilvánuló katonai karakterét értékesítette, amennyiben az 1786. évben határőrző hadtestet alakított belőlük a kirgizek ellen. 1812-ben a 30. kozák ezredben szintén részt vettek a baskírok a Napóleon ellen viselt háborúban s ezen időből ered a franciák által rájuk ruházott «északi Ámorok» elnevezés (célzás a fegyverökül használt nyílra és íjra); az 1863. év május.

26. kiadott rendelet következtében pedig a polgári törvényhatóság alá soroztattak. S ezzel régi nagyságuk utolsó vonása is elenyészett, melynek emlékei ma már legföljebb azon érmek, melyek a régibb időknek bajnokainál maradtak fönn.

Nem lehet tehát csodálnunk, ha ezen, ily zilált gazdasági viszonyok közt élő embereknek *háztartása* a szegénység és elhagyatottság képét tárja elénk. A megtelepült baskírok falvai és egyes házai leginkább abban különböznek a szomszédos tatárokéitól, hogy többnyire félig vannak elkészítve és szinte romokhoz hasonlítanak. Itt egy házról a tető hiányzik, amott kapu nincs, a harmadik pedig félig ledőlve áll, szóval mindenből kirí a hanyagság, lomhaság és a háztartás iránt való érzék hiánya. Az egészen letelepült baskírok házának belső berendezése körülbelül olyan, mint a kazáni tatároké, a túlnyomó szán azonban inkább hasonlítható a kirgizek sátoraihoz. A szoba közepén áll az ügyetlenül épített *csuval* (kemence), melyet főzésre, melegítésre, mosásra stb. használnak. A falról körös-körül lószerszámok, fegyverek és ruhák csüngnek le; itt-ott találkozik láda, ágynemű és más háziszer is. A szobának mindig csak egy oldalán vágott ablak ritkán üveges, de annál gyakrabban alkalmaznak rá bivalyhólyagot. Az egész ház leírhatatlan szennyel és tisztátalansággal van tele s e piszokfészeknek lakója csak akkor lélegzik szabadabban, ha a tavasz beköszöntével nyomorúságos bútorait összeszedve a szabad természetbe megy, hogy ott nyári lakást *(kos)* üssön fel, melynek szerkezete és alkotórészei csak keveset különböznek a nomádok sátoraitól.[6] Újabb utazók, de akik, fájdalom, nem elegendő előkészülettel látogatták meg a baskírokat s nem is tartózkodtak közöttük huzamosabb ideig, gyakran eltérnek tudósításaikban a mi, orosz forrásokon alapuló leírásunktól; de nehéz volna a szomorú valóságot szépítgetni, mert a sötét árnyoldalak csak természetes következményei az etnikai és politikai konstellációknak.

Ami a baskírok *külső megjelenését* illeti, egészen helyesnek tarthatjuk Baudouin de Courtenay és Dr. Maliev nézetét, mely szerint az Urál völgyeiben lakó baskírok határozottan különböznek a pusztaságon tanyázó testvéreiktől; mert a fizikai jellegeknek a talajtól, éghajlattól és életmódtól függő változásai következtében, egyrészt a hegyeken és erdőkben, másrészt a pusztán lakó emberek között idő folytával mindenesetre létrejön bizonyos, habár csak egyes momentumokból álló különbség. E szempontból kiindulva egészen természetesnek találjuk azt, hogy a pusztaságon lakó baskírnak sokkal pregnánsabb török-tatár habitusa, nagy és lapos arca, tompa orra, előre kinyúló álla, nagy feje és középmagasságú termete van, míg az erdős vidéken lakó testvérének jellemző tulajdonságai: a hosszú arc, tojásdad, vagy inkább domború arcél, magasan álló orr, magas termet, szóval olyan fizikai jellegek, melyek inkább a Kaukázus lakóira emlékeztetnek.[7] Úgy látszik, hogy éppen ez a két ágra való szakadás adott alkalmat az etnológiai vitatkozásra; mert míg e nép finnugor eredetének védői az utóbb említett töredékben akarják felismerni a valódi baskírokat, addig a török-tatár eredetnek képviselői a pusztán lakókban keresik a meghamisítatlan ősi típust. E kérdésre – amely, mellesleg mondva, éppen nem kedvező világosságot vet az antropológia princípiumaira – később még visszatérünk; itt csak azt említjük meg, hogy mily kevéssé megbízhatók a baskírok általános fizikumára vonatkozó adatok. – Mindamellett erre vonatkozólag három különböző forrást említünk fel.

A »Narodi Roszij« névtelen szerzője szerint (304. l.) a baskírok fiziognómiája az általában vett tatárokétól semmi különös eltérést nem mutat föl. Ugyanaz a gömbölyű nagy fej, kerek lapos arccal, ugyanazok a szürke vagy sötétbarna, legtöbbször egyenes és keskeny metszésű szemek, továbbá kicsiny, lapos homlok, szétálló nagy fülek, ritka növésű és sötétbarna szakáll s az egész arc nem gyakorol ránk valami kellemetlen benyomást, sőt néha szépnek ta-

láljuk és így e népnek a mongol típushoz, vagy az állatiashoz hasonló fiziognómiájáról elterjedt hit nem egyéb mesénél. – Youferow (43. l.) szintén körülbelül így nyilatkozik s a többi tatárokhoz való hasonlóságáról azt mondja, hogy a baskírt a kazáni, asztrakáni és krími tatártól egyáltalában nem lehet megkülönböztetni. – Sommier (17. l.) hasonlóan kevesebb nyomát fedezi föl a mongol típusnak a baskírokon, mintsem a kirgizeken, ellenben a kazáni tatárokhoz való hasonlóságukat ő is kiemeli. Ezen olasz utazó fekete vagy sötét hajú, gyér szakállú, fekete szemű embereknek festi őket, erősen kifejlődött állal, nem nagyon kiálló pofacsontokkal és széles, lapos homlokkal. Ami végre a magasságát illeti, a középszám Sommier szerint, aki 74 baskíron tett mérséket: 1.66; Ujfalvy szerint, aki 12 baskírt mért meg: 1.70; míg Youferow szerint – Baudouin de Courtenay után – szintén: 1.66. Egyéb testi tulajdonságokra vonatkozólag a különböző források összhangzóan kiemelik, hogy a baskír, habár túlságos erőfeszítést kívánó munkára nem alkalmas is, de eléggé erős és ép s az elhízás is nagyon ritkán fordul elő közöttük; bár ez utóbbira vonatkozólag Pallas (I. k. 496.) azt állítja, hogy a baskírok gyakran olyan kövérek, hogy mozogni sem tudnak. Erre azt jegyezzük meg, hogy Pallas valószínűleg a nomád baskírokról beszél, akiknek – a kirgizekhez hasonlóan – az akkoriban szokásos gyakori lovaglás következtében hajlamuk volt az elhízásra. Egyszóval ha az eddigi koponyamérési adatokat tekintetbe vesszük, melyek szerint a túlnyomó szám brachykephal – a baskírok fizikumából kiderül, hogy a fajvegyülések félreismerhetetlen nyomait viselik magukon, mint ezt a törökség nagy részénél is tapasztalhatjuk; de olyan fajvegyülését, melyben az alapelemet mégis határozottan föl lehet ismerni, amint ezt alább tüzetesen megbeszéljük.

Áttérve most e nép *társadalmi életének* leírására, jó előre ki kell mondanunk, hogy teljesen helytelen az az eljárás, amely szerint az eddigi kutatók e társadalmi életnek

egyes vonásait teóriájuk felállításában fölhasználtak, amennyiben egyik a ruházkodásban, másik a háztartásban, harmadik ismét az étkezésben akarta fölfedezni a szomszédos népelemekkel való eredeti rokonságnak bizonyos momentumait. A hiba leginkább a társadalmi élet *összességében vett képének* nem elegendő méltatásában rejlik, amely egyetemes kép – mohamedán világnézetre és mohamedán műveltségre levén építve – nemcsak a baskíroknál, hanem a kazániaknál, tobolszkiaknál, nogaji tátároknál, kirgizeknél és közép-ázsiaiaknál is egyformán megvan és megvolt s a melynek esetleges árnyalatai csak a modern politikai viszonyok és e műveltség középpontjából való kisebb vagy nagyobb távolság következményeinek tekinthetők. Hogy e társadalom életképe milyen volt a történelmi kor elején, azt legföljebb csak általánosságban gyaníthatjuk; azt azonban már aligha lehetne kétségbe vonni, hogy a X. század óta, vagyis mióta a bolgár birodalom a 922. évben hivatalosan fölvette az iszlámot és a Volga melletti Bolgár a mohamedán műveltség középpontjává lett, ezen új műveltség világossága – mely egészen a Tobol folyó partjáig ellátszott – a baskírok földjére is derített fényt. És ezen annál kevésbé lehet kételkedni, mert Bolgár – nem tekintve világhírű bőriparát – még a keresztény Európának is tanítója volt a művelődés más ágában is, amennyiben a XII. és XIII. században Magyarországon a kereskedés és pénzverés csaknem kizárólag a mohamedán bolgárok, vagy (mint nálunk nevezték) izmaeliták kezében volt. A bolgár uralomnak és bolgár műveltségnek az 1236. évben történt elenyésztével e vidék műveltségében annyiban történt változás, hogy a hatalom és kultúra középpontja Szeráj, az Arany Horda főfészke lett, s hogy időközben a törökségnek Közép-Ázsiában történt erősbödése következtében már most Buharából és Khivából is jutottak ide egyes műveltségi fogalmak. Azon időtől fogva, helyesebben amióta Timur Ázsiának iszlám világát török hegemónia alatt egyesíteni akarta, egy, a Jaxartestől a Volga középső folyásáig s az Iszkertől Krí-

mig terjedő, közös és homogén műveltség kezdett mindinkább pregnánsabb formában nyilatkozni. E műveltséget mohamedán-tatárnak, vagy közép-ázsiainak nevezhetnők. S annál is inkább, mert úgy a déli, vagyis az indo-iráni, mint a nyugati, t. i. az arab-oszmán műveltségtől jelentékenyen különbözött, sőt mind e mai napig megőrizte azt a speciális tatár jelleget magán viselő formát, ámbár a politikai viszonyok megváltozása után lényege már némi csorbát szenvedett.

E megjegyzések előrebocsátása után immár világos lehet az olvasó előtt, hogy a baskírok társadalmi életük egyes vonásaiban csakugyan keveset különböznek a velük szomszédos tatároktól és kirgizektől. Ami a *ruházkodást* illeti, a baskír ugyanazt a hosszú inget, felálló gallér nélkül, ugyanazt a csekmen-t (felső kabát), kaftánt és bő bugyogót viseli, mint az orenburgi és kazáni tatár és a jobb módú kirgiz. Fejüket kerek nemezsapka vagy kalap födi, mely utóbbinak karimája mindkét oldalon fölfelé hajlik, amint ezt nagyobb formában a kirgizeknél is föltaláljuk; míg lábbelijük, az iszlám törvényeihez alkalmazkodva, vékony bőrből készített csizmából *(icsik)* és erre felhúzott felső csizmából *(ötük)* áll; de a szegények fahéncsből csinált cipőt *(csarik,* magyarul: saru) viselnek. A nők öltözete is nagyon kevéssé tér el a tatárokétól. A hosszú, ujjain és gallérján vörössel hímzett ing fölé térdig érő felöltőt vesznek, télen ujjakkal, nyáron pedig anélkül, melynek gallérjáról és előrészéről ezüstpénzek csüngenek le. A leányok – mint a kirgiz és turkomán leányok is – fedetlen fővel járnak, nem úgy, mint a mohamedán divatnak jobban hódoló kazáni tatárok leányai. Csak az asszonyok tesznek fejükre *kasbav*-ot (v. ö. csuvas khospu), melynek tulajdonképpen való jelentése: homlokkötő, valójában pedig nem egyéb, mint főkötő, vagy női süveg. A *kalabas* (mely a perzsa kele-pus, fejtakaró, szóból ered) ma már a ritka és költséges toilettedarabokhoz tartozik, melynek értéke, a róla lecsüngő ékességek szerint, néha 1000 rubelre rúg. Ha nem csalódom, ez

a kalabas már a régi bolgároknál is divatban volt; mert azt hiszem, hogy az Ibn-Fozlannál előforduló قلنس a tulajdonképpen való قلبش kalabas szónak elrontása.

Az *ételek* is, úgy anyagukra, mint alakjukra és elnevezésükre nézve, feltűnő módon hasonlítanak a kirgizeknél és közép-ázsiaiaknál még ma is feltalálható ételekhez. A *csurpara*, vízben főzött vagy zsírban sütött és vagdalt hússal megtöltött tészta, Közép-Ázsiában is kedvelt eledel s az oszmánok *tatár böregi* (tatár rétes) nevű tésztájával azonos. A *balamik* – mely Közép-Ázsiában a tésztának egy neme – a baskíroknál zsírral vagy sajtdarabokkal vegyített húsleves. A *bisbarmak* ugyanaz, ami a kirgizek és üzbégek hasonló nevő étele; ugyanezt mondhatjuk a *kajmak* (tejföl), *katik* (aludt tej) és *kurut* (szárított sajt) nevű ételekről is. Az *italok* közül az *ajran* (író) és *boza* után legkedveltebb a *kimisz*, amely körülmény szintén erős bizonysága annak, hogy a baskírok még nemrégen szigorúan nomád életmódot folytattak; mert a kimisz-ivás már az üzbégeknél, kazániaknál, krími tátároknál és az anatóliai jürükönél is régóta kiment a szokásból.

A *családi életben* – melyben az iszlám követőinek mindig a vallás rendeleteihez kell magukat alkalmazni – csak kevés olyan sajátság van, melyek a kazáni tátároknak – kik a baskíroknak példányképei voltak a művelődésben – e nemű szokásaitól eltérnek. A *házasságot* a kalim mennyiségének megállapítása után megkötöttnek tekintik. A kalim értéke a gazdagoknál gyakran 3000 rubelre rúg,[8] míg a legszegényebbek egy kocsi fával vagy szénával is megvásárolhatják jövendőbeli élettársukat. Ámbár az eljegyzés gyakran már nagyon kicsiny gyermekkorban megtörténik, de az összekelés ritkán megy végbe előbb, mint a férfinak 18., a leánynak 16. életévében. A menyegző csak a leány kezének szüleitől való megkérése után következik és olyanforma szertartással megy végbe, mint a tátároknál, de azon különbséggel, hogy az ünnep inkább hasonlít a nomádokéhoz, amennyiben nyáron a párviadalok és versenyfutá-

sok sohasem maradnak el. Különös szerep jut ezeknek a *Szaban* (az eke ünnepe) és *Dzsijin* [9] nevű nemzeti ünnepekben, melyek közül az elsőt tavasszal, a másodikat nyáron tartják meg. A közönség élénk részt vesz a versenyfutásokban s a győztest torkukszakadtából «Merdasz! merdasz!» kiáltásokkal üdvözlik.[10] A menyegzői ünnep után a fiatalság körüljár a faluban, mindenkinek bő aratást kívánva, melyért aztán kimisszal, bozával és más frissítőszerekkel gazdagon megjutalmaztatnak. A baskírok mulatságainál nagy szerepet játszik a zene, dal és tánc. A tulajdonképpen való nemzeti hangszer a *kuraj* (a törökség egyéb részénél szipozga), a fuvolának egy neme, melyen elől négy, hátul pedig egy lyuk van s melyből a rajta játszó a nemzeti zenének melankolikus, szomorú hangjait csalja ki. A dalokról alább, a nyelv tárgyalásánál lesz szó; itt a táncra vonatkozólag azt akarjuk megemlíteni, hogy sok tekintetben hsonlít a csuvas és magyar tánchoz. A táncos lassú, kimért mozdulatokkal kezdi lépéseit; majd a szenvedély növekedtével mind gyorsabbá lesz, s míg egyik kezét magasra tartva és mozgatva ujjaival csetteget, addig a másikat csípőjére teszi. Különben az iszlám és a törökség a táncot kárhoztatja s a műveletlenség nyilatkozásának tekinti.

Mint már említettük, úgy látszik, hogy a baskírok nagyon régen elfogadták a mohamedán *vallást*, s ha ennek dacára a Korán rendeleteihez nem ragaszkodnak olyan szigorúan, mint a kazáni tatárok és közép-ázsiaiak, ennek oka egyrészt a mohamedán műveltség középpontjától való, aránylag nagyobb távolság, másrészt az a körülmény, hogy csak újabb időben váltak letelepült néppé és így sem különös fanatizmus által nem tűnnek ki, sem azon természetellenes korlátozásokba nem estek, melyek ellen a nomádok mindenütt erélyes ellenállást tanúsítottak. Ezek közé tartozik a két nemnek szigorú elkülönzése, amennyiben a baskír nők éppen oly kevéssé tartják meg a fátyolviselés szokását, mint a turkomán és kirgiz nők. A baskírok nem tartják meg szigorúan a mosakodásra és étkezésre vonat-

kozó vallási rendeleteket sem; már a vodki is ínyükre való s általában a szomszéd keresztényekkel való intezívebb érintkezés következtében meglehetősen laza követői az iszlámnak. Csak egy tekintetben tudnak a mollák jótékony hatást gyakorolni rájuk és ez az *iskolák látogatása*, melynek következtében az írni és olvasni tudók száma közöttük szokatlanul nagy, mely körülmény a különben anyagilag tönkrement baskírt a tudatlan muzsik (orosz paraszt) mellett – akinek tulajdonképpen a civilizátort kellene képviselni – nagyon kedvező világításban tünteti fel.[11] Minthogy a hivatalos stasztiktikai adatok szerint minden 633 mohamedánra egy mecset jut, melyhez egy iskola is van csatolva s minthogy ezenkívül még külön elemi iskolák is vannak, ennéfogva, a statisztikai kimutatás szerint, minden 15 lélekre esik egy tanuló s ez olyan viszony, mellyel talán még a művelt Európa sem dicsekedhetik mindenütt s amely a közép-ázsiai városokban még sokkal kedvezőbb. Tehát a baskírok és tatárok földjén az iskolákat jobban látogatják, mint a Nyugat sok helyén? – kiáltanak fel többen csodálkozva. Igen, a dolog úgy áll, csakhogy az iskolai oktatás itt kizárólag a Korán olvasására szorítkozik, míg a világi tudományok valamennyien száműzve vannak, olyannyira, hogy a eddig kárba veszett minden kísérlet, melyekkel ezen intézeteket európai módon a műveltség és civilizáció nívójára akarták emelni.

A mondottak után mindenki meggyőződhetik arról, hogy a baskírok irodalmi viszonyai még sok idő múlva jutnak a kazáni tatárokéhoz hasonló álláspontra. A baskír irodalom – néhány iskolai könyv kivételével, melyeknek nyelve előbb a kazáni dialektus volt – tulajdonképpen csak a *népköltészetből*, t. i. négysoros dalokból áll, melyekben leginkább a szerelmi bú, lovagiasság, a tűzhelyhez való ragaszkodás jutnak kifejezésre, s melyekben nem annyira az arab-perzsa költészet formája, mint inkább egy speciális baskir költészet szelleme és nemzeti idoma az uralkodó. E tekintetben tehát lényegesen különbözik a baskír úgy a

kirgizektől, mint a turkománoktól, valamint egyéb távolabbi rokonaitól is. A népköltészet e produktumainak képeit, hasonlatait leginkább a pusztaság, hegyek, folyók, a ló, a vadászat iránt érzett szenvedély szolgáltatja. Hogy az olvasó legalább általános fogalmat szerezhessen a baskír népköltészetről, fölemlítünk itt néhány költeményt is.[12]

Ó lelkecském! a te szemöldökeid
A keskeny újholdhoz hasonlók,
Ó lelkecském, a te emlőid
A még friss vajhoz hasonlók.

A magas hegy tetején tüzet gyújtottam,
És égett a tűz, a hegy egész hosszában;
Arcodra jobb felől csókot nyomtam
S ettől a bal fele is megrezzent.

Felültem serény lovam hátára
S aztán a nádasnál megkötöttem;
Ha álomban vagy is, bizonyosan fölébredsz
Az én dalhoz hasonló hangomra.

A kertbe melegen besüt a nap
És a gyümölcs tarka színeken megérik;
S mikor az a gyümölcs egészen megérik,
Eszébe jutnak az embernek a kedves leányok.

A magas hegyek tetejére
S a kősziklákra fölmenni igen nehéz;
Ó kedves leányok! a ti látástok nélkül
Három órát eltölteni is igen nehéz!

Ha volna itten almafa,
Nem támaszkodnám cserjéhez;
Ha kedvesem mellettem volna,
Nem fordulnék én más leányhoz.

A Kalmas mentében járkál valaki,
Fehér kalpagját tarka szalag díszíti;
Ha csatlakozni akarsz hozzá, csatlakozzál,
Ha pedig nem akarsz, akkor ne hitegesd.

Ó, szőke, szőke, te legkedvesebb szőke!
Az éjjel láttalak álmomban!
Álmomban szerelmes lettem beléd
És halálomig nem hagylak el téged.

E világnak paradicsoma
A kollégiumok szöglete;
A másik paradicsom pedig
A te öled, kedvesem.

Ha fecskét fog valaki és szabadon ereszti,
Ez a tett jutalomra méltó;
Ha te engem megfogsz és egyszer megcsókolsz,
Hidd el, nálam készen az engedelem.

Ami e népnek általános *jellemét* illeti, megtaláljuk nála mindazon jó és rossz tulajdonságokat, amelyek által a primitív életmódról az egészen, vagy félig megtelepült életmódra csak nemrégiben átment valamennyi török nép kitűnik. A vendégszeretet még a régi jó időkből fönnmaradt nemzeti jellemvonás. Ezzel kapcsolatban áll a kényelemszeretet, az édes semmittevés, olyannyira, hogy még a legnyomasztóbb szükség által sem engedi magát megzavartatni. De emellett egyáltalában nem hiányzik ezen emberekből a szellemi képesség s ugor szomszédjaik mellett főleg élénkségükkel és óvatosságukkal tűnnek ki. Azonkívül, hogy a baskírnak látási és hallási érzéke erősen ki van fejlődve – ami szintén jelentékeny argumentuma előbbi, pusztai nomád életének – a törzsére nehezedő minden viszontagság dacára is, jellemző vonása a vidámság, vagy talán helyesebben a könnyelműség, mely tekintetben határo-

zottan a kirgizhez hasonlít, csakhogy nincs meg benne ez utóbbinak ravaszsága. A bűnügyi statisztikának reájuk vonatkozó bűnlajstroma szerint legnagyobb szerepet játszik a lólopás. Nincs bennük sem különös bosszúvágy, sem fondorkodás s kuriózumképpen említik, hogy két peres fél a legnagyobb utat a kerületi törvényszékhez, perük elintézése végett, egy és ugyanazon kocsin vagy szánon tette meg. Egyszóval békés természetűek, alázatos és csöndes alattvalói a cárnak; de ha az orosz írók[13] – efölött csodálkozásukat kifejezve – úgy nyilatkoznak, hogy a mai baskirokban aligha lehet fölismerni az egykor vad harcias néptörzsnek utódait, nem kellene elfeledniük, hogy a pusztai hazától történt elválás és az orosz uralomnak kemény igája már szilárdabb és tömörebb népelemeket is megtört, s hogy az embernek, akár ural-altaji, akár árja, vagy sémi eredetű legyen, úgy egész fizikuma, mint szellemi és erkölcsi tulajdonságai megváltoznak az éghajlati, politikai és társadalmi viszonyok változtával. Az ellenállás lehet bizonyos ideig, de nem örökké tartó!

És mert így áll a dolog, egyáltalában nem lehetünk közönyösek az oroszok azon reménye iránt, hogy a baskírok nemsokára el fognak oroszosodni. Ma ugyan még merészség volna a baskírokról azt állítani, hogy immár kihalófélben vannak, de – a rohamosan haladó anyagi süllyedést tekintve – semmi körülmények közt sem lehet számítani nemhogy fejlődésükre, hanem nemzeti fennmaradásukra sem. Ha az iszlám itt is, mint a kazáni tatároknál, erősebb gyökeret verhetett volna s ha a nomád életmódról a megtelepült életmódra való átmenetet kedvezőbb eredmények követték volna, akkor e népek jövőjéhez csatolt reményeink is biztatóbbak volnának; de a pauparizmus az erkölcsi süllyedést vonja maga után s mivel ez utóbbi ismét kedvező körülmény az orosz térítgetéseknek s az orosz-ortodox egyháztól már csak néhány lépésnyire áll az eloroszosodás, azért valóban nem lehet tudni, hogy ama minden oldalról oroszoktól körülvett baskírok mennyi ideig lesz-

nek képesek megvédelmezni magukat az uralkodó fajba való beolvadás ellen. A mescserjákok és tepterek mai állapota éppen nem szolgálhat vigasztaló példájául a baskírok fennállásának.

Miután e népnek tulajdonképpen való etnográfiai leírását befejeztük, most már áttérhetünk feladatunknak mindenesetre érdekesebb részére, t. i. az *etnológiai kérdés* fejtegetésére, vagyis – részint az eddigi adatokra való tekintettel, részint az illető szaktudósok nyilatkozataira reflektálva – annak kutatására, hogy vajon a baskírok finnugor, vagy török-tatár eredetűek-e, vagy pedig az eme vidéken számos példában feltalálható vegyülékfajhoz tartoznak-e? Hogy e feladatnak megfelelhessünk, azaz, hogy a meglevő forrásokat a tulajdonképpen igaz tényállás kiderítésére felhasználhassuk, meghallgatjuk először a történelemnek, másodszor e nép fizikai sajátságainak, s harmadszor nyelvének tanúskodását azon reményben, hogy e három forrásnak eredményei közelebb visznek bennünket az etnológiai rejtély megoldásához.

Történelmi szempontból a baskírok eredetének, más ilyennemű problémák fölött, az a jelentékeny előnye van, hogy történetüknek meglehetősen régi időszakába mehetünk vissza, amennyiben a Muktedir Billah kalifa által a Volga mellett levő Bolgárba küldött Ahmed Ben Fozlannak (röviden Ibn Fozlan) 309. (Kr. u. 925) évből eredő tudósítása áll rendelkezésünkre, aki útközben a baskírok lakta pusztaságon ment keresztül s a népről a következőket írja: «Elérkeztünk egy *baskird* nevű török nép országába, melytől különösen kellett óvakodnunk, mert ez a leggonoszabb minden törökök közt s a harcban is a leghevesebbnek és legvakmerőbbnek mondatik.».. Miután Ibn Fozlan megemlíti a baskíroknak azon utálatos szokását, hogy a férgeket is megeszik – ami egyébiránt csak mese, mert baromtenyésztő s a juhok és tevék ezreivel rendelkező nép nincs arra utalva, hogy férgeket egyék –, áttér vallásuk le-

írására, melyben azt mondja, hogy fából csinált bálványaik vannak, melyekhez szükségükben imádkoznak; mégpedig, állítása szerint, tizenkét ilyen istenség van, ú. m. a tél, nyár, eső, fák, szél, emeberek, bőség, víz, éjszaka, nappal, halál, élet és föld speciális istenei. Ezen adatban az altajiak és csuvasok védő szellemeit ismerhetjük fel, ámbár a számbeli adatot nem kell betű szerint vennünk. Továbbá vannak még olyan baskírok, akik kígyókat, halakat és különösen darut imádnak, mely utóbbi állatot a puszta nomád fiai ma is sokféle babonasággal hozzák összeköttetésbe.

Ámbár e tudósításból nagyon keveset tudunk meg a baskírokról, de az a körülmény, hogy az Ürgencs és a bolgár főváros között levő területen, tehát a Volgától keletre, volt egy *török* nép, mely magát baskird-, baskurt-, vagy baskirnak[14] nevezte, nagy fontosságú a kérdés alatt levő etnológiai problémára nézve; mert annak bizonyságául szolgál, hogy a baskírok nagyon régóta mai hazájuk közvetlen közelében laknak, hogy etnikai egyediségüket valamennyi törzstestvéreik között legtovább megtartották, s hogy minden politikai forradalom dacára, melyeken keresztülmentek, mindig baskírok maradtak, nem úgy, mint – hasonló körülmények közt – a bolgárok, kazárok, besenyők, úzok és kúnok.

Csak a régi időben velük szomszédos török nép, a *magyar*[CCIII], dicsekedhetik ehhez hasonló előnnyel, mert a történelmi emlékezés óta ez is mindig ugyanezen név alatt volt ismeretes, de amely körülményből még korántsem lehet e két nép azonosságát következtetni, amint eddig tették sokan, olyanformán, hogy hamis etimologizálás, vagy helyesebben egy ortográfiai hiba alapján a *basgird* és *madsgar* neveket azonosították. E helytelen eljárásról már egyik előbbi munkánkban megemlékeztünk,[15] így itt még csak az van hátra, hogy azon okokra rámutassunk, melyek a későbbi zavarokat előidézték, amennyiben tudvalevőleg az Ibn Fozlan után élt arab geográfusok és az első keresztény utazók, mint Plan Carpin és Rubruquis, részint a bas-

kírok és magyarok nyelvét cserélték föl egymással, részint az utóbbi népet egyenesen amazoktól származtatták. – Ami az arab írókat, Masz'udit, Al-Bekrit és Kazvinit illeti, akik egy, nyugaton lakó, hatalmas *baskír* népről beszélnek, pedig itt csak magyarokról lehetne szó, ezeknek tévedése a baskírok és magyarok közvetlen szomszédságán alapszik, akik a Volga és Urál folyók között levő területen sokáig egymás mellett laktak s kiket a közeli etnikai rokonság következtében egymással gyakran összetévesztettek. Ezen összetévesztésben a vallási egoizmusnak is jelentékeny része volt, amennyiben a frengik (európai, nem-mohamedán) földjén oly diadalmasan föllépett ázsiaiakban szívesen fedeztek föl hittársakat, mert baskirok alatt – kiket Bolgár városa már nagyon korán megnyert az iszlámnak – keleten és délen általában mohamedánokat értettek, sőt még néhány századdal később is összezavarták e két fogalmat. Csak így érthető, hogy Jakut 1220-ban Aleppoban egy nagy csapat baskírral találkozott, akik a magyar király alattvalóinak mondották magukat, tulajdonképpen pedig nem egyebek voltak, mint mohamedánok az egykori Bolgárországból, vagyis izmaeliták, mint Hunfalvy P. helyesen hiszi,[16] akik tudvalevőleg a középkori kereskedést űzték azon vidékeken és Magyarországba is korán kezdettek bevándorolni.

Az akkoriban Európa és Ázsia között fennállott szellemi érintkezésre nézve nagyon jellemző az a körülmény, hogy a baskírok és magyarok azonosságának téves hite az ázsiai mohamedánoktól a kereszténységhez is átjött s hogy Plan Carpin és Rubruquis – mivel a középkori Magna Hungariaba Baskardia is bele volt foglalva – e két nemzetet azonosnak tartották, sőt egy közös nyelv használatát is tulajdonították nekik; mindez azonban csak puszta állítás maradt; mert a jó szerzetesek sem az egyik, sem a másik nyelvet nem értették s ezért állításaikat nem is tudták bebizonyítani.[17]

A baskírok és magyarok szorosabb rokonsági viszonyát mellőzve, a történelmi szempont tanúsága után kimond-

hatjuk, hogy a legelső történelmi emlékezés a *baskírokat törököknek* ismeri, s hogy a későbbi mohamedán íróknál is mint ilyen fordulnak elő. – De komplikáltabbá lesz a probléma, ha a mai baskírok fizikai jellegeit vesszük szemügyre, melyekből – mint már említettük – e népnek erősen vegyült volta tűnik ki; mert az Újfalvy, Maliev, Baudouin de Courtenay és Sommier által hozott antropológiai adatokból azt láthatjuk, hogy e népre, históriai fejlődésében, a szomszéd népelemek erős hatást gyakoroltak. Jól fontolóra vevén az antropológusok adataiban levő eltéréseket, melyek szerint pl. Újfalvy 12 orenburgi baskíron a szélességi indekszet 84-nek találta, tehát a baskírt brachykephalnak tartja; Maliev pedig a 791/2 középszám alapján majd mesotikephalról, majd ismét fél-brachykephalról beszél; míg Sommier – aki 74 baskíron tett koponyamérést – ezek közül szerinte 61 brachykephal, 9 mesotikephal és 4 sottodolichokephal; mondom, ezeket jól fontolóra véve, arra az eredményre jutunk, hogy itt fizikumánál fogva török eredetű néppel van dolgunk, annál is inkább, mert más ide tartozó bizonyítékok szintén a fölvételt támogatják. Így pl. 74 baskír közül hajuk színe szerint:[19]

45 fekete, vagy feketés,
13 sötétbarna,
8 barna,
2 világosbarna,
3 szőke,

tehát 74 ember közül 71-nek a haja sötét színű. A szem színe tekintetében hasonló viszonyt találunk s ugyanezt lehet állítani a test magasságáról is, mely Sommier szerint 1.66, Újfalvy szerint pedig 1.70 (de ez utóbbi csak 12, az orenburgi ezredből való baskírt mért meg), minélfogva körülbelül igaza van Yonferow-nak, aki azt állítja, hogy ami a fizikai jellegeket illeti, a baskírt a kazáni, asztrakáni és krími tatártól alig lehet megkülönböztetni. Ilyen hasonlóságot –

a közeli rokonság dacára – a baskírok és kirgizek között ma már nem lehet kimutatni, de ennek oka a két nép különböző életmódjában keresendő, mert az utóbbiak tősgyökeres nomádok, az előbbiek pedig már egészen, vagy félig régen letelepedtek, amely körülmény, – mint már máshol megbeszéltük – a népeknek nemcsak morális, hanem fizikai sajátságaira is jelentékeny hatással van. Amit tehát Klio csak sejtet velünk, t. i. a baskíroknak vegyüléki jellemét, azt az antropológia tanúskodása teljes bizonyosságra emeli, s minthogy ez a tanúskodás e vegyülék-népnek egyszersmind túlnyomólag török típusát bizonyítja be, a baskíroknak török eredetét már azért sem lehet elvitatni, mert a bizonyításnak harmadik momentuma, t. i. a nyelv is határozottan emellett nyilatkozik.

Ámbár Europeus, a finn tudós, helyesen utalt a baskír föld régóta ismeretes földrajzi nómenklatúrájának török nyelvű jellegére, mi azt hisszük, hogy magában a baskírok mai nyelvében is fedezhetünk föl olyan nyomokat, melyek egyrészt az Irtis felső folyásától a Volga középső folyásáig húzódó török nyelvláncolat egyes szemeinek alakjában mutatkoznak, másrészt pedig egy speciális baskír tájbeszédnek már régóta való létezése mellett szólanak. Míg pl. az optativusnak *csi*-vel való képzése (mint bolszam-csi, ha lennék), határozottan a tobolszki dialektusra emlékeztet, addig a kirgizhez való közeledésre is találunk bizonyítékot, így pl. a plurális képzésében: *dzsürekter* (szívek, dzsülekler htt.) és a genitívusban, pl. *sehirding* (városé, sehirning htt.); egyszóval a hangtani és alaktani sajátságok bizonyítják, hogy a baskír már régóta önálló dialektust képez, olyan dialektust, melyre fejlődésében a Kazánból eredő szellemi hatás erős befolyást gyakorolt ugyan, de mindamellett speciális baskír jellegét nem vesztette el. Csak egyetlen pont az, melyben e dialektus különbözik némileg a többiektől és az az ugor nyelvek hatásának rajta észrevehető, bár nagyon kevés nyoma, amelyet hangtanában találunk, milyen a szókezdő *sz*-nek *h*-ra való változása, pl. *szöz*–bask. *höz* (szó),

szezmek–bask. *bezmek* (sejteni), *böndürmek* (eloltani). Ezen kevés nyom egyáltalában nem elengendő ahhoz, hogy messzeható kombinációkba bocsátkozzunk, a baskírokat vogul vagy osztják eredetűeknek tartva, amint Újfalvy teszi, s amint kétes históriai adatok és a fizikai jellegek félreértése alapján Fraehn, Klaproth és Humboldt tették; mert ámbár a baskír még ma sem ismeretes előttünk minden részében, az idegen nem tatár elemeknek föltevése – pl. Georginál 1783-ban megjelent Oroszország etnográfiájában (169. l.) és újabban Ignatiev-nél, az ufai hírlap 1877. évfolyamában közölt cikkében – egyáltalában nem lehet jogos. Ezen nyelvi bizonyítékoknak sokkal pregnánsabbaknak és számosabbaknak kellene lenniük, hogy valamely idegen etnikai elemnek intenzív hatásáról meggyőzhetnének bennünket.

Mindazután, amit a baskírok eredetére vonatkozólag elmondottunk, teljes bizonyossággal kimondhatjuk, hogy a törökségnek e töredéke, melynek a X. század elején már mai hazájában laktát a história bizonyítja, etnikai tekintetben mindig a török-tatárokhoz tartozott, hogy mint a török népterületen legvégső előőrs a szomszéd ugor elemekkel már korán érintkezésbe lépett, s hogy ennek következtében, hazájuk hegyes vidékein, olyan mértékben történt az ugorokkal való vegyülés, amily mértékben a déli szomszédokkal, vagyis a kirgizekkel való vegyülést is föl lehet tenni. Itt is, amott is csak kicsiny töredékek voltak azok, melyeknek vegyülését nem lehet tagadni, anélkül azonban, hogy e szórványos vegyülésből egy előbbi ugor néptörzsnek eltörökösödését lehetne következtetni. Ennélfogva a baskírok eredetének tárgyalását az autopsia alapján beszélő Ahlquist-nak szavaival fejezhetjük be: «Hogy még kevés évszázaddal ezelőtt állítólag valami finn- vagy magyarfélék voltak és hogy magányos nomádéletük folyamában eltatárosodtak, azt csak az hiheti, akinek nincs arról fogalma, hogy mily nehezére esik valamely nemzetnek vagy csak nagyobb csoport embernek is nyelvét és nemzetiségét megváltoztatnia.»[19]

JEGYZETEK

[1] Asia Polyglotta (Paris, 1823), 220. lap.

[2] YOUFEROW, 42. l.

[3] *Kos,* vagy *kous* szó szerint való jelentése: gyülekezet, lakás, mely utóbbi értelemmel az oszmanliban is előfordul.

[4] Narodi Roszij, 306. lap.

[5] Egy djeszatin 2400 négyszög szazsen.

[6] Narodi Roszij, 308. lap.

[7] YOUFEROW, 54. lap.

[8] Narodi Roszij, 310. lap.

[9] Itt az orosz forrást követjük, ámbár mi a *Dzsijin* alatt a kazáni *dzsüjün,* oszmánli *düjün* (általában ünnep) szót értjük.

[10] A perzsa *merdbas,* bravo! szóból.

[11] YOUFEROW, 53. l.

[12] Lásd az orosz császári földrajzi társaság orenburgi osztályának «Zapiszki»-ját (Szbornik baszkirszkih i tatarszkih pjeszen, Eminov-tól), 1870. évfolyam, 151–229. lapokon. E költemények közül sokat kiadtam a Nyelvt. Közl. 1883. évfolyamában jegyzetekkel és glosszáriummal együtt.

[13] Narodi Roszij, 304. lap és YOUFEROW.

[14] Nem lesz érdektelen fölemlítenünk, hogy mily különbözőleg magyarázták eddigelé e szót. Míg a közép-ázsiaiak e nép nevéhez vallásos mesét csatolnak, olyanformán, hogy három mohamedán hittérítő eltévedett a pusztaságon és egy farkas vezette őket (*bas,* főnök, vezér; *kurt,* farkas) az Urál vidékén lakó pogány török néphez (amiért ennek neve *baskurt* lett), addig Klaproth, Castrén és mások e névben a *bas,* főnök és *kurt,* méh, szókat vélik fölismerhetni, mely elnevezés célzás volna e népnek a méhtenyésztés iránt való előszeretetére. Sommier a helyszínén ezen etimológiai megfejtését hallotta: *bas,* fej és *ír,* férfi (t. i. ő olasz ortográfia szerint: *basc-t'*írt), de véleménye szerint a *bas-kir,* vörös fejű, magyarázat valószínűbb. Erman a *bas-kirg-a-men,* borotválom a fejemet, kifejezésből magyarázza, minthogy a baskírok borotválni szokták fejüket. Yourferow szerint e név a *bas,* fej és *kurt,* féreg, tetű szókból van összetéve, mivel a baskírok tisztátalanságuk által tűnnek ki. Mint láthat-

juk, az etimologizáló hajlam egyáltalában nem volt meddő. S ha mi mindezen magyarázatokkal szemben e szóban a baskírok hazájára vonatkozó geográfiai elnevezést ismerünk fel, amennyiben e *baskír* szót – az *orta-kir*, középső puszta példájára – «felső pusztá»-val fordítjuk, ezt azon egyszerű okból tesszük, mert a kirgizek még ma is *isztjak* (üszt, felső, *jak*, vidék), azaz «felföldi» névvel jelölik a baskírokat.

[15] A magyarok eredete, 130. lap.

[16] Magyarország etnográfiája, 335. lap.

[17] A magyarok eredete, 134. lap.

[18] Fra i Basckiri, 36. lap.

[19] Unter Wogulen und Ostjaken. Reisebriefe und etnographische Mittheilungen von August Ahlquist (Helsinforgs, 1883.), 69. lap.

IV. MESCSEREK ÉS TEPTEREK

Ha van nyílt kérdés déli Oroszország népeinek etnográfiájában, úgy ez nem más, mint a *mescser* (vagy mescserják) és *tepter* néven ismeretes két kis népnek eredete, melyek ma a kazáni, ufai, permi, penzai és szaratovi kormányzóságokban laknak s melyek közül az elsők száma 140.000-re,[1] az utóbbiaké pedig 130.000-re rúg. Itt határozottan vegyülék népekkel van dolgunk, melyek az ugor fajnak félreismerhetetlen nyomait viselik magukon, s munkánk keretébe csak azért vettük fel őket, mert túlnyomó számuk a török nyelvet beszéli s török szokásokat vett föl, ámbár valójában nem törökök, éppen úgy nem, mint a törökül beszélő, közép-ázsiai *szártok*, akiknek árja eredete kétségtelen.

Régebbi időben a *mescsereknek* külön területük (mescserszkaja oblaszt) volt, mely magában foglalta a mai rjazani kormányzóság egy részét, az Oka folyótól északra, továbbá Tambov északi kerületeit és Penza nyugati kerületeit. Ezenkívül régebben még a kazáni fejedelemség határ-

rán, a mai penzai és szimbirszki kormányzóságokban is laktak mescserek, honnan e fejedelemség bukása után a baskírok földjére menekültek. Így történt, hogy egy részük a tatárok felsőbbsége és szellemi hatása alá került és eltatárosodott, míg másik részük, – mely orosz uralom alatt maradt, – nemcsak az oroszok vallását, hanem nyelvét is fölvette. Orosz forrásunk[2] szerint a penzai mescserek, – több, mint 30.000 lélek, – ma már egészen eloroszosodtak; anyanyelvüket teljesen elfeledték, csak oroszul beszélnek s az orosz parasztoktól legföljebb az erkölcsi élet egyes árnyalataiban s az orosz nyelv kiejtésében különböznek, amennyiben *cs* helyett mindig *c-t* ejtenek. Ők már az eloroszosodás legvégső fokán állanak s nemsokára teljesen felolvadnak az oroszság zömében, mint az egykori mescser területnek oly sok más törzsei, amelyek már szintén fele útján vannak az orosszá válásnak. Így még mescsereknek nevezik magukat a szpaszki kerület északi részének lakói, a Pri folyó partján, ámbár sem szokásban, sem nyelvben, sem vallásban nem különböznek már az oroszoktól. Éppen úgy áll a dolog a kazáni kormányzóságban, hat faluban lakó és Rittich szerint 2684 lelket számláló mescserekkel is, akiknek eredetéről ma már semmit sem tudunk. Egy, a csuvas és tatár között középhelyet elfoglaló nyelvet beszélnek, ámbár nem akarják elismerni, hogy e két nemzetiség valamelyikéhez tartoznak.[3]

Egyébiránt könnyen érthető, hogy mint a Volga jobb oldalán lakó csuvasok, a Kazánban központosított orosz uralom intenzív nyomása következtében, a hódítók szellemi hatásának nem tudtak ellenállni s részben az oroszok vallására tértek, az e vidéken lakó és számra nézve sokkal kevesebb mescserek még kevésbé tudták magukat megvédelmezni s uraiknak nemcsak hitét, hanem nyelvét is átvették. Amit tehát a mescserek erkölcsi életéről az orosz forrásokban találunk, az főleg e népnek már eloroszosodott részére vonatkozik, de török etnográfiai szempontból már azért is hibás, mert az egyes szokásoknak szláv eredete nagyon

kiviláglik belőle, míg nemzeti mescser vonásokban igen szegény. Foglalkozásuk szerint nagyobbára földművelők, csak a penzai kormányzóságban lakó mescserek foglalkoznak egy speciális iparággal, nevezetesen olajat ütnek kendermagból. Ami a mescsereknek mohamedán vallású, nagyobb töredékét illeti, ezek ma a baskírok között laknak, Yourferow-nak etnográfiai térképe szerint Menzelinszk, Birszk, Bjelebei, Szterlitamak és Verkhen-Uralszk közelében s szokásaikban és életmódjukban tatár szomszédjaiktól még kevesebbet különböznek, mint a keresztény mescserek az oroszoktól. A baskíroktól – akik «megtűrtek»-nek nevezik őket, – nagyobb tisztaság és jólét által különböznek, mert, mint a tatárok, szorgalmas és hozzáértő művelői a földnek. Ami legjobban bizonyítja nem-török eredetüket, az külső megjelenésük. Nagyobbrészt hosszúkás arcúak, szőke hajúak és világoskék szeműek s ezen fizikai jellegüket, – a tatárokkal való sokszori vegyülés dacára, – tisztán megőrizték.[4]

A *tepterek* vagy teptjárek (mint az oroszok írják, mely név jelentése barangoló, kóborló, a *tepte*, körüljárni, kóborolni, igéből) sohasem léptek föl egy speciális típussal, s valószínűleg tatároknak mordvinokkal, csuvasokkal, votjákokkal és cseremiszekkel való összevegyüléséből alakultak, kik a XVI. század közepén, Kazán elpusztítása után, az Urálban telepedtek le, helyesebben mondva, oda menekültek és idő folytával olyan népkeverék alakult belőlük, melynek eredeti etnikai állományát ma már nagyon nehéz meghatározni. Ma, körülbelül 130.000 lélekszámban,[5] az orenburgi, ufai, vjatkai és permi kormányzóságokban szétszórva laknak, leginkább olyan helyeken, hol előbb baskírok laktak s vallásukra nézve mohamedánok és pogányok, ámbár legújabb idő óta néhány keresztény is van közöttük. Nagyon természetes, hogy e két töredék a vallási különbség következtében az erkölcsökben, szokásokban, sőt a fizikai jellegekben is meglehetősen eltér egymástól, amennyiben a vallás nemcsak fő tényezője a társadalmi életnek, hanem pl. az iszlám

a fajvegyülést is elősegíti, mert leront mindenféle nemzetiségi korlátot. – A mohamedán tepterek fizikuma tehát a török-tatár és finnugor fajnak legtarkább vegyületét tünteti fel, s néhány speciális nemzeti vonást csak morális tulajdonságaikban fedezhetünk föl. Jóllehet már régóta megtelepedtek, mégis a legrestebb, leghanyagoltabb és legrosszabb földművelők közé tartoznak. Falvaik nagyon rendetlenül vannak építve és piszkosak, házaik romhoz hasonlítanak s csak a különösen jómódúak dicsekedhetnek félig-meddig lakható hajlékkal. Az örökségképpen rájuk maradt nyomasztó szegénység közepette is inkább nyomorult kunyhóik kapuja előtt ácsorognak, mintsem a különben termékeny földjükön munkával keresnének táplálékot maguknak és családjaiknak. S ennek dacára különösen pompaszeretők, s ha valamely vendégségre vagy látogatásra akarnak menni, mire nagyon hamar készek, akkor, – hogy a szükséges ruhákat és ékszereket kölcsönvegyék, – nemcsak saját falujukban, hanem még a szomszéd faluban is házról házra járnak, s a kölcsönadásért a legnagyobb áldozatot sem kímélik. A mohamedán tepter csak a kereskedésben tudja magát némileg feltalálni, bár e helyzetében is nagyon tolakodó, és szereti kielégíttetni magát a mások vendégszeretetével s a gazdag lakomáért néhány fillért érő ajándékot hagy megvendégelőjénél.

A nem-mohamedán tepter, jellemét illetőleg, messze felülmúlja mohamedán törzstestvérét, amennyiben, – anélkül, hogy határozott karaktertípust képviselne, – megőrizte azon népelemek morális sajátságait, melyekből alakult és így sok közös vonása van a cseremiszekkel, csuvasokkal, votjákokkal és mordvinokkal. Ha csakugyan így áll a dolog, – mert mi orosz forrásunk[6] adatait követjük, – ez a körülmény újra megerősíti az iszlámnak mindent nivelláló hatását, melynek társadalmi szabályai a tepterekнél és baskíroknál hasonló eredményeket szültek, vagyis, mivel az iszlám nem tudott elég mélyen behatolni e népek életébe, követőinek életére éppen olyan hátrányos, amint ezt Ázsia

egyéb népeinél is észrevehetjük, amelyek e vallást csak külső formájában vették át, anélkül, hogy a régi hitet és régi világnézetet egészen elfeledték volna. A pogány tepterek aránylag jó és szorgalmas földművelők. Szegénység éppen oly ritkán fordul elő náluk, mint a gazdagság mohamedán testvéreiknél. Falvaik tiszták, házaik nagyok és kényelmesek, ámbár tisztaság dolgában, – éppen mivel az iszlámnak erre vonatkozó törvényei hiányzanak náluk, – sok kívánnivalót hagynak. Külső megjelenésük éppen nem gyakorol ránk valami kellemes benyomást; középtermetűek, gyönge alkatúak és szögletes alakúak. Arcuk tojásdad, szemeik kicsinyek és mindig vörhenyesek, hajuk nagyon vörös színű, szakálluk ék alakra nyírott, hangjuk gyönge s tekintetük ravasz és bizalmatlan. Ezen adatokat a Narodi Roszij névtelen szerzőjénél találjuk, míg Újfalvy, munkájának 3. kötetében, ellenkezőleg magas termetűeknek s erős szerkezetűeknek mondja a teptereket, egyszersmind szorgalmas, tevékeny embereknek rajzolván őket. A pogány tepterek vallása is a régi csuvas kultusz nyomait viseli magán, mert hisznek egy, az égben lakó legfőbb lényben, akinek hatalma alatt állnak az emberek és a *keremet*-ek, vagyis a gonosz szellemek, mely utóbbiaknak tulajdonítanak mindenféle betegséget, ami az embert éri. A másvilágról nagyon zavaros fogalmaik vannak. Hiszik, hogy az ember még a sírban is tovább él, ezért a megholtnak egy vesszőt adnak, hogy azzal a kutyák ellen, – melyek őt a túlvilágon szét akarják tépni, – védelmezhesse magát. Vallási szertartásuk a keremetek tiszteletére évenként egyszer tartott áldozatból áll. Erkölcsi életükre vonatkozólag még megemlítjük, hogy a házasságkötésnél leányrablás van szokásban, de nem azért, mintha erre külső körülmények, pl. az, hogy a kalimot nem tudnák megfizetni, kényszerítené őket.

Nem egészen világos előttem, hogy mily viszonyban vannak e vegyülék-népekhez a *bobilok,* vagy *babilok,* kiket Pauli a tepterek mellett említ munkájában. Találkozunk e névvel az orosz etnográfiai munkákban is, de mindeddig

nem sikerült felvilágosító részleteket szereznem. Köppen[7] szerint a bobil név alatt nem valamely nemzet, hanem rang, vagy állás értendő, mely középhelyet foglal el a császári parasztok és a baskír-mescser katonaság között; így bobilok alatt az orenburgi kormányzóságban finn szökevényeket, a permi kormányzóságban pedig tatárokat értenek. Éppen így áll a Rittich szerint 1443 lelket számláló *beszermen* néppel, mely a votjákok közt lakik s ezektől csak mohamedán vallása által különbözik. Ez egyébiránt nevükben is ki van fejezve; mert a *beszermen* a török *buszurman* szónak elferdítése, mely utóbbi a muszurman, muzulmán, (mohamedán) alakból származott. E beszermen, vagy baszarman név *baszarban*-ná is átalakult, mellyel a mi középkori íróink a Pontusnak mohamedánok által lakott vidékeit jelölték, s minthogy a XI. és XII. században a mai Moldvaországban mohamedán hitű törökök (kúnok) laktak, ezért ez a terület *Baszarbánia*, vagy *Baszarábia* és *Beszarábia* nevet nyert.[CCIV] A magyarok is *böszörmény*-nek nevezték a középkorban Bolgárból bevándorolt mohamedán törököket, mely szó, – a kirgiz buszurman-nal lévén azonos, – a baszarban, vagy baszarman analogonja.[8] A beszermenek nevével tehát már tisztában vagyunk, de nem eredetükkel. Georgi a biarmi és beszarmi nevek hasonlósága által félrevezettetve, a permiekhez és zürjénekhez számítja őket. Sjögren olyan mohamedánoknak nevezi őket, akik votjákul beszélnek. Ilyenformán nyilatkozik Korilov Th. is, Szlobodszko kerület leírásában, aki azt beszéli róluk, hogy a tatárok kevésre becsülik őket, s hogy különösen a votjákot használják társalgási nyelvnek. Ez állításokra támaszkodva Köppen – kitől a föntebbi adatokat vettük – szintén a votjákokhoz számítja őket, amiben azonban nem járt el következetesen, mert jobban megközelítik az igazságot Ignatiev-nek ugyancsak Köppen által idézett adatai, melyek szerint a beszermenek, – egy tatár eredetű nép, – Rettenetes Iván alatt erőszakkal hajtattak a kereszténységre, s azért neveztettek beszermeneknek, vagyis mu-

zulmánoknak, mert régi tatár szokásaikat sokáig, még a kereszténység fölvétele után is megtartották. Ami nyelvüket illeti, Ignatiev szerint a votjákok közelében élők votjákul, a tatárok szomszédságában lakók pedig tatárul beszélnek. Hasonló vegyületet képez erkölcsi életük és öltözködésük is.[9] Köppen összes számukat, Vjackoe kormányzóságban, 4545 lélekre becsüli.[10]

JEGYZETEK

[1] Georgi a mescserek számát, 1783-ban megjelent etnográfiájában, 2000 családra, tehát mintegy 10.000 lélekre becsüli, amely mindenesetre feltűnőleg kicsi szám, mert száz év alatt ilyen gyarapodást alig lehet föltenni. A teptereket is csak 35.000 lélekre becsüli Georgi.

[2] Narodi Roszij, 311. lap.

[3] Materiali dija Etnografij Roszij, 39. l.

[4] Veliaminov-Zernov szerint (A Kaszimidák története. I, 31.) e nép régi neve *macsarin*-nak hangzott, mely a középkori orosz annalisokban, a *madzsar;* modzsar mellett előfordul. Ezen utóbb említett néptől – melynek finn eredetet tulajdonít – származott volna a miser, meser nép, vagyis az újabb idő mescserei. Ezt azonban, mi, a már többször említett okok miatt, nem hihetjük. Épp ilyen merésznek tartjuk a *miser, meser* és *madzsar* (magyar) nevek azonosítása alapján e két népnek rokonítását.

[5] Rittich, «Die Völker Russlands» c. cikkében (Geogr. Mittheil. 1877., 147.) a teptereket és bobilokat összefoglalja s számukat 126.023 lélekre becsüli.

[6] Narodi Roszij, 316. lap.

[7] Köppen Péter, «Ob etnograficseszkoj kartje jevropeiszkoj Roszij (St.Petersburg, 1853), 21. lap.

[8] Réthy L. Magyar pénzverő izmaeliták és Besszarábia, (Arad 1880).

[9] Köppen id. m. 22. lap.

[10] U. o. 30. lap.

IV.
PONTUS-VIDÉKI TÖRÖKÖK

I. KRÍMI TATÁROK

Azon nagy és gyakori forradalmak s változatos történeti események dacára, melyeknek a krími félsziget, történelmi emlékezés óta, színhelye volt, a mai nap itt élő tatárokat mindennek dacára régi lakosoknak, habár autochotonoknak tekinthetjük. Bármily hiányosak a Pontus mellékének etnikai viszonyaira vonatkozó ismereteink az ókorban, mivel a görög geográfusok csak a földrajzra vonatkozó felvilágításokat adnak, mégis alig lehet kétségbe vonni, hogy az Azovi-tengertől és a Dontól keletre elterülő pusztaságról, mint a török-tatár népek régi fészkéből, egyes törzsek már korán kiterjeszkedtek a Dnyeper bal oldalára, honnan aztán mindenesetre levonultak dél felé Krímnek legelőkben bővelkedő völgyeire és lapályaira. E föltevés annál inkább

helyes, mert – amint már máshol említettük[1] – alig lehet kétségbe vonni, hogy a hunoknak föllépése óta a Pontusnak északi vidéke egészen Besszarabiáig a különböző, hunugor, kuturgur, bolgár, kazár, besenyő, magyar és kun nevek alatt szereplő török-tatár népeknek mintegy történeti színtérül szolgált s a déli félszigetnek megrohanása is elég jókor megtörtént. Nem tekintve a pontusi tartományok helyneveinek – melyeket a görög íróknál találunk – török nyelvű jellegét (pl. Burat, Pruth, Szarat, Szereth, Burlik stb.), már magának Kercsnek régi török neve is, t. i. Tamatarkha, határozottan török eredetre utal.[2] Mivel a geográfiai nómenklatúrát Porphyrogenitusnál találjuk – aki tudvalevőleg a X. században élt – s mivel továbbá ismeretes, hogy e vidéken már a IX. században magyarok és besenyők háborúskodtak egymással, kik közül az elsők, Ibn-Daszta állítása szerint, közlekedésben álltak a krími görög gyarmatokkal: nem látom át, hogy a Pontus északi vidékén az ókorban miért kellene más uralkodó elemet mint törököt gyanítanunk.

Annyival bizonyosabban lehet ezt Krímről állítani, mely mint a kazár birodalomnak kiegészítő része még a középkorban is *Gazária* néven szerepelt s ahol a kazárok uralma idejében, t. i. a VII. és VIII. században, már bizonyosan laktak törökök. A törökség aztán itt, kivált letelepült része, már nagyon összevegyült az itt talált heterogén elemekkel, mint görögökkel, gótokkal, örményekkel és zsidókkal, amely keveredéshez később még cigányok, oroszok, lengyelek, románok és bolgárok csatlakoztak s ha mindennek dacára a krími tatárok még ma is félreismerhetetlen nyomait viselik nemzeti típusuknak, ez csak azon körülménynek tulajdonítható, hogy a tarka népvegyülék fölött csekély félbeszakítással egészen a múlt század közepéig ők gyakorolták a politikai felsőbbséget, s hogy a Volga alsó folyásának és a nogaji pusztaságnak török lakosaival való folytonos összeköttetés, érintkezés következtében a nemzeti vért mindig fölfrissíthették. Minthogy ez a közlekedés csak észak felől történ-

hetett, könnyen érthető, hogy a félsziget északi síkságának török lakossága az eredeti típust hívebben megőrizte, míg a hegyi tatárok, vagyis a krími hegység északi lejtőjének lakosai, valamint a tengerpartiak is, részint az éghajlat és talajviszony hatása, részint az idegen, nevezetesen árja vérrel való vegyülés következtében a tipikus tulajdonságoknak csodálatos vegyületét mutatják fel.[3]

A mai krími tatárok vegyüléki jellemére vonatkozó nézetünkkel egyetértőleg Köppen[4] egészen azt mondja a binbas-koba-i (ezer-fej-barlang) koponyaleletekről, hogy egyáltalában nem következtethetjük, hogy e koponyacsontok a tatár (mongol?) vándorlás után való korból valók, mert Krím régi lakosai tauriaiak, szkíták, gótok és görögök ivadékainak a közel levő pusztákon nomadizáló törökökkel való összevegyülésből származtak.

Ami a krími tatár elnevezést illeti, ez inkább politikai, mintsem etnikai fogalmat kifejező név, melyet az európaiak a törökség e töredékének akkor adtak, mikor Krím, Hadsi Giraj kán alatt, mint önálló állam a szomszédos keresztény hatalmakkal érintkezésbe lépett s mikor Mengli Giraj 1478-ban a portától invesztitúrát kapott. Ez tehát csak hivatalos elnevezés volt s most is az, mert az ázsiai törökök egyszerűen tatároknak nevezik őket.

Hogy a krími tatárok *fizikumát* leírhassuk, három különböző osztályt kell fölvennünk:

a) A tulajdonképpen való pusztai lakók – kiket helytelenül nogajiaknak neveznek – középtermetűek és erős testalkatúak, arcuk színe sötétsárga, sötét szemeik keskeny és ferde metszetűek, pofacsontjaik kiállók, orrcimpáik szélesek, füleik nagyok és lecsüngők, hajuk színe fekete s szakálluk nagyon ritka növésű.

b) A hegyi tatárok és a völgyekben lakó testvéreik lényegesen különböznek az először említettektől. Mint a legtöbb hegyi lakó, ezek is magas növésűek, erősebb, könnyebb és csinosabb termetűek; arcuk színe a kaukázusiakéhoz közeledik; szemeik nagyok és sötét színűek, hajuk és sza-

kálluk sűrű, fekete s általában külső megjelenésük szépnek mondható.

c) A tengerparti tatárok – minden valószínűség szerint az ide már korán behatott törököknek a régóta itt lakó görögökkel, rómaiakkal és a később, rabszolga-kereskedés következtében, ide hozott cserkeszekkel, lengyelekkel, ruménekkel, németekkel és magyarokkal történt összevegyülésből származott keverék nép – a fizikai jellegeknek lehető legtarkább képét képviselik és ezen «orosz Itáliá»-nak déli éghajlata alatt a nemzeti őstípust csaknem egészen elveszítették. Jellemzik őket a magas és erős testalkat, a naptól barnított tojásdad arc szép, ragyogó szemekkel, a fényes fekete haj s a hosszúkás és néha finom római vagy görög szabású orr. Ami a nőket illeti, gyakran találkozhatunk közöttük, főleg a krími tatárok két utóbbi töredékénél, a női szépség tökéletes ideáljaival, mint az európai Törökországban is, csakhogy ezek úgy ott, mint emitt a korai férjhez menés és a rájuk nehezedő munka miatt nagyon korán megöregszenek és elhervadt matrónákhoz hasonlítanak. Ha részletekbe akarnánk bocsátkozni, ki kellene emelnünk, hogy a sík földön lakó tatárok alacsony termetűek, fekete szeműek, bőrük sötétsárga színű, orruk kicsiny és lapos, hajuk pedig sötét. Lényegesen különböznek ezektől a hegyi, pusztasági és völgyben lakó tatárok, mert ezek mindnyájan magasabb növésűek, nagy, fekete szeműek, arcuk színe világos, hajuk és szakálluk sűrű növésű. Nagyban hasonlítanak a cserkeszekhez s valóban megérdemlik, hogy szépeknek mondjuk őket. – Végre a délen lakó tatárokról kell megemlékeznünk, akiknek barna színükről, hosszú orrukról s nagy szemeikről könnyen föl lehet ismerni a görög és római vérrel való vegyülését.

A krími tatárok *lakásai* – a különböző vidékek éghajlati viszonyai szerint – a síkságon téglából, a hegyeken kőből vannak építve s építési módra nézve inkább az anatóliai házakhoz, mint a kaukázusi szaklik-hoz (ház) hasonlí-

tanak. Vörös cserépzsindellyel födött házaik csak a gazdagoknak vannak, a legtöbb ház tetején azonban terasz van, mely – mint az ázsiai országokban is – részint bizonyos háziszerek őrzésére, részint pihenőhelyül szolgál, amennyiben némelyek fűvel vannak benőve, vagy virágokkal díszítve. A ház teraszszerű tetején gyümölcsöt, fehérneműt stb. szárítanak, majd összegyűlnek mulatozni s vendégeket is itt fogadnak, mely helyen a rikító színű ruhákba öltözött tatárok és tatárnők, messziről nézve, néha valóban festői látványt nyújtanak. A ház belseje három részből áll: konyha, fogadóterem és hárem. A szobában azonnal szembeötlik a hat-, vagy nyolcszögű piramis alakú és búbbal koronázott kemence, melynek felső része arabeszekkel és virágokkal van díszítve, míg párkányán kávésedények és egyéb kisebb házieszközök vannak felállítva, éppen úgy, mint a magyar parasztoknál, kik a lakás ékességének tartott kemencepárkányra sok korsót és egyéb tarka agyagedényeket raknak. A falak rendesen oszlopszerű díszítésekkel és primitív festményekkel vannak ellátva, melyek valami fát ábrázolnak, úgyhogy ágaik virágokban, madarakban és egyéb állatfejekben végződnek. Tulajdonképpen való mennyezet nincs, hanem a gerendákról ruhák, zsákok, gyapjúval s fonállal megrakott kosarak, továbbá kötelek, ostorok stb. csüngenek le. A padlózatot szegények nemezzel, gazdagok szőnyeggel terítik le, míg a falak körül dívány alakjában vánkosok láthatók, melyeket a gazdagok virággal hímzett, világos színű kartonnal vagy selyemmel húznak be. A nők lakosztálya a férfiakétól annyiban különbözik, hogy itt még rikítóbb színű bútorokat találunk s mindjárt szemünkbe tűnik a dúsan kicifrázott, néha művészileg készített bölcső, továbbá a tarka színű láda, mely nagyon élénken emlékeztet a magyarok «tulipános ládá»-jára, melyet a Volgától fogva egészen Anatóliáig feltalálunk, főleg a letelepült törököknél s melynek szokását a törökök valószínűleg az ugoroktól vették. A krími tatárok lakása általában rendessége és tisztasága által tűnik ki.

Ugyanily kellemes hatást gyakorol ránk az egész *udvar* is, melyet kőfal, vagy kívülről sárral tapasztott sövény vesz körül s melyben a házi állatok egy elkülönített helyen töltik az éjszakát, hogy így a tüzelőszerül használt ganaj (tizek, magy. tőzeg) annál könnyebben összegyűjthető legyen. Istállókat csak kevés helyen találunk, mert sokan még télen is szabad ég alatt hagyják marháikat.

Amint a krími tatárok lakása a fény és pompa iránt való hajlamot mutatja, – mit a Volga-melléki testvéreikről nem lehet mondani, – annál észrevehetőbben nyilatkozik e hajlam a *ruházatban*, mely csak egyes részletekben különbözik az anatóliaiak és ruméliaiak öltözködésétől. A férfiak az ing fölött térdig érő, rövid ujjú kabátot viselnek, mely körülbelül a törökök vagy arabok entari-jához hasonlít s melyet elölről apró gombok tartanak össze, míg derékon sállal van megerősítve. A sálvár (bugyogó) bő ugyan, de nem oly rövid, mint az oszmánoké s a kabát alatt viselik, nem fölötte, mint az oszmánok. Fejüket báránybőrből készített, egy-, vagy féllábnyi magas sapka födi; a fesz, úgy amint azt II. Mohamed szultán idejében viselték Törökországban, nagyon ritkán fordul elő. A lábbeli ugyanaz, mint Törökországban: szattyánbőr csizma görbe orral, melyre kimenéskor nagyobb felső cipőt húznak. A felső ruhát csekmen, télen pedig báránybőr bunda helyettesíti. A szegények e csekment durva, nemezszerű posztóból készítik, mely hasonló a magyar *szűr*höz; s amint a magyar paraszt a szűr ujját alulról beköti,[5] úgy tesz a tatár az egész kabáttal, amennyiben megtölti gabonával és mint tele zsákot viszi vállán. – A nők öltözete csak keveset különbözik a férfiakétól. Nadrágjuk alsó része, a térdtől a bokáig, egy különös, világos színű kelméből készül, mint Közép-Ázsiában, s kabátjuk a török nők entarijához hasonló. A kabát fölött viselik a *besmetet*, egy rövid ujjú s szegélyén zsinórozott öltönyt, melyet ezüstövvel szorítanak derekuk körül. A szegényeknek ezen öve selyemből vagy kenderből való, a gazdagoké pedig azonkívül drágakövekkel ékesített. Kime-

nés alkalmával az asszonyok – mint Törökországban is – a bő *feredsét* öltik fel, a leányok pedig a *mehremet*, vagyis egy hosszú, a fejre vetett fátyolt, mely azonban legkevésbé sem akadályozza a kokett szemjátékot. Tulajdonképpen a fejük az, mely külsőleg megkülönbözteti az asszonyokat a leányoktól; ugyanis míg az előbbiek hajukat csak két oldalt eresztik le fürtökben s fejükre jókora turbánt *(csalma)* tesznek, melynek egyik vége hátukon csüng le, olyanformán, mint a közép-ázsiaiknál imádkozáskor, vagy az afgánoknál; addig a leányok haja több fonatban csüng le hátukon és vállaikon; fejükön pedig pénzdarabokkal és más ékességekkel díszített feszt hordanak, melyről sokféle cifraság lóg le homlokukra, halántékaikra és hátukra. – Ami a többi toilette-szereket illeti, a *henna* (Lawsonia inermis) itt még nagyobb szerepet játszik, mint Törökországban, mert a nők – mint Perzsiában és a Kaukázusban szintén – ezen, európai szaglóérzékünket sértő festőanyaggal nemcsak szemöldökeiket, kezeiket, nyakukat és körmeiket, hanem néha még fekete csillogó hajukat is vörösre festik; s ez a szokás a mohamedán keleten régóta kedvelt, sőt már Herodotus is említi, hogy a szkíta nők szétdörzsölt cédrusfából és tömjénből bizonyos festéket készítenek.

A krími tatárok *ételei* és *italai* természetesen jobban megegyeznek az oszmánokéival, mintsem északi rokonaikéival. Itt már közkedveltségű a *pilav* s a különböző édes tészták (tatlik), mely utóbbiak közül különösen kedvelt a *csircsir-börek*, melyet metélt hússal töltve juhzsírban sütnek, s amely innen az oszmánokhoz is eljutott tatár böregi néven. De legnagyobb és legáltalánosabb szeretetben részesülnek a *szarma* különböző nemei, vagyis szőlőlevélbe, káposztába vagy más zöldségbe burkolt és rizzsel kevert hús,[6] melyet zsírban vagy olajban sütnek, vagy főznek, egészen úgy, mint a dolmá-t Törökországban. Általában, főleg nyáron, nagyon kevés húst fogyasztanak el, de annál több kerti veteményt, különösen uborkát és hagymát. Télre különösen kétféle húskészletük van, t. i. a *kak-as*, vagyis

száraz hús és a *pasztirma*, azaz préselt hús, mely utóbbi Anatólia törökjeinél is kedvelt eledel. A delikáteszek közé tartozik, mint keleten mindenütt, a *pekmez*, szilvából, szőlőből vagy kajszibarackból csinált nyalánkság; továbbá a *helva*, *rahatlokum* (helyesebben *rahat-holkum*, a torok kelleme), *leblebi* (pörkölt borsó), *kismis* (szárított szőlő) stb. Mint speciális tatár italt fölemlítjük a *csardeng*-et (eredetileg csihardeng; savanyús gyümölcsöknek vízben feloldott leve) és *jazma*-t (vízzel vegyített juhtej), mely leghathatósabb csillapító szere a szomjúságnak. A kávé – mely a Volga-melléki tatároknál, Közép-Ázsiában és Perzsiában ismeretlen – itt a Törökországgal való huzamos összeköttetés következtében már régen elterjedt. A szeszes italokat csak kevesen ismerik, sőt a pusztai lakó még a szőlőskert tartását is bűnnek tekinti.

Míg a kazáni tatárok különösen kereskedéssel foglalkoznak, addig a krími tatárok *főfoglalkozása* a földművelés. De természetesen e tekintetben a legalsó fokon állanak, mert az éghajlat viszontagságai, a gyakori szárazság, tavaszi fagy, sáskák stb. még a legszorgalmasabb földművelő munkájának eredményét is problematikussá tennék, márpedig a tatárok nem dicsekedhetnek szorgalommal s megfeszített tevékenységgel. Minden előnyei mellett a talajnak, melyen a déli éghajlat legkülönbözőbb gyümölcsei megteremnek, mégis legfőbb föltétel a mesterséges öntözés, de mivel az orosz kormány nem törődik oly nagyon a csatornákkal, mint egykor a krími fejedelmek, akik – mint minden ázsiai – ezekre különös gondot fordítottak, ezért a krími tatárok szegényedése, mióta orosz uralom alá kerültek, rendkívül rohamosan halad. Idegen keresztény uraik által kevésbé nyomatva, mint a Volga mellett lakó testvérek az orosz okkupáció után, a minden déli lakóval közös restség útjában állott az erőteljes fölkelésnek. Ehhez járult még az a körülmény, hogy Törökország szomszédsága következtében a század folyamán tömegesen vándoroltak ki és nem voltak képesek olyan ellenállásra, amilyen a kazániaknak,

az orosz elem minden akadályozó törekvése dacára sikerült; mert míg a Volga mellett élénken emlékeztek a letűnt nemzeti uralomra, sőt annak visszaállításáról is álmodoztak, addig Bagcse-szeraj romjai nem keltettek föl hazafias érzelmeket a krími tatárokban, akik már elfeledték Girajiakat és azon időket, mikor Orosz-, Lengyel-, Magyar- és Erdélyország történetébe ők is beleszólottak.

Ezen egykor vad, harcias népnek mai utódai, bámulatos kevéssel megelégedve, inkább henyélnek és éheznek édes semmittevésben, mintsem valami kevés munkával javítanának életmódjukon. Még a kertek művelése is majdnem egészen el van hanyagolva, pedig ezeknek jövedelmező voltáról mesés adatokat szoktunk olvasni, mert volt már olyan bő termés a dióban, hogy a tatár egész éven át ezzel táplálhatta magát. – Ugyanily szomorú látványt nyújt a baromtenyésztés is, dacára, hogy egykori nomád néppel van dolgunk, s hogy terjedelmes, buja legelőkben nincs hiány. Forrásunk szerint[7] a tatárok legnagyobb részénél egy-egy embernek legföljebb 2–3 szarvasmarhája vagy lova s ugyanannyi juha van s csak a leggazdagabbaknak, de leginkább orosz baromtenyésztőknek vannak nagyobb gulyáik vagy nyájaik. Mint Európa hegyi vidékein, úgy Krímben is a juhnyájakat, tavasz kezdetével, a hegyeknek, különösen a Csatír-dagnak (sátorhegy) legelőben gazdag lejtőre hajtják, hol a juhászok *(csoban)* felügyelete alatt állanak, kik a krími lakosságnak egy speciális osztályát képezik. Összes ruházatuk, t. i. kabát, nadrág, sapka, juhbőrből készül s csak lábaikon viselnek bivalybőrből csinált sarut. Mintegy 2000 juh képez egy nyájat *(otar)*, melynek élén az *ataman*, t. i. az öreg, áll s ez után következik a *kasibar*, amannak segéde.[8] A pásztorélet e berendezésének a magyar alföldön találkozik analogonja, hol a juhnyájak élén álló *juhász* mellett *bojtár*[9] is szerepel. Úgy ott, mint itt a pásztorok fizetése nem annyira készpénzből áll, mint inkább terményekből s azon jogból, hogy tarthatnak maguk számára bizonyos mennyiségű juhot, vagy pedig gazdáik

juhait meghatározott ideig maguk hasznára fejhetik. Nevezetes továbbá, hogy Krímben és Magyarországon egy s ugyanazon fajból való juhászkutyákat találunk, melyek úgy ott, mint emitt igen nagy szolgálatokat tesznek a juhászoknak, amennyiben a legelőn elszéledett juhokat összeterelik, majd farkasok és tolvajok ellen védelmezik s a juhász szavainak leghívebben engedelmeskednek. S ez utóbbi valóban nagy gondot fordít a reá bízott juhokra, minden darabot egyenként ismer, s ha az esti szürkület beálltakor a kasibar fuvoláján (kuraj) valami melankolikus dalt játszik: melléje fekszik a hű eb s nemsokára köréje gyülekeznek az elszéledett juhok is, mintha – az egyszerű nemzeti nótát hallgatva – vezetőjükkel együtt ők is mindannyian örülnének az esti pihenésnek. Igen, a krími és magyarországi pásztorélet oly sok feltűnő vonásban hasonlít egymáshoz s az idilli életnek e képe kétségtelenül egy közös forrásra vezethető vissza, azon időbe, mikor még a besenyők és magyarok, mint békés szomszédok, egymás mellett laktak.

A társadalmi élet közös vonásainak leírását még tovább is folytathatjuk, megemlítvén, hogy a krími tatároknál csakúgy, mint a magyaroknál, a cigány játssza a *zenész* szerepét, aki nélkül mulatság nem is gondolható. Legkedveltebb hangszer a hegedű, fuvola és dob; az ének körülbelül ugyanaz, mint Törökországban, t. i. az elnyújtott, melankolikus szomorú dallam s amint «sirva vígad a magyar», mert csak a hegedű száraz fájának síró hangja, vagy dalának panaszosan szomorú nótája fejezi ki igazán érzelmeit: úgy a krími tatár is valódi elragadtatással a dalnoknak monoton, panaszos, elégiai hangulatú énekét hallgatja. Csak a zene és ének huzamosabb hallgatása után buzdul fel a tatár vére, hogy Terpsichorének hódoljon s *nemzeti tánca*, melyet a *varilacs* nevű nemzeti dal kíséretében lejt, ami a fordulatok kellemességét s a mozdulatok kifejező erejét illeti, egészen páratlan a maga nemében. Ha más helyen a magyar «csárdás»-t a csuvasok nemzeti táncával hasonlítottuk össze, annál több joggal tehetjük ezt a krími tatárok táncára vo-

natkozólag. A táncos, mint nálunk is, leeresztett fővel, de rendkívül gyönyörűen kezdi mozgatni tagjait, heve fokozatosan emelkedik, kezeit mindig följebb és följebb emeli, fejét fölegyenesíti, szemei a lelkesedés tüzétől fénylő szikrákat szórnak s lábainak gyorsasága is megfelelő arányban növekszik, míg végre, a lelkesedés hevétől egészen áthatva, forgószél módjára kering s a nézőknek tetszést nyilvánító tapsa között elfáradva ül le helyére. E kép hatását természetesen jelentékenyen csökkenti az a körülmény, hogy táncosnő nincsen, mert az iszlám nem engedi meg; de úgy látszik, ez a tánc az, mely a Káspi-tenger északi partjától a Dunáig húzódó geográfiai területen régtől fogva a török-tatár népek nemzeti tánca volt s melyet egész máig a magyarok őrizték meg legtisztábban. Végre nem hagyhatjuk említés nélkül azt a közös vonást sem, hogy valamint a magyar csikós a pusztán cigánnyal muzsikáltatja magát s az az igazi mulatása, ha az ő melankolikus, kesergő nótáját cigánnyal húzatja, úgy a krími tatár pásztor is csak akkor ereszti meg jókedvének kantárát, ha Indiának e napsütött fia kobozán egy kedvelt, de nekünk monotonnak tetsző nemzeti dalt játszik előtte.

Ami a krími tatárok *vallását* illeti, bátran fölvehetjük, hogy az iszlám itt már keletkezésének első századaiban elterjedt, mert egyes misszionáriusok – mint Al-Bekri és más középkori arab utazók állítják – a besenyőknél és kunoknál már a IX. században szíves fogadtatásban részesültek és terjesztették Mohamed tanítását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni továbbá, hogy az iszlámnak a kazárok között is számos híve volt, s hogy a kazároknak e félszigetre is kiterjedő uralma, meg a Volga vidék és Transzkaukázia között fennállott élénk kereskedelmi összeköttetés következtében úgy az iszlám, mint a kereszténység, habár szórványosan is, de már korán utat talált Krímbe. Mindenek dacára a mohamedán tanok fiatal csemetéje nem tudott mélyebb és erősebb gyökeret verni, mégpedig a hívők kevés száma és közönyössége, és talán azon kultúrelemek külön-

böző volta miatt, melyek itt az uralomért versenyeztek; mert a partokon uralkodó görög kereszténység, a kazárok mosaismusa – melynek maradványai a karaiták, – tovább az olasz gyarmatok uralma idejében virágzó katolicizmus, a mongolok föllépéséig nem engedték át a győzelmi pálmát az iszlámnak. Mikor a genuaiak és velenceiek befolyásának végleges megtörése után a krími kánok, az Arany Horda csírába indult hatalmának árnyékában, megvetették az alapját egy mohamedán állam megalkotásának, akkor legkedvezőbb alkalom nyílott arra, hogy az iszlám éppen olyan talajt találjon, mint a Volga, Oxus és Boszporusz mellett talált, de ez a következő okok miatt lehetetlen volt:

a) A krími tatárok – kikben a Pontusz-melléki törökök egyes törzsei felolvadtak – eleitől fogva rendkívül vad, harcias szelleműek voltak s az oroszokkal, lengyelekkel, rumének-kel és magyarokkal szakadatlanul folytatott háborúik közben inkább zsákmányra és rabszolgákra, mintsem az iszlám megszilárdítására és terjesztésére fordították gondjukat.

b) A középkori mohamedán világ tulajdonképpen való középpontjaitól való nagy távolság miatt nem érte őket az a vallási buzgóság, mely Ázsia belsejében akkor uralkodó volt. Az az élénk vallásos szellem, mely Bagdadból, később Buharából vagy Ürgencsből áradt Bolgárra és később Kazánra, Krímben mindig hiányzott. Északról, nyugatról és keletről keresztény elemektől körülvéve, valamely mohamedán társadalommal való folytonos és közvetlen érintkezésre csak Konstantinápoly elfoglalása (1453) után gondolhattak, ámde az oszmán szultánok keveset aggódtak krími rokonaiknak lanyha mohamedán voltuk miatt, hanem megelégedtek a krími kánok vazallusi helyzetével s azzal, ha ezeknek alattvalói mint *ilgar*-ok (előőrs) minél nagyobb csapatokban vettek részt Magyar- és Lengyelország ellen folytatott háborúikban és mohamedán voltukat nem a vallási tudomány ápolásában, hanem a *ghaza*-ban (vallási harc) mutatták meg.

Így történt, hogy a krími tatárok az iszlám ismeretében és gyakorlásában eleitől fogva messze elmaradtak a Volga-mel-

léki testvéreiktől, s hogy Kazán, az idegen keresztény uralom dacára, ma már Buhara mellé sorakozik, míg Bagcseszeráj – a szellemi bukásnak már régóta kitéve – csak a múltnak fényét őrizte meg mecseteinek és nyilvános épületeinek romjaiban. A krími tatár alkalmazza ugyan magát az iszlám formáihoz, de vallási buzgalma nem sokból áll. Néhol 3–4 falura jut egy mecset; s míg a kazániak közt az írni és olvasni nem tudó a ritkaságok közé tartozik s övéi ezt is megvetik és gúnyolják, addig Krímben falvak vannak, melyekben a mollán kívül senki sem tudja olvasni a Koránt, nemhogy írni tudna valaki. Az iskolák ilyen elhanyagolásával aztán arányban áll a mollák tekintélyének hiánya is, akiknek jövedelme nagyon csekély, mert az egész vakuf-vagyon – melyből fedezik katibok (pap), mollák (tanító) és müezzinek (imára hívó) jövedelmét – csak 30.000 djeszatin földből áll, tehát a mecsetek előbbi vagyonának mintegy tizedrészéből, mert ebből az orosz kormány elszakított magának kilenctized részt. A papok egyéb, szokásos jövedelmeikhez is nagy nehezen jutnak hozzá, mert e félsziget mohamedán lakóinak nagy része a legsanyarúbb szegénységben sínylődik, minthogy a földmüveléshez sem képesség, sem szorgalom nincs bennük s kereskedéssel, a kazáni tatárok ezen életfenntartójával, éppen oly kevéssé foglalkoznak, mint az ottomán birodalom török lakói. Ha valakinek nincs kertje vagy fenntartására elegendő földje, az elszegődik kocsisnak, pásztornak vagy házi szolgának, de anélkül, hogy valami erőfeszítő munkának alávetné magát; mert a minden szellemi tehetsége mellett is rest és bámulatosan kevéssel megelégedő tatár csak ritkán tudja valamire vinni, anyagilag is a bukás felé közeledik, s osztozik mindazon török sorsában, akik régebben kíválólag harcias szellemükkel tűntek ki, de politikai önállóságuk elvesztése után, az ekétől elszokva, az ipart nem értve, lassú sínlődésre vannak kárhoztatva.

Csak a legújabb időben vehető észre némi nemzeti, helyesebben vallásos mozgalom: amennyiben egy vagyonos krími tatár, név szerint *Iszmail Mirza*, Bagcseszerzájban

egy könyvnyomdát állított fel, melynek célja közhasznú művek kiadása s amely főleg egy *szalname* (évkönyv) kiadása által jelentékeny szolgálatot tett. E vállalat egy magánember részéről mindenestre dicséretre méltó, de a krími mohamedán közoktatás szomorú állapotát tekintve – mivel egész Krímben csak 11 nyomorúságosan dotált medresze van – nem várhatunk valami jelentékeny eredményt. Többet ígér e tekintetben a nemzeti vallásos irányú «*Terdzsüman*» (tolmács) c. tatár lap kiadása, amely Bagcseszerájból mindig jobban és jobban terjed a tatárok között.

Ami e pusztulásnak indult nép egyéb szokásait illeti, első helyen érdemli meg figyelmünket a *házasság*. A férfinak, aki itt 30. életévének betöltése előtt ritkán határozza el magát a nősülésre, itt is, mint belső Ázsia törökjeinél mindenütt, a szokásos kalimért kell megvásárolni jövendőbelijét s mivel a leánynak választása vagy beleegyezése alig jön számba, a házasulandó csak ennek apjához fordul, aki leánya férjhez adását üzleti dolognak tekinti s ez alkalmat lehetőleg kizsákmányolni igyekszik a maga hasznára. Az alkudozás néha egész évig elhúzódik s csak túlságos követelés, vagy a kérőnek anyagi tehetetlensége esetén folyamodik ez utóbbi a leányrabláshoz, amikor aztán az apának engedékenyebbnek kell lennie s az üzleti dolgot többnyire a fiatal ember kívánsága szerint intézik el. Az eljegyzés és esküvés között levő időtartam a körülmények szerint változik. A menyegzői ünnepiességek a vőlegény házában néhány napig tartanak. A vőlegény kötelessége, hogy a menyegzői ajándékokat összeszedje a vendégektől, mert hallatlan dolog, hogy valaki 3–50 rubel értékű ajándék nélkül menjen lakodalomba. A vendégek tehát korán reggel összegyülekeznek s három csapatra oszlanak: öregek, fiatalok és nők. Azonnal kávét kapnak mindnyájan; a férfiak pipára gyújtanak s a füstfellegek között az egész napot beszélgetésben töltik el. Csak estefelé hordanak fel nekik ételeket, melyek után a különböző italok következnek. A má-

sodik nap ismét így telik el; míg végre megérkezik az a hír, hogy a kocsi *(madsar)*, melyen a menyasszonyt hozzák, indulóban van. A fiatal emberek most felülnek szalagokkal és tarka kendőkkel feldíszített lovaikra és – lovagló ügyességeiket mutogatva – a menyasszony elébe sietnek. Elöl lovagol két ifjú, két hosszú rúdra kötött kendőt lobogtatva s ezek mögött a többi lovasok, kik a kocsik sora mellett merészen tomboltatják lovaikat s lovaglási ügyességükért a nőktől szalagokat és kendőket kapnak, melyeket győzelmi jelül lovaik szerszámjára kötnek. Csak ezek után következnek a kevésbé szerencsések, kik erővel el akarják venni amazoktól a győzelmi jeleket, ami aztán heves küzdésre ad alkalmat, mely csak a lakodalmas háznál ér véget. Ha a kocsisor a faluba érkezik, már a legelső háznál korlát állítja meg s csak az ajándék megadása után haladhat tovább. Végre megállapodik a mennyasszony kocsija leendő férje háza előtt. A menyasszonyt a férfiak fogadják, de háttal közeledve feléje, hogy ne lássák; míg vele jött női kísérői heves civakodással azért küzdenek, hogy a két ifjú által rúdon hozott kendőt elkaphassák. A mennyasszonyt gyalog hintón, vagy Szent Mihály lovához hasonló faalkotmányon viszik a szobába, mire aztán újból megkezdődik az evésivás zeneszó mellett és tart késő éjjelig. A tulajdonképpen való esketés és az ifjú házaspár első találkozása csaknem olyan, mint a kazáni tatároknál. Végre még azt jegyezzük meg, hogy a magyar lakodalmi szokások – mint láttuk – több vonásban megegyeznek a krími tatárokéival. Nálunk is kocsin hozzák haza a menyasszonyt és ágyát; az asszonyok és leányok szalagokat és kendőket adnak az ügyesen lovagló legényeknek s e szalagokat és kendőket lovaik füléhez kötve vonulnak végig a falun.

Mint egyenesen a krími tatároktól származottakat, megemlítjük még, Pauli után,[10] az ú. n. *litvániai tatárokat*, akik mintegy 8000 lélekből állva, Minszk, Vilna, Grodno, Kovno kerületekben és Lengyelország déli részén laknak. Eredeti-

leg részint hadifoglyok voltak, kiket Vitold az 1395. évben ide telepített, részint pedig a lengyel fejedelmek önkéntes zsoldosai. A nemesség alsóbb osztályából való lengyel nőkkel összeházasodva, e tatárok már nagyon régen elfelejtették anyanyelvüket, de ennek dacára egész máig mohamedánok maradtak, csakhogy a Koránt orosz vagy lengyel fordításban olvassák s úgy az orosz, mint a lengyel nyelvet tatár, illetőleg arab betűkkel írják. Amíg e tatárok elődeiktől örökölt katonai jellemüket meg tudták őrizni – s ez a legújabb időig tartott – addig bizonyos jólétnek és tekintélynek örvendettek; de mióta felállíttatott az ún. konnotatarszki polk (tatár lovasezred), lassanként szegénységbe süllyedtek s ma már csak nyomorúságban tengődnek. Főfoglalkozásuk a timárság, a régi nemzeti ipar maradványa, mely tudvalevőleg a régi Bolgárban virágzott. Különben becsületes, csendes és derék embereknek mondják őket.

JEGYZETEK

[1] A magyarok eredete, 107. és 195–196. l.

[2] Lásd a besenyő névlajstromot, a Magyarok Eredete 125. lapján.

[3] Lásd a kirgiz tatárokról szóló cikket Radde-től az «Archív für wissenschaftliche Kunde von Russian 1.» XVII. k. 48–103. l.

[4] «Russiche Revue» XI. évf. 4. füzet, 371. lap: Antropologisches aus der Krím, Dr. Köppen-től.

[5] Hogy mi célból gyakorolja a magyar paraszt e jellemző szokást, legjobban kifejezi ő maga egy dalában: «Be van az én szűröm ujja kötve.... Az egyikben *acél, kova, tapló*....

[6] A magyarok is a törököktől vették ez étel szokását a *szárma* névvel együtt.

[7] Narodi Roszij, 287. lap.

[8] E szó eredete: *kas,* mellett, nál-nél és *bar,* van; jelentése tehát tulajdonképpen: mellette levő, segítő.

[9] A magyar *bojtár* a perzsa *pajdar* (valamiben részes, társ, segéd) átvétele.

[10] Peuples ouralo-altaiqnes, 35. lap.

II. NOGAJI TATÁROK. KUNDUROK. KUMÖKÖK. KARACSAJOK.

Amit a krími tatárok eredetére s ezeknek a Pontus és Káspi-tenger északi részén lakó törökökhöz való etnikai viszonyára vonatkozólag mondottunk, az egészben és általában véve a nogaji tatárokról is elmondható. Úgy ezeknek, mint amazoknak neve tisztán politikai elnevezés, egyike azon törzsneveknek, melyeket a török népek mint politikai forradalmak természetes következményeit oly gyakran fölvettek s mindaddig megtartottak, míg újabb nagyobb forradalmak a meglevő politikai keretet el nem rombolták, s az etnikai testületnek újabb formát nem adtak. Ha a török népelemeknek mindig könnyen mozgásba hozható tengere, a mohamedán és keresztény műveltség megszilárdulása óta, nem törekedett volna erőszakosan az állandósulásra, az etnikai nómenklatúra változása még sokkal tarkább színű lett volna, de a kalifátus megalapítása, különösen pedig a Nyugat hatalmának megszilárdulása után ez nem volt többé lehetséges; a politikai nevek sztereotip jellegűekké váltak, a külvilág egészen megszokta őket, s ilyen név a «Nogaj» is, eredetileg Dzsingisz kán egyik unokájának neve, akire az Arany Horda ezen részének birtoka jutott. A név, birtokosáról, átszállott az alatta álló népre, éppen úgy, mint a szeldzsukok Szeldzsuk, az oszmánok Oszmán, az üzbégek Üzbég kán után nevezték magukat.

Csak ezen, először 1259-ben föllépett mongol herceg hadi szerencséjének tulajdonítható, hogy az Irtisztől fogva Krímig oly sok török törzs, részint önkényesen meghódolva, részint erőszakosan meghódíttatva, fölvette a nogaji ne-

vet. Így történt, hogy a Pontus, Káspi-tenger és Volga mellett lakó összes törököket még a törökség legdélibb részén is «nogaji» gyűjtőnévvel nevezték, – Isztambulban és Buharában a kazániakat és ufaiakat ma is így hívják, – s hogy a história, az említett időponttól kezdve a legújabb időig, azon tarka politikai események alkalmából, melyeknek azon vidék színezete volt, mindig nogajiakról beszélt, akik majd oroszokkal és bizánciakkal egyesülve, majd egymás között, majd ismét a legkülönbözőbb szomszédokkal, mint: cserkeszekkel, kirgizekkel, baskírokkal, kalmükökkel stb. harcban állva, mindenütt jelenlevőknek és sehol otthon nem levőknek látszottak. A legkevésbé sem túlozunk tehát, ha azt állítjuk, hogy a föld összes török népei között éppen a nogajiak voltak azok, kiket a harcias nomádokat eleitől fogva üldöző sorscsapások legsúlyosabban látogattak meg. Howorth angol tudósnak erre vonatkozó, nagy szorgalommal írott munkája[1] legjobban megtanít erre bennünket s azon meggyőződésre juttat, hogy a nogaji tatárokban tulajdonképpen azon török nomádok egy részét kell sejtenünk, akik a történelmi korszak óta a mongolok föllépéséig a kanglik, úzok és besenyők etnikai keretében voltak, de anélkül, hogy régi generikus viszonyaikat közelebbről ismernék. Mai alaposztályaiknak nevei, mint: *Tokhtamis, Manszur, Kipcsak, Kara-murza, Nouruz* stb. aránylag újabb keletűek, vagyis a mongol beütés előtt levő időből erednek, valamint a *Murza* szó (perzsa mirza) használata a törzsfőnök megnevezésül a különben szokásos baj, bi vagy bej helyett, úgy látszik, hogy csak Timur hadjárata után vált szokássá. Csak annyi bizonyos, hogy, – szórványosan való lakásuk dacára a Jaik, Emba és Irtis mellett, mert Fischer szerint még a szibériai kánok is egy nogaji főnöktől származnak,[2] – a török nomádok e név alatt ismeretes részének nagy száma előszeretettel a Káspi-tenger északi és északkeleti részén egész Krímig terjedő pusztaságon barangolt, s hogy éppen ezen geográfiai helyzet következtében a szomszéd nomádok kegyetlen zaklatásainak, de leginkább a dél felé nyomuló oroszok

nyomásának kitéve, megtörtek, szétszórattak, mai tehetetlen helyzetükbe jutottak, sőt a pusztulás szélén állanak.

Ennélfogva könnyen érthető, hogy nagyon nehéz, sőt csaknem lehetetlen a nogaji tatárok által a múlt századokban lakott területeket pontosan meghatározni. Míg a XVII. század elején e népnek egyik töredéke a Semba középső vidékén tartózkodott, honnan a kalmük Ajuka kán nyugat felé szorította, Nagy Péter pedig testvéreik mellé, a Kumához és Kubánhoz telepítette őket,[3] addig az Azovi-tenger nyugati és Krím északi részén való lakásuk már a XV. század elején történelmileg be van bizonyítva; sőt szerepelnek ők a legkülönbözőbb időkben s e földrajzi terület legkülönbözőbb pontjain, minélfogva, – mint mondottuk, – a nogaji tatárokat olyan törököknek kell tartanunk, akik, az üzbégekhez hasonlóan, különböző családokból és ágakból álló etnikai testületet képviselnek, amely a maga hazáját és életmódját népességi viszonyai szerint változtatta s az összetartozóságnak nyelvében és szokásaiban nyilatkozó kötelékét csak azért tudta némileg megőrizni, mert a többi törököknél merevebb és durvább volta miatt a szomszédos kultúra hatása kevésbé érhette. Egy századdal előbb még Georgi sok, kisebb és nagyobb hordáról beszélhetett, amilyenek a következők:

a) Azovi-tenger-mellékiek, a Don és Kuban között, akiknek számát 70.000-re becsüli;

b) a krími horda;

c) az asztrakháni horda, mely 1715-ben még 12.000, de 1772-ben már csak 2000 családból állott; mert részint a Kaukázusba és Krímbe, részint a baskírok közé vándoroltak;

d) a Kassai- és Noruz-törzs, a Kuban és főleg a Laba mellett; végre

e) a Kundurok az Aktöbe (Akhtuba) folyó, – a Volga egyik ága, – mellett, mintegy 1000 sátorral.

Klaproth a Kaz-bulat, Kipcsak, Mangit, Irdisan, Dsanbulat, Jediskul és Nouruz nevű és 5849 sátort számláló nogaji családokat említi meg, amelyekkel az 1807. és

1808. évben tett utazása alkalmával a Kuban és felső Kuma mellett találkozott[4] s amelyeket, állítása szerint, a krími kánok a Dnyeper és Dnyeszter között levő pusztára telepítettek, de 1788-ban ismét visszatértek a Kuban mellé. Ma a nogaji tatárok felosztása jelentékenyen különböző. Az «Oroszország etnográfiája» névtelen szerzője így osztja fel őket: *a)* Sztavropol kormányzósági, *b)* Laba és Kuban között lakó, *c)* kumük pusztasági nogaji tatárok s számuk összesen 80.000 lélek, ami a valóságnak semmi esetre sem felel meg, mert Rittich-nek[5] statisztikai adatait mégis leghitelesebbeknek kell tartanunk, őszerinte pedig a nogaji tatárok osztályozása és lélekszáma következő:

Sztavropol kormányzóságban	84.622
Terek vidékén	8428
Dagesztánban	1991
összesen	95.041

Ez a számadat jelentékenyen különbözik Pauli-étól, akinél csak 50.000-et találunk, pedig a föntebbi összegbe még nincsenek belefoglalva a kumükök, kiknek száma Rittich szerint 71.968. Ha tehát a Rittich említette összeghez még hozzáadjuk a Tauriában tartózkodó nogaji tatárok számát is, összes létszámokul bátran vehetünk fel 100.000-et.

Tekintve azon különféle és számos sorscsapásokat, melyek a nogaji tatárokat meglátogatták s főleg azon sok rokon és idegen elemeket, melyek a baskírokkal, kalmükökkel, kaukázusiakkal, oroszokkal, lengyelekkel, ruménekkel és magyarokkal való érintkezés következtében járultak hozzájuk: valóban feltűnőnek kell tartanunk, hogy e nép, *fizikuma* tekintetében, aránylag tisztább tudott maradni, mint oly sok törzstestvére, melyek vele egy sorsban osztoztak. Itt természetesen nem a kaukázusi vérrel már erősen vegyült, félig vagy egészen megtelepült lakosságot értjük, hanem inkább a nomád élethez hű maradt ú. n. karanogajiakat, akiknek alacsony, széles testalkatuk, nagy fejük, ki-

csiny szemeik és gyér szakálluk még élénken emlékeztetnek az ősi török típusra, míg az előbbiek a kaukázusiakkal való vegyülés következtében már sok vonásban hasonlítanak ezekhez. S a törökösség e pregnáns jeleire nem kevésbé büszke a nogaji tatár; a kazánival és krími tatárral szemben büszkén dicsekszik faji tisztaságával s azon történelmi szerepet, melyet a múltban játszott, dalai és mondái még egész frissességében hirdetik. Amit Pauli (32. lap) a német mennonitáknak e népre gyakorolt civilizáló hatásáról mond, mindenesetre csak azon nogaji tatárokra vonatkozik, akik mint az egykori kis horda töredékei ma már csekély számmal Tauriában laknak, nem pedig testvéreikre, akik Sztavropol vidékén, a Kuma jobb partján tanyáznak, hol a talaj minősége a nomád életmód iránt való hajlamnak kedvez s hol a kalmükökkel való gyakori érintkezés még útjában áll a végleges letelepülésnek. Ámbár az itt lakó nogaji tatároknál sem szemlélhetjük már azon tősgyökeres nomád élet képét, melyet a kirgizeknél és turkománoknál találunk, de még mindig különös előszeretettel foglalkoznak a baromtenyésztéssel s lakásaik vagy nyomorúságos agyagkunyhókból vagy nemezsátrakból állanak, valamint étkezés dolgában is a húsételeknek adnak előnyt. Az *ajran, katik, kumisz* és a *sajt*-nak különféle nemei éppen oly kedveltek náluk, mint a Káspi-tenger keleti részén lakó nomádoknál. Az italok közt legjelentékenyebb szerepet játszik náluk a téglatea. Amint az európai ember kenyér nélkül, a karanogaji éppen úgy nem élhet téglatea nélkül, melynek szokását bizonyára a kalmüköktől vették, mert különben nem érthető, hogy miért éppen e teanemnek élvezete terjedt el a nogaji tatárok között, amely tudvalevőleg csak a mongoloknál, kalmüköknél és kirgizeknél áll közkedvességben, míg a turkománok és a többi nyugati törökök nem ismerik.

Ruházatuk már számos nyomát viseli a szomszéd Kaukázus hatásának; csak a nők viselete hasonlít jobban a kazáni és Volga-melléki tatár nők divatjához, amennyiben pl.

roppant magas fejkötőt, orrkarikát, pénzdarabokból álló füzéreket viselnek, s hajukat hosszan szalagokba fonják; míg a férfiak hívek maradtak a báránybőrből készített duzzadó sapkához *(kalpak)*.

Ami a *lakást* illeti, az egészen, vagy félig megtelepültek háza szegényes, piszkos és szűk; ugyanezt mondhatjuk a nomád nogaji tatárok sátoráról is, amennyiben ez, a zordon téli évszak idején, távolról sem nyújtja lakójának azt a védelmet, melyet a kirgiz és turkomán talál szilárdan épített, takaros nemezsátora alatt.

Vallás dolgában a nogaji tatárok inkább a nomádokhoz, mint a félig, vagy egészen letelepült törökökhöz csatlakoznak. Sem a szellemi középpont a krími kánok korában, sem Kazán nem tudott rájuk különös hatást gyakorolni, mert a nevezett vidékeken lakó rokonaikra mindig megvetéssel tekintettek s nevezetes, hogy, – mint annak idejében volt alkalmam tapasztalni, – a turkomán pusztákról, de különösen Kivából és Buharából való mollák sokkal nagyobb tekintélyben állanak náluk, sőt, – jól emlékszem rá, – magam is hallottam, hogy közép-ázsiai fiatal teológusok nagyon háládatos fáradságnak tartották a Temirkán-Surába, vagy Kizlarba való kirándulást. Nem tekintve ezen lanyhaságot a vallási dolgokban, a nogaji tatárokban csak kevés vétket találunk, de annál több morális előnnyel dicsekedhetnek. Ámbár lopás, főleg marhalopás gyakran fordul elő náluk, de rablás vagy gyilkosság hallatlan s a fegyvereket csak nyájaik védelmezésére használják a ragadozó állatok és ellenségeik ellen. Határtalan tisztelettel viseltetnek elöljáróik irányában és példái a vak engedelmességnek, amilyenről Tott báró beszél emlékirataiban «Szigorú büntetés» címen;[6] hasonló, hogy a kán parancsára maga az illető tatár készítette el magának a kínzó halál eszközeit, még ma sem tartozik a ritkaságok közé. Az élvezetben mértékletesek, a pálinkaivásnak kevésbé hódolnak, mint rokonaik, csak a poligámia van jobban elterjedve náluk, amit Pauli a szolgák hiányának tulajdonít, de amely szokás valójában a

korábbi, szakadatlan hadviselés idejéből ered, mely rabnők szerzésére elég alkalmat adott. A házasságot ők is, mint a többi törökök, korán kötik, de a menyegzői szokásokban kevés jellemző vonást találunk. A menyasszonyt, mint a krími tatároknál, kocsin viszik haza, melyre hozománya is fel van rakva; csak gazdag leány férjhezmenetelekor ütnek fel a kocsira menyasszonyi sátort, aki aztán vidám lovas csapat és zenészek által kísértetve tartja bevonulását jövendőbeli férjének házához. Ma a nogaji tatárok leginkább a krími letelepült tatárok közül házasodnak; a kalim mennyisége 30 tehén, vagyis mintegy 170 rubel, vagy kevesebb is, mert a házastárssal, mint megvásárolt tárggyal, rabnő módjára bánnak s ezeknek nincs semmi olyan előjoguk, amilyennel a turkomán és kirgiz nők dicsekedhetnek. A nogaji tatár csak ritkán méltatja nejét barátságos megszólításra, valamint egészben véve feltűnően csöndes és hallgatag természetű, az ó-török erény prototípusa, aki csak a mély komolyságot szereti s minden könnyelműt és vígat kárhoztat.

Figyelmet érdemlő az a rövid életidő, melyet a nogaji tatárok érnek; igen sokat a férfikorba lépés után ragad el a halál, mely körülmény ellentmondásban van Tavernier állításával,[7] aki azt mondja: «Les tartares vivent longtemps». E rövidéletűség okának elsősorban a szegénységet s ezzel járó tisztátalanságot, valamint az egészséges élelmiszerekben való hiányt kell tartanunk. Klaproth is[8] írja, hogy feltalálhatjuk náluk ugyanezt a betegséget, melyet Herodotus már a szkítáknál ismert, t. i. az *enareismus-t,* vagyis a férfierő hiányát. Reinegg volt az első európai, aki e betegséget fölismerte a nogaji tatároknál, csak azon különbséggel, hogy ő ezt nem velük született, hanem elgyengülés által keletkezett betegségnek tartja. Potocky, aki 1797–98-ban utazta be a Kuma vidékét, e betegségnek egy esetét találta náluk, s mivel ezen elgyengültek a *khossz,* helyesebben *khassz* nevet viselték, hajlandó volnék e névben az arab-török *khasz* (magánszolga, eunuch) szót fölismerni és ezen aszszonyokhoz hasonló nogaji tatárokat herélteknek tarta-

ni. Különben, mivel éppen Klaphroth-ról van szó, megemlítjük, hogy ezen utazó a nogaji tatárokat fiziognómiájuk és testalkatuk tekintetében a mongolokhoz legjobban hasonló törököknek tartja; de állítása szerint e népnél már nincsen meg az a szokás, hogy sátorukat kocsira ütik fel, amint Georgi említi. Hogy ez a szokás, melyet Tavernier látott és részletesen leírt,[9] még a múlt század második felében is megvolt a nogaji tatároknál, nagyon jellemző és megegyezik Herodotus azon adatával, hogy az e vidéken lakó szkíták szintén kocsin vitték sátorukat. Ezen két adat egybehangzása megerősíti azon gyanítást, hogy a nogaji tatárok, bármi volt előbbi nevük, ősi idők óta laknak e vidéken. Egyébiránt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy e szokás, – ha nem tévedünk, – csak a Pontus-melléki törököknél volt meg; mert a keleti és déli törököknél semmi nyomát nem találjuk, amit különben az ezen fogalmat kifejező arab kölcsönszó, t. i. *araba,*[10] is bizonyít.

Úgy látszik egyébiránt, hogy a nogaji tatárok kocsisátora a *kedseve* vagy *paleki* (ülőkosár a teve vagy öszvér hátán) helyét pótolta s mindenesetre csak útközben volt használatban. A mongolok is használták ezt Dzsingisz és utódai alatt, de csak a Volga vidékén s nem hazájukban. A nők kocsisátora virágokkal volt díszítve s ezt a leánynak nem volt szabad elhagynia férjhezmenetele előtt. Ez tehát a hárem egy neme volt, melyből a nők annál gyakrabban kiszöktek szerelmi kalandok után. E kocsisátort legtöbbször egy teve húzta; s ama Orenburg és Taskend között használatos, egyfogatú telega élénken emlékeztet a nogaji tatárok kocsisátorára.

A *születés* és *halálozás* alkalmával előforduló szokásoknak egyáltalában nincsenek speciális vonásaik; valamint mai társadalmi életük általában azon ősi nomád életmód képét tükrözi vissza, melyről Tavernier emlékirataiban, tehát a XVII. század végén, olvashatunk s melyet nagy vonásokban Plan-Carpin-nál és Rubruquis-nél déli Oroszország kumán gyűjtőnév alatt szereplő nomádjainak életéről talá-

lunk. A nogaji tatároknak lótenyésztéséről, mindennapi foglalkozásáról, élelméről, ruházatáról Tavernier által festett kép feltűnően egyezik a kirgiz és turkomán nomád életnek hamisítatlan képével. Különösen fizikumuk rajza mutatja az ősi típust s aligha tévedünk, ha föltesszük, hogy a nogaji tatárok a XVII. században hívebben képviselték a török nomád életet, mint ma a kazak- és kara-kirgizek vagy a turkománok.

Ezután áttérünk most azon török néptöredékekre, melyek részint a nogaji tatárok közvetlen szomszédságában laknak, részint egyenesen ezektől származtak, nem akarván a «nogaji» név alá foglalni a Kaukázus összes török lakóit, mint ezt egyebek közt a «Narodi Roszij» névtelen szerzője is teszi.

Mint a nogaji tatárokkal közeli rokonokat, elsősorban a *kundurok*-at, vagy, – mint az oroszok írják, – kundrovokat említjük meg,[11] akik magukat *kara-agacs*-nak (fekete fa) nevezik s akik a nagy horda nogaji tatáraitól azon nomád mozgalom alkalmával szakadtak el, mely 1740-ben a kalmüköknek Dzsungaria felé való vonulása után jött létre. Mikor a kalmükök harminc évvel később, vagyis 1770-ben az alsó Volga vidéket egészen elhagyták, a kundurok hátramaradtak az asztrakáni kormányzóság Krasznojarszk kerületében, s letelepedtek a Volga deltájában, az Ak-többe és Bereket folyók partjain, Szeid (oroszul Szeitovka) és Khodzsa-taj (oroszul Kodzsatajevka) környékén, hol a kirgiz Bükej-horda és kalmükök szomszédságában félnomád életmódot folytatnak, amennyiben télen a nevezett helyen maradnak, tavasszal, nyáron és ősszel pedig az Ak-többe bal partján barangolnak. Ami *számukat* illeti, e tekintetben a különböző adatok meglehetősen eltérnek egymástól: Georgi 1000 jurt-ra, vagyis 5000 lélekre becsüli őket, míg Pauli és utána Wahl 11.000 lélekről (7000 férfi és 4000 nő) beszél. Nagyon természetes, hogy a már egy század óta tartó szomszédság és gyakori érintkezés a kalmükökkel a nogaji tatárok e töredékére jelentékeny hatással volt, mely-

nek pregnáns nyomai maradtak fönn. Ez utóbbiakhoz tartozik elsősorban a kundurok arcvonásain észrevehető kalmük *típus*, dacára, hogy fizikai jellegük tekintetében régebben inkább a kabardinokhoz hasonlítottak; másodszor sátoraik építési módja, melyek, a többi törököknél szokásos kerek forma helyett, hosszúkásak és szűkebbek. Ami továbbá a piszkosságot és feltűnő lomhaságot illeti, e tekintetben is inkább a kalmükökhöz hasonlítanak; csak nyelvükben és némely szokásaikban őrizték meg a törökséget, mert az első, – amennyire a Klaproth-nál levő összehasonlító táblázatból[12] ítélhetünk, – határozottan a nogaji tatárhoz csatlakozik és nem azon török nyelvhez, melyet a Kaukázusban és Perzsiában beszélnek, ámbár ez utóbbi ország szellemi hatását nem lehet elvitatni, mert, – mint Pauli írja, – a kundurok még ma is a síita felekezet hívei. Említést érdemel azon szokatlan, 50–100 rubelnyi összeg, amennyibe kerül a kundurnak egy asszony; mely körülményt Pauli azon nagy nehézségnek tulajdonítja, mellyel egy család megalapítása és fenntartása jár, mert egy öt személyből álló családnak évenként legalább 100 rubelt kell kiadni a legszükségesebbek fedezésére, a 15, vagy 20 rubelnyi évi adón kívül.

Még részletesebben értesít bennünket a kundurokról vagy kundrovi-tatárokról Nebolszin[13] orosz etnográfus, a szent-pétervári földrajzi társaság közlönyének 1851. évfolyamában megjelent cikkében. Őszerinte a *Karagas*, vagyis szilfa, név onnan származott, hogy a nogaji tatárok egy töredéke a Kaszai törzsben kiütött civakodás miatt a Kubán partjai mellől a Bistau (Pjatogor) vidékéről elvonulva, az orosz erdőség közelében telepedett meg, hol az említett fanem gazdagon tenyészett. E magyarázat annál valószínűbb, mert még az ő korában is (1851-ben) Bistau mellett Bajmirza aulban nogaji tatárok laktak, akik rokonok a kundurokkal. Néhány akszakal állítása szerint e kivándorlás 110 évvel azelőtt, vagyis 1740-ben történt. Az asztrakáni területnek a Káspi-tengeren innen eső partján a kundurok a kal-

mükökhöz csatlakoztak s két évig Dunduk-Ambo felsőbbsége alatt állottak. Ennek utóda, Dunduk-Dasi kán 17 évig s ezután Ubus kán 11 évig uralkodott fölöttük. Így 30 évig együtt éltek a kalmükökkel, s mikor ezek az orosz birodalomból megszöktek, 1771-ben az orosz uralom alá jutottak. A következő 15 év alatt a postai szolgálatot végezték Asztrakán és Kizlar között; 1785-ben Krasznojar városának hatósága alá rendeltettek, ekkor azután megkapták a Volga mellett levő nyári és téli szállásaikat.

A kundurok vagy karagacsok – mint magukat nevezik – két fő osztályra oszlanak, ezek: a *Kaszai* és *Kaszpulat* nemzetségei, amelyek mindketten mint Eddigej fiai és Iszmail nogaji vezér unokái előbb az egész nogaji nép fölött uralkodtak. A Kaszpulat nemzetség ismét következő ágakra oszlik:

1. *Asz,* Khodsa-taj környékén, a *Satuk* és *Kultasz* alosztályokkal;

2. *Töbetpesz,* vagy *Dsangli-Najman* (új N.);

3. *Najman,* Szeitovka környékén, *Dsagajbajli, Baganali* és *Sobalacsi* alosztályokkal.

A Kaszai nemzetség ágai a következők:

1. Mangit,	4. Alti-ajak,
2. Kügüsz,	5. Bajgundi,
3. Ergenekli,	6. Temir-khodsa.

Forrásunk ezen ágak némelyikének alosztályait is fölemlíti. – A két nevezett nemzetség keretén kívül állanak – pontosabb beosztás nélkül – a *Szaldsigit* és *Tok* nevű töredékek, melyek részint Khodsa-tajhoz, részint Szejdhez (Szeitovka) tartoznak s számuk, az asztrakáni hatóság hivatalos adatai szerint, az előbbi helyen: 2803 férfi és 3478 nő (6281), az utóbbi helyen: 2124 férfi és 2752 nő (4876), összesen tehát 11.157 lélek.

Nebolszin-nak a kundurok *fizikumára* vonatkozó adatai megegyeznek föntebbi leírásunkkal, mert ő is megjegyzi a

kalmük típusnak erős hatását, míg másrészről a nemritkán látható kabardin, vagyis tiszta cserkesz típust is kiemeli. E népnek részint a Bistan mellett lakó kaukázusiakkal, részint a kalmükökkel s újabb időben a kirgizekkel való együttélését tekintve, nagyon természetesnek találjuk az összevegyülést; de annál különösebbnek tartjuk azt, hogy ez a még száz évvel előbb tőrülmetszett nomád nép, a kirgizekkel és kalmükökkel folytatott szüntelen érintkezés dacára, aránylag oly rövid idő alatt félnomádokká változott s csak nyáron át hódol vándorló kedvének az Aktöbe bal partján. Ezen, a tavasz lehelete után azonnal megkezdődő kivonulás alkalmával, a menetet a legkedvesebb állat, a ló nyitja meg, ezt követi a szarvasmarha, ezt a juh, vagy kecske; az állatok sora után vonulnak a háziszerekkel, nőkkel, öregekkel és gyermekekkel megrakott kocsik, míg az egész nomád tábor hátvédét lovas férfiak képezik. – A sátor, mely kalmük alakú és berendezésű, csak kevés nyomát mutatja fel a közép-ázsiai sátorok primitív fényének, mert az ősi eredetű tűzhely kivételével, a téli lakásról hozott bútorokkal van telerakva s csak a gazdagoknál találhatók fel Perzsia és Buhara iparcikkei. Ugyanez a szegénység jellemzi téli szállásukat is, mely nádsövénnyel kerített, legtöbbször négyszögű udvarból áll (melyek száma összesen 800) s ennek egyik szögletében van az istállóhoz hasonló lakóház, mely több részből áll; a piszkos szobákban az ügyetlenül csinált, nagy kemence foglalja el a főhelyet; a kopasz falakról ruhák, házieszközök csüngenek le s az ablakok kisebb-nagyobb üvegcserepekkel vannak ellátva.

A kundurok *ruházata* következő. Térdig érő ing, mely fölött a *besmet* és *arkaluk*, két kaftánhoz hasonló ruha van. Felöltőül szolgál a *csapan*, mely mind szabására, mind egész alakjára nézve az azonos nevű kínai ruhához hasonló, honnan nagyobbára importáltatik is. A fejrevaló a kaukázusi hegylakókéhoz hasonló, t. i. prémes posztósapka, míg a télisapka a kirgiz divat után készült. A nők öltözete csak keveset különbözik a férfiakétól, csakhogy a nők nem

hordanak mellrevalót *(kökrek)* s az öreg asszonyok pénzdarabokkal és más ékességekkel teleaggatott magas kalapot, a leányok pedig selyemsapkát viselnek, melyről a pénzdarabokkal vagy üvegklárisokkal díszített hajfonatok omlanak a besmetre.

Étkezés tekintetében a kundurok inkább a nomádokhoz, mintsem a letelepültekhez hasonlítanak, mert élelmiszereik kiválólag húsból és tejből állanak. Csakhogy ő náluk a tehéntej és tehénhús, valamint a kenyér is, szokásosabb eledel, mint a kirgizeknél. A gazdagabbak a pilavot is szeretik. Az italok közt a téglatea jelentékeny szerepet játszik, mellyel valószínűleg a kalmükökkel való együttélés idejében ismerkedtek meg, mely mellett a kumisz élvezését sem vetik meg. Arról azonban nincs tudomásom, hogy az orosz pálinka mennyire terjedt el köztük.

Amit még ír Nebolszin a kundurok társadalmi életéről, nem nagy fontosságú, mert nem találunk benne semmi speciális vonást. A házasságkötés alapja itt is a kalim, melynek minimuma ötven, maximuma pedig ezer rubel, de amelyet nem szükséges egyszerre lefizetni. A kalim pótlása fejében a menyasszony bizonyos bútorokat, egy sátort, egy pár ökröt és más értékes tárgyakat visz leendő férje házához. A menyasszony hazavitele ugyanazon szertartásokkal jár, mint a krími és nogaji tatároknál.

Mulatságaik tekintetében is az utóbbiakhoz hasonlítanak s különösen a tánc érdemli meg figyelmünket, mely a szomszéd törököknél, t. i. a kirgizeknél már nem található fel. A kundurok tánca a krími tatárokéhoz és a magyar csárdáshoz hasonlít. A táncosnő egy helyen maradva csöndesen mozog, míg táncosa, karjainak heves mozgatása mellett, körültáncolja, emellett énekel és közbe-közbe kurjongat. Különben ezen emberek élete az asztrakáni pusztaságon a létért való erős küzdelemből áll; mert forrásunk szerint egy, bár csak két személyből álló családnak is évi kiadása legalább 135 rubel s hogy ezt győzhesse a kundur, legalább egy tevét, két lovat, egy bikát, két tehenet, öt

kecskét és öt juhot el kell adnia, mely alkalommal természetesen az Asztrakán vidékén 30 évvel ezelőtt uralkodott árfolyam az irányadó.

Ami végre a törökség e kis töredékénél érdekes reánk nézve, az *síita vallása,* melynek eredete éppen oly rejtélyesnek látszik, amily különös az a körülmény, hogy tisztán szunnita lakosság közepette fennmaradhatott ez a felekezet. Föltéve, hogy a kundurok egy része a Kubán mellől származik, hol a többi szunnita nogaji tatárokkal együtt éltek, a síita felekezethez való áttérés csak később, t. i. a Kuma és Terek mellett való tartózkodásuk idejében, történhetett meg, mégpedig a Kaukázusban lakó iráni törökség hatása következtében, amely, nagy részben, szintén a síita felekezethez tartozik. Ha tehát ily módon érthető a síismus elterjedése, akkor fennmaradása, a kirgizek és fanatikus Volga-melléki tatárok szomszédságában, csak azon körülménynek tulajdonítható, hogy a kundurok nagyon is lanyha követői az iszlámnak s hogy – a hat molla mellett, akik egész vallási életüket vezetik – nagyon keveset aggódnak amiatt, hogy Ali, vagy Abukehr volt-e törvényes utóda Mohamednek. Nomádok és félnomádok soha és sehol nem tűntek ki vallásos buzgóságuk által.

Ami a kundurok *nyelvét* illeti, ez némi tekintetben szembetűnőbben hasonlít a kirgizhez, mint a nogaji tatárhoz. Ezt állíthatjuk nevezetesen a hangtan némely pontjára vonatkozólag, amilyen az *s,* illetőleg *sz* használata *cs,* illetőleg *s* helyett; míg más, név szerint grammatikai tekintetben, kétségen kívül áll a rokonság. E nyelvi viszonynak pontosabb meghatározásához hiányzik az elegendő nyelvanyag; de az etnikai viszonyra vonatkozólag a nemzetségek és ágak nómenklatúrája biztos alapot szolgáltat arra, hogy a kundurok, valamint a nogaji tatárok a kirgiz néptest egy részét képezték. Így egyéb nevek között a Najman, Mangit, Asz, valamint a Dsalbajli, Baganali, Ergenekli, Kireit stb. alosztályok a kazak-kirgizeknél is előfordulnak, amint ez kitűnik a Nebolszin-nél található

neveknek Radloff[14] és Levsin erre vonatkozó adataival való összehasonlításából.

A kundurok után a *kumük*-öket is, legalább részben, a nogaji tatárok rokonainak mondhatjuk. Azt mondottuk, hogy részben, mert, úgy látszik, e népnek egy töredéke már a kazárok korában mai hazáját lakta s ezért etnológiai viszonyukat eddigelé sokféleképpen magyarázták. A kumükök a Kaukázus északkeleti részén, Dagesztán kormányzóságban, mégpedig a Káspi-tenger nyugati partján Samkhal-Jengijurt-tól fogva Dsenikentig s befelé az Akszaj partjaitól az avarok és lezghik területéig laknak s úgy látszik, hogy ők is, mint a karacsajok, már nagyon régen a Kaukázusba szoríttattak. Egy részük a hegyek völgyeiben lakik, míg más részük az alsó Szunsa és Terek mellett elterülő homokpusztán tartózkodik.[15] Habár nem egyenes utódai is a kazároknak, mint Klaproth[16] gyanítja, de már azon nép virágzása idejében, t. i. a VIII. században jöhettek e vidékre; mert Derbend már ez időben határvonal volt az árják és kaukázusi törökök közt, s a törökségnek ennyire dél felé nyomult előpostája azon nomád elemek egyik töredéke lehetett, melyek a Volga jobb partján elterülő pusztaságon barangoltak Itiltől, a kazárok fővárosától fogva a Donig és Dnyeperig. Ez természetesen csak hipotézis; mert a Terek vidékére és Dagesztánra eső 71.968 kumük, külső megjelenésében, csak kevés nyomát őrizte meg a török eredetének. A kumükök[17] – kik már régóta a Kaukázusnak «kultúr-nép»-eihez számíttatnak – régebben jelentékeny hatást gyakoroltak a szomszéd hegyi lakókra, kik közül többen nyelvüket és szokásaikat átvették, mely esetet a délről észak felé nyomult azerbajdzsániaknál is tapasztalhatjuk, kik megjelenésük után az iráni bennszülött lakosságot az iszlámra terítették s lassanként a török nyelvet is rájuk erőszakolták.

A mai kumükök egy részének eredetére vonatkozó ezen hipotézis mellett a nogaji kumükök tradícióját már azért sem lehet figyelmen kívül hagynunk, mert az a beköltözés

hasonló irányáról szól s a kumükök azon töredékére vonatkozik, mely egyenesen a nogaji tatároktól ered, tehát csak a mongol betörés után vonult a Káspi-tenger nyugati partjához. E tradíció[18] szerint a nogaji kumükök egyenesen Mamai-kán hordájától származtatják magukat. Mamainak több fivére volt, kik közül kettő nagy hírre jutott; egyik *Alcsagir*, Deli Urak apja, aki Mamai vezérlete alatt elpusztította Krímet; másik *Iszmail-Khiledsi*, aki a gyermek nélkül elhalt Mamai után hordájának ura lett. Karaszaj és Kazi, e Deli Urak fiai, Iszmailtól és a krímiektől való félelemből, népeikkel a Volga mellől a Káspi-tenger felé terjeszkedtek s Adil szultánnal, Krím kánjával, kibékültek, sőt *Rabber (?)* perzsa király ellen folytatott háborújában is segítették. Karaszjatól és Kazitól származnak a Terek-melléki nogajiak murzái, s mikor Devlet Giraj kán idejében Asztrakán elesett és az oroszok Terki várát építették, az ott lakó nogajiak alávetették magukat az orosz uralomnak. Amint az oroszok hatalmukat mindinkább kiterjesztették, a nogaji tatárok egy része átköltözött a kumükök területére, egy másik Samkhal vidékére, míg a harmadik rész a pusztaságra vándorolt. Ezen nogaji kumükök utolsó murzája (fejedelem) *Bazik-baz Kampulat*, Sah-Murza fia, volt, kinek halála után mindinkább gyengültek s a Terek bal partjára költöztek, hol ma *Kara-nogaj* név alatt ismeretesek.

Az eddigiekből tehát eléggé látható, hogy a kumükök, ami a nép magvát illeti, hazájuknak olyan őslakóiul tekintendők, akik a kazárok korában, vagy esetleg már előbb jutottak ide az északi pusztákról, de idő folytával új népelemeket vettek föl s úgyszólván azon törökség magvát képezik, mely körül az egyes töredékek gyülekeztek, s akik a keleti Transzkaukázia eltörökösödéséig etnikai választófalat képeztek irániak és törökök közt. Később, a mongol invázió után, mikor a törökség délről özönlött, a Kaukázus északi és déli részén lakó törökök közt helyreállt ugyan némileg az összeköttetés, de az egység köteléke sohasem tudta összefűzni az azerbajdzsániakat és kumükö-

ket, mert a vallásukban, erkölcseikben és szokásaikban levő különbség mindig választófal gyanánt állt köztük. Az azerbajdzsániak, mint aránylag újabb jövevények, az iráni kultúra következtében mindig Iránhoz tartoztak, míg a kumükök, mint a kaukázusi hegylakók: avarok, kázikumükök, csecsencek és darginok közvetlen szomszédjai, életmódjukra nézve régóta a kaukázusiak közé tartoznak.

Ily körülmények közt tehát a kumükök *külső megjelenésében* és *erkölcsi életében* hiába keresnék a valódi törökség vonásait. Fizikumuk tekintetében különböznek ugyan a dagesztániaktól, főleg nagyobb fejük és köpcösebb termetük által, de távolról sem mutatják fel a török típusnak anynyi nyomát, mint a Kuma és Terek mellett lakó rokonaik. Szokásaik és erkölcseik természetesen még kevésbé törökösek.

Századok óta letelepedve, földműveléssel, méhtenyésztéssel és bizonyos iparágakkal foglalkozva, ruházatuk és eledeleik tekintetében csak keveset különböznek a szomszéd dagesztániaktól. Általában szorgalmas, békeszerető emberek s még renegát sem nagy számmal volt közöttük sejk Samil korában. A szunnita hegyi lakókkal való szomszédság következtében leginkább olyan vonásokat találunk erkölcsi életükben, melyeket ez utóbbiaktól vettek át. Ide tartoznak a játékok, mulatságok és énekek, melyekről Golovinszki I. P. orosz etnográfus följegyzései után van tudomásunk.[19] Nemzeti táncaik a *vararis*, mely a lezginkához hasonló, és a *bulka* (összejövetel), melyet szegény kumük férfiak és nők táncolnak, adományokat gyűjtve érte. A játékok közé tartozik egyebek közt a *szüjdün-tajak*, azaz: szerelmi pálca, melyet leginkább menyegző alkalmával játszanak legények és leányok, olyanformán, hogy a szerelmesek gyöngéden kölcsönösen egymás vállára ütnek egy pálcával s azután részint szarkasztikus, részint szellemes tartalmú dialógust folytatnak egymás közt. Állítólag legmulatságosabb a *szarin* (enyelgés) nevű játék, mely ingerkedő tartalmú dialógusból áll, mely dialógus néha valóban költői értékű, amilyen például a következő:

Legény:
A szürke szarvasok félénken futnak a mezőn,
S az ingerlően szép leányok enyelegnek velük.
Ó, mondd, mit tennél, ha egy csókot adnék neked?

Leány:
Ha elhatároztad, hogy megcsókolsz engem,
Én fehér galambbá fogok változni
És az ég felé repülök. – Mit csinálsz te akkor?

Legény:
Ha te galambbá válva az ég felé repülsz,
Én szürke ölyvvé változva üldözlek
És megfoglak téged. – Mit csinálsz te akkor?

Leány:
Ha az ég alatt meg akarsz engem fogni,
Hallá válok és kisikamlom kezeid közül
A tenger mélyére. – Mit csinálsz te akkor?

Legény:
Ha el tudsz szökni a tenger fenekére,
Én vashoroggá leszek, a tengerbe lemerülök
És ott megcsókollak. – Mit csinálsz te akkor?

Leány:
Ha a tenger fenekén akarsz megfogni,
Kölessé válva szétszóródom a füvön;
Mondd csak, mit csinálsz te akkor?

Legény:
Ha kölessé válva szétszórod magad a füvön,
Én kakas leszek és fölszedem a szemeket,
Mondd csak, mit csinálsz te akkor?

Leány:
Ha te engem az ég alatt, tengerben s fűvön
Mindig üldözesz, csak egy marad még számomra:
Meghalok, elrejtem magamat a nyirkos sírba,
Hol rokonok és barátok nem látnak többé engem.

Legény:
Ha te már meghaltál s barátaid és társaid
Többé nem látnak, én is meghalok és melléd fekszem
A nyirkos sírba, hogy ott, jutalom fejében,
Örökké veled maradjak.

Ami a kumükök kulturális viszonyait illeti, már megjegyeztük, hogy több kaukázusi nép elsajátította a kumük nyelvet s vallási dolgokban is sokat tanultak a kumüköktől. Értik és részben beszélik a kumük nyelvet a Balkar, Bezengij, Csehem, Khulam és Uruzbi helységekben lakó kabardinok.[20] A csecsencek és lezghiek egy része is érti e nyelvet; s ha az oroszok csodálkoznak azon, hogy e török dialektusnak még mindig ily nagy tekintélye és hatása van, valószínűleg elfelejtik, hogy ők csak új jövevények e vidéken, míg a kumükök, amennyiben az iszlámra áttértek, már a középkorban civilizáló szerepet játszottak a pogány hegyi lakók között. Hogy ez a műveltség, a síizmus megszilárdulása után, csak a közép-ázsiai centrumokból táplálkozhatott,[21] nagyon valószínű; de hogy a kumükök itt már az ókorban bizonyos fokú kultúrának örvendettek s a törökségnek legjobban délre nyomult előőrsei voltak az iráni határon, Derbednél, az kétségen kívül áll.

Ámbár megengedjük, hogy a föntebb tárgyalt kundurok vagy *karagacs*-ok a kumüköknek és kara-kirgizeknek[22] az igazi nogaji tatárokkal való összevegyüléséből állottak elő, de e karagacsokat nem zavarjuk össze a *karacsaj-törökök*kel, mint Howorth[23] teszi, valószínűleg félrevezettetve a karagacs és karacsaj nevek első részének azonosságától,

pedig az alattuk értendő két török törzsnek semmi köze nincs egymáshoz; mert míg a karagacsok, vagy kundurok eredetük szerint nogaji tatárok, addig a Kubán folyó forrásvidékén lakó karacsajok – a cserkeszektől *tatarkus-ha*, hegyi tatároknak neveztetve – határozottan az egykori úzok-, vagy kúnokhoz tartoznak és – mint Klaproth részletesen elbeszéli – a Kuma-melléki pusztaságról, mégpedig a régi Madzsar közvetlen szomszédságából szoríttattak a Kaukázusba. Ámbár mindenfelől cserkeszektől vannak körülvéve, mind e mai napig megtartották török nyelvüket, amely feltűnő módon hasonlít az 1303-ból eredő, ú. n. kún Kódex nyelvéhez, mit a nogaji tatárok nyelvéről – melyen belső Ázsia nyelvének erős hatása vehető észre – már nem lehet állítani. Klaproth szerint, aki «Reise im Kauasus» című művében tüzetesen beszél e népről, az Elbruz hegy lábánál – melyet ők Mingi-tau-nak neveznek (ming, meng, ég, és tau, hegy) – s a Kurszuk, Kubán és Teberde folyók mellékén laknak. Klaproth idejében, vagyis hetven évvel ezelőtt, két legnagyobb helységük volt: *Karacsaj*, mintegy 250 házzal, a Kurszuk folyónak a Kubánba való szakadásánál a *Teberde*, mintegy 50 házzal. Fizikumuknál fogva nem annyira a tatárokhoz, mint a georgiaiakhoz tartoznak, mert jól megtermett, nagy fekete szemű és fehér bőrű emberek, kiket a Kaukázus legszebb lakóihoz számíthatunk; tehát éppen oly kevéssé igazi törökök, mint az oszmánok és azerbajdzsániak. Hazájuk hegyi természetének megfelelőleg, társadalmi életük egészen különbözik a délen és északon lakó rokonaikétól; mert nagyobbára földművelésből élnek, jelentékeny háziiparuk van, s már régen kihalt belőlük testvéreiknek harcias szelleme. Törökös jellemvonásaik a lóhús szeretetében, a sörivás szenvedélyében (mert a sört, mint ma is a csuvasok, az összes Pontus-vidéki törökök szerették) és némely speciális török babonákban, de legfőképpen nyelvüknek dialektikus jellegében maradtak meg, melyből azt következtethetjük, hogy a karacsajok nem délről, sem keletről, hanem északnyugatról származnak.

Besze János,[24] aki az 1829. évben beutazta a Kaukázust a magyarok ősi hazájának felkutatása végett, a karacsajokban a magyarok legközelebbi rokonait gyanítja, éspedig e török hegyi lakók állítása alapján, akik azt állítják, hogy a régi magyarok fajához tartoznak s eredetükre vonatkozólag a következőt beszélték el a nevezett magyar utazónak. Őseik – így szól a közöttük máig fennmaradt tradíció – azon a pusztaságon laktak, melyen ma a kozákok tanyáznak; s hogy kitérjenek egy hatalmas szomszéd népnek szorongatása elől – melynek ők minden ház után egy fekete vagy fehér tehenet, vagy ilyennek hiányában három bármilyent fizettek adó fejében – a Kubán bal partjára vonultak át, hozzáférhetetlen hegyek közé. E vándorlást egy *Karacsaj* (fekete patak) nevű főnök vezetése alatt tették meg, amiért az egész nép ennek nevét vette föl. Ezenkívül van még öt nép az Oruspié, Bizingi, Chuliam, Balkar és Dugur nevű falvakban, melyek hasonlóan magyar eredetűek s a szomszéd kaukázusi nyelvektől egészen különböző nyelven beszélnek. Amit Besze a régi magyaroknak ezen kaukázusi utódairól, különösen a dugurokról[25] mond, természetesen édeskeveset ér gyanított fölfedezésének megalapítása érdekében; mert a dugurok nyelve éppoly határozottan iráni, mint amily kétségtelenül török a karacsajok nyelve. Nagyon érdekes a magyar hercegről szóló hagyomány, melyet Mirza Kul, a karacsaj főnök beszélt el a magyar utazónak s melyet Thierry (Attila-mondák) a régi magyar krónikások Csaba-mondájával hasonlított össze s amely a kazak-kirgizek eredetéről szóló hagyománnyal[26] sok vonásban megegyezik. Anélkül, hogy e három, ma egymástól oly távol élő nép mondájában található egyezésnek különös etnológiai fontosságot tulajdonítanánk, a karacsajokat a régi magyarok rokonainak tartjuk, annál is inkább, mert:

1. a *Madzsar* név, az azonos nevű romokkal összeköttetésben, a Kaukázus északi részén lakó népeknél nagy hírnek örvendett, s mondáikban nagyon gyakran áll összefüggésben hősi személyek tetteivel;

2. a karacsajok tényleg a Kuma-melléki pusztaságról, mégpedig a régi Madzsar romjainak közvetlen szomszédságáról szoríttattak mai hegyi hazájukba;

3. Konstantinusz Porphyrogenitus azt írja, hogy a régi magyaroknak egy része, a besenyőkkel Lebédiában vívott szerencsétlen csata után, nem követte törzsének zömét Atelkuzuba, illetőleg Pannóniába, hanem Perzsia felé visszafordult, mialatt a IX. században a Kaukázust értették, hol Derbend az iráni elem északi határát képezte. E hipotézisnek annál inkább helyt adunk, mert nézetünk szerint a régi magyarok magva és uralkodó eleme török nemzetiségű volt, amint ezt a magyarok eredetéről írt tanulmányunkban bebizonyítottuk; s ami végre a mai karacsaj nyelvnek dialektikus jellegét illeti, ezen átalakítás a többi Pontus-vidéki törökökkel való együttlakás idejéből ered. Ők történetesen, habár megváltozott formában, megtartották anyanyelvüket, míg más, a Kuma-melléki pusztáról a Kaukázusba szorított néptöredékek az ottani nyelvbábelben nyomtalanul eltűntek.

A karacsaj-törökökön kívül – kiknek száma[27] a legújabb statisztikai adatok szerint 19.800 – Besze János még öt, szintén a régi magyaroktól eredő török törzset említ, melyek közül azonban Seidlitz csak hármat ismer, mint: *csehem, balar* és *uruszbi,* melyeket 13.600 lélekre becsül és így a kabardin törökök összes száma 33.400-ra rúg.

Hogy a Kaukázus északi részén lakó törököknek – kiknek főtömegét a nogaji tatárok képezik – leírását lehetőleg teljessé tegyük, még meg kell említenünk a *trukh-men*eket, kik a Kalausz és Kuma alsó folyásánál[28] barangolnak s a legújabb számlálás szerint 6550 főből állanak. A trukhmen név a *türkmén,* azaz turkomán elferdítése, amely nemzetiséghez tartoznak tényleg e nomádok, mint nyelvük dialektikus jelleméből látható. Nem tudjuk, hogy mikor váltak el a Káspi-tenger keleti partján lakó testvéreiktől, de ez nem régen történhetett, mert különben aligha tudták volna megőrizni mindeddig etnikai sajátságaikat.

JEGYZETEK

[1] History of the Mongols, II. k. 1011–1056. l.

[2] Fischer, Geschichte Sibiriens, 148. l.

[3] Georgi, 119. l. E nogaji tatároknak egy töredéke akkor kivándorolt Törökországba, de ahonnan 1770-ben ismét visszatértek és a Kubán bal partján Sztanica Batalpasától fogva a Laba torkolatáig és a Kubán jobb oldalán, Tokhtamis faluban, a Bistau mentében, egészen Pjatyigorszk szomszédságáig, letelepedtek. A hatvanas években egy jelentékeny részük ismét kivándorolt Törökországba. Ma tehát legszámosabban Sztavropol kormányzóságban, a Kumától délre a Terek-melléki kozákok területéig, találhatók. (Lásd az orientalisták Szt-Péterváron tartott harmadik nemzetközi kongresszusának orosz értesítését, 1883, 296. lap.

[4] Reise in den Kaukasus, I. k. 282. l.

[5] Geographishe Mittheilungen, pótfüzet, 54. sz. 11. lap.

[6] Baron von Tott tudósításai a törökökről és tatárokról (Bécs, 1788), II. k. 279. l.

[7] Les six voyages de Jean Baptiste *Tavernier*. Premiére partie. 387. l. (Paris 1692.)

[8] Klaproth, «Reise in den Kaukasus,» II. k.

[9] Idézett műve, 386. l.

[10] A krími és nogaji tatároknál a kocsi neve *madzsar*, vagyis magyar, mely szóról Besze János magyar utazó azt mondja, hogy ez emlékezés volna a IX. században e vidéken lakott régi magyarokra. De e nézet annál kevésbé valószínű, mert – mint Herodotusnál olvassuk – e vidék más nomádjainak is volt kocsijuk, melyet tehát nem lehet magyar specialitásnak tartani. Sokkal valószínűbb az, hogy a krími és nogaji tatárok a XVI. és XVII. században, rabló hadjárataik alkalmával ismerkedtek meg Magyarországon e járóművel s ezért azt a nevet ruházták rá.

[11] Mi *kundur*-t írunk azon egyszerű okból, mert a szó ezen török alakjából lett az orosz *kundrovszki*, s mert ezen alak jelentése e nép tulajdonképpen való eredetét legjobban megfejti. *Kundur* ugyanis török nyelven a. m. «letelepíteni» s így a *kundrovszki tatár*, letelepített tatár, vagy nogaji, vagyis a

nogaji tatárok azon töredéke, melynek a Kuma és Terek mellé való költözhetését az ott lakó törökök megengedték.

[12] Reise in den Kaukasus, II. k. 273–282. l.

[13] Vjesztnik imperatorszkogo ruszkago geograficseszkago obcsesztva. II. rész, V. fejezet, 1–30. l.

[14] Etnographische Übersicht der Türkstämme Sibiriens und der Mongolei. Von Dr. W. Radloff. (Leipzig, 1883.), 26. l.

[15] Georgi, 134. l.

[16] Reise in den Kaukasus, 272. l.

[17] A *kumük* alak ellenkezik a török nyelv hangtanával, helyesebben kimik-nek kellene hangzania, melynek töve a *kim*, mozogni, ige. E kimik, melynek jelentése tehát «mozgékony, gyors», szemmel láthatólag összefüggésben van a törökség mitikus őstörténetében előforduló *Kimak* névvel.[ccv] A kumük etnikai név egyébiránt a *Kumukh, Gumukh*, helynévtől ered, mely nevet a magukat *lak*-nak nevező kaukázusi hegylakók *gazi* epitetonnal *(Kazikumük)* kapták. Lásd: Baron P. von Uslar's «Kazikumükische Studien» (St-Petersburg, 1866, I. lap.

[18] Szbornik Szvjedjenij o terszkoi oblasztij, Vipuszk I (Vladikavkaz, 1878), 314. lap.

[19] U. o., I., 290–297. l.

[20] Lásd a «Gorszkija Narecsja» (hegyi nyelvek) c. cikket (Szbornik szvjedjenij o terszkoi oblaszti, 315. l.)

[21] Saját személyes tapasztalatom szerint még a legújabb időben is szakadatlan szellemi összeköttetés volt Temir-kán-Sura és Kiva között, melyet az orosz hatóságok nem tudtak megakadályozni.

[22] Georgi említi (121. l.), hogy a kundurok közt a burutok, vagy kara-kirgizek egy része lakik, mely Dzsungariából 1758-ban ide a kalmükökhöz menekült és itt meg is maradt.

[23] History of the Mongols, II. k. 1054. l.

[24] «Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Asie-Mineure et á Constantinapole», az 1829–30 években (Paris 1838), 66–73. l.

[25] Id. műve 160–167. l.

[26] Radloff, Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Südsibiriens, III. k.

[27] «Die Völker des Kaukasus nach ihrer Sprache und topographischen Verbreitung» Russiche Revue, X. évfolyam, 8. füzet.

[28] Seidlitz, Russiche Revue, X. évf., 8.f., 128. l.

V.
NYUGATI TÖRÖKÖK

I. IRÁNI TÖRÖKÖK VAGY AZERBAJDZSÁNIAK

Iráni törökök alatt, a szó tágasabb értelmében, a törökség azon töredékeit értjük, melyek a régi Irán területén, melybe Transzkaukázia is beleértendő egész Derbenig, szétszórva laknak. Nagyon nehéz, ha nem éppen lehetetlen azon időpontot meghatározni, melyben ez idegen elemnek az iráni talajra való özönlése megkezdődött. Mint e könyv bevezetésében már kimutattam, Irán északi határa, t. i. Horaszán, a Káspi-tenger déli partja és Transzkaukázia már emlékezetet meghaladó idők óta ki volt téve egyes, harcra és zsákmányra szomjazó nomád török törzsek és seregek megrohanásainak, amelyeket a csupasz, sivár pusztaságról szinte csábított a szomszéd tarto-

mányok mívelt állapota s amelyek nyomorult létükön a szomszéd iráni nép szorgalmának gyümölcseivel akartak enyhíteni. Anélkül, hogy a pártusoknak még ki nem derített etnikai viszonyából következtetést akarnánk vonni, bátrak vagyunk föltenni, hogy a szomszéd török népnek egyes töredékei, főleg a hirkániai sivatagról és az alsó Volga mellékéről, már nagyon régi időben fölkeresték Iránt s ennek határain ideiglenesen megmaradtak. Emellett szólnak mindenelőtt az északról betörő barbárokról festett borzasztó képek az óiráni mondákban, sőt az iráni hőskornak egész mítoszköre, melyben az iráni a maga hősiességét, szellemi és testi erejét halálos ellenségén, a turánin próbálta és a halhatatlanság babérjával koszorúzta meg. Ezt bizonyítja, mint már említettük, a török nyelvnek a perzsára gyakorolt hatása s végre vannak históriai fényszikrák is, melyek a homály eloszlatásában némi segítségünkre vannak. Nem akarjuk azt kutatni, hogy Kagankatvadzi örmény történetíró adatai a kazároknak Kr. e. 450-ben Agvaniaba (a rómaiak Albániája a Kaukázus keleti részén) való beütésére vonatkozólag valóban megérdemlik-e az újabb historikusok által nekik tulajdonított hitelességét, sem azt, hogy Korenei Mózes *kozir*-jai, akik Kr. u. 193–213-ban Derbendet rabolva és pusztítva megrohanták, azonosíthatók-e a Volga-vidéki kazárokkal. De az elvitázhatatlan tény s az etnikai és geográfiai viszonyok következményül tekinthető, hogy a Kaukázustól északra barangoló, szkíta gyűjtőnév alatt ismeretes nomádok már Kr. e. becsaptak a Kaukázusba és Iránba. Így tudjuk Priskus-tól, hogy már Attila tervezett egy hadjáratot Perzsia ellen, miből biztosan következtethetjük, hogy a törökök régóta ismerték a Kaukázust és Irán északnyugati részét. Még határozottabban és részletesebben tudósít bennünket a história a török elemeknek az iszlám megjelenése után Transzkaukziára és a mai Azerbajdzsánra gyakorolt hatásáról. Mint a Derbendnameből tudjuk, a török nemzetiségű kazárok az egész

VIII. században csaknem szakadatlan harcban álltak a kalifák különböző seregeivel s a Kr. u. 717. évben mintegy 20.000 kazár messze Azerbajdzsánba akart behatni.[1] Ez Hisam-ben-Abdulmelik kalifa idejében történt; míg Harun-al-Rasid kalifa uralkodása korából ismeretes, hogy a kazárok ismét Sirvanba ütöttek és 10.000 foglyot hurcoltak magukkal. Tekintve e gyakori és élénk közlekedést az iráni lakosság előőrsei és a Kaukázus északi részén lakó urál-altajiak között, helyes az a föltevés, hogy egyes török törzsek már nagyon korán barangoltak a sirváni, mugáni és karabagi pusztákon, szóval a Kura és Araxes mentében elterülő síkságon, s hogy eszerint a Kaukázus keleti részén már időszámításunk első századában voltak részint tiszta török népelemek, részint olyanok, melyek az ottani árjákkal való összevegyülésből állván elő, jelentékeny befolyással voltak azon etnikai zűrzavar keletkezésére, mely a mai Kaukázust jellemzi. Azon török elemektől erednek esetleg a kumükök; mások, mint pl. a régi sirváni kánság török lakói, valószínűleg az irániakkal, vagy a szomszéd kaukázusi népekkel való vegyülés eredményei,[2] – de a mai Transzkaukáziában lakó törökség zöme kétségtelenül délről került ide, vagyis *ezek azon török harcosok töredékeit képviselik, akik a szeldzsukok föllépésétől fogva egészen a múlt század végéig, a politikai események által Azerbajdzsánból és a Káspi-tenger keleti partjáról odavettetve, először nomád életet folytattak, s azután lassanként letelepedtek.*

Ennek bizonyítékául, egyebek közt, a transzkaukázusi török nyelvnek dialektikus minőségét hozhatjuk fel, amely nyelv, legtöbb sajátságára nézve, szorosan az azerbajdzsáni dialektushoz sorakozik, míg a kumüktől, – amennyire Klaproth szógyűjteményéből ítélhetünk, – sok grammatikális és lexikális tulajdonságában elüt, mely körülményből azt következtethetjük, hogy e két nyelv közössége nem annyira az iráni-mohamedán hatásból, mint inkább a közös származásból ered; mert ha nem így volna, akkor

a kulturális hatás nyomait a kumük nyelven is észrevehetnék,[3] ezt azonban nem állíthatjuk, mert ez utóbbi nyelv több sajátságára nézve a nogaji tatárhoz hajlik. A második bizonyíték azon egyes törzsek és nemzetségek neveinek közös volta, melyek egyrészt orosz uralom alatt, másrészt iráni területen, a perzsa sah felsőbbsége alatt élnek. Így pl. vannak *Sahszeven*-ek Baku környékén, valamint Teherán, Farsz és Kamszeh provinciákban; *Kádzsár*-ok Kádzsár faluban, a semakhai kerületben, valamint Mazendranban, hol tulajdonképpen fészkük van; a *Lek* törzset feltaláljuk a Kura-melléki síkságon, Gökcsaj kerületben[4] éppen úgy, mint Perzsia több helyein; végre a *Kengerlü*[5] törzset Gökcsaj és Kuba kerületekben, nemkülönben Teherán provinciában stb. Harmadik bizonyíték a transzkaukázusi törökök fizikuma, kiknek fiziognómiája és egyéb testi tulajdonságai az iráni vérrel való vegyülésnek pregnánsabb nyomait viselik, mint a kumükök és más, a kaukázusi hegyláncolat északi lejtőjén lakó törökök, kiknél a tulajdonképpen való urál-altaji típusnak bizonyos vonásai gyakrabban fordulnak elő.

Mint már említettük, mi Transzkaukázia mai török lakóit, Seidlitz-cel egyetértve, olyanoknak tekintjük, akik délről a szeldzsukok, mongolok, az Akkojunlu és Karakonjunlu (fehér és fekete juhos) törökök, szefidák és kadzsarok beütései alkalmával a Kura és Araxes völgyeibe behatottak s túlnyomó részben turkomán eredetűek, vagyis nem kizárólag olyan turkománok, amilyeneket ma ismerünk a Káspi-tenger keleti részén, hanem e néptörzsnek olyan töredékei, amelyek a Szeldzsukidák[CCVI], Dzsingiszidák és Szefidák[CCVII] alatt Azerbajdzsánból jutottak oda s ott megmaradtak. Hogy az ó-iráni elem a mai Azerbajdzsánból, vagyis az ókori Atropateneből mikor és hogyan szorítottatott ki, nehéz volna megállapítani. Spiegel[6] azt hiszi, hogy e bevándorlás csak újabb időre esik, mert kétségtelen, hogy a bagdadi kalifák testőrségével, melyből később a török sereg nőtt ki, már a IX. században megjelent egy török no-

mád csapat nyugati Ázsiában. De a törökök tömeges bevándorlása csak a szeldzsukok fölléptével kezdődhetett, mégpedig e bevándorlók azon törzsből valók voltak, amely, Kök-Alp kántól eredve s barmokban és más vagyonban gazdag, még azon időben, mikor Mahmud Szebüktekin a szeldzsuk házat 100.000 törökkel Horaszánba hozta, Armeniában, Aklat környékén lakott. E törökök egy része 616-ban (1219), tehát 170 évvel bevándorlása után, a mongolok által szoríttatva, nyugat felé vonult, mint Nesri[7] értesít bennünket, de a másik rész megmaradt Armenia határán, vagyis a mai Azerbajdzsánban, melyhez később a mongolokkal törökök csatlakoztak és így azon török népelemnek tulajdonképpen való magvát képezték, mely körül egyes, a megtelepült életmódra jobban hajlandó nomádok csoportosultak és a mongolok által nagyon kipusztított iráni elemet pótolták. Iráni északnyugati részének törökösödését természetesen még jobban elősegítette az a körülmény, hogy a mongolok Tebrizbe tették udvarukat; mert amint Hammer-nek «Geschichte der Ilchane in Persien» című művéből látható, az udvari nyelv Gazan uralkodása előtt *török* volt s ezen nyelven jutottak ránk a méltóságnevek, valamint az azon korszakból eredő földrajzi nevek is.[8] Úgy látszik, hogy a XIII. század vége felé Irán északnyugati részén már a török elem volt az uralkodó, s ha Timur hadjáratai nem voltak is okai az újabb szaporodásnak, de az *Akkonjunlu* és *Karakonjunlu* turkomán törzsek között folyt harcok nagyon előmozdították azt, hogy a turkománok utolsó, legnagyobb kontingense Irán északi határán elterülő pusztaságról Azerbajdzsánba és Transzkaukáziába származzék át. Egyes, kisebbszerű szaporodások ugyan még a múlt században is történtek, de semmi esetre sem hibázunk, ha feltesszük, hogy már Uzun Haszan korában, vagyis a XV. század közepén, úgy volt eloszolva Iránban a török elem, amint ma látjuk.

Ezen eloszlásra áttérve, először a Transzkaukáziában s azután Iránban lakó törökökkel foglalkozunk. A nagy kau-

kázusi hegylánc déli lejtőjétől az Araxesig, vagyis Irán tulajdonképpen való határáig, a törökök legszámosabban Baku orosz kormányzóságban találhatók (melyhez a régi sirváni kánság tartozik), hol Seidlitz szerint[9] 304.049 főre rúg számuk, vagyis az összes lakosságnak 57,45 százalékát teszik. Itt terjed a török elem a Kura és Araxes folyók völgyeire Vilas-csajig, a lenkoráni kerületben. Laknak továbbá a kubai kerületben a Szamur és Ata-csaj folyók között levő síkságon; Eriván kormányzóságban Szürmeli-ig, az Araxes felső folyásánál. De legsűrűbben találhatók a Samakha, Nukha és Susa közt elterülő lapályon, amely körülmény abban leli magyarázatát, hogy már a mongolok, de még inkább a Karakonjunlu és Akkonjunlu törzsek között támadt harcok idején, itt, a régi sirváni kánságban volt a transzkaukáziai török élet központja, és így e vidékre legjobban tódultak új jövevények a pusztaságról. S itt Transzkaukázia török lakossága legkorábban meg is telepedett, amit történelmileg is be lehet bizonyítani, ha ugyanis Khanikoffnak[10] a Kaukázusra vonatkozó kutatásait tekintetbe vesszük, melyek szerint a mohamedán kultúrának sokkal több emléke fordul elő Sirván körül, mint pl. Eriván környékén, amiből a mohamedán törököknek is elég korai megjelenését lehet következtetni.

Ami most már a tulajdonképpen való Iránt illeti, itt a török elem a következő vidékeken van eloszolva:

1. *Azerbajdzsánban*, mégpedig az Araxestől fogva déli irányban, Kurdisztán határa mentében Urumián túl Kermansah-ig. Itt van legsűrűbben képviselve a törökség, amennyiben megszakítás nélkül érintkezik transzkaukáziai törzsrokonával, melytől ma csak politikailag van elszakítva.

2. *Khamszeh-ben*, vagyis Azerbajdzsán és Teherán közt fekvő kerületben, főleg Zendzsán környékén.

3. A *teheráni kerületben*, mégpedig a Demavend völgyeiben és a főváros közvetlen szomszédságában.

4. *Kermannak* Farsszal határos részében.

5. *Irakban*, mégpedig Hamadánban és Hamadán körül.

6. *Farszban,* hol a nyári és téli évad szerint majd Iszfahán határáig, majd ismét a tenger partjáig húzódnak.

7. *Khoraszánban,* hol legszámosabban Nisapur, Kucsan, Dzsuvejn és Kelat-i Nadiri körül laknak.

Ami az iráni törökök klánviszonyait, helyesebben törzsbeli felosztásukat illeti, melyből a közép-ázsiai törökökhöz való viszonyukra lehetne következtetni, a meglevő adatok csak gyenge támaszpontot nyújtanak e viszony földerítéséhez. Ha ugyanis az iráni török törzsek nomenklatúráját szemügyre vesszük és legközelebbi testvéreik, vagyis a turkománok neveivel összehasonlítjuk, az tűnik ki, hogy e nevek némelyikének határozott históriai értéke van, amennyiben azok már a mongolok idejében előfordulnak, mint pl. a *Kaskaj*-ok neve Farszban, akikről tudjuk, hogy az Ilkhánok uralma alatt jöttek Perzsia déli részébe. Mások ismét világosan mutatják, hogy azon törzsnevek, melyekből eredtek, még ma is megvannak a turkománoknál, így pl.

iráni törökök:	*turkománok:*
Khodsa-ali, Karabagban,	*Khodsa-ali,* a szárikoknál,
Begdilli, Karabagban,	*Begdili,* a tekkéknél,
Kenger, Transzkaukáziában,	*Köngör,* a tekkéknél,
Kara, Kermanban,	*Kara,* Andkhuj környékén,
Bajat, Nisapur környékén,	*Bajat,* a szaloroknál stb.

Ez egyezés határozottan azt bizonyítja, hogy az iráni törökök ezen törzsei az azonos nevű turkomán törzsekkel rokonok, sőt egyenesen ezektől származnak. Ezenkívül van a törzs- és nemzetségneveknek egy harmadik osztálya, amely, ámbár turkomán eredetű, ma már nem található fel a pusztaságon; ilyen pl. az *ausar*-oké[11] (helytelenül *afsar)* Urumiánál és Kelati Nadiri környékén, akik egészen sítákká lettek, vagy a *kádzsár*-oké, akik régebben az Asztrabaddal határos pusztaságon tanyáztak, ma azonban Iránban szétszóródva laknak. A negyedik osztályt képezik végre azon nevek, melyeket a pusztaságról Perzsiába átköltözött és a perzsa királyok szolgálatába lépett törökök-

re átlépésük idejében ruháztak, minélfogva ezek újabb keletűek; ilyen pl. a *Sahszeven*, melynek jelentése: aki a sahot szereti, amely törzs tehát a perzsa királyok párthíve.

Részint személyes tapasztalatom, részint Sir Justin Sheil[12] adatai nyomán, közlöm itt a iráni törökség névsorát: Kádzsár, Afsar, Sahszevend, Begdilli, Kara-Papak, Kaskaj, Allahverdi, Dzsanbeglu, Uszanlu, Abulhaszanlu, Kengerlu, Dserruz, Kellekuh, Sekaki, Kurtbeglu, Beharlu, Inanlu, Kilidzs és Dzselair. A múlt századokban s név szerint a Szefidák föllépése korában még nem vesztették el jelentőségüket a klánviszonyok, s a történeti események folyásából az látszik ki, hogy az egyes nemzetségek kompakt tömegekben együtt laktak és bizonyos helyeken egymással összeköttetésben is állottak. Ma sem az egyiket, sem a másikat nem állíthatjuk. Csak a jelentékenyebb és hatalmasabb törzsek fektetnek súlyt eredetükre, míg a kisebb töredékek, – mint magam is tapasztaltam, – eredetüket illetőleg sűrű homályban élnek. Ez az eredménye az egykor erős törzsek háború, pártviszály és kalandvágy miatt bekövetkezett szétszóródásának és elterjedésének a Paropamisustól Kurdisztán hegyeiig s a Kaukázustól a Perzsa-öbölig vonuló nagy területen, úgy hogy, – mint már említettük, – egy s ugyanazon törzsnek töredékeit a Kaukázusban, Hamadánban, Kermánban és Khoraszánban is feltaláljuk. Ez elszóródás alól csak a következő nagyobb törzsek tesznek kivételt, amelyek kevésbé levén elszórva, itt-ott régi hazájukat megtartották:

1. A *Kádzsárok*, Perzsiának mai uralkodócsaládja, eredetüket Szertak Nojantól vezetik le, aki, mint atabeg, nagy tekintélyre jutott Perzsiában, s az ő fia, *Kádzsár*, adta a nevet az egész törzsnek.[13] Abu-Szaid korában e kádzsárok, más törökökkel egyesülve, Szíria határán laktak; de mikor Timur a 803. (1400.) évben Damaszkusz ellen vonult, arra kényszerítő őket, hogy régi hazájukba, vagyis Turkesztánba menjenek vissza. Fölkerekedtek tehát, de útközben Azerbajdzsánban, Gendseben és Irakban letelepedtek s mi-

kor a Timuridák uralma megbukott, a kádzsárokkal rokonságban levő Haszan beg, az Akkonjunlu törzs főnöke, jutott hatalomra a 871. (1466.) évben s vele együtt a Kádzsár törzs is.[14] A nagy Abbasz sah uralkodásáig meg is maradtak Transzkaukáziában gyakorolt rendkívüli befolyásuk miatt, másrészt védőfalul akarta őket használni a rabló turkománok ellen, e két ok miatt Asztrabadtól északra, a Görgen partjaira és Kucsan környékére telepítette őket, és így biztosította magát hatalmuk veszélye ellen, s egyszersmind erős gátat emelt a turkománok és üzbégek elé. Perzsia mai dinasztiája az Asztrabadtól északra lakó kádzsároktól származik.

2. A *Sahszeven* név (aki a sahot szereti, vagyis a sah párt híve) még az első Szefida, Iszmail sah korából ered és azon szétforgácsolásra vonatkozik, mely akkor e vidék törökjei közt volt, amennyiben a síita felekezet és az Akkonjunlu törzs ügyét szolgáló törökök e *Sahszeven* epiteont vették föl. Tehát egészen helyes Khanikoff-nak azon állítása,[15] hogy e törzs nem képez valami speciális etnikai töredéket; mert a Sahszevenek Azerbajdzsán és a Kaukázus törökjeinek legkülönbözőbb törzseiből alakultak és a törzs kerete aránylag csak újabb eredetű. A Sahszevenek nagyobb része nyáron a Szavallan hegy lejtőjén, Erdebil mellett, télen pedig, – 3490 sátorral, vagyis 17.450 lélekkel, – a Mugan pusztaságon lakik.[16] Ezen kívül lakik még egy jelentékeny töredék Iránban, mégpedig Kum, Teherán, Kazvin és Zendsán között, melynek száma Sheil szerint[17] 9000 sátor. Úgy látszik, hogy Iránnak általában ők a legnyugtalanabb török lakosai, s nagyobb részben fél, vagy egész nomád életmódot folytatnak.

3. A Kaskaj és Allahverdi törzsek déli Perzsiában, mégpedig Farsz tartományban, kevés kivétellel nomádok. E nép magvát képező törzs Atabeg idejében vándorolt ide s a Kaskaj név, – melyet Polak[18] az eredeti kasgari elrontásának tart, de hibásan, – régi török szó és jelent olyan lovat, melynek homlokán fehér jegy vagy csillag van (hóka ló), s

mint egy klán neve a turkománoknál is előfordul. E Kaskaj törzset legújabban meglátogatta Oliver St. John angol utazó téli szállásukon, 3000 lábnyi magas fennsíkon, Farasbend falu közelében; csak azt sajnálom, hogy ez utazónak etnográfiai jegyzeteit nem tudtam megszerezni.[19]

4. A *Karakonjunluk,* Khoj környékén, valószínűleg azon, a történelemben híres turkomán törzsnek utódai, mely ellen a hatalmas Timur egész életében irtó háborút folytatott s mely törzsből még ma is van egy jelentékeny töredék. E törzs még legjobban megőrizte turkomán eredetének nyomait, nem ugyan fizikumában és nyelvében, hanem erkölcsi életének vonásaiban.

Könnyen érthető, hogy az után, amit az iráni törököknek eredetéről s politikai és társadalmi múltjáról mondottunk, ezeknek kiválólag *török tipikus sajátságairól* alig lehet szó. Tekintve a női és férfi rabszolgák bevitele következtében a szomszéd árja elemekkel, mint kaukázusiakkal, kurdokkal, örményekkel és irániakkal már évszázadok óta tartó vegyülésnek processzusát, ez nem is gondolható másképpen. Ha ehhez még hozzágondoljuk az intenzív éghajlati, vallási és társadalmi befolyásnak jelentékeny tényezőjét, azon meggyőződésre jutunk, hogy a legjobb esetben csak típusvegyülettel van dolgunk, amelynek szubsztrátuma még pregnáns nyomait viseli a valódi török testi tulajdonságnak. Csak ilyen körülmények között lehet szó egy speciális iráni-török fizikumról, olyan fizikumról, amely azonnal magára vonja a kutató figyelmét, ha a relatíve valódi iráni típus között lakó azerbajdzsániakat veszi szemügyre. Ez esetben az iráni-török tipikus sajátságok azonnal feltűnnek, melyeket dr. Polak, Perzsia földjének és lakóinak legalaposabb ismerője, így fest le: «Az iráni török-tatárnak koponyája az irániéval összehasonlítva kevésbé tojásdad, arca szélesebb és kevésbé kifejező, szemöldöke kevésbé ív alakú és orra fölött nincs összenőve, szeme nem oly finom metszetű, szeme héja vastagabb, szeme szivárványhártyája barna, orra rövid és vastag, mind tövében,

mind cimpáinál, pofacsontja és álla szélesebb, izomzata ugyanott fejlettebb, ajka húsosabb, végtagjai kevésbé előkelő alakúak, csontváza erősebb. Termete rendesen magasabb mint a perzsáé, csontjai és izmai alkata erősebb.»[20] Ilyenformán írja le Seidlitz is a transzkaukáziai törököket, akiknek külső megjelenésében semmi közöset, tipikust nem talál. Ezek természetesen a valódi török és tiszta árja fiziognomia legtarkább vegyülékét képviselik, mégpedig úgy, hogy az elsőt nagyon ritkán találjuk fel.[21] Megegyeznek ezzel saját személyes tapasztalataim is; csak azt csatolom még hozzá, hogy az Irán egész északi határa mentében, Azerbajdzsánban és Horaszánban lakó törökök sokkal több nyomát őrizték meg a nemzeti típusnak, mint pl. a Kaskajok déli Perzsiában, kiknek soványabb testalkata, hosszúkás orra, tüzes szemei és kivétel nélkül szurokfekete haja nagyon emlékeztet a napbarnította déli lakókra. Ami az antropológiai méréseket illeti, Duhousset adatai – «Études sur les populations de la Perse» címmel, a «Revue Orientale et Américaine» folyóiratban – inkább a kraniológiára, mintsem egyéb testi tulajdonságokra vonatkoznak.

Életmódjuk tekintetében az iráni törökök részint megtelepültek, részint nomádok, vagy félnomádok. Az előbbi osztályba tartoznak Azerbajdzsán, Khamsze, Teherán, Irak és részben Horaszán azon lakosai, akik a szeldzsukok beütése, vagy talán még régebbi idő óta az iráni lakosság életmódját vették föl, városokban és falvakban letelepedtek s kereskedésre, iparra és földművelésre adták magukat. Különösen ezen utóbbi keresetmód az, mellyel azon vidékeken foglalkoznak, minthogy ehhez a baromtenyésztés természetes fokán jutottak, míg a kereskedés és ipar terén fölülmúlják és háttérbe szorítják őket a szomszédságukban lakó perzsák. Iránnak egész északnyugati részén a falusi lakosság kizárólag török, sőt Azerbajdzsánban és Khamszenben a városi is az; míg más helyeken a városi lakosságot vegyesen törökök és perzsák képezik. De – úgy látszik – e viszony csak a Szefidák föllépése, még inkább a

Kádzsárok uralkodása óta áll fönn, amennyiben a törökökből álló katonai és hivatalnoki osztály, a kényelmes életmód által csábíttatva, mind inkább és inkább hozzászokott a szilárd lakáshoz s békés időben a kardot ekével cserélte föl. Ámde ez átalakítás nem könnyen történt meg, mert az azerbajdzsáni és kamszei török, ha teheti, még ma is hódol a *jajlak* szokásának, vagyis a nyarat kertjeiben és mezei jószágán tölti; s a városok fele is nyáron mily elhagyott és kihalt! Ami a nomádokat és félnomádokat illeti, ezeket semmi esetre sem tarthatjuk olyanoknak, akik talán csak nemrégiben jutottak iráni talajra a pusztaságról és mívelhető föld hiányában folytatnak vándor életet. Nem, nomád életmódjuk még az ősidőkből ered s részint a történelmi eseményeknek, részint a náluk erősen nyilatkozó nemzeti-török jellemvonásnak, t. i. a letelepült életmód gyűlöletének tulajdonítandó, amennyiben – mint a történelemből tudjuk – bizonyos török törzseket tulajdonképp sohasem lehet nyugalomra bírni. Irán e török nomádjainak, vagy – amint röviden neveztetnek – *ilat*-oknak[22] vándorlási területét meghatározni tehát csak főbb vonásaiban lehetséges. Így pl. a Sahszevenek legtömegesebben Tranzkaukáziában, a már említett helyen, de másrészt Khamszeben és a teheráni kerületben is; a Khodsa Ali, Begdilli és Sejkhlu törzsek Karabagban; a Mahmudlu-k Maragbaban; a Dsanbeglu, Imamlu, Ausar, Uszanlu és Kádzsár törzsek Mazendranban s végre a Kaskaj-ok és Allahverdi-k Perzsia déli részén tanyáznak. Ezekhez számítja még a perzsa író[23] a Kara-Gözlü, Baharlu és Inanlu törzseket, amennyiben ő a nomádokat következőleg részletezi. A Kaskajokat felosztja Kaskajokra és Khaladsokra s számukat 60.000 főre becsüli. Az Inanluknak két osztálya van: Inanlu és Csihar-deh-Cserig s számuk 12.000 lélek; végre a Baharlukat 12.500 főre becsüli. Ámbár mindezek ilatoknak, vagyis nomádoknak neveztetnek, én úgy találtam, hogy életmódjuk tekintetében egymástól meglehetősen különböznek. A «nomád» cím, e szónak közép-ázsiai értelmében, az iráni vándor né-

peknek tulajdonképpen egyik töredékére sem illik, mert először hiányzanak a terjedelmes legelők s azután a nyájak és gulyák mennyisége is elenyészőleg kicsiny, a kirgiz és turkomán nyájakhoz hasonlítva. Leginkább juhot tenyésztenek, tevét már kisebb s lovat még kisebb mennyiségben. Juhaik közvetítő fokozatot képeznek a közép-ázsiai kövérfarkú és az anatóliai juh között; míg lovaik – az eredeti pusztai lónak és az arabnak keresztezései – gyorsaság és kitartás tekintetében mögötte maradnak ama kettőnek. Legjobb lovaik vannak a sahszeveneknek, a kádzsároknak és ausaroknak.

Egészben véve az iráni török nomádok képe szomorú hatást gyakorol a szemlélőre. A lószőrből csinált, hosszúkás, alacsony sátorban, melyet a keletiek Ábrahám sátorának hívnak, mi pedig «cigánysátornak»-nak nevezünk, csak a szegénység és nyomorúság képe tárul elénk. Sem csinos nemezszőnyeg, sem művészileg földíszített sátorrácsozat, sem valami szimbólum az oszlop mellett, semmi, egyáltalában semmi nem gyönyörködteti itt szemünket s ha lehajolva belépünk a sátornak füsttől feketített belsejébe, hol hiába keresünk tarka zsákokat, gazdag ruhákat és csinosan faragott házieszközöket, azonnal világos lesz előttünk, hogy olyan török nomádokkal van dolgunk, akiknek vándorlási területe már századok óta szűkké vált s akik tehát a letelepült lakosság közepette a primitív életmód tulajdonképpen való szellemét már régen elvesztették, de anélkül, hogy egyúttal barangoló kedvük is elveszett volna. Nyáron át ide-oda futkosnak a legelőkön, a hegyek zugaiban és a sziklákon; a baromtenyésztés jövedelme csekély, és semmi nyomát nem találjuk náluk más nomádok vidám nyári életének. Csak a kláni viszony és az élükön álló *Il-khání*-nak (törzsfőnök) való vak engedelmeskedés maradt még meg náluk s minthogy ez utóbbiak parancsára az összes fegyverfogható férfiak fegyvert ragadnak, ezért a kaskajok Ilkánja egészen a legújabb időkig félelmessé tudta tenni magát a perzsa kormány előtt. Így áll a dolog Irán északi ha-

tárán is. Az itt lakó törökök kánjai még mindig nagyobb tekintélyben állanak törzsrokonaiknál, mint a perzsa sahok, akik óvakodnak attól, hogy az egyes törzsek belső ügyeibe avatkozzanak s valóban patriarkális alkotmányukon eddigelé úgy Iránban, mint orosz területen csak nagyon keveset tudtak változtatni.

Nagyon természetesnek tartjuk, hogy olyan népnek, amely törzsrokonától több mint nyolc század óta különválva óiráni szellemű társadalomban élt s amelynek művelődésre ezenfölül a síita felekezet is erős hatást gyakorolt, mondom: ilyen népnek speciális török *társadalmi élete* jelentékeny változáson ment át. Amint különbözik a török fizikai jellegei tekintetében az iránitól szélesebb és ügyetlenebb formája s nehézkessége által, úgy e különbözést szellemi tulajdonságaiban is észre lehet venni. A századokig tartó csiszolás és finomítás eltörülte nemzeti jellemének sok durva vonását s az iráni török, északkeleti és nyugati testvéreihez hasonlítva, valóban a művelt és finom modorú embert képviseli. Az udvariasság sok formáját átvette s társagásában csakugyan észre lehet venni bizonyos finomodást, de mindez csak külsőségekre szorítkozik s ha a fátyolt kissé föllebbentjük, azonnal a valódi török áll előttünk. A társalgási nyelvben használt dagályossága és udvariassága, a viseletben, gesztikulációban és szokásokban erőszakolt eleganciája dacára, első pillanatra meg lehet különböztetni a törököt a déli iránitól, s minden törekvése, hogy simulékonynak és szellemesnek mutassa magát, kárba megy a vele született ügyetlenség és nyíltszívűség miatt. Ugyanezt mondhatjuk a tebrizi, teheráni és hamadáni városi lakókról is, az iráni műveltség középpontjainak közvetlen befolyása dacára; míg a falusi lakók a török nemzeti jellemnek még sokkal pregnánsabb nyomait őrizték meg, sőt erkölcsi életük egyenesen a pusztai turkománokra emlékeztet bennünket.

E hasonlóság feltalálható először a *családi élet* némely szokásaiban; ilyenek például bizonyos áldó-formulák, me-

lyek csaknem egészen azonosak a turkománokéival; ilyenek a születéskor, a menyasszony hazavitelekor szokásos szertartások s főleg a vendégszeretet törvényei, melyeket az iráni török sokkal lelkiismeretesebben megtart, mint a perzsa. Így a töröknek adott szava is sokkal megbízhatóbb, s még hazugsága is – esetlensége és ügyetlensége következtében – kevésbé veszélyes, mint a túlságosan finom és ravasz perzsáé. A hiú külsőségek és furfangos luxus hajhászása következtében tudott ugyan a perzsa itt-ott némi tekintélyt szerezni, de a valódi férfias méltóság és imponálni tudás csak a töröknek tulajdona. E tulajdonságoknak köszönheti az Iránban már századok óta gyakorolt hatalmát, mivel a tulajdonképpen való katonai elemet képviseli s a sahok hadserege túlnyomó számban törökökből áll.

Még jobban illik ez az iráni törököknek nomád töredékére. Már az a körülmény, hogy egyes törzsek – a helyi nehézségeket és a hatalmas szociális hatást nem tekintve – idegenkedve a letelepült életmódtól, elég erős bizonyság ezeknek ősi töröksége mellett; ez emberek közül csak a legmagasabban állók ízlelték meg a perzsa kultúrát, míg a nagy tömeg csak habitusára, nem pedig gondolkodásmódjára és erkölcsi életére nézve különbözik a pusztaságon lakó testvéreitől. Kalandokra való hajlama korlátlan, háború és rabló portyázás képezik ideálját, s a napokig, sőt hónapokig tartó henyélés egyhangúságában csak a lovak és fegyverek gondozása ad neki némi szórakozást. Ámbár Szádi, Háfiz és más perzsa költők mondásait száján hordozza, de lelkébe mégis az ó-török velős mondatok, az «atyák szavai» vannak bevésve és ezeket tekinti minden cselekedete és egész életmódja szabályainak. A törököknek e merev ragaszkodása ősrégi erkölcseikhez és szokásaikhoz nagyon figyelemreméltó jelenség a népismeret terén, legalább kevés példa van arra, hogy két heterogén népelemnek 600 évig tartó intenzív és szakadatlan érintkezése a kisebb tömegre oly kevés hatással volt, mint ezt az iráni törököknél tapasztalhatjuk. A török még több évtized

múlva is idegen hangsúlyozással és gyakran hibásan is beszéli a perzsa nyelvet, s e szabály alól a most uralkodó sah sem tesz kivételt és ámbár a közös hit és közös politikai érdek köteléke fűzi őket egymáshoz, mindamellett kölcsönösen gyűlölik egymást. A perzsa még mindig a régi barbárt és utálatos szörnyet látja a törökökben, amint a Sahname rajzolja; míg a török a perzsát, mint gyávát, lenézi; s az azerbajdzsáni közmondás egész találóan mondja: «Összevagdalhatod a perzsát és törököt apró darabokra, üstbe dobva hónapokig, évekig főzheted, de mégsem lesznek eggyé és mindig meg tudod különböztetni egyiket a másiktól.»

Ami az iráni törökök *nyelvét* és *irodalmát* illeti, ez utóbbin legjobban észre lehet venni az újperzsa hatást, mely itt jobban uralkodik, mint a turkománban és oszmánban. De az azerbajdzsáni nyelv az oszmánnal áll legközelebbi rokonságban, főleg ennek anatóliai dialektusával; s ez a rokonság a múlt századokban még feltűnőbb volt, mint ma, s bátran föltehetjük, hogy a XII. és XIII. században e két, ma egymástól különálló nyelvjárás között semmi különbség sem volt, amennyiben akkor még az iráni törökök és oszmánok valóban egyugyanazon törzsnek tagjai és a mai turkománoknak legközelebbi rokonai voltak. E fölvétel helyességét egyébiránt a nyelvemlékek legjobban bizonyíthatják. Ha ugyanis a XIII. századból eredő s a «Zeitcshrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» XX. kötetében Wickerhauser által átírva kiadott szeldzsuk költeményt a XV. század második felében élt Nesri historikusnak nyelvével összehasonlítjuk és mind a két nyelvemléket a mai azerbajdzsánival szembeállítjuk: a török nyelvet csak felületesen ismerő is azonnal észreveszi, hogy az említett két régi török textus úgy grammatikai, mint szótári tekintetben feltűnően közel áll az iráni törökök mai tájbeszédéhez. Idő folytával az oszmánli mindinkább távolodott a közös dialektusból, a speciális idegen hatás és különfejlődés következtében, míg az azerbajdzsáni megmaradt eredetibb formájában; vagyis az oszmánli a maga hangrendszerét bizo-

nyos mértékben finomította és egyes, ma már csak az ujgurban található formákat őrzött meg, míg a soha különösen nem művelt azerbajdzsáni részint durvább torok- és sziszegőhangokat, részint pedig olyan formákat tartott fenn, melyek ezt a keleti és nyugati török nyelv összekötő láncszemévé teszik és speciális dialektikus jellemet adnak neki. Így pl. az oszmánli *k* az azerbajdzsániban *kh*-nak hangzik, mert ezt mondják: *bakh* (lásd!), *csokh* (sok) a *bak* és *csok* helyett; az oszmánli *gelmis* (jött), *görmüs* (látott) alak helyett az azerbajdzsáni a *gelib*-men, *görüb*-men formát használja; nemkülönben a *gelmem, görmerem* stb. szóval a meglevő eltérések szerint e két nyelvjárásnak viszonya olyan, mint egy egységes nyelvnek két árnyalata, s valóban az oszmántörökök és azerbajdzsániak sokkal könnyebben megértik egymást, mint ez utóbbiak és a turkománok. – Nem szükséges mondanunk, hogy – a perzsa irodalomnak erős hatását tekintve – az iráni törököknél alig lehet szó török nemzeti produktumokról. Először is Irán török tudósai és szép szellemeinek száma elenyészőleg kevés, másodszor ezek is a perzsa nyelvet használják az uralkodó irány szerint. Kivételt képez néhány költő, mint Fuzuli, Bidil, Mesreb, néhány elégia- és passiójáték-író s néhány dalnok, kiknek költeményeit Bergé Adolf összegyűjtötte és kiadta.[24] Természetesen e véletlenül ismeretesekké lett dalnokok a XVIII. és XIX. századból valók,[25] de hogy ilyenek régebben is voltak, azon körülményből látható, hogy egyes törzseknek írni tudó kánjai költői ömlengéseiket csaknem kizárólag anyanyelvükön teszik közzé, mert csak kevesen érzik magukat otthonosaknak a perzsa nyelvben és verselésben. E költemények némelyike a közép-ázsiai műveltség bélyegét viseli, mint pl. Fuzuli és Allah-Jar versei, minélfogva ezeket a turkománok is olvassák, természetesen az ő nyelvjárásukhoz idomított alakban; mások ellenben az anatóliai török népköltészettel mutatnak feltűnő egyezést. Egészen másképpen áll a dolog a *Köroglu* neve alatt ismeretes hősmondákkal, amelyek – mint több száz éves kompozíciók – a

valódi turkomán népszellem bélyegét viselik, csakhogy részint nyelvüket alakították át, részint tárgyukat toldották meg új epizódokkal. E költemények közül tehát bemutatunk néhány példát; az elsőket egy eredeti kéziratú könyvből veszem, melyet Perzsián keresztül tett utazásom alkalmával Khoj bazárjában vettem.

1. Varszaki.
Ej erenler, bugün bir dsemal gördüm
Tedselli imlaszi ol zata benzer,
Szünbül meszaninin luhin okhudum,
Deszt-i kudret jazmis ajete benzer..

azaz:
Ó férfiak, ma egy szépet láttam,
Az isteni kinyilatkoztatásához hasonlít személye
Láttam jácinthoz hasonló arcának fényét,
Az isten keze által írott jelhez hasonlít.

2. Gazel-i-kaljan.
Kaljan almis eline, ej gözüm, ol jari gör!
Hemnesin olmus oturmus jar ilen agjari gör.
Od ve szu, toprak ve jel dir csunki iszbati munun,
Özine niszbet kajirmis adami husijari gör.

azaz:
Ó szemem! nézd azt a kedvest, aki pipát vett kezébe,
Nézd csak a mellette ülő barátját és a versenytársat!
Tűz és víz, föld és szél bizonyságai ennek,
Ó nézd e józanságot, melyet az ember
példányképül vett.

3. Varszaki.
Dzsanimde bugün dzsanile dsanan birikib-dir,
Hemdem oluban derdile derman birikib-dir,
Ben rütbe-i fanusz oluban vadi askde
Jandirdi beni nale ve figan birikib-dir.

azaz:

Bennem ma a lélek és szerelem egyesült,
Egyszersmind a bánat és gyógyszer egyesült,
Én fáklya voltam a szerelem völgyében,
Megégetett engem, siralom és sóhaj egyesült.

Mint látható, ezen, Azerbajdzsánban nagyon elterjedt versek nyelve alig különbözik az oszmán-töröktől, néhány hangtani eltérést és a *varszaki* (költemény, gázel) szó kivételével, mely csak a keleti törökben fordul elő.[26]

Ami az említett hősmondákat, vagyis Köroglu-ról, a nemzeti hősről s egyszersmind nemzeti dalnokról szóló epikai gyűjteményt illeti, ezt én a turkomán pusztaságtól fogva a Földközi-tengerig a legkülönbözőbb formákban, változatokban hallottam énekelni, amennyiben Köroglut majd mint sítát, majd mint szunnitát ünneplik s egyszer úgy jelenik meg, mint a puszták fia, máskor mint a konstantinápolyi szultánok bajnoka, máskor a sahok szolgálatában áll, de mindig a valódi törökség mintaképe és a turáni hősiség igazi képviselője marad. Kétségtelen, hogy e hősmondák magvát – melyeket Chodzko[27] elterjedésük tekintetében a Sahnaméhoz hasonlít – a nyugat felé nyomult törökök a pusztai hazából hozták magukkal. De e nemzeti eposz semmi esetre sem a XVII. század második feléből ered, mert el van terjedve az üzbégeknél és turkománoknál Khivában, a kazakoknál az Aral-tó mellett és a Káspi-tenger északkeleti részén is, sőt úgy látszik, hogy az újabb keletű «Ahmed Juszuf» is – melyből egy részt közöltem a «Tschagataische Sprachstudien»-ben – Köroglu után van megalkotva. Az Oxustól egész Szíriáig minden török törzsnél feltalálható hősmonda nyelve tekintetében kevésbé jelentékeny, de annál fontosabb és értékesebb a nemzeti szellem és jellegzetesség szempontjából s a Chodzko gyűjtötte textusnak eredeti nyelven való kiadása már azért is jutalmazó munka lenne egy alapos turkológusra nézve, mert a különben érdemes ori-

entalista e költeményeket nagyon szabadon és nem mindig helyesen fordította. Kitűnik ez az 521. lapon levő eredeti szövegből, melyet a mi fordításunkkal együtt közölni fogunk s mely a hősnek szürke lovára *(Kirat)* vonatkozik:

1.
Kiratsziz dünjalar szana haram dir,
Inan Köroglu!
Kirat ki elinden gitti
Vur basini Köroglu!
Kirati Allahdan iszte
Kiratim kujrugi gül-deszte.

azaz:
Kirat nélkül semmit sem ér neked a világ,
Hidd el, Köroglu!
Ha Kiratot elszalasztottad kezedből,
Zúzd szét a fejedet, Köroglu.
Kérd vissza Allahtól Kiratot,
Melynek farka rózsa-bokréta.

2.
Turkisztan ilinde eli szaldigim,
Ümrümnen beszledigim Kirat gel!
Szen düsmenin, bir tekkenin elinde,
Ümrümnen beszledigim Kirat gel!
Bir batman demirden csektim demini
Adzsuklan ücs gün jemez jemini,
Kirk agacsdan bilindirmez nemini
Ümrümnen beszledigim Kirat gel!

azaz:
Ó te, aki Turkesztánban jutottál kezembe,
Életemmel táplált Kirat, jöjj!
Te, aki egy ellenséges tekkének kezébe kerültél,

Életemmel táplált Kirat, jöjj!
Ó te, akinek zabolája nehezebb egy mázsánál,
Aki három napig éhezve nem eszel,
Aki nem fáradsz el negyven mérföldnyi úton,
Életemmel táplált Kirat, jöjj!

Köroglunak e dalain kívül élnek még az iráni törökök ajkán lakodalmi és versenydalok, továbbá példabeszédek és velős mondások, melyek mind turkomán, illetőleg középázsiai eredetűek, mert amint az irániaknak a fizikumra gyakorolt befolyása csak külső hatás volt, úgy a perzsák szellemi hatása is csak felületesen érinté a törökök társadalmi életét és gondolkozásmódját. A síita és szunnita törököknek keserű ellenségeskedése és azon határtalan fanatizmus dacára, mely e két felekezetet már 400 év óta elkülöníti, az iráni török mégis sokkal közelebb áll közép-ázsiai testvéreihez, mint az oszmán-török. Ez utóbbi tehát gúnyolja őt a nyelvében és erkölcsében nyilvánuló nyerseség miatt, ámbár nincs mit szégyellnie, mert eredetéhez, etnikai sajátságaihoz hű maradt, amit azonban az oszmánokról nem lehet mondani. Az iráni kultúra mindenesetre finomító hatással volt az iráni törökség erkölcsére és gondolkodásmódjára, s ezt a népköltészet sok termékén észre lehet venni, amennyiben a török népköltészet primitív, egyszerű természetével az iráni művészet párosulva, valóban gyönyörű költeményeket teremtett, milyen például a következő:[28]

1. Aj dolanir batmaka,
Jukhum gelir jatmaka.
Ellerimi ögrenib-dir
Memelerni ojnatmaka.

2. Aj dögülüm, ildiz im,
Gelin dögülüm, kiz im.
Kapuda duran oglan,
Gel icseri, jalkiz im.

3. Arakcsini jan kojar,
Götürüb o jan kojar,
Bir öpüsdün ötürü
Üregime kan kojar.

4. Bu dagun o jüzünde
Dsiran otar düzünde
Men jarimi tanirem
Kosa hal var üzünde.

azaz:

A hold mozog körben, le akar menni,
Álmos vagyok, szeretnék lefeküdni.
Kezeimet te tanítottad
Emlőiddel játszani.

Nem vagyok hold, csillag vagyok,
Nem vagyok menyasszony, lány vagyok,
Te ifjú, aki a kapuban állsz,
Jöjj be hozzám, magam vagyok.

A sapkáját félre vágja,
Majd csintalanul másfelé csapja,
Ó, egyetlenegy csókért
Szívemet vérben fürészti.

Arcodon az anyajegy
Olyan, mint a mezőn legelő gazella.
Én ismerem a kedvesemet:
Két anyajegy van az arcán.

Ami az iráni törökök *számát* illeti, meg kell jegyeznünk, hogy itt tulajdonképpen csak az orosz uralom alatt élő transzkaukázusi törökökről lehet szó, mert a tulajdonképpen való Iránra vonatkozólag nincsenek statisztikai adatok,

mivel itt eddigelé a népszámlálást meg sem próbálták, nemhogy keresztülvitték volna. Seidlitz[29] legújabb adatai szerint az iráni törökök száma:

Dagesztánban	19 700
Baku kormányzóságban	304 800
Jeliszavetopol «	357 900
Jereván «	213 900
Tiflisz «	63 700
Szokatal kerületben	15 700
összesen	975 700

tehát körülbelül *egymillió* lélek, mely számba természetesen bele vannak értve az azerbajdzsániakkal vallási és nemzetiségi tekintetben közel rokon *Karapapak*-ok (fekete sapkások), egy félnomád törzs, mintegy 6500 lélekkel, Alexandropol és Karsz között, valamint a *Terekme*-k is, kiket Seidlitz hibásan Tarakama-nak nevez. E terekmék, kiknek száma van legalábbis annyi, mint a karapapakoké, Akhalzikh és Alexandropol környékén barangolnak, de gyakran a török területen lakó kurdokig portyáznak s régebben e vidék legfélelmesebb rablói közé tartoztak. Mint nevükből látható (*terekme*, vagy helyesebben *terakeme* a *turkman*-nak arab pluralisa), turkomán eredetűek s nemrégen, talán a múlt században űzettek a Kaukázus délnyugati részébe és a körülmények szerint majd az orosz, majd a perzsa felsőbbséget ismerték el. Turkomán eredetük mellett szól először nyelvük, mely erősen emlékeztet a jomut tájbeszédre; másodszor vallásuk, minthogy még a mai nap is legnagyobbrészt a szunni felekezethez tartoznak, jóllehet mindenünnen síitáktól vannak körülvéve. Testalkatukat tekintve a Diarbekr körül lakó turkománokhoz hasonlítanak a terekmék.

Ami az iráni területen élő törökök számviszonyát illeti, igaz, hogy csak nagyon megbízhatatlan hozzávetések állanak rendelkezésünkre, de mindamellett oly hozzávetések,

melyeket a történelem és a népek alakulásában uralkodó elvek igazolnak. Minden kétségen kívül való ugyanis, hogy Irán északi felében a mongolok beütésétől egész a jelenkorig a török elem az uralkodó volt, jóllehet Horaszán fővárosai, úgymint Meshed, Nisabur, Szebzevar stb. iráni jellegüket képesek voltak megóvni. Ezt az észrevételt már Chardin tette a XVII. században, sőt már a XV. és XVI. század olasz utazóinak jelentéseiben is vehetni észre olyasfélét[30] s minthogy ez a dolog így maradt egész mostanáig, azt hisszük, hogy egyáltalán nem tévedünk, ha az iráni törökök összes számát, amelyhez a király és családja is tartozik, kétmillió, illetőleg a kaukázusi azerbajdzsániakat is hozzászámítva hárommillió lélekre tesszük.

JEGYZETEK

[1] Dorn, «Nachrichten über die Khazaren», Seidlitz után idézve, Russiche Revue XV., 224. l.

[2] Seidlitz nagyon messze megy, ha már említett kitűnő értekezésében (Russiche Revue XV., 499) a mai tatárok nagyobb részét e vidék eltatárosodott őslakóinak tartja.

[3] Seidlitz az azerbajdzsániak nyelvében a nogaji, kumük, sőt a csagataj nyelvvel való rokonság momentumait akarja fölismerni, e nézetben azonban nyelvészeti okok miatt nem osztozhatunk.

[4] Seidlitz id. m. 496. lap.

[5] Seidlitz e *Kengerekben* Porphyrogetinus Kangarjait akarja fölismerni, de e merész hipotézist már azért sem fogadhatjuk el, mert e besenyők e része a IX. században a Pruth mellett lakott, később Pannóniába költözött és felolvadt a magyarok közt.

[6] Spiegel, Erannische Alterthumskunde, (Lipcse, 1871) I, 352. l.

[7] Nöldeke, «Auszüge aus Neschri's Geschichte», Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XIII. 188. lap.

[8] Fölemlítem példaképpen a Khalisze nevű vadászó helyet a mai Sirvánban, melyet Ghazan *Kus-Kojun*-nak nevezett el, minthogy itt hattyúkra (törökül *kus-kojun*) vadászott. Hammer, Geschichte der Ilchane in Persien, II. 113.

[9] Id. műve 494. l.

[10] Khanikoff, «Mémoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase,» Journal Asiatique, 5. Série, XX. köt.

[11] Az *Afsar* افشار éppen oly rosszul van átírva arab betűkkel, mint az *Afghan* افغان amely tulajdonképpen *Augan*. Az *Ausar* török szó jelentése: «gyűjtő» az *ausa* (gyűjteni) igéből.

[12] Glimpses of life and manners in Persia, by Lady Sheil. Sir Justin Sheil érdekes jegyzeteivel (London 1856), 396–401. l.

[13] A *kádzsár*, helyesebben *kacsar*, jelentése törökül: szökevény.

[14] Lásd: *Tarikh-i Kádzsárife*, kőnyomatú kiadás (Teherán), 6. lap.

[15] Memoire sur l'ethnographie de la Perse, par N. Khanikoff (Paris 1866), 10. lap.

[16] Seidlitz, id. m. 497. Az a megjegyzés, hogy a sahszevenek nyáron a *Murgan* mellett levő pusztaságon tartózkodnak, sajtóhibának látszik.

[17] Sheil, 397. lap.

[18] Specialkatalóg der Ausstellung des persichen Reiches (Wies 1873) 106. lap.

[19] Lásd: Report of the 52th Meeting of the British Association for the Advancement of Science (London 1883), 628. l.

[20] Polak, Persien. Das Land und seine Bewohner. (Leipzig 1865), I. 16.

[21] Seidlitz id. m. 498. lap.

[22] Az *ilat* szó nem egyéb, mint a tör. *il* (nép, emberek), melyhez Perzsiában az arab plurális *at* ragját tették.

[23] Ez a Sirázból való Mehemed Dsaafar Khormudsi, aki 1274-ben (1857) egy kőnyomató munkát adott ki Teheránban Farsz geográfiájáról. E munka déli Perzsiát illetőleg nagyon érdekes és méltó tudósaink figyelmére.

[24] Dichtungen transkaukasicher Sänger des 18. und 19. Jahrhunderts in azerbaidschanischer Mundart, gesammelt von Adolf Bergé. Leipzig 1868.

[25] Bergé a következő transzkaukáziai költőket említi: 1. Akhond Mollah Penah Vakif, meghalt 1747-ben; 2. Kaszim

Bek Sakir, született 1789; 3. Meszsziha, a Vakif kortársa; 4. Kamber (nem Kenber), e század húszas éveiben; 5. Kerbelai Abdullah Dsani, meghalt a harmincas évek elején; 6. Baba Bek, a Kaszim Bek kortársa; 7. Mehdi Bek; 8. Mirza Feth Ali Akhundov, szül. 1812-ben; 9. Asik-Peri, rendkívüli tehetségű költőnő, megh. 1833-ban.

[26] Budagov e szót – melyet az én Tschagatische Sprachstudien c. művemből ismer – a perzsa ور *ver* és سنك *szeng* (egyensúly) szókból magyarázza. Én azonban e magyarázattal nem érthetek egyet, bár e szót én is kölcsönvettnek tartom. E *varszaki* egyébiránt már Nevái-nál is előfordul.

[27] Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglu, the bandit-minstrel of Nothern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, by Alexander Chodzko (London 1842), 4. lap.

[28] E költeményt, sok más értékes jegyzetekkel együtt az azerbajdzsániakról, kitűnő barátomnak, a tebrizi francia konzulnak, Bernay Emil-nek köszönhetem, aki Perzsia földjéről és népeiről annyi ismeretet szerzett, mint talán egy európai sem.

[29] Russiche Revue, X. évfolyam, 8. füzet.

[30] V. ö. Hakluyt Society következő becses kiadványait: *a)* Narrative of Italian travels in Persia in the 15 th and 16 th century; *b)* Travels to Tana and Persia by J. Barbaro and A. Contarini (London 1873).

II. OSZMÁNOK

1.

A törökségnek e leginkább nyugatra nyomult töredéke, amelyben a nyugati népek először ismerkedtek meg a törökkel, az urál-altaji néptörzshöz tulajdonképpen csak név szerint, de nem valósággal tartozik, mert az etnográfus szemében a mai oszmán oly ember képét viseli, akinek erei-

ben elenyésző csekély rész török vér folydogál, akinek fizikuma a tipikus töröknek legcsekélyebb nyomát sem mutatja és akinek török nemzetiségét eszerint voltaképpen a szónak csak politikai értelmében lehet venni. Ott, ahol politikus és nem etnikus nemzet van szemünk előtt, az etnológiai kutatás csak a politikai történelem területén mozoghat, amennyiben mindenelőtt azokat a történelmi eseményeket kell ismernünk, amelyek által a kérdéses társadalom egységes politikai testté vált és politikai nemzetté alakult. Az oszmánoknál erre vonatkozó kutatásaink kiinduló pontjául azt az időpontot kellene választanunk, amelyben Ertograul, helyesebben fia, Oszmán, a későbbi oszmán állam alapját megvetette. Ez esetben az ottomán állam eredetének történetét a kellő időpontban kezdenék meg; de mivel etnológiai feladatunkat tekintve nem oszmánokkal, hanem törökökkel foglalkozunk, azaz nem az oszmán állam kezdetét, hanem a törököknek Kis-Ázsiában való első felléptét tekintjük, azért a történetben mintegy 200 évvel hátrább kell mennünk és a szeldzsukidák megjelenését azon időpontnak tekintenünk, amelyben a török népelem először vonult nagyobb tömegekben Arménia, Anatólia és északi Szíria földjére. Eközben természetesen egészen figyelmünkön kívül hagyjuk azokat a hiábavaló kombinációkon alapuló hipotéziseket, melyek szerint már a múlt évezredben is voltak törökök Kis-Ázsiában.

Amit a keleti történelmi kútfők a Szeldzsuk vezérlete alatt az események színpadjára Nyugat-Ázsiába érkezett törökök törzseinek viszonyairól és előbbi hazájáról feljegyeztek, az sokkal határozatlanabb s részben nagyon is töredékes, hogysem a homályban világítóul szolgálhatna. Mirkhond szerint, aki a *Melik-Name* (királyok könyve) tekintélyére támaszkodik, a Dest-i Kazar (kazár puszta) vagyis a Káspi-tenger északkeleti vidéke az a föld, ahonnan a törökök jöttek és tüzetesebben véve Dzsend környéke északi Buharában az a hely, ahonnan Szeldzsuk Szamarkand ellen indult.[1] E helyi adatokon kívül még azt találjuk,

hogy a legtöbb keleti író a szeldzsuki törököket az *oguzokhoz* tartozóknak mondja, amely török néptörzsről már előbb volt szó és melynek azonosságát a történelem előtt való korszakban először nyugatra vonult törökökkel kétségen kívül bebizonyítottuk.[2] Ezek a történelmi tekintetben még bizonytalan adatok a szeldzsuki nyelvjárás nyilvánvaló tüneményeivel együtt mégis arra a feltevésre jogosítanak fel, hogy a törökök nagy tömege, mely Szeldzsuk és utódjai alatt északi Perzsián át Kis-Ázsiába özönlött, a mai turkománok legközelebbi rokona, sőt édestestvére volt, a turkománoké, kik, mint egyebütt már bebizonyítottuk, a XI. században és már előbb is Káspi-tenger északkeleti részén levő pusztaságot egész a Volgáig tartották megszállva, és kiknek főtömege a Szeldzsuk generikus neve alatt egy kitéréssel a Szamanidák birodalmán át az Oxus mellett az iráni műveltség körébe jutott és onnan tovább a bagdadi kalifák ösztönzésére a bizánci birodalomba beütött. Nevezetesen *Kutulmus* volt ez, Szeldzsuk egy unokája, Nesri állítása szerint az előbb említett *Kök Alp kán* (vagyis zöld vitéz fejedelem), aki 170 évvel Dzsingisz kán föllépte előtt Örményországba vonult. Mikor aztán Szintai Bahadur Perzsián rajtaütött, Szulejmán, Kök Alp fia, Rumba menekült és 50.000 vándor családdal az Erzerum és Erzingian közt levő hegyek vidékén nomád módjára élt, míg végre legelő hiányában jobb hazát keresve kénytelen volt kelet felé fordulni. Ez úton aztán Szulejmán hirtelen halállal kimúlt Dzsaabarnál, Szíria határánál, az Eufrátesz partján, és az a hely, ahol eltemették, még Nesri idejében is a *Mezar-i Türk* (török sír) nevet viselte. Szulejmánnak négy fia maradt: *Szonkar-tigin, Gün-togdu, Er-tograul és Dundar*,[3] akik közül a két utóbbi 400 családdal Szürmeli vidékére a felső Eufrátesz mellé vonult, holott a másik kettő a többi néppel együtt részint a szíriai sivatagba vonult vissza, ahol utódjaik még ma is mint turkománok tartózkodnak, részint kelet felé fordult. Er-tograulról különösen feljegyezték, hogy azon szolgálatok fejében, melyeket a mongoloktól nagyon

szorongatott Ala-eddin szultánnak tett, ettől mint hűbérese *Karadzsa-Dag* (őzhegy)[1] kerületét kapta; ő volt az, aki az oszmán uralom alapját megvetette, ámbár az uralkodóház és az állam épülete az ő fiától, *Oszmántól* kapta nevét.

Ha tehát a tulajdonképpen való oszmán törökök első felléptét Szulejmán sah alatt 611-re (1214), vagy 616-ra (1219) tesszük, mégsem szabad figyelmünkön kívül hagynunk, hogy más, vagyis szeldzsuk törökök már Tograul beg, Szeldzsuk unokája vezérlete alatt a XI. század második felében Kis-Ázsiába beütöttek és Alp Arszlan uralkodása alatt Romanus Diogenes felett kivívott fényes győzelem után ott lábukat megvetették. Ezek azonban csak nomád seregek voltak, helyesebben katonai gyarmatok, amelyek az akkor óriási szeldzsuk birodalomnak távol levő nyugati részén lakó kafirok ellen harcvágyra lobbanva, kapzsiságtól és prédálásra való kedvtől vezetve Konia (Ikonium), Kaiszarije (Caesarea) és Isznik (Nicaea) mezőin megjelentek; kalandorok, kik majd a nyugati keresztes lovagokkal, majd a bizánciakkal megmérkőztek, majd meg igazi turkomán szokás szerint egymás közt, testvérek harcában próbálták meg kardjuk élét, és akik a pusztai élet kedves szokásait jó ideig Anatólia klasszikus földjén is folytatták, éppen úgy, mint századokkal később vérrokonaik, az üzbégek, az oxusi tartományokban cselekedtek. A Perzsiában lakott szeldzsukidáknak joggal dicsőített fénykora sem az iráni törökök, sem nyugati testvéreik közt nyomot egyáltalán nem hagyott; legjobban kedvelték a háború durva mesterségét, és másutt előforduló példák után ítélve bátran kimondhatni azt a véleményt, hogy az alatt az egész időszak alatt, míg a szeldzsuk törökök Kis-Ázsiában uralkodtak, az igazi török elem mindig fegyverben állt és sátrakban lakott, csakis baromtenyésztéssel foglalkozott és a földművelést részint a háborúkban ejtett rabszolgákra, részint az ország görög és örmény lakosaira bízta. Ami Anatólia török elemét ez életmódjában megszilárdította, az egyrészt az a tátongó mélység volt, mely vallásukat a letelepült őslakoso-

kétól elválasztotta, amiért is ezektől műveltség és világnézet dolgában nem egykönnyen tanultak valamit, másrészt pedig keleti nomád törzstestvéreik folytonos odaözönlése, akik közt a Szulejmán sahhval jött és később oszmánoknak nevezett törökök semmi esetre sem voltak az egyedüliek és utolsók. Ha a görög városneveknek az oszmán történelem legkorábbi szakában már megvolt törökösítése után ítélünk, úgy látszik, hogy a török nyelv hatása Anatóliában már elég korán elterjedt; az igazi törökösítés azonban csak akkor kezdődött, mikor a szeldzsukidák pusztulása után a XIV. század kezdetén uralkodott tíz török oligarchára[5] az Oszmanidák egyedül való uralma következett és mikor a görög császároknak a törökség ellen majdnem 200 évig vívott harca után a görög egyház és nemzetiség alapja erősen megrendült és a remény utolsó sugara is eltűnt, hogy a durva keleti jövevényektől megmenekülhetnek.

Sajnos, hogy sem ama kornak moszlim, sem bizánci történetírói a legcsekélyebb alapot sem nyújtják, amelyre állva Anatólia törökösítésének módjára vagy időtartalmára nézve csak némileg is tájékozódhatnánk. Minden erre vonatkozó feltevés csak más, előttünk jobban ismeretes átalakulási folyamokból elvont következtetésen alapszik. Általában véve az örmények és görögök voltak a törökösítésnek leginkább kitéve; a sémi elemet délen, a kurdokat keleten és a kaukázusiakat északon csak csekélyebb és később érkezett alkatrészeknek kell tekinteni. Sőt az először említett két keresztény népséget illetőleg is meg kell jegyeznünk, hogy Nagy- és Kis-Örményország részint talajának inkább hegyes-völgyes természeténél fogva, részint amiatt is, mivel északon egész a Kuráig nyelvre és vallásra nézve rokon erős népelemre támaszkodhatott, ámbár nagy török csapatok gyakran ütöttek oda be, az erőszakos átalakításra nézve kevésbé megközelíthető volt, mint a régi Mysia, Bithynia, Lydia, Caria, Phyrgia, Pamphylia és Cilicia görög lakossága, amely alig száz év lefolyása alatt az eltörökösödés felé óriási léptekkel haladt, úgyhogy Sanudo már 1334-

ben azt állíthatta, hogy egész nyugati Kis-Ázsiában egyedül Philadelphia maradt meg görögnek.[6] E rendkívüli jelenség okai közt első helyen azt a szomorú politikai és vallási elhanyagoltságot akarjuk említeni, amelyben Kis-Ázsia Bizáncnak tönkremenő uralma alatt a szeldzsuk törökök első megjelenése idején sínylődött. A császári seregek gyakori és rút vereségei, az oszmán hadak rettenetes pusztításai, amelyek elől a szegény görög földműves részint a megerősített városokba, részint a tenger felé menekült, szükségképpen ugyanoly mértékben hatottak csüggesztőleg a görög népességre, amily mértékben az első keresztes hadjáratok után nagyon lelohadt keresztény vallásos buzgalom a keleti szellemvilág eszméinek útját a meghódítottak keblébe mind jobban és jobban egyengette. Ugyan mi volt Anatólia keresztény műveltsége összehasonlítva a perzsa műveltségnek a Szeldzsukidák alatt újra felvirágzó szakaszával, akiknek égisze alatt az óperzsa műveltség a gyűlölt arab szellemvilág bilincseit széttépni kezdte és irodalomban és művészetben új életre ébredt? Hiszen e műveltség világa kápráztatta a jámbor európai keresztesek szemét! Nem csoda tehát, ha az anatóliai görög, minthogy a bizánciak sem erkölcsileg nem erősítették meg, sem anyagilag nem támogatták, e világ felé annál könnyebben fordult és ha idő múltával a Szeldzsukidáknak és az első Oszmanidáknak Anatóliában való uralma nem azzal az ijedelemmel és borzalommal tekintett, amellyel a későbbi évszázadokban és Európában rápillantott. A régi Bizáncban, a keletrómai műveltség világának középpontjában a törököt barbár-pogánynak és az utált és rettegett ázsiaiasság képviselőjének tekintették; Kis-Ázsia távol eső tartományaiban ellenben az ázsiai államtudomány és hadi mesterség hatalmas fegyvereivel az ázsiaiasság lehetől inkább érintett keresztény anatóliaiak tiszteletét könnyebben vívhatta ki, ha szeretetüket nem is szerezhette meg.

Az ily előnyökkel megjelent törökök közül eleinte természetesen csak a társadalom élén állók telepedtek le a

megerősített városokban és velük együtt a kézművesek és tisztviselők serege; az egyes előkelők közt hűbér fejében elosztogatott földeken a mezei munkát kizárólag oda vitt idegen rabszolgák és legyőzött keresztények végezték. A törökség közvetlenül hatott a sokaságra, amely nemsokára elcsábítva ama kiváltságoktól, melyekkel az iszlám elfogadása kínálkozott, urainak vallására tért; mert, hogy mily gyenge lábon állt ez emberek keresztény vallásos buzgalma, azt leginkább abból láthatni, hogy még magasabb rangú görög tisztek is, például Khirmenkia helytartója, név szerint Mikhail Kösze,[7] egykori elkeseredett ellenségekből az oszmánok hitsorsosaivá és ügyük buzgó harcosaivá lettek. Az iszlámra áttért görögök ugyan egy ideig megőrizték nyelvüket és szokásaikat, sőt még ma is találunk moszlim görögöket, akik az arab prófétát Homérosz nyelvén dicsőítik[8], ahol azonban a török elem inkább volt képviselve, ott annál kevésbé lehetett hosszabb és szívósabb ellenállásra gondolni, minthogy tulajdonképpen csak az oszmánok fellépése után öltött az erőszakos térítés nagyobb mérvet, amennyiben ez uralkodócsalád diadalával az egyes török pártvezérektől azelőtt engedett vallási türelem lassanként megszűnt. Nem tekintve tehát a janicsárok csapatának szervezését, amely tudvalevőleg ifjú keresztényekből állt, nem annyira a szeldzsuk, mint inkább az oszmán uralkodók vették kezükbe eréllyel és sikerrel a törökösítés művét, mert náluk az a gondolat, hogy Ázsia nyugati részén államot alkotnak, határozottabb alakot öltött, mint Szeldzsuk utódjainál, akik műveltség és politika tekintetében mindig a keleten csüngtek. Azáltal, hogy a görög népesség egy része még Oszmán idejében a törökök pusztító beütései elől először a tenger partjára és onnan az európai szárazföldre menekült, Anatólia belseje nagyon néptelenné vált[9] és mikor e hézagokat később Európából és az oszmánok más újabban meghódított tartományaiból való erőszakos odatelepítés által betöltötték, az újonnan odaérkezett népelemek közt csak a török nemzetiség lehetett irányadó,

a törökség, amely egyet jelentett az iszlámmal és szigorúan katonai és hierarchikus alkotmányának segítségével feltűnően rövid idő alatt mindent szükségképpen egyenlővé tett.

Ha Kis-Ázsia görög elemét nyugati hitsorsosaitól és törzsrokonaitól nem választotta volna el a tenger és ha ugyanazon hitű elemek szakadatlan sorára támaszkodhatott volna, amint Görögországban tehette, akkor az oszmánok a törökösítés művét bizonyára nem végezhették volna el olyan könnyen. Ezt bizonyítja továbbá az európai szlávok sorsa, akik ugyan csapatostul özönlöttek az iszlám felé, sőt Magyarországban legbuzgóbb terjesztői voltak, és mégis képesek voltak népi egyéniségüket és nyelvüket érintetlenül megóvni, mert a török befolyás az óriási birodalom északnyugati határain nem volt oly beható és mert a janicsárok rohama, kik maguk is csak áltörökök voltak, a bolgárok és bosnyákok sűrű tömegeire, melyek azonfelül még folytonos érintkezésben is voltak horvát-szlovén és szerb testvéreikkel, nemzetietlenítő hatást nem gyakorolhatott. Anatóliában egészen másképp állt a dolog. Ott a népi átalakítás művét már eléggé előkészítették a Szeldzsukidák és mikor az oszmánság nemzetteste az árja és sémi faj legtarkább vegyülékét, amelyet csak képzelhetni, úgy mint kurdokat, perzsákat, arabokat, abesszíniaiakat, szudániakat, cserkeszeket, örményeket, lázokat, georgiaiakat stb. magába felvette, a görögségnek ez egymással összedobált népségek vad zűrzavarában nemsokára el kellett merülnie, és nem túlságosan merész feltevés, ha azt mondjuk, hogy Anatólia már a XIV. század végén volt annyira törökös, amilyen manapság. Azonban Európában is csakhamar befejezését érte el az oszmánoktól okozott népi átalakulás. Ha ugyanis az utolsó orosz–török háború kiütésekor az európai Törökországban élő igazi törökök számát 700.000-re becsülték, egész nyugodtan lehet azt az állítást is kockáztatni, hogy számuk a múltban sem volt soha nagyobb, mivel Drinápolyon és Philippopolison túl csak az iszlám bírt gyökeret verni, de a törökség nem, minthogy a törökség

Európában sohasem érezte magát otthonosnak és azért legszívesebben ázsiai földön is maradt.

2.

A törökségnek Kis-Ázsiában való felléptéről és elterjedéséről szóló és előrebocsátott megjegyzések után bizonyára fölösleges dolog volna azt hangsúlyozni, hogy az oszmánban, a nagy török népcsalád láncának e legnyugatibb szemében, a törökségnek sajátságos *természeti jellemző tulajdonságaiból* bizony csak keveset találhatunk, sőt hogy az oszmánt oly keverék fajnak kell tartanunk, melynek urál-altaji ősi típusa, melybe az idegen népelemek oltattak, már annyira elmosódott, hogy e néptörzs egyes képviselői *vagy telivér árjáknak és sémieknek, vagy oly keverék típusoknak látszanak, amelyekben csak nagyon ritkán akadunk az eredeti urál-altaji faj egyik-másik nyomára*. Nem tekintve tehát az egységes típus tökéletes hiányát, legföljebb csak a különbség észrevehetőbb nyomait lehetett összefoglalni, éspedig azon különbségeit, amely tekintettel az ókor etnikus területére a törökök és az illető árják és sémiek közt végbement összekeveredésben mutatkozik. Ha ugyanis a kis-ázsiai törökök természeti jelenségét behatóbban vizsgáljuk, arra a meggyőződésre fogunk jutni, hogy azon oszmánok fizikuma, akik a régi Arménia területén, nevezetesen Karsztól elkezdve egész Malatijáig és a Karadsa hegységig laknak, az árja, illetőleg a kurd típus uralkodó nyomait viseli magán. Arcuk színe nagyobbára sötét, és ámbár inkább zömök alakúak és arcuk kevésbé hosszúkás vonású, azaz húsosabb orcájú, szélesebb homlokcsontú és állú, mint a kurdoké, mégis alig lehet félreismerni, hogy ez utóbbiak szolgáltak ott a népi átalakulás alapjául. Hasonló természetűek lesznek észrevételeink, ha a Szíria északi határának hosszában lakó oszmánt az arabbal hasonlítjuk össze; mert ámbár a beduin és arab város-

lakó közt különbség van, ez utóbbinak természeti ismertető jelei az északi szíriai oszmánéitól lényegesen eltérnek. Csak a tulajdonképpen való Anatóliában, azaz Aidin, Engürü, Konia, Kasztamuni és Szivasz tartományaiban mutatkozik az oszmán népesség többségénél bizonyos tekintetben egységes típus, melyben a görög alap nyomai félreismerhetetlenek, minthogy ott a csekély számú bevándorolt török az eredeti görög lakosság túlnyomó számában oly módon oszlott fel, hogy a mai összesség, jóllehet utóbb más idegen elemek is járultak hozzá, a természeti ismertető jelek egyes részeiben különös görög-török keverék típust tüntet fel, amelyben a görögség jellemző vonásai abban a mértékben szaporodnak, ahogyan a tenger partja felé közeledünk. Ami végre az európai Törökországot illeti, arra azt mondhatjuk, hogy Sztambulban magában az elő-ázsiai, kaukázusi és görög-szláv típusoknak lehető legtarkább keverékét lehet látni, oly keveréket, amelynek csak a viselet, a föveg, a borotvált fej és a szakáll sajátságos volta adhat különös oszmán, helyesebben moszlim jellemző vonást. Tulajdonképpen csak a képzelet állíthat ott fel néprajzi választófalat, mert hiszen a Boszporusz-parti oszmánt azonnal lehet göröggé vagy közönséges dél-európaivá átváltoztatni, csak európai szabású öltözetbe kell bújtatni és keleti fövegét európaival felcserélni; ez az észrevételünk egyébiránt az európai Törökország többi oszmánjára is illik, csakhogy azoknál a délszláv és albán típus az uralkodó.

Hasonlóképpen nyilatkozik e tekintetben Dr. Riegler[10] midőn azt állítja, hogy «az eredeti oszmánli a századok folyamában sokszoros keresztezéseknek volt alávetve, melyek legtöbbjében a típust annyira eltörölték, hogy természeti alkatának régi jellemző vonásait nehezen vagy éppen nem lehet már kimutatni...., ezért találkozunk a mai törökök közt rút majomszerű arcszabású emberekkel és onnantól fogva fokozatos emelkedésben és nemesedésben olyanokkal, kiknek arca gyengéd, finom vonású, koponyaalkata sphaerikus, feje finom alkatú, homloka emelkedett, arcszö-

ge nagy, orra szépen képződött, szeme héja egyenes metszésű, sűrű pillájú, duzzadt, szeme kisebb és élénk, álla felfelé hajló, csont- és izomalkata gyengéd, haja fekete és kevéssé göndör; különben van szőke és vörös hajú török is».

Kivételt, azonban aránylag csekély kivételt képeznek ez alól Kis-Ázsiának egészen vagy félig nomád törökjei, kik a *jürük, türkmen* vagy *göcsebe* és *göcsemen* neve alatt ismeretesek és főleg Aidin, Maras és Diarbekr kerületeiben kóborolnak, ámbár másrészt Kis-Ázsiának egész délnyugati részét, sőt néha egész Amasziáig és Engürüig rablókalandjaik által rettegésbe ejtik.[11] Az elnevezés e különféle volta néha tévedésbe ejtette az európai földrajzírókat, amennyiben e nevek alatt két vagy három különböző néptöredéket gyanítottak és a jürüköket nomádoknak, a turkománokat pedig csak félnomádoknak tartották; a dolog azonban nincs úgy, mert *jürük* és *göcsebe* csak a vándor, nomád fogalmának két rokon értelmű szava,[12] mellyel magától érthetőleg letelepült testvéreik nevezték el e javíthatatlan kóborló törököket, holott ők önmagukat mindig *türknek* vagy *türkmennek*[13] nevezték. A XIII. században és némileg még előbb is Kis-Ázsiának egész török lakta részét hívták *Türkmeniának;* Marco Polo legalább (a II. fej.) Konia, Kaiszarija és Szivasz területéről mint Turkmeniáról beszél. Hasonlóképpen ír Hayton és más középkori utazó, midőn a türkmén szót, helyesen fogva fel jelentését, gyűjtőnévnek tekintik, a nemzetet, nem annyira az országot, türkmennek nevezik, az egyes embert pedig türknek hívják.[14] E régi és egészen helyes nyelvszokás meg is maradt egész addig, míg a nyugati törökségnek egy töredéke letelepedett és idegen elemekkel való összekeveredés által eredeti török voltát elvesztette, mint ez az oszmánok, azerbajdzsániak és pusztalakó turkománok kölcsönös viszonyából még ma is kiviláglik.

Azonban sokkal érdekesebbnek tetszik az a kérdés, hogyan lehet az, hogy egyes török törzsek egész a legújabb korig a nomád élet hívei maradhattak, holott testvéreik lassanként elragadva a műveltségi mozgalmaktól már korán

kényszerültek a letelepültek életmódját elfogadni. A történelem nem ad erre vonatkozó pozitív feleletet. Láttuk, hogyan fejti meg Nesri azt, hogy Szíria északi szélén turkománok vannak; ugyanolyan tág értelműek Seref-Eddin-nek, Timur életrajzírójának szavai, melyekkel a világhódító által erőszakosan áttelepített Diarbekr-vidéki tatárokról tesz említést, és amelyekből tulajdonképpen csak annyit lehet megérteni, hogy az oszmánok közt a XIV. században épp úgy, mint mai nap is vándor törzsek voltak, amiben puszta véletlent látunk, minthogy a szeldzsuk és oszmán hadseregek egyes töredékei lassanként letelepedtek és törzsrokonaiktól elválva s az említett békés népességet magukba felvéve maguk is ott maradtak állandó lakosokul, holott az úgynevezett *jürükök, turkománok* és *göcsebék* ismeretlen okokból a letelepültek életmódjának ellenálltak és valószínűleg később Anatóliába érkezett törökök csapataival szaporodva egészen a legújabb korig javíthatatlan vándorlók és kóborlók maradtak. Hogy aztán ezeken a jürükökön természeti tekintetben a törökségnek több nyoma látszik meg, mint letelepült testvéreiken, az oszmánokon, azt alig kell mondanunk. A magam, igaz, hogy csupán csekély tapasztalatai után ítélve – mert csak kevés jürüköt láttam – első tekintetre elvadult és az oszmánnal összehasonlítva inkább ázsiainak látszó ember képét mutatják fel. Homlokuk szélesebb, álluk is szélesebb, fejük nagyobb, szemük metszése kissé hosszúkás, de ritkán ferde, szakálluk és hajuk túlnyomóan barna és fekete és testük egész alkata sokkal zömökebb mint az oszmáné. Szóval sokkal hasonlóbbak az azerbajdzsániakhoz, nevezetesen az úgynevezett terekmékhez és karapapakokhoz a Kaukázuson túl;[15] nyelvük is feltűnően közel áll dialektikus tekintetben az azerbajdzsánihoz, például a *kh* és *k* kemény torokhangok használatában ott, ahol az oszmán csak *k* vagy *g* hangot ejt, továbbá ó-török szók jelentékeny számában, melyeket az oszmánban újabb alakúakká változtattak, vagy arab-perzsa kölcsönzött szókkal pótoltak.

Hogy mekkora Kis-Ázsia e nomádjainak *száma*, azt a török statisztika siralmas állapota miatt, sajnos, alig lehet megállapítani. Scherzer[16] az aidini kerület jürükjeinek számát 200.000 lélekre teszi, holott Ubicini, Baker és mások a turkománok összes számát, belefoglalva a Smyrna körül élő jürükökét is, 300.000-re becsülik. Épp úgy, mint a többi nomádok, nagy fontosságot tulajdonítanak törzsekre, ágakra és családokra való felosztásuknak; a rendelkezésemre levő adatok szerint[17] Aidin vidékén a következő törzsek tartózkodnak: Szelge-Kádzsár, Kelesz-Kádzsár, Kara-Tekkeli, Szari-Tekkeli, Szacsi-Karali, Eszki-Jürük, Farszah, Kizil-Kecseli, Kara-Kecseli, Horgun, Burhan, Jel-Aldi, Karin-Karali, Kara-Agacsli, Kirtis, Ak-Dagli, Narindzsali, Dzsabar, Das-Evli, Csepni stb. E család- vagy klánneveknél érdekes észrevennünk azt, hogy néhánya, úgymint Burkhan, Narindsali és Kirtis[18] még ma is előfordul a turkománoknál, Kádzsár pedig, mint ismeretes, a Perzsia trónját bíró török család neve; ez a körülmény kétségen kívül bizonyítja be azt a bensőbb összeköttetést, amely e nomádok és a Perzsia északi részén levő pusztalakók közt van. Különben e vándorlás maguknak a turkománoknak hagyományában is él még; magam hallottam annak idejében a Görgen partján elbeszélni, hogy testvéreik egy része hajdan Rum (nyugat) felé ment és a szultánnál még ma is nagy tiszteletben van. Igaz, hogy nehéz, sőt talán éppenséggel lehetetlen e vándorlás idejét megállapítani; azonban feltevésünk, hogy a jürükök és göcsebék turkomán eredetűek, már azért is nyugszik biztos alapon, mert Szulejmán és Ertogrul valamennyi embere mind turkomán volt, mint már gyakran említettük; az oszmánok és jürükök közt levő lényeges különbség csakis abban áll, hogy az előbbiek letelepülésük és idegen elemekkel való összekeveredésük által természeti tekintetben nemzeti típusuk minden nyomát elvesztették és a moszlim műveltség hatásának inkább ki voltak téve, mint nyájaikkal bolyongó törzsrokonaik. A jürükökhöz azonkívül a XV. századig és talán a Transzkau-

káziába indított török hadjáratok alkalmával is új meg új nomád csapatok csatlakoztak; ezért aztán típus és nyelv dolgában tisztábban is maradhattak meg. Erkölcseiket és szokásaikat minden apróságukban nem ismerem; lakodalmi szokásaik azonban az azerbajdzsániakéival tökéletesen megegyeznek. Az is nevezetes, hogy sátraik nem olyanok, mint az iráni nomádokéi, hanem hogy megtartották a kerek közép-ázsiai alakot,[19] és hogy népköltésük hasonlóbb a keleti törökök szellemi termékeihez, mint a nyugatiakéihoz.

Egészen másképp van a dolog az úgynevezett *kizilbas*-törökökkel, akiket némelyek tévesen a jürükökhöz vagy türkmenekhez számítanak, pedig nagyobbára oly Azerbajdzsánba és a Kaukázuson túl levő vidékekre való iráni törökök maradékai, akik a portának a Szefidákkal viselt háborúi alatt részint erőszakkal szállíttattak át, részint önként adták magukat török védelem alá. Mind e mai nap megmaradtak síita vallásuk hívei és csak félig nomád életet élnek, minthogy télen át szegényes kunyhókban laknak és imittamott földműveléssel is foglalkoznak. A jürükök inkább nomád jellegűek, mert főfoglalkozásuk a baromtenyésztés, és csak az Aidin tartományában lakók foglalkoznak erdőirtással és favágással, amitől a *tahtadsi*, azaz deszkás melléknevet kapták, amelynek nincs semmi generikus jelentése, amint némelyek gondolják.

A félig vagy egészen nomád törökök más kisebb töredéke az *afsar* törzs az Anti-Taurusban, akik saját hagyományuk szerint Koraszanból származnak és valószínűleg az ott még ma is lakó afsaroknak rokonai, kik közül Nadir Sah származott. Bátor útonállók hírében voltak és még ma is egészen vad fickók.[20] Továbbá a *nogajiak* Adana környékén, akik azelőtt körülbelül 20.000 családból állottak és az utolsó krími háború után Oroszországból telepedtek oda, jelenleg azonban már csak 2000 családra mennek.

Anatóliának legújabb néprajzi képe szerint, melyet Wilson ezredes vázolt, a nomádokat kivéve tulajdonképpen már nincs is egyáltalában török eredetű ember Kis-

Ázsiában. Ez az állítás azonban nem egészen igazolt, mert ha meg is engedjük, hogy a letelepültek népi alapanyaga görög vagy örmény volt, mégis csak annyit szabad és lehet mondanunk, hogy keverék fajjal van dolgunk, azaz oly emberekkel, akik a törököknek az ott talált őslakosokkal való keresztezéséből származtak; e keverékhez azonban az idők folyamában igen jelentékeny számú tősgyökeres török is járult, úgyhogy oly mértékben illeti meg a «török» etnikus meghatározása, amilyenben például a franciáknak, angoloknak, oroszoknak, magyaroknak, sőt majdnem minden európai népnek megfelelő etnikus nevét megadjuk. Anatólia népi állapotának hullámzása ugyan szakadatlanul megvan és kivált a legutóbbi időben kaukázusi láz, ruméli és bosnyák elemek odaözönlése által öregbedett is, azonban mégis megvan tömörsége által kitűnő képe, melynek egyes vonásai már sok száz évesek és melyeket sem eltörölni, sem figyelmen kívül hagyni nem lehet. Megvan ugyanis a helyi minőségnek félreismerhetetlen típusa, mely szerint, mint Wilson helyesen megjegyzi,[21] a kék vagy szürke szemű világosbarna galatiait a fekete hajú, keskeny arcú és sajátságos orrú kappadóciaitól azonnal meg lehet különböztetni. A fiatal embereknek régtől fogva egész máig meglevő vándorlási kedve miatt, melynél fogva gyakran mindenféle vidékekre való nőkkel tértek haza, a fajok keresztezésének folyama még folyton halad, és annál inkább csodálatra méltó, hogy az előbb említett sztereotip kép mégis itt-ott beleenged pillantanunk e népi zagyvalék eredetének történetébe. Mint rendesen, úgy itt is a nyelvi, helyesebben nyelvjárási viszonyok terjesztenek világosságot, és amennyire ezeket mostanig közzétették és átkutatták, Kis-Ázsiának meglevő letelepült törökségét *kasztambolira* (északon), *khudavendkiarira* (nyugaton) és *karamanira* (délen) oszthatjuk. Ha e három kerület nyelvjárását egymással összehasonlítjuk, kiderül, hogy például az elsőnek és másodiknak etnikus magva túlnyomóan, sőt talán kizárólag görög volt, holott az utolsónál az elemi alkotórészek

többsége határozottan török volt. Valamint a törökországi görög még ma sem bírja a török *ö* és *ü* hangot kimondani és kemény mássalhangzókat lágyakkal felcserél, éppen úgy tapasztaljuk, hogy a kasztamunii nyelvjárást beszélő tősgyökeres török még ma is *bojuk*-ot, *okuz*-ot stb. ejt *böjük, öküz* stb. helyett;[22] e körülmény a kérdéses törökök görög eredetű voltát legjobban bizonyítja. Más etnológiai jelentőségű momentum továbbá az, hogy a nevezett nyelvjárásokban, különösen a karamaniban, jelentékeny számú olyan szó van, amely erősen emlékeztet Közép-Ázsia török nyelvére, vagyis olyan szókincs, amely az arab és perzsa irodalom elnemzetietlenítő műveltségi befolyásának kevésbé volt kitéve, mint az oszmán irodalom és efendik nyelvének szókincse, és amely ennélfogva a régi hazából hozott emlékeket tovább őrizhette meg. Mind e mai napig még nem méltatták eléggé Kis-Ázsia török nyelvjárásainak tanulmányát, azonban amint ez meglesz, azaz amint az egyes nyelvjárásokat tüzetesen átkutatták, a Kis-Ázsia őslakosságába olvadt török elemek viszonyát minőség és mennyiség tekintetében könnyen lehet majd megérteni.

3.

Ha azonban az oszmán törökök fizikumának egységes jellegét az előbb említett okoknál fogva tökéletesen tagadjuk is, ugyanazt semmi esetre sem tehetjük *erkölcsi életükre*, azaz társadalmi és szellemi tulajdonságaikra való tekintettel. Az évszázadokig szakadatlanul működő moszlim műveltség abban mindjárt kezdettől fogva oly műveltségi világot teremtett, amely a szeldzsukitól és még inkább a keleti töröktől különbözött és oly mértékben vette fel különös nyugati török, vagyis *oszmán műveltség* alakját, amilyenben egyrészt a nép új hazájának égövi viszonyai, másrészt a nemzet testébe felvett számos görög elemek a szellemi életnek okvetlenül új irányt adtak. Jóllehet mély ör-

vény választotta el a moszlimokat a kereszténytől, amazok mégis hiába törekedtek a bizánciak műveltségének hatása elől megmenekülni. Míg a társadalom nomád harcosok állapotában élt, addig fejei, vagyis a vezérek a Szeldzsukidák és az első Oszmanidák által uralkodóvá tett perzsa-török szellemi irányban, melynek középpontja Konia és később Brussza volt, zavartalanul megmaradhattak; amint azonban a törökök Európa földjén jelentek meg és amint görög-keresztény neofiták tömegesen özönlöttek hozzájuk, igazi moszlim és ázsiai műveltségük épülete nemsokára alapjában megrendült. Anatólia égövi viszonyai célszerű ruházat és élelem elfogadását követelték; az építésre is a bizánci stílus volt döntő hatással, nem pedig a perzsa és közép-ázsiai; ezért már Timur idejében annyira meglepte a keleti törököket nyugati hitsorsosaik és törzsrokonaik idegenszerűsége, hogy e fejedelem erőszakkal telepíttetett át kertészeket, kőműveseket, ötvösöket és egyéb mesterembereket Rumból (nyugatról) fővárosába, a Zerefsán partjára. Erre vonatkozó például szolgáljon az oszmánoknál már régóta viselt rövid kabát, amelyet *szaltanak* hívnak és amely a moszlimok ruházkodására vonatkozó törvények követőjének szemében utálat, mivel e törvények szerint csak abát, dzsubbét, hirkát és egyéb bokáig érő és bizonyos testrészek körvonalait gondosan leplező felső ruhát kellene viselni. Éppen így van a dolog a szakáll leborotválásával, mely szokást I. Szelim szultán honosított meg, amelyen a többi mohamedán, különösen a közép-ázsiai török a legnagyobb mértékben megbotránkozik és amely az igazhívő szemében éppenséggel a vallás megtagadásának jele. Ezek mellé még más szokások és erkölcsök sorakoznak, amelyeket csak a bizánci görög hatás eredményeinek tekinthetni.

Három főáramlat mutatható ki az oszmán törökök erkölcsi életében. Az elsőnek erősen kifejlett perzsa jellege van és az ottomán állam megszilárdulásáig, nevezetesen Szíria meghódításáig tart. E korszak alatt az irodalomban és a

mindennapi életben a szeldzsuk-iráni befolyás jutott uralomra, amelynek maradványaként egyebek közt az a szokás is tekinthető, hogy a tavaszi napéjegyenlőség idejében egymásnak édességet adnak ajándékul; e szokás a perzsa noruz-ünneptől származik és manap csak a főbb rendűeknél dívik. Perzsa hatásra emlékeztetnek e fejedelmi címek *kán* és *hünkiar*, a *khudavendkiar* rövidítése, továbbá az, hogy az oszmán nyelv perzsa szókat és kifejezéseket nagyon kedvel, ami az oszmán irodalom első korszakát jellemzi. Abban a mértékben, amelyben az oszmánok az arab elemet meghódították, az arab, jobban mondva moszlim hatás nyelvükben és erkölcsi életükben mindinkább nagyobbodik. A társadalom szigorúan moszlim szabásúvá lesz és még a nép nyelvében is a legszokásosabb fogalmakat is arab szókkal nevezik meg. Ez az oszmán műveltség második szaka; a harmadik Európában való letelepedésükkel kezdődik. Abban az időben a felsőbbrendű társadalom már annyira megtelt görög elemekkel, hogy nemcsak egyes nagyvezéreknek, hanem nagy tekintélyű ulemáknak ereiben is csörgedezett görög vér; hiszen a bizánci értelmiség java része a győzőkhöz csatlakozott, és nemcsak a politikai közigazgatásban, hanem még az egyházi életben is támadtak olyan intézmények és méltóságok, amelyek az ázsiai moszlim világ igazi szellemével ellenkeztek és amelyeket a keleti mohamedánok mint a törvénnyel ellenkezőket elítélnek. Csak az a hatalom és tekintély, melyet az oszmánok a próféta tanításának Európában szereztek, tüntethette fel e kihágásaikat és bűnös újításaikat szebb színben a keleti rajongók szeme előtt; voltaképpen azonban az arabok, perzsák, indusok, afgánok és közép-ázsiaiak az oszmánokat mindig olyan hitsorsaiknak tekintették, akiknek erkölcseiben és szokásaiban mindig elég idegenszerűt és meglepőt találtak, anélkül azonban, hogy ez eltérésük természetéről és okairól számot adhattak volna.

Tekintve azt a merev centralizációt, amellyel Isztambul, e műveltség főszékhelye, az ottomán császári birodalom

legtávolabbi tartományain a XVI. század közepe óta uralkodott, egyáltalában nem csodálkozhatunk azon, hogy e különböző népek műveltségének tarka mozaikjából álló erkölcsi összesség minden akadályon diadalmaskodhatott és az ó-török nemzeti erkölcsök annyi vonását megsemmisíthette. Oly társadalom, amely idegen szellem vívmányainak kölcsönvett pompájában tetszeleg, természetesen kevésre becsüli saját régi műveltségének egyszerű, de jó vonásait. Az oszmánok szemében is már a XVI. század elején megvetés tárgya volt a törökség *(türklük)* és a durva, bárdolatlan fogalma azonos volt e jelzővel: török. Az iszlám mindenkor és mindenütt nagymértékben arra törekedett, hogy híveit nemzetiségükből kivetkőztesse; azonban nagyobb sikerrel sehol sem működött, mint az oszmán törököknél. Ha tehát a mai oszmánok erkölcsi képében pusztai hazájukból magukkal hozott szokásaiknak egyes vonásait keressük, a következő csekély nyomokra fogunk találni. Anatólia belsejében és nevezetesen Tokat, Szivasz és Engürü törökjeinél a gyermeket *születésekor* még mindig behintik sóval vagy bekenik hájjal, mint a kirgizeknél; a bepólyázás módja is ugyanaz; a szülés fájdalmaitól meglepett asszonyt azonban nem ijesztgetik puskalövésekkel és másféle zajjal, mint Azerbajdzsánban vagy a pusztán, ahol ilyes pokoli lármával akarják a gonosz szellemeket elriasztani. A *nász* szertartásáról megemlíthető, hogy a menyecske ugyanazon ünnepiességgel vonul férje házába, azonban nem lóháton, hanem gyaloghintóban, és valamint a kirgizeknél, úgy itt is szigorúan meg van tiltva a nőnek, hogy arcát ipa előtt megmutassa vagy ipát és sógorait nevükön szólítsa. A lakodalmi mondókák és dalok az azerbajdzsániakhoz hasonlók, azonban a *kalim*-nak (a menyasszony árának) legcsekélyebb nyoma is már rég eltűnt.[CCVIII] A háziszerek közt az üst (kazán) még mindig azt az előkelő helyet foglalja el, mint a nomádoknál; a janicsároknál köztiszteletet tárgya volt és valamint a közép-ázsiai nomád óvakodik a sátorban az üstnek vagy tűzhelynek háttal fordulni,

úgy a janicsárok is a legnagyobb sértésnek tartották, ha valaki a *csapat üstje* (bölük kazani) mellett elment anélkül, hogy meghajolt volna. A fegyverforgatás meg a ló és általában az állattenyésztés iránt való szeretet is emlékeztet az oszmánok régi életmódjára; az egészen görögös oszmán Karaman völgyeiben még mindig ugyanazon fajú juhot legeltet, amelyet turkomán elődjei a Jaxartes és a Tedzsen partjairól magukkal hoztak, és amely még hat évszázad folyamán sem vesztette el jeles tulajdonságait.[25]

Ami azonban a mai oszmánban kiváltképpen jellemzi a törököt, az *erkölcsi tulajdonságainak* összessége, amelyből a moszlim világnézetnek erősen látszó árnyalatai mellett is mindenütt kicsillan az igazi török-tatár életbölcsesség alapszíne és amelyben a törökség a népi alkotórészek idegen eredetű elemei fölött kétségtelenül győzelmeskedett. Hasonlítson bár arcvonásaiban és testalkatában görögre, örményre vagy cserkeszre, legyen bár a legtarkább etnikus összekeveredésnek példája, az oszmán az ő tekintetével és fellépésével, mozdulataival és viselkedésével mindig tősgyökeres töröknek fog mutatkozni. Nehézkes és módos, jéghideg komolyságú és oly higgadtságú, amilyent csak belső Ázsia pusztájának sátorlakójánál tapasztalunk. E tekintetben a nyírott szakállú, európai szabású finom posztókabátot, glacékesztyűt, és lakkcipőt viselő török szakasztott olyan, mint egy nagy prémes kucsmát és csíkos aladsát viselő, ritkás szakállú, ferde szemű, vad külsejű testvére. A tüzes vérű és mozgékony görögöt és cserkeszt nem is akarjuk vele összehasonlítani; de még az arab is, ámbár szintén magán viseli minden tette az iszlám nirvánájának bélyegét, mégis kevésbé komolynak és sokkal élénkebbnek mutatkozik, mint az oszmánli, akinek a férfi méltóságáról és az erényről való fogalma szerint a nevetés, dalolás, ugrálás, táncolás, kiabálás, sietés vagy felhevülés és kivált a bőbeszédűség a legnagyobb mértékben illetlen vagy éppen büntetésre méltó. E felfogással karöltve jár az az igazi derékség és becsületesség, amely miatt az oszmán

(kivéve a bizantinizmus örökségébe lépett konstantinápolyi efendik osztályát) egész Elő-Ázsiában és Európában is páratlan. Az anatóliai földműves, aki szorgalmasan szánt, vet, aki bárány türelmével viseli el a mélyen süllyedt tisztviselő osztály minden sértését, aki évszázadok óta zúgolódás nélkül áldozza fel javát és életét fejedelméért és vallásáért, aki házi tűzhelyénél szende és szerény, a csatatéren pedig a világ legjobb katonájának hírét vívta ki magának, az ilyen dicső és elragadóan szép jellemű ember, aki józansága miatt még a műveltségével annyira büszkélkedő nyugati kereszténynek is például szolgálhat, a moszlim Ázsiában páratlan, legföljebb talán a derék és talpig becsületes kivai üzbég fogható hozzá. Mily örömmel gondolok arra a szíves vendégszeretetre, amelyet utazásom alatt Anatóliában törököknél élveztem! Az utast csendes és benső barátsággal fogadják, tisztelettel halmozzák el, étel, ital javát rakják eléje az asztalra, a ház apraja-nagyja azon buzgólkodik, hogy vendégének kedvében járjon, és csak ha az utas másnap reggel jól tartott és megnyergelt lovára száll, akkor intézi hozzá a gazda egész félénken ezt a kérdést: «Ki vagy, honnan jössz és hova mégy?» Ha az ember az élvezett jót meg akarná fizetni, azt a legnagyobb sértésnek tartanák.

Ezekben és egyéb jeles tulajdonságokban hű maradt a kis-ázsiai török az ő törzséhez és ezt a törökséget nem bírta és nem bírja semmiféle vérkeveredés meg idegen műveltség befolyása megsemmisíteni. Ezen annyival inkább kell csodálkoznunk, mivel az iszlám az oszmánok *nyelvére és irodalmára* oly pusztítóan hatott, amint a törökség semmi más törzsénél nem tapasztaljuk. Midőn az oszmánok Kis-Ázsiában megjelentek, még azt a belső-ázsiai török nyelvjárást beszélték, mely csekély eltéréssel valamennyi a Thien-San és az Urál közt lakó töröknek sajátja volt és amely sok tekintetben az ujgur nyelvjárás rokona volt. Ezt az akkor szokásos személynevekkel lehet bebizonyítani; Urkhan, Er-tograul, Güntokdi, Szari-Jajli, Turgut-Alp, Konguz-Alp, Ajgir-Alp, Aj-togdi[24] meg a többi az első osz-

mán történetírók műveiben ránk maradt ó-török tulajdonnevek ugyanis éppen olyan alakban ugyancsak mint török tulajdonnevek fordulnak elő a Kudatku Bilikben és a Ghaznevidák krónikásainál is. Az oszmán államnak ama régi korszakából való irodalmi mutatványok egyáltalában nincsenek; a legrégibb törökül írt történelmi művek ugyanis, például a *Tevarikh-i Al-i Szeldzsuk* és *Ásik-Pasazade* történelme, II. Murad szultán idejéből valók és voltaképpen édeskevés olyat foglalnak magukba, amit régibb korúnak lehetne tartani, ámbár e művek a későbbi törökök közt hírhedtek lettek, mint *kaba türkcse,* azaz durva törökségűek. Legföljebb néhány ma már elavult szó van bennük, mint بوى *boj,* nem, اوك *öń,* dicséret, قات *kat,* mellett, اولو *ulu,* nagy stb. vagy néhány nyelvtani alak, amely ma már feltűnő; különben kevésbé török e művek szövege a mai azerbajdzsániná, amiből aztán már jelentékeny átalakulást következtethetni, úgy, hogy egészen könnyen érthetővé válik, hogy az oszmán nyelvjárás már a XV. és XVI. században élt irodalmi nyelvében azzal a roppant tömeg kölcsönvett arab-perzsa szóval, amelyet egészen a legújabb korig használt. Ez irodalmi kegyetlenkedés következtében még partikulák alakjában is a népnyelvnek szinte nélkülözhetetlen szavai közt is honosodhatott meg az idegentől kölcsönvett szó és a népnek meg a művelteknek nyelve annyira eltért egymástól, hogy e sorok írója gyakran lehetett tanúja, hogy efendik társaságában valamely titkos beszélgetés folyhatott anélkül, hogy a jelenlevő török szolgák gazdáik török nyelvét megérthették volna.

Hogy ily körülmények közt *népirodalomról* nem lehetett szó, az könnyen érthető. Anatólia legalsóbb rendű népének olvasmánya a *Birgevin* és egyéb vallásos könyveken kívül nagyobbára *Ásik-Garib* költeményeiből és az úgynevezett *meddahok* elbeszéléseiből, *hikjaetekből* áll, amelyek szerkezetükben ugyan egyszerűek, nyelvükben azonban nem oly igazán törökösek, mint a tokati, szivaszi és engürüi parasztok nyelve; nyelvi érték tekintetében tehát

hátrábbra valók az azerbajdzsáni nyelvjárás irodalmi mutatványainál. E népies költemények tartalmát illetőleg megjegyezhetjük, hogy tárgyuk nagyobbára hasonló arab és perzsa költeményekből van véve és hogy csak kivételképpen dicsőítenek bennük valamely nemzeti betyárt, népiesen *besét;*[25] némelyikben *Hodzsa Naszreddinnek,* e török Bolond Istóknak bohóságairól van szó, a harcias ifjúságnak pedig *Köroglu* meséiben telik kedve; ez itt természetesen mint buzgó szunni szerepel és a síita eretnekek ellen követi el hőstetteit. Itt ki kell emelnünk, hogy *Csamli-Bel,*[26] Köroglu hőstetteinek híres hegyi színhelye, tulajdonképpen Kis-Ázsiában van és hogy a kurd hegység eleje az Erzerumból Bajezidba vezető úton még ma is *Köroglu kapiszi,* vagyis Köroglu kapuja nevet viseli.[27] Csak az anatóliai törökök népdalain, amelyek többnyire négy- vagy nyolcsoros költemények, látszik meg némileg a török nép szellemének bélyege, de még inkább közmondásaikon és példabeszédeiken, amelyek közül sok oly hamisítatlanul maradt meg, hogy a turkománoknál és a kivai üzbégeknél még most is szóról szóra feltalálható.

A valóságos török nemzeti szellem legcsekélyebb nyomait azonban az úgynevezett *sarkik,* népdalok vagy jobban mondva szerelmi dalok, árulják el, amelyek részint műköltőktől származnak, részint azonban valamely hárem tehetséges lakójától költve a nép ajkára szállnak, tehát voltaképpen nem tartoznak magának a népnek költői termékeihez. *Sarki* szó szerint a *keleti,* a keletről származó, ami bizonyára jellemző célzás e költemények szellemére, irányára és szerkezetére, amely az arabok és perzsák hasonló műveinek mintájára van képezve, tehát keleti, de nem török. Lakomák alkalmával e sarkikat valamely hangszer, például *kanun* (hárfaféle) és *keman* (hegedű) kíséretével, egyébkor pedig a *deff* vagy *dömbek* (fél vagy egész dob) ütemes szavával éneklik, ahogy leginkább táncoló leányok szokták. A zene maga tisztán keleti, azaz perzsa eredetű; ó-török dallamok már csak a jürüköknél fordulnak

elő, akiknek orrhangon előadott búskomor dalai erősen emlékeztetnek a turkománok és kirgizek éneklésére. Azt talán az előzmények után alig kell mondanunk, hogy e sarkik nyelvében idegen, azaz arab-perzsa szók csak úgy hemzsegnek; és habár e dalok a nép ajkán élnek, mégis némely ritkább kifejezésüket mind e mai napig sem érti a nép, hanem akárhány versszakukat csak úgy gépiesen éneklik el.

Itt következik e sarkik néhány példája.

1. Szöveg

Bir suhi szitemkiar beni szaldi jene derde
Kojdu su benim basimi bin türlü kederde
Csün görmüs idi didelerim vakti szeherde
Bir miszli melek zat peri dzsinszi beserde.

Refrain
Ah handa dir ol nazeninim gelmedi nerde
Szevdim ne dejejim terk edemem hajr ü serde.

Fordítás

Egy kegyetlen gonosz nyomorba döntött engem,
Az szegény fejemet ezer bajba keverte;
Midőn meglátta szemem kora reggel,
Olyan volt, mint az angyal meg emberi alakú tündér.

Refrain
Ah, hol van az a szépem, hogy nem jött el?
Szerelmem mit használ, jóban rosszban el nem hagyhatom.

2. Szöveg

Ask ehli maasuk szevmez idi csün ajb olsza
Bu derde deva ejlejemez bin tabib olsza

Aglar su benim halima bin garib olsza
Bir gördü gözüm bir daha görmek naszib olsza.

Refrain
Ah, hol van az a szépem, hogy nem jött el?
Szerelmem mit használ, jóban rosszban el nem hagyhatom.

Fordítás

A szerelmes nép nem szeretne, ha bűn volna,
E bajban nincs orvosság, bár ezer orvosa volna;
Megsiratná ez állapotomat, bár ezer idegen volna is;
Bár azt, akit egyszer látott szemem, csak még
egyszer láthatnám!

3. Szöveg

Bülbül güle medzsbur iken gülzarini bekler
Pervane dahi janmaga ask narini bekler
Kul kendiszinin vak'ida jarini bekler
Bir haili zeman oldu gönül jarini bekler.

(Ugyanaz a refrain)

Fordítás

A csalogány a rózsáért epedve rózsáskertre vágyik,
A lepke, hogy megégjen, a szerelem lángjára vágyik,
A szerelem rabja álmában kedvesére vágyik;
Már sok ideje az én szívem is kedvesére vágyik.

4. Szöveg

Kasi keman szin nu dsivan
Dsan u dsihan szin alaman
Szen raksz ejle ej gülfidan.

Fordítás

Íves a szemöldököd, ifjú lányka,
Lelkem s világom vagy. Jaj, jaj!
Táncolj hát, hej rózsaágam!

5. Szöveg

Bulunmaz szevdigim miszli akranin
Bir elmasz pare durri dane mi szen
Hep alem esziri nalanin szenin
Szen bir afet zename mi szen.

Fordítás

Nincsen szeretőmnek mása társai között;
Talán egy darab gyémánt vagy gyöngyszem vagy te?
Nagyon jajgat a világ, a te foglyod;
Talán a világ csudája vagy te?

Igaz, hogy a műköltés e termékein kívül itt-ott különösen a jürükök és turkománok meg a karamani föld népe között néhány eredeti népköltemény és verses hősmonda vagy vallási történet is akad, azonban azok nyelvében is hemzseg a perzsa-arab sallang és az egyszerűségével elbájoló török népköltésnek, amely még az iráni törökök közt is fenn bírt maradni, ott már alig akadhatni nyomára.

A legnagyobb nehézség, amelyre a néprajzíró az oszmán törökök leírása közben talál, határozottan *számuk nagyságának* megállapítása; e kérdés megoldását a török kormány mindeddig még nem kísérlette és azok az európai szerzők, kik Törökországról írtak, emiatt szintén csak határozatlan és megbízhatatlan értesülésük alapján szólhattak hozzá. Ez különösen Ubicini-nek még mindig irányadó statisztikai adatára illik, amely szerint az ottomán császári birodalomban 14.000,000 *török* van; ezt az adatot az illető

utazó a Porta köreiben hallotta, melyek a török nemzetiségű alattvalók számáról már csak azért sem értesülhettek jól, 1. mert mindeddig szabályszerű népszámlálást nem rendeltek el, 2. mert a legjobb esetben a különféle alattvalók osztályozása alkalmával csak a vallási különbségből indulnának ki és nem a nemzetiségből, 3. mert talán rendelkezésünkre levő statisztikai adatokban a népesség rendkívüli hullámzása miatt nem bízhatunk meg. E hullámzás alatt azt értjük, hogy az utóbbi két évszázadban törökök és tatárok költöztek be az egykori Törökország azon részeiből, amelyeket Oroszországnak engedett át; ez a beköltözés néha nagyobb terjedelmű volt és ez gyarapította időnként az oszmán törökséget úgy, ahogy politikai nagyságának elmúlt idejében is ilyen beköltöző elemek táplálták és megszilárdították. Ugyanígy áll a dolog a beköltözött cserkeszekkel is, akiknek ugyan néha 75 százaléka is elvész, többije azonban, mint a tapasztalás bizonyítja, a törökségbe olvad. Ha tehát a nagy véradót, – mert a hadsereg nagyobbrészt törökből áll, – és Anatólia törökjeinek ijesztő mértékben terjedő elszegényedését tekintetbe vesszük, akkor, habár meg is engedjük, hogy beköltözésből bizonyos mértékben gyarapodik a törökség, Ubicini-nek előbb említett számadatát tetemesen le kell szállítanunk és körülbelül csak 10.000,000-ra szabad a *törökök számát* becsülnünk.

Hogy vajon ez a szám a múltban, vagyis az oszmán hatalom fénykorában, sokkal nagyobb volt-e vagy nem, azt csak gyanítani lehet, de biztosan meg nem állapíthatni. Moszlim vallású heterogén néptöredékeknek az oszmán törökség uralkodó elemébe való felvétele az első Oszmanidák hatalmának megszilárdulása óta folytonosan járta és II. Mohamed meg I. Szulejmán idejében bizonyosan nagyobb mértéket ölthetett, ámbár a társadalom alapfeltételei akkor sem a törökségben, hanem az iszlámban találták fő erősségüket. Csak a katonai szervezetben és az állami életben hatott a törökség éltető szellemként. Ebben jutottak teljesen érvényre ama világnézet előnyei és ama

fényes egyéni tulajdonságok, amelyek az igazi törökséget jellemzik; innen van, hogy oly rendkívüli eredményeket értek el, amelyeken a történelem kutatója méltán elámul. Nem tarthatjuk puszta véletlennek, hogy néhány kalandor harcosnak sikerült fegyveres erővel oly birodalmat alapítania, amely három világrészre való kiterjedésével és különböző nyelvű, hitű és fajú népeken való uralmával még a fénykorában levő római államot is felülmúlta. Nem! A sikert itt két világnézet uralkodó eszméinek egyesülésében kell keresni; mert valamint a fajok keresztezése a test nemesedését és tökéletesedését segíti elő, úgy az ázsiai moszlim műveltség és a nyugati keresztény polgárosodás egybeolvadásának is valóban rendkívüli sikert kellett létrehoznia. Az oszmánok, kik pusztai hazájukból az urál-altaji faj erényeit, úgymint vitézségét, becsületességét és patriarkális érzelmeit hozták magukkal és ifjúkorukat úgyszólván a moszlim-perzsa műveltség égisze alatt töltötték el, a világraszóló események színpadjára való felléptekor annyi görög-szláv elemnek magukba való olvasztása által sokkal közelebb jutottak a nyugati műveltség szelleméhez, mint ahogy általában hiszik az emberek. A Mikhail-Köszék, Evrenoszok, Szokollik és Ibrahimok keresztény eredetüket sohasem tagadhatták meg; egyikük még mitológiai alakok szobrait is vitette a budai királyi várból Isztambulba; e férfiak vezérlő szerepe nem múlhatott el nyomtalanul a társadalmi és állami életben. Az efendik osztálya, azaz a tisztviselővilág vagy a társadalom magasabb rendje már I. Szulejmán idejében elvesztette vala ótörök jellegének nem egy momentumát, azét a török nemzeti jellegét, amely államot alkotni bírt, de az államfenntartás művészetéhez sohasem értett és amely még a legkedvezőbb esetben sem bírt volna az életre ébredő európai szellem rohamának ellenállni. Holott a múlt századokban a közép-ázsiai *officina gentiumból* Ázsia nyugati része felé tódult nomád lovas csapatok pusztító viharokként a keleti művelt országokon csak átszáguldtak anélkül, hogy hatalomnak maradandó

nyomát hátrahagyták volna, az oszmánoknak sikerült a magukba fölvett árja népelemek segítségével azt az óriási államot megalkotniuk, amely nagyságával magát a római császárságot is felülmúlta és amelyet a keresztény Nyugatnak egyesült hatalma csak évszázados küzdelem után dönthetett meg. Ha az oszmánok török birodalma ahelyett, hogy a magyarokkal, németekkel és olaszokkal hosszú harcokat vívott végig, figyelmét arra fordította volna, hogy a háta mögött szétszórtan lakó török ajkú rokonait összeszedje és megerősítse, és ha az összes törökséget a Tien-santól és az Altajtól elkezdve egész a Krímig és a Dunáig saját érdekének körébe vonhatta volna: mindenesetre a legnagyobb fegyveres hatalommá válhatott volna, amelyet a világ valaha látott, és végzetes szövetségesként léphetett volna fel a nyugati műveltség ellen. De ehhez nem volt az oszmánoknak elég államférfiúi értelmük; az iszlámnak nemzetietlenítő hatása alatt sohasem gondoltak keleti testvéreikre, sőt alig ismerték őket, és minthogy az oszmánok mint a török nemzettestnek legtávolabb nyugatra jutott őrszemei hazájuk földjétől elszakadtak és szellemi közlekedés, meg időnként utánuk jövő rokon csapatok által meg nem erősödhettek, a törökségnek az államfenntartáshoz nélkülözhetetlen jeles tulajdonságai is szükségképpen lassanként tünedeztek és a törökséggel együtt az oszmánság állami tekintélyének és hatalmának is el kellett vesznie.

Ha tehát az oszmánokban azt a török népet látjuk, amely egykori politikai hatalma által az egész néptörzsnek fényét leginkább növelte, akkor másrészt a török népcsalád azon ágának is kell tekintenünk, amelynek sorsa e népfaj világtörténeti jelentőségének úgyszólván záradékát képezi. Ha ugyanis a törökség összes számát 24 millióra tesszük, azt látjuk, hogy fele elvesztette politikai önállóságát és Oroszország vezetése alatt oly műveltség felé közeledik, amely eddig megvolt moszlim műveltségének szellemével ellenkezik; hogy tehát oly úton halad, amely részint az oroszságban való elveszéséhez, részint pedig mai műveltségi állapo-

tában való tespedéshez vezet, amelyen azonban török nemzeti fejlődését semmi esetre sem érheti el. Nem sokkal derültebb a törökség másik, most még politikai függetlenségben élő töredékének jövője sem, minthogy a túlnyomó európai hatalomtól nagyon szorongatott oszmánoknak és azerbajdzsániaknak most, miután évszázadokig nyögtek az ázsiai moszlim világnézet béklyóiban, sem akaratuk, sem erejük nincsen annyi, hogy magukat összeszedjék és a nyugati világnak mindent legyőző szelleméhez való alkalmazkodásuk által a végromlástól megmeneküljenek. Őket is ugyanaz a sors fenyegeti, amely máris idegen uralom alá került testvéreiket elérte; bármilyen formájú lesz is az a ruha, amelyet a divatosító és európaiasító hatalom rájuk ad, annyi bizonyos, hogy török nemzeti szabása semmi esetre sem lesz. A törökség etnográfusa tehát nem hallgathatja el leírása végén azt a megjegyzést, hogy olyan emberfaj képét festette le, amely, jóllehet a múltban világtörténeti jelentőségű volt és óriási átalakulásokat idézett elő, nemzeti fennmaradásának alapját nem bírta megvetni és most részint teljes megsemmisülése, részint lényeges átalakulása felé siet. És ezt a kegyetlen végzetét alig fogja a törökség elkerülni. Mihelyt az ókor népei közt először megjelent, a szüntelen háború és a nyers erő képét viselte és három világrészben való hatalmi állását csak addig védhette meg, míg az új és jobb világrend fényes sugarai az állami és társadalmi elnyomorodás sötét árnyait el nem oszlatták, és amint e sugarak mind fényesebben s melegebben ragyogtak, e népfaj jelentőségének is ködként kellett szétfoszlania.

JEGYZETEK

[1] V. ö. Mirchondi historia Seldschukidarum, Persice edidit Dr. J. A. Vullers (Gissae 1837) 4. l.

[2] V. ö. a 464. lapot.

[3] E neveket nagyobbára hibásan írják سنقور helyesen *Sonkar*, azaz sólyom, ارطغول *Er-tograul*, azaz férfiak összeaprítója.[CCIX] *Gün-togdu* a. m. napkelte és mint a Kudatku Bilikben látható, tudvalevőleg egy ujgur fejedelem neve is.

[4] Karadzsát Zinkeisen (Geschichte des osmanichen Reiches, I, 61.) tévesen Schwarzenbergnek fordítja; ugyanezt a hibát Nöldeke is elkövette Nesrit fordítva, midőn (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, XIII, 193.) a قراجه szót Schwarzburgennek írja. Pedig *karadzsa* törökül a. m. őz.

[5] V. ö. Zinkeisen, I, 56.

[6] V. ö. Dr. W. Heyd, Gescichte des Levantehandels, I, 587.

[7] *Kösze* törökül annyit tesz, mint gyérszakállú; ezt a melléknevet a törökök adták e görögnek. Mikhail Köszétől származott egy később nagy tekintélyű oszmán család, melynek neve Mihaloglu (Mihályfi) volt.

[8] Ilyen hely például *Iszparta* Adalia kerületében, melynek görög lakosai nemcsak mohamedánok, hanem e vallásnak fanatikus hívei.

[9] V. ö. Zinkeisen, I, 80.

[10] Die Türkei und deren Bewohner, in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologisschen Verhältnissen von Dr. Lorenz Riegler (Wien 1852), I, 149–150.

[11] V. ö. Rev. Henry J. van Lennep, Travels in Asia Minor (London 1870), II, 294.

[12] V. ö. ezeket: *jürü* a. m. koborolni, menni; *göcs* a. m. útra kelni, kóborolni.

[13] Lásd e szót eredetét a 463. lapon.

[14] V. ö. Yule-nak Marco-Polo-kiadását, I, 44.

[15] V. ö. a. 703 lapot.

[16] V. ö. a Geographische Mittheilungen (1874) 312. l.

[17] Ezekért az adatokért hazánkfiának, Stab Simon úrnak tartozom köszönettel, aki több évtized óta Szmirnában élő földbirtokos és Törökország nyelveit épp oly alaposan ismeri, mint népi, gazdasági és társadalmi viszonyait.

[18] Borkhan és Narindsali a jomutok klánjainak a neve, Kirtis pedig, ha nem csalódom, a szaloroknál fordul elő.

[19] V. ö. a van Lennep id. művében, II, 216. közölt rajzot.

[20] L. Sir Charles Wilson ezredes művét, Notes on the geogra-

phy of Asia Minor made during jorneys in 1879–82, a Procedings of the Royal Geographical Society 1884. júniusi füzetében.

[21] Id. műve.311. lapján.

[22] Lásd Thúry Józsefnek «A kasztamuni-i török nyelvjárás» című dolgozatát (Budapest, 1885).

[23] A *karaman* juhok húsa éppen olyan jó és ízletes, mint a közép-ázsiai kövérfarkúaké. Az azerbajdzsániak *dömbelli* juhai ugyanazon fajból valók, de korántsem oly jók, amit Irán kevésbé dús legelőjének tulajdonítok.

[24] Ezeket a neveket az arab betűvel írt szövegek igen gyakran hibásan közlik. Például صارى بالى *szari bali* van صارى ياپلى *szari jajli*, sárga íjas helyett, ارطغرول *er-togrul* ارطغراول *er-tograul* helyett, ايغد الپ *ajgid-alp* ايغير الپ *ajgir-alp* helyett, *(ajgir* ugyanis a. m. csődör, *ajgid* pedig nincs is törökül), سنقور *szonkur* شنقار *sonkar* (sólyom) helyett stb.

[25] *Bese* a török *pasa* szó változata és annyit tesz, mint vezér, fejedelem, a *bas*, azaz fej szóból. Hasonló hangcsere észlelhető az Ili mellett lakó tarandsik nyelvében is; ott szintén *best* ejtenek *basa* helyett. L. a 418. lapot.

[26] *Csamlu-Bel* (fenyőhárs) ama hegylánc neve, mely Tokattól délnyugati irányban húzódik.

[27] V. ö. Vándorlásaim és élményeim Perzsiában (Pest, 1867.) 89. ..

UTÓSZÓ

Ahogy az utazó hosszú kapaszkodás után magaslatra hág, ahol egyszerre bontakozik ki előtte a már megtett út és a még megteendő összes szépsége és nehézsége, úgy mutatja be *A török faj* mindazt, ami 1885-ben a törökségről tudni lehetett. Fontos csúcsot jelent ez a mű Vámbéry életművében, olyan magaslatot, amelyhez hasonlóra talán nem is jutott fel még egyszer hosszú tudományos pályája során.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ma, a 21. század elején is mindent úgy látunk, ahogy azt annak idején ő láthatta. A tudomány folyamatos változásban van, s a tegnapi ismeretek ma már másképp ágyazódnak be a tudásunkba. Akadnak természettudományok, amelyek művelői számára egy öt évnél régebbi közlés tökéletesen haszontalan. Elvégre, ha hasznos volt a munka, az addigra már beépült a tudományba, s az új eredmények az igazán fontosak.

Ugyanakkor a humán tudományokban nemcsak az igaz, hogy jó esetben öt évbe telik, amíg egy közlemény célba talál, hanem az is, hogy utána sokkalta tovább marad a tudományos vérkeringésben. Egy biológus, hacsak nincs tudománytörténeti érdeklődése, aligha fogja állat- és növényrendszertani ismereteit Darwin, netán Linné munkáinak első kiadásán pallérozni. A humán tudományok művelője azonban éppen azt nem engedheti meg magának, hogy vissza ne menjen az eredeti forrásokig. Ebből következik az is, hogy a humán tudományokban egy-egy szöveg azután sem veszíti el jelentőségét, ha eredményei már beépültek a tudomány várának falaiba. Ahogy Beethoven muzsikája nem érvényteleníti Haydnét, netán Schopenhauer bölcsessége sem szorítja háttérbe Spinozáét, úgy élnek a humaniórákban egymás mellett és egymásra épülve a különféle korszakok tudományos eredményei is.

Ez a kép csak távolról látszik ennyire ideálisnak. Az elmúlt másfél-két évtizedben már-már típushibává lett, hogy a tudományban megszólalni kívánók vagy úgy érzik, hogy a tudományos elbeszélés olyan, mint a palimpszeszt, amelyben az eltörölt szövegek helyére bármit írhatunk, s nem kell tekintettel lennünk munkánk előzményeire, vagy pedig, s ez a másik típushiba, úgy keverik össze a különféle tudományos vagy annak látszó szövegeket, akár a lelkes gimnazista az önképzőkörben. Ez a párhuzamos jelenlét, ez az egyidejűség azonban korántsem jelent rendezetlenséget. Ha egy mások által közölt szöveget a kezébe vesz és azt értelmezni akarja, a tudós először azokat a jegyeket keresi, amelyek alapján megállapítható, hogy a kérdéses mű mennyire felel meg a tudományos munka formai követelményeinek. Azonban a legimpozánsabb biliográfia és a leggondosabb jegyzetelés sem jelent garanciát arra, hogy valóban tudományos értékkel találkozunk. Ezek nemegyszer csak sallangok egy áltudományos mű testén. Éppen ezért elengedhetetlen a mű tatalmának a vizsgálata. Ennek során a késői olvasó arra kíváncsi, hogy a munka mennyi-

ben felelt meg a tárgyáról a maga korában létező tudományos ismereteknek.

VÁMBÉRY MUNKÁJÁNAK TÁRGYA

E két elemet korántsem véletlenül kapcsoltuk össze. Semmiképpen sem lehet tudományos értékű az a mű, amely nem marad szorosan az általa választott tárgy keretein belül. Mindez nem jelenti azt, hogy a tudós szerzőnek ne lehetne saját véleménye, netán ne akarhatná azt kifejezni, azonban óvakodnia kell attól, hogy az általa választott téma kapcsán olyan dolgokat is előhozzon, amelyeknek ott nincs keresnivalójuk. Vámbéry, aki párhuzamosan több műfajban is alkotott, mestere volt annak, hogy mindig az adott témához illő műfajt válassza, s szigorúan annak keretein belül fogalmazza meg a mondanivalóját.

Kijelentésünk második része látszólag teljesen evidens, azonban a mai kor embere mégis rendre hajlamos megfeledkezni arról, hogy a tudomány éppúgy saját korának gyermeke, mint a művelődés bármely más terméke. Kézenfekvő példa, hogy manapság Kopernikusz nem nagyon büszkélkedhetne a maga heliocentrikus világképével, s már egy kisiskolás is figyelmeztethetné Kolumbuszt, hogy Hispániából nyugat felé hajózva nem Indiába, hanem Amerikába jut először az ember. Mégis, ezeknek az embereknek a nevéhez olyan köztes felfedezések fűződnek, amelyek részben máig igazak (elvégre nem a Nap forog a Föld körül és Hispániából van értelme nyugatnak hajózni), továbbá segítettek leszámolni egy korábbi paradigmával, illetve megalapozni az új, máig érvényes tudásunkat.

E megjegyzésekből világosan következik, hogy Vámbéry 1885-ös ismereteit sem értékelhetjük másként, csak a maga kora ismereteinek tükrében. Akadt számos olyan kérdés, amelyekről Vámbéry műve még talányként beszél, például a jenyiszeji kirgizekhez kötődő, ótörök

nyelvű szibériai sziklafeliratokról és a régi tür sírszobrokról, de amelyeket tíz évvel a munka megjelenése után már megoldott a tudomány. 1885-ben azonban még távol voltunk a megoldástól.

Természetesen a tudománytörténet hatáskörébe tartozik a mű címe is. *A török faj* napjaink tudományosságában már nem tartható kifejezés. Véleményünk szerint a mű tartalmát hitelesebben fejezi ki a német változat címe, *Das Türkenvolk* ('A török nép'), napjaink tudósa pedig valószínűleg a török népekről írna könyvet. Ugyanakkor úgy éreztük, a szerző szándékait hamisítanánk meg azzal, ha munkája címét, akár a legjobb szándéktól is vezettetve, megváltoztatnánk.

Helytelen állításokat fogalmaznánk meg azonban, ha Vámbéry munkáját a tudománytörténet holt, múzeumba illő darabjának tartanók. A Vámbéry által górcső alá vett kérdés, a török népek és nyelvek leírása és felosztása a mai napig élő tudományos probléma. Az eurázsiai pásztortársadalmak történetének jellegzetes vonása volt az, hogy a politikai átalakulások nyomán összekeveredő és egymásra települő néptöredékek folyamatosan új és új etnikai egységeket hoztak létre, azaz e területen a népalakulások a 19. század második fele és a 20. század eleje közti időszakig állandó folyamatot alkottak. Ennek leginkább az az oka, hogy ebben a térségben másképp alakult a társadalmak fejlődése, mint a mi térségünkben. A magyar történelem jól ismeri azt a folyamatot, melynek során az egykori törzsi, netán foglalkozások szerinti településeket felváltották a szomszédsági falvak. Olyan települések, melyeknek lakói már nem eredetük, netán hivatásuk (az uruknak nyújtandó szolgáltatásuk), vagy éppen jogi helyzetük és földesuruk szerint szerveződtek közösséggé, hanem a falu a maga természetes egységében vált életük szervezeti keretévé. A magyar történettudomány ezzel foglalkozó klasszikus alkotása éppen ezzel a folyamattal magyarázta az egységes jobbágyi osztály kialakulását Magyarországon. Bár a régebbi

rendszer már a tatárjárás után végleg felbomlott emlékét azóta is számos törzsnévi helynevünk őrzi vagy épen azok a helyneveink, amelyek egy adott szolgáló réteg foglalkozására utalnak: Dunakeszi, Nagymegyer, Tárnok, Nagyszakácsi, s még számos nevet felsorolhatnánk. Az Eurázsia füves pusztáin pásztorkodó lovas népek esetén megfigyelhető, hogy azokon a területeken, ahol nem volt meghatározó a steppevidéktől délre elterülő nagy birodalmak, elsősorban Kína hatása, a nomád népesség, ha tehette, téli szállásain szívesen kiegészítette állattartását némi földműveléssel, netán soha nem is hagyott fel vele. Szabó István klasszikus vélekedése szerint, állandó falvaink éppen a téli szállásokból jöttek létre. Azt, hogy ez a folyamat Közép-Ázsiában is hasonlóképpen kezdődött meg, jól bizonyítja a 'falu' üzbég és tádzsik neve, a *qišloq*, amely egy török *qəšlaq* 'téli szállás' (< *qəšla-* '[át]telel') szóból nyeri eredetét. Ugyanakkor Közép-Ázsiában nem alakult ki a szomszédsági falvak nálunk szokásos rendszere. Bár lakóit összekötötte a közös vallás, (az iráni tádzsikok kivételével) a közös nyelv és a közös történelem, Közép-Ázsia népei sohasem forrtak össze a mi értelmünkben vett egységes egésszé. Közép-Ázsia lakóinak identitását vallásuk és címzetes etnikumuk mellett politikai felsőbbségük és törzsi-nemzetségi vagy éppen törzsszövetségi, illetve regionális hovatartozásuk is döntő módon befolyásolta, illetve befolyásolja a mai napig. Ahol hiányzott az iszlám, illetve nem jöttek létre (vagy nem maradtak meg) a dinasztikus, birodalmi kötelékek, ott általában a törzsi-nemzetségi rendszer maradt az egyetlen ténylegesen létező társadalmi szervezet. Ez alól jószerével egyetlen kivételt találunk, a jelen kötetünkben értelemszerűen nem elemzett halha-mongolokat (a mai Mongólia alapnépességét), ahol a kánságok politikai szervezete képes volt maga alá gyűrni és megsemmisíteni a törzsi-nemzetségi viszonyokat. Az itt létrejött, igen távolról az európai feudalizmusra emlékeztető hierarchikus rendszer elemzése indította az egyébként kitűnő orosz mongo-

listát, Vlagyimircovot arra, hogy az eurázsiai lovas nomádok berendezkedését „nomád feudalizmusnak" tartsa. Bár ez az elmélet a mai napig kisért, napjaink kutatói már éppen nem tartják e társadalmat feudálisnak.

Amikor az eurázsiai lovas nomádok esetén csak úgy általában „törzsi-nemzetségi rendszerről" beszélünk, szándékosan tartózkodunk e fogalom további pontosításától. Az ugyanis szinte a lehetetlennel határos.

Az Eurázsia füves pusztáin hömpölygő nomád áradat, amely a mongol hódítás (13. sz.) előtt és után oly sokszor átrendezte a térség képét, sosem volt tekintettel a maga pillanatnyi valósága előtti viszonyokra. Népek és törzsszövetségek tűnhettek el, akár az egyik pillanatrról a másikra, de nem föltétlenül tették ezt nyomtalanul. Az alávetettek új törzzsé válva gazdagították a győztesek seregét. A nyelv, illetve az eredeti identitás ebben a folyamatban már aligha játszhatott szerepet A *najmanok* egykor büszke mongol nyelvű nyolcas törzsszövetsége (mongol: *nayman* 'nyolc') ma a török nyelvű kazahok egyik törzsének névadója. A türkmének egykori vezértörzse, a ma már tekintélyükben megcsppant *szalorok* (türkmén: *salur*) egyik ága a Buhara uralma alatti Szamarkand mellé települve, ott *szalar* (*salar*) néven hozott létre egy új, immáron nem annyira törzsi, mint regionális egységet. Akik közülük elégedetlenek voltak a buharai kánok, később emírek uralmával, keletre vonultak, és létrehozták Kínában a mai *szalar* etnikumot. Kik tehát ők, törzs (ahogy azt türkmén barátaink mondanák), netán néprajzi csoport (Üzbegisztánban) vagy önálló etnikum? Természetesen a modern tudomány ebben az esetben a segítségükre sietett, elfogadtuk a kelet-turkesztáni *szalarokat* önálló etnikumként. Láthatjuk tehát, hogy az egyes *oikonimák* egymással párhuzamosan is feltűnhetnek, netán teljesen új funkcióban. A történelem hömpölygő áradatában azután ezek a néptöredékek kaleidoszkópszerűen rendeződtek át, újra és újra. Az újabb és újabb birodalmak kötelékébe került csoportok azonban a legtöbb

esetben fenntartották a maguk közösségi nevét s csoporttudatát. Így fordulhatott elő, hogy ugyanazon a néven nevezett csoportok bukkantak fel Eurázsia végtelen térségeinek legtávolibb pontjain. A kutatók többsége ma már nem kételkedik abban, hogy a Kr. u. 311-ben Kína akkori fővárosát elfoglaló ázsiai hunok (kínaiul: *hiung-nu*, szogdul: *xyôn*), a Kr. u. 350 körül a mai Afganisztán területén megtelepedő fehér hunok, illetve az európai hunok neve ugyanaz, s kétséget kizáróan a kínai forrásainkban a Kr. e. 4. század óta jelen levő, s a Kr. e. 2. század elején a hatalma csúcsára érkezett hiung-nu (ázsiai hun) törzsszövetség nevéből származik. Azonban kétséges, hogy az azonos népnév akárcsak részben hasonló etnikai összetételt takart-e. Más korszakból való ugyan, de jó példánk lehet a 14–16. századi közép-ázsiai Mogolisztán esete, amelyet a nagy hódítóval, Timur Lenkkel ellenséges dzsingiszída hercegek alapítottak az egykori Csagatáj Ulusz keleti végein, a mai Kazahsztán és Üzbegisztán keleti részén, illetve a kínai Kelet-Turkesztánban. Ez a birodalom perzsa neve szerint a „mongolok országa" lett volna, alattvalói azonban törökül beszélő muszlimok voltak. Más kérdés, hogy Timur Lenk, aki birodalmát az általa trónra segített (és onnan eltávolított) dzsingiszida báburalkodók nevében igazgatta, maga is a dzsingiszi mongol örökség helyreállítása nevében folytatta hadjáratait, s távoli utódai a messzi Indiában a *nagymogul* címet viselték. Természetesen a delhi szultánok India urai voltak, de ők maguk és udvari kíséretük számon tartották a maguk belső-ázsiai eredetét. Ezek az eredetileg török nyelvű nagyurak udvarukban eredetileg a közép-ázsiai török, illetve a perzsa nyelvet használták, ezt azonban hamarosan kiszorította a hindi egyik változata, amelyet az udvar török-mongol neve alapján a mai napig *urdu* néven emlegetnek (s ma Pakisztán hivatalos nyelve). E nyelv megnevezésével azonos tőről fakad a manapság jól ismert *horda* szavunk, amely eredetileg egy vezér udvarát és kíséretét jelentette, de összekapcsolható vele a mai Törökországban

'hadsereg' jelentésű *ordu*, illetve a mai Kínában található belső-mongóliai tájegység, az *Ordosz* ('vezéri szállások') is. No mármost, ha ezek alapján valaki képes megérteni, miért hívta az első világháború angol sajtója a német csapatokat hun hordáknak, az végképp megérdemel valami szerény elismerést.

Ha már Németországról esett szó, hasonló faramuci helyzetre errefelé is találhatunk példát. A mongol hagyomány, a Mongolok Titkos Története szerint Temüdzsin, a leendő Dzsingisz kán apját, a Jiszügej bátort megölő tatárok gyilkolták meg. Ez a tatár néven említett népcsoport valószínűleg mongol nyelvű lehetett. A tatárok nevével azonban először a VIII. századi, ótörök nyelvű orchoni feliratokon találkozunk, *otuz tatar* ('harminc tatár') formában. A tatárokat később a 9–11. századi *kimák* törzsszövetség tagjaiként említi a jeles perzsa szerző, a magyar őstörténetből is jól ismert Gardízí. Ebből az egykori birodalomból (illetve törzsszövetségből) váltak ki azok a kipcsak tözsek, amelyek nyugati ága *kun* néven a magyar történelem egyik fontos résztvevője. Miután Dzsingisz kán alávetette az apját meggyilkoló tatárokat, őket, az általa meghódított többi belső-ázsiai törzsszövetséggel együtt nyugatra, a kunok és kipcsakok egykori lakóhelyére telepítette. Tőlük nyerte el a mongol világhatalom legnyugatabbi ága, az Arany Horda, illetve az egész mongol világbirodalom népessége a nyugaton használatos *tatár* elnevezést. Tekintve, hogy az Arany Horda túlnyomórészt kipcsak-török népességre épült, így az eredetileg mongol állam török nyelvűvé és muszlimmá vált. Kései utódai közül ma két, egymástól független népcsoport, a kazáni és a krími tatárok viselik ezt a nevet. A 16. és 19. század között a Kelet-Európa, Dél-Szibéria, Közép-Ázsia és a Kaukázus muszlim töröksgét általában e néven jelölte a nyugati tudományosság. Láthatjuk tehát, hogy ugyanaz az elnevezés a legkülönfélébb török és mongol nyelvű népcsoportokat jelölhette.

A mongol hatalom összeomlásával a helyzet tovább bonyolódott azzal, hogy a mongol hódítók által széttelepített etnikumok, illetve törzsszövetségek egyes töredékei „törzsekként" csatlakoztak új közösségeikhez. Ha például ma Baskíriában valaki „türkmenekről" beszél, ugyanazon név alatt (*türökpän*) értheti a baskírok ilyen nevű törzsét, illetve a mai Türkmenisztán lakosságát, amely viszont megtartotta a maga önálló törzsi rendszerét. A mai Üzbegisztán néprajzi csoportjai közül az egyik a *qorliq* nevet viseli, mely elnevezés a 7. század óta jól ismert *qarluq* törzsszövetség nevének folytatása.

Törzsnévvé válhatnak viszont eredetileg technkai, illetve hivatási terminusok is. A mai türkmének közt megtalálható a „sejkek" (*šix*) és a „próféta leszármazottai" (*öwläd* < arab *awlád* 'fiúk') csoportjai is, azaz a jelen esetben vallási terminusok váltak oikonimákká. Hasonló helyzettel találkozhatunk a kazahsztáni, ujgur nyelvű *taranči* ('földműves') csoport esetén, akiknek tágabb, nomád környezetüktől elütő folalkozása vált azonosítójukká.

E bonyolult, szerteágazó struktúrát egy sajátos irodalmi műfaj, a *sedzsere* (*šäjärä* 'családfa') volt hivatott rendszerezni és számon tartani. E munkák legteljesebbjei Ádámtól és Noétól a törzsi-nemzetségi ősökön át egészen az egyénig írják le a leszármazástörténetet. Hasonló ez a mi nemesi családfáinkhoz, csak annál részletesebb, s elvben a közösség minden tagjára kiterjednek. E leszármazástörténetek nem egyszerűen a személyes önismeret forrásai voltak. A különféle uralkodócsaládok és kíséretük számára a legitimáció elsődleges forrásait is jelentették.

Vámbéry munkájának legfőbb érdeme, hogy e látszólagos káoszban feismerte a rendet, s az általa alkotott rendszer fő vonalaiban ma is elfogadható. El tudta választani a mitikus hagyományt és a valós történelmet, s a nép-, törzs- és nemzetségnevek buján tenyésző dzsungelében biztos kézzel vágott utat. Nagy erény volt ez a maga idején.

VÁMBÉRY MUNKÁJÁNAK SZERKEZETE

Vámbéry munkáját az alábbi részekre osztotta: a *Történeti bevezetés* után bemutatta a (I.) *szibériai törökséget,* ezt követte a (II.) *közép-ázsiai törökök* leírása, hozzácsatolva a nomád életforma leírását is. A munka ezt követően a (III.) *Volga-törökök* leírásával folytatódik, kitér a (IV.) *Pontus-vidéki törökökre* és a (V.) *nyugati törökök* leírásával ér véget. E nagy egységeken belül részletesn leírja az egyes népeket, nyelv, de még inkább néprajzi, etnológiai szempontból. Ami az egyes régiók leírását illeti, Vámbéry maga is megjegyzi, hogy elsősorban a déli, általa a II. és az V. csoportba sorolt közép-ázsiai és nyugati törökségről rendelkezik személyes tapasztalatokkal, a többieket külső, elsősorban orosz források alapján írja le.

A BEVEZETŐ RÉSZ

Amit Vámbéry munkájának értékelését illeti, megjegyzendő, természetesen annak nem minden része képvisel azonos tudományos értéket. Bevezető részében Vámbéry több részben igyekszik összefoglalni mindazt, amit a törökség őstörténetéről az 1880-as években tudni lehetett. Ez a bevezető rész minden szempontból elavult. Nem is lehet más, ha figyelembe vesszük, hogy Vámbéry e munkáját egy évtizeddel azelőtt írta, hogy az európai tudományosság számára olvashatóvá és értelmezhetővé váltak a török nyelvű belső-ázsiai írásbeliség legkorábbi szövegei. E fejezet első része az, amit maga „nemzeti hagyomány" néven nevez. Ez voltaképen nem más, mint két alapvető forrás, a perzsa nyelven író Rasíd ad-Dín és a Abú l-Gází török nyelvű munkájának összefoglalása, amelyet összevetett más, a rendelkezésére álló kéziratos forrásokkal. Összességében megállapítható, hogy Vámbéry mindent megtett, amit a maga korának szövegismerete alapján e forrásokkal meg-

tehetett, s lényegében helyesen állapította meg, hogy e munkáknak a törökség mongol kor előtti történetét illetően vajmi csekény a forrásértéke. E munkák e tekintetben lényegében a klasszikus *sedzsere* szerkezetét követik. A dzsingiszidák kora előtti történelem szempontjából csak felettébb töredékes forrásértékkel rendelkeznek.

Elégedetlenebb a mai recenzens Vámbéry munkájának azon passzusaival, amelyekben a szerző a törökség történetére vonatkozó legkorábbi írásos források elemzésére vállalkozott. Vámbéry voltaképpen beérte egyetlen bizánci szerző, Menandrosz Prótektor a türk-bizánci kapcsolatok kezdeteire vonatkozó töredékeinek kivonatolásával, s munkája alig haladja meg Gibbon ismereteit. Egyáltalában nem tapasztalható nála a munkája forrásjegyzékében amúgy is henyén feltüntetett Deguignes ismerete. Ez azért is feltűnő hiányosság, mivel Deguignes műve már megjelenése után hét évvel megtalálta a maga útját a magyarországi latin nyelvű jezsuita történetírásba. Deguignes természetesen sok mindent másképp látott, mint ahogy azt a mai kor tudós közvéleménye tudni véli, munkánk szempontjából alapvető megállapítása azonban, miszerint a bizánci források *turkoi* és a kínai források *t'u-küe* népneve azonosítható, s a törökség e néven fellépő első csoportjára, a bizánciakkal 568-ban kapcsolatot kereső *türkök* népére és birodalmukra vonatkozik, tehát a kínaiaknak köszönhetők a törökség korai történetének első feljegyzései, ma is megkérdőjelezhetetlen tudományos igazságnak számít. Így Vámbéry figyelmen kívül hagyta mindazokat a türk régiségre vonatkozó kínai adatokat, amelyek alapján már 1884-ben összefoglalhatta volna a törökség legrégebbi történetét.

Vámbéry összefoglalása azonban nem haladja meg a nagy angol történész, Edward Gibbon (1737–1794) a rómaiak bukásáról írott hatkötetes nagy művének (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788) ezirányú ismereteit. Bár Gibbon munkája, amely a maga kora felfogása szerint 1453-ig, Konstantinápoly elestéig tag-

lalta a hanyatló és haldokló római államiság történetét, kétséget kizárólag történetírói és angol stilisztikai etalonnak számított még jóval Vámbéry kora után is, nyilvánvaló, hogy ezirányú ismeretei nem voltak kielégítőek. Feltűnő, hogy Vámbéry egyáltalán nem hivatkozik egy másik, Gibbon által is jól ismert kútfőre, Theophylaktos Simokatésra sem, holott az ő adatai kulcsfontosságúak a VI. századi türk-avar viszony szempontjából. Munkájában az avarokat meg sem említi. Éppúgy mellőzi Maurikios császár (582–602) *Strategikon*jának, illetve Bölcs Leó császár *Taktikájá*nak a türkökre vonatkozó adatait. Az általa egyedül komolyan vett kútfő Bíborbanszületett Konstantin, akinek „türkjei" – a honfoglaló magyarok. Őt viszont valóban alaposan elemezte. Vámbéry nem műveletlensége, hanem koncepciója alapján cselekedett így. A 19. század büszke gyermekeként és a maga kora felfedező kutatójaként egyszerűen nem bízott a korábbi történeti hagyományban és történetírókban. Fényes bizonysága ennek az, ahogy voltaképpen elveti Menandrosz hagyományát is. Hasonlóképpen szkeptikus volt a vallásörténettel szemben is. Munkájában a régi Belső-Ázsia genealogikus hagyományának minden ilyen jellegű értelmezését a fantazmagóriák világába sorolta.

Jobban bízott azonban a korabeli „régiségtan" művelőiben. Bár munkája ebben a tekintetben aligha állja ki a mai tudós kritikát, de lényegében Szibéria és Belső-Ázsia régészeti emlékeinek első magyar nyelvű összefoglalása. Bár ezirányú ismereteit szinte kizárlagosan oroszországi kútfőkből veszi, Vámbéry leírásai nemcsak naprakészek, hanem a maga korában merész éleslátásról tesznek tanúbizonyságot. Határozottan foglalt állást amellett, hogy Dél-Szibéria régi, akkor még olvasatlan feliratos emlékei török nyelvűek, s hogy a régi törökségnek tulajdonítandók a steppevidéket telipöttyöző archaikus sírszobrok is. Ezzel a megállapításával éppen egy évtizeddel előzte meg korát. 1894-ben publikálta a dán Vilhelm Thomsen és vele párhu-

zamosan az oroszországi Wilhelm Radloff e jelek értelmezését, s 1896-ban jelent meg az első monumentálus feliratpár, az. ún. orchoni feliratok első kiadása és fordítása, Thomsen tollából. E feliratok (732, 734) annak a türk birodalomnak (552–744/745) a történeti hagyományát őrzik, amelyet Vámbéry csak Menandros adatai alapján ismertetett. A dél-szibériai hasonló feliratok pedig, melyeket Vámbéry eleve töröknek vélt, a jenyiszeji kirgizek hagyatékát képezik. Ha Vámbéry kévésbé szkeptikus a történeti hagyománnyal, nevezetesen Menandros azon passzusával szemben, amely szerint a nyugati türk uralkodó egy kirgiz rabnőt ajándékozott az őt felkereső keletrómai Zemarkhosnak, akkor valószínűleg teljesebb képet rajzolhatott volna a VI. századi török világról. Különösen, hogy a jenyiszeji kirgizekre vonatkozó kínai adatokat Deguignes már közölte.

Amennyire zseniális meglátása volt Vámbérynek az, hogy török nyelvűnek vélte a régi, ma orchon-jenyiszeji típusúnak mondott „rovásfeliratokat" (e magyar nyelvű megnevezés szigorúan technika jellegű, ennek az írástípusnak semmi köze nincs az ú.n. székely-magyar rovásíráshoz, a nyugati és az orosz nyelvű szakirodalomban, ismét csak analogikusan, „rúnaírásnak" nevezik), legalább annyira „muszáj-Kolumbuszként" vallott kudarcot a türkök örökébe lépő nagy belső-ázsiai nomád birodalom, az ujgurok azonosítása során. Kolumbusz nem tudhatta, hogy Hispániából nyugatra hajózva nem Indiába, hanem Amerikába jut majd. Vámbéry pedig nem tudhatta, hogy éppen ő, aki először adott ki szakszerűen ujgur írásos török nyelvemléket, nem az ujgurok, hanem a Timuridák hagyatékát fedezi majd fel. A tudomány ugyan régóta tudta, hogy a török népek több írástípust is használtak a 19. században köztük leginkább elterjedt arab írás előtt, vagy még inkább amellett, s az is ismert volt, hogy ezek egyike, az ún. „ujgur írás" a 19. században is élt (s azóta is él) a mongolok között. Logikus volt tehát a feltételezés, hogy a Vámbéry ko-

rában a legkorábbinak tartott, s először általa kiadott ujgur írásos nyelvemlék, a *Kutadgu Bilig* ('Üdvözítő tudomány' Vámbéry olvasatában *Kutatku Bilik*, 1067) az ujgurok hagyatéka lenne. Pedig nem az. Bár a szöveg a kelet-turkesztáni ujgur nyelvemlékek korával egykorú, s számos velük egyező nyelvtörténeti jelenséget mutat, de muszlim környezetben, s eredetileg arab írással készült, s csak később, a timurida kancellárián írták át arab nyelvre. E munka eredetileg az első közép-ázsiai muszlim török dinasztia, a Karachanidák udvarában készült. Amit tehát Vámbéry az ujgurokról tudni vélt, az leginkább rájuk vonatkozott.

Vámbérynek az ujgur kérdést illető kétségtelen érdeme, hogy sikerrel bizonyította az arab kútfők alapján az ujgurok és (az arab forrásokban *tagazgaz* néven említett) toguz-oguzok azonos voltát, továbbá szintén sikeres volt abban, hogy megkülönböztette egymástól a finnugor *ugorok* és a török nyelvű *ogurok* csoportjait, akiket a korabeli tudomány még hajlamos volt összekeverni. Bár a köztük levő rokonságot helyesen ismerte fel, mégis tévedett az ogurok és az ujgurok kapcsolatát illetően. Természetes, hgy a kelet-európai ogur törzsszövetségek neve semmiképpen sem származhat az ujgurok nevéből. Az ogur etnoníma viszont bizonyítható nyugati (csuvasos-bolgáros típusú) megfelelője a keletről, Belső-Ázsiából jól ismert *oguz* etnonímának. Az orchoni feliratokon jól ismert *tokuz oguz* törzsszövetség nevének második elemeként pedig éppen ezt a népnevet találhatjuk meg. A tokuz oguzok vezértörzse pedig a szintén tíz csoportra oszló *on ujgur* ('tíz ujgur') törzsszövetség volt. Ezen *ogur*, illetve *oguz* törzsek pedig egyaránt leszármazottai voltak annak az egykor hatalmas törzsszövetségnek, amelyet a Kr. e. 3. században *ting-ling*, a Kr. u. első századok óta pedig *t'ie-lö* néven emlegettek a kínai források. Az *ogur* népcsoportok egyikének, az *onogur* ('tíz ogur') törzsszövetségnek a nevét találjuk meg a magyarság külföldön jól ismert *ungar*, *hungar*, *węgr* nevében is. E folyamat részleteit azonban csak a 20.

század hatvanas, hetvenes s részben nyolcvanas évei során tisztázta a tudomány, ezért Vámbéryt esetleges tévedéseiért aligha hibáztathatjuk. Ami a hunok török voltát illeti, az Vámbéry korában, sőt még a 20. század első felében is közhely volt, s bár e kérdésben számos kétség és alternatív javaslat is felmerült, teljesen ezt az elméletet soha senki meg nem cáfolta. Más a helyzet azonban a szkíták, szakák és párthusok állítólagos törökségével, elvégre ezek a kijelentések már Vámbéry korában sem állták meg a helyüket, ma egyérteműen iráni népeknek tekintjük őket, s a belső-ázsiai (lovas)nomadizmus kialakulását s hozzájuk, illetve általában az indoiráni népekhez kapcsoljuk. Amit Vámbéry a törökség fémművességéről mond, magától értetődően nem állja ki a mai tudományosság próbáját, elvégre nem a régi nomád népek, köztük számos török és mongol törzsszövetség fémművességének emlékeiben gyönyörködhet a kiállításlátogató, s tudjuk, hogy a türköket egyenesen a zsuanzsuanok (az ún. ázsiai avarok) „kovácsaiként" emlegetik a kínai források. Vámbéry munkája után fél évszázaddal jelent meg Alföldi András azon, mára már elavult elmélete, amely a belső-ázsiai lovas nomádok közt megjelenő uralkodói hatalmat egyenesen a kovácsmesterséggel szándékozott összekapcsolni.

Kevésbé tarthatjuk szerencsésnek a „Műveltségi mozzanatok bizonysága" című alfejezetet. Vámbéry e fejezetben a török nyelvtörténet segítségével igyekezett a török ősidők mélyébe pillantani. Az ilyen jellegű búvárlatok végzése tapasztalt kutatót és igen nagy óvatosságot és önfegyelmet igényel. Vámbéry viszont szinte sosem hagyott ki egy lehetőséget arra, hogy téves, netán eleve félreértett etimológiával operáljon, ebben a fejezetben a legrosszabb oldaláról mutatkozik be.

Vámbéry munkájának történeti bevezetője a törökség történeti útjának nagy áttekintésével végződik. Ez az a rész, amely a leginkább tükrözi szerzője kulturális pesszimizmusát. Vámbéry a török népek jó ismerője és elhivatott

kutatója volt, azonban, megint csak a 19. század öntudatos, a nyugati civilizációban és a haladásban hívő gyermekeként, távol állott tőle bárminémű önfeledt rajongás. Olybá tekintett leírásának alanyaira, mint akik egy szükségszerűen letűnőben levő világot képviselnek, melynek a 19. s különsen a 20. század viszonyai között már aligha lehet létjogosultsága. E pesszimizmusát, melyet nagy valószínűséggel megerősíthetett személyes élettapasztalata is, későbbi nagy művében, *A Nyugot kulturája Keleten*ben is megerősítette. Mindezt fontos figyelembe vennünk annak az elbírálásánál, amit Vámbéry a törökség és a magyarság kapcsolatáról beszélt. Viselkedésében és ítéleteiben, legyenek azok akár helyesek, akár tévesek, nyoma sem volt annak a nép-nemzeti romantikának, amellyel tisztelői és ellenfelei midenáron kapcsolatba akarták hozni.

A TÖRÖKSÉG FELOSZTÁSA EGYKOR S MA

Alapelveiben nem sokban különbözött egymástól a török népek Vémbéry által javasolt felosztása és a ma leginkább elfogadott nyelvi és areális beosztás.

A ma legáltalánosabb módon a török nyelveket (és a törk nyelveket) hat csoportba osztjuk. Nyugaton az *oguz*-törökök csoportjára, melybe az anatóliai törökségen kívül annak legközelebbi rokonait, az azerbajdzsánokat (*azerik*), a türkmeneket és a leginkább Moldáviában élő *gagauz* népet soroljuk. Látható, hogy ez utóbbiakról Vámbéry egyáltalában nem beszél, a türkmeneket pedig a *közép-ázsiai törökség* kategóriájába sorolja. Ettől eltekintve ez a csoport megfeleltethető annak, amelyet Vámbéry *nyugati török* néven illetett.

A törökség felosztásának ma elfogadott módszere szerint, a második nagy csoportot a *kipcsak-törökök* alkotnák. Ennek a hatalmas, s önmagában is több alcsoportra oszló konglomerátumnak elemei Vámbérynél három csoportban találhatók meg: A *Pontus-vidéki*, a *volgai*, s ismételten csak

a *közép-ázsiai* törökségben. Ma ebbe a csoportba soroljuk mindazokat a népeket, melyeket Vámbéry a *Pontus-vidéki* összefoglaló megnevezéssel illet, a *volgai* törökségből a (kazáni) tatárokat s a baskírokat, valamint Vámbéry *közép-ázsiai* törökjei közül a kazakokat (oroszos formában tévesen elterjedt nevük szerint a kazahokat) s a kirgizeket.

Ami Vámbéry közép-ázsiai törökségéből fennmaradt, azt ma a *turki* elnevezéssel illetjük. E kategóriába soroljuk az özbegek, a kelet-turkesztáni (mai) ujgurok, a kanszui török-mongol kétnyelvű *sárga ujgurok* és a már említett szalarok népét.

Akiket Vámbéry a *szibériai törökök* csoportjába sorolt, azokat ma három csoportba soroljuk. A *dél-szibériai* törökségbe soroljuk azokat a különféle török nyelvű, nem muszlim, szibériai őslakosokat, akiknek egy jelentős része éppen a 19. század végén hagyta el végleg eredeti szomjéd vagy paleoszibériai nyelvét a török idiómáért. Őket ma az alábbi etnopolitikai egységekbe sorolják: *altajiak, hakaszok, tuvaiak.* Ezek a keretek azonban e formájukban csak a 20. század húszas évei óta kezdtek végleges formát ölteni, ezért Vámbéry szövegében jegyzetekkel magyaráztuk, ma kiket melyik csoport részének tartunk.

A *jakutok* büszke népét ma önálló egységbe sorolják, míg a szibériai muszlim tatárokat a Volga-melléki (kazáni) tatárság egy ágának tartják.

Végezetül, nem hagyhatjuk említés nélkül a *csuvasok* népét, akiknek török nyelvű nép voltát nem sokkal Vámbéry munkájának megjelenése előtt tisztázta a tudomány. Ők az utolsó feltételezhető túlélői az annak az egykor hatalmas *ogur* törzsszövetségnek, amelynek tagjaival egykor a honfoglalás előtti magyarság is intenzív érintkezésben volt. Vámbéry minden érdeme mellett meg kell említenünk, hogy nem csak hogy a történti azonosítást nem végezte el, de igaz állítása, a csuvasok török nyelvű voltának bizonyítékául az általa közölt csuvas népdalok teljesen hajánál fogva előrángatott, arab betűs török

eszperente fordítását is mellékeli, ami a szakembert kifejezetten zavarba ejti.

VÁMBÉRY MUNKÁJÁNAK ERÉNYEI

Vámbéry munkájának legfőbb erénye a szerző saját tapasztalatain alapuló frissessége. A 19. században már végnapjait élő belső-ázsiai nomád világ éles szemű megfigyeléseken alapuló pontos leírása néha már-már megmosolyogtató, de a maga korában úttörő igyekezete arra, hogy a törökségről *mint* összetartozó egészről beszéljen, mindenképpen tiszteletre méltó erényei művének. Vámbéry egyesíti magában a mai kulturális antropológiában használatos résztvevő megfigyelés és a szakirodalmi tájékozódás eredményeit. Leírását olvasva szinte mi is ott érezzük magunkat a széljárta puszták végtelenjében. A nomád világ leírásának szomorú aktualitását jelentette, hogy a munka megjelenésekor a világ túl volt már a Szkobelev tábornok Geok-tepei véres ostromán (1881. január), amikor orosz kézre került a teke-türkmenek utolsó erődje, s ezzel — a Kína kezére jutott területek kivételével — orosz kézre került Közép-Ázsia szinte teljes egésze. Nyilvánvalóan ez a magyarázata annak, hogy Vámbéry olyannyira pesszimistán szemlélte a török világ jövendőjét. Leírásában jószerivel figyelmen kívül hagyja azokat a modernista áramlatokat, amelyek a 19. század végén új vért csepegtettek a török népek ernyedt testébe. Közülük csak egyet, Iszmail Bey Gaszpirali (1851–1914) *Terdzsümán* ('Tolmács') című újságját említi meg név szerint. Nem is tehetett másként. Amikor művét írta, e modernisták még jószerivel a saját hazájukban is jelentéktelen kisebbséget alkottak, ha éppen nem kényszerültek — az Oszmán Birodalom ifjútörökjeihez hasonlóan — maguk is száműzetésbe.

Vámbéry munkája tehát minden szempontból fontos pillanatfelvétel. Egyszerre nyújtja jó kerszetmentszetét a török

népek életének a 19. század nyolcvanas éveiben, illetve jól példázza, mit tudott akkoriban az a tudomány, amely a velük való foglalatosságot tüzte ki hivatásként maga elé — a turkológia állapotát.

KIADÁSUNK ALAPELVEI

Kiadásunk előkészítése során igyekeztünk hűnek maradni a Vámbéry Könyvek eddig megszokott gyakorlatához. Vámbéry szövegét csak minimális mértékben módosítottuk: Igyekeztünk a helyesírást, különösen az idegen szavak tekintetében a mai mércéhez igazítani, de megtartottuk a szöveg minden nyelvi és stílusbeli sajátosságát. A szöveget csak a legszükségesebb kommentárokkal láttuk el. Amennyire lehetett, hűek maradtunk a szerző eredeti írásmódjához is. Csak akkor változtattunk, ha a mai magyar nyelhasználat azt föltétlenül szükségessé tette.

A SZÖVEGGONDOZÓ JEGYZETEI

[I] Rasíd ed-dín munkájából kiderül, hogy ő a törökökre vonatkozó *atrák* terminust nem etnikai, hanem technikai értelemben használja, ők azok a nomádok, akik a civilizált világot északról határolják, míg velük szemben, délen élnek a beduinok, *a'ráb*, v.ö. Ali-Zade, Romaskevics, Hetagurov kiadása, 71–72.

[II] Az Angara folyam, arab betűs perzsa helyesírással.

[III] Ata-Malik Dzsuvajni, 1226–1283, Bagdad kormányzója, történetíró, műve a *Táríh-i Dzsahángusá* ('a világhódító [t.i. Dzsingisz kán és a mongolok] története').

[IV] Rasíd ad-Dín Tabíb (1247–1318), muszlimmá lett zsidó család sarja, orvos, politikus, történetíró. Gázán (ld. lejjebb) pénzügyi tanácsadója, 1298-tól haláláig az iráni *ilhán*ok vezírje. Gázán megbízására írta mongol dinasztikus- és világtörténetét, *Dzsámi at-taváríh* ('Összegyűjtött történelem') címmel (befejezése 1307 k.), melyet Vámbéry *Tádzs at-taváríh* címen emleget. 1318-ban kivégezték, miután azzal vádolták, hogy ő mérgezte meg Gázán utódát, Öldzseitüt (1307–1316).

[V] Abú l-gází Bahádur (1603–1663) hívai kán (1642/43-tól haláláig), hadvezér, történetíró.

[VI] Gázán (1271–1304) az iráni mongol uralkodók (*ilhanidák*) sorában a hetedik (uralkodásának kezdete 1295), 1292-ben sunni muszlimmá lett, s vele kezdődött az iráni mongolok iszlamizációja.

[VII] Hülegü (1217–1265), Dzsingisz kán unokája, Bagdad elfoglalalója (1258), az iráni mongol uralkodók dinasztiájának (*ilhanidák*) alapítója.

[VIII] Nagy valószínűséggel a türkök birodalmát alapító Bumin (kínai átírásban T'u-men) kagán (552–553) öccse, az orchoni feliratok Istemi kagánja (552–576), akire fivére a birodalom nyugati területeit bízta. Bár a Vámbéry által használt névalak (*Dizabulos*) is szerepel a görög forrásban, a mai tudományos közvélekedés inkább az ugyanott szereplő *Si(l)zibulos* alakot tartja helyesebbnek.

[IX] Voltaképpen a türköktől északra, a mai Tuva környékén nomadizáló jenyiszeji kirgizekről van szó.

[x] Mai olvasatban Ibn Ruszta.

[xi] Ibn Fadlán, 921/22-ben kereste fel a volgai bolgárok földjét.

[xii] Al-Maszúdi (megh. 956 k.) arab utazó és földrajzi író, két műve maradt ránk, a Vámbéry által is idézett *Murúdzs adh-dhahab wa ma'ádanu l-dzsawhar* és a *Kitábu t-tanbíh wa l-isráf* ('A figyelmeztetés és helyreigazítás könyve' 955 k.).

[xiii] Abú Dulaf Misz'ar ibn Muhalhil, költő, utazó, földrajzi író, Ibn Fadlán utazása után egy évtizeddel járt Kínában, ahonnan Indián át tért haza. Emlékeit a *Riszála* ('Beszámoló') c. művében adta közre.

[xiv] Uralkodási ideje: 870–892.

[xv] Vámbéry ebben az esetben teljesen téves úton jár. A szó eredeti alakja ugyanis *oguz* (Vámbéry korának átírásában *oghuz* volt, s innen rövidült az arab írásos fejegyzések *guzz* alakja. A görögből is jól ismert *uz* elnevezés azonos a magyar történelemből jól ismert *úz*ok nevével.

[xvi] A karlukok (*qarluq*) három törzse 766-ban szállta meg a Hétfolyó (Dzsetiszu, Szemirecsje) vidékét, a Balhas-tótól délre, ahol később belőlük és más török csoportokból a Karahanidák birodalma alakult. Mai utódaik *qorliq* néven az üzbegek egyik néprajzi csoportját alkotják.

[xvii] Al-Idrísí, 12. századi arab geográfus.

[xviii] A karlukok a kínai forrásokban a *ko-lo-lu* néven szerepelnek. A Vámbéry által említett *Tu-kiu* adat mögött nagy valószínűséggel a türkök kínai neve, a *t'u-küe* rejtőzik.

[xix] Helyesen: *Csigil.*

[xx] Az eredeti arab alak helyes olvasata *tokuz oguz* ('kilenc oguz'), innen az arab alak. E kilenc oguz törzs, akikről már a legrégebbi ótörök nyelvű források, az orchoni feliratok (732, 734) is megemlékeznek, egyike, s leendő vezértörzse (745 után) viszont az *on ujgur*, azaz a 'tíz ujgur' nevet viselte, s őhozzájuk kötődött az ujgurok belső-ázsiai birodalma is (745–840). Vámbéry tehát úgy tévedett, hogy ráhibázott a történeti igazságra.

[xxi] A belső-ázsiai ujgurok 763-ban tették államvallásukká a manicheizmust, s ezt a vallást birodalmuk 840-ben bekövetkezett bukása, s a maguk Kanszu-vidékére, illetve Kelet-Turkesztánba való vándorlása után is megtartották.

[xxii] Vámbéry ismét a lényegre rátapintva téved. A már említett *tokuz oguz* törzsszövetség nevének második eleme feleltet-

hető meg a Pontusz-vidéki steppék török népei nevében (pl. *onogur*) rendre feltűnő *ogur* elemnek. Ez a két csoport eredetileg öszetartozott, s őseiket a kínai források *ting-ling*, majd *t'ie-lö* néven említik.

[xxiii] A kimek törzsszövetség a mai Kazahsztán területén, a 10–11. században. Ők a későbbi kipcsak törzsek elődei.

[xxiv] Ők a jenyiszeji kirgizek. E népet először *csien-kun* néven említik a kínai források. Említést tesznek róluk az orchoni feliratok is. Birodalmuk csúcspontja 840 és 940 közé tehető, amikor is az ujgur hatalmat megdöntve Belső-Ázsia uraivá váltak. Később a mongolok igázták le őket. E nép zöme vándorolt a 16. század elején a mai Kirgíziába, ahol felszínesen muszlimokká lettek. Maradványaik azonban a 18. századig megmaradtak az ősi lakóhelyükön. Feltűnő, hogy Vámbéry nem kapcsolja össze az arab kútfők adatát a bizánci forrásokéval.

[xxv] A karlukok és a csigilek (Vámbérynél *dzsikil*) a Karahanidák birodalmának részei, a többiek egymástól független birodalmakat alkottak.

[xxvi] Talán a mongol *hösöö* ('feliratos kő') félreértett alakja.

[xxvii] *Halha*, a mai Mongólia mongol alapnépessége.

[xxviii] „Amennyiben annak a vonásai mégsem azokhoz a jelekhez lennének hasonlónak tarthatók, melyeket *tamga* vagy *taoro* néven Szibéria nomádjai közötta láírásra és jelölésre ma is használtatnak, s amelyekre, leginkább az embereket emlékeztetik, akkor nem kellene-e mégis inkább a régi és a mai keleti írásokban és nem a kelták és a gótok közt keresni, hogy milyen nemből valók?"

[xxix] Hszian, város Kínában. Az ó- és középkorban Csangan néven a birodalom fővárosa.

[xxx] Helyesen *adaq*, Vámbéryt az ujgur írás polifóniája tévesztette meg.

[xxxi] Éppen ellenkezőleg. A türköket a kínai források a zsuanzsuanok (ázsiai avarok) kovácsaiként emlegetik.

[xxxii] Téves, az *akcse* (*aqče*) jelentése 'ezüstpénz' >'pénzérme', az ezüst neve *kümüš*.

[xxxiii] Ld. az előző jegyzetet!

[xxxiv] A kirgiz nemzeti eposz, a Manasz címét hasonló nevű főhőséről vette, s nem létezik hasonló közszó.

[xxxv] A perzsa *jezdán* és a magyar *isten* szavak összefüggése bizonyítatlan.

[XXXVI] A párthusokat, akik a Kr. e. 3. században elragadták a Szeleukidák birodalmának keleti területeit, s a Kr. u. 3. századig a hatalmuk alatt tartották Irántól, ma kétségtelenül iráninak szokás tartani.

[XXXVII] Régi iráni népekről van szó.

[XXXVIII] Mai szóhasználattal, sórok, török nyelvű nép Oroszország Kemerovoi körzetében. Hasonló nevű alcsoport él az altaji, illetve ahakasz népcsoport kötelékében is.

[XXXIX] Orosz, kondomci. Más néven kondomai (kondomskie), illetve mrasszi (mrasszkie) tatárok.

[XL] Ma Tuba-kizsi néven az altaji népcsoport egyik északi ága. Nagy valószínűséggel a Vámbéry által szojot néven emlegetett tuvaiak (saján nevük szerint tiva) egy nyugatabbra vándorolt ága lehetnek.

[XLI] Kumandi, a mai altaji nép egyik északi ága.

[XLII] Teleut, ma az altaji nép egyik északi ága.

[XLIII] Ma a dél-szibériai hakaszok egyik ága, az úgynevezett szagáj-beltir csoport tagjai.

[XLIV] Helyesebben kojbálok, a hakaszok másik (kacsa-kojbál-kizil-sor) csoportjának részei.

[XLV] Helyesebben motor, eltörökösödött szamojéd törzs.

[XLVI] Arin, ara, jenyiszeji osztják (ket) eredetű csoport, Vámbéry összemossa a paleoszibériai eredetű jenyiszeji osztjákokat az obi ugor osztják (hanti) néppel).

[XLVII] Ma kizil-sor, a hakaszok egyik ága, ld. föntebb!

[XLVIII] Csulimi tatárok, a hakasz csoportokkal rokon, a 19. században 500 lelkes kis csoport.

[XLIX] A jenyiszeji kirgizek ősi szállásterületeiken maradt maradékait a 17. század végén telepítették szét a Kínát is uralmuk alá vető mandzsukkal és az oroszokal küzdő ojrát kánok.

[L] A beltirek ma a hakasz nép szagáj-beltir csoportjának egyik ága. Vámbéry összekeveri a finn, az ugor s a szamojéd terminusokat. Dél-szibéria törökségének nagy része eltörökösödött déli szamojéd, a finnségi népek ezen a területen sohasem éltek.

[LI] Ma kacsa, a hakaszok egyik ága.

[LII] Ma kojbál, a hakaszok egyik ága.

[LIII] Matthias Alexander (Aleksanteri) Castrén (1813–1852), finn nyelvtudós, Szibéria-kutató.

[LIV] Jenyiszeji osztják, más néven ket, mára kihalt paleoszibériai csoport, nem álltak közvetlen rokonságban az obi-ugor osztják (hanti) néppel.

[LV] Karagasz, eltörökösödött szamojéd csoport, ma a hakaszok egyik ága.

[LVI] A mai Tuva területén élő tuvai, illetve saját nevén tiva népcsoport egyik ága.

[LVII] Kamasz, mára kihalt, eltörökösödött szamojéd csoport.

[LVIII] Baraba, vagy más néven nyugat-szibériai tatárok, a Volga-vidéki muszlim (kazáni) tatárok keleti áganak számítanak.

[LIX] A mai tuvaiak, ld. a szojotokhoz írt lábjegyzetet!

[LX] Khoton, talán özbeg eredetű muszlim népcsoport Mongóliában, vallásukat és eredetüket nyomokban őrzik.

[LXI] Ti. szamojéd, a térségben ugor népek sosem laktak. A régi török népek fémművességére jellemző, hogy az türköket éppen a zsuan-zsuanok („ázsiai avarok") kovácsainak emlegetik a kínai források.

[LXII] Turali ('városi'), eredetileg muszlim, keresztény hirte tért nyugat-szibériai tatárok.

[LXIII] II. Abdulláh buharai kán (1560–1598).

[LXIV] Vámbéry téved. A régi ujgurok leginkább a manichaeizmus és a buddhizmus, kisebb részben a kereszténység hívei voltak. Vámbéry voltaképpen a karahanidákról beszél. Az általa kiadott mű, a Kutadgu Bilig is az ő emlékük.

[LXV] Vámbéry téved. Valóban Hormuzd nevéről van szó, amely a manicheizmuson át terjedt el a régi Belső-Ázsiában, s vált a buddhista nómenklatúra részévé is.

[LXVI] Kam, sámán.

[LXVII] Boddhiszatva, megvilágosodott, s másokat a megvilágosodás útjára segítő, s ezért ebben a világban újjászületett tökélyharcos.

[LXVIII] Maitreja, az eljövendő időszak buddhája.

[LXIV] Mandzsusri, a buddhizmus egyik boddhiszatvája.

[LXX] Hippogriff, az antik mitológia szerint grif és csikó kereszteződéséből származó mitológiai állat.

[LXXI] A sámándob valóban a sámán „hátasa".

[LXXII] Réaumure fokban értendő, azaz, -28-32 °C körüli hőmérsékletről van szó.

[LXXIII] Kb. – 37 °C.

[LXXIV] – 36,5 °C.

[LXXV] – 30 °C

[LXXVI] A jakutok szaha (sakha) neve a régi török yaqa ('nyak, szél, határ) szóból származik, az –út végződés mongolos többes szám. Az elnevezés valszínűleg az őket északra szorító burjátoktól származik. Nincs köze az antik szakáihoz, akik a szkítákkal rokon iráni nomád nép voltak.

[LXXVII] Tigin v. tegin, régi török-mongol tisztségnév, az uralkodócsalád férfitagjainak címe.

[LXXVIII] Helyesebben, burját.

[LXXIX] Latin, a háztartás védőistenei.

[LXXX] Kalim, menyasszonyváltság.

[LXXXI] Latin: „Aki hallgat, beleegyezik."

[LXXXII] Latin: italáldozat.

[LXXXIII] A Vámbéry által említett afganisztáni hezare (hazara) és csihár (csár)-ajmak csoportok iszlám vallásra tért s nyelvükben elperzsásodott mongol csoportok.

[LXXXIV] Oxus, az Amu-darja.

[LXXXV] Ma Csardzsou, város Türkmenisztánban.

[LXXXVI] Ersari, a türkmén törzsek egyike.

[LXXXVII] Jaxartes, a Szir-darja.

[LXXXVIII] Ma az özbegek közé számított törzs, jelentése 'keverék'.

[LXXXIX] Ti. az ún. második átmeneti kor hikszoszai.

[XC] Helyesebben a kusánok.

[XCI] Ti. a kereszténnyé lett és elszlávosodott dunai bolgárok esetén.

[XCII] Helyesen 'köznép'.

[XCIII] Más lejegyzésekben Üjsin, Ujsin.

[XCIV] Nem változtattunk Vámbéry felsorolásán.

[XCV] Olyan téli szárazság, amelynek során kifagy a növényzet.

[XCVI] Ti. fogóhurok.

[XCVII] Egy arsin, 0,71 méter.

[XCVIII] Tkp. öj 'ház'.

[IC] Vámbéry itt fantáziál, a török et (ät) 'hús' szónak nincs köze a magyar eszik igéhez.

[C] Természetben (latin).

[CI] A tegin az orchoni feliratokon is szereplő régi török cím, a dinasztia férfitagjai viselték. (V.ö. a jakutokról szóló fejezet jegyzeteit.) A mű keletkezésének korában ez még nem volt ismert.

[CII] Mahmud ibn Sabuktegin (971–1030) a mai Afganisztán területén uralkodó Gaznevida dinasztia legnagobb uralkodója.

[CIII] Alptegin (megh. 963), a Gaznevidák dinasztiájának alapítója.

[CIV] Vámbéry feleslegesen és rosszul archaizál. A mai török nyelvekben általános ajak (ayaq) 'láb' szónak valóban adaq volt az ótörök megfelelője, amit Vámbéry a Kutadgu Bilig ujgur betűs kézirata alapján félreolvasott. Ez az adat azonban ebben a környezetben teljesen felesleges.

[CV] Tirä (perzsa), täipä (arab > perzsa) 'törzs' és 'nemzetség' a türkmeneknél.

[CVI] Fátiha, a korán első szúrája, imádságképp is olvassák.

[CVII] Vámbéry feleslegesen mossa össze a menyasszonyváltságot jelölő kalim (qalim, qaling) és a 'vastag' jelentésű qalin szavakat.

[CVIII] Helyesen öjge.

[CIX] Nyilvánosság előtt.

[CX] A mai kirgiz nép.

[CXI] Khokand, kánság Közép-Ázsiában a Fergana-medence környékén a mai Üzbegisztán és Kirgizia területén.

[CXII] Khodzsand (a szovjet időkben Leninábád), város a mai Tádzsikisztán északi részén.

[CXIII] Leh, Ladakh tibeti királyságának központja Kasmir, ma pakisztáni fennhatság alatti részein.

[CXIV] Jarkand, Jarkent, város Kelet-Turkesztán déli részén.

[CXV] A név pontos alakja herhir. Érdekes, hogy a munkája történeti összefoglalásában Vámbéry elveti ezt a különben közismert történetet.

[CXVI] Helyesen: Gyiko-kamennie kirgizi.

[CXVII] A kirgizek eredetileg nem török, hanem eltörökösödött paleoszibériai nép voltak. Belső-Ázsia és Dél-Szibéria egyébként a történeti idők hajnalán valóan indoiráni népek hazája volt, erre utalnak az időközben feltárt nagy kurgántemetkezések embertani anyagai. A vörös hajú, zöld szemű barbárok toposzát egyébként a kirgizek ősein kívül pl. a Kr. e. 3–2. századból ismert vu-szun népre is használták a kínaiak.

[CXVIII] Ld. a „Műveltségi mozzanatok" c. fejezethez írott jegyzetet!

[CXIX] Helyesebben teipe '(al)csoport, nemzetség' az arab-perzsa táifa szóból.

[cxx] Helyesen dzsan (perzsa 'lélek')

[cxxi] Lau szó ló értelemben nem szerepel a kirgiz szótárakban. Talán a kazah lau (<ulau) 'fogat (podvoda)' (Budagov, L.: Sravnitel'nyj slovar' turecjko-tatarskih narečij, Sanktpeterburg 1869-1871, II., 187) szót érthette félre Vámbéry.

[cxxii] Helyesen dzsomok.

[cxxiii] Szemetei, Manasz fiának a neve, a Manasz folytatásásul szolgáló epikus ciklus címe.

[cxxiv] Ti. a kokandi kánság katonáit.

[cxxv] Arab káfir 'istentagadó, pogány', itt a kínaiak és a kalmükök neve.

[cxxvi] Velihanov, Cs. Cs. (1835–1865) orosz szolgálatban álló kazak katonatiszt, utazó, diplomata, földrajzi és néprajzi író, hírszerző.

[cxxvii] Tkp. buguk.

[cxxviii] A kipcsakok eredetileg valóban önálló török nyelvű nép, illetve törzsszövetség volt.

[cxxix] A mai kazakok, illetve oroszosan kazahok.

[cxxx] Helyesebben Kazária. Vámbéry összemossa a kazakokat a magyar őstörténetből jól ismert kazárokkal.

[cxxxi] Vámbéry e ponton tévbed. A kazakok és az özbegek voltak eredetileg egy nép, akik 1469-ben váltak csak ketté. A kirgizek viszont a 15. és a 16. század fordulóján telepedtek csak a mai hazájukba. Más kérdés, hogy a népi hagyomány mégis e két utóbbi népet tekinti közelebbi rokonnak.

[cxxxii] Késői népetimológia, először Rasíd ad-Dín művében tűnik fel.

[cxxxiii] A kungratok csak a mongol kor után tűntek fel a történelemben.

[cxxxiv] Helyesebben Üjszün.

[cxxxv] A magyar asszony szó egy régi iráni akhszin átvétele, a török nyelvekben hiányzik a Vámbéry feltételezte 'szín' értelmű szin szó.

[cxxxvi] Helyesen táltos, nyilvánvaló népetimológia.

[cxxxvii] A kínai források hui, illetve hui-ho népneve eredetileg az ujgurokat jelölte, később vált a muszlimok megnevezésévé.

[cxxxviii] Hüan-cang (599–664), kínai buddhista utazó, Indiába zarándolt, 629–630 k. kereste fel a nyugati türkök hazáját és uralkodóját.

[cxxxix] Fa-hszien (333–412), kínai buddhista zarándok (utazása 399–412).

[CXL] Helyesebben Kocso.

[CXLI] Helyesebben a tokuz oguz ('kilenc oguz') törzszsövetség egyik törzse volt az on ujgur ('tíz ujgur'), ezt azonban Vámbéry korában még nem ismerte a tudomány.

[CXLII] Valószínűleg a régi török eltäbär cím kereshető benne, amely a nyugati türköknél a meghódított népek, a tokuz oguzoknál a törzsszövetség egyik ága tőrzsfőinek címe volt.

[CXLIII] Az irkin, vagy erkin a törzsszövetség egyik ága tőrzsfőinek címe a türköknél és az ujguroknál, ezek legelőkelőbbike a kül (illetve népetimogikusan köl) irkin.

[CXLIV] Az idikut (<iduq qut 'szent szerencse') 840 után lett az ujgur uralkodók címe, miután a kirgizek kiszorították őket a mai Mongólia területén levő szállásaikról. Az ujgur uralkodók eredeti címe a kagán volt, de ennek ezek szerint nem maradt emléke. Rasíd ad-Dín, s nyomában Abu l-Gází egy olyan ujgur hagyományt közölnek, amelyet a mongol kori ujgurok is már csak a saját történeti feljegyzéseikből ismertek.

[CXLV] Helyesebben –d, de ezt a –t- és –d- hangokat azonos jellel jelölő ujgur írásos szöveg alapján Vámbéry még nem tudhatta.

[CXLVI] Helyesebben Ödgürmis, megint csak az ujgur írásos szöveg akaratlan félreolvasása.

[CXLVII] Hülegidák.

[CXLVIII] Helyesebben Dzsocsi, Dzsingisz kán legidősebb fia.

[CXLIX] Helyesebben Csagatáj, Dzsingisz kán második fia.

[CL] Az ujgur írás szogd eredetű, s szogd kereskedők révén terjedt el az ujgurok közt.

[CLI] Vámbéry feleslegesen és helytelenül azonosítja a török Szatuk (satuq 'eladó, eladott') nevet az arab Szádikkal.

[CLII] Helyesebben Gür-kán, a 12–13. századi (1141–1211) közép-ázsiai, mongol eredetű, kínai hivatalos nyelvű és buddhista vallású karakitaj birodalom uralkodóinak címe volt.

[CLIII] Azaz Dzsungáriában.

[CLIV] Vámbéry a maga korát megelőzve ismerte fel, hogy Kelet-Turkesztán muszlim népessége nagy valószínűséggel a térségben egykor élt ujgurok leszármazottja. Abban azonban alapvetően téved, hogy összemossa az ujgurok manicheus és buddhista kulturáját a karahanidák iszlám birodalmával. Másik alapvető tévedése, hogy összemossa a kelet-európai

steppék ogur törzseit az ujgurokkal. A valóságban azok az (tokuz) oguz törzsek, amelyek az ujgurok vezetésével 745-ben átvették az uralmat az egykori keleti türk szállásterületek felett, viselték ugyanazt a népnevet, mint a kelet-európai ogur törzsek, amelyek e néven az 5. század második felében jelentek meg a pontus-vidéki steppéken. Mindkét csoport a kínai forrásokban az Kr. e. 3. század óta előbb ting-ling, később t'ie-lö néven szereplő nagy belső-ázsiai törzsszövetség része volt. Az ogur csoportok egyikének az onogur (t'íz ogur) – bolgár csoportak nevét őrzi a magyarság idegenek által használt Ungarus, Hungarus stb... elnevezése. A finnugor ugor népe közös elnevezése hasonló, de nem kapcsolható össze az ogur-törökökével.

[CLV] A 20. század turfáni és tunhuangi expedíciói óta ezt az irodalmat részben feltárta a tudomány.

[CLVI] Ücsturfan.

[CLVII] Muszlim teológusnövendék.

[CLVIII] Eredetiben Tezkere-i Bugra-khání, éppen az említett Szatuk Bogra kán megtérését legendás formában előadó török nyelvű népkönyv.

[CLIX] Mohammed Sejbáni kán (1468–1510) a közép-ázsiai özbeg uralom megteremtője.

[CLX] Uralk. 1312–1341.

[CLXI] A mai muszlimok kifejezetten elutasítják a „mohamedán" elnevezést.

[CLXII] A nogajok neve először a 15. századi orosz forrásokban tűnt fel. A nevet sokáig összekapcsolták az Arany Hordában egykor nagy szerepet játszó Nogaj emír (megh. 1299) nevével. A 17. századig játszottak jelentős szerepet a Volga-Urál folyók vidékén, Kazáni Kánság, Szibéria és az Aral-tó közti steppéken. Mai utódaik Dagesztánban, illetve Dobrudzsában élnek.

[CLXIII] Ez helyesen a szláv izbeg 'szökevény' szóval azonosítható.

[CLXIV] Sas v. Csacs Taskent régi, szogd elenevezés, nincs köze a hasonló hangalakú török szóhoz. Talasz a hasonnevű folyóról kapta a nevét.

[CLXV] Kelet-iráni utralkodóház, 819–1005.

[CLXVI] Gürkán, a karakitaj birodalom uralkodóinak címe.

[CLXVII] Horaszán, Irán északkeleti határtartománya, a történeti időkben a mai Türkmenisztán déli és Afganisztán nyugati területeire is kiterjedt.

[CLXVIII] Nevái, Mír Ali Sír (1441–1501), Huszain Bajkara (1470–1506) horaszáni dzsindiszida uralkodó vezírje, török és perzsa nyelvű költő, prózaíró, államférfi.

[CLXIX] Buharai uralkodóház (1598–1785), nevüket asztrahányi eredetükről kapták.

[CLXX] Szárt eredetileg eltörökösödött iráni városlakó, a 19. században még önálló csoport, ma az özbegek része.

[CLXXI] Tálib iszlám vallási iskola, a medresze növendéke.

[CLXXII] Helyesen: bike.

[CLXXIII] Hanim, úrnő, asszony.

[CLXXIV] A mai özbeg irodalmi nyelvre nem jellemző.

[CLXXV] A mai özbeg irodalmi nyelvre nem jellemző.

[CLXXVI] Záhiruddin Muhammad (szül. 1483) ragadványnevén Bábur v. Báber ('tigris, párduc'), Timur Lenk dédunokája, ferganai, kabuli, majd indiai urakodó (1494–1530), a nagymogulok indiai birodalmának alapítója, önéletírása, a Baburnáme a régi csagatáj-török irodalom kiemelkedő emléke.

[CLXXVII] Gebr, illetve gebra, „tűzimádó", Irán régi, zoroasztriánus vallásának képviselője.

[CLXXVIII] Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig, 5754, (ed. R. R. Arat, Istanbul 2006), 957.

[CLXXIX] Al-Buhárí (810–870), a szunnita muszlimok hat nagy hagyománygyűjteményének talán legfontosabbikát összellító hagyomány (hadísz) gyűjtő, vallásutódós. E hagyományok a szunna alapját képezik.

[CLXXX] Helyesebben csornie klobuki.

[CLXXXI] Uralk. 1718–1749, a Kis Horda kánja volt.

[CLXXXII] Nagy Péter leánya (szül. 1709), orosz cárnő, 1741–1761.

[CLXXXIII] Azaz, a kazakkal.

[CLXXXIV] Az a szokásuk, hogy leeresztett szakállat viselnek és szőrzetet növesztenek az ajkak és az állkapocs felett.

[CLXXXV] Csak kétségbe lehet vonni.

[CLXXXVI] Az alaq tkp. rablóportya, vö. Budagov, I. 79.

[CLXXXVII] Ma Tedzsen, Türkmenisztánban.

[CLXXXVIII] Balkan, Balhan, hegység a mai Türkmenisztánban.

[CLXXXIX] Kőolaj.

[CXC] Ma: Kopet-dag.

[CXCI] Magyar fordítást ld. lejjebb!

[CXCII] Mahdumkuli (18. század), a türkmenek első jelentős

nemzeti költője, akit Vámbéry ismertetett meg a nyugati világgal.

[CXCIII] Ma Imreli, v. Emreli.

[CXCIV] Khvárezmsahok dinasztiája, 1127–1220. Vámbéry tévesen keveri ide a 10. századi Számánidákat.

[CXCV] Orosz cár, ma Rettegett Iván néven emlegetik, 1552-ben foglalta el Kazánt.

[CXCVI] Grúzok.

[CXCVII] A Vámbéry által említett dzsüjün szó helyesen dzsijin ('gyűlés' két mély hangú i-vel), egy ótörök jig- ('összegyűjt') igéből származik, s nincs köze a török dügün/düjün (mai helyesírással düiün 'lakodalom') szóhoz.

[CXCVIII] Helyesebben: krescson ('megkeresztelt').

[CIC] Kormányzóság.

[CC] Jemelján Pugacsov (1740 v. 1742–1775) orosz kozákvezér, lázadó (1773–1774), „III. Péter" néven álcár.

[CCI] A Codex Cumanicus.

[CCII] Voltaképpen mindkét kultúrkörben az egykori nomád élet folyományai, amelyek egymástól függetlenül jöttek létre.

[CCIII] A muszlim források általában a magyarokat jelölik baskír néven.

[CCIV] Besszarábia neve Ian Basarab havasalföldi vajda (1310–1352) emlékét őrzi. A kunok nem voltak muzulmánok.

[CCV] A kimekek népe a 9–11. századi kipcsak törzsszövetség volt.

[CCVI] Az iráni szeldzsukidák 1040 és 1157 közt uralkodtak, 1055 óta szultánként.

[CCVII] Szafavidák, iráni dinasztia, 1501–1736.

[CCVIII] Kelet-Anatóliában ma is alkalmazzák baslik ('fejpénz') néven.

[CCIX] Helyesen Er-togrul, 'hím sólyom'.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A szám a lapot jelenti, melyen a szó előfordul. (A mai olvasó számára ezt korszerűsítve és rövidítve közöljük.)

Ablai-Girai 165
acsamaj 239
adak-araba 398
Ader 162
adina 497, 522, 529
Agacsar 25
aga-manap 290
agga-ojikh 496
aggasz 496
agiran 229
ajgir 404, 655
ajran 219, 229, 230, 492
akalar 248
ak-baslik 341
akcsa 127
akhondok 250, 327
Akhsi 401
akhszi 72, 682
Akkojunlu 620
akoj 251
Akus 162
alacsuk 120
alaman 200, 334, 436, 648
alcsi 212
Alik-ozjan-tora 512
Allahverdi 606, 607, 610
Almisz 153
altun 61
Amirga 142, 144
ana-kazuk 226
Argun 311, 312, 313
arkaluk 586
arkan 220
arna-gon 497, 522, 529
Ar-szjüri 514
arzajasz 529
asamaj 239
aszamak 264
Aszla-addij-tora 510
atalar 248
atalar szözi 248
ataman 307, 340, 466, 467
Atsziz 15
Ausar 610, 623
avin-ojikh 497

badgir 366
Bajan 29, 139, 325, 326
bajbecse 270, 271
Bajdu 15
bajtal 263
bakan 226, 259
bakir-pakrasz 67
baksai 329
Barszadzsar 23
basi-bozuk 380, 401
baskak 72
baskurt 546, 551
baslik 124, 686

baszarban 557
baurkurtu 214
baurszak 231, 258
Bejkend 27, 381
Bekbulat 162
besmet 454
bet-üzük 367
biktan 468
Birikh 493
bis-barmak 232
bivatan 410
bodan 411
Bokhan 29
bölük kazani 643
Budan 414
bugdaj 65
Buka 15
bulka 591
buran 214
burduk 219
burnasz 525
burut-keszimi 292
buzluk 375

csadir 71, 454
csagarak 224, 225, 226
csagataj 24, 67, 81, 155, 203, 379, 382, 390, 391, 392, 403, 418, 437
csakusa 76
csambul 367
csapau 209
csardeng 566
csatisz-baj kazi 266
Csaudurok 431
Csehem 593
csekics 76
csekmen 479, 538, 564
Csimbaj 380, 407
Csingi 162
Csingiz 162
csolban 246
csomucs 449
csöb-fali 330
csuk-ojikh 496, 497
csurpara 539

dajimolla 403
darkhan 279
Devlet-Girai 165
Dombraketken 23
düjün 468, 551
dzasszik 117
dzsalaus 341
dzsarn 146
dzsatak 435
dzsaurn 146
dzsiirma 252
dzsilan 144
dzsirtisz 266
dzsoktagan dzsir 319
dzsolum-oj 227
dzsulamejk 227
dzsumuk 296
dzsut 215
dzsügeri 65
dzsüjün 468, 551
dzsürök 331

ejgecse 367

Ektag 26, 28
ellig-besi 375
endidzsanlik 365
entari 564
Ertograul 625
erük 138, 286
ezisz 75
Ezrel 514, 522

Göklenek 424, 431
Gumari 14, 15

Heftjak 328, 462
henna 565
hetman 340, 466
Hormuzd 135, 679
hünkiar 641

irimcsi 331
irmak 65
Irtis-togani 376
Isim 67, 131, 165, 238, 310
Itil 311
itkirbesz 225
izdan 69, 135

Jabalak 162
Jadigar 162
jaghna 482
jaida 120
Jajk 29, 378, 379
jajlak 610
jakhsi 252, 253, 256
jambu 278,
Jamgir-Akti 134
japau 279
Japkara 154, 155
Jaradzs 14
jargak 219
Jarik 134
Jasigan 134
jaszacsi 511
jaszak 477
javluk 255
jazma 566
Jáfet 14
Jevszidek 178
jolum-oj 227
Jomutok 420, 422, 431
jomzja 494, 509, 510, 515, 517, 518, 523
jon-gon 498
joszka 273
joszman 511
jülek 57, 58
jüz-besi 375

kaim ölöng 319, 322
kajik-khor-szjole 520
kangara 317
kanun 646
Karacsaj 594, 595
Karadzsa-Dag 627
Karagas 584, 679
Kara-nogaj 590
Kardran-tora 512
kasbav 538

kasgarlik 365
kasibar 567, 568
Kaskajok 609, 610
kasman 479
kasuk 227
kaszib 388
kaszim 528
kazan-dzsappau 337
Kazankitken 23
kazgan 226
Kazikumük 598
kazkan 72
Kenger 605
Kerekszur 41
Keremet 515, 521, 523, 524
Khakan 29
Khaladzs 14
khalau 256
khaspa 478
khassz 581
Khaszdai Bin Saprut 351
khijmallu 482
Khirle-szir-keremet 514
Khirle-szir-tora 512
khodzsa 314
kholdirmacs 479
kidir 317
Kimak 598
kimik 598
kimisz 37, 83, 206, 216, 219, 230, 258, 263, 293, 337, 347, 435, 539
kizin-kirlacs 496
kizs-arnikon 496
kocskar 136
komuz 212
konak 72
kosturma 209
kosuk-ajtim 254
kous 551
köz-tiji 237
Kudaj 135, 258
kuda-joli 438
kudaman 250, 417
kuda-tartis 254
kujas 511
kujman 482
kujruk-baur 293
kujuszkan 146, 331
kumalak 212, 330

leblebi 566
lecsek 367

Magudzsar 309, 341
Makhdumkuli 12
mangdaj 331
Maniakh 29
mantui 368
Memet 162
ming-bek 374
Mingi-tau 594

Najdik 141, 143
nimir 482
nimru 482

oglan 307, 619

orbi 142
orta-kir 552
osztrog 186

Örtük 135
Ötemis 426, 447

pakhta 376
pejgamber 511
pekmez 566
peredzse 367
Pigambar 510, 511, 518 , 521
pilav 482, 565, 587
Pilik-tjübe-keremet 513
pirindzs 65
pozsa-ojikh 496
pupki 176
Pülükhszi 510

Sahname 614
Sahszevenek 607, 610
Saitan 135, 512
Sal-Jime 154
salvar 343
Sejbaniname 204, 400, 453
Simildik seser 260
Sorcok 108
Szaban 540
szacsbag 478
szalta 640
Szaltigan 134
szarbug 242
szaucsi 262, 398
szeökele 336
szin-tasz 41
szipozga 213, 540
szjandalik 519
szjavranpol 482
Szjol-tora 512
szjorla-ojikh 497
Szjud-tunzi-tora 510
szjuldir 520
szjumakh 482
szju-ojikh 497
szjüjülti 120
Szüjündzs 15, 17
szükmen 479
szülgeme 480
Szür-Dajak 178
szürük 226
szüt-ana 237

tagazgaz 34, 346, 669
Tagma 29
Taibuga 162
tartik 253
tatarkus-ba 594
tatlik 565
taur 511, 561
tengiz 65
tetilir 58
teür 511
toguz 35, 332, 333, 346
toj-mal 256, 262
Tokhtamis 54, 55, 426, 447, 576, 597
tokuz-ujgur 346, 347, 348
tomdir 479

torama 232, 337
tösztör 137
tugan 217
tümen 132, 163, 310
tünlük 224, 225, 234
tünzi 519
türklik 379

ud-ojikh 528
ughlan 307
Uigkhur 345
Uikhar 345
ujgur akli 351
Ukhu 345
Ülgen 134, 136
ülgölü szöz 319
ülker 520

varilacs 568
varszaki 617, 624
virasz 484, 497, 525
virinasz 525
virtasz 525
virzarni-gon 497

Zend-Aveszta 70
zurna 213

TARTALOM

Előszó 5

Kútfők jegyzéke 8

Bevezetés 14
I. A törökök eredete a nemzeti hagyomány szerint 14
II. A törökök első föllépése a történelem tanulsága szerint 26
III. Török régiségek, tekintettel a törökök eredetére 39
IV. A műveltségi mozzanatok bizonysága 62
V. A törökök helyzete az urál-altaji törzsben 77
VI. A török nép sorsa és vándorlása 91

I. Szibériai törökök 106
I. Szibériai törökök 106
II. Jakutok 168

II. Közép-ázsiai törökök 190
I. Nomádok és félnomádok 190
II. Kara-kirgizek 281
III. Kazak-kirgizek 306
IV. Ujgurok és keleti-turkesztániak 344
V. Özbegek 378
VI. Kara-kalpakok 405
VII. Turkománok 414

III. Volga-törökök 450
I. Kazáni tatárok 450
II. A csuvasok 476
III. Baskirok 530
IV. Mescserek és tepterek 552

IV. Pontus-vidéki törökök 559
I. Krimi tatárok 559
II. Nogaji tatárok. Kundurok. Kumükök. Karacsajok 575

V. Nyugati törökök 599
I. Iráni törökök vagy azerbajdzsániak 599
II. Oszmánok 624

Utószó 656

A szöveggondozó jegyzetei 675

Szó- és tárgymutató 687

A sorozatban eddig megjelent kötetek

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)
Vámbéry Ármin: Küzdelmeim (önéletrajzi regény)
Kis József: Vámbéry nyomában
(egy filmrendező naplójából)
Vámbéry Ármin: A magyarok keletkezése
és gyarapodása
Vámbéry Ármin: Vándorlásaim
és élményeim Perzsiában

Előkészületben:

Vámbéry Ármin: Nyugot kultúrája Keleten

Vámbéry Ármin
A TÖRÖK FAJ

Második kiadás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Nyomdai előkészítés: Csető Péter
Megjelent 800 példányban
Nyomta: M-CONDOR, s.r.o., Partizánske
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2006

Ármin Vámbéry
TURECKÁ RASA

Druhé vydanie
Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Ferenc Kulcsár
Tlačiarenská príprava: Péter Csető
Náklad: 800 výtlačkov
Tlač: M-CONDOR, s.r.o., Partizánske
Vydavateľstvo: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2006

ISBN 80-8062-305-8

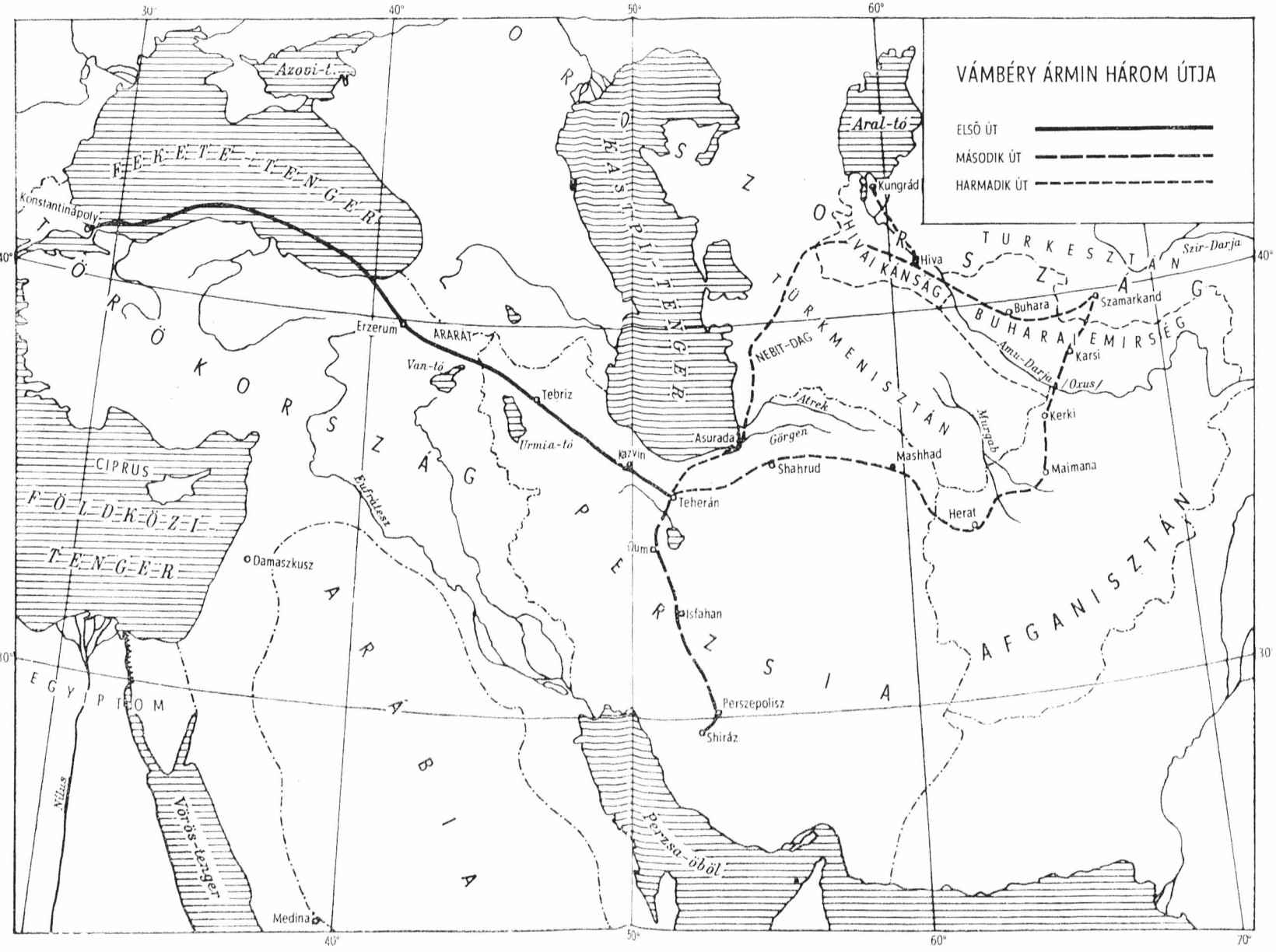
VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Azovi-t.
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
EGYIPTOM
Nilus
Vörös-tenger
Medina
Damaszkusz
ARÁBIA
Eufrátesz
Erzerum
ARARAT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kazvin
Teherán
Qum
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
PERZSIA
Perzsa-öböl
KASPI-TENGER
ORSZORSZÁG
Aral-tó
Kungrád
Hiva
HIVAI KÁNSÁG
TURKESZTÁN
Szir-Darja
Buhara
Szamarkand
BUHARAI EMIRSÉG
Karsi
Amu-Darja
/Oxus/
Kerki
Maimana
Murgab
Herat
Mashhad
Shahrud
Asurada
Görgen
Atrek
NEBIT-DAG
TÜRKMENISZTÁN
AFGANISZTÁN
30°
40°
50°
60°
70°